

Vergeten oorlogsgebied!

Leven en overleven in Klein-Brabant

tijdens de Eerste Wereldoorlog

Jaarboek van de Vereniging
voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw.
53^e Jaargang - 2018

Jos Winckelmans

Dit boek moet het sterk onderschatte belang van onze streek aantonen in de belangrijke beginperiode van de Grote Oorlog. Klein-Brabant was een tijd het zenuwcentrum in deze bewegingsoorlog.

We wilden ook weten hoe de bevolking omging met de oorlogsomstandigheden en hoe zij het leven onder de Duitse knoet ervoer.

Foto's cover voor: boven: 'Spijshuis voor vrouwen te Puurs' (©Rijksarchief Antwerpen); onder 'Voedselhulp bij het comité te Bornem'
Prent Titelblad: 'de Strijder' - Alfred Ost (verzameling G. Verbruggen)
Foto cover achter: Kaart met de troepenverplaatsingen (J. Winckelmans)
Redactie: Benny Croket en Gert van Kerckhoven
Ontwerp kaft: Cedric Verheyen, Drukkerij-Uitgeverij Baeté NV
Drukzetting en finale lay-out: Cedric Verheyen, Drukkerij-Uitgeverij Baeté NV
Druk: Drukkerij-Uitgeverij Baeté NV, Puurs
Verantwoordelijke uitgever: Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw - www.heemkunde-klein-brabant.com

Wettelijk depot: D/2018/8512/1

Voor elke in dit boek opgenomen afbeelding werd getracht de herkomst te vinden en deze te vermelden. Bij ontstentenis van de vermelding van de eigenaar van het copyright verzoeken de uitgevers de betrokkenen, met het oog op de overnamerechten, de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw te contacteren.

De verantwoordelijkheid voor de in dit boek opgenomen tekst berust uitsluitend bij de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, CD, DVD, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder uitdrukkelijke en schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

Inhoudstafel

Voorwoord	5
Inleiding	7
De Belle Epoque als einde van een tijdperk	9
Klein-Brabant en zijn Belle Epoque	14
Bastion Antwerpen	26
Bouw van onze forten	29
Kroniek van een onvermijdelijke oorlog	36
Duitse inval	39
Spoor van vernieling	43
De Duitsers komen	46
Bezet Klein-Brabant	97
Oorlogsgebied Klein-Brabant	108
Kaarten op tafel	108
Ruiming van het schootsveld	112
Nieuwe bruggen en de Scheldeblokkade	118
Onderwaterzetting	122
Op de loop	125
Klein-Brabant vlucht	125
Holland overspoeld	131
Naar Engeland	138
Toch welkom	141
Leven onder Duitse bezetting	145
Duits bestuurlijk gezag en organisatie onder het gouvernement-generaal	145
Opeisingen, beslaglegging en schijnbare vrijheid	149
Iedereen verdacht	176
‘Flamenpolitik’ en het activisme	184
Nederland en de oorlog	210
Hollandse menslievendheid?	210
Steun en tegenaanval vanuit het noorden?	211
Te vroeg gejuicht	217
Ik was tiener in 1914	220
Vrouwen treden uit de schaduw	228
Eindelijk vrede	236
Oorlogsschade en heropbouw	257
Opmerkelijke streekgenoten	289
Bijlagen	299
Bibliografie en bronnen	347

Voorwoord

L.S.,

Wij schrijven 11 november 1918:

De krijgsverrichtingen zijn voorbij.

Een groot deel van Vlaanderen draagt en verwerkt de littekens van vier jaar strijdgewoel.

Nu moet nog het gevecht tegen de ruines geleverd worden.

Zeer dichtbij en herkenbaar daarbij zijn in onze streek de verwoeste huizen en hofsteden van de wijk Boskant in Bornem, in Breendonk en Puurs, de vernielde kerk van Mariekerke, het hele platgebrande dorp Liezele, in totaal 931 woningen of 15 procent van het woningbestand in Klein-Brabant.

Het cynische van heel dit gebeuren is dat de verwoestingen, uit strategische overwegingen, gebeurden door de eigen troepen.

Tegen 1925 was deze materiële strijd gestreden, het puin geruimd en was Liezele weer heropgebouwd.

De menselijke pijn en het leed van families zal echter nog lang naleven.

Na ons Jaarboek 2014, waarin we hulde brachten aan de gesneuvelde soldaten, is dit boek een diepgaande aanvulling van de geschiedenis en het leven in onze dorpen en van onze mensen.

Dit werk is opnieuw het resultaat van jarenlange en geduldige opzoekingen door Jos Winckelmans, daarbij bijgestaan door Gert Van Kerckhoven en met Benny Croket als eindredacteur.

De twee delen vormen een blijvend naslagwerk voor de heemkunde in Klein-Brabant.

Mogen zij ons blijvend herinneren aan de leuze van onze IJzersoldaten:

“Nooit meer Oorlog !”

Nog veel leesgenot!

Luc Rochtus, voorzitter,
Herfst 2018

Inleiding

In de vroege ochtend van zaterdag 1 augustus 1914 kondigde aanhoudend klokgelui een algemene mobilisatie aan. Na de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië hing er al enkele dagen spanning in de lucht. Dat was echter nog ver van hier. *‘Dat ze het ginds maar uitvechten’*, was de toon in de straat. Toen echter twee dagen later de Belgische militieklassen van 1910, 1911 en 1912 werden binnengeroepen, werd de stemming angstiger. Oorlog!? En nu?

De voorbije decennia was om de zoveel tijd wel ergens oorlog gevoerd. Die krijgsverrichtingen werden in de plaatselijke bladen in het lang en breed uitgesmeerd. Er werden zelfs weddenschappen afgesloten. En bij de bevolking kon de zwakste partij steevast rekenen op haar sympathie. Voor de slachtoffers van de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) werd in Bornem zelfs een ‘avond’ georganiseerd. Maar de uitschieter was toch de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. In de Bornemse zaal ‘Huis van Oostenrijk’ waren tijdens een ‘steunavond’ lichtbeelden van het oorlogsverloop te zien en iedereen leefde mee met Krüger en zijn boerenleger. Prompt werden in de Bornemse wijk Buitenland de straatnamen omgedoopt naar Krügerstraat, Transvaalstraat, enz. Typerend voor de tijdsgeest was een bladvullend verhaal op de voorpagina van een weekblad over de Boerenopstand met bijzondere aandacht voor de ‘Transvaalsche Leeuwen’. Het werd een wekelijks vervolgverhaal, telkens op de voorpagina. De Zuid-Afrikaanse Boerenoorlog werd inderdaad met argusogen gevolgd. Het volk koos de kant van de Transvaalse boeren in hun ongelijke strijd tegen de modern- en zwaarbewapende Engelsen.

Wanneer koning Albert I, samen met de koninklijke familie, op 4 augustus 1914 het parlement verliet, nadat hij ‘neen’ had gezegd aan de Duitse overwelder, kreeg hij een ovatie zoals men sinds mensenheugenis niet had gehoord. Een opgezweepte menigte scandeerde: *‘Leve België, leve de Koning, op naar de grens.’* Toen dan het ‘grote Duitsland’ aan België de oorlog verklaarde, was iedereen bereid zijn steentje bij te dragen. De mobilisatie verliep erg vlot en in enkele dagen werden zeven militieklassen opgeroepen met een effectief van 110.000 man. Bovendien stonden duizenden in de rij om zich als vrijwilliger in te schrijven.

Léon Van der Essen, hoogleraar te Leuven, was ooggetuige van de euforie wanneer de 2e Divisie op 5 augustus in de vroege morgen en onder het zingen van de ‘Vlaamse Leeuw’ Leuven binnen marcheerde:

‘Wel waren ze vermoeid van de marsch, met stof bedekt en van zweet druipende, maar hun blik stond fier en blij, de orde was volkomen en achterblijvers waren er geene. De weg was dadelijk van weerszijden bezet met een haag nieuwsgierige toekijkers, boeren en werkmansvrouwen het meest. De volksgeestdrift barstte los en uitte zich in toejuichingen, wier echo verstierf naarmate de troepen de stad binnentrokken. Nooit had Leuven er zo feestelijk uitgezien, met zijn druk bevlagde huizen en straten zwart van volk. De soldaten werden alom op versnaperingen onthaald: cigaren, tabak, bier. Aan vriendschap en vertroeteling geen te kort! En daarbij was de eensgezindheid der bevolking opvallend: fabrieksmeisjes verlieten de werkzaal om aan de soldaten hun mager ontbijt te brengen, hoogleeraren openden hunne huizen wagenwijd, en deelden in overvloed bierflesschen rond. Zelf moesten tegen deze overdreven vrijgevigheid door den Plaatscommandant maatregelen worden getroffen, in het belang van de gezondheid der troepen zelve. En deze tooneelen deden zich voor, overal waar het leger voorbijkwam; wie deze dagen heeft meegeleefd zal dan ook als een waardevol bezit de herinnering bewaren van de fiere geestdrift waarin zich de gansche natie zoo eensgezind uitsprak.’¹

Amper twintig dagen later werd Leuven verwoest! In zijn dagboek verhaalt Odon Van Pevenaeghe uit Maarkedal hoe hij met het 1^e Bataljon Grenadiers begin augustus de kazerne verliet. Wanneer de poorten van de Prins-Albertkazerne (achter het koninklijk paleis) opensloegen, stond er een euforisch roepende menigte klaar om de soldaten uitgeleide te doen. Onderweg kregen zij drank en voedsel toegestopt en ook bij het kantonneren toonde de bevolking zich erg gastvrij. De ‘hoera’kreten maakten zeer vlug plaats voor angst en ongeloof, maar na de val van het ‘onneembare’ Antwerpen was alle euforie verdwenen.

¹ uit: VAN DER ESSEN, L., *Inval en oorlog in België – Deel I*

Ook in Duitsland, bondgenoot van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije, heerste een euforische stemming. Op 31 juli 1914 sprak keizer Wilhelm II van op het balkon van zijn paleis een uitzinnige menigte toe: *'Eine schwere Stunde ist heute über Deutschland hereingebrochen. Neider überall zwingen uns zu gerechter Verteidigung. Man drückt uns das Schwert in die Hand.'* Het enthousiasme werd er alleen maar door aangewakkerd en op de treinen die de soldaten vervoerden verschenen leuzen als: *'Ausflug nach Paris'*, *'Jeder Schuss ein Russ'*, *'Jeder Stoss ein Französ'*, *'Wageninhalt: Mutters Lieblinge-Frankreichs Schrecken'*. Zij waren op weg naar een *'Frische Froliche Krieg'*. En voor Kerstmis zou iedereen terug thuis zijn. Maar dat viel even anders uit. Dat er nog meer dan vier jaar oorlogsmiserie zou volgen, waarbij een groot deel van de wereld betrokken raakte met miljoenen doden, zowel militairen als burgers, durfde niemand voorspellen.

Met dit boek willen we vooral het dagelijks leven en de gevolgen van de vier jaar durende bezetting beschrijven. We kunnen moeilijk de militaire kant negeren – in het verleden is immers te weinig belang gehecht aan de inbreng van de Klein-Brabantse forten in de oorlogsvoering tijdens WO I – maar beschouwen onze studie als een aanvulling op de bestaande en zeer gedetailleerde boeken *'Klein-Brabant in oorlog'* van Marc Van Riet, *'De Grote Oorlog in de regio Londerzeel'* van Louis De Bondt en Francis Halleman en inzake fortbouw de studie van Bart Legroux *'Fort Breendonk'*.

Als introductie tekenen we een schets van het leven in onze regio aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Hoe de bouw van de forten de spanning deed toenemen, maar ook hoe een project als de buurtspoorweg 'Smal Brabant' om diverse redenen naar de prullenmand werd verwezen. Na het algemene beeld van de oorlogsvoering focussen we vooral op de problematiek van de burgerbevolking in Klein-Brabant onder de Duitse bezetting: het ondergaan van bedreigingen en opeisingen, het platbranden van de huizen nabij de forten, de impact van het aanleggen van militaire bruggen in Ruisbroek en Wintam, de onderwaterzetting van hun gronden, de situatie van de oorlogskinderen en uiteindelijk de honger, de onzekerheid en het vluchten voor zijn leven naar veiliger oorden. Dat alles terwijl ontheemden uit de Westhoek hier een onderkomen vonden en solidariteit genoten. We hadden het geluk beroep te kunnen doen op een aantal dagboeken, informatie uit eerste hand. Waar mogelijk maken we gebruik van die originele teksten, want niemand kan beter een toestand weergeven dan de ooggetuigen zelf. Elk woordje is een weergave van het toenmalig oorlogsgevoel.

Natuurlijk vergeten we de gevechten in de wijde omgeving niet, met aandacht voor zowel burgerlijke als militaire slachtoffers. En de tragedies met de zelfmoord van de Bornemse fortcommandant, de dood van een Amerikaans-Belgisch oorlogsvrijwilliger in Lippelo en de dood van de Duitse soldaat Paruchke op Letterheide komen eveneens aan bod. Ook de spionage in Klein-Brabant en omliggende hielden we onder de loep. Meer politieke fenomenen waren de 'Flamenpolitiek' en het activisme en we durven een vergelijking maken van onze nogal terughoudende gemeenten met omliggende broeihaarden en een portret schetsen van Vlaamse voorvechters als Jules Mees, Mgr. De Wachter, Jan Hammenecker, Robrecht Schampaert, Emmanuel De Bleser, Jozef Pluym en de Vlaamse Buitenlanders. Eveneens belangrijk om toe te lichten, waren enkele Klein-Brabantse vrouwen die zich ten dienste stelden van de bevolking.

Vreemd genoeg bracht de Wapenstilstand uiteindelijk niet voor iedereen vrede: het conflict tussen de Vlaamse Oud Strijders (VOS) en de Nationale Strijdersbond (NSB), de juridische strijd tussen de fortcommandanten van Liezele en Letterheide, de twisten om de gedenktekens, de vele ongevallen met oorlogsmunitie, het treuren om gesneuvelden, de onzekerheid van de vermisten, enz. En dan moest de grondige heropbouw nog beginnen. De wereld, het wereldbeeld, maar ook de directe omgeving waren diepgaand veranderd.

De Belle Epoque als einde van een tijdperk

Het Belgisch politiek stramien tot en met WO I

In 1830 werd België opgericht als een constitutionele parlementaire monarchie. De mogendheden verplichtten zich ertoe de neutraliteit van de jonge staat te allen tijde te handhaven. Aan het hoofd kwam Leopold van Saksen-Coburg, een Duits cavaleriegeneraal die onder andere zijn strepen verdiende in de veldtocht tegen Napoleon te Waterloo. Hij liet zich in Engeland naturaliseren en werd op 21 juli 1831 te Brussel gekroond tot Koning van België. Het land telde ongeveer 4 miljoen inwoners en ongeveer de helft sprak Nederlands. Van de term 'Vlaams' was nog geen sprake. Het Nederlands in onze kontreien werd beschouwd als een dialect en kreeg veelal de benaming van 'Nederduits' opgeplakt. Het waren onze Waalse zuiderburen die pas later het woord 'Flamand' aan deze dialecten zullen geven.¹ Op de taal en haar gebruikers werd echter neergekeken door de verfranse bourgeoisie en mede door de inrichting van het kiesstelsel hadden zij de touwtjes in handen.² In 1865 legde Leopold II de eed af als tweede koning. Hij was gehuwd met Marie-Henriette van Habsburg-Lotharingen, aartshertogin van Oostenrijk. Zij hadden vier kinderen, maar hun enige zoon Leopold stierf, nauwelijks tien jaar oud. Zo werd Albert, de zoon van zijn broer Philip, de nieuwe Koning in 1909. Hij was getrouwd met de Duitstalige Elisabeth van Beieren. Koning Albert was bovendien de neef van de Duitse keizer Wilhelm II.

Leopold II wil België de zware kosten voor de bouw van de Antwerpse forten laten doorslikken. Satirische afbeelding uit 'Le Corbeau'

Koning Albert I en koningin Elisabeth in De Panne (©Archief De Redactie)

Op politiek vlak waren het de katholieken en de liberalen welke de macht verdeelden onder één gemeenschappelijke noemer: 'de Unionisten'. De ideologische tegenstellingen werden echter met de jaren groter en in 1846 werd de coalitie opgeblazen. De Liberale partij ging haar eigen weg. Ze ervoer de invloed van de kerk als een gevaar voor de vooruitgang en de wetenschap. Onder de liberale regering Frère-Orban (1857-1870) verbeterde de economische toestand geleidelijk – hij sloot onder andere een handelsverdrag met Frankrijk, Engeland en Nederland. Hij stichtte het 'Gemeentekrediet' en de 'Spar- en Lijfrentekas'. De liberalen wilden echter meer greep krijgen op de katholieke instellingen. Zo legde ze in 1870 de kerkfabrieken aan banden waardoor de provinciale Deputatie inzicht kreeg in de rekeningen. Maar de partij tekende haar eigen doodvonnis door de stemming van de 'schoolwet' of 'ongelukswet' in 1879.³ Bij de volgende verkiezing (1884) leed zij een verpletterende nederlaag. De katholieken grepen de macht die ze niet meer uit handen gaven tot aan de Eerste Wereldoorlog. De volgende regering, onder leiding van Jacobs, Malou en Woeste (16 juni 1884-26 oktober 1884), herstelde onmiddellijk de gemeentelijke schoolbevoegdheden en maakte godsdienstonderwijs terug mogelijk. Zij zou echter op het veto van koning Leopold II botsen; hij vroeg het ontslag van de twee 'antimilitaristen': Jacobs en Malou.

De neutraliteit van België kwam op de helling te staan na de nederlaag van Frankrijk tegen de oprukkende grootmacht Duitsland (1871). België zag een sterke concentratie van Duitse militairen aan de Duits-Belgische grens en ook van op

¹ Zie: DEBRABANDERE F., *Het Nederlands door de eeuwen heen*, (Ver. Vlaamse Leerkrachten), 1999

² Sinds 1830 gold het 'cijnskiesrecht', enkel mannelijke burgers die een bepaalde cijns betaalden hadden kiesrecht, zo waren in 1830 slechts 46.000 Belgen kiesgerechtigd. In 1848 werd deze cijns verlaagd en eenvormig voor het ganze land. Het zal duren tot 1893 vooraleer het kiesstelsel werd gewijzigd naar meervoudig stemrecht.

³ Deze wet, gestemd op 1 juli 1879, bepaalde dat elke gemeente minstens één staatsschool bezat en vrije scholen mochten niet langer door de gemeente gesubsidieerd worden, de onderwijzers moesten een diploma van een officiële Normalschool hebben en het godsdienstondericht werd geschrapt. Het leidde tot massaal protest en de Eerste Schoolstrijd

revanche beluste Franse troepen aan de Frans-Belgische grens. Daarenboven voelde Engeland zich niet verplicht hulp te bieden bij een schending van de neutraliteit. De Koning en de Minister van Oorlog hadden deze dreiging al lang aangevoeld en wilden meer armsgeld en geld voor nieuwe forten en de uitbouw van het leger. Zij opteeden voor het plan van geniekapitein Brialmont om een reeks forten te bouwen rond Antwerpen. Als reactie hiertegen ontstond in Antwerpen de Vlaamsgezinde en anti-militaristische Meetingpartij. Ook de verwaarlozing van de Antwerpse haven was hen een doorn in het oog. Tussen 1862 en 1872 had deze partij de meerderheid in Antwerpen, maar ging uiteindelijk op in de Antwerpse Katholieke Partij.

Kiespamflet uit 1864 (©Erfgoedbibliotheek Antwerpen)

De regering Malou-Jacobs-Woeste werd na vijf maanden opzijgeschoven en vervangen door de regering van Auguste Beernaert (26 oktober 1884-17 maart 1894). Hij bracht rust in de schoolkwestie, maar een andere zaak stak de kop op: de Vlaamse Beweging. Tot dan werd het 'Vlaams' gezien als achterlijk en minderwaardig. De roep om een eentalig Vlaanderen werd steeds sterker, net als de vraag voor een Nederlandstalige universiteit te Gent. De Franstalige dominantie was echter diep ingeworteld, maar geleidelijk kwam er een eigen culturele betekenis met de eerste Nederlandstalige dagbladen en tijdschriften. De vernederlandsing van het openbaar leven zal echter een strijd worden van lange duur. Het belang van het Nederlands moest meestal wijken voor andere belangen en zo zou de Vlaamsgezinde Antwerpse burgemeester Van Rijswijck de eis voor Vlaamse bevelen in het leger laten vallen, dit om de nationale veiligheid niet te ondermijnen. Onder deze regering werd de kieswetgeving grondig gewijzigd: elke man vanaf 25 jaar kreeg stemrecht. Al naargelang zijn maatschappelijke positie of betaalde taksen kon hij extra stemmen krijgen. Voor het eerst werd voor nationale verkiezingen binnen de gemeente gekozen in plaats van in de arrondissementshoofdplaats.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog volgden de homogene katholieke regeringen elkaar in snel tempo op. Deze van Jules Burlet (26 maart 1894-25 februari 1896) had de militair Jacques Brassine als ongebonden Minister van Oorlog. Onder de regering van bankier en katoenindustrialist Paul de Smet de Nayer (25 februari 1896-24 januari 1899) kreeg het Nederlands stilaan erkenning, zij het enkel na tal van Vlaamse protesten. De regering Jules Vandenpeereboom (24 januari 1899-31 juli 1899) regeerde slechts zes maanden. Zij viel na een socialistische betoging in Leuven waar zes stakers werden neergeschoten. Het tweede kabinet van Paul de Smet de Nayer (5 augustus 1899-12 april 1907) kon

de brokken lijmen en als Minister van Oorlog werd luitenant-generaal Alexander Cousebant d'Alkemade aangesteld. Deze was tevens vertrouweling en vleugeladjutant van Leopold II. Blijkbaar had de Koning een stevige vinger in de pap bij de keuze van de oorlogsministers, want ook in de volgende regering, deze van Jules Detrooz (1 mei 1907-31 december 1907) werd gekozen voor een militair en koninklijk vertrouweling, luitenant-generaal Joseph Hellebaut. Hij was in feite pensioengerechtigd, maar met de groeiende oorlogsdreiging was zijn ervaring broodnodig. De regering van Franz Schollaert (9 januari 1908-8 juni 1911) werd ongewenst opgezadeld met de erfenis van Leopold II: de Congostaat.⁴ Leopold II overleed een jaar later en werd opgevolgd door zijn neef Albert I. De regering Schollaert zal tevens het lotingsysteem van de legerdienst afschaffen en voortaan nam één soldaat per gezin dienst voor 20 maanden.

De regering Charles de Broqueville (18 juni 1911-1 juni 1918) stemde de wet welke kinderen van 6 tot 14 jaar schoolplichtig maakte. Hierbij kwamen katholieken en liberalen lijnrecht tegenover elkaar te staan. De katholieken vonden het lager onderwijs een zaak van de kerk en de liberalen wilden juist de katholieke dominantie in het onderwijs breken. Na massale werkstakingen in 1913 werden toegevingen aan de socialisten gedaan en ook de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht werd bespreekbaar. Tijdens de bezetting zou de regering haar intrek nemen in het Franse Sainte-Adresse, vlakbij Le Havre. De Broqueville was niet alleen Premier, maar was ook Minister van Oorlog en nadat hij in augustus 1917 ook nog de post van Minister van Buitenlandse Zaken naar zich trok, kreeg hij een berg kritiek over zich heen.⁵ Uiteindelijk zou hij op 1 juni 1918 als Eerste Minister worden vervangen door Gerard Cooreman. Voor het eerst sinds 1884 moesten de katholieken hun volledige meerderheid prijsgeven. Bij de twaalf ministers zetelde één liberaal en één kandidaat van de Belgische Werkliedenpartij, de socialisten.

De regering de Broqueville (18 juni 1911-1 juni 1918) bestond hoofdzakelijk uit ministers van de Katholieke Partij. Tijdens de oorlog verbleef ze in ballingschap in het Frankrijk. (© Archief De Redactie)

Meer dan drie decennia namen de katholieken het politieke initiatief in België. Het was een periode met een zekere welvaart, die bruusk werd gestopt door het uitbreken van de oorlog. Daarom keken velen na die oorlog en na de heropbouw van hun kapot geschoten steden en dorpen met nostalgie terug op die tijd dat alles kon, een tijd vol van vernieuwingsdrang, met wereldtentoonstellingen in Antwerpen, Brussel, Luik en Gent, met cinema, met kunststromingen als Art Nouveau, enz. Voor hen was die periode synoniem van de 'goede oude tijd', de Belle Epoque.

Een verzetje: de Kleine Oorlog voor 20.000 toeschouwers

In augustus 1890 werden door het Belgisch leger grote oefeningen gehouden. De 'manoeuvres', met 30.000 soldaten en in aanwezigheid van prins Boudewijn, kapitein van de Karabiniers, duurden twee weken en gingen door in de provincies Oost- en West-Vlaanderen. Luitenant-generaal baron Joly was de 'opperscheidsrechter'. Een leger dat van de Franse grens oprukte, moest worden gestopt. Dat was het opzet van de oefeningen. Vanuit Beverlo was het leger onderweg om de vijandelijke troepen te stoppen. In Hemiksem werd daartoe een vlotbrug over de Schelde gelegd. Die moest zorgen voor een veilige overtocht van drie regimenten voetvolk, het 3de Regiment Lansiers, een eskadron Gidsen, vier batterijen veldgeschut, 50 wagens met munitie, een ambulance en als laatste de Generale Staf. Op minder dan een uur legden 125 pontonniers de 330 meter lange brug op 50 ijzeren pontons.

⁴ In november 1884 kreeg de 'onafhankelijke Congostaat' diplomatieke erkenning op de Conferentie van Berlijn. Koning Leopold II behield echter wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. In zijn testament van 2 augustus 1889 schonk de koning zijn Afrikaans grondgebied aan België. Na ellenlange en harde diplomatieke debatten, zal uiteindelijk op 15 november 1908 België het bestuur van Congo in handen nemen.

⁵ Charles de Broqueville werd door zijn medeministers omschreven als een strateeg, een echte heer, uiterst hoffelijk. Sommigen zagen in hem een verleider. Hij bestudeerde zijn tegenstander en zocht zijn zwakke plekken. Carton de Wiart beschreef hem als volgt: 'Vanaf de dag dat we ons bedreigd voelden door de gevaren van de oorlog en meegesleept werden in de verschrikkelijke tragedie, gaf hij blijk van vastberadenheid en lef. Van dan af had hij oog voor alles, dacht hij enkel aan het land en vergat hij zijn persoonlijke problemen, hoewel zijn vijf zonen als vrijwilliger aan het front vochten. Ik heb hem steeds bewonderd voor de moed die hij voortdurend aan de dag legde, het vertrouwen dat hij inboezemde door zijn goed humeur en de manier waarop hij niet toegaf aan vermoeidheid of gevaar.'

Van de grote 'manoeuvres' werd een speciaal nummer op grote schaal verspreid (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

De Generale Staf volgde het krijgsverloop van op afstand (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Na de overtocht werd in gestrekte mars opgestapt richting Ieper. Volgens de berekeningen van de veldtelegrafisten zou een confrontatie met de vijandige troepen nabij Oostrozebeke plaatsvinden. De grote nieuwigheid was dat men schoot met 'poeier zonder rook'. 160.000 kardoezen waren voorzien en de test verliep vlekkeloos: *'Het geeft slechts een wolkje niet zoo groot als eene mondvul rook uit eene sigaar, die nog niet goed brandt.'* Overal waar de troepen passeerden, waren de vlaggen uitgestoken en werden de soldaten gastvrij onthaald met vlees en brood. De eerste gevechten hadden plaats in Pittem. De tocht van Ieper naar Roeselare maakte wel slachtoffers: een ruiter was van zijn paard in de gracht gevallen, was onder zijn rijdier terechtgekomen en stierf ter plaatse. Ook onder het voetvolk vielen slachtoffers. Bijna vijf uur marcheren met dertig kilo op de rug deed velen in zwijm vallen. In Roeselare vond daarna een militaire misviering plaats, bijgewoond door de Minister van Oorlog en prins Boudewijn. Na de indrukwekkende vertoning moesten de vele toeschouwers nog wel naar huis, wat tot enige chaos leidde: *'Ongelooflijk was het geharrewar in de spoorwegstaties in den omtrek van de velden der laatste manoeuvres toen alles was geëindigd. Al de nieuwsgierigen en er waren er wel 15 à 20.000, wilden gelijk vertrekken; daarbij was er te weinig personeel om het publiek dat ongeduldig en zenuwachtig was, te bedwingen. Het volk gaf de reizigers die moesten afstappen, daartoe den tijd niet, en menigeen zal tegen dank meegereden zijn naar andere staties. Men kroop door de vensterkens binnen en meer dan eens zag men de treinen reeds voortrijden, terwijl de personen nog met de beenen buiten de vensterkens staken. Wie deze toonelen bijwoonde vergeet ze nooit.'*

De jeugd was nog dagenlang op de slagvelden op zoek naar kardoezen. Met tientallen werden zij achter elkaar op de tramsporen gelegd wat menigeen de daver op het lijf jaagde. Dit artikel uit 'Het Nieuwsblad van het kanton Puers' geeft ons een idee wat oorlog voor de meeste mensen betekende: een groots openluchtspektakel, waarin prachtig uitgedoste officieren de cavalerie met de blanke sabels tegen elkaar lieten opdraven. De gespeelde massagevechten van man tegen man en niet te vergeten de parades met de Gidsen en hun indrukwekkende berenmutsen, de cavaleristen met hun vuurrode broek en nog zo vele andere – de kleurrijke uniformen werden pas tijdens de oorlog ingewisseld voor minder opvallende kledij. Oorlog was een schouwspel en dat was nog zo tijdens de inval van de Duitsers op Belgisch grondgebied. Toen volgden Nederlandse kijklustigen de gevechten van op afstand.

Van loting tot dienstplicht

België was een der laatste landen waar het lot bepaalde wie zijn militaire dienstplicht moest vervullen. Iedere man moest in het jaar dat hij 19 jaar werd, zich inschrijven voor de jaarlijkse militieloting. Je was erin geloot wanneer je een laag nummer (van 1 tot het aantal opgeroepen jongens van het betreffende militiekanton) trok. De moeders trachtten wel met alle middelen de trekking te beïnvloeden. Voor de offerblokken in de kerk was dit de drukste periode van het jaar. Een specifieke patroon der lotelingen bestond er niet; alle heiligen deelden in de winst, maar Sint-Antonius stond wel erg hoog aangeschreven. Soms werd een loden beeldje van de heilige in de mouw genaaid. Belangrijk dat dit gebeurde in de mouw die het lot uit de trommel moest vissen. Afhankelijk van de streek bestonden er allerlei gebruiken om het geluk aan zijn kant te krijgen. Het was een jaarlijks ritueel, een soort kermis. Op de lotingdag in maart werd

verzameld aan het gemeentehuis om dan in groep te vertrekken naar Puurs. De groep uit Breendonk werd begeleid door de veldwachter en de gemeentesecretaris. In Puurs werden ze alfabetisch afgevoerd. Sint-Amands kwam eerst aan de beurt, gevolgd door Breendonk. Waar al twee broers hadden deelgenomen aan de loting, werd de derde vrijgesteld. De lotelingen van Ruisbroek moesten naar Willebroek. Daar werd de veldwachter meegestuurd omdat er zich in het verleden heel wat baldadigheden, vooral op de terugweg, hadden voorgedaan. In- of uitgeloot, voor elk was het een mijlpaal in zijn leven. Nu kon men op café gaan, dansen, verkeren en voor zichzelf opkomen. De kapitaalkrachtige burgers kochten die dienstplicht voor hun ingelote zoon af. Zij betaalden tussen 450 en 500 BEF aan een vrijwilliger die in de plaats van hun zoon voor 24 maanden onder de wapens ging. Frans De Hollander uit Puurs kende nog het liedje dat de lotelingen zongen wanneer ze het geluk aan hun kant hadden en een hoog nummer hadden getrokken:

*Ik ging op ne vrijdag loten, 'k trok honderdnegentien
Mijn vader kwam gelopen: "Ge zijt er toch niet in,
ga naar huis wat eten, daar ligt nog wat in de kast."
Ik was haastig om te weten wat dat was
en daar lag daar een stuk van 't varken.
Boerenleven is plezant, boerenleven is plezant.⁶*

Wie geen geluk had troostte zichzelf met te zingen:

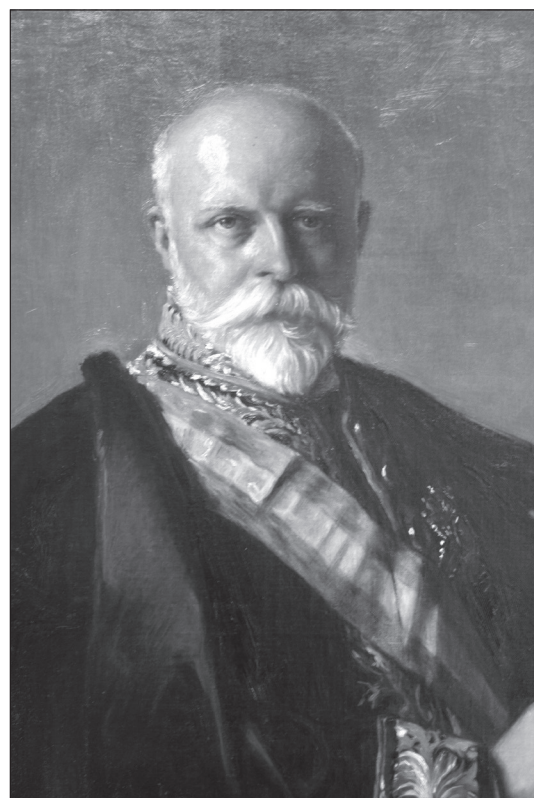
*Veel liever, veel liever, drij jaar soldaat,
dan te leven, dan te leven, in de huwelijkschen staat!
En we drinken, en we drinken, tot 't op is*

Bij de parlementaire verkiezingen van 1900 had senaatvoorzitter Joseph d'Ursel als programmapunt het oprichten van een vrijwilligersleger aangekaart en dus geen gedwongen soldaten meer. Als tweede punt bepleitte hij het verzet tegen de verhoging van elke krijgslast. Hij had in 1890 een redevoering gehouden over de Conferentie van Berlijn. Hij bracht daarin hulde aan de Duitse Keizer Wilhelm II, want hij vond dat België lessen kon trekken hoe Duitsland en zijn Keizer de maatschappelijke problemen en de sociale vraagstukken aanpakten. Duitsland had net de arbeidsdag van acht uren en het minimumloon ingevoerd en stelde dat België best daaraan een voorbeeld nam. Hij besloot: *'Een omwenteling is onvermijdelijk; laten we dus werken om de omwenteling zoo vreedzaam mogelijk te houden.'* Wijze woorden die twee decennia later een andere weerklank kregen. Het werd een grote overwinning voor de katholieken en drie kandidaten van de katholieke lijst werden verkozen: hertog Joseph d'Ursel, graaf Charles de Merode-Westerlo en baron Raymond de Meester de Betzebroeck, of hoe adellijk en politiek één geheel vormden.

Het zou nog duren tot 1909 vooraleer de militieloting zou worden afgeschaft. In dat jaar werd de wet goedgekeurd waardoor één zoon per gezin verplicht werd tot een militaire dienstplicht van 20 maanden

Het geluksnummer van Arthur Roskam uit Wintam bleef als geluksbrenger tussen zijn paspoort steken (Verzameling Flor Roskam)

Joseph d'Ursel (1848-1903) erfde de titel van hertog d'Ursel in 1878. Datzelfde jaar werd hij burgemeester van Hingene. In 1889 werd hij als katholiek senator gekozen voor het arrondissement Mechelen. In 1899 werd hij voorzitter van de senaat. (©Kasteel d'Ursel)

⁶ Met dank aan Frans Winckelmans uit Puurs

of 15 maanden bij de infanterie. Drie jaar later al diende minister de Broqueville een wetsontwerp in voor invoering van de algemene persoonlijke dienstplicht, wet welke in augustus 1913 van kracht werd. Buiten de geestelijken en de onderwijzers, die van militiedienst bleven gevrijwaard, werden nu alle zonen opgeroepen. Wel werd de dienstduur verminderd tot 12 maanden. Met deze nieuwe wet zouden jaarlijks 33.000 in plaats van 19.000 dienstplichtigen kunnen worden opgeroepen.

Klein-Brabant en zijn Belle Epoque

De Kerkstraat te Ruisbroek. In 1956 verdwenen de prachtige lindebomen. (Verzameling Georges Verbruggen)

Eind 19e eeuw was Klein-Brabant een min of meer geïsoleerd gebied. Slechts één weg van interregionaal belang, die van Mechelen naar Dendermonde, doorkruiste Klein-Brabant. De streek was vooral afhankelijk van de landbouw. Toch was er naargelang de gemeente een bijzonder verschil. In Ruisbroek bijvoorbeeld waren opmerkelijk meer werklieden, een gevolg van de al bestaande industrie als de ijzergieterij Clement in de gemeente, maar vooral dankzij de steenbakkerijen net over de Rupel en de bedrijven langs het kanaal van Willebroek.⁷ Geen wonder dat in 1890 Ruisbroek een eigen treinstation kreeg. Op 1 juni was het groot feest bij de openstelling ervan, liefst 26 muziekverenigingen verleenden hun medewerking en maakten hun opwachting aan de verschillende kiosken verspreid in het dorp.

Enkele cijfers

Dankzij de volkstelling van december 1910 kunnen we ons een idee vormen van de samenstelling van de bevolking in de gemeenten van Klein-Brabant.⁸ De vorige telling was van 1900 en bijgevolg kunnen we de evolutie meten gedurende die 10 jaar. In Klein-Brabant woonden eind 1910 30.450 inwoners van rechtswege, wat wil zeggen dat ze in een van de 11 gemeenten waren ingeschreven in de Burgerlijke Stand. Op tien jaar tijd was de totale bevolking gegroeid met 4.262 eenheden of een procentuele groei van 16%. Die was niet in elke gemeente gelijk; zo was de bevolking in Hingene vermeerderd met 21% terwijl de groei in Lippelo, met nog geen 1%, stagneerde. Het kleine Mariekerke kende de grootste

De Doelstraat te Lippelo verbond het nieuwe kerkhof (1900) met het dorp (Eigen verzameling)

⁷ Les Ateliers de Construction de Willebroeck, beter gekend als 'den ijzeren' opgericht in 1902, Cokesfabriek in 1902, papierfabriek Denaeyer in 1860

⁸ Statistique de la Belgique, Population, Recensement Général du 31 décembre 1910 publiée par le Ministre de l'Intérieur, tome II en III

DEMOGRAFIE KLEIN-BRABANT 1910

Gemeente	Bevolking	Groei tov 1900 %	Mannen 15-21 jaar	Gezinnen	Personen per gezin	Inwoners per km ²	Gebouwen	Ongeletterd %
BORNEM	6.987	17	369	1.418	4,93	293	1.528	32
BREENDONK	2.481	14	130	441	5,63	310	456	23
HINGENE	4.743	21	221	1.025	4,63	318	1.021	29
LIEZELE	1.158	10	68	208	5,57	177	224	23
LIPPELO	702	1	44	119	5,90	170	130	25
MARIEKERKE	1.635	18	103	312	5,24	746	313	31
OPPUURS	1.164	9	70	223	5,22	246	243	23
PUURS	4.854	17	229	987	4,92	425	1.009	29
RUISBROEK	2.361	17	121	449	5,26	287	448	25
SINT-AMANDS	3.511	17	181	709	4,95	525	717	32
WEERT	854	12	34	181	4,72	181	178	26

bevolkingsdichtheid met 746 inwoners per km², terwijl de inwoners van Lippelo, Liezele en Weert de meeste ruimte genoten. Het gemiddelde gezin in 1910 bestond uit 5 à 6 personen, ongeveer gelijk aan het cijfer van 1900. Frappant zijn de gegevens over de ongeletterdheid – niet kunnen lezen en schrijven – maar misschien moeten we die waarden met een korrel zout nemen, ook wetend dat in de telwaarden de zuigelingen en kleine kinderen meegerekend werden. In sommige gemeenten was die ongeletterdheid afgenomen ten overstaan van 1900, in enkele was ze gelijk gebleven: Hingene, Liezele en Puurs, en in Weert en Lippelo was ze zelfs toegenomen. In Bornem was de alfabetiseringsgraad sterk verbeterd – misschien te danken aan de oprichting van de Broederschool in 1904 – maar spande met 32% anal-fabeten toch nog altijd de kroon en had zelfs Mariekerke van de troon gestoten.

Politieke leven in Klein-Brabant

Tussen 1884 en het begin van de Eerste Wereldoorlog werd België geregeerd door uitsluitend katholieke regeringen. Klein-Brabant vormde daarop geen uitzondering, ook hier was de macht in handen van hoofdzakelijk katholieke adel en burgerlijke elite. Alleen in de kleine gemeenten Weert en Liezele kwam een landbouwer aan het bewind. In al de gemeenten hadden de katholieken de absolute meerderheid en oppositie was er omzeggens niet. De handelaars en landbouwers hadden moeite om hun zaak draaiende te houden en de dagloners om hun kroost in leven te houden. Bovendien waren zij op één of andere manier afhankelijk van de gezagsdragers, onder meer met de pacht van gronden of als werknemer.

In Bornem kende men sinds 1871 met de opening van de Scheldebrug stilaan wat meer ontsluiting en kwamen er contacten met andere strekkingen. De 'Stoombootdienst van Antwerpen' die instond voor de verbinding van Antwerpen met Temse deed een aanvraag bij het gemeentebestuur voor de bouw van een aanlegsteiger tussen Hingene en Bornem. Op die manier konden producten uit Antwerpen makkelijker tot Bornem worden gebracht en omgekeerd kreeg de streek een makkelijke verbinding met Antwerpen en de haven. In 1868 had de stoombootdienst al eenzelfde aanvraag geformuleerd, maar de aanvraag werd om zogezegde financiële redenen weggestemd. De echte oorzaak lag bij het feit dat burgemeester-graaf de Marnix in 1820 een kanaal had laten graven van de kaai, bijna in het centrum van Bornem, tot aan de Oude Schelde en hiervoor 25 ct per 1.000 kg inde. Handelaars en nijveraars uit Bornem wezen de politieke verantwoordelijken op de mogelijkheden van een dergelijke aanlegplaats op de Schelde zelf en namen Temse als voorbeeld. Het zou echter duren tot 1889 wanneer onder leiding van brouwer Victor Van Velsen een 'Veerdamsbond' werd opgericht. Er ontstonden twee strekkingen 'de Bonten' van de Veerdamsbond en 'de Graven' die zich achter burgemeester de Marnix

Bij de verkiezingen in 1893 in Bornem was er voor het eerst een georganiseerde oppositie

schaarden. In de gemeente werd een petitie rondgedeeld met de uitnodiging voor een vergadering in 'den Boomgaard' met als dagorde 'de Veerdam'. De petitie kreeg 42 handtekeningen, de meeste van handelaars. De petitie werd naar het gemeentebestuur gestuurd, maar een antwoord is er nooit gekomen. 'De Bonten' waren echter niet van plan zich in de hoek te laten drukken en Victor Van Velsen en vooral Pieter Maes namen het initiatief. Pieter Maes was als 16-jarige naar Chicago vertrokken en had er zich opgewerkt als handelaar. In 1886 was hij met zijn gezin naar Bornem teruggekeerd. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen was het een strijd op het scherp van de snee. De 'Veerdamsbond' verspreidde haar eigen krant en voor de gemeenteraadsverkiezing van 1893 kwam er voor het eerst een echte oppositielijst onder de naam 'Gemeentebelangen'. Met succes, want alle zes kandidaten werden verkozen en Pieter Maes werd als burgemeester geïnstalleerd. Ondertussen hadden de 'Bonten' ook hun zin gekregen en werd op 12 juli 1892 de veerdam of 'Embarcadère', gelegen tussen 'De Notelaer' en Buitenland, plechtig ingehuldigd.

In België was tot 1892 het cijnskiesstelsel in voege, voorbehouden aan mannen ouder dan 25 jaar die accijns betaalden. In 1883 was het al verruimd en gediplomeerden van het lager onderwijs konden een bekwaamheidsexamen afleggen. De liberalen hoopten zo hun kiezerskorps aanzienlijk te verruimen, maar de katholieken hadden de kandidaten voorbereid op speciaal ingerichte voorlichtingsvergaderingen. Zij gingen met de winst lopen. In 1893 werd het meervoudig stemrecht ingevoerd. De wet was er gekomen na bloedige stakingen in Wallonië en onder druk van socialisten en liberalen. Zij was voorlopig enkel voor mannen bedoeld. De 'Ligue du droit des Femmes' had een aanvraag gedaan om ook vrouwen stemrecht te geven, dat was echter nog een brug te ver. Met het nieuwe kiesstelsel kreeg elke man ouder dan 25 jaar een stem. Zij die belastingen betaalden of in bezit waren van het bekwaamheidsattest kregen één of twee extra stemmen⁹. Het stemmen werd verplicht. De wet werd voor het eerst toegepast op 14 oktober 1894 voor de verkiezing van de Kamer en de provincieraadsleden (28 oktober). De toepassing ervan was een organisatorische doolhof voor de kleine gemeenten.

Oppuersdorp omstreeks 1900 met links de herenwoning van burgemeester Jan De Winter en achteraan de kerk (Verzameling Harry Van Lent)

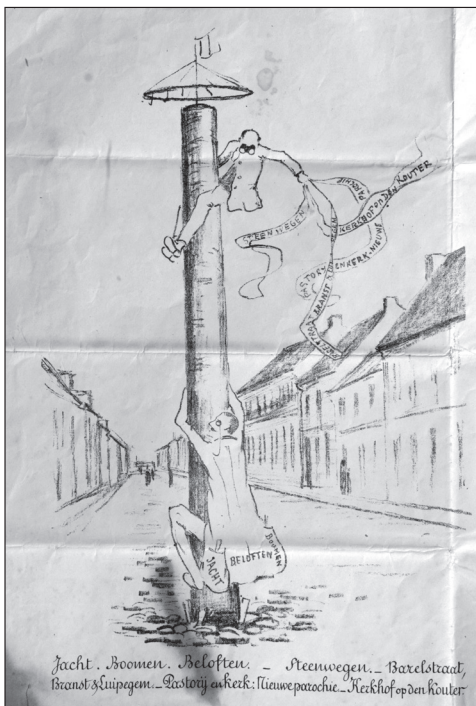
Spotprent uit 'De Veerdamsvlag' verwijzende naar burgemeester de Marnix die zijn belastingen in Overijse betaalde

Kiezers met vier stemmen waren niet te benijden, want zij moesten op acht stembrieven bolletjes kleuren. Gelukkig moest de gemeenteraadsverkiezing maar om de acht jaar plaatsvinden. In Puurs kon men leren stemmen, alle dagen in verschillende kieslokalen. De meeste waren opgesteld in lokale herbergen: 'De Vlaamsche Leeuw' bij Pol Sleebus in de Palingstraat, 'Keizershof' bij de kinderen Winckelmans in de Hoogstraat en 'Den Engel' bij Louis Van Cauwenbergh op de Markt en ook in de jongensschool te Kalfort. In Bornem in de 'Belle Vue' bij Adolf Mannaert, 'Den Anker' bij Felix Adriaensens in de Barelstraat, 'Huis van Oostenrijk' aan het station en het 'Brouwershuis' bij Isidoor De Wachter aan de

⁹ Een extra stem was mogelijk voor gezinshoofden vanaf 35 jaar die minstens 5 BEF belasting betaalden, eigenaars van een gebouw van minstens 2.000 BEF of eigenaars van een spaarboekje van minstens 100 BEF, twee extra stemmen waren voorbehouden aan houders van een diploma van minstens hoger secundair onderwijs.

Temsesteenweg. In Hingene in herberg 'de Roos' bij Suykens, 'In Londen' bij Machare Drossaert aan de Warande en 'De 8 gebroeders' bij Pol Drossaert in Wintam. In Sint-Amands waren de kieslokalen gevestigd in de gemeentelijke jongensschool inde Hekkestraat en het lokaal van de vroegere katholieke jongensschool. In Oppuurs in herberg 'Het Hoefijzer' bij smid Petrus Lauwers in het dorp, in Mariekerke in het gemeentehuis en in de herberg 'In het Veer' bij De Clerck. Liezele en Lippelo hielden het bij de zaal van het gemeentehuis en Breendonk in 'Het Hof van Brabant' bij Frans De Block in het Dorp en te Weert 'In 't Gemeentehuis'.

Op de lijst van de Kamer van volksvertegenwoordigers stonden geen streekgenoten, voor de provincieraad waren de lokale kandidaten opnieuw dokter Armand Janssens uit Puurs, Matheus Van Mierlo, gemeenteraadslid te Bornem en notaris Adolf Verbelen uit Puurs, alle drie zetelden ze al tien jaar. Bij de wetgevende verkiezingen (1894) behaalde de katholieke lijst in het kanton Puurs 6.000 op de 8.000 stemmen en de provinciale verkiezing werd geschrapt omdat er geen tegenkandidaten waren. De drie kandidaten uit Klein-Brabant bleven zetelen. In de provincie Antwerpen verloren de katholieken één zetel (49) terwijl de liberalen er drie bij kregen. Het nieuwe kiessysteem betekende het voorlopige einde van de Bornemse lijst 'Gemeentebelangen'. Waar er in 1893 424 stemgerechtigden waren, steeg dit aantal nu tot 1.334. De dagloners en kleine landbouwers mochten voor het eerst hun bolletje inkleuren. Het was op deze groep dat graaf de Marnix het meest vat had. Zij pachtten grond of huurden hun 'doeningske' van hem en daar stonden verplichtingen tegenover. De lijst 'Gemeentebelangen' werd weggestemd en opnieuw kreeg graaf Ferdinand de Marnix de burgemeesterssjerp omgord. Voor de provincieraadsverkiezing van 1902 was er een probleem: de Katholieke Associatie van Klein-Brabant moest in de vervanging voorzien van dr. Armand Janssens, een geliefd en achtenswaardig stemmenkanon. De associatie schoof burggraaf Edmond de Beughem uit Lippelo als vervanger naar voor. Dit zorgde aanvankelijk in eigen rangen voor veel gefronste wenkbrauwen. Vooral zijn houding tegenover de Vlaamse Beweging wilden velen kennen. Jan De Block vroeg hem dat op de man af, waarop de Beughem volmondig antwoordde dat hij de Vlaamse strijd met hart en ziel genegen was. Toen iedereen overtuigd was, kwam men in Bornem met een tegenkandidaat van de Katholieke Volksbond van Bornem op de proppen. Oud-burgemeester Pieter Maes kwam in een aparte lijst op als vertegenwoordiger voor Klein-Brabant. En wat niemand voor mogelijk hield, Pieter Maes haalde het met 4.341 stemmen tegenover 3.306 voor de Beughem. De dag van de stemming hadden Mechelse socialisten nog strooibriefjes rondgedeeld om tweedracht te zaaien en vooral de kandidaat van de Katholieke Associatie in een slecht daglicht te stellen.

Spotprenten met 'de Bonten' die 'de Graven' aanwrijven dat er nog tal van projecten te verwezenlijken zijn en een insinuatie omtrent belangenvermenging, omdat de nieuwe gendarmerie was ondergebracht in een huis op Luipgem, eigendom van de graaf

Wakker lag men in Klein-Brabant niet van de politiek, evenmin was er veel aandacht voor de militaire vestingwerken aan de forten. In de plaatselijke kranten was het zoeken met een vergrootglas om enkele regeltjes terug te vinden. Vond men iets, dan was het om de enorme nutteloze kosten op de korrel te nemen. Anders was het gesteld met de hervorming van het leger. Op korte termijn moest getracht worden een volwaardig leger van 340.000 manschappen op de been te krijgen. De wet op de algemene dienstplicht kreeg veel tegenkanting, temeer daar er naast de wet, ook voor financiering moest worden gezorgd. Men hoopte die met tal van accijnzen en belastingverhogingen rond te krijgen.

Het oorlogsbudget moest van 60 naar 90 miljoen BEF worden opgetrokken. Uiteindelijk kon minister de Broqueville de Vlaamse katholieken achter zich krijgen door tal van toegevingen inzake het gebruik van het Nederlands in het leger, onder meer de verplichte tweetaligheid van de officieren. Dat zal, zoals later zal blijken, bij een loze belofte blijven. In 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers' was dat punt in elk geval wekenlang voorpaginanieuws. Het hekelde de achterstelling van de Vlamingen in het leger. Met een aantal frappante voorbeelden werden de verschillen aangetoond: een linieregiment te Antwerpen had in 1910 negen hogere officieren, waarvan acht Walen en één Vlaming. In het garnizoen van Antwerpen waren 24 militaire geneesheren waaronder 6 Vlamingen. Bij het 3e Jagers waren van de 27 officieren 3 die Vlaams verstonen. Tussen de officieren van Vlaamse afkomst waren er nog een aantal die geen Vlaams kenden of deden dat ze het niet kenden. De Klein-Brabantse katholieke volksvertegenwoordigers en hun collega's uit de andere Vlaamse gewesten kregen van de Katholieke Vlaamse Landsbond, de Katholieke Vlaamse oud-soldaten, de Katholieke oud-studentenbond en het Vlaams legercomitee een lijst met eisen in de bus. De besprekingen over de nieuwe legerwet waren volgens hen het gepaste moment om hun grieven opgelost te zien. Bovenaan de lijst stonden gescheiden Vlaamse en Waalse regimenten, een tweetalige militaire school, krijgskokkers die beide talen machtig waren, enz. Alles bleef bij beloften en de wet 'Alleman soldaat' werd gestemd met 104 tegen 62 stemmen. Enkel de jongens die een broer of broers in het leger hadden, werden vrijgesteld en de dienstdtijd werd verminderd. Aan de Vlamingen werden een aantal concrete toezeggingen gedaan maar de Eerste Wereldoorlog verwees al die afspraken naar de prullenmand.

Hertog d'Ursel uit Hingene werd in juni 1913 voorgedragen als provinciaal senator. In de eerste zitting kwam het onderwerp over een bijkomende Scheldeoververbinding ter sprake. Er waren een aantal opties in onderzoek, zoals het aanhechten van een brug voor rijtuigen aan de bestaande Scheldebrug, het leggen van een nieuwe brug te Sint-Amands en het verbeteren van de overzetsdiensten tussen Rupelmonde en Dendermonde. Ook dit project werd door de oorlogsomstandigheden genekt.

Burgemeester zijn in 1914 was zeker niet iets om veel plezier aan te beleven, integendeel. In 1911 waren er nog gemeenteraadsverkiezingen geweest en toen was er al heel wat strijd tussen de conservatieve katholieken en zijn meer democratische katholieke tegenhanger. Bij de eersten vinden we de plaatselijke adel met zijn aanhang en bij de opposanten vinden we vooral handelaars en industriëlen met hun plaatselijke cliënteel en hun werknemers. Onder de kiezers zaten al wel enkelingen die het liberale gedachtegoed aanhingen, maar van socialisme was nog zo goed als niets te merken. De tweespalt was heftig en onder andere met spotliedertjes en pamfletten werd de tegenpartij geheld. Maar de strijd werd niet alleen met woorden uitgevochten, af en toe ging het er hardhandiger aan toe. In 1914 zijn buiten enkele edelen het merendeel burgemeesters nijveraars. In de loop van de oorlog zullen ze om diverse redenen vervangen worden door een interim-burgemeester.

BURGEMEESTERS in Klein-Brabant					
Gemeente	1894	1904	1914	Plaatsvervanger 1914	1921
Bornem	Pieter Maes / Rentenier	Philemon Cammaert / Brouwer	Philemon Cammaert / Brouwer	Ernest Van Achter	Victor Daelemans / Brouwer
Hingene	Charles d'Ursel	Robert d'Ursel	Robert d'Ursel	Cesar Van Kerckhoven	Juliaan Thielemans / Notaris
Mariakerke	Alois Roels / Molenaar	Karel Van Doorslaer / Landbouwer	Karel Van Doorslaer / Landbouwer	geen	Frans Croket / Handelaar
Weert	Philip Vergauwen / Landbouwer	Jan Baptist De Roeck / Landbouwer	Frans Robberecht / Landbouwer	Hendrik Ysewijn	Hendrik Ysewijn / Handelaar
Puurs	Jan Baptist Verbelen / Notaris	Adolf Verbelen / Notaris	Alfons Stas / leerlooier	Achiel Maes (tot 04/1915)	Alfons Stas / Leerlooier
Liezele	Jan Baptist Peeters / Landbouwer	Eugeen Van Milders / Brouwer	Eugeen Van Milders / Brouwer	Jan Daelemans	Jan Oscar Van Assche / Brouwer
Breendonk	Robert de Buisseret	Robert de Buisseret	Robert de Buisseret	Jan L. Moortgat/Jaak Verdickt	Albert Moortgat / Brouwer
Ruisbroek	Petrus Van de Mooter / Handelaar	Karel Lefebvre	Karel Lefebvre	Petrus Van de Moorter	Frans Van Bosch / Landbouwer
Sint-Amands	Jan Collier / Brouwer	Karel Van Asche / Olieslager	Karel Van Asche / Olieslager	Karel De Kock	Jan De Clerck (1923) / Olieslager
Oppuurs	Cornelis De Winter / Brouwer	Jan De Winter / Brouwer	Jan De Winter / Brouwer	Frans Van Damme	Robert Van Eetvelt / Handelaar
Lippelo	Henri van Ypersele de Strihou	Arnold Van Ingelgem / Olieslager	Arnold Van Ingelgem / Olieslager	Pieter Jan Dierckx	Arthur de Beughem de Houtem

Weg uit het isolement

In 1870 kreeg Klein-Brabant zijn eerste spoorverbinding: spoorlijn 54 Mechelen-Terneuzen, echter niet om reden dat men brood zag in dat stukje vergeten land in de hoek tussen Schelde en Rupel. De 'Société Anonyme du Chemin de Fer International de Malines à Terneuzen' zag haar project maar eerst gesteund nadat men kon aantonen dat via deze weg het afzetgebied van het steenkoolbekken uit Charleroi kon worden vergroot. Aan Nederlandse zijde was men dan weer geïnteresseerd in de ontsluiting van de haven in Terneuzen en een nieuw afzetgebied voor de Zeeuwse producten. Anderzijds speelde de spoorlijn toch een zeer belangrijke rol voor de economische ontwikkeling van het Waasland en Klein-Brabant. Voor de verbinding met het Waasland diende een 343 meter lange spoorbrug gebouwd. Geen alledaagse opdracht, die uiteindelijk werd uitgevoerd door de Franse ingenieur Gustave Eiffel. De brug had een betalende doorgang voor voetgangers, dieren en later ook voor smalle paardenkarren. Door de Klein-Brabantse

wagenmakers werd hierop ingespeeld met de bouw van smalle karren. Tien jaar later doorsneed een tweede spoorverbinding Klein-Brabant. In 1879 werd lijn 52 geopend tussen Boom en Hoboken. Een jaar later volgde het vak Dendermonde-Puurs en voor de verbinding van Puurs naar Boom was het nog wachten tot 1881. Puurs werd door deze nieuwe verbinding draaischijf in het Klein-Brabants openbaar vervoer. Mede door haar spoorontsluiting naar Terneuzen, Dendermonde, Antwerpen en Mechelen was Puurs op vele vlakken de voortrekker in Klein-Brabant. Om over haar eigen elektriciteit te beschikken en zodoende te genieten van elektrische straatverlichting, liet de gemeente in 1901 een eigen elektriciteitspost installeren. Brussel en Antwerpen schakelden in dezelfde periode over, maar zij kregen veel meer tegenwind van de gasindustrie. Alle openbare verlichting gebeurde toen immers met gaslantaarns.

Burgemeester-burggraaf Edmond de Beughem van Lippelo ijverde voor een beter openbaar vervoer in de kleinere gemeenten. Dit zou mogelijk worden gemaakt door de bouw van een buurtspoorweg, zeg maar tram. Met zijn plan zouden zowat alle Klein-Brabantse gemeenten worden ontsloten. In april 1896 riep hij op kasteel Melis een vergadering samen met alle vooraanstaanden uit de streek met inbegrip van Malderen en Londerzeel. Het project kreeg de naam 'Buurtspoorweg van Smal-Brabant'. Vanuit Sint-Amands zou een verbinding worden gemaakt met de al bestaande lijn 916, Meise-Wolvertem-Londerzeel.¹⁰ Later zou in Sint-Amands een bijkomende brug over de Schelde worden gebouwd. De kosten van de spoor aansluiting voor Sint-Amands waren begroot op 800 BEF. De gemeenten zouden zelf de kosten moeten dragen van de planstudie en dat werd het grote struikelblok.¹¹ Op de gemeenteraad van Sint-Amands werd het project met drie stemmen (Servaes, De Smet en Van Assche) tegen vijf (burgemeester Collier, Boeykens, Heymans, Van Nieuwenhove en De Kock) verworpen, dit tot ontgoocheling van de andere gemeenten.¹²

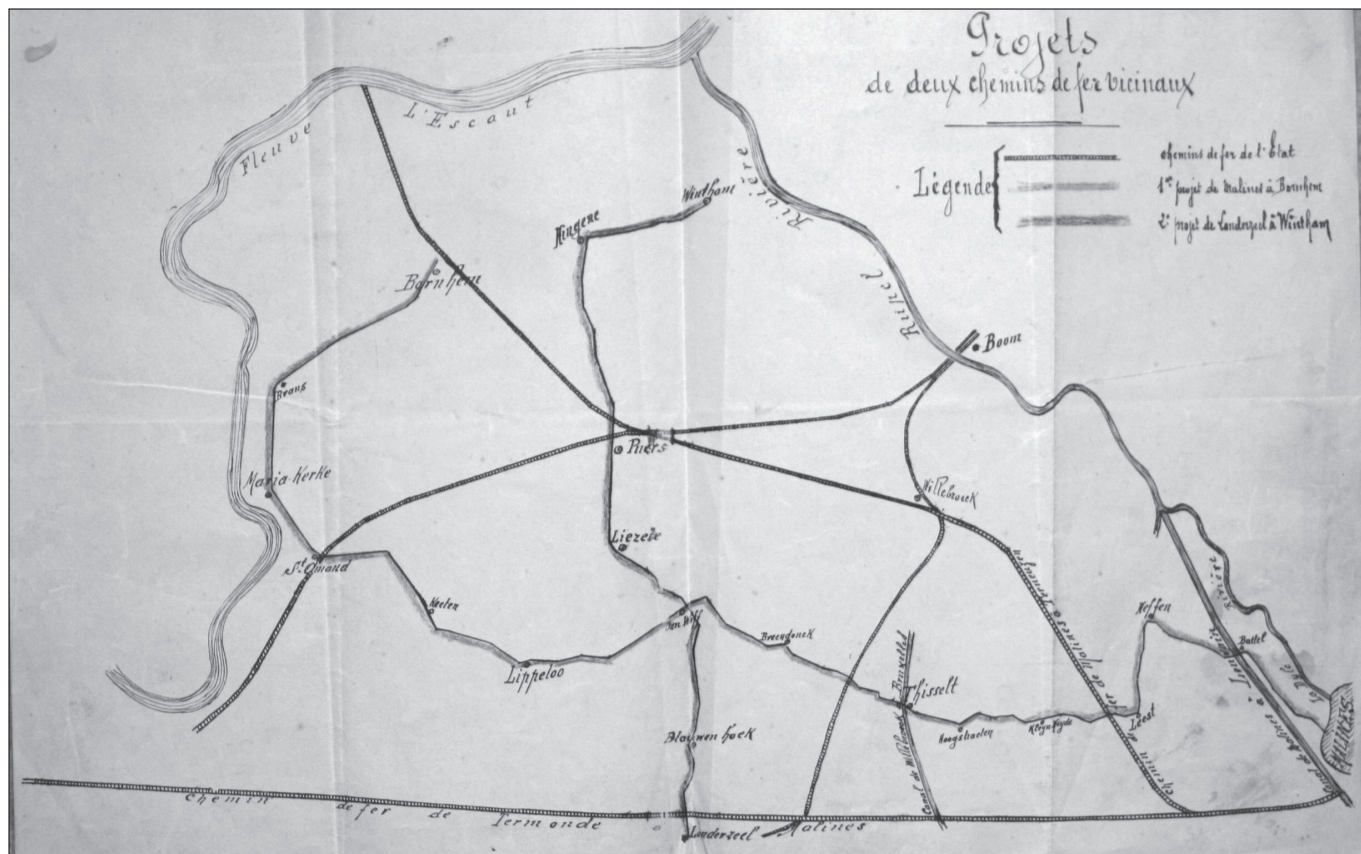
Toen burgemeester de Beughem tot arrondissementscommissaris werd verkozen haalde hij het project terug uit de lade (januari 1905). Om een breder draagvlak te vinden, breidde hij de lijn uit naar Mechelen. Deze zou voor een gedeelte naast de provinciale weg naar Dendermonde worden gerealiseerd en hier en daar zou ze dan van haar route afwijken om de kleinere woonkernen te bedienen. Een eerste lus was gepland over Battel, Leest, Heffen. Een tweede, de Klein-Brabantse lus, was voorzien langs Breendonk, de Wolf, Lippelo en via de Larendries tot haar eindpunt op de kaai te Sint-Amands. Via Breendonk zou zij ook een verbinding krijgen met de bestaande tram naar Brussel. Op termijn zou een verbinding worden gerealiseerd via het station van Puurs naar Hingene tot aan de Schelde tegenover Rupelmonde. Op 5 september 1912 werd door de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen officieel de vergunning aangevraagd voor het project. De gemeenteraad van Breendonk besliste op haar vergadering van 17 april 1914 om aan te dringen op de uitvoering van de nieuwe stoomtramlijn Mechelen-Sint-Amands over Breendonk, Tisselt en Leest. Willebroek wilde na de oorlog het tracé aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. Door het platbranden van meer dan 300 huizen was er de opportuniteit om het spoor 200 m parallel met de vaart te laten lopen. Op deze manier zouden dure onteigeningen vermeden worden.

Op 14 augustus 1922 stelde arrondissementscommissaris de Beughem aan de Gouverneur in naam van de Klein-Brabantse burgemeesters de vraag hoever het nu stond met de buurtspoorweg Sint-Amands-Mechelen. Het provinciebestuur had een nieuwe raming laten maken gezien het verschil met de vooroorlogse prijzen. Een voorzichtige raming oordeelde de werken nu op een op som van 8.000.000 BEF tegenover 2.700.000 BEF in 1914. De stad Mechelen wou zich volledig achter het project scharen en ging op zoek naar een kapitaalverhoging. Het voorstel was de lijn Mechelen-Willebroek te elektrificeren, de lijn tot Sint-Amands op de gewone manier uit te baten, maar om de lijn Willebroek-Hingene te verlengen over Tisselt, Leest en Humbeek naar Mechelen. Op 20 april 1923 was er een vergadering tussen de betrokken gemeenten, waar iedereen nog steeds achter het project stond. De Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen werkte een nieuwe gedetailleerde studie uit, die werd voorgesteld in januari 1924. De lijn Mechelen-Sint-Amands werd begroot op 10.140.000 BEF. De staat nam hiervan de helft voor zijn rekening, de provincie 1/3^e en de belanghebbende gemeenten 1/6de. Voor de gemeenten was dat omgerekend 1.690.000 BEF: 618.000 BEF voor Mechelen, 373.000 BEF voor Willebroek, 118.000 BEF voor Breendonk, 77.000 BEF voor Liezele, 72.000 BEF voor Lippelo en 116.000 BEF voor Sint-Amands. De meeste gemeenten aarzelden nu, het benodigde kapitaal was meer dan verdubbeld. Lippelo had in 1912 ingeschreven voor de som van 30.000 BEF, nu was die opgeklommen tot 72.000 BEF.

¹⁰ Vak Grimbergen-Meise geopend op 24 september 1893; vak Meise-Wolvertem op 26 juni 1894; vak Londerzeel-Wolvertem op 1 december 1894

¹¹ De lijn had echter niet zulk een goede reputatie, dat blijkt uit een passage uit 'Guide illustrés des Chemins de Fer Vicinaux-Ligne Bruxelles-Humbeek-Londerzeel. 1905. In de zitting van 23 juli 1903 bracht Jacquain een ooggetuigenverslag. Hij had enige maanden geleden een reis gemaakt op de lijn Brussel-Humbeek-Grimbergen-Londerzeel: 'Er was in 1893 een aftakking aangelegd tussen Grimbergen en Meise, die in 1894 verlengd werd over Wolvertem tot Londerzeel. Pas in 1935 zou er een rechtstreekse verbinding komen van Brussel naar Londerzeel via de Dikke Linde en de Drijppikkel. De uitbating is zo slecht dat er geen woorden zijn om de slordigheid van de exploitant te beschrijven. De wagens zijn vuil en slecht onderhouden. Het enige rijtuig van eerste klas was in beslag genomen door enorme rundskwartieren die naar Brussel vervoerd werden. De medereizigers verzekerden dat zulks de gewoonte was. Het was winter, er was geen verwarming in de wagen en de kou drong erbinnen door een gebroken ruit. Het was er niet om uit te houden. Een ander raadslid kreeg de lachers op zijn hand met de opmerking dat dit allicht nodig was om het vlees goed te bewaren ...'

¹² Sint-Amands, verslag van de Gemeenteraad 25 juli 1896

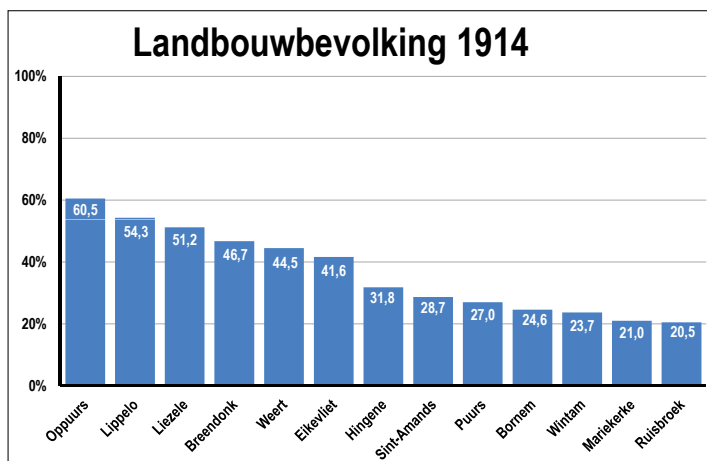
De buurtspoorweg Sint-Amands-Mechelen moest de kleine gemeenten in Klein-Brabant ontsluiten. Eén spoorverbinding begon aan de kaai in Sint-Amands en liep over Keeten, Lippelo, Breendonk, Tisselt, Leest en Heffen naar Mechelen. Een tweede lijn verbond de bestaande lijn in Londerzeel (naar Brussel) met Wintam, langs de Wolf, Liezele, Puurs en Hingene. (©Rijksarchief Antwerpen)

Enkel Mechelen en Breendonk wilden er nog volop voor gaan. Maar in oktober 1924 moest de provincie bekennen dat de meeste gemeenten niet in staat waren de zware financiële last te dragen en werd het project geschrapt. Op dezelfde vergadering werd de tramlijn van Beveren naar het Vlaams-Hoofd (Linkeroever) wel goedgekeurd. Zij groeide uit tot een van de drukst bezette lijnen van het land.

Handel en nijverheid

Onze streek en zijn bevolking was voor het overgrote deel afhankelijk van de landbouw. Voor hun akkers waren de boeren veelal aangewezen op pachtgronden. Zowat 70% van de boerenbevolking werkte op gepachte grond, voor een groot deel in bezit van de plaatselijke adel. Landbouw was afhankelijk van vele externe factoren. Dat resulteerde regelmatig in rampjaren, zoals in 1880 en 1895. Vele landbouwers zochten dan naar alternatieven om het hoofd boven water te houden.

De vlasteelt nam eind 19^e eeuw nog het belangrijkste deel van de industriële gewassen in, hoewel toen al in dalende lijn. De teelt was van het wieden tot het roten erg arbeidsintensief. Bij de nabewerkingen als knappen, zwingelen en spinnen werd het ganse gezin ingeschakeld en dit kon gebeuren tijdens de stille wintermaanden. Dat was eveneens zo met de mandenmakerij. Begin 19^e eeuw waren het vooral de landbouwers die in het ambacht een middel hadden gevonden om niet alleen in de eigen behoefte te voorzien, maar ook om de lange winter mee op te vullen en de eindjes op die manier aan elkaar te knopen. Sinds het midden der 19^e eeuw kwam onder impuls van de familie

Merckx de industriële mandenmakerij op gang. Honderden, mannen, vrouwen en ook kinderen vonden werk in het ambacht of in de wijmenteelt. Vooral de dorpen aan de Scheldekant kregen door de vlechtindustrie een extra economische impuls. Meer bepaald Bornem plukte de vruchten van deze eerste industriële bedrijvigheid. Weert beschikte met zijn zware poldergronden over de beste troeven voor de nodige grondstoffen: de wijmen. Begin 20^e eeuw had zowat elke Weertenaar zijn eigen wijmenveld. Ook voor de verdere bewerking was de investering te verwaarlozen. Met een 'wijmezel' (voor het busselen) en een 'plekijzer' (om te ontschorsen) had men voldoende.

Bij de wijmenteelt en de mandenmakerij werd het ganze gezin betrokken. Hier de familie Verberckt aan het werk op de Dries in Bornem. (Verzameling Harry Van Lent)

Ook het transport naar de afnemers bracht weinig problemen met zich mee, want zeer dikwijls gebeurde dit met de stootkar.

Brouwerij 'de Ster' en plaatselijke handelaars maakten gretig gebruik van de nieuwe aanlegplaats 'Embarcadere' op de Schelde nabij het 'Buitenland' in Bornem (Verzameling Harry Van Lent)

Het succes van de mandenmakerij had ook zijn keerzijde. Zeer veel mandenmakers waren thuiswerkers en zij kregen hun opdrachten van de mandenmakerbazen. Zij regelden zelf hun uren, maar de bestelling moest gewoonlijk klaar zijn voor maandag, wat een vaste uitbetalingdag was. Maandag was in Bornem en omliggende geen enkele herberg gesloten. Die dag was voor de thuiswerkende mandenmakers een rustdag. Na de afrekening van het vlechtwerk bij de mandenmakerbazen bleven velen 'plakken' in een of meerdere herbergen. Eén van de opmerkelijkste gevolgen was het feit dat het aantal herbergen eveneens piekte. Het kanton Puurs telde in 1900 liefst 1.189 herbergen, Puurs had er 228 of één per 19 inwoners. In Bornem was brouwerij 'de Ster' van de gebroeders Van Velsen een

der grootste van het land. Klein-Brabant telde toen trouwens nog 32 brouwerijen.

De Mariekerkse Scheldevisseren hadden eind 19e eeuw nog meivis en paling in overvloed. Zij kregen echter af te rekenen met rivierschuimers. In een brief d.d. 12 februari 1893 aan minister Cooremans verdedigen zij het beroep van de resterende Scheldevisseren tegen de oneerlijke concurrentie van vreemde vissers, die zonder een patent te betalen de rivier leeg visten met grote, verboden 'ankernetten'. Enkele jaren later stonden zij terug aan de deur van de minister, ditmaal omdat de Schelde te erg vervuild was geraakt, vooral door bedrijven hogerop de Dender en door de riolen van de stad Aalst (1905). In het blad 'Onze vischhandel', orgaan van de St.-Pietersgilden en uitgegeven door drukkerij Wils van Sint-Amands, vonden we in augustus 1911 een aanklacht in dat verband. Het verduidelijkte dat het Denderwater boven Aalst zuiver en visrijk was en dat vooral de vissers van Baasrode het slachtoffer waren, maar dat de Schelde met elk wisselend tij meer werd bevuild: *'De verontreinigingen zijn bijzonder waar te nemen bij doode tijden, dan gelijkt de Dender, in den vollen zin van het woord, op een reusachtige inktkoker, zoo zwart ziet hij er dan uit. Zoo verontreinigd is de Dender daar op sommige tijdstippen van het jaar, bijzonder in Juli en Augustus, dat het water ervan voor het was-*

De vissers en vishandelaars hadden hun eigen krant, uitgegeven door drukkerij Wils uit Sint-Amands (©Erfgoedbibliotheek Antwerpen)

Nieuwe technieken deden stilaan hun intrede en schepten ruimte voor nieuwe ambachten en beroepen. Zo maakte Klein-Brabant in 1891 een eerste maal kennis met de fotografie. In juli van dat jaar prezen de fotografen Junk en Pepermans uit Puurs hun waren aan. Zij kwamen aan huis voor het nemen van foto's van alle slag. Eveneens te Puurs stichtte Heheman-Mees een bedrijfje in postkaarten. Er was sinds enige jaren een trend om de traditionele postkaarten met lief lachende dames, al dan niet met kindjes en al dan niet ingekleurd, te vervangen door straatbeelden.

Photographie

Fr. Junk en J. Pepermans te Puurs, hebben het geëerd publiek bekend te maken dat zij alle dagen de personen die te huis komen zullen trekken, in 't groot of in 't klein volgens belijste, en aan civiele prijzen. Zij zullen ook bij de personen die het aanvragen zelf te huis komen. — Men lette wel op het adres :
FR. JUNK · J. PEPERMANS, photographes Puurs.
Haastige bediening. — Geene betaling op voorhand. — Goed of geen geld.

Junk en Pepermans kwamen zelfs thuis 'trekken' (Uit 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puurs')

'De Puursche wielrijders' maakten op zondag streekverkenkende uitstapjes in groep. In het Bornemse Buitenland lieten ze zich graag vereeuwigen. (Verzameling Harry Van Lent)

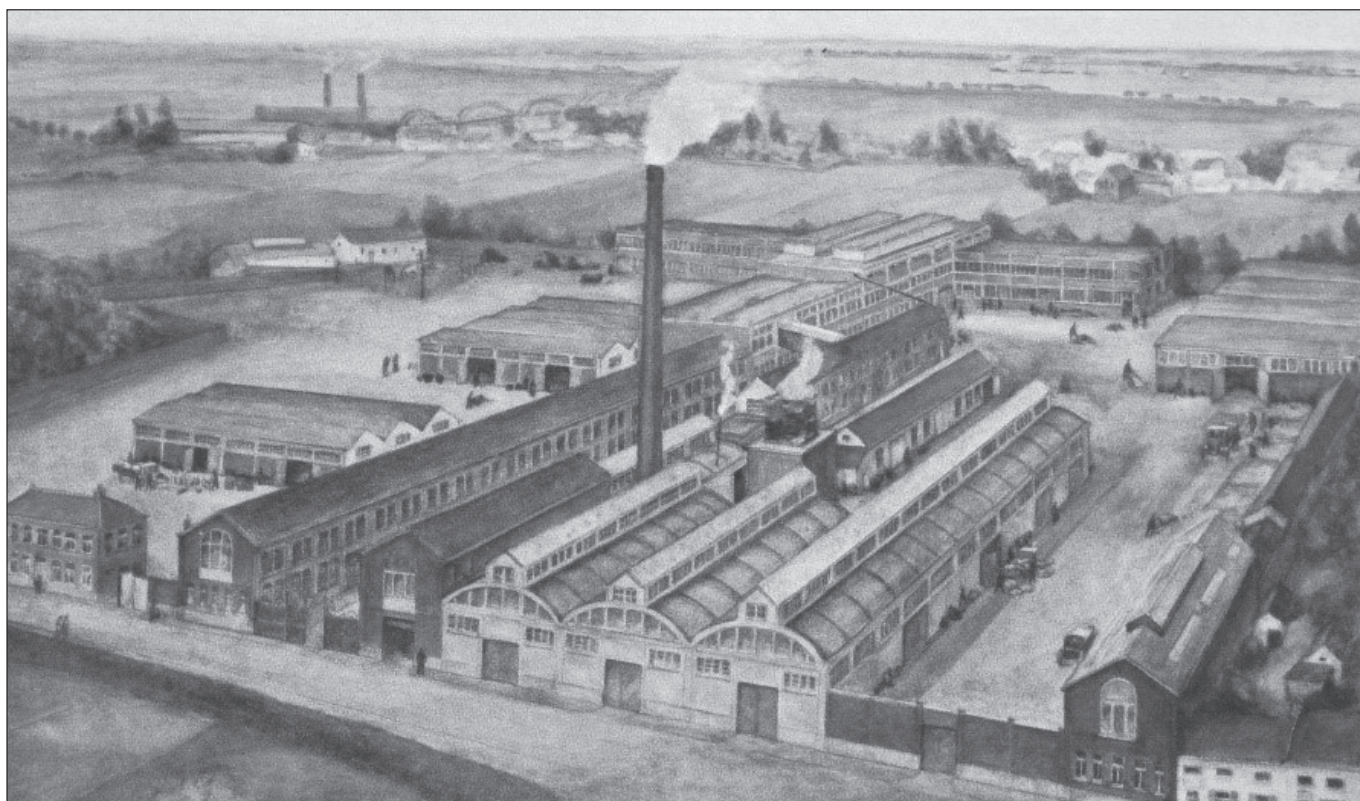
In dat straatbeeld kreeg de fiets stilaan voet aan de grond. In 1891 had Louis Clement uit Boom al schuchtere pogingen gedaan om dit stalen ros te promoten. Het zou echter duren tot eind van de 19^e eeuw vooraleer de tweewieler een vaste waarde werd in de Klein-Brabantse straten. Smid Henri Joos, gelooft om de beste wijnenkapmessen, was de eerste in de streek die in de zomer van 1900 startte met de fabricatie van de 'velo'. Ook Frans Lauwers in Eikevliet zag brood in het nieuwe vervoermiddel. Weldra ontstonden de eerste wielclubs. Zij maakten zondagse uitstapjes met de fiets en dan was het prettig om vanuit de verre of minder verre bestemming een postkaart van het bereikte dorp naar vrienden en kennissen te sturen. Bij een van zijn uitstapjes reed Frans met zijn fiets door de openstaande brug te Eikevliet. Er stond niet bij vermeld of er een alcoholtest werd afgenomen. In 1897 pakte de 'Puursche wielrijdersclub' al uit met haar eerste 'Wielrijdersfeesten'. Op het programma stonden onder meer ringsteken op de fiets en een eierenkoers. Specifieke fietswinkels vond je nog niet in het straatbeeld. Dat hoefde ook niet, zelfs bij bakker Emile Hermans uit Puurs kon je terecht voor de aanschaf ervan. Je kon dan ook tegelijk een prachtige revolver of een 'coffre-fort' meenemen, maar vergeet je brood niet. De concurrentie werd zelfs scherp. Bij huis Van Reeth-Cools in Puurs kon men kiezen uit 9 echte 'marken', dit voor een prijs gaande van 90 tot 180 BEF, maar voor 200 BEF kreeg men een fiets, een fietsbroek, een fietstrui, een fietsfrak, fietskousen, een fietsklak en een...naaimachine.

Klein-Brabant herbergde ook vele kleine ambachtslui. Door de regering werd op hun vraag de patentwet versoepeld. Zo mochten vanaf 1910 kinderen en de echtgenote helpen in het familiebedrijfje. In de praktijk was het zo dat een leerjongen zijn vak gedurende enkele jaren aanleerde. De leerjongen werd aanzien als horend bij het gezin en woonde ook veelal in. Eens vakbekwaam werd hij gezelschap, dat betekende dat hij als volle gast zijn kennis in praktijk bracht bij zijn leermeester. Niet zelden 'misbruikte' de leerjongen de opgedane kennis om een eigen bedrijfje op te starten om dan, onder de prijs van zijn leermeester, diens klanten af te snoepen.

Sommige ambachtslui kregen het echter moeilijk. Zo kreeg het beroep van blokmaker rake klappen. De blokmakerij moest meer en meer terrein prijsgeven aan de opkomende schoenmakerij. In de streek kregen we de grootste concentraties te Puurs, Breendonk en vooral Sint-Amands. Eén der eersten was Victor Waegemans in Puurs. In 1896 opende hij zijn schoenwinkel 'de Roden Bottin' in de Schuttershofstraat. Schoenen waren een luxeproduct, dus zocht en vond hij een goedkoop alternatief: 'de zelfeindesloef', een goedkoop schoeisel bestaande uit linten welke rond een houten leest werden gebreid en van een rubberen zool werden voorzien. Het 'sloefen breien' werd een ongekend succes. Het breien gebeurde door vrouwen in de winterperiode. De meesten werkten tijdens de zomer in de steenbakkerijen van de Rupelstreek. In 1905 schakelde Victor Waegemans over op elektrische aandrijving en mechanisatie. Het betekende het einde van het 'sloefen breien'. In de plaats kwam de 'kemelharen' pantoffel. Waegemans verhuisde in 1911 naar de Hoogstraat en 'Petjes' werden een begrip in de betere schoenproductie. In Eikevliet maakte schoenmaker Alexander Selleslagh furore met zijn jachtlaarzen. In 1897 kreeg hij nationale erkenning met de medaille van de Koning.

Van de schoenmakerij naar de leerlooierij is een kleine stap. Looiputten waren te vinden in Puurs en vooral in Sint-Amands. In 1850 verbleven er vier huidenvetters. De voornaamste was Isidore Van Stappen. Hij bezat een looierij aan de Larendries. In 1896 opende de eerste industriële leerlooierij in Vlaanderen: de 'Tannerie et Corroierie de St.-Amand lez Puers' in de Borgstraat. In de bloeiperiode, de jaren twintig van vorige eeuw, werkten er 120 mensen. In 1959 sloten de poorten. Vlakbij op dezelfde kouter stond SAPFIA, een bedrijf voor chemische meststoffen.

Puurs leek rond de eeuwwisseling het welvarendste dorp van Klein-Brabant. Aan de Botermarkt kwam al in 1893 een der eerste bijhuizen van de gebroeders Delhaize. Sommige handelaars waren wel erg inventief in het vinden van combinaties en zo specialiseerde peperkoekbakker Victor Bulckens van de Puurse Botermarkt zich als vuurwerkmaker. Even verderop, bij beenhouwer Jeanette Schmetz, kon je ook terecht voor verse vis. Bornem, Hingene en Sint-Amands hadden hun mandenmakerbedrijven, maar ook hier werd de concurrentie steeds moordender en de mandenmakers

De 'Tannerie et Corroierie de St.-Amand lez Puers' of de 'leerfabriek' aan de Borgstraat. Op de achtergrond de 'kouterfabriek' of SAPFIA. (Eigen verzameling)

werden mondiger. Dit resulteerde in tal van werkstakingen waarbij de werkman meestal aan het kortste eind trok. In Hingene liep in de zomer van 1909 een betoging uit de hand en vuurde de politie op de menigte. Er viel één dode en vier zwaargewonden.

Begin 20e eeuw begon de economische motor te sputteren. De mandenmakerij was niet de enige die klappen kreeg. In de Rupelstreek zaten de steenbakkerijen in dezelfde hoek. Daar werkten veel arbeiders uit de Rupelgemeenten: Ruisbroek, Eikevliet en Wintam. In Sint-Amands had de weverij Van Der Wok haar deuren gesloten in 1901. De sigarenfabriek in Liezele werd in 1903 verkocht en hetzelfde gebeurde met de pottenbakkerij van de familie De Boeck aan de Kleine Amer (1903). In 1907 was het crisis bij de zoutziederijen. Frans Maes uit Eikevliet was de eerste die de rol loste en zijn bedrijf zag verkopen. De regeringsleiders wilden het aantal herbergen drastisch naar beneden en vanaf 1904 werden de caféhouders vergunningsplichtig. Heel veel kleinere familiebrewerijtjes moesten afhaken: 'de Fluyt' van de familie Van Asch in de Bornemse Boskant, 'den Hert' van de familie Van Hoeymissen in Lippelo, maar ook mastodont brouwerij 'de Ster' van de gebroeders Van Velsen ging onderuit en werd verkocht. Samen met de brouwerij werden hun 24 herbergen openbaar verkocht (1913).

Diepgelovige dorpingen

Het einde van de 19^e eeuw stond bol van de verschijningen en desgevallende mirakels van Maria. Veel was het gevolg van de verschijningen in Lourdes. Overal werden imitatiegrotten gebouwd, de een al wat meer een kopie van de grot van Lourdes dan de andere. De bekendste in Vlaanderen was deze op de Slotendries te Oostakker. In 1875 kreeg de verering hier een duw in de rug met de wonderbare genezing van Pieter De Rudder uit Jabbeke. Hij was als landarbeider in dienst van burggraaf Alberic du Bus en brak zijn scheenbeen. Een open beenbreuk waar de dokters enkel een amputatie konden adviseren. Hij kreeg van zijn werkgever rust en een inkomen, doch wanneer in 1874 burggraaf Alberic stierf, bleek zijn opvolger niet zo menslievend en schrapte het 'overlevingspensioen'. Ten einde raad trok Pieter De Rudder naar Oostakker en sleepte zich driemaal rond de grot. Uitgeput zeeg hij neer op een bank. Later beseftte hij dat zijn been genezen was. Pas na zijn dood is men echt gaan geloven in een mirakel en werd zijn lichaam opgegraven. Een autopsie toonde twee intacte benen. De volgende jaren vanaf 1905 tot 1909 werden 100.000 bedevaarders aan de grot geteld.

In Puurs lag de 38-jarige Hortense Meeus al 17 jaar te bed met een ziekte aan het ruggenmerg. Soms had ze een betere dag en dan kon ze een korte wandeling maken. Hoewel de kerk vlakbij was, was de afstand voor haar toch te groot. De dokters hadden alle middelen aangewend met tal van geneesmiddelen, maar ook was haar ruggengraat al honderdvijftig keer 'gebrand met brandmiddelen en een gloeiend ijzer'. Haar enige hoop was naar Lourdes gaan. Dankzij de commissaris van de Nationale Lourdesbedevaarten, Hendrik Van den Daele, werd haar droom waarheid en vertrok ze op 29 april 1884. Op 1 mei kwam zij aan in Lourdes en werd nog dezelfde dag met een ziekenwagen tot aan het genezend water gebracht. Toen ze daar werd ingelaten bleek ze weinige tijd later genezen en kwam ze alleen uit het water gestapt, volledig genezen. Een meegeerde dokter kon alleen de vaststelling doen.

In Liezele trokken verschillende inwoners op bedevaart naar Scherpenheuvel. Bij hen was ook de 28-jarige Carolina De Pauw, al lang bijna blind en gebrekkig. Teruggekeerd uit Scherpenheuvel was zij plots genezen. In de kerk werd een speciale dankmis opgedragen en burens deden een omhaling en kochten twee prachtige vazen voor het 'Wolfskapelleken'. (26 juni 1892)

SINT JORIS KERK. - ANTWERPEN.
ZONDAG 11 JUNI 1899
Bedevaart uit Antwerpen
NAAR
O.-L.-V. VAN DE KROCHT
TE BORNHEM
Uitsluitelijk voor Vrouwspersonen.

God kiest bevoorrechte plaatsen, om door de voorspraak zijner H. Moeder, zijne weldaden naar ziel en lichaam, aan het lijfelijke menschenom uit te deelen. Sedert tien eeuwen lang is de onderaardsche kapel te Bornhem, het heilichsteoord van gansche schaken bedevaarders, welke er Maria vereeren onder den titel van O.-L.-V. van de Krocht. Nooit, blijft er omze goede Moeder ongewoond aan de oprechte smeekingen hareer dienaars, en zoo men, niet immer lichamelijke genaden bekomt, vertroost en versterkt Maria, zij, die haar vertrouwelijk aanroepen.

Men bidt er bijzonder de H. Moeder Gods om den zegen over de huisgezinnen en de christelijke samenleving te bekomen.

ORDE DER BEDEVAART :

Te 5 uren gelezen Mis in Sint-Joris Kerk, om Gods zegen te verlaten voor het welzijn der bedevaart. Ten 7 uren stuip, zullen de bedevaartsters, zich aan den Veerdam over de Suikernui beviden, om onder het Bestuur van den E. Heer MANNEKENS, per Stoomboot « WILFORD II » naar Bornhem te vertrekken.

Bij het afvaren begint men den H. Rozenkrans te bidden.

Te Bornhem-Veerdam ontscheept zijnde, zal men op twee rijen, en biddend naar de kerk gaan.

Aankomst te Bornhem, onder het gelui der klokken omtrent 9 uren. Bezoek aan het mirakuleus beeld en Lozang.

Te 9 uren plechtige Hoogmis, na het Evangelie, Sermoen door den Eerw. Pater STEPHANUS Minderbroeder. 's Namiddags om 3 uren na het luiden der klok, Kruisweg, Rozenkrans en plechtig Lof, waaronder sermoen door den Z. E. H. J. J. VAN ROOSBROECK, pastoor der parochie, verering der relikwieën van O.-L.-Vrouw.

Om 4 1/2 uren vertrek uit de kerk in dezelfde orde als 's morgens.

Op MAANDAG 12 JUNI, zal er 's morgens ten 9 uren, eene plechtige Mis van dankbaarheid in St-Joris kerk gezongen worden. Al de bedevaartsters worden verzocht daarin tegenwoordig te zijn.

Een volle afdag werd door Z. H. LEO XIII verliedend, aan allen die gebiecht en gecommunicceerd hebblende, dien dag de parochiekerk van Bornhem bezochten, en aldare bidden tot mach van zijne Heilichheid.

De loof, uitsluitelijk voor de bedevaart gehoud, zal naar allen Vrouwspersonen openen, voorzien van eene kaart welke men van huis af tot Vrijdag 9 Juni inbegrepen kan bekomen aan fr. 1.25 bij den E. H. MANNEKENS, Geesteliken Bestuurder, Vreemdeske 11.

Mevr. F. VAN STRAETEN, bestuurster, Mechelsebergsteijn 20. Jufvrouw ANNA STEREN, Molenstraat, 52. Jufvrouw EMILIE GYSEN, Carnotstraat, 104, bestuurder. Jufvrouw MARIA LEYDERS, Molendreef 4, bestuurder. Jufvrouw J. SCHUYTENS, St-Paulusstraat, 311, id.

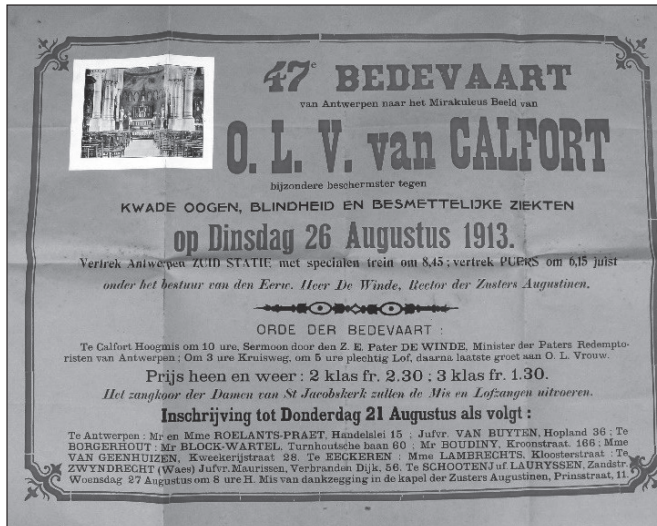
AANMERKINGEN : 1. De leden van het genootschap hebben recht op eene reiskaart.
2. Na hun afvaren wordt er eene mis tot latens honner uel gelezen.
3. Op de bijzondere feestdagen van O.-L.-V. wordt er eene Mis gelezen, om door de voorspraak der H. Maagd den Goddeliken bijstand voor al de leden te bekomen.

Bidt voor : Madame LEYDER en Jufvrouw HAEST, overleden.

Men wordt DRINGEND verzocht, te gevel een Ed 102 bij genootschap komt in overlijden, er zanddelijk kennis van aan het bestuur te willen geven.

Drukkerij Wwe GYSEN-REYS, Carnotstraat, 104, ANTWERPEN.

Met de Wilfordboot op bedevaart uit Antwerpen naar de Krocht in Bornem, enkel voor vrouwen (©Archief Abdij Bornem)

Bedevaart uit Antwerpen naar O.L. Vrouw van Kalfort
(Verzameling Karel Michiels)

De Rode Koorts had haar tere beentjes aangetast en maakte haar bedlegerig. Haar ouders hadden een café 'de Nieuwen Buiten' op de Wipheide. Het meisje probeerde haar ouders en negen zusjes en broertjes niet tot last te zijn. Ze huppelde op twee krukken het huis rond. In mei 1910 mocht ze met de congregatie van Malderen mee op bedevaart naar Lourdes. Ondanks alle goede intenties en rozenkransen kwam er geen verbetering. In mei 1911 mocht ze met dezelfde mensen van Malderen mee naar Oostakker. En na drie 'beewegen' rond de grot, prevelde Celestine in het oor van haar grootmoeder: *'Ik moet geen krukken meer hebben, ik kan gaan.'* Na een vurig dankgebed haastte de groep zich zingend en biddend naar huis. Thuisgekomen trok men naar de kerk met Celestine voorop. Het voorval kreeg in de streek en ver daarbuiten heel veel aandacht, zelfs in de 'Nieuwe Tilburgsche Courant' van 11 mei 1911 was het voorpaginanieuws.

En toch durven stelen

Eind 19^e eeuw had het gros van de bevolking het niet breed en diefstal was het misdrijf dat de hoofdbrok vormde in het verslagenboek van de veldwachters. Veelal ging het om veldgewassen, kippen of konijnen. Een enkele keer kon men met een varken aan de haal gaan. Maar deze diefstallen hadden niet tot doel zich te verrijken, meestal was het een kwestie van overleven. Om niet herkend te worden tijdens hun nachtelijke tocht maakten de dieven hun gezicht zwart. De meeste misdrijven werden behandeld door de Correctionele rechtbank of deze van 1^e Aanleg te Mechelen. De straffen waren niet min. Elke gemeente bezat een 'Register der kiesonbevoegdheden'. Hierin werden nauwgezet alle veroordelingen genoteerd. Maar meestal was het een klein wereldje en moesten de dieven niet ver worden gezocht. Bovenop zijn straf kreeg de veroordeelde nog een aantal jaren verbod om te gaan kiezen. Zo bijvoorbeeld Felix Loverie uit Sint-Amands. Hij werd gesnapt toen hij aardappels stal op het veld. Zijn straf werd twee weken later al uitgesproken: 15 dagen gevangenis, een boete van 26 BEF of 14 extra dagen gevangenis. In de laatste kolom van het register noteerde de gemeentelijke ambtenaar de 'Termijn van onbevoegdheid' of ontzegging van kiesrecht en in het geval van Felix was dat 10 jaar.

Er waren ook diefstallen die de krantenkoppen haalden: de kerkdiefstallen. In 1888 maakte men in Oppuurs een eerste maal kennis met dit soort van 'heiligschennende' misdrijven. Nadat dieven tijdens de nacht van zaterdag op zondag 11 maart 1888 in Liezele hadden getracht in de kerk te dringen, maar gestoord werden door terugkerende feestvierders, beproefden zij hun geluk in Oppuurs. Ter hoogte van de sacristie zaagden zij twee ijzeren staven door en braken twee ruiten. In de sacristie vonden ze drie zilveren doosjes met onder meer de H. Olie, relikwieën en een pateen en namen die mee. In de kerk zelf braken zij het tabernakel open, smeten de hosties op de kerkvloer en namen de zilveren kelk en de monstrans mee. De koster vond maandagnamiddag de erg beschadigde monstrans terug. Waarschijnlijk hadden de dieven gemerkt dat het geen gouden, maar een koperen exemplaar betrof. De onderdelen in goud en zilver waren er echter afgebroken.

In Bornem had pastoor Van Roosbroeck de bedevaarten naar Onze Lieve-Vrouw van de Krocht in ere hersteld. Rond 15 augustus kwam men weer in dichte drommen naar de ondergrondse kapel. Zo legde een stoomboot uit Hamme aan bij de nieuwe aanlegsteiger in Buitenland. Tweehonderd dames en juffrouwen, vergezeld van priesters en geestelijken, togen ter bedevaart. Onder hen een twaalfjarig meisje, dat lam was geweest. Het jaar voordien was ze met haar ouders naar de krocht gekomen en sindsdien was ze geleidelijk, maar volledig genezen. Nu kwam de ganse parochie mee als dank. (30 juli 1893).

In Kalfort genas mevrouw Van Roosbroeck uit Putte. Zij was sinds tien jaar volledig blind en genas miraculeus tijdens een bedevaart naar Onze Lieve-Vrouw ten Traan (9 september 1900).

In Lippelo sukkelde de 9-jarige Celestina Cleemput (°Lippelo 13 juni 1902) al enkele jaren met haar gezondheid.

In mei 1896 was iemand vreemd aan de gemeente Puurs tijdens de catechismusles de kerk binnengekomen. Hij leek erg vroom en wekte geen argwaan. Toen de catechisten zich naar de sacristie begaven, plaatste hij zich naast het offerblok van het H. Missiekruis. Deze moet hij in een fractie van tijd gekraakt hebben, want toen de zoon van de koster binnenkwam, zat hij weer rustig te lezen. De kosterzoon merkte wel op dat het deurtje van het offerblok op een 'kier' stond. Hij verwittigde veldwachter De Schrijver en deze vond in de zakken van de kerkganger een beitel en wat kleingeld. Het bleek iemand uit Ledeberg, die met zijn vrouw en twee kinderen in Lokeren woonde. Hij werd door de veldwachter meegenomen en bleek geen onbekende voor het gerecht.

In december 1896 werd Oppuurs andermaal opgeschrikt door een heiligschennende daad. Dieven hadden op het pachthof van Anton Potums een 'slodde' (alaam om de geploegde grond te effenen) gestolen en deze tegen de kerk geplaatst. Met een balk, gestolen bij schrijnwerker Henri Kerremans, konden zij de ijzeren staven in het raam ombuigen. Zo konden zij binnengeraken en het tabernakel openbreken. Hier ontvreemden zij een gouden ciborie. Het gebeuren zorgde andermaal voor opschudding in het vrome Oppuurs.

In de nacht van 30 op 31 december 1896, twee weken na de inbraak te Oppuurs, maakte Kalfort kennis met een nieuwe 'schandige' inbraak en 'verontwaardiging verwekt bij onze brave christelijke bevolking.' Bij schrijnwerker Jozef Van Herstraeten hadden de dieven eerst een balk ontvreemd en vervolgens vonden zij een ladder bij schilder Modest Van Ingelgem. In de sacristie forceerden zij het slot van de brandkast. Hieruit stalen zij een zilveren monstrans, twee kelken, waarvan een verguld en de andere in zilver, een zilveren ciborie, een zilveren schotel en twee ampullen, relikhouders, een missaal met zilverbeslag en nog een aantal waardevolle kleinigheden. De verdachte was met de trein uit Antwerpen gekomen en had enkele herbergen bezocht. De diefstal vertoonde erg veel gelijkenis met deze van twee weken terug in Oppuurs. Iedereen werd gevraagd om waakzaam te zijn in de omgeving van de kerken om de diefstal-plaag in te dijken.

Bastion Antwerpen

België had na haar onafhankelijkheid een strikte neutraliteit op zak. Het neutraliteitsverdrag werd op 15 november 1831 ondertekend door Groot-Brittannië, Oostenrijk, Frankrijk, Pruisen en Rusland enerzijds en België anderzijds. Willem I en Nederland hadden onder internationale druk ingestemd met de onafhankelijkheid, maar konden zich moeilijk verzoenen met de voorgestelde grenzen. Amper tien dagen na de eedaflegging van Leopold I rukte het Nederlandse leger in één ruk op tot in Leuven. Op verzoek van koning Leopold I en met Engelse goedkeuring kwamen de Fransen met een 50.000 man sterk leger te hulp.¹³ De Nederlanders vermeden een confrontatie en trokken zich terug in Antwerpen, dat nog tot 1832 bezet zou blijven. Nederland hoopte op bijstand van Rusland met wie zij eveneens een verdrag hadden gesloten, maar de tsaar had op dat ogenblik de handen vol met een opstand in Polen. Het beleg zal de geschiedenis ingaan als 'De tiendaagse veldtocht'. Het onzijdig verklaren van België hield in dat de jonge staat zijn neutrale status zelf moest verdedigen. De noodzaak van een degelijk investeringsbeleid in defensie was bijgevolg een noodzakelijkheid. Om een nieuwe aanval uit het noorden op te vangen werd Diest omgebouwd tot vestingstad. Hier kwam trouwens het eerste militaire oefenkamp. Het kamp bleek vlug te klein en onder druk van koning Leopold werd het grootste militaire oefenkamp van Europa opgericht in Beverlo, strategisch gelegen vlakbij de Nederlandse grens – Lommel was nog Nederlands grondgebied. De arme heidegrond was goedkoop en bovendien was drinkwater makkelijk te winnen. Het kamp was bedoeld om 20.000 soldaten gedurende veertien dagen te laten oefenen en onderdak te bieden. De Koning had er zijn eigen verblijf.

De citadel in Diest (Verzameling B. Croket)

¹³ Leopold I was in 1816 gehuwd met de Engelse kroonprinses Charlotte. Hun eerste kindje werd dood geboren en ook prinses Charlotte bleef in het kinderbed. Om de Franse banden aan te halen trouwde Leopold in 1832 met de Franse koningsdochter Louise-Marie van Orléans. Samen kregen ze vier kinderen: Lodewijk-Filips (1833-1834), Leopold (1835-1909), Filips (1837-1905) en Charlotte (1840-1927), de latere keizerin van Mexico. Leopold I legde op 21 juli 1831 de eed af als eerste koning der Belgen.

De gespannen relatie met onze Noorderburen leidde tot de oprichting van de marine en de bouw van de eerste oorlogsschepen. De schepen waren van het type 'Brigantijn', hadden een lengte van 25 m en een diepgang van 2,25 m. Een Brigantijn was een tweemastschip dat erg werd gewaardeerd voor zijn wendbaarheid. De schepen werden gebouwd op de werven van Joseph Fleury-Duray te Boom, een voormalig majoor die mee hielp in de strijd tegen de Nederlanders, en werden in Boom te water gelaten op 8 juni 1831. Wanneer Nederland in 1839 uiteindelijk de zelfstandigheid van België erkende, werd het nut van de marine in twijfel getrokken en de subsidies teruggeschroefd. Twintig jaar later bestond er geen Belgische marine meer. De relatie met Nederland verbeterde en Frankrijk zag dit met lede ogen aan.

Ondertussen was in Frankrijk Louis-Napoleon Bonaparte via een staatsgreep in 1851 aan de macht gekomen en had zichzelf tot keizer van Frankrijk gekroond.¹⁴ Napoleon III droomde hardop van de annexatie van België. Tijdens de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog in 1866 ging de Franse vorst zelfs onderhandelen met Bismarck, de politieke leider van Pruisen, over de aanhechting. In ruil zou Frankrijk zich buiten de Duitse 'broederstrijd' houden. Bismarck wimpelde het voorstel af. Het meeste gevaar voor België kwam nu uit Franse hoek. Er werd gekozen voor een nieuw strategisch concept, gezien de complexiteit van verdediging. België had geen natuurlijke grensbescherming en alleen al de grens met Frankrijk was meer dan 300 km lang. Door de beperkte omvang van het leger werd gekozen voor een 'Nationaal Reduit', een versterkte plaats waar ons leger zich kon terugtrekken en de vijandige aanval vertragen. Om zowel militaire als economische redenen werd gekozen voor de havenstad Antwerpen. Antwerpen was echter letterlijk uit zijn voegen gebarsten. De Spaanse omwalling uit 1580 had haar belang verloren door het ontstaan van de voorsteden. Bij een belegering zouden honderden huizen moeten verdwijnen voor het vrijmaken van het schootsveld. Daarom kwamen zeven nieuwe fortjes en een lunet buiten de toenmalige voorsteden. In de zomer van 1852 werd begonnen met de bouw van het vijfhoekige bastion, grotendeels met aarde. Centraal kwam een beschermend gedeelte in metselwerk. In 1854 waren de forten klaar.

Na enkele jaren bleek het concept onvoldoende bescherming te bieden. De oorlogsvoering en de wapenindustrie evolueerden zeer snel en dus moesten de verdedigingslijnes aangepast worden aan de nieuwste wapenontwikkelingen. In 1859 moesten de aarden bastions plaats ruimen voor acht 'Brialmont'forten,¹⁵ ongeveer 3,5 km buiten de Spaanse omwalling.¹⁶ In 1865 waren ook deze werken klaar, maar vijf jaar later moest de nieuwe linie opnieuw worden verbeterd. Na de Frans-Duitse oorlog bleek dat Duits geschut Parijs kon bestoken vanaf een afstand van 7 km. De bestaande fortengordel werd uitgebreid met het fort van Merksem en een verdedigingslijn op Linkeroever. De lijn werd gevormd door de forten van Kruibeke en Zwijndrecht. Dit laatste werd met fort Sint Marie verbonden door een 'defensieve dijk'. Van 1878 tot 1893 werd de fortenlinie nogmaals uitgebreid met de forten van Schoten, Steendorp, Lier en Walem. Intussen (1885) was de vuurkracht van de artillerie zo gewijzigd dat de eerste bakstenen forten geen bescherming meer boden. Zij kregen een betonnen bescherm laag en gepantserde koepels.

Bij de Frans-Duitse oorlog in 1870 had België zich nog buiten het strijdgewoel kunnen houden, maar het had wel een probleem blootgelegd. Frankrijk was op revanche belust en de kortste weg tussen Parijs en Berlijn liep over Belgisch grondgebied. Ons land had bovendien een voor deze periode benijdenswaardig wegennet. Beide landen hadden een verdrag om de Belgische neutraliteit te respecteren, maar wat is dat waard bij oorlogsdreiging. In het Belgisch grijsboek, zijnde de verzameling van diplomatieke stukken, staat de persoonlijke mededeling van de Franse gezant op 31 juli 1914: 'Dat er geen indringing van Franse troepen zal zijn... in de veronderstelling dat de Belgi-

Na de Frans-Duitse oorlog in 1870 startten de buurlanden een charmeoffensief naar het neutrale België toe omwille van zijn centrale ligging in geval van conflict (Uit Van Damme-Van de Perre, Zonder Woorden? Een geschiedenis van België in spotprenten, Pelckmans, 2011)

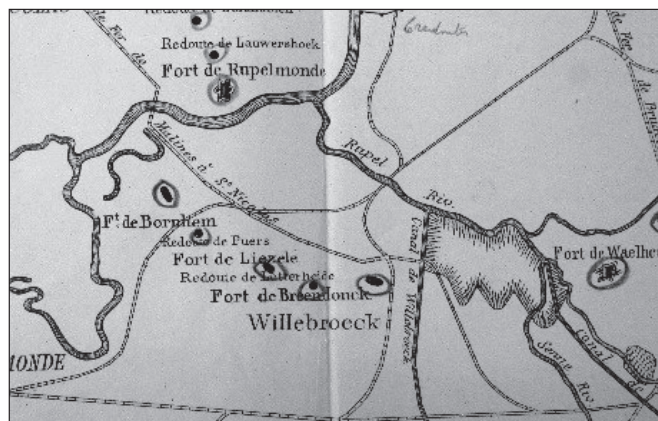
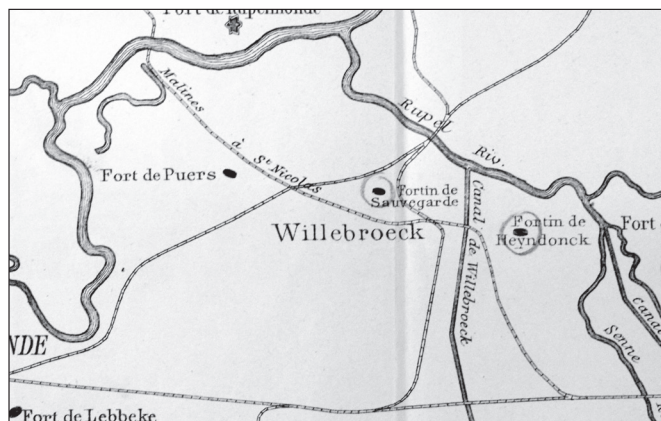
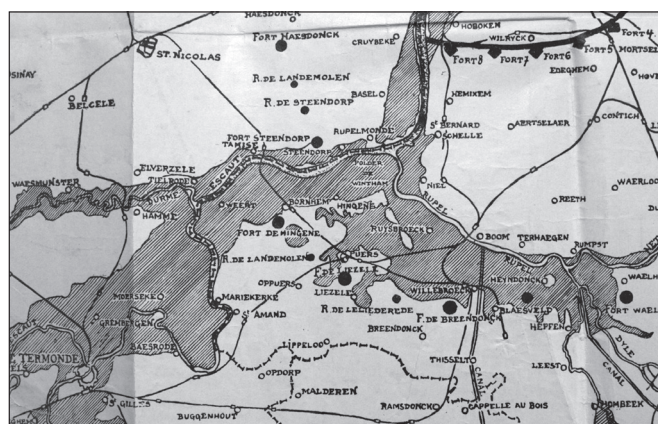
¹⁴ Louis Napoleon Bonaparte (Parijs 20 april 1808-Londen 9 januari 1873) of Napoleon III was een neef van Napoleon I

¹⁵ Luitenant-generaal Henri Alexis Brialmont (Venlo 25 mei 1821-Brussel 21 juli 1903) was een militair, vestingbouwkundige en volksvertegenwoordiger. Omdat hij bij de bouw van de Luikse forten het budget had overschreden werd hij aan de kant geschoven. Zijn vader Mathieu (1789-1885) was generaal en Minister van Oorlog (1850-1851) en tevens voorzittend meester van de Antwerpse Loge "La Perseverance" (1838-1840). Aan de bouw van de forten werkten 13.000 arbeiders op de werven en nog eens 5.000 in de toeleverende steenbakkerijen.

¹⁶ De Spaanse omwalling was de eerste verdedigingslinie van Antwerpen en werd opgetrokken in 1542; in 1866, met de bouw van de Brialmontforten, werd de omwalling gesloopt. Op de plaats kwam later de kleine stadsring. Een replica van de Kipdorppoort, stadspoort en onderdeel van de Spaanse omwalling, werd herbouwd in de Bornemse wijk Buitenland.

sche onzijdigheid door een andere mogendheid niet wordt gerespecteerd, zich de vrijheid voorbehield om van standpunt te veranderen.’ Frankrijk had in 1874 de verdedigingslinie Verdun-Belfort opgetrokken en zo aan haar oostgrens de deur voor Duitsland gesloten. Een Duitse aanval was praktisch alleen mogelijk over Belgisch grondgebied. Vele Belgen waren nochtans rotsvast overtuigd dat de ‘onzijdigheid’ voldoende garanties bood. Koning Albert I, in december 1913 op staatsbezoek in Duitsland, was nochtans met de neus op de feiten gedrukt. Keizer Wilhelm benadrukte de zinloosheid om de grenzen te beschermen en op die manier zou België zichzelf in nesten, zeg maar oorlog, werken. Dat maakte duidelijk hoe weinig belang de Duitse keizer hechtte aan de neutraliteitsverklaring. Friedrich Von Bernhardt, in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog Duitslands meest gelezen auteur, schreef in 1911 het oorlogszuchtige boek ‘Deutschland und der nächste Krieg’.¹⁷ Hierin verduidelijkte hij: ‘Moet Frankrijk ooit verpletterd worden... de Belgische neutraliteit ons niet zal tegenhouden... zelfs ten koste van een Europese oorlog.’ In datzelfde boek beweerde Bernhardt dat: ‘neutraliteit niets meer is dan een papieren dam’.

Na de geldverslindende werken aan de Antwerpse verdedigingslinie was het geen evidentie om de politici en de bevolking te overtuigen van het belang van een grensverdediging met Frankrijk en Duitsland. Voor het eerst in dertig jaar werden nieuwe belastingen ingevoerd, de 27 miljoen BEF voor de bescherming van het land moest immers van ergens komen. Brialmont werd uiteindelijk in 1886 door de Minister van Oorlog aangezocht om een defensieplan op te stellen. Een jaar later werden de eerste budgetten vrijgemaakt voor een fortengordel rond Luik. De twaalf forten werden ongeveer 6 km buiten de stad gebouwd en de verdedigingslijn had een omtrek van 52 km. De forten waren zo geconstrueerd dat ze amper één meter boven de grond uitstaken. Ze werden bemand door 3.000 manschappen.

Plannen van de verdedigingslinie rond Antwerpen.

In de oorspronkelijke plannen uit 1876 was alleen een ‘redoute’ te Hingene voorzien. In deze van 1890 werd bijna de helft van het Klein-Brabantse grondgebied onder water gezet. In de plannen van 1896 was sprake van een fort in Sauvegarde en één in Heindonk. De uiteindelijke plannen kwamen er in 1906 met de forten in Bornem, Liezele en Breendonk en schansen in Puurs en Kalfort. (Uit ‘Historique de l’établissement Militaire de la Belgique’ door Baron de Ryckel)

¹⁷ Friedrich von Bernhardt (22 november 1849-11 december 1930) was geboren in Sint Petersburg. Zijn familie emigreerde naar Silezië in 1851. Tijdens de Frans-Duitse Oorlog was Bernhardt cavalerieluitenant in het Pruisische leger. Op het einde van die oorlog had hij eer om als eerste Duitser Parijs binnen te rijden. Later werd hij Duitse militaire attaché in Bern en vervolgens hoofd van de afdeling militaire geschiedenis van de Generale Staf in Berlijn. Hij werd nog benoemd tot opperbevelhebber van het VIIe leger. Vanaf 1907 ontpopte hij zich als militair auteur. In zijn boek ‘Deutschland und der nächste Krieg’ verklaart hij het woord oorlog: ‘als een biologische noodzaak, in overeenstemming met de wet, waarop alle wetten van de natuur berusten: het recht van de strijd om het bestaan.’

De vesting was de sterkste van Europa, maar groeide niet mee. Er was zwaardere artillerie besteld bij het Duitse Krupp, maar die stelde begrijpelijk de levering uit. De vesting Luik (12 'Maasforten') was naar Duitsland gericht. Richting Frankrijk had men de vesting Namen met 9 forten. Deze 9 forten stonden 8 km buiten de stad en waren net als in Luik door loopgraven en prikkeldraad met elkaar verbonden.

In 1905 trok Minister van Oorlog, generaal Cousebant d'Alkemade aan de alarmbel. Duitsland zou beschikken over 22 cm artillerie. De 118 kg zware projectielen waren gevuld met 32 kg springstof en hadden een verwoestende kracht. Een nieuwe betonnen buitenlinie drong zich op. Het ingediende wetsontwerp voorzag in de bouw van dertien grote en drie kleinere forten. De ruimte tussen de forten werd opgevuld met veertien schansen. Voor de onteigeningen en de bouw werd 48 miljoen BEF aan kredieten vrijgemaakt. Op 30 maart 1906 stemde de Belgische regering De Smet-De Nayer de wet die van Antwerpen een onneembare vesting moest maken. In Europa moest het enkel Parijs laten voorgaan. Buiten de al bestaande Brialmontforten, op 4 km buiten de 'Grote omwalling', werden in een straal van 20 km rond de stad 11 nieuwe betonnen forten en 12 betonnen schansen of 'redouten' gebouwd of een verdedigingslinie van 94 km lang. Voor dit project werd nog eens 63 miljoen BEF krediet gestemd.

Onmiddellijk werden de betrokken gemeentebesturen op de hoogte gebracht en werd begonnen met het onteigenen van de voorziene gronden als 'openbaar nut'. De oppervlaktes verschilden naargelang de dichtst bijgelegen toegangsweg en de grootte van de percelen. Voor een fort bedroeg de oppervlakte tussen 16 en 22 ha, een schans was beperkt tot 2 ha. Rond de forten kwam een zone van krijgsdienstbaarheid, een zone van 585 m waar niet mocht gebouwd worden en waar in tijd van oorlog de bestaande gebouwen dienden gesloopt. De eigenaars kregen een eenmalige vergoeding.

De bouw van de forten werd toevertrouwd aan de firma Bolsée uit Antwerpen, een onmogelijk werk voor één enkele firma. Op 23 plaatsen, verspreid over 100 km, werd tegelijk gestart en gewerkt. Bij het begin van de oorlog waren de forten dan ook nog niet volledig afgewerkt. Ook de bewapening vormde een probleem omdat dit ten laste viel van het departement 'oorlog'. Bovendien werd zowat alle zwaar geschut, de 28 cm kanonnen, bij het Duitse Krupp besteld en nooit geleverd, net als 118.000 stuks munitie.¹⁸

Bouw van onze forten

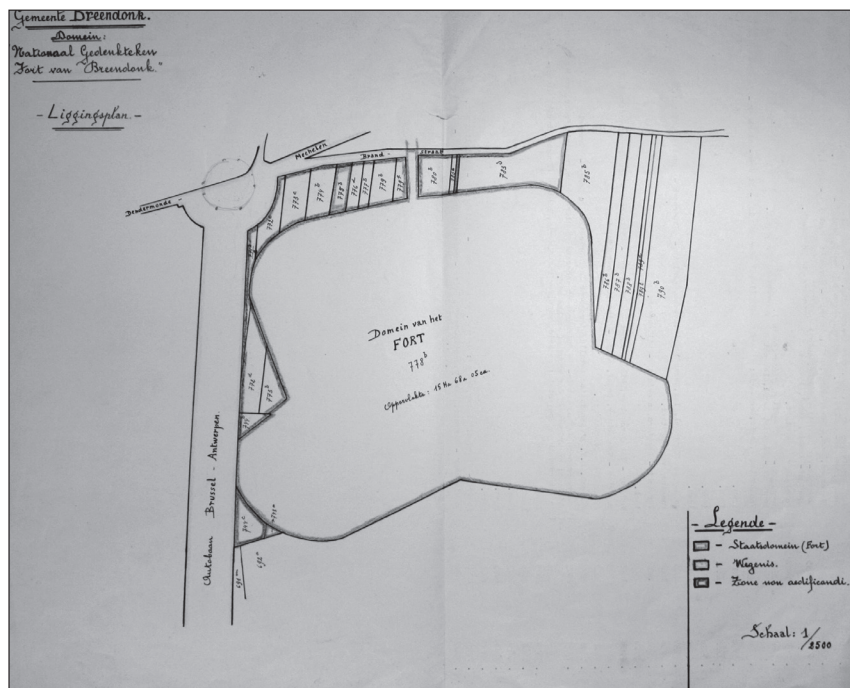
Tal van studies en ontwerpen kwamen ter discussie, maar uiteindelijk werd gekozen voor de ontwerpen van luitenant-generaal Brialmont. In een eerste ontwerp voorzag hij slechts twee forten tussen Willebroek en de Schelde, in een tweede ontwerp werd de schans te Puurs toegevoegd. Er volgden nog een aantal aanpassingen tot de definitieve wet 'Betreffende het verdedigingsstelsel van Antwerpen en de uitbreiding der Haveninrichtingen der stad' op 29 april

Het principe van de vestingbouw is best te begrijpen door het schilderij gemaakt van Fort Loncin bij Luik (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

¹⁸ Uit 'pour la Belgique' in journal de Geneve, 27 april 1918

1906 in het staatsblad verscheen. Tijd voor talmen was er niet en enkele weken later verschenen in de streek de eerste landmeters. Gewapend met piketten, meetlatten en linten trokken zij het veld in, nagestaard door een schare nieuwsgierigen. Het gebeuren was het gespreksonderwerp in de gemeentelijke herbergen. In de plaatselijke pers was daar, met uitzondering van enkele kleine artikeltjes, zeer weinig van terug vinden. In die stukjes werd vooral de kostprijs (96 miljoen BEF) van het hele project gehegeld.

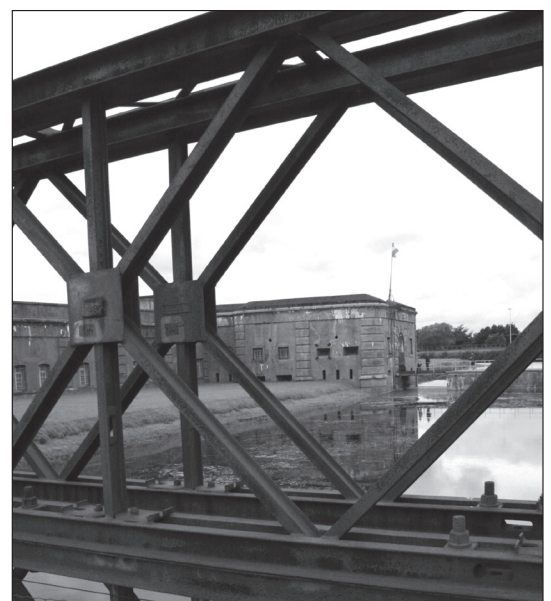
Inplantingsplan van het fort van Breendonk (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgeschiedenis)

werd de naam aangepast. Van de totale oppervlakte van 15 ha 79 a 98 ca lag iets meer dan 6 are op het grondgebied Willebroek. De onteigeningsplannen werden in februari 1907 gedurende twee weken ter inzage gelegd in het gemeentehuis. Klachten kwamen er van de molenaars Franckx. De broers Franckx hadden tegen de komst van het fort geprotesteerd, want het fort zou de wind uit de molenwieken halen. In 1912 verkochten zij de molen en lieten hem naar Lummen overbrengen. Daar overleefde hij de Eerste Wereldoorlog, maar brandde volledig uit in 1938. Ook herbergier Jozef Kerremans van herberg 'Hooghuis' diende een klacht in. De klachten werden niet weerhouden waarna de notarissen aan het werk konden. De gronden te Breendonk werden door de notarissen Peeters, De Marré en Van Bellingen behandeld. Fort Liezele en de schans van Puurs werden behandeld op de kantoren van de notarissen Basteys en Verbelen. Fort Bornem was aan notaris Aerts toegewezen. Tussen Breendonk en het eerstvolgende fort van Walem kwam een inundatiezone van bijna acht km rond Heindonk, tussen het kanaal van Willebroek en de Rupel en de Dijle.

Richting Schelde werd vier kilometer verder het Fort van Liezele gepland. Dit had een oppervlakte van 17 ha 12 a 9 ca. Om een idee te krijgen van de gigantische omvang der werken: voor het Liezelse fort werden 2.600 treinwagons van elk 10.000 kg cement gebruikt, 50.000 m³ plaatsand en een niet te overziene berg keitjes. Goed voor de aanmaak van 33.500 m³ beton. De muren en gewelven waren 2,5 m dik, waarvan 1,25 m beton en 1,25 m gewapend beton, berekend aan 400 kg/m³ en bestand tegen geschut van kanonnen van 22 cm. De laatste betonneringswerken na het plaatsen van de geschutskoepels waren voorzien voor 12 mei 1914. Het laatste fort dat werd gebouwd was dat van Bornem. Het was het minst afgewerkte fort uit de gordel.

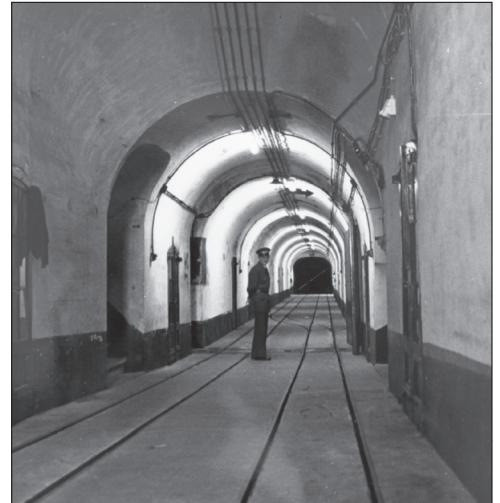
In 'Het Nieuwsblad van het kanton Puers' was vooral aandacht voor de plaats waar de nieuwe forten zouden komen. Dit in meestal kleine artikeltjes, want de bouw van de forten was een stokpaardje van de liberalen en die hadden in onze regio niet zoveel sympathisanten. Voor Jan Modaal waren de kosten veel te hoog en bovendien nutteloos met een getekende 'Belgische neutraliteit'.

De plaats van de forten werd nauwgezet bepaald. Het fort van Breendonk kwam op 'het Schalckland' aan de Rijkweg, net naast de kruising van de twee voornaamste verbindingswegen: die van Antwerpen naar Brussel en die van Mechelen naar Dendermonde. Vlakbij bevonden zich ook het kanaal van Willebroek en de toenmalige spoorverbinding van Willebroek naar Londerzeel. Oorspronkelijk kreeg het de naam 'Fort van Willebroek', maar na protest van burgemeester de Buisseret de Blarenghien van Breendonk

Het huidige fort van Breendonk-Nationaal gedenkteken (eigen foto)

Het Bornemse fort kreeg omwille van haar ligging, ten opzichte van de Schelde, een asymmetrische vorm. Het werd gebouwd in de vorm van een onregelmatige vierhoek, in vaktermen 'pseudo-gebastioneerd front'. Bornem was op het gebied van oppervlakte ook het grootste van de drie. Het beslaat 18 ha 90 a 4 ca.

Fort Liezele. Het is de best bewaarde vesting uit de tweede fortengordel en ingericht als museum (Eigen foto's)

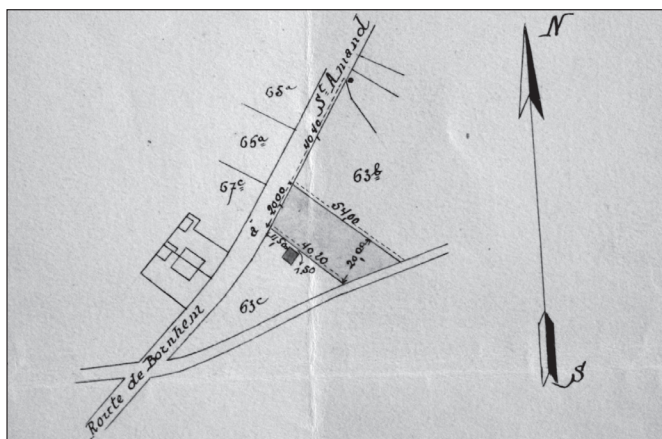
Als toezichthouders op de werken werden kapitein-commandant Francois-Eugene Janssen en adjudant Rombaut De Laet aangeduid. Deze laatste begon in juli 1906 met de opmetingen en het uitzetten van de piketten in Breendonk. Sommige grondeigenaars zagen met lede ogen aan hoe hun grond werd ingenomen en ook het feit van de 585 m erfdienstbaarheid werd aangeklaagd. De eigenaars zagen de prijs van hun grond rond de forten kelderen, maar zowat alle bezwaren werden geseponneerd. Dat resulteerde al eens in protest onder een andere vorm en zo verdwenen in Breendonk de pas geplaatste afbakeningspiketten. Bij de planning van de forten werd getracht om geen bebouwde percelen te treffen. In Bornem werden wel twee boerderijen onteigend. De families van Frans Waumans-Adriaensens en Jan Illegems werden vergoed, maar kregen het bevel om hun panden voor Kerstmis 1907 te verlaten. Bovendien dienden zij zelf hun gebouwen op eigen kosten af te breken. Ook funderingen en desgevallende waterputten en grachten dienden verwijderd of gedempt.

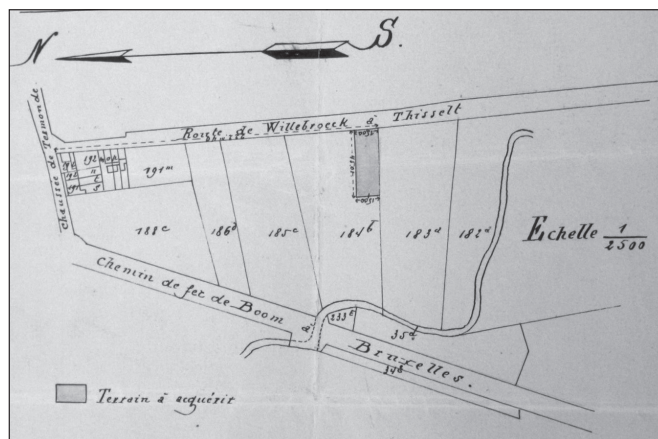
Fort van Bornem: de hoofdgang (Eigen foto)

In januari 1909 verscheen de aanbesteding van de forten Bornem, Liezele en Breendonk, samen met de schansen van Puurs en Letterheide, als 4^e lot in het Staatsblad. De vestingwerken werden in twee afzonderlijke dossiers behandeld: de ruwbouw en de voltooiingswerken. Aannemer Daelemans uit Sint-Amands diende als deelgenoot van de firma Hesbain prijs in voor de werf: ruwbouw 16.936.000 BEF, afwerking 4.137.000 BEF. Uiteindelijk werden alle werken toegewezen aan aannemer Bolsée uit Antwerpen: ruwbouw 13.495.000 BEF, afwerking 3.561.373 BEF. Het bedrijf stond voor een schier onmogelijke opgave om 23 forten, inclusief het gebouw voor de toezichter en barakken voor

de werknemers op te trekken voor 1 juli 1912, een termijn van 39 maanden. In het bestek stond duidelijk bepaald wat wanneer klaar moest zijn. Bij achterstel werden zware boeten voorzien. Bolsée had voor elk van zijn werven een verantwoordelijke en toezichters aangesteld. Voor Breendonk was dit Pieter Stynen (°Lommel 1879). Hij en zijn echtgenote, Anna Jeurissen, woonden met hun twee zonen aan de Kerkstraat te Puurs. Zij vertrokken in 1912 naar Oelegem. Cornelius Henri Van Hoof (°Borgerhout 1874) was verantwoordelijke voor Bornem. Verder werden aangesteld: Casimir De Weirdt (°Marchienne 1887), die met zijn echtgenote en hun kinderen in Kalfort woonde, Joseph Schomblond (°Olne/Luik 1858), Edmond Laline (°Ghlin 1879), beiden eveneens in Kalfort verblijvend en August De Troch (°Dendermonde 1852), die in Puurs-dorp zijn stek had.

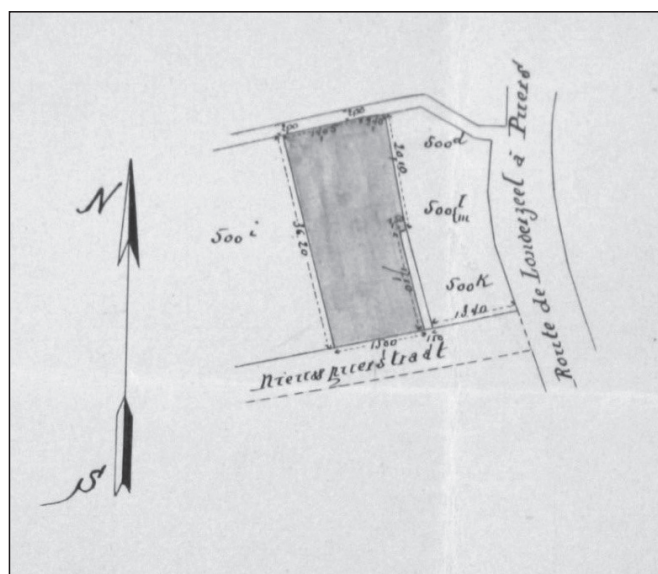

Paviljoen van toezichthouder Boeykens voor het fort van Bornem. Gebouwd (1907) aan de Sint-Amandsesteenweg. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Paviljoen van toezichthouder Bouty voor het fort van Breendonk. Het werd gebouwd (1907) aan de Tisseltsesteenweg. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Ten behoeve van de toezichters van de genie werd voor elk fort een officierswoning gebouwd. Ze kreeg een plaats net buiten de zone der krijgsmatigheden. De tijdelijke woningen werden grotendeels uit hout opgebouwd en de afwerking liet eveneens te wensen over, getuige de klaagschriften van kapitein-toezichter Boeykens. Hij had als opdracht de werken aan het fort te Bornem op te volgen en tot een goed einde brengen. Kapitein Boeykens werd later als verantwoordelijke aangewezen voor de onafgewerkte toestand van het fort en bij de bevolking had hij het verkorven door zijn gebrek aan eerbied voor het kapelletje van de Bornemse Boskant. Hij trapte brutaal de deur in en stopte de kapel vol hooi. In het verslag is niet vermeld of hij vloekte toen hij er het vuur niet in kreeg. Zijn 'paviljoen' kwam aan de Sint-Amandsesteenweg, ongeveer op de plaats waar zich nu de watertoren bevindt. Hij kreeg de hulp van opzichter Jan Baptist Mascaux, een 27-jarige Parijzenaar van geboorte. Deze had niet alleen oog voor het fort, hij huwde nog hetzelfde jaar met Joanna Brijs uit Bornem. Het koppel vluchtte in 1914 naar Axel in Holland waar hun zoon Albert werd geboren. De aannemer stuurde Eugene Clobert uit Schaarbeek als toezichter naar Bornem. Hij kwam toe in juli 1909, samen met vrouw en twee kinderen. Voor de schrijver volgde Jaak Van Der Sijpen de werken. Hij was Bornemnaar van geboorte en getrouwd in Bornem, maar woonachtig in Antwerpen. De werken in Breendonk werden opgevolgd door kapitein Bouty. Hij stond ook in voor de schans Letterheide. Bouty had zijn woning in Willebroek aan de Tisseltsesteenweg, op een perceel toebehorende aan graaf de Chastel de la Howarderie. Luitenant Jan Michelet (°Brussel 1880), opzichter voor het fort te Liezele en de schans van Puurs, woonde aan de hoek van Hooiveld met de Violetstraat. Het perceel hoorde toe aan Brusselaar Charles Cloostermans. Michelet was met zijn gezin in 1909 naar Puurs verhuisd. Vlakbij, in de Nieuwstraat, woonde de Nederlander Pieter Strijkers, toezichter van de firma Bolsée. Verder kregen ze nog de hulp van toezichters zoals tekenaar bij de genie Leo Debbaut (°Gent 1863) en Julien Dirick.

Paviljoen van de toezichthouder Michelet voor het fort van Liezele. Gebouwd (1907) te Puurs aan de Violetstraat. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Voor de bouw van het fort van Liezele had omwille van haar lage ligging last van het grondwater en raakte achter op het voorziene schema. De werken liepen nog meer vertraging op door de uitzonderlijk strenge winter van 1911-1912. Ook voor de firma Cockerill die instond voor de levering en plaatsing van de geschutskoepels was de voorziene einddatum niet haalbaar.

Hoeveel werknemers er op de werven aan het werk waren, is moeilijk te achterhalen. Ramingen voor alle forten samen gewagen van 13.000. Heel veel streekgenoten zullen hier ongetwijfeld aan het werk zijn geweest, maar de werken en vooral de drie jaar van werkzekerheid trokken werklieden uit alle windstreken aan. Velen kwamen met vrouw en kinderen, sommigen trokken van werf naar werf, enkelen zijn in de streek gebleven. In de bevolkingsregisters vind je dan ook namen als Del Favero. Karel Del Favero kwam in april 1911 naar Puurs en vertrok in augustus 1912 naar Zwijndrecht. Thomas Del Favero kwam in maart 1911 van Duffel naar Puurs. Karel Del Favero was smid op het fort te Liezele en zijn zoon Thomas was er schrijnwerker.

Voor de aanvoer van de bouwmaterialen werd in Liezele en Bornem een spoor aangelegd. In Puurs werd aangesloten op de spoorlijn nabij het station en via de Molenstraat ging het naar de bouwwerf. In Bornem werden de goederen per schip gelost in de Kil van Branst en van daar werd in oktober 1909 een smalspoor aangelegd langs de Branstsedreef en Boskant naar het fort. Voor het fort van Breendonk werd een zijspoor aangelegd in het station van Willebroek en hier werd op aangesloten met een smalspoor naar het fort.

Theoretisch werd om de vijf kilometer een fort gebouwd, daartussen kwam telkens een schans. Tussen Liezele en Breendonk kwam de schans Letterheide en tussen Liezele en Bornem de schans Puurs, de huidige Sint-Pietersburcht. In april 1913 waren de schansen Puurs en Letterheide klaar met de ruwbouw en kon de afwerking beginnen.

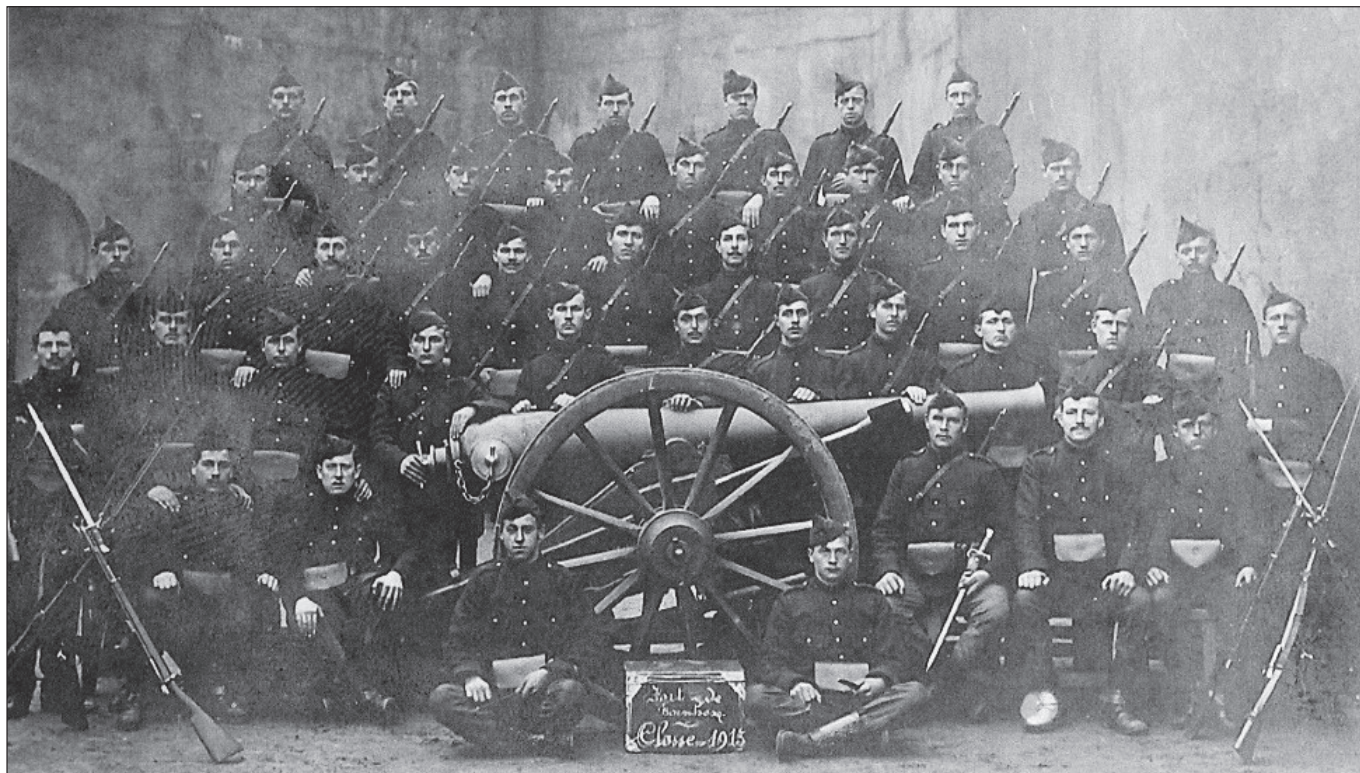
Bij het begin van de oorlog was het Bornemse fort lang niet afgewerkt. De fortcommandant liet voor het aanvoeren van bouwmaterialen een smalspoor aanleggen vanaf de Kil van Branst tot aan het fort. (Verzameling Harry Van Lent)

Hoog bezoek kwam er op 18 januari 1912. Minister van Oorlog, generaal Hellebaut, bezocht de werken aan het fort van Bornem. Wegens te barre weersomstandigheden werd het bezoek aan de werken in Liezele geschrapt. Twee weken later moest de minister om gezondheidsredenen zijn ontslag indienen en werd hij vervangen door premier Charles de Broqueville – voor het eerst bekleedde een burger de post van Minister van Oorlog, weliswaar ad interim. Onmiddellijk bezocht hij de werven in Liezele, Puurs en Bornem. Generaal Victor Michel volgde de Broqueville al snel op als Minister van Oorlog; weerom een hooggeplaatst militair. Het moet gezegd, de kranten waren positief, Michel was iemand die erg goed lag bij de bevolking en bekend was om zijn minzaam karakter.

De bouw van de forten was voor de jeugd een ongeziene attractie. Veldwachters hadden dan ook de handen vol om de nieuwsgierige bengels van de militaire werf te houden. De omgeving was verboden terrein voor elk onbevoegd individu. Begin juni 1908 klom de temperatuur ver boven het normale. Het heldere water van de nieuw gegraven fortwal was dan ook de gedroomde plek voor jeugdige zwemmers. In Breendonk had op donderdagnamiddag 4 juni de jeugd uit Breendonk en Willebroek verzamelen geblazen aan de 'Schalkplaats'. Een dertigtal kinderen profiteerden van de afwezigheid van de bouwvakkers om te genieten van het water. Wanneer het gros zich in het koele nat bevond wou ook de kleine Louis De Clercq (8 jaar) tot bij zijn vriendjes in het water. Zwemmen kon hij niet, maar hij liet een balk te water en klom op zijn 'vaartuig'. Enkelen wilden hem een duwtje geven, maar dat liep faliekant af. Louis zakte naar de diepte en verdronk. Hij werd de volgende dag opgevist en dokter Persoons uit Willebroek kon enkel de dood vaststellen.

Op 2 juni 1913 kregen de forten, nog voor ze waren afgewerkt, hun eerste manschappen over de vloer. Voor Breendonk was dat de 28^e Batterij van de vesting Dendermonde. De bevolkingsregisters van Breendonk vermelden maar tien soldaten. In december 1913 kwam Francois Weyns als commandant naar het fort. Liezele werd bevolkt door de 29^e Batterij van kapitein-commandant Fievez. Zij kwamen van fort 7 uit Wilrijk en acht soldaten van de 18^e Batterij uit fort 8 te Hoboken verhuisden naar Bornem. Het was de bedoeling dat de eenheden instonden voor het testen van het fortgeschut. Dat gebeurde in de mate van het mogelijke. Wanneer men weet dat de aanbesteding voor het betonneren der

koepels pas gebeurde op 12 mei 1914, dan is het ook begrijpelijk dat de forten enkele maanden later niet gevechtsklaar waren. Sommige gehuwde soldaten, meestal met kinderen, zochten een woning in de buurt en verhuisden met hun gezinnetje dicht bij hun 'werkomgeving'. Adjudant fortartillerie Desiré De Graeve (°Lommel 1879) verhuisde in augustus 1913 met vrouw en kinderen vanuit Dendermonde naar de Puurse Kerkstraat. Werkopzichter Frans Van Hees (°Zandvliet 1884) kwam begin 1914 naar het Puurse Hooiveld. In 1916 verhuisde hij naar Haccourt. Wachtmeester vestingartillerie Emiel Celestin Leloup (°Génée 1886) kwam in november 1913 met vrouw en kind uit Dendermonde. In februari 1914 trokken ze naar het Kamp van Brasschaat.

De 18e Batterij uit Hoboken bevolkte het Bornemse fort in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Hun voornaamste taak bestond in het testen van het fortgeschut. (Verzameling Harry Van Lent)

Er zijn de laatste jaren tientallen boeken verschenen over de Eerste Wereldoorlog. In een aantal wordt het nut van de tweede fortengordel in twijfel getrokken en wordt de bouw ervan als een verloren kapitaal beschouwd. Beweren dat de forten geen nut zouden hebben gehad, kunnen we toch niet helemaal beamen. De meeste forten begaven slechts na zware en lange beschietingen. De forten waren bestand tegen de 30,5 cm mortieren. De granaten richtten wel schade aan, maar de gewelven hielden stand. Denkelijk hadden de Duitsers geen tegenstand meer verwacht van de forten van Liezele en Bornem. Zij spoorden daarom hun zware kanonnen naar het Franse front. Doordat de forten van Liezele en Bornem toch standhielden en de 6de Divisie van het Belgische leger in Dendermonde met succes de Schelde bewaakte, zagen de Duitsers zich verplicht in Schoonaarde een oversteek over de Schelde te forceren. Een verlies van tijd dat het Belgisch leger de gelegenheid gaf Antwerpen te verlaten langs de Nederlandse grens, richting kust. De rol van het leger was op die manier nog niet uitgespeeld en dit leger zocht stelling achter de IJzer, het laatste stukje 'Vrij België'. Bij een eventuele snellere val van de Klein-Brabantse forten zou het Belgisch leger ingesloten zijn geworden en was denkelijk haar rol toen al uitgespeeld. Duitsland kon dan zijn troepen hier terugtrekken en haar stellingen aan het Franse front gevoelig versterken. Wat het resultaat hiervan zou zijn geweest, kunnen we niet inschatten. Een uitval naar Parijs hoorde dan misschien wel tot de mogelijkheden. En het gevolg hiervan??

De familie Jules en Francine Janssens-Van Hoeywegen met paard en kar voor de schans (Verzameling Gaby Huys)

De schans Letterheide was een buitenbeentje in de Antwerpse fortengordel. Het leek of de schans van bij zijn ontstaan als bijkomstig was bestempeld door de legerleiding. Hij werd in 1909 niet afgewerkt en in augustus 1914 waren ook geen troepen voorzien. Als bemanning stuurde kapitein Weyns van het fort van Breendonk een aantal van zijn manschappen.

Na de val van de Naamse forten nam kapitein Demuer het bevel. Zijn bemanning misde er echter vanonder en na het laten ontploffen van de schans volgde Demuer zijn manschappen. In oktober 1914 werd de schans ingenomen door Duitse troepen. Een kanonschot vanuit het Liezelse fort doodde Paul Paruschke, de Duitse 'vaandeldrager'. De kanonbal stak nog in de metersdikke wand.

Na de oorlog kreeg de 'redoute' meerdere bestemmingen. In 1954 werd zij openbaar verkocht en kwam in handen van de gemeente Breendonk. Zij vond de fortwal een uitstekende plaats voor haar huisvuil. Bij de fusie werd de schans door de gemeente Puurs gesaneerd en gebruikt als magazijn. Eind september 2009 werd de 'redoute Letterheide' stukje voor stukje neergelegd.

Kroniek van een onvermijdelijke oorlog

Provoceren was een specialiteit van de Duitse keizer Wilhelm II. Tijdens de Vredesconferentie in Den Haag in 1899 verklaarde hij dat enkel 'een *scherp geslepen zwaard*' de beste waarborg op vrede was. Wanneer zijn troepen in 1900 naar China vertrokken om de 'Boxersopstand' te helpen onderdrukken, bezwoer hij: 'Er bestaat geen pardon, er worden geen gevangenen gemaakt.'¹ In 1905 bezocht keizer Wilhelm II Marokko, sinds jaren onder Frans juk. Hij deed er een aantal scherpe uitspraken, die bij de Fransen in het verkeerde keelgat schoten. Erger werd voorkomen, maar zes jaar later zorgde een Duitse kanonneerboot voor de Marokkaanse kust voor hoogspanning tussen de twee landen. In de daaropvolgende conferentie van Algeciras in 1906 vormden Frankrijk en Engeland front tegen Duitsland en schaarde Italië zich aan hun zijde.² Duitsland bleef samen met Oostenrijk-Hongarije geïsoleerd achter.³ Over het feit dat de neutraliteit van België zou worden opgeofferd, werden in het plan weinig woorden besteed. België zou immers niet zo dwaas zijn om de troepen van de 'obere Heeresleitung' iets in de weg te leggen. In het geheim werkte Frankrijk aan plan XII, een strategie die werd uitgewerkt door Ferdinand Foch en aangepast door bevelhebber Joseph Joffre in 1911. Het plan voorzag in een snelle aanval in de Elzas van vier vooruitgeschoven legers en het vijfde leger van Lanrezac zou door de Ardense bossen een eventuele aanval van Duitsland opvangen. Op 21 februari 1912 legde hij zijn plan voor aan de Franse regering met de melding dat de doortocht door Belgisch grondgebied de aanval meest kans op succes zou geven. Engeland had zichzelf in een diplomatiek isolement geplaatst. Omwille van problemen in de koloniën lag het overhoop met Frankrijk, onder andere door het Fashoda-incident in Soedan, met Rusland door problemen in China (Kiao Chow) en met zowat gans Europa omwille van de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika.⁴ Engeland zocht toen vergeefs toenadering tot Duitsland.⁵

Een chronologie van de 'Grote Oorlog'

- 1871: Oprichting van het Duitse Keizerrijk onder Wilhelm I van Pruisen
- 1879: De dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije en het Duitse Keizerrijk gaan een alliantie aan: de Tweebond.
- 1882: Italië voegt zich bij de Tweebond en de alliantie wordt Driebond of 'Triple Alliantie'
- 1888: Wilhelm II wordt de nieuwe keizer van het Duitse rijk; hij zal Duitsland uitbouwen tot een internationale grootmacht.

Hiertegen gaan andere landen verdragen en allianties aan:

- 1894: Geheime Frans-Russische alliantie.
- 1904: Fransen en Engelsen zoeken toenadering tot elkaar met 'Entente Cordiale'.
- 1907: Rusland sluit aan bij 'Entente Cordiale' die wordt omgezet naar 'Triple Entente'.
- 1898: Duitsland bouwt een eigen vloot die sterker moet worden dan de Engelse.
- 1905: Duitsland vreest een oorlog op twee fronten, tegen Rusland en Frankrijk, en ontwikkelt het 'Von Schlieffenplan'.

28 juni 1914: Moord op Aartshertog Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie von Höhenberg te Sarajevo in opdracht van Servië.

Franz Ferdinand van Oostenrijk en zijn echtgenote Sophie von Höhenberg

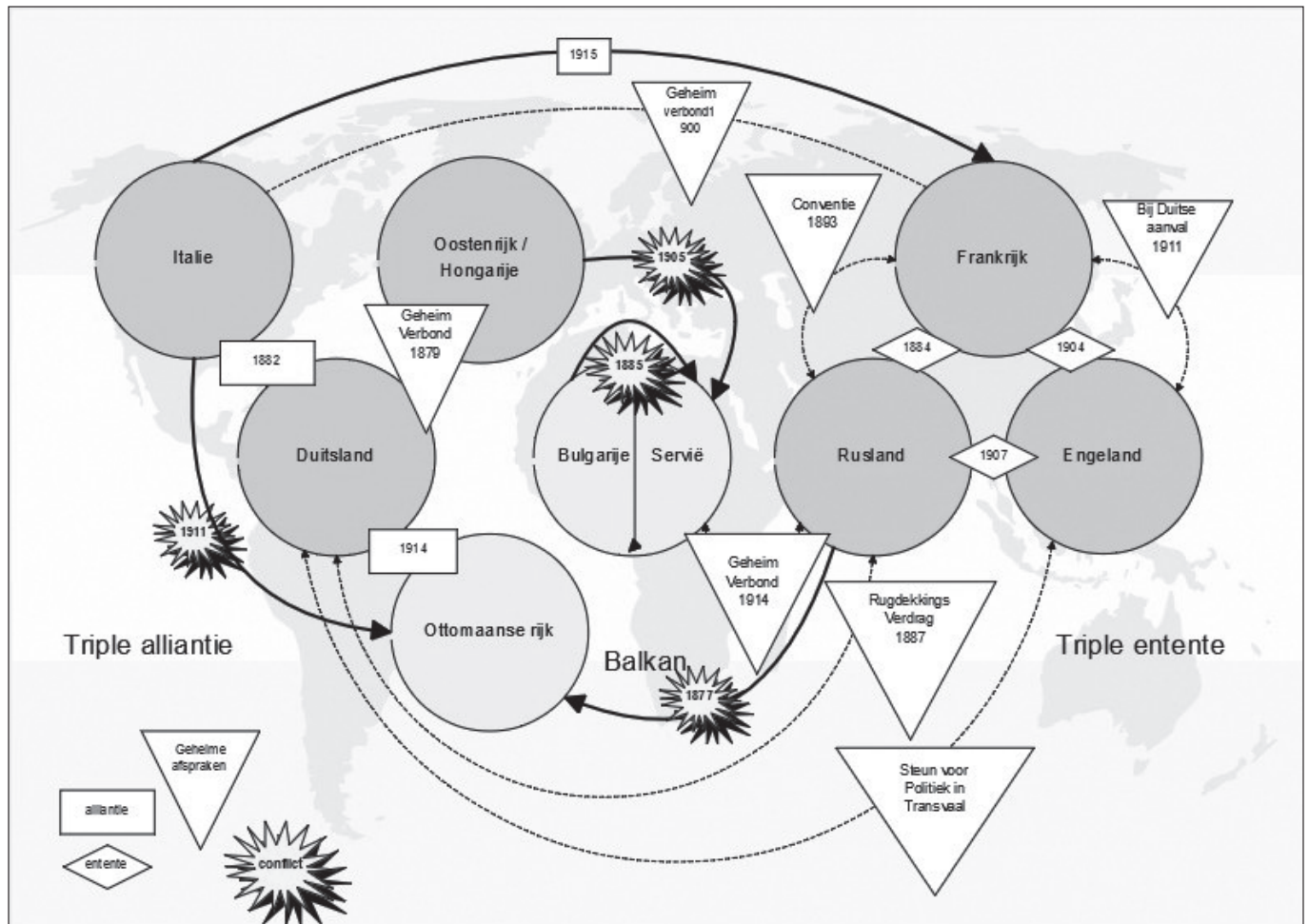
¹ Een volksmilitie, die zichzelf 'de vuisten van de gerechtigheid' noemde, verzette zich tegen de westerse inmenging in China en de keizerlijke dynastie, zij maakte jacht op vreemdelingen en christenen en vermoordde vele missionarissen. Een Europees coalitieleger versloeg hen in augustus 1900.

² Italië had een geheim akkoord met Frankrijk over Tripolitanië, het huidige noordwesten van Libië.

³ Geïsoleerd of 'ingekreist' raken was de grootste zorg van Bismarck en hij had dat steeds via diplomatieke weg kunnen vermijden.

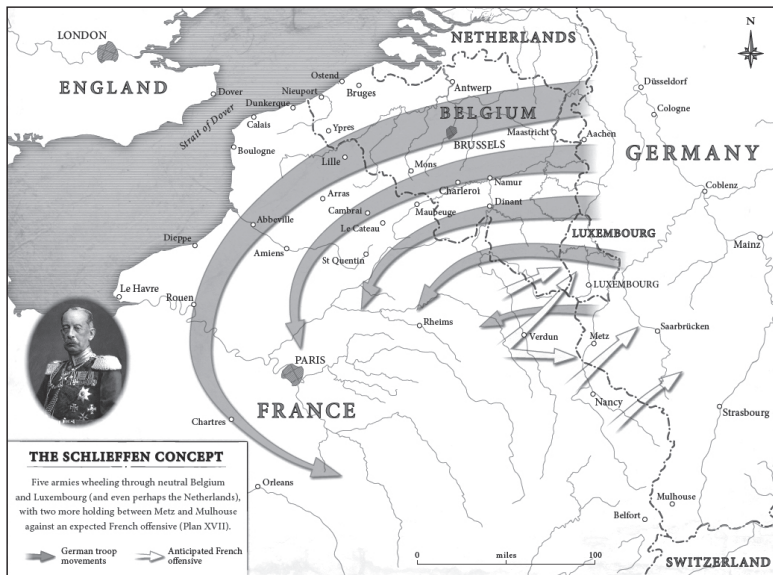
⁴ Op 12 februari 1902 sloten Japan en Groot-Brittannië een alliantieverdrag. Groot-Brittannië had belang bij het afremmen van de Russische expansie. Een maand later sloten Frankrijk en Rusland een gelijkaardige alliantie. Bij de Russisch-Japanse oorlog in 1904 durfde Frankrijk niet te hulp komen uit vrees voor een conflict met Engeland.

⁵ Onder druk van de oppositie in de Britse regering werd getracht om tot een betere verstandhouding met Duitsland te komen; een commissie onder leiding van Minister van Oorlog Haldane werd in 1912 naar Duitsland gestuurd.

Het ontstaan van de wereldoorlog was in grote mate veroorzaakt door de vele onderlinge afspraken, bondgenootschappen, al dan niet geheim of openbaar. We trachten met een schets een beetje duidelijkheid in het kluwen te geven. Entente = overeenkomst / Alliantie = verbond / Conventie = verdrag. (Eigen tekening)

- 20 juli 1914: President Poincaré van Frankrijk bezoekt en steunt Rusland dat Servië in bescherming neemt.
- 22 juli 1914: Duitsland-Oostenrijk-Hongarije overhandigen ultimatum aan Servië.
- 25 juli 1914: Verloven Franse soldaten ingetrokken.
- 28 juli 1914: Oostenrijk-Hongarije verklaart de oorlog aan Servië.**
- 30 juli 1914: Rusland mobiliseert zijn troepen.
- 31 juli 1914: Oostenrijk-Hongarije kondigt algemene mobilisatie aan.
- 1 augustus 1914: Duitsland kondigt mobilisatie af.
Frankrijk kondigt mobilisatie af.
Duitsland verklaart oorlog aan Rusland omwille van hun mobilisatie die 'als dreigend oorlogsgevaar' wordt ervaren.
- 2 augustus 1914: Engeland mobiliseert zijn vloot.
Duitsland en Turkije sluiten een verbond.
Duitse troepen trekken Luxemburg binnen.
Duitsland vraagt vrije doortocht aan België.
- 3 augustus 1914: België weigert vrije doorgang.**
- 4 augustus 1914: Duitse troepen trekken België binnen.
Engeland verklaart de oorlog aan Duitsland omwille van schending Belgische 'Neutraliteit'.
- 6 augustus 1914: Oostenrijk-Hongarije verklaart Rusland de oorlog.
- 11 augustus 1914: Frankrijk verklaart de oorlog aan Oostenrijk-Hongarije als ondersteuning van Rusland.
- 15 augustus 1914: Russische troepen trekken Oost-Pruisen binnen.
- 23 augustus 1914: Japan verbonden met Engeland verklaart Duitsland de oorlog.

Het 'von Schlieffenplan' werd uitgewerkt vanaf 1894, in 1906 kwam een definitief plan waarbij men hoopte om Frankrijk in 42 dagen in te nemen, ook al moest hierbij de neutraliteit van Nederland, België en Luxemburg worden geschonden. Na de dood van von Schlieffen (1913) wijzigde zijn opvolger von Moltke het plan en liet Nederland ongemoeid.

5-9 september 1914: Slag aan de Marne (Fr) met 250.000 doden.

7 september 1914: Britse en Franse troepen vallen de Duitse kolonie Kameroen binnen, het begin van de oorlog in Afrika.

10 oktober 1914: Val van de vesting Antwerpen

18 oktober 1914: Begin van de slag aan de IJzer

29 oktober 1914: Rusland, Servië, Groot-Brittannië en Frankrijk verklaren de oorlog aan Turkije.

18 februari 1915: Blokkade van Britse havens door onderzeebotenoorlog, ook koopvaardij schepen werden doelwit.

7 mei 1915: Duitse onderzeeboot torpedeert de 'Lusitania' met 1.152 passagiers aan boord.

14 oktober 1915: Bulgarije verklaart de oorlog aan Servië.

15 oktober 1915: Engeland verklaart de oorlog aan Bulgarije.

17 oktober 1915: Italië en Rusland verklaren Bulgarije de oorlog.

8 januari 1916: Dienstplicht ingevoerd in Groot-Brittannië; tot dan bestond het leger uit vrijwilligers.

21 februari 1916 tot 18 december 1916: Slag bij Verdun, meer dan 300.000 Franse en Duitse soldaten laten het leven.

9 maart 1916: Duitsland verklaart Portugal de oorlog.

1 juli 1916 tot 18 november 1916: Slag bij de Somme maakt meer dan één miljoen slachtoffers.

27 augustus 1916: Roemenië verklaart Duitsland de oorlog, maar wordt verslagen.

28 augustus 1916: Italië, opgenomen in de 'Triple Entente', verklaart Duitsland de oorlog.

23 november 1916: Griekenland verklaart de oorlog aan Duitsland en Bulgarije.

6 april 1917: De Verenigde Staten verklaren de oorlog aan Duitsland, officieel omdat Duitsland poogt om Mexico achter zich te krijgen.

17 juli 1917 tot 18 augustus 1917: Slag bij Passendale, 250.000 soldaten laten het leven voor 8 km terreinwinst.

22 april 1915: Duitsers gebruiken voor het eerst gifgas in Ieper.

6 november 1917: Russische Revolutie brengt de Bolsjewieken aan de macht; Lenin wil de oorlog beëindigen.

3 maart 1918: Vredesgesprekken tussen Rusland en Duitsland. Hierdoor komen 60 Duitse divisies vrij en deze worden ingezet aan het Westelijk front waar men een overwinning wil forceren voor de Amerikanen zijn aangekomen.

5 april 1918: Duits lenteoffensief met 64 km terreinwinst; Duitsers rukken op tot 70 km van Parijs.

8 augustus 1918: Begin van een grootscheeps geallieerd tegenoffensief dringt de Duitsers terug.

28 september 1918: Begin van het 'bevrijdingsoffensief' en van de Duitse terugtocht op de Frans-Belgische frontlijn; Ludendorff vraagt vredesbesprekingen.

8 tot 11 november 1918: Wapenstilstandsbesprekingen.

10 november 1918: De afgezette Keizer Wilhelm II vlucht naar Nederland.

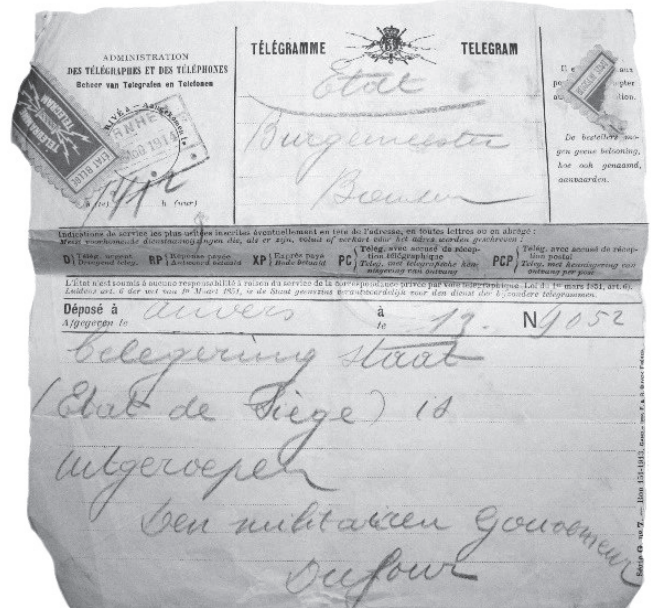
11 november 1918: Wapenstilstand getekend in Compiègne.

28 juni 1919: 'Verdrag van Versailles' wordt getekend.

Duitse inval

Door alle perikelen in de Balkan en de onderlinge banden tussen de landen voelde Julien Davignon, de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken, de dreiging. Hij stuurde via de Belgische gezanten in Parijs, Berlijn, Londen, Wenen en Sint-Petersburg aan de respectievelijke landen een brief met de herinnering van de internationale verplichtingen inzake de neutraliteit van België. Uit veiligheids-overwegingen werd het Belgisch leger toch op 'versterkte vredesvoet' gebracht.⁶ De Belgische gezanten moesten duidelijk maken dat dit geen mobilisatie betrof, want dit zou als oorlogszuchtig kunnen worden geïnterpreteerd.

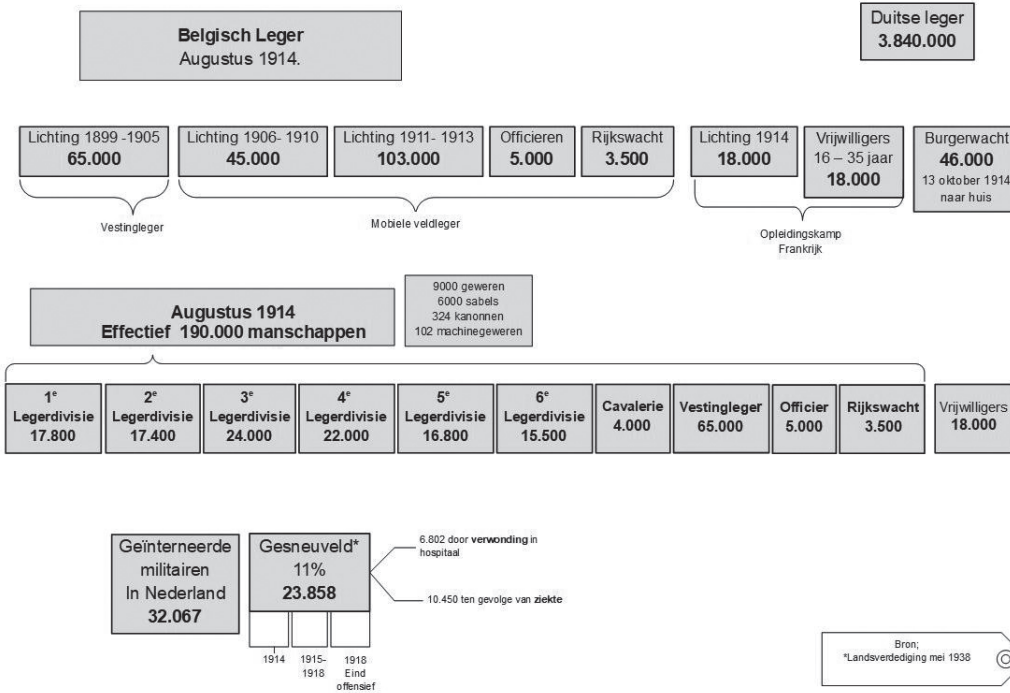
De gebeurtenissen volgden elkaar in snel tempo op. Wanneer op 31 juli Oostenrijk-Hongarije mobiliseerde en Duitsland de toestand van 'Kriegsgefahr' inriep, werd om 19 uur in België overgegaan tot algemene mobilisatie.⁷ Tot in de kleinste uithoek van het land luidden de klokken om de mobilisatie aan te kondigen. De nationale vlaggen werden gehesen aan de gemeentehuizen, kerken en zelfs scholen. Diezelfde dag was de Franse gezant bij minister Davignon en hij bevestigde dat Frankrijk geen troepen door ons land zou sturen. Enkele uren voordien was ook de Duitse gezant te gast. Die verklaarde persoonlijk dat Duitsland niet de intentie had om de Belgische neutraliteit te schenden. Niettemin nam de Belgische regering maatregelen om de neutraliteit te waarborgen: de forten aan de Maas en Antwerpen werden in staat van verdediging gesteld en de troepen namen

Burgemeesters binnen de fortinstelling rond Antwerpen kregen op 31 juli 1914 de melding dat de forten in 'staat van beleg' werden geplaatst (Verzameling Maurice Cammaert)

hun strategische plaatsen in. De 1^e Divisie in Gent, gericht naar Groot-Brittannië, de 2^e Divisie in Antwerpen, de 3^e Divisie in Luik tegen het Duitse leger, de 4^e Divisie in Namen tegen de Franse troepen, de 5^e Divisie in Bergen en de 6^e Divisie in Brussel als hoofdkwartier van de cavalerie.

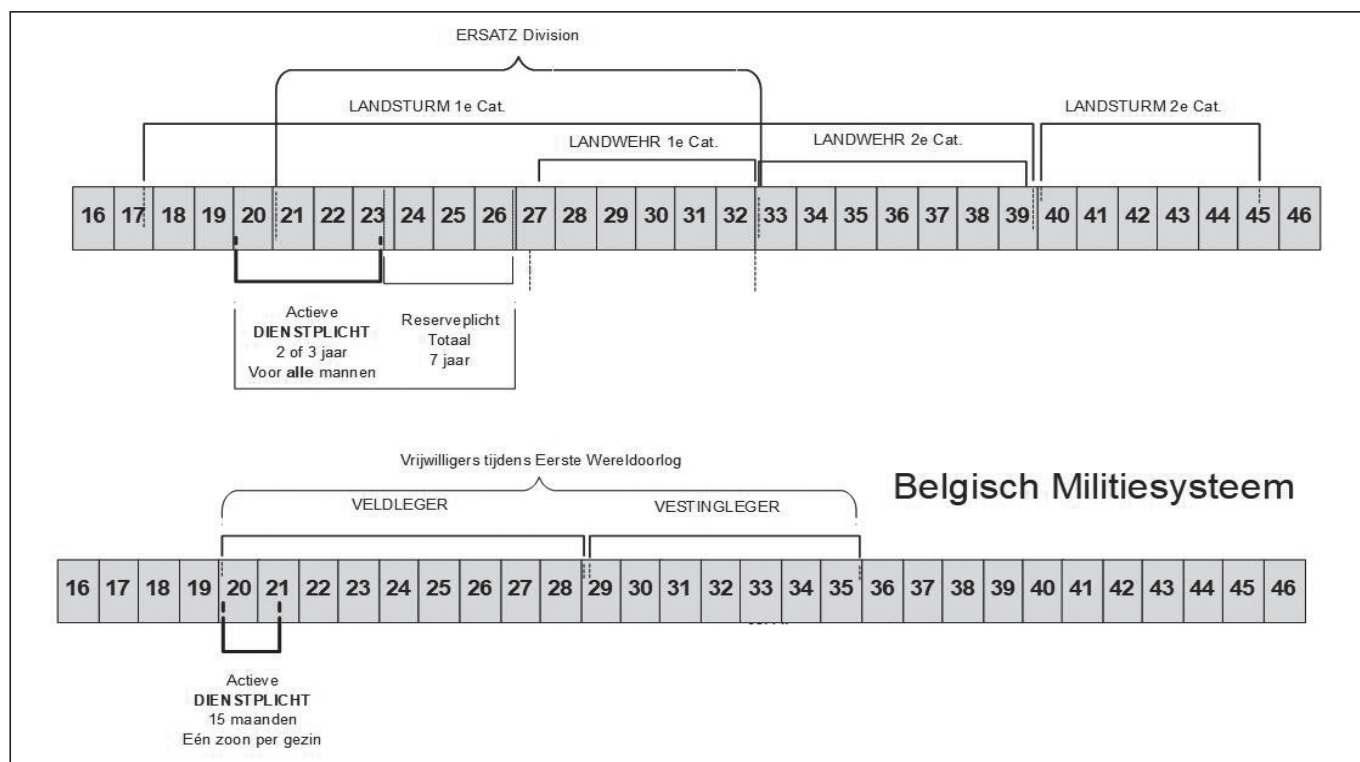
Er bestaan tal van uiteenlopende cijfers betreffende de legersterkte der Belgische troepen. Pas in 1938 kwam landsverdediging met een herwerkte lijst.

⁶ Dit hield in dat de militaire lichten van 1910, 1911 en 1912 werden opgeroepen en de verloven ingetrokken werden.

⁷ Op 29 juli 1914 werden de lichten van 1910, 1911 en 1912 onder de wapens geroepen, het leger werd op voet van oorlog geplaatst. Op 31 juli werd de algemene mobilisatie afgekondigd: alle lichten tot en met 1901 werden binnengeroepen. Op 4 augustus werden de lichten van 1900 en 1899 opgeroepen. De oudste soldaten waren zodoende niet ouder dan 35 jaar. Deze oudste lichten werden onderverdeeld in het vestingleger (60.000 manschappen), terwijl de jongste acht lichten (117.000 manschappen) in het veldleger terecht kwamen. Enkel diegenen welke destijds waren ingeloot werden opgeroepen, zij die waren 'uitgeloofd' hadden immers geen militaire opleiding gehad en waren dus niet geschikt.

Het veldleger bestond bij de mobilisatie uit 190.000 manschappen. Een praktisch probleem stelde zich: er waren ten eerste niet voldoende uniformen voor alle militairen en bovendien waren er lang niet voldoende wapens voorhanden. Het leger beschikte over 93.000 geweren, 6.000 sabels, 324 kanonnen en 102 machinegeweren. Voor de mobiliteit zorgden 37.600 paarden, 2.600 wagens en 1.500 auto's.⁸

Duitsland wierp 3.840.000 militairen in de strijd, niet alleen veroorzaakt door het verschil in oppervlakte en bevolkingsaantal, er was ook een opmerkelijk verschil tussen de militie-systemen van beide landen. Zo waren in Duitsland alle mannen dienstplichtig, in België slechts één zoon per gezin. Bij ons was men 15 maanden onder de wapens, in Duitsland was dat 2 tot 3 jaar. Bovendien bleef de dienstplichtige in Duitsland 7 jaar ter beschikking en kon hij tot 45-jarige leeftijd worden opgeroepen en ingezet. Voor het toezicht in de bezette gebieden werd trouwens beroep gedaan op de oudste groep van de 'Landsturm'ers.

Op zondag 2 augustus 1914 schreef koning Albert I een persoonlijke brief aan de Duitse keizer Wilhelm II. Met deze hoopte hij alsnog een oorlog te vermijden. Om 19:00 uur kwam er als antwoord een ultimatum waarin werd geïnsinueerd dat Frankrijk Duitsland ging aanvallen over Belgisch grondgebied en dat België niet in staat zou zijn deze aanval af te weren. Duitsland vroeg daarom de toestemming om door België heen te trekken en zo de Franse troepen te stoppen. Luxemburg kreeg een gelijkaardige melding, als zouden de Franse troepen door Luxemburg willen oprukken naar Duitsland, doch op het ogenblik dat de brief op bestemming was, passeerden de eerste Duitse troepen reeds de Luxemburgse grens. Diezelfde dag nog was Luxemburg in Duitse handen.

De mobilisatie ging snel. Veldwachters, veiligheidswachters en gendarmen moesten de oproepingsbrieven bezorgen. De 'champetter' van Lippelo gaf als troost mee: *'Het is toch maar om de grens te bewaken, lang zal het niet duren.'* Van de opgeroepen werd verwacht dat ze zich onmiddellijk langs de snelste weg naar hun legerdepot zouden begeven. Enkele uren later stonden de perrons van Bornem en Puurs overvol met jonge mannen en ook iets oudere mannen, maar allen even zenuwachtig over de onzekere toekomst. De meesten waren overtuigd dat op de valreep wel een oplossing uit de bus zou komen. Toch viel het afscheid zwaar. Vaders, moeders, broers, zussen, echtgenoten en 'lieven' waren er allemaal bij om afscheid van hun 'helden' te nemen. Onder luide toejuichingen en bij velen met tranen in de ogen, vertrok de trein. Geen mens die aan sterven dacht en ook niet aan het feit dat het voor sommigen vier jaar zou duren eer hij op hetzelfde perron terug zou staan.

⁸ Uit 'Wat het Belgisch leger deed' verslag van het opperbevel van het leger.

In onze contreien liepen de vrijwilligers aanvankelijk niet storm. Voorlopig waren het jongens uit de betere klassen en de adel die het voorbeeld wilden geven. De meesten vonden het hun plicht om de grenzen van het vaderland te verdedigen. Zo werd het toch oorspronkelijk aangegeven. Ze dachten dat het ook daarbij zou blijven. En mochten de Duitsers toch de grens overkomen, dan sterkte hun overtuiging dat de vijand zich op de forten van Luik dood zou lopen en daartegen staan de Engelsen al klaar om ze terug te drijven. In Ruisbroek-Sauvegarde was Juul Hauchecorne niet bij de opgeroepen, want zijn legerdienst was destijds afgekocht. Vader was gemeenteraadslid en moeder pochte destijds in de buurtwinkel: *'Onze Juul moet zelf geen soldaat worden, wij zullen wel iemand betalen daarvoor.'* Maar toen zijn dorpsgenoten en vrienden Charel en Victor Van Geiseghem en Adolf Neetens vertrokken, vond Juul dat niemand in zijn plaats moest sterven en hij ging mee. Juul stierf op 17 juni 1915 in het hospitaal in De Panne. Hij was in Ramskapelle zwaar gekwetst geraakt door een granaatscherf. In Bornem vertrokken een vijftiental dapperen als vrijwilliger. Hieronder drie zonen van burgemeester Cammaert: Jozef, Etienne en Karel. Ook een aantal dames en juffrouwen wilden graag hun steentje bijdragen en gaven zich op als verpleegster voor het Rode Kruis. Zij verenigden zich met enkele zusters van O.L. Vrouw Presentatie. Dr. Lanssens bracht hen de elementaire begrippen voor het verzorgen van gewonden bij. Bij de dames was de vraag om erbij te horen erg groot. De geestdrift raakte wel vlug bekoeld, wanneer de eerste soldaten werden binnengebracht en de vloer van de kapel bloedrood kleurde. Hun aantal bleef beperkt tot enkele uitzonderingen en het waren vooral de negen gasthuiszusters, bijgestaan door enkele dames van buiten de gemeente, die bij momenten handen te kort kwamen. Veel thuisblijvers werden achteraf gekweld door wroeging en ze werden met de vinger gewezen als profiteurs. Daardoor verliepen de inschrijvingen van de vrijwilligers gespreid.

Op maandagmorgen, nadat hij de bevestiging voor gewapende steun ontving van Groot-Brittannië en Frankrijk, gaf koning Albert I een ontkennend antwoord aan Duitsland. Als antwoord hierop verklaarde Duitsland de oorlog aan Frankrijk. Rusland had een bondgenootschap met Frankrijk en steunde Servië, het zag de kans schoon om

samen met Frankrijk en Engeland af te rekenen met Duitsland. Het Belgische parlement kwam een laatste maal samen. Voor het parlamentsgebouw wachtte een grote menigte op de komst van de Koning en de Koningin. Koning Albert kwam te paard gevolgd door koningin Elisabeth en de drie kinderen in een open koets. Luide kreten als *'Leve de koning, leve de koningin, leve België!'* galmden door de hoofdstad. 's Avonds gaf minister Davignon aan de gezanten van Engeland, Frankrijk en Rusland een stand van zaken en vroeg hun directe steun. De drie grootmachten bevestigden de volgende dag hun beloofde hulp.

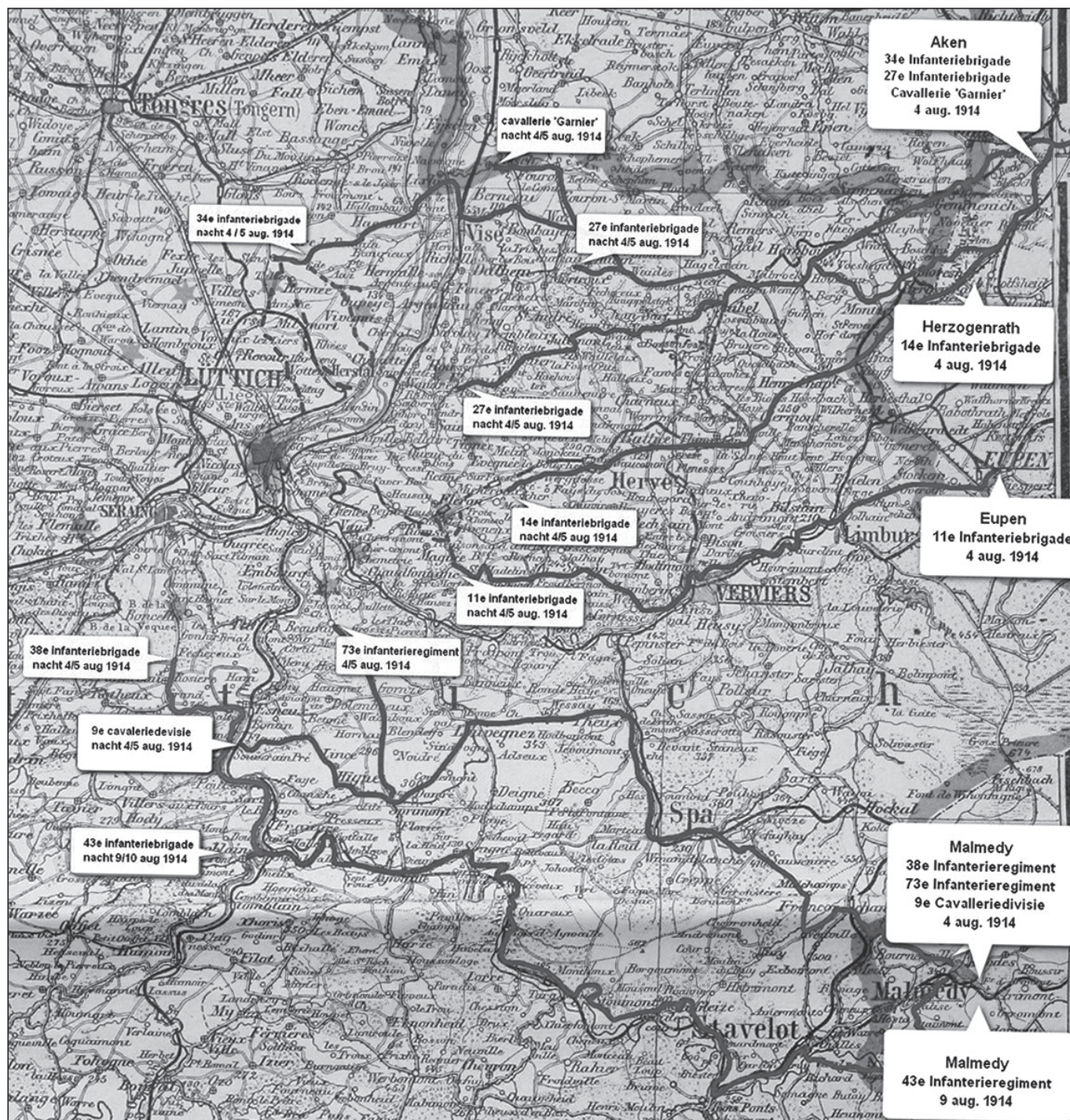
Met een ongekende geestdrift werden de Koning en Koningin begroet nadat dezen de laatste parlamentszitting bijwoonden (©Archief de Standaard)

Tussen de forten en de schansen werd een kilometerslange prikkeldraadversperring geplaatst. De genietroepen kregen versterking van de opgeroepen burgers uit de omgeving. (Uit 'Fighting in Flanders')

Generaal Leman, officier bij de genie en commandant van de Militaire Academie, stond in voor de verdediging van Luik aan het hoofd van de 3^e Legerdivisie, de 15^e Gemengde Brigade, 500 leden van de Burgerwacht en de bemanning van de twaalf forten, samen goed voor 32.000 manschappen. Onmiddellijk liet hij de directe omgeving van de forten vrijmaken. Zo werd Bonnelles, op 600 meter van het fort, met de grond gelijk gemaakt: 4.133 huizen werden platgebrand. De muren die s'anderendaags nog recht stonden, werden door pontonniers-pioniers, bijgestaan door opgeëiste werklieden van Cockerill en mijnwerkers, met dynamiet neergehaald. Het vee uit de buurt werd samengebracht als proviand.

Volgens het Willebroekse WO1-verslag stierf op 3 augustus 1914 hun dorpsgenoot Henri Boey (°Willebroek 12 augustus 1890)⁹ in Glons-Boirs. Als eerste Belgische gesneuvelde wordt, in tegenspraak met bovenstaande, Lansier Antoine Fonck met een standbeeld geëerd, zijnde gesneuveld op 4 augustus 1914. De overlijdensfiche in het legermuseum bevat echter enkele onduidelijkheden. Henri Boey was ingedeeld bij de Cyclisten van de 3^e Legerdivisie, dat werd ingezet voor de verdediging van Luik. De fiche vermeldt als overlijdensdatum 2 augustus 1914 te Roclenge-sur-Geer in de Voerstreek, maar deze regel is doorstreept en vervangen door 3 augustus 1914 te Glons-Boirs in de provincie Luik. Henri Boey zou wel degelijk in Roclenge zijn gestorven, maar tijdens de bezetting enkele honderden meters verplaatst naar Glons-Boirs om daarna naar Willebroek te worden overgebracht. Daar werd hij op 6 augustus begraven. Roclenge of Rukkelingen op de Jeker ligt op de taalgrens en dat kan misschien hebben meegespeeld in de wijziging.

Kaart met de exact gevolgde weg van de Duitse troepen bij hun vertrek op 4 vanuit Malmedy, Eupen en Aken. Zo kon de 34^e Infanteriebrigade ongemoeid een stukje over Nederlands grondgebied. Diezelfde avond stonden ze in een wijde kring voor de forten rond Luik. (Eigen tekening naar Duitse legerverslagen op Duitse legerkaart)

⁹ Henri was de oudste zoon van Bornemnaar Victor Boey, hij was getrouwd met Maria Van Hoeymissen uit Willebroek

In zowat alle Klein-Brabantse dorpen werden de beschikbare werklieden opgeroepen om bomen en struiken rond de forten te kappen. Alles moest in staat van verdediging worden gebracht. Er werden loopgraven gedolven en plaatsen gecreëerd voor de lichtere en veelal oudere kanonnen van de artillerie. Paarden werden opgeëist en de eigenaars dienden hun dieren zelf naar Mechelen te brengen. Burgers moesten hun wapens en munitie inleveren.

Het aantal toegangen tot Klein-Brabant werd beperkt. Bornem had nog twee toegangen, evenveel als Puurs en Liezele. Weert werd volledig afgesloten, de 'macadamweg' vanuit Branst en de Binnendijkstraat vanuit Temse werden versperd. Op de Scheldedijk tegenover Drijgoten kwam een wachtpost en op de Scheldedijk patrouilleerden ruiters. Aan de sluis nabij het 'Gloriette' kwam eveneens een wachtpost en werd ook geschut richting Hamme geplaatst. Al deze verdedigingswerken gebeurden tegen betaling door opgevorderde werklieden. Pastoors werden gevraagd om hun kunstschaten in veiligheid te brengen. In Weert stopte rustend pastoor Thijs, voor hij naar Engeland vluchtte, de monstrans in de grond. Na de oorlog werd ze na enig zoekwerk teruggevonden. De vruchtbare poldergrond bleek echter nefast voor het kunstwerk en ze werd zwaar beschadigd naar boven gehaald. De erfgenamen van priester Thijs hebben de monstrans aan het gasthuis van Puurs geschonken waar hij op rust was en dagelijks de mis opdroeg. In 1923 werd ze door toedoen van de moeder-overste van het gasthuis gerestaureerd.

Spoor van vernieling

Terwijl de beschieting van de Luikse forten nog werd opgedreven, had op 8 augustus een deel van het Duitse leger Luik al achter zich gelaten. Het Belgische 3^e Leger dat instond voor de bescherming van Luik had dat al eerder gedaan. Zij stelde zich samen met het 1^e, 2^e, 5^e en 6^e Leger op aan de Gete, in de driehoek Tienen-Leuven-Diest. Het 4^e Leger bleef achter voor de verdediging van Namen. De Belgische soldaten blaakten nog steeds van strijd lust en vaderlandsliefde, maar velen hadden nog geen kogel afgevuurd. Zij waren echter vermoeid door de zware dagmarsen, te weinig slaap, de warmte en het gebrek aan training. De Belgische legerleiding was overtuigd dat de Duitse troepen noordelijk over Sint-Truiden en Hasselt zouden oprukken naar Diest. Een misrekening, want op 12 augustus in de vroege morgen trachtten Duitse ruitrijafdelingen de Gete in Halen over te steken. Het waren oorspronkelijk vooral de Karabiniers-wielrijders onder leiding van generaal De Witte die de Duitse elitetroepen te paard de overtocht beletten. Geniesoldaten hadden de brug laten springen, wat echter maar gedeeltelijk was gelukt. Hierdoor kon de vijand vrij gemakkelijk Halen innemen. Intussen hadden de Belgische militairen zich verdekt opgesteld op de strategische punten in het dorp. Toen de nietsvermoedende Duitsers zonder tegenstand het dorp innamen, werden zij langs alle zijden beschoten en moesten ze met zware verliezen terugtrekken. Kort na de middag zette de Duitse cavalerie van de 17^e Dragonders een stormloop in met getrokken sabels. De weinige Hotchkissmitrailleurs waarover het Belgisch leger beschikte, maakten hier het verschil en bewezen hoe belangrijk de wapens waren in het beslechten van de strijd. De 'Slag van Halen' of de 'Slag der Zilveren Helmen' zoals deze de geschiedenis zou ingaan, wordt beschouwd als de laatste cavaleriëslag in de geschiedenis.

'Ik weet nu wat oorlog is. Wel, het is walgelijk.'

Luitenant Wolfgang d'Ursel was na zijn verkenningsopdrachten aan de Belgisch-Duitse grens ter nader nood kunnen ontsnappen aan een Duitse ruitpatrouille. Met wat restte van het eskadron van graaf de Liedekerke sloot hij op de vooravond van de 'Slag van Halen' aan bij de divisie van generaal De Witte. Op 12 augustus schreef hij nog een boodschap aan zijn echtgenote: *'Gisteren grote slag bij Halen. De Divisie heeft tot 's middags talrijke Duitse soldaten tegengehouden aan de Gete tot onze infanterie uit Tienen is aangekomen. Volgens wat ik gezien heb, was de strijd onbeslist, maar wel dodelijker voor de Duitsers dan voor ons. Ik heb geen erg actieve rol gespeeld en ik ben ongedeerd, zoals trouwens het ganse regiment. Ik weet nu wat oorlog is. Wel, het is walgelijk.'*

Tijdens de nacht van 18 augustus verdedigde hij met twee eskadrons van het 1^e Regiment Gidsen de dorpen Budingen en Geetbets. In de vroege morgen legden Duitse infanterietroepen bruggen over de Gete. In geen tijd was Budingen ingenomen en raakten de Gidsen ingesloten. In de daaropvolgende gevechten raakte Wolfgang d'Ursel zwaargewond, hij kreeg een kogel in het hoofd. Toen zijn medestrijders hem wilden optillen en meenemen, verzette hij zich met de weinige kracht die hem restte: *'Laat mij, ik ben er geweest, doe uw plicht,'* waren de laatste woorden die zijn soldaten van hem hoorden. Zijn vrouw, Jacqueline de Néverlée, ging een van de volgende dagen het graf van haar man zoeken en vond het met een klein houten kruis en zijn naam erop. Op 25 augustus 1914 werd in de parochiekerk van Budingen een rouwdienst gehouden. Het stoffelijk overschot werd pas op 20 december 1924 overgebracht naar Hingene, waar het werd bijgezet in de familiekerk. De Dorpstraat in Hingene werd ter zijner eer omgedoopt in de Wolfgang d'Urselstraat. Graaf Wolfgang d'Ursel liet vier kinderen na; het jongste kind werd geboren op 9 maart 1915, acht maanden na zijn dood.

Wachtmeester Antoine de Belder had een diepe bewondering voor zijn overste: *'Voor ik verder ga, moet ik wat toelichting geven bij mijn peloton, onder bevel van luitenant graaf Wolfgang d'Ursel. Ik ken deze officier sinds mijn toetreding tot het regiment. In 1913 verzorgde ik samen met hem de opleiding onderofficieren en ruiters, al zijn mannen waren gelukkig om onder zijn bevel te dienen. Het is pas later dat we hem beter hebben leren kennen en bereid waren om voor hem alle gevaren te trotseren. Tijdens de eerste dagen van de oorlog heb ik ge-*

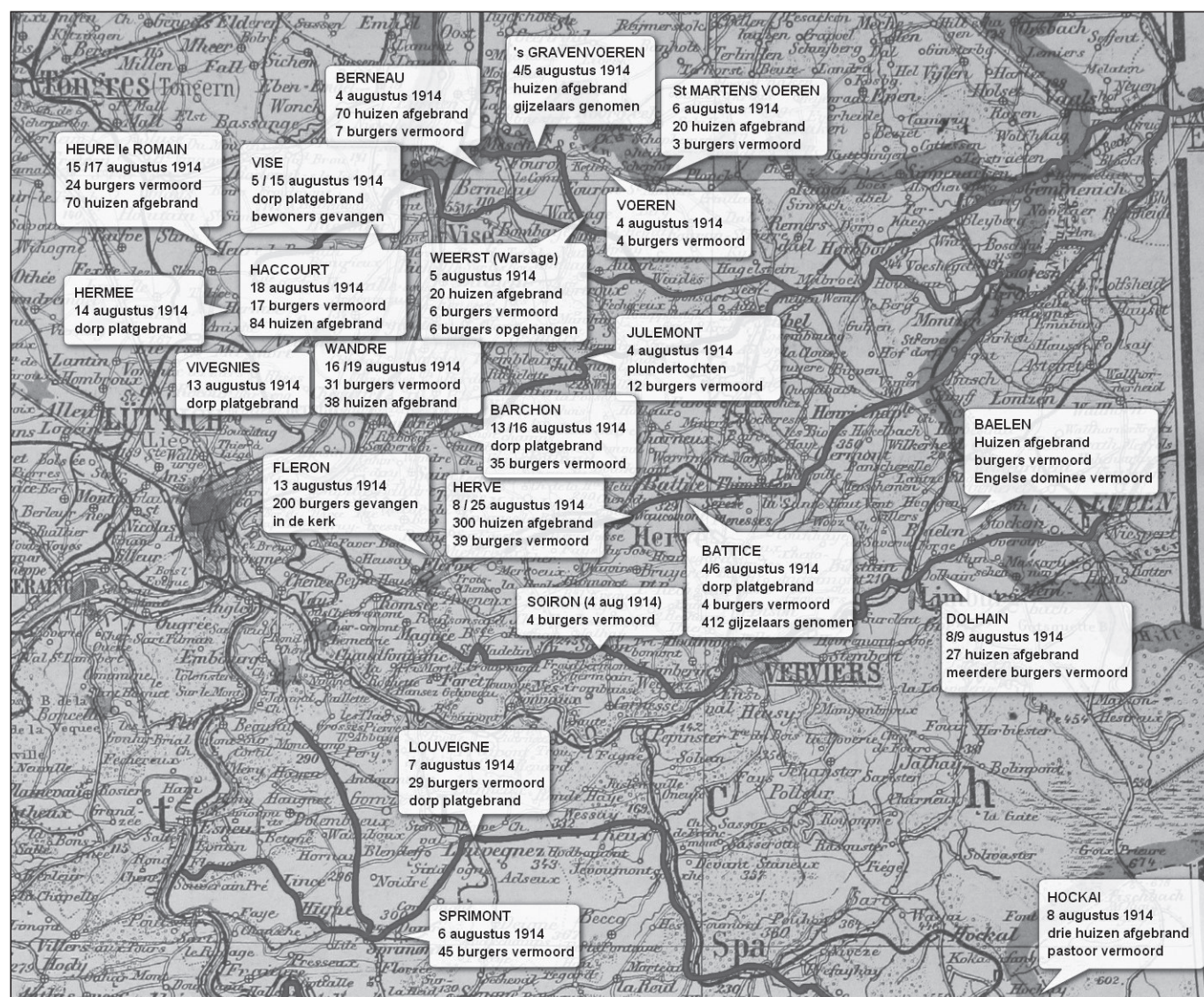

zworen om hem overal blindelings te volgen, was zijn leven niet het mijne waard. Dit is zijn portret, in enkele woorden: erg groot en heel mager is onze luitenant zeker de meest elegante officier die ik ken. Hij is een ervaren ruiter, met een perfecte gratie. Het is een man die in alle omstandigheden kalm blijft, die houdt van zijn soldaten en zich dingen ontzegt omwille van hen. Hij is dapper en neigt naar het overmoedige. Hij doet lachen en maakt grapjes, zelfs oog in oog met de dood. Onze luitenant kent zijn beroep als geen ander en bij zo'n aanvoerder voelen we ons veilig. In de kleinste van zijn gebaren legt hij zijn aangeboren voornaamheid. Ik ben zijn vriend en dikwijls heeft hij getoond dat ik op hem kon rekenen. Hij is meer een vader dan een overste, want hij is altijd bereid om een fout te vergeven.'

Diezelfde dag besliste de Belgische leger top om de legerdivisies terug te trekken binnen de dubbele Antwerpse fortengordel. Wanneer onverwacht de forten van Luik het snel oprukken van de Duitsers naar Frankrijk verhinderden, was het de opdracht van generaal Hartwig von Beseler om het Belgisch leger en de Antwerpse forten uit te schakelen. Veldmaarschalk Von Bulow kon zo zijn pijlen richten op de eerste doelstelling: Frankrijk. Von Beseler was een ijzervreter. Als 20-jarige nam hij deel aan het beleg van Metz en Parijs tijdens de Frans-Duitse oorlog in 1870. Voor zijn onverschrokken moed en krijgsinzicht werd hij beloond met het IJzeren Kruis. In 1910 had hij op 60-jarige leeftijd afscheid genomen van zijn militaire carrière. Hij stapte over naar de politiek en werd lid van de Conservatieve Partij, waar hij twee jaar later als Pruisisch afgevaardigde werd gekozen. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd hij gevraagd om de leiding te nemen over het IIIe Reserve-Korps dat deel uit maakte van het 1e Leger onder bevel van generaal von Klück. Op 10 augustus verliet hij met zijn leger, 130.000 man sterk, de kazernes te Krefeld, vlakbij de Nederlandse grens. Duitsland wilde ook nu nog niet tornen aan de Nederlandse afzijdigheid, dat betekende voor von Beseler een omweg langs Gemmenich en pas op 17 augustus zou hij via de brug in Lixhe de Maas oversteken richting Bilzen. Een dag later liet hij Tongeren met 12 burgerdoden brandend achter zich. Ook hij paste de tactiek van het schrikbewind toe. Alleen Hasselt ontsnapte aan de gruwel. Zij zagen wel de stadskas met meer dan 2 miljoen oude vooroorlogse franken geplunderd. In Schaffen bij Diest werden 162 huizen in de as gelegd en werden 22 burgers, vrouwen en kinderen, koelbloedig vermoord.

In Aarschot had het Belgisch leger enkele eenheden ter verdediging achter gelaten. Maar in de ochtend van 19 augustus kwam het tot een gevecht dat opgetekend zou worden als de 'Slag bij Aarschot'. In de vroege ochtend botsten oprukkende Duitse troepen op de verschanste Belgen. Door een paar achter de berm geplaatste machinegeweren konden de Belgen de vijandelijke opmars even ophouden. Maar onder het toenemende Duitse artillerievuur werden de posities snel onhoudbaar. In de buurt van het slagveld werden burgers uit hun huizen gejaagd en neergeschoten. Wanneer rond 18:30 uur alles rustig leek, overschouwde de bevelhebber van de 8^e Infanterie Brigade, generaal-majoor Stenger, vanop het balkon van de burgemeesterswoning aan de Grote Markt, de omgeving. Plots vielen er schoten, Stenger viel neer getroffen door zeven kogels. Wat volgde staat geboekt als de 'Bloednacht' van Aarschot. Balans: 480 huizen werden afgebrand, 180 burgers werden brutaal vermoord.

Een dag later, op 20 augustus, werd Brussel zonder slag of stoot ingenomen. Burgemeester Adolphe Max had zijn inwoners gevraagd zich niet te verzetten. De Brusselaars keken lijdzaam toe hoe de Duitse troepen triomfantelijk en luid zingend onder de triomfboog van de 'Cinquantenaire' marcheerden. De hoofdstad Brussel heeft alleszins het minst geleden onder de Duitse inval: geen enkel gebouw werd beschadigd.

De Duitse troepen koelden hun woede op de burgerbevolking bij elke vorm van tegenstand

Anders verging het Leuven. Het 36^e Infanterieregiment had de stad al ingenomen op 19 augustus. Enkele dagen later, op 25 augustus, barstte de bom. Er vielen schoten, van wie of vanwaar was onduidelijk. Voor de Duitsers was het echter heel duidelijk: weerom die vervloekte 'franc-tireurs'. De stad zou boeten en leefde gedurende drie dagen in een waar terreurbewind. Huizen werden geplunderd en in brand gestoken, burgers geëxecuteerd. In totaal werden 1.100 woningen vernield en 200 burgers vermoord. Eén der verwoeste gebouwen was de middeleeuwse lakenhal, waarin de universiteitsbibliotheek was ondergebracht. De brand verwoestte niet alleen het gebouw, buiten de 300.000 boeken gingen een duizendtal oude handschriften en 800 incunabelen onherroepelijk verloren. Deze daad resulteerde in een

storm van internationale verontwaardiging. De reputatie van de Duitsers viel hierdoor naar een absoluut dieptepunt. Voor 'The Little Brave Belgium' groeide de sympathie. Overal ter wereld werden tal van steuninitiatieven gesticht. In de Verenigde Staten ontstonden comités die gedurende vier jaar hulp zouden bieden aan de Belgische bevolking en de vluchtelingen.

Na de beschieting van Mechelen, de ochtend van 28 augustus, lag de stad er als een 'stil en verlaten kerkhof' bij. Aan de gevels hingen hier en daar nog witte vlaggen en op sommige deuren hadden de bewoners met krijt het opschrift 'güte Leute' aangebracht. Aan de verwoesting te zien had het niet veel gebaat. In één nacht vluchtten de zestigduizend inwoners. Toen de Duitsers de stad innamen vonden zij de huizen met nog openstaande deuren, het eten op de tafel. De bewoners hadden hals over kop de vlucht genomen, zonder nadenken en niet wetend waar naar toe. Hele colonnes zijn toen richting Gent getrokken. Daar werden ze richting kust en Engeland geloofst. De oprukkende Duitse gewelddenaar dreef een steeds aangroeiende, enorme mensenmassa voor zich uit. Antwerpen lag nu in het bereik.

De Duitsers komen

Nood doet bidden

Niettegenstaande de kranten onverminderd positieve berichten de wereld instuurden, was er toch een opmerkelijke toename van de kerkbezoeken. In Bornem werd op 15 augustus een bijzondere boetprocessie ingericht, met een grote opkomst waarbij alle gezinnen waren vertegenwoordigd. In Breendonk telde men eveneens veel meer parochianen in de kerk en werd iedere avond de Rozenkrans gelezen aan de grot op het kerkhof. In Sint-Amands werd vanaf 9 augustus elke avond in de kerk en aan de verschillende kapellen de Rozenkrans gelezen. Alles onder grote belangstelling, net als bij de missen, waar de pastoor een vernieuwde interesse waarnam voor de

Op de Bornemse Grootheide kwam de processie ter ere van Sint-Bernardus langs. Een hoofdzakelijk vrouwelijke bedoening. (©Abdijarchief Bornem)

De kerk was tijdens de Eerste Wereldoorlog een polyvalent gebouw: inkwartieringsplaats, noodhospitaal, enz., maar de inwoners kwamen er vooral bidden (©Uit l' illustration)

viering van het H. Hart en de viering van de 1^e vrijdag. In Mariekerke kwamen de inwoners om 4 uur in de namiddag samen om te bidden aan de kapel van de Leg. Toen de stal van Jef Verbruggen op de Heikant door een obus werd vernield bleef het houten Onze-Lieve-Vrouwkapelletje als bij wonder ongeschonden. Voor de omwonenden een wonder en dus de plaats om hun kaarsjes en gebeden kwijt te raken.

Van bij de inval der Duitsers liep in Opdorp elke avond de kerk overvol. Met de grootste godsvrucht werden er drie rozenkransen gebeden, gevolgd door de litanie van Onze-Lieve-Vrouw van Gedurige Bijstand, die met een speciale devotie werd vereerd voor de zestig op-

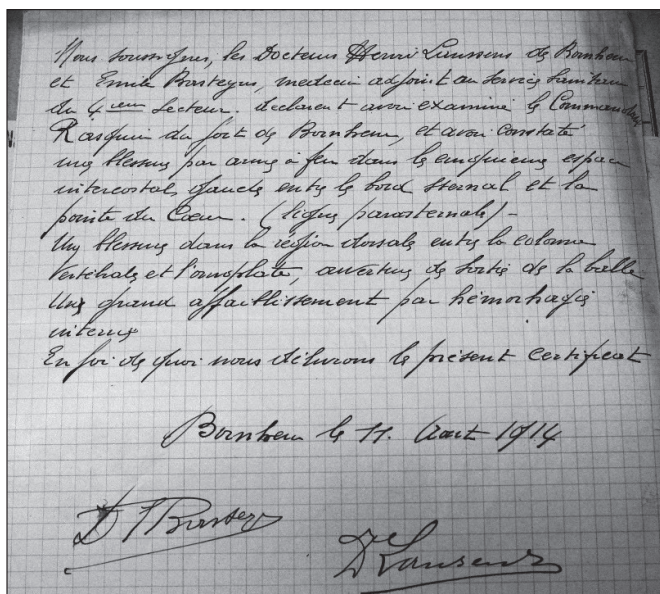
geroepen inwoners. Afgesloten werd met de zegen van het Allerheiligste. Alle dagen vond dit met dezelfde eerbied plaats tot 24 september 1914. Toen vielen de Duitsers ook hier binnen en werd Opdorp met het geschut, opgesteld aan kasteel Melis in Lippelo, onder vuur genomen. De kerk en de pastorie werden hierbij zwaar beschadigd.

Ook in Londerzeel-Sint-Jozef zag pastoor Abbeloos zijn kerk dagelijks vollopen met biddende parochianen: *'De maand augustus 1914 verliep in het afwachten der dingen die komen zouden. De bevolking heeft op dit tijdstip aangetoond hoe een volk kan bidden. We vergeten nooit den geweldigen ernst der toen gehouden Boetprocessie, en hoe aandoenlijk verliep elken avond in de proppensvolle kerk het bidden van het Rozenhoedje.'* In Groot-Londerzeel was er elke avond een boetprocessie rond de kerk en tijdens de dag trok men naar de boskapel van Imde om daar te gaan bidden. In Malderen trok men 's avonds op beeweg naar de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Nood. De kerk liep vol tot 's avonds laat met mensen die kwamen bidden. In Tielrode bezochten duizenden bedevaarders het heiligdom van Sint-Jozef-aan-de-Durme. De Oost-Vlaamse bisschoppen riepen op om op 15 augustus 1914 een Boetprocessie in te richten en bij te wonen. De oproep werd in nagenoeg alle gemeenten opgevolgd en de optochten kenden een ongelofelijk succes. De kranten berichtten van ongeziene massa's volk. In de krant *'De Werkman'* van Aalstenaar Pieter Daens van 14 augustus 1914 verscheen een treffend verhaal: *'Hier in Boom, 't gaat er onbeschrijfelijk. Aan de groote baan van Antwerpen, aan den Rupel en de twee groote bruggen. 't Zijn al loopgrachten, en zoover het oog reiken kan pinnekensdraad. In de omstreken, breede grachten snijden de straten af, honderden huizen afgebroken, kastelen vernietigd, duizenden boomen afgehakt, die mogelijk het geschut der forten zouden hinderen. Komt er belegering, geen steen blijft op elkaar. De bruggen zijn ondermijnd met dynamietbuizen. Dagelijks om vijf ure doortrekt een processie van duizenden personen de straten van Boom, het mirakuleus beeld van O.L. Vrouw van Boom dragende. Iedereen is hier vol moed en razend op den Duitser. Komt het Duitsche leger hier, het zal op n'en vuurberg dansen en er zal niet veel van overblijven.'*

Ten einde raad

In en rond de Klein-Brabantse forten was men nog volop in de weer voor het in staat van verdediging brengen van de 4^e Sector. In het fort van Bornem had commandant Rasquin al een waslijst vol aan onafgewerkte of ontbrekende bouwsels aan het fort op papier gezet.¹⁰ Rasquin, ingenieur-elektricien van opleiding, was zeer bekwaam en wonende in Namen was hij toch het Nederlands machtig. Hij verbleef een aantal jaren op de vesting Luik als luitenant van de 6^e Artillerie. Hij wist dus heel goed wat de tekortkomingen aan het fort waren.

De bevestiging van de dood van Adolf Rasquin door dokter Basteyns uit Liezele en dokter Lanssens uit Bornem (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Adolf Rasquin (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Maar een heikel punt was de gezondheids-toestand van Adolf Rasquin. In 1902 was hij, als luitenant van het 2^e Regiment Artillerie, zwaar ten val gekomen met zijn paard. Hij verbleef maandenlang in het hospitaal te Mechelen, waar men had vastgesteld dat hij aan neurasthene leed. De symptomen van zijn ziekte waren: depressief, prikkelbaar en concentratiestoornissen. Hij liet zich drie maanden verzorgen in een gespecialiseerde instelling te Slijdinge. Al deze indicaties en de toestand waarin het fort zich bevond, waren een explosieve mengeling die bij de minste aanleiding kon ontploffen. Wanneer Rasquin na zijn herstel een aanvraag deed om terug aan te sluiten bij de 6^e Artillerie, schreef kolonel-commandant Heimberger op 6 december 1902 een afwijzend rapport. Hij stelde dat het gezien zijn toestand beter zou zijn om hem: *'De ene of andere dag het bevel te geven in een of ander fort.'*

¹⁰ Adolf Henri Rasquin, geboren in 1864 te Elsene, zoon van Jan Frans Rasquin en Clementine Prinz. Hij was gehuwd met Gabriëlle Prinz.

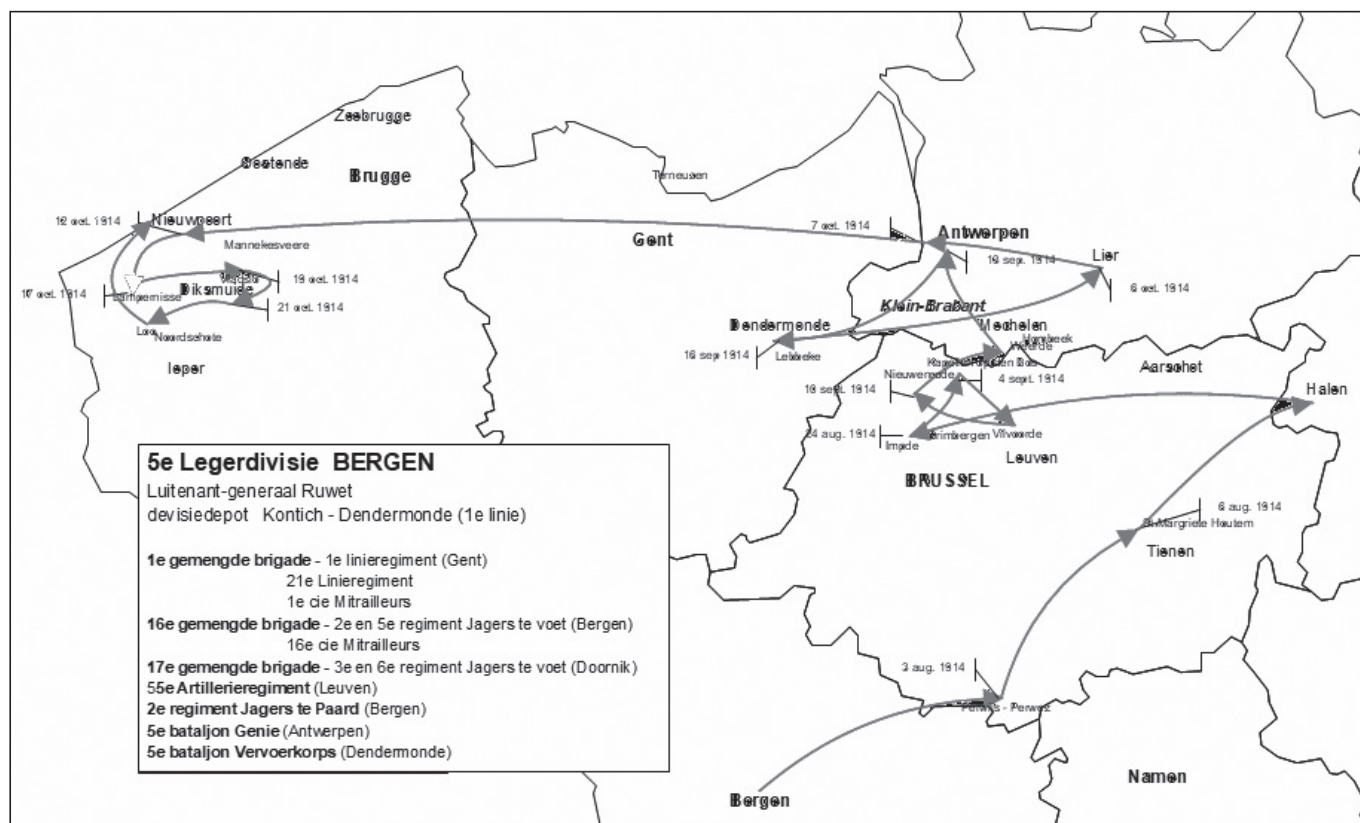
Wat er zich juist afspeelde op 11 augustus 1914 zal niemand ooit weten. Om 15 uur kwam de broer van de commandant op bezoek in het fort. Onderluitenant Thibaut, vertrouwensman van Rasquin, ging op zoek. Onderweg kwam een nerveuze soldaat, kanonnier Janssens, op hem toegelopen. Hij had de commandant zwaar gewond aangetroffen onder de geschutskoepel van de 'Saillant III'. Naast zich lag zijn revolver en een brief. Toen Thibaut bij hem aankwam was ook Lebrun, majoor van de Genie, al ter plaatse. Zij legden de commandant op een 'brancard' en brachten hem naar de officierskamer. De fortdokter was afwezig en daarom werd de Bornemse dokter Henri Lanssens opgeroepen. Deze was vlug ter plaatste en diende de eerste zorgen toe. Hij stelde vast dat de kogel de hartstreek had getroffen. Commandant Millard was ondertussen op de hoogte gebracht en deze stuurde ook dokter Basteyns van Liezele ter plaatse. Die kon alleen zijn confrater bijtreden en stellen dat de wonde dodelijk was. Rasquin was tot dan steeds bij bewustzijn gebleven. Het was de fortdokter Weyland die de dood vaststelde in de nacht van 12 augustus om 4:30 uur. Hij bevestigde dat op het verslag van dokter Lanssens, welk ook ondertekend was door dokter Basteyns.

Diezelfde avond nam kapitein Albert Jallay het bevel van het fort over. Jallay was tot dan bevelhebber van het fort te Haasdonk. Het eerste en voornaamste werk was het moreel bewerken van de 330 soldaten. De dood van hun commandant had diepe sporen nagelaten. Na een korte rondgang besefte Jallay heel goed dat de toestand waarin de vesting zich bevond mee aan de basis lag van de zelfmoord van Rasquin. Hij stuurde aan de sectorcommandant dan ook een uitgebreid verslag met de vele gebreken. In het fort was ook niets aan installatiemateriaal of bouwmaterialen te vinden. Zelfs de springstof om het fort bij eventuele noodtoestand te vernielen was niet aanwezig. De schuld legde hij bij toezichter Boeykens.

De eerste troepen in onze regio

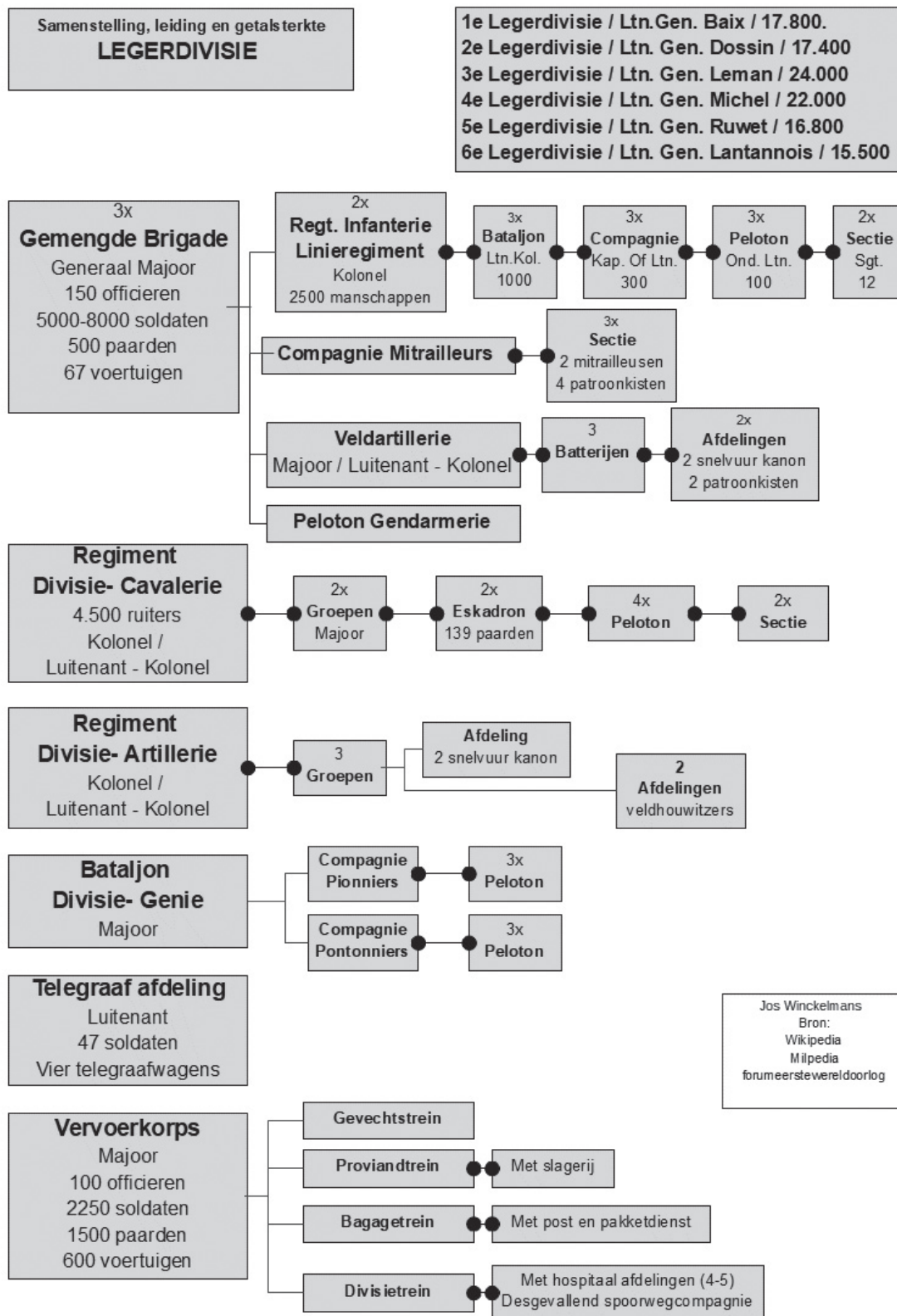

Op woensdag 19 augustus vertrok de 5^e Legerdivisie vanuit Bevekom (Waals-Brabant) richting 4^e Sector. De soldaten marcheerden via Perk, waar werd gerust, om rond middernacht te vertrekken naar Willebroek. Na enkele uren rust kwam de divisie aan in Ruisbroek-Sauvegarde omstreeks 18 uur. Er werd beslist om hier kantonnement te zoeken. De komst van de legerdivisie was voor de bewoners een ongezien schouwspel, de 5^e Legerdivisie bestond uit ongeveer 17.000 manschappen. Daar kwamen nog bij: 96 voertuigen, 4.500 paarden, artillerie en zo veel meer. Officieren zochten een onderkomen bij de

De verplaatsingen van de 5^e Legerdivisie. De divisie verbleef van 20 augustus tot 29 september 1914 in Klein-Brabant. (Eigen tekening naar de gegevens uit 'België in Oorlog')

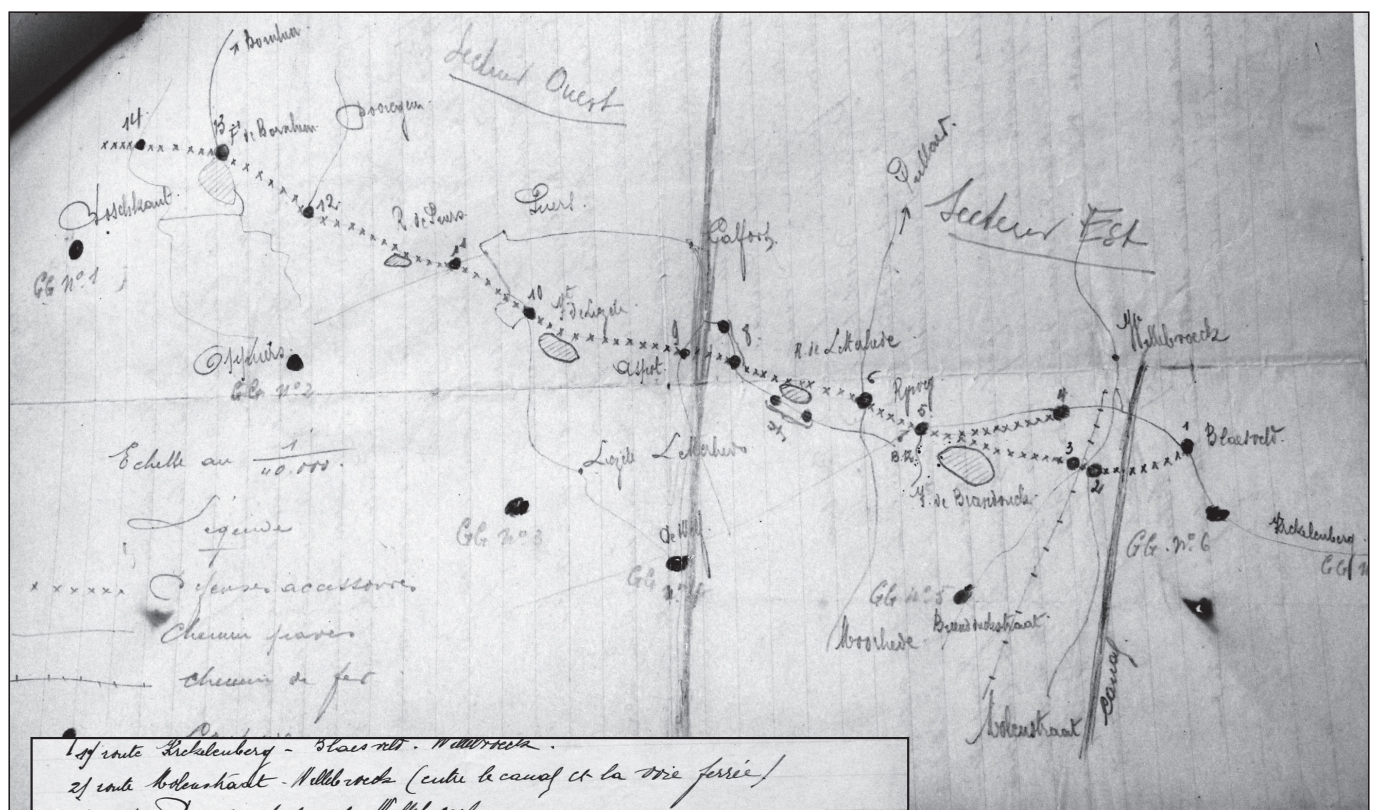
welgestelden van de gemeente, de soldaten werden ondergebracht in de leegstaande zalen, scholen, bedrijven en bij burgers. Het was een kwestie van snel te zijn, want zij die geen slaapgelegenheid vonden, waren verplicht hun strozak op de straatstenen te leggen. Ruisbroek was natuurlijk te klein om een ganse divisie te herbergen. De verschillende eenheden zochten daarom in de omliggende gemeenten naar kantonnement. Puurs herbergde de 2^e Jagers te Voet, Willebroek de 16^e Gemengde Brigade, Ruisbroek de 17^e Gemengde Brigade. De artillerie trok naar Wintam en in Hingene huisde het 1^e Linieregiment, in Blaasveld de 6^e Jagers te Voet. In Niel werden de 96 voertuigen gestationeerd en de achterliggende Divisiendiensten kantonneerden in Bornem. Brouwerij 'de Ster' van de familie Van Hoomissen in de

De samenstelling van een legerdivisie. De aantallen geven een idee van de impact op de omgeving.

Schuttershofstraat te Puurs kreeg van bij het oorlogsbegin een honderdtal soldaten op logies. Zij vroegen de militaire overheid, eind september 1914, een andere inkwartiering voor deze soldaten te zoeken. Door de verplichte inkwartiering was het onmogelijk de zaak draaiende te houden. De komst van de militairen zorgde voor nervositeit, maar gaf ook een (vals) gevoel van veiligheid bij de plaatselijke bevolking. Een eerste gevolg van hun komst was dat op vraag van kolonel Millard een lijst van al de fietsen en hun bezitters moest worden opgemaakt. Die moesten dienen voor de eenheid wielrijders, maar ook de fortoversten waren vragende partij voor hun verkenner. De Cyclisten of Karibiniërs-cyclisten logeerden in Puurs. Zij hadden naam gemaakt tijdens de slag van Halen. Ook hier kwamen ze 's avonds trots Puurs-dorp ingereden, zwaaiend met enkele lansen, buitgemaakt tijdens een confrontatie met Duitse Uhlanen. Voor de achtergebleven bevolking was het wennen aan het oorlogsregime, in Breendonk aan d' Hand waagden Louis Van De Ven en zijn zuster zich ondanks een verbod buiten. Zij werden van op het fort van Breendonk beschoten en dienden gewond overgebracht te worden naar het gasthuis van Willebroek.

Doordat het Belgisch leger zich had samengetrokken achter de Antwerpse fortengordel, konden de Duitse troepen zich ongehinderd verplaatsen. De frontlijn strekte zich uit van Aarschot, Leuven, Vilvoorde, Wolvertem en verder zuidelijk richting Bergen. Voor die frontlijn hadden de Duitse troepen vrije doorgang. Het maakte hen overmoedig en het Duitse opperbevel besliste een aantal divisies hier van het front weg te halen en naar de Marne te sturen, want daar wachtte een beslissende strijd met de Fransen. Volgens de kranten was het wegtrekken van de troepen aan het Belgische front bedoeld om de wegzending van grote troepenmachten naar het oostelijk front te maskeren.

- 1/ route Kikelenberg - Slaasveld - Willebroek.
- 2/ route Adelskandt - Willebroek (entre le canal et la voie ferrée)
- 3/ route Breendonkstraat - Willebroek.
- 4/ route Willebroek - Ft de Breendonk.
- 5/ croisements de Puursweg (200m à l'E de la B. 12)
- 6/ route de Willebroek - Tuller.
- 7/ route Puursweg - Calloo (coupsures dans les usines & la vedette)
- 8/ route Puursweg - Calloo (à l'ouest de l'usinerie)
- 9/ route de Liezele - Calloo - Calloo.
- 10/ route de Wolf - Liezele - Puurs.
- 11/ route Puurs - Puurs.
- 12/ route Puurs - Dorregeen
- 13/ route du fort de Bornem - Village de Bornem
- 14/ route Puurs - Boschkant - Bornem.

Van de Bornemse Kloosterstraat tot Blaasveld was een prikkeldraadversperring geplaatst. De komst van de 5^e Legerdivisie maakte duidelijk dat ook voor hen er geen doorkomen aan was. Daarom werd beslist op een aantal plaatsen, vooral langs bestaande wegen, doorgangen te creëren. De aanduiding G.G. op de kaart duidt op Grand Garde, of de Grote Wachten: 1) in de Boskant te Bornem, 2) te Oppuurs, 3) aan de Ruitersdries te Liezele, 4) aan de Wolf te Liezele, 5) in Breendonk, 6) in Tisselt en 7) in Blaasveld.

Kaart 16^e Gemengde Brigade. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-archief)

Eerste uitval, onder vuur van eigen artillerie

Op 24 augustus in de vroege morgen vertrokken eenheden van de 5^e Legerdivisie voor een uitval op de Duitse troepen in de omgeving van Wolvertem. Zij vertrokken in drie colonnes, langs Ruisbroek, langs Puurs en een derde langs Liezele (Schemelbert), Lippelo en Malderen. Hun eerste objectief was de spoorlijn Mechelen-Dendermonde. Omwille van de aanwezigheid van telegraaf- en telefoonlijnen in het station van Londerzeel had generaal Stein d'Altenstein hier zijn hoofdkwartier ingericht. Omdat er geen aanwijzingen waren van Duitse aanwezigheid werd verder opererukt naar Slozen en Imde. Toen liep het helemaal mis. De rechtse groep van kolonel Jaminé botste in Steenhuffel op een troep radeloze vluchtelingen die verklaarden dat het Duitse leger achter hen aan zat en alle mannen gevangen wou nemen. Ze wilden zich verschansen in het bos van Buggenhout of verder doortrekken tot achter de forten in Klein-Brabant. Deze golf van paniek zal later bekend blijven als 'Vliegende maandag' of 'Loperkesdag'. Kolonel Jaminé liet zich hierdoor misleiden en oordeelde zijn instructies naast zich neer te leggen en in Malderen te blijven. Kolonel Rucquoi van de centrale groep had sergeant Keurvels met zestig Cyclistenverkenner voorop gestuurd. Zij kwamen terug met geruststellende berichten: de burgers in Imde hadden geen weet van Duitsers in hun gemeente. Daarop werd beslist om Imde in te nemen. Eenmaal het dorpje bereikt kwamen de Belgen zwaar onder vuur te liggen. Tussen 13:10 uur en 13:50 uur lieten dertig soldaten het leven. Ze werden ter plekke begraven in een voorlopig massagraf. Voor hen werd door Juffrouw Oriante op de Imdekouter een monument opgericht. Jarenlang heeft men gedacht dat de inwoners de soldaten hadden verraden, door te verklaren dat er geen Duitse soldaten aanwezig waren. Zo stond en staat het nog steeds in de verslagen van de legerleiding. Nu is men meer overtuigd dat het negatief verslag de bedoeling had de eigen fouten te minimaliseren. Burgemeester 't Kint de Roodebeke werd valselijk beschuldigd de vijand onderdak te hebben gegeven. Zijn Duitse meid werd aangehouden. Men had haar zien praten met de piloot van een verkenningsvliegtuig dat op het kasteeldomein was geland. Zij werd in Puurs opgesloten.

Het monument op Imdekouter
(Eigen Foto)

De gesneuvelden kregen een begraafplaats in de kerkberm door toedoen van Juffrouw Oriante. Na de gevechten waren ze in een gemeenschappelijk graf gelegd op Imdekouter. (©Delcampe)

soldaten afmaakten met de bajonet: *'Men heeft deze jongens (3^e Jagers te Paard) horen roepen en huilen tot in onze gemeente'*. Luitenant Kuborn van de 3^e Jagers beschreef in zijn dagboek de onmacht bij de beschieting door eigen troepen: *'Ik riep tot de soldaten: Moed, onze artillerie is aan 't geven! Maar wat een ontgoocheling toen we beseften dat ze haar schoten op ons had gericht! Toen hebben we de mooie verbetering van onze schutters van de 4^e Cie. 3^e Batj. ineen zien schrompelen. Majoor Sweerts was de vroegere commandant van deze compagnie en ikzelf had als onderluitenant onder hem gediend. We kenden veel van de soldaten persoonlijk en velen kenden ons. Alleen daaraan is het volgens mij te danken dat er geen paniek ontstond. Het is bij hun oude commandant dat de soldaten vertroosting zochten. Overal was er geschreeuw te horen: Majoor! Ik ben het, Doyen, ik heb een kogel in de rug gekregen! Majoor, majoor! Een ambulance! Ik ben gekwetst! Daarna kwamen er kreten van woede en zelfs gevloek. Ze vermengden zich met het huiveringwekkend gekerm van de gewonden. Commandant Gerard mompelde stilletjes: Moed, vrienden! Ik ben blij dat ze mij het eerst geraakt hebben! Majoor Sweerts riep: Niet bewegen! En rechts en links, van man tot man, liet hij doorvertellen dat onze*

Rond twee uur raakten de Belgisch troepen slaags met Duitse troepen van het 24^e Duitse Reserve-Regiment, die zich in en rond het kasteel Goethals bevonden. Eens te meer kregen de Belgen een regen van Duitse kogels over zich, maar vooral van de 1^e Batterij van de 3^e Jagers te Voet op de Imdekouter. De Belgische artillerie die opgesteld stond op de weg van Slozen naar Rossem, was begonnen met het beschieten van de dorpskom en verschillende obussen kwamen tussen de Belgische stellingen terecht. Toen deze het vuren stopte nam de Duitse artillerie over en bestookte de Belgische artillerie. De kanonnières vluchtten in paniek weg en lieten drie kanonnen achter. Voor de krijgsraad werden zij veroordeeld tot 15 jaar dwangarbeid. Het vluchten van de soldaten moet ook gezien worden in de gegeven omstandigheden. Cyriel Laenens in "Steenhuffel, heden en verleden" vertelt in zijn boek dat de Duitsers erg driest te werk gingen en veel achtergebleven gekwetste

troepen zich vergisten. Het enerverend gefluit van de projectielen en, meer nog, het inslaan ervan, het exploderen van de schrapnells, dat alles vermengde zich met het gehuil van de mannen. Plots hoorden we iemand bijna wenend roepen: En zeggen dat we ons door de Belgen laten afmaken! De majoor wilde een einde maken aan deze situatie en riep: Opstaan! Hij hoopte aldus dat de artillerie ons zou herkennen. Allemaal richtten we ons gelijktijdig op en de soldaten volgden ons voorbeeld. Onmiddellijk werden we van voor en van opzij door snelvuur onder vuur genomen. En onze artillerie bleef ons haar lawines sturen.¹¹

De balans van deze aanval was vooral voor de Belgen zeer zwaar: 80 soldaten en 5 officieren lieten het leven. Zij werden in twee massagraven op de Imdekouter begraven. Later werden ze door Juffrouw Oriante uit Londerzeel ontgraven en herbegraven. Enkele burgers waagden zich na enige tijd op het slagveld, anderen waren voordien door Duitse soldaten beschoten toen ze hulp wilden bieden. Philemon Denil getuigde over de gruwelijke tonelen die zij te zien kregen en de inwoners trachtten met hondenkarren en kruiwagens de gekwetsten weg te brengen naar de meisjesschool: 'Het was avond, zeven uur en geen dokter te bespeuren. De jongens werden ongerust en zenuwachtig. Het was erbarmelijk om zien hoe sommigen toegetakeld waren. Er was een jongen van Ronse, een kerel als een boom, die heel de buik opengereten was. Zonder twijfel door hun eigen Belgische kanonnen, die te kort mikten en zo gekwetsten maakten in eigen rangen. Deze jongen kon het binnen niet uithouden. We legden hem op de speelplaats, daar is hij onder de hevigste pijnen overleden. Van de gekwetsten in het klooster stierven zeker vier jongens, ze werden begraven op het kerkhof van Rossem. Inwoners van vernoemd dorp gingen op zoek naar een dokter in Merchtem. Helaas, ze kwamen zonder terug. Zo bleven de jongens liggen en werden immer zenuwachtiger. We konden hen niet helpen!! Droevig, droevig!' De ruim honderd gekwetsten werden afgevoerd naar het lazaret ingericht in het klooster van de zusters te Londerzeel, een deel werd doorgevoerd naar de gasthuizen van Puurs en Bornem.

Ook de andere legerdivisies hadden uitvallen uitgevoerd. Terug achter de fortengordel werd de balans opgemaakt en de schade opgemeten. Bij de vijf legerdivisies ontbraken 4.655 soldaten en 87 officieren. Zij waren ofwel gedood, gekwetst of vermist.

Tijdens de eerste gevechten liet het transport van de gekwetsten nog te wensen over, zo werden in Imde de gekwetsten met kruiwagens weggebracht. Van september 1914 werden wagens ingeschakeld waarin meerdere gekwetsten tegelijk naar de noodhospitalen konden worden vervoerd. Ambulanciers waren herkenbaar aan een mouwband. (©Heemkundige kring Ramskapelle)

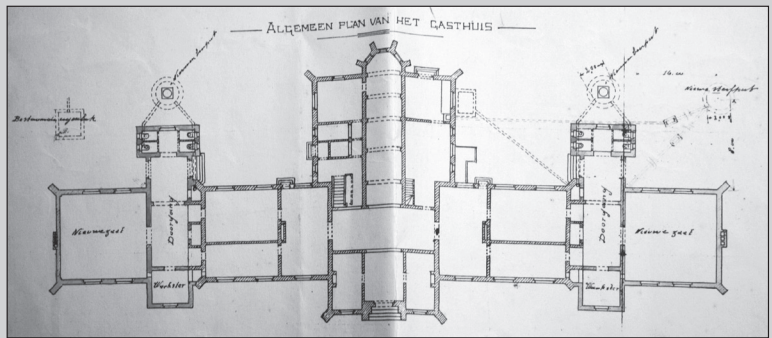
Noodhospitalen in Klein-Brabant

In Klein-Brabant waren in totaal 500 bedden beschikbaar om gekwetsten op te vangen:

- Het Gasthuis in de Stationsstraat te Bornem: dokter Lanssens gaf een aantal lessen inzake wondverzorging en ziekenverpleging aan dames, juffrouwen en zusters die zich aanmeldten bij het Rode Kruis.
- Klooster van de zusters O.L.V. Presentatie in Bornem : 24 bedden. Op 26 augustus 1914 werden hier de eerste gewonden binnengebracht, onder hen één Duitse soldaat: Heinrich Spannenberg (Saksen). In het klooster had de 70-jarige pastoor van Nieuwenrode, E.H. Bouwen zijn intrek genomen. Samen met zijn meid moest hij vluchten uit zijn zwaar bestookte parochie.
- Bornem: het huis van burgemeester Cammaert: 12 bedden.

¹¹ Uit De grote oorlog in de regio Londerzeel, Louis De Bondt en Francis Halleman, 1999.

- Bornem: het huis van de familie Van Baren op het Dulftdomein: 12 bedden
- Het Gasthuis in de Palingstraat te Puurs (lazaret voor besmettelijke ziekten)
- Het Klooster van de zusters Ursulinen te Puurs. Na de eerste uitval uit Antwerpen kon het gasthuis de gekwetsten niet meer aan. Daarom werd op 25 augustus 1914 het Ursulinnenklooster omgevormd tot lazaret. De dokters werden bijgestaan door juffrouwen uit het dorp.
- Het patronaat te Puurs.
- De gemeenteschool in de Gansbroekstraat te Ruisbroek. Het gebouw, dienstig als gemeenteschool, kreeg na een zware cholera-epidemie in 1894 een nieuwe bestemming als gasthuis. Het bezat een lokaal waar ‘besmettingsstoffen’ werden bewaard. Ook was er een ‘dodenhuis’. Er waren 15 bedden voor zieken en drie voor verzorgende zusters. In 1914 werd het ingericht als lazaret voor de gekwetste soldaten. In de volksmond is het nog steeds het lazaret of het ‘oud gasthuis’.
- Het klooster der zusters van Sint-Vincentius te Ruisbroek deed vanaf 15 augustus dienst als vluchthuis voor de zusters uit Humbeek en Nieuwenrode. Zij waren een welgekomen hulp voor de opvang van gekwetste soldaten. Alleen voor zuster Hendrika was het teveel geweest. Zij stierf in Ruisbroek en kreeg van de aanwezige soldaten een begrafenis met militaire eer. Op 5 september werd een lazaret in de zusterschool ingericht. Drie zusters-verpleegsters waren door het moederhuis in Opwijk naar Ruisbroek gestuurd. Tachtig gekwetsten van de slag bij Kapellen-op-den-Bos werden er ter verzorging binnengebracht, de bedden stonden tot op de speelplaats. Enkele dagen later kwam koning Albert op bezoek (8 september 1914). Op 6 oktober 1914 werden in Ruisbroek de hulpposten gesloten, iedereen moest vluchten voordat de brug in Boom werd opgeblazen.
- Klooster van de zusterschool te Sint-Amands.
- Het Gasthuis van Sint-Amands. Tijdens de slag om Buggenhout fungeerde het klooster van Sint-Vincentius-a-Paulo te Opdorp als vooruitgeschoven hulppost of lazaret van het gasthuis te Sint-Amands.
- De kerk van Kalfort werd als verzorgingspost gebruikt vanaf 4 september 1914.
- Zusterschool te Willebroek.

Het godsgasthuis van Puurs had net voor het begin van de oorlog twee nieuwe ziekenzalen ingehuldigd. Zij kwamen links en rechts naast het bestaande gebouw. (©Archief Gemeente Puurs)

Op naar Dendermonde

Tot 3 september was er nog regelmatig treinverkeer tussen Dendermonde en Sint-Amands. Nu besliste de legerleiding de dienst te stoppen, want de Duitsers zouden het spoor hebben opgebroken. Achteraf bleek dit foute informatie. In Baasrode poogden burgers, op vraag van de Geniecommandant om de schepen die op de helling lagen van de werven Van Praet en Van Damme, in het water te laten en naar de overzijde te brengen. Zo konden ze door de Duitsers niet als ‘pontoon’ worden gebruikt.

Scheepswerf Van Praet in Baasrode (Verzameling Cedric Verheyen)

Maar een dag later, op vrijdag 4 september, zetten diezelfde Duitsers een aanval in op twee fronten. In Grimbergen vertrok in de vroege morgen (1:30 uur) het 9^e Reserve-Korps richting Dendermonde en Baasrode. De 6^e Reserve-Division stapte richting Klein-Brabant. Het 9^e Reserve-Korps van generaal von Böhn, 35.000 manschappen sterk, stond om 6 uur in Lebbeke. Wanneer hier een schot viel, werden op slag 18 burgers uit hun huizen gehaald en in het naastliggende veld neergeschoten en met de bajonet afgemaakt. In Sint-Gillis, waar een wegversperring werd opgeworpen, werden burgers als levend schild voor de troepen geplaatst. Om 9 uur stond von Böhn aan de poorten van Dendermonde. De soldaten en burgers kregen een kwartier om de stad te verlaten en de wapens in te leveren aan de

Brusselse poort. De Belgische troepen trokken zich terug over de Scheldebrug te Grembergen. Zij sloegen er niet in de brug volledig te laten springen. Een aantal Huzaren zat de Belgen op de hielen, maar de Duitsers werden teruggeroepen door hun legerleiding. Na enkele huizen in Grembergen te hebben geplunderd, keerden zij op hun stappen terug. In Dendermonde hadden ook de gevechtstroepen zich al teruggetrokken. De rest van het werk was voor de Genietroepen of pioniers van majoor von Sommerfeld. Vanaf de kiosk op de Grote Markt stuurde hij zijn bevelen uit naar de verschillende pelotons van brandstichters. Eerst werden de huizen geplunderd en alle waardevolle spullen meegenomen. Het stadhuis en een aantal huizen welke door de Duitse officieren met krijt waren gemerkt, bleven gespaard. Het overgrote deel van de stad werd volledig verwoest.

Een groep Duitse verkenners-wielrijders raakte tot in Moerbeke aan de Nederlandse grens. Zij trachtten er vergeefs de spoorweg te saboteren. Deze spoorweg zou enkele weken later van primordiaal belang zijn bij de vlucht van het Belgisch leger uit Antwerpen. Ook zij kregen bericht om zo snel als mogelijk terug aan te sluiten bij de gevechtstroepen. Wanneer ze kort na de middag de Scheldebrug in Dendermonde terug waren overgestoken, werd deze tot ontploffing gebracht. Zo kon het Belgisch leger hen niet in de rug aanvallen bij hun terugkeer. Zeker was dit niet de keuze van generaal von Beseler, maar bij de Marne in Frankrijk dreigde een beslissende slag en de hogere legerleiding had de 9^e Reserve-Division aangeduid om de troepen daar te versterken en diende onmiddellijk koers richting Frankrijk te zetten. Zonder dit bevel lag de weg door het Waasland naar Antwerpen open, een uitzonderlijke kans om het Belgisch leger in te sluiten en uit te schakelen.

Eerste Duitse aanval op onze forten

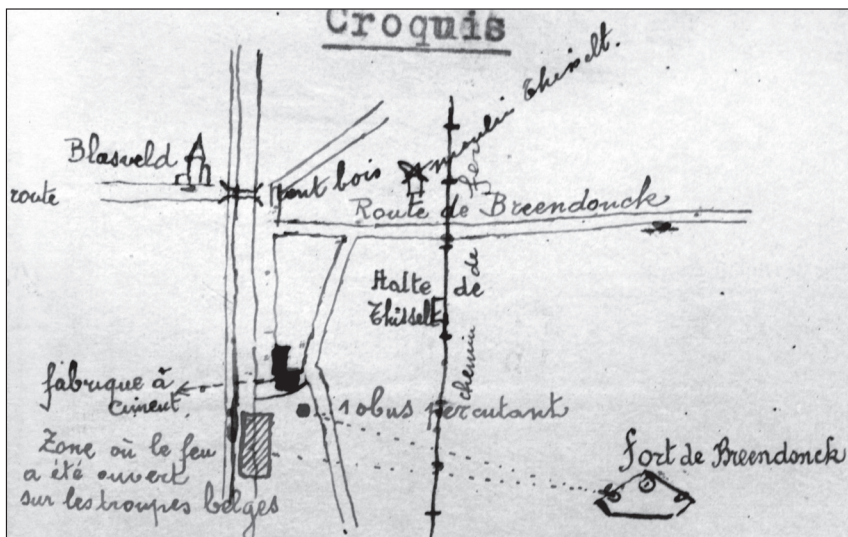
Jozef Delville, (6^e Jagers) commandant van de Grote Wacht nr. 1 sneuvelde aan De Wolf bij deze gevechten. Uit: Onze Helden

De 6^e Reserve-Division was op 4 september 's morgens gelijktijdig en in twee groepen vertrokken uit Wolvertem. Een kleinere colonne (3^e bataljon van het 35^e Reserve-Infanterie-Regiment) marcheerde vanuit Grimbergen richting Kapelle-op-den-Bos en Tisselt. Hun taak bestond erin de vluchtwegen van de Belgen te elimineren door de bruggen over het kanaal te vernielen. De 3^e Jagers te Voet waren al op woensdag 2 september richting Kapelle-op-den-Bos gestuurd en hadden met hun vier compagnies van het 1^e bataljon het dorp bezet. Op vrijdag 4 september om 5:30 uur in de morgen verschenen 17 Duitse verkenners in hun vizier en zij vielen in een hinderlaag. De Belgische posities waren nu wel gekend en werden langs verschillende kanten belaagd. Kapitein Piroton achtte het raadzaam om terug te trekken langs het kanaal. Belgische verkenners hadden ondertussen berichten doorgezonden over 20.000 Duitse soldaten in de strook van Wolvertem tot Londerzeel. Ondertussen was de artillerie van het fort van Breendonk bijgesprongen om hun aftocht te helpen dekken. Zij bestookten de omgeving van het station van Tisselt zodat de Jagers konden terugtrekken langs de toenmalige spoorweg Willebroek-Ramsdonk. Helaas maakte de beschieting ook slachtoffers in de eigen rangen. Toen ze ter hoogte van de cementfabriek Alfit waren, werden ze beschoten door het eigen afweergeschut. Commandant Weyns van het Fort Breendonk, werd door zijn waarnemers, nu in de cementfabriek, gewaarschuwd dat het om Belgische troepen ging. Vooraleer Weyns zijn geschutsoverste kon bereiken was het kwaad geschied: een obus ontplofte achteraan in de colonne. Vijf manschappen werden gedood, dertig raakten gewond. Commandant Weyns had de verkenningspost in de molen te Tisselt en de kerk van Breendonk laten ontruimen. De toestellen werden verwijderd met uitzondering van een verrekijker en bovendien waren de telefoondraden nog

aan de molen blijven hangen. Het bewijs voor de Duitsers om later burgemeester-molenaar Jozef De Block (†1 oktober 1914) te beschuldigen van spionage en te fusilleren.¹²

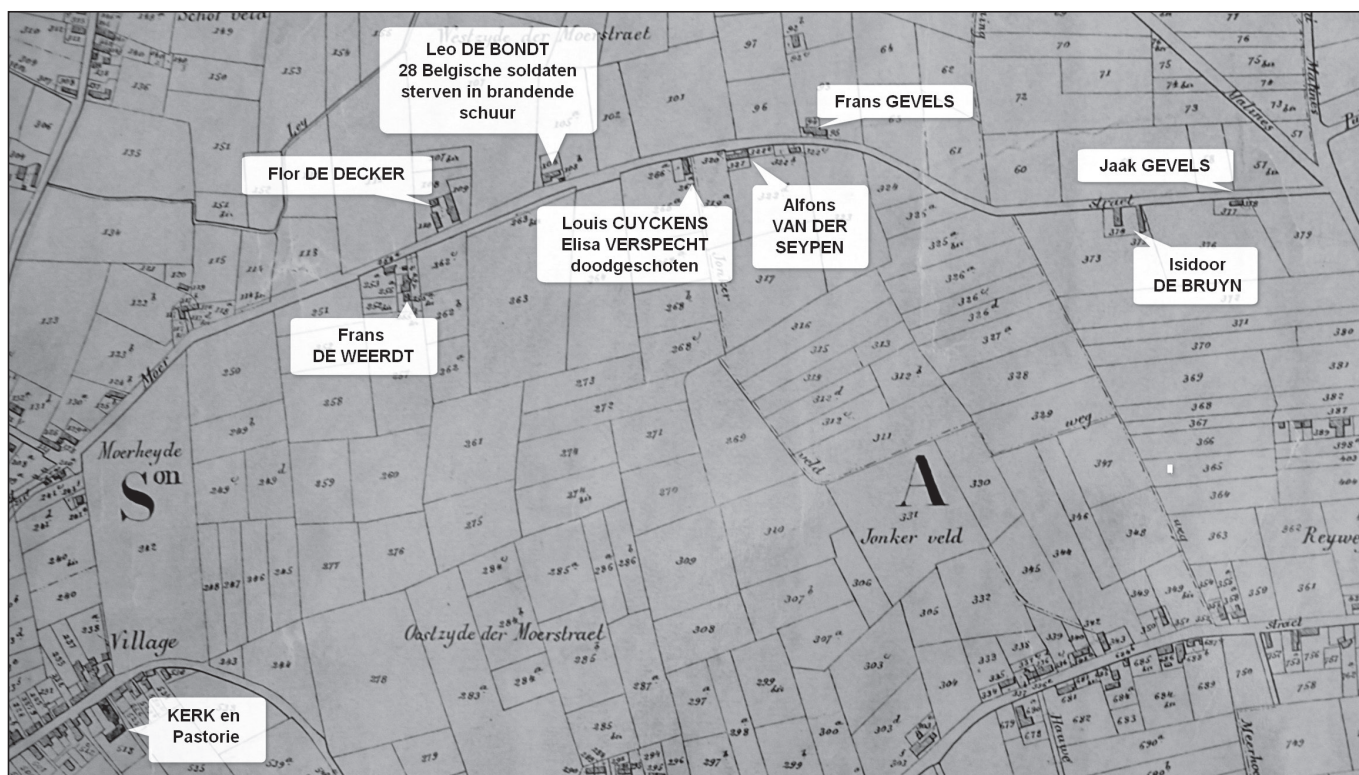
¹² Jozef De Block (°Tisselt 10 september 1840 - †Tisselt 1 oktober 1914) was landbouwer-molenaar-paardenfokker in Tisselt. Als burgemeester verkoos hij tijdens de oorlog in zijn gemeente te blijven terwijl het overgrote deel de vlucht had genomen. In zijn windmolen hadden de Belgische troepen een uitkijkpost geïnstalleerd, telefonisch verbonden met het fort van Breendonk. Wanneer het te warm onder hun voeten werd ontruimden zij hun post, maar vergaten de telefoondraden te verwijderen. De Duitsers paktten op 29 september 1914 'eigenaar' Jozef De Block op als spion. Hij werd door de Duitsers meegenomen en moest in de Bormstraat een nacht postvatten naast de schildwacht. 's Anderendaags op 1 oktober werd hij door 12 marinesoldaten gefusilleerd. Eerst had hij zijn eigen graf gedolven. De familie De Block, afkomstig uit Kalfort-Coolhem, hield de molen draaiende sinds 1806. Jozef De Block verloor zijn eerste vrouw, Maria Francisca Reyniers, op 30-jarige leeftijd. Ook zijn tweede vrouw Maria Verbeken stierf in het kinderbed. Jozef was 58 toen hij een derde maal huwde, ditmaal met Joanna Maria Van Gijsegem, dochter van de Ruisbroekse koster. Na de dood van haar man trok zij terug naar Ruisbroek, waar zij op 12 april verdrinkte in het kanaal. Zij verloor ook haar broer in de 'Grote Oorlog'.

Het aantal slachtoffers in Duitse rangen bij deze stormloop was onverwacht groot. Ook nu weer koelden zij hun woede op de burgerbevolking van Kapelle-op-den-Bos. Ooggetuige Hendrik Van De Ven uit Kapelle-op-den-Bos: 'Woedend door hun verliezen vielen ze de gemeente binnen, plunderden alles en staken het dorp in brand. En terwijl gans Kapelle in vuur en vlam stond, zaten de Duitse officieren gezellig in de serren buiten het dorp de wijn, die ze hadden gestolen in enkele voornamelijk burgerhuizen te drinken. De burgers hadden immers geschoten. Ze moesten daarop hun woede koelen. Van de 300 huizen die het centrum van het dorp uitmaakten, werden er 235 afgebrand. De kerk, evenals het kasteel van 'Bemus', de gekende kostschool gingen in de vlammen op. De pastorie bleef gespaard. Van ons prachtig dorp bleef niets meer over dan een puinhoop.'

Schets bij het verslag van soldaat Geraerts van het fort van Breendonk in verband met de beschieting van de Belgische troepen; hij vergiste zich 'Blasveld', want moet Tisselt zijn (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-archief)

De 12^e Reserve-Infanterie-Brigade raakte zonder slag of stoot in Steenhuffel (5:30 uur). In Londerzeel kwam het omstreeks 8:45 uur tot een treffen tussen de 11^e Reserve-Infanterie-Brigade en Belgische troepen. Met de hulp van de 12^e Reserve-Infanterie moesten de Belgen wijken. Het 12^e rukte verder op naar Londerzeel Sint-Jozef en Breendonk en dreef de Belgen terug tot de fortenlijnies. 's Middags waren de dorpskernen van Liezele en Breendonk bezet. De Duitsers lieten een spoor van vernieling achter zich. In de Moorstraat werden de hoeven van Frans De Weerdt, Flor De Decker, Jaak Gevels, Alfons Van der Sijpen, Frans Gevels, Isidoor De Bruyn en Leo De Bondt in brand gestoken. Een aantal burgers maakten ongewild kennis met de Duitse brutaliteiten. Overmoedig trachtten de aanvallers door de intervallen van de forten Breendonk en Liezele te raken. Dan kwamen voor het eerst de kanonnen van de forten Lie-

In de Moorstraat te Breendonk koelden de Duitse troepen hun woede op de achtergebleven bevolking. De schuren van de aangeduide huizen werden in brand gestoken. In de schuur van Leo De Bondt stierven 28 soldaten van de 3^e Jagers te Voet.

zele, Breendonk en de schans Letterheide samen in werking. Een geluid dat men in de streek nog niet had gehoord, het tegelijk vuren vanuit de drie forten met de zwaarste artillerie, geruggesteund door de artillerie in de intervallen tussen de versterkte posten. De moordende kracht van de 'shrapnel'granaten sloeg grote bressen in de verschrikte Duitse gelederen. Zij hadden de slagkracht van de forten duidelijk onderschat. Zonder het zware geschut van de 'Dikke Bertha' als tegenstander, boden de forten geduchte weerstand. Om 15 uur trokken de eerste Duitse troepen zwaar aangeslagen terug. Bij hun terugtocht namen zij een aantal burgers als menselijk schild met zich mee. Een viertal onder hen werd naar Duitsland gestuurd en werd ginds in kampen tewerkgesteld. Ze kwamen pas in februari 1915 terug.

Bij de burgerbevolking heerste paniek en vertwijfeling. De meesten pakten hun koffers en vluchtten richting Temse en Sint-Niklaas. Secretaris Vercauteren liet ons een gedetailleerd ooggetuigenverslag na: *'Het is reeds de vierden september twaalf uren, ongeveer eenieder was aan het middagmalen, en eensklaps wat hoort men: er zijn Duitschers in het dorp. Ik kon het niet gelooven. Ik ging zoo stil mogelijk eens langs de voordeur kijken en wat kreeg ik te zien: in het dorp stonden verscheidene Duitse soldaten, hetwelk in de richting was van het noorden. Ik draaide mijn hoofd naar het zuiden, en gansche drommen zelfs groote massa's waren er te bespeuren. Ik verwittigde mijn gezin, en het middagmaal was afgehoopen: niemand had nog honger. Wij vluchtten allen naar de kelder, hetwelk alle inwoners gedaan hadden.'*¹³

In de Veurtstraat werd herberg 'de Meiboom' getroffen door een obus. De kelder zat er volgepropt met mensen. Zij kwamen er met de schrik van af. Aan de overzijde woonde herbergier-beeldhouwer Karel Colinet. Hij had minder geluk: *'Op den zelfden stond werdt Colinet Karel getroffen door een gewerschot in de buik; waar hij twee dagen nadien van bezweek in het gasthuis van Willebroeck.'*¹⁴ Ook pastoor Boschmans was verslaggevend ooggetuige: *'Tijdens den eersten inval der Duitse soldaten, gingen deze brutaal te werk. Zij staken verschillende huizen in brand. Onder andere in de Moorstraat de hoeve van den landbouwer Louis Cuyckens. Deze was met zijne familieleden en met eenige geburen in den kelder gevlucht, en terwijl zij zich daar schuil hielden, staken de Duitschers het huis in brand, zodat zij genoodzaakt waren, den kelder te verlaten. Terwijl zij naar een naburig gebouw liepen, schoten de Duitse soldaten op hen, en eene vrouw, Elisa Verspecht, vrouw De Smedt¹⁵ werd dodelijk getroffen, en stierf eenige ogenblikken daarna. Eene andere vrouw werdt insgelijks getroffen, maar niet dodelijk. Na eenige dagen verpleegd geweest te zijn in 't gasthuis van Willebroeck, is zij hersteld. Haar naam is Adelin Schelkens, vrouw Gevels.'* Secretaris Vercauteren verhaalt: *'Wanneer de hoeve van Cuyckens Lodewijk in brand stond, vluchtten deze inwoners en de menschen die er ene schuilplaats gevonden hadden, naar den bakoven. Tijdens deze vlucht werd vrouw De Smedt-Verspecht Elisabeth getroffen door een kogel, dien dwars door haar lichaam drong, haar jongste kind van eenige maanden oud had zij aan de borst. Zij was nog een vijftiental meters van de bakoven, maar op vijf meters afstand viel zij ten gronden, slaakte eene kreet en was dood. Haar kind kroop langs haar lichaam, wat akelig schouwspel, tot het eindelijk de borst gevonden hadt. Meer dan een half uur heeft het kind aan die borst zijner moeder getrokken. O! wat een gruwelijke daad. Toen de hevigheid van den aanval een weinig was bedaard, dan heeft een persoon uit den bakoven de stoutmoedigheid aangenomen haar er binnen te trekken. Wat een angstvolle tijden.'*

De 23-jarige Charles, zoon van Louis Cuyckens, werd mishandeld en meegenomen. Samen met hem werden ook Florent De Decker (48 jaar), Desideer Van De Ven (35 jaar) en Louis Van Praet (45 jaar) naar Duitsland verbannen. Ze werden beschuldigd van op de Duitsers te hebben geschoten. In Duitsland kwamen ze aan op een ogenblik dat nog niets was voorzien om hen op te vangen. De meesten werden met beestenwagens tot in Hannover gevoerd, vanwaar ze werden verdeeld naar Munster, Soltau of Celle. In Soltau hebben zij zelf de omheining moeten optrekken. De eerste dagen sliepen zij dicht tegen elkaar aan in een zelf gegraven hol in de grond als enige beschutting. Na enkele weken 'mochten' zij hun eigen kamp oprichten. Als voedsel was dagelijks een kom koffie en 300 gram brood voorzien. Het hoeft niet gezegd in welke toestand zij terugkeerden op 1 februari 1915. Op het gehucht Pullaar werd Henri Van Breedam gewond toen hij zich even buiten waagde. Louis Aerts kreeg een kogel in het been en Pieter Tersago, die een onderkomen had gezocht bij zijn broer, kreeg een kogel in de onderbuik. Diezelfde Duitse geweldenaars staken de pastorij in brand, nadat ze eerst de doopregisters en archieven uit de kelder hadden gehaald en deze gebruikten om de brand aan te steken. Frans Hermans en Benedict Van Cauwenbergh werden gevangengenomen en naar Duitsland gestuurd. Op 2 februari 1915 keerden zij uitgeput terug. Ook brouwer Albert Moortgat maakte alles van nabij mee.

¹³ Uit <https://breendonk800.weebly.com/> Paul De Borger

¹⁴ Beeldhouwer Karel Colinet (°Mechelen 18 augustus 1875) was op 4 januari 1913 te Breendonk getrouwd met Francisca Van Den Broeck (°Breendonk 4 september 1872); bij dit huwelijk werd haar zoon Jaak Albrecht (°Breendonk 27 januari 1910) gewettigd als Colinet. Karel Colinet stierf in het hospitaal van Willebroeck aan de opgelopen verwondingen. Drie maanden later werd zijn dochter Alida Philomena Colinet (Breendonk 4 december 1914) geboren. Zijn zoon Jaak Albrecht stierf op 30 april 1917.

¹⁵ Elisabeth Verspecht werd in Breendonk geboren op 9 december 1878 als dochter van Marinus en Coleta Verbruggen. Zij huwde te Breendonk op 13 mei 1903 met veekoopman Louis Desmedt (°Breendonk 16 april 1875). In de Moorstraat (A175) hadden ze samen een herberg. Het kindje waarvan sprake was Rosalie (°19 oktober 1913)

Hij noteerde in zijn dagboek: 'De eerste aanval begon om twaalf uur 's middags. Er hing een dikke mist, je kon geen hand voor je ogen zien. Mijn zus Leontien en Gustaaf, mijn broer, waren in huis. We waren net aan het brouwen, ik moest in de brouwerij blijven. Vader was al een dag of wat eerder richting Laken gevluht. Dat was een avontuurlijke tocht. Met de trein was hij van Willebroek over Sint-Niklaas en Lokeren tot in Gent geraakt. Daar nam hij de tram van Oost-Vlaanderen naar Brabant. Hij strandde aan Het Rad in Anderlecht en trok vandaar te voet naar Laken.' Hij vond waarschijnlijk onderdak bij zijn zoon Victor, die er dephouder voor Moortgat was. Volgende melding vond ik enkel bij Albert Moortgat terug, maar bij de gesneuvelden, begraven op het kerkhof van Breendonk, waren 35 onbekenden; opmerkelijk veel en onder hen waarschijnlijk de verbrande slachtoffers in de schuur: 'Tijdens de verovering van Breendonk werd de schuur van Leo De Bondt (Moorstraat), waarin Belgische soldaten zich schuilhielden, in brand gestoken; 28 van hen vonden hier de dood. Leontien en Gustaaf waren intussen in onze kelders gaan schuilen, met tal van Breendonkenaren. Rond vier uur in de namiddag was het over. Breendonk was bezet.'

Aalmoezenier Hénusse van de 84e Batterij (16e Gemengde Brigade), opgesteld in het interval Letterheide-Breendonk beschreef de onverwachte Duitse aanval en de attente Belgische verdediging: 'De generale staf van de 5e Divisie had beslist op vrijdag 4 september een offensieve verkenning uit te voeren vertrekkende uit Willebroek richting Lippeloo. Rond 7 uur in de morgen, vernamen we dat de Duitsers in grote getalen te Breendonck aankwamen. Onmiddellijk stuurde den commandant deze gegevens door naar den generalen staf, die het zonder twijfel door zijn cavalerie wou laten controleren. Want het uur van vertrek is al lang voorbij en we staan daar nog steeds, infanteristen wachten achter de barricades, de artilleristen loopen langs de stukken.' 'Eindelijk, rond 10 uur komt het bevel om te vertrekken, alleen het doel is veranderd; we zullen oprukken over Sauvegarde en Pullaer, in plaats van Willebroek te verlaten langs het netwerk van prikkeldraad. En de colonne verspreid zich. De 16^e gemengde brigade (2^e en 5^e jagers te voet) rukt op over de brede weg die normaal uitgaat op de fortelinie; ze maakt zich rond 12u30 op om een verzamelplaats in te nemen, als opeens vier ontploffingen weergalmen en evenveel schrapnells ontploffen vlak voor de artillerie, rond de commandant van de groep die zijn cyclist vermorzeld zag neervallen, mannen verwond worden en paarden neertuimelen of weghollen. De ontsteltenis was groot. De verklaring kwam snel; de vijand deed een onverhoedse aanval op het dubbele interval Breendonk-Letterheide-Liezele. De artillerie kreeg het bevel om snel de ingerichte defensieve stellingen in de intervallen te gaan bezetten.

Terwijl de batterijen snel hun posities opzochten, begaven de commandanten zich niet minder snel naar hun observatieposten. Deze van de commandant van de 83ste Batterij was ideaal. Op 9 meter hoogte was tussen 2 populieren een platform gemaakt dat door een borstwering beschermd was;¹⁶ een enorme ladder gaf er toegang toe; het geheel groot en sterk zoals het toekomst aan de imposante man die er zich moet van bedienen. Toen deze er aankwam floten de kogels reeds van alle kanten en ontploften groote schrapnells boven op de forten. Vanaf dat moment was het duidelijk dat de Duitsers massaal de aanval forceerden zonder voorafgaandelijke voorbereiding door hun artillerie. De commandant klom snel in zijn rek en begon de horizon met zijn verrekijker af te speuren. In de richting van Breendonk was het schutveld, voor de fortelinie, over een diepte van ongeveer 800 meter ontruimd; alle huizen, behalve 1, waren afgebroken. Verderop, op het achterplan, geïsoleerde boerderijen, de toegangswegen tot het Dorp, mijten en bosjes bomen; op het voorplan, immense velden vol 1 meter hoge asperges. Plotseling kwam er beweging op de weg naar het dorp: een vijandelijke colonne naderde vanaf die kant. Ze splitste zich in kleine groepjes die de potentiële schuilplaatsen opzochten. Dit was het moment om de telefoon te grijpen en de batterij die zich ginder, 1700 meter verderop, bevond te bevelen om het vuur te openen. Maar helaas! De telefoon was ontmanteld vanwege de voorziene verkenning van deze morgen.

Tegen de overmacht van 20.000 Duitse aanvallers bleef er voor de 2^e, 3^e en 6^e Jagers weinig keuze dan terugtrekken in het kantonnement te Ruisbroek, gelegen vlakbij de molen van Sauvegarde tot de Eikse Amer. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgeschiedenis. Moskou -Archief)

¹⁶ Dergelijke posten waren er ook in Bornem aan de Dult, de dreef van 't Breeven, achter de Stenenmolen, in Doregem aan de Pik en op Klein-Mechelen.

De ogen van de commandant bewogen zich van de naderende vijand naar de vlakke waar de telefonisten met de ontrolde draad moesten verschijnen. Maar hij zag alleen maar het groene gras en de verzengende zon. Tenslotte kon hij het niet meer uithouden. Hij klauterde van zijn observatiepost, hierbij begroet door een vlucht kogels die alleen maar wat boomtakken beschadigde, holde naar zijn paard dat in het bosje achteraan verscholen was en ging op zoek naar de telefonisten. Daar waren ze. De kogels floten en ketsten af op de sporten van de brede ladder. En opnieuw stond de waarnemer op zijn post. Maar deze keer lag hij plat op de buik op het platform en nerveus speurde zijn verreijker de reeds vertrouwde horizon af. Achter de geïsoleerde boerderijen, achter de mijten naderden dicht aaneengesloten vijandelijke colonnes; op de voorgrond kropen schutters sluipend naar de aspergevelden. Voorzeker zaten ze daar al met honderden te krioelen, men voelde dat aan. Zouden die telefonisten dan nooit komen? Arme duivels, als ze maar niet zelf geraakt waren! Nee, daar waren ze. Op 500 meter afstand staken ze de spoorweg over.

De minuten duurden oneindig lang. Eindelijk stonden de telefonisten aan de voet van de ladder; de verbinding werd gelegd en het eerste order werd als de bliksem gegeven. Er verstreken enkele seconden en daar kwam het antwoord; 4 grommende schrapnells ontploften boven de asperges, op de goede hoogte. De stortbuien volgden elkander op, besproeiden en doorboorden de velden waarin de Moffen krioelden. Doorheen zijn verreijker zag de commandant afgrijselijke dingen in de lucht vliegen: armen, benen en gehelme hoofden. Na de aspergeplanten was het de beurt aan de boerderijen. Splinterobussen kwamen er als de bliksem op neer en deden branden ontstaan. Desondanks bleven de kogels rondom de observatiepost fluiten. Blijkbaar lagen er nog ergens schutters in hinderlaag en werden ze verbitterder. De commandant zocht hen en vond hun waarschijnlijke positie; het was het enige huis, langs de baan van Breendonk naar Lippelo, dat de genie niet vernietigd had en waarin, twee uur geleden, plotseling gaten verschenen waren. Wat te doen? Minder dan 10 minuten later opende het fort het vuur op het huis en, bij de derde inslag, brandde het als een toorts waarna het in een immense ruiker vonken instortte. De commandant zocht terug zijn luchtpost op, maar het feest was afgelopen; de wegen waren leeg, de aspergeplanten, waarheen zijn verreijker steeds opnieuw getrokken werd, bewogen niet meer; in de verte voltooiden de in brand gestoken hoeven hun rokende doodstrijd; het kanon bulderde nog slechts als een zich verwijderend en uitstervend onweer. Ginder, achter het dorp van Breendonk, kon men de ongeordende aftocht vermoeden van de Moffen, die hun kanonnen redden, hun gekwetsten meesleepten, en die renden om hun schaamte te verbergen.

Op verschillende plaatsen in ons vlakke Klein-Brabant hadden verkenners uitkijkposten gebouwd hoog in de bomen (Tijdschrift 'Ons Leven')

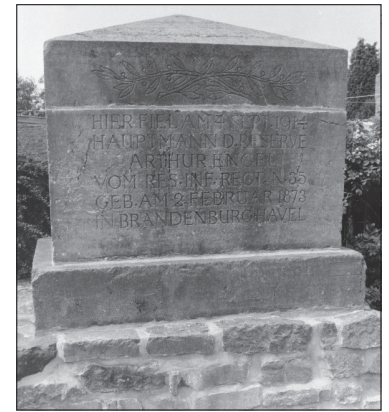

Een overmacht van Duitse aanvallers had vrij vlug de Belgische troepen teruggedrongen achter de forten. Maar dan kwam de artillerie van de forten en de intervals in werking. De Duitsers moesten met zware verliezen terugtrekken naar hun kantonneringen van Londerzeel tot Grimbergen. Gedurende vier dagen werden in het bijzijn van het Rode Kruis de doden en gekwetsten opgehaald. (©Nationaal archief Nederland)

De getuigenis van de aalmoezenier beschreef de vreselijke uitwerking van de 'shrapnel'granaten, afgevuurd van de forten Liezele, Breendonk en Letterheide. De aspergevelden lagen bezaaid met lijken en de aanvallers werden gestopt met zware verliezen. De Belgische verliezen lagen tussen 150 en 175 soldaten. De Duitse verliezen waren een pak zwaarder, al naargelang de bron is er sprake van officieel 800, maar ooggetuigen spraken van veel hogere getallen, tot wel 3.000 manschappen. Deze verliezen deed hen beslissen de aanval af te blazen en terug te trekken in hun kantonnering in Imde. Gedurende vier dagen werden

Duitse gesneuvelden en gewonden opgehaald van het slagveld. Dit gebeurde 's avonds en in het bijzijn van het Rode Kruis. Op het kerkhof van Ruisbroek werden 11 gesneuvelden begraven. 33 Belgische soldaten en 22 Duitsers, waarvan 4 officieren, werden begraven nabij de schans Letterheide.

In het rapport van de Duitse arts Arnoldi van het 35^e Reserve-Infanterie-Regiment werd de lafheid gehekeld van de Belgische troepen die hen bij de terugtrekking met zware artillerie bleven bestoken en ook het feit dat een burger van de verwar- ring gebruik maakte om hen van nabij te beschieten. Van de gesneuvelde Duitsers is zeer weinig geweten, met uitzondering van één: Hauptmann Arthur Engel van 2e Cie Reserve-Infanterie-Regiment. Hij was openbaar aanklager van beroep. Hij sneuvelde aan de molenberg op de Rijweg. Zijn weduwe Louise Stamer, met wie hij op 21 juli 1906 was getrouwd, zou later een 'Denkmal' laten oprichten op het einde van de Schaafstraat, net voor de Rijweg. Het is niet geweten of hij daar precies is gesneuveld. Het monument staat er nog steeds met het opschrift: 'Hier fiel am 4. Sept. 1914 Hauptmann Arthur Engel vom Res. Inf. Regt. Nr. 35 Geb. am 2 februar 1873 in Brandenburg Havel.'

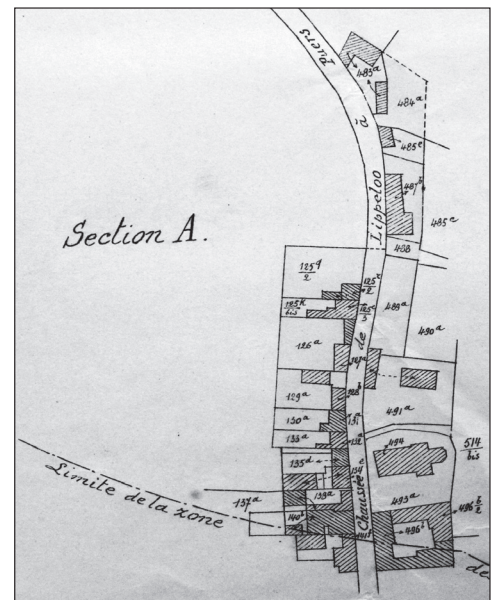

In Liezele op de Wolf werd Isidore Magnus door een Duitse kogel in de voet gewond. Hij werd in Puurs verzorgd. Lodewijk Buttin (°Baasrode 5 juli 1873 - †Oppuurs 4 september 1914) was gevlucht uit Malderen. Hij werd door land- bouwer Gustave De Mayer om tien uur in de voormiddag dood aangetroffen op zijn land aan de Heide.

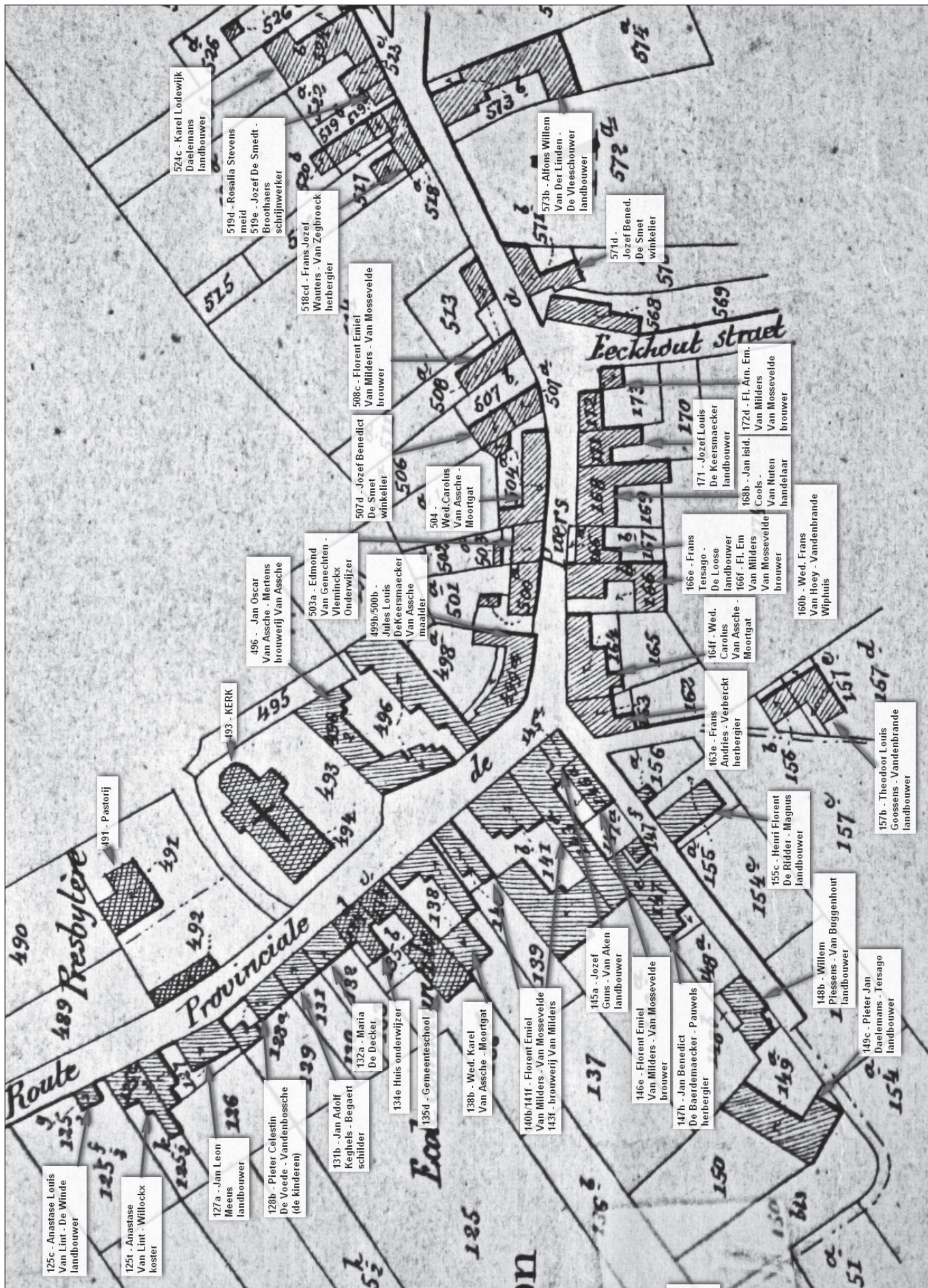
Liezele in brand (nacht van 4-5 september 1914)

De Duitsers van het 26^e Reserve-Infanterie-Regiment waren tot in Liezele-dorp opgerukt zonder dat Arthur Fievez, de Liezelse fortcommandant, iets had gemerkt. Het fort lag op amper 100 meter van de dorpskom en om herhaling te voorkomen, wilde Fievez het dorp platbranden en vroeg aan majoor Tallon van het 1^e Linie om het schootsveld in Liezele volledig vrij te maken. Deze speelde de bal door aan de Genietroepen. De beslissing lag in handen van de bevel- hebber van de Vesting Antwerpen, die uiteindelijk om 20 uur zijn handtekening plaatste. Enkele uren later begonnen de Genietroepen aan hun macabere opdracht: het neerbranden van kerk, pastorie, gemeentehuis, brouwerijen, kaste- len en woningen. De meeste woningen waren pas dezelfde dag hals over kop verlaten. Sommige huizen werden met het eten in de borden, met de jassen aan de kapstok, met de deuren open overgoten met benzine en in brand gestoken. Veel bewoners waren naar Puurs gevlucht en wilden terug naar hun huizen, maar zij werden door de Rijkswacht tegengehouden. Liezele brandde gedurende vier dagen. Dan kwamen de geniesoldaten hun werk voleindigen en de rechtstaande mu- ren slopen. Alleen de schouw van brouwerij Van Milders bleef eenzaam tussen het smeulende puin rechttop staan als richtpunt voor commandant Fievez en zijn fort. De felle gloed was kilometers zichtbaar en verlichtte het gans schootsveld.

Pastoor Van Ginderdeuren uit Liezele moest machteloos toezien hoe het dorp werd platgelegd: *In de namiddag verlieten de vijanden het grond- gebied en gaf de Belgische oorlogsleiding bevel (zonder voorafgaande ken- nisgeving) aan de soldaten de huizen van Liezele met petrol af te branden. Het Dorp, de Heide, de Achterheide, den Dries veranderde weldra in eenen puinhoop van stenen, niets werd gespaard, noch kerk met al den inhoud, uitgenomen de kelken en twee remonstranties die gered werden door den koster Athanaes Van Lint; de pastorie met gans den inhoud verdween door de vlammen, het gemeentehuis, jongens- en meisjesschool lagen weldra ten gronde. Het kasteel 'Hof ten Broek' genaamd, toebehorende aan Mijnheer Van den Bussche, het kasteel, Hof ter Bollen genaamd, toebehorende aan Mijnheer Diercxsens, en Schemelberd, bewoond door twee Walen, weldra ook vernietigd. Van het dorp is alleen de schouw der brouwerij de Zevenster, toebehorende aan Mijnheer Emiel Van Milders, brouwer en burgemeester van Liezele. Honderd vier en zeventig huizen van Liezele zijn door het vuur*

De zone van krijgsmatigheden van het Liezelse fort deelde het dorpscentrum in twee. Brouwerij Van Assche en de kerk vielen binnen de zone, brouwerij 'de Zevenster' van burgemeester Van Milders viel er net buiten. Met de eis van fortcommandant Fievez verdween, buiten enkele huizen aan de Wolf, Liezele van de kaart. (©Gemeentearchief Puurs)

Het dorpscentrum van Liezele en zijn bewoners in 1914.

in as gelegd, vier en veertig zijn bewaard gebleven. De meesten bevonden zich op het gehucht de Wolf. De pastoor voegde er de bedenking bij: 'Hoe zou het komen dat de bewoners van de dorpen voor Antwerpen de Belgische troepen liever zagen gaan dan arriveren.'

Liezela zag op één nacht zijn mooiste en waardevolste erfgoed in de vlammen opgaan. Buiten de kerk, pastorie, brouwerijen en watermolen werden drie kastelen platgebrand: Hof ter Bollen, Schemelbert en het Hof ten Broeck. (Verzameling Harry Van Lent)

Maria Van Lint, zesjarige dochter van koster Van Lint, herinnerde zich decennia later nog glashelder hoe die hectische periode verliep. Toen het leger het bericht bracht dat Liezele moest platgebrand worden, is alles vliegensvlug gegaan. Het gezin vluchtte naar Eikevliet en vond bij zijn terugkeer onderdak op het 'hof ter Bollen', een domein van een Antwerps rechter waar Maria's grootouders dienst deden. Omdat het hof ook lelijk had geleden door de brand woonden zij in een achterhuis dat gedeeld werd met twee gezinnen. Maria liep school in Lippelo tot in 1916, tot de Liezelse noodkerk klaar was. Vanaf die tijd herleefde ook de dorpsgemeenschap onder de impuls van den Boerenbond, die de geteisterde bevolking nauw bijstond en de noodzakelijke ondersteuning heeft geboden om zich op te richten uit het puin. Nog lang na de brand zag Liezele er troosteloos uit. Mensen woonden er in hun serres, kinderen sliepen bij de kippen en deelden hun stro met andere dieren in dezelfde ruimte. In 1921 kon het gezin van de koster als een der eerste hun herbouwde woning betrekken. Maria Van Lint werd later onderwijzeres en directrice te Liezele.

De Liezelse dorpsstraten werden na de brand ingenomen door Belgische soldaten. Nu moest zo vlug mogelijk worden begonnen met het slechten van de muren. Een werk voor de opgevorderde werkloze burgers. (Archief Willy Meersman)

De raid op Sint-Amands en een 'blitz'bezoek van de koning

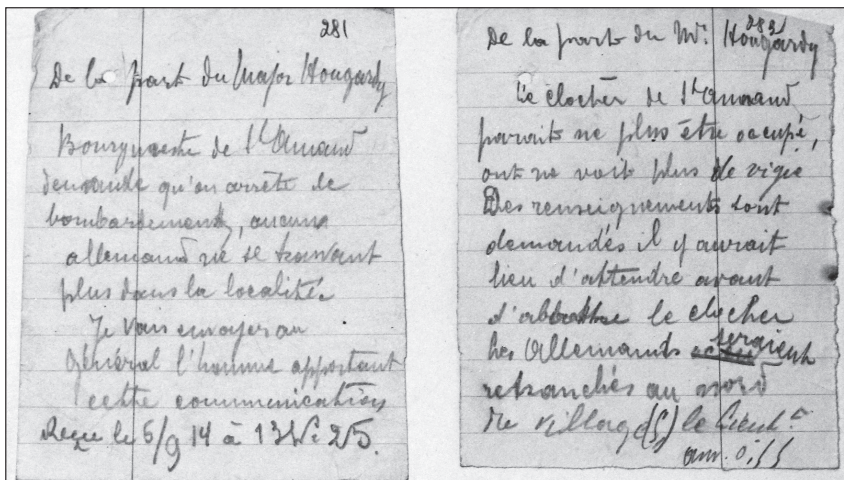
In de vroege morgen van zondag 6 september maakte Sint-Amands kennis met de eerste Duitse soldaten. Een groep Uhlanen te paard stapte tergend traag door het dorp, aan de kaai sloegen ze de aangemeerde vissersboten lek. Paniek deed het grootste deel van de bevolking richting Bornem en Weert vluchten. Uit Bornem waren intussen twee ruiters van de 2^e Jagers te Paard onderweg. Nabij het station

kwam het tot een confrontatie en ruiter August Baeckelandt, inwoner van het Franse Wattlelos, werd zwaar gekwetst en werd in het lazaret van de nabijgelegen zusterschool verzorgd, waar hij rond 18 uur stierf. De Duitsers trokken langs de spoorweg richting Oppuurs. Aan de Pandgatmolen wachtte hen een bataljon van de 3^e Jagers te Voet. Toen ook het Bornemse fort zich in de strijd mengde, hadden zij genoeg gezien en verdwenen richting Baasrode. Sergeant Robert Van Hulle uit Ieper werd bij dit treffen zwaargewond naar het gasthuis van Puurs overgebracht waar hij enkele uren later overleed.

De gevluchte Sint-Amandsenaren brachten in Bornem verslag uit over de Duitse bezetting en het installeren van een uitkijkpost op de kerktoren. Om 12:15 uur gaf kapitein Jallay bevel tot schieten. De beschieting kon niet direct een succes worden genoemd. Van de negentien afgeschoten obussen waren er maar enkele die de toren troffen. Er was wel schade aan het orgel en alle kerkraden waren stuk. In de westelijke zijbeuk waren gaten in het dak, maar de toren bleef bruikbaar voor militaire doeleinden. De inwoners wachtten niet om alle kostbaarheden in het kerkgebouw in veiligheid te brengen. Twee obussen waren niet ontploft en werden door twee attente inwoners terug naar de afzender gebracht, munitie was kostbaar, dus... Meer schade was er aan de omliggende huizen. Het huis van de familie Hallez werd totaal verwoest en ook burgemeester Van Assche deelde in de brokken. Andere beschadigde huizen waren in de Van Droogenbroeckstraat het huis van de juffrouwen Lemmens en de familie Van Heddegem, in de Borgstraat het huis van de families Muyschondt, De Leebeeck, Heyvaert, De Witte, Oste, Schokkaert en Reyntiens. Aan de Kerkhofdries waren de huizen van de families Huyck, De Bleser en Wielandts beschadigd.

De kerk van Sint-Amands na de beschietingen uit het Bornemse fort (©Rijksarchief Antwerpen)

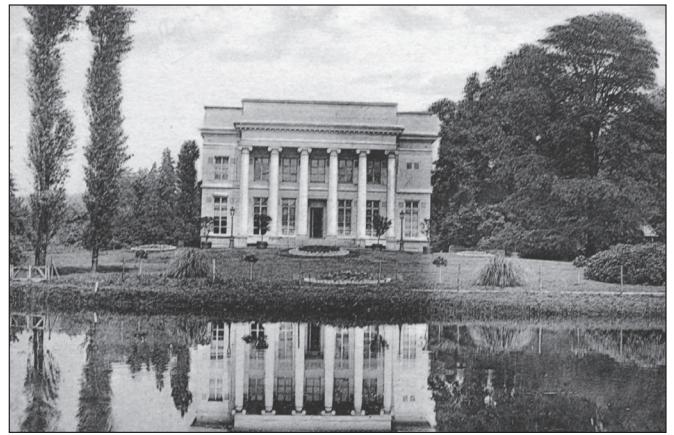

Ondanks de vraag van burgemeester Van Assche om de bombardementen te stoppen en ondanks de inlichtingen van majoor Hougardy werd de kerk door soldaten van het 21^e Linieregiment in brand gestoken (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-archief)

vaandels en uitgestalde beelden; misschien wilde men, omwille van de benarde omstandigheden, een zondag vroeger dan andere jaren processie houden, al ware 't dan maar binnen de kerk. Men begon nu deze vaandels te redden en bracht ze in bewaring bij burgers; het heilig Sacrament werd onder de hoede van Rood Kruis naar de kapel van het gasthuis gebracht.' Ook in het 'Rotterdamsch Nieuwblad' van 8 september kreeg de beschieting aandacht: 'De kerk van Sint-Amands werd vanuit het fort van Bornem beschoten en wanneer de vijandige patrouille zich terugtrok werd 's avonds de kerk door Belgische soldaten in brand gestoken. Onder andere de prachtige preekstoel van Nanten Wijnants werd volledig in de as gelegd. Enkele weken later werd de binnengevel door een stormwind omvergeblazen, hierbij werd het tot dan gespaarde houten koorgestoelte zwaar beschadigd.'

Een bataljon van het 21^e Linieregiment werd ter plaatse gestuurd om zich van de situatie te vergewissen. Om 16u45 uur staken zij het vuur aan de toren. Zonder een greintje kunstzin of respect ging het waardevolle kerkmeubilair, zoals de prachtige renaissance preekstoel, het doksaal met het orgel en het gestoelte mee op in de vlammen. Ook twee huizen vlakbij de toren brandden mee af. In het dorp deed de ronde dat de preekstoel achteraf door een vandaal uit de gemeente in brand was gestoken. Burgers trachtten te redden wat te redden was. Geschiedschrijver Jan Hallez beschreef de toestand: 'Enige granaten troffen den toren en de kerk, sloegen grote gaten in het welfsel: het orgel werd ook fel beschadigd. Dien zondag stond de kerk in den tooi van

Koning Albert bracht op 6 september een bezoek aan de 4^e Sector, onder meer aan het fort van Liezele en het hospitaal te Ruisbroek, ondergebracht in het klooster van de Zusterschool. De 17^e Gemengde Brigade en vooral de 3^e Jagers te Voet en bevelhebber baron Stein d' Altenstein mochten rekenen op een stevige schouderklop. De militaire staf bevond zich in hun hoofdkwartier op het kasteel Hof ter Zielbeek in Ruisbroek, eigendom van burgemeester Lefevre. Toen de Koning een wandeling maakte in het kasteelpark ontmoette hij Gerard Leyers, 10 jaar en zoon uit het kroostrijk gezin (14) van kasteelhovenier Henri Leyers. De Koning vroeg hem in het Nederlands: 'Wat ga je later worden?' waarop de bengel antwoordde: 'Soldaat worden en Duitsers doodschieten.' De Koning repliceerde: 'Dan moet je 'r een hoop doodschieten want er zijn er veel.'

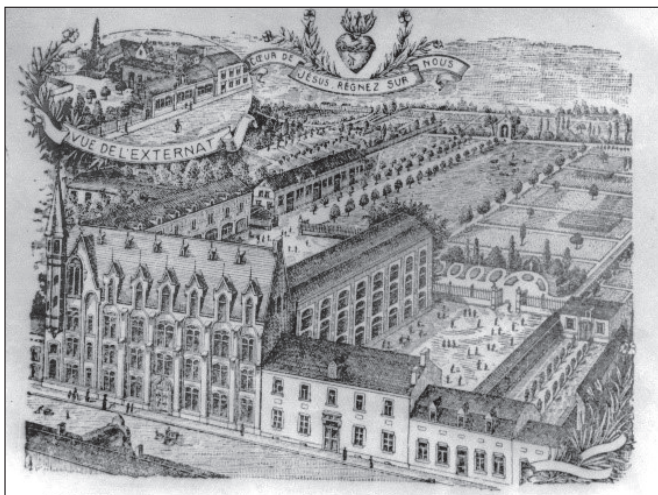
Het Hof ter Zielbeek in Ruisbroek (Verzameling Harry Van Lent)

Van de militaire ambitie van Gerard Leyers kwam niets in huis, hij werd gemeentesecretaris van 1935 tot 1969. Ook Maria Neetens stond oog in oog met de Koning. Zij was twintig jaar jong en woonde in de Hoogstraat. De Koning stond te praten met kolonel Monnet, majoor Fauconnier en majoor Grade. Deze laatste logeerde bij de familie. Toen ze Maria in de deuropening zagen staan, kreeg ze de raad: 'Madame, de Duitsers zullen hier waarschijnlijk morgen zijn, nu zou ik ook maar vertrekken.' Samen met haar moeder, Maria D'Hooge, vertrokken ze te voet naar Puurs. Haar drie broers waren soldaat en Adolf Neetens kwam in 1918 zelfs terug als beroepsofficier. Zij vertrokken met de trein naar Sint-Niklaas en vervolgens met de klaarstaande trein, normaal alleen bestemd voor gewonde militairen, naar Oostende. Maria gebruikte haar vrouwelijke charmes en zodoende konden de dames verstopt onder soldatenmantels ongezien mee. Zij verbleven vijf jaar in Engeland terwijl hun huis in Ruisbroek werd ingenomen door Duitsers.

In Baasrode hadden de Duitsers tijdens de nacht gewerkt aan een brug over de Schelde. Bij het krieken van de dag waren een tweehonderdtal van hen de Schelde overgestoken naar Castel. Daar hadden ze smid De Ridder opgevorderd om hen te helpen bij het verstevigen van hun constructie van balken, vaten en planken. Toen zij aan de dijk kwamen zagen zij de tonnen en balken al drijven, het getij had hun 'kunstwerk' vernield. De Duitsers waren toen verplicht in Castel te blijven en gans de nacht patrouilleerden zij in kleine groepjes. Tijdens de nacht werd de brug hersteld en konden zij terug aansluiten bij hun eenheden. Die hadden hun tijd gevuld met het plunderen van de leegstaande huizen in Baasrode.

Voor de Krijgsraad

In de periode van 26 augustus tot eind september 1914 werden een aantal soldaten en ook burgers voor de Krijgsraad gebracht. Deze zetelde ofwel in een zaal van de school van de Ursulinnen in Puurs of in het gemeentehuis van Ruisbroek.

De Krijgsraad hield zitting in de lokalen der Ursulinnen te Puurs of in het gemeentehuis van Ruisbroek. De verdediging van de beklaagden werd in de meeste gevallen opgenomen door advocaat Albert Hap uit Puurs. (Verzameling Harry Van Lent en eigen verzameling)

- Vrijdag 28 augustus 1914 te Puurs:
In een der zalen van het Ursulinnenklooster zetelde om 9:30 uur de Krijgsraad. Kolonel Philipson en vijf officieren moesten oordelen over schuld en een straf uitspreken. Vrederechter Verstraeten zetelde als burgerlijk rechter terwijl advocaat meester Albert Hap voor de verdediging der beklaagden instond. Acht beschuldigten dienden zich te verantwoorden voor feiten van ongehoorzaamheid, smaad, diefstal en andere. Feiten gepleegd te Ruisbroek, Hoegaarden, Hingene en Puurs. Twee soldaten en een korporaal werden vrijgesproken, de anderen kregen strengere straffen dan normaal omdat alles gebeurde in oorlogsomstandigheden.
- Zondag 30 augustus 1914 te Puurs:
Krijgsraad in de gebouwen van de zusters Ursulinnen. Voorzitter van het hof was kolonel Berger, auditeur was mr. Renard, terwijl de verdediging van de zes verdachten werd opgenomen door advocaat Albert Hap. Terecht stond ondermeer de commandant van de 3^e Jagers te Voet. Zij waren in een hinderlaag gevallen te Imde en de commandant zou zijn stelling hebben verlaten. Hij werd echter over de ganse lijn vrijgesproken.
- Woensdag 2 september 1914 te Puurs:
Acht betichten moesten zich verantwoorden voor de dood van een 18-jarig meisje. De feiten deden zich voor in een herberg te Willebroek op 26 augustus. Het meisje was naar de soldaat gelopen die net zijn geweer aan het laden was, zij raakte het geweer dat onverwacht afging en haar dodelijk trof. De soldaat werd vrijgesproken omdat het als een ongeluk werd beschouwd. Eén betichte werd tot vijf jaar dwangarbeid veroordeeld omdat hij op 26 augustus de politiecommissaris aanviel met een bajonet en nadien op hem schoot. De beschuldigde trachtte als verzachtende omstandigheid in te brengen dat hij pas uit de slag van Epegem kwam en geprikkeld was.
- 16 september 1914 te Ruisbroek:
Vierde zitting van de 5e Legerafdeling. In het gemeentehuis van Ruisbroek zetelde de Krijgsraad onder voorzitterschap van majoor Grade van de 3e Jagers te Voet, verder vrederechter Verstraeten, de kapiteins Borlée en Smeyers en luitenant Diseur. Advocaat Hap verdedigde de beschuldigten. Vier artilleristen werden door een wet uit 1799 veroordeeld tot 15 jaar dwangarbeid omdat ze tijdens de gevechten in Londerzeel een 'gevechtstuk' hadden verlaten. Zes verdachten werden vrijgesproken en de anderen kregen straffen van 1 tot 3 jaar inlijving in een tuchtcompagnie.
- 21 september 1914 te Willebroek:
Voorzitter was Mr. Weicherding, majoor van de Artillerie. De twintig verdachten werden verdedigd door advocaat Hap. Eén zaak werd uitgesteld. Een maalter en zijn knecht uit Merchtem stonden terecht voor spionage. Indien de schuld werd bewezen, wachtte de strop. Men wilde echter bijkomende inlichtingen.

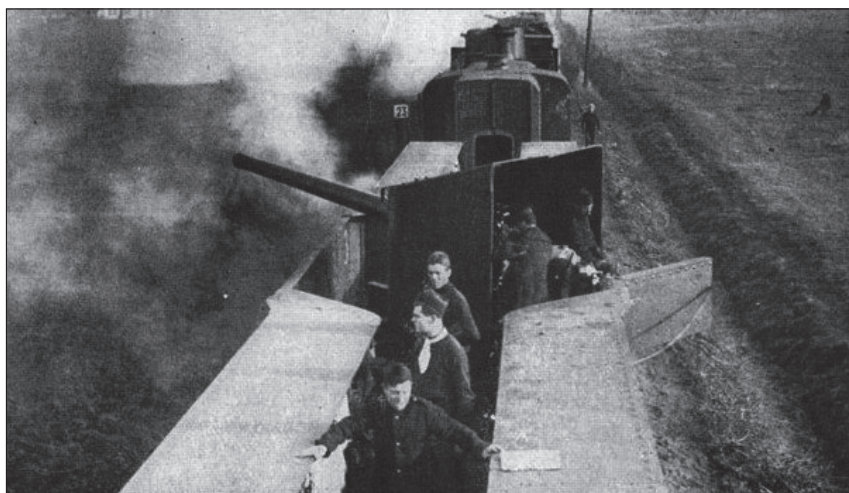
De Bloemtrein

Het Belgisch leger beschikte sinds september 1914 over een gepantserde trein. De trein werd geconstrueerd in de werkplaatsen van Antwerpen-Noord en werd gebouwd op een

bijna 20 meter lang onderstel voor het vervoer van spoorstaven. De zijkant bestond uit scheepsplaten met een dikte van 18 mm. In de platen waren sleuven voorzien voor het vuren met geweren. Voor en achteraan kwam een kanon van 57 mm. Achteraan was er een tweede kleinere wagon en in het midden

kwam een gepantserde locomotief. De bemanning bestond uit luitenant Michel, twee onderofficieren, drie kanonniers, 3 compagnies Wielrijders, veertig soldaten, twee machinisten en een stoker.

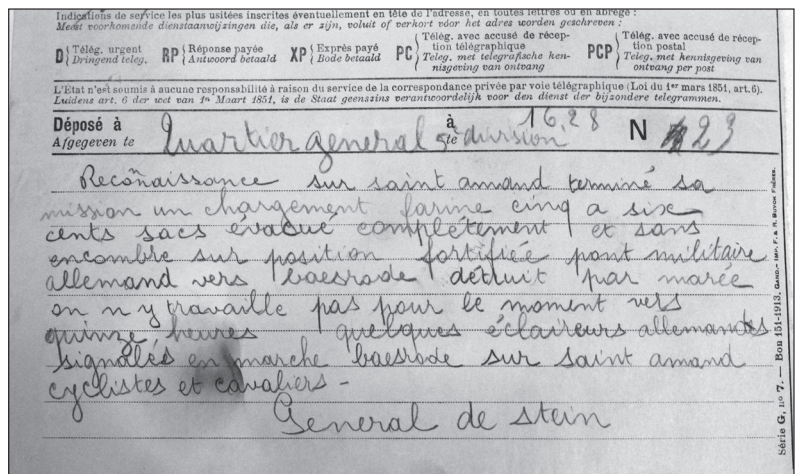

De trein bestond uit twee wagons met een locomotief ertussen (©Koninklijk museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel)

De trein had op 6 september vanuit Boom een raid uitgevoerd richting Tisselt.¹⁷ Opdracht was de verloren voorposten te Breendonk heroveren. De Duitsers, die zich verschansten in het Vinnekensbos nabij Tisselt, werden verdreven

¹⁷ Toen was er nog een verbindingsspoor tussen Willebroek en Londerzeel met een aansluiting op de spoorweg Mechelen-Dendermonde en een aansluiting naar Aalst (het huidige Leireken)

richting Kapelle-op-den-Bos. Op 7 september was er een dubbele missie. In de magazijnen van maalterij 'Scheldemolens' te Sint-Amands bevond zich een voorraad van circa 600 zakken bloem. Voedselgrondstoffen begonnen erg schaars te worden, de Duitsers waren vlakbij en die bloem was ook voor hen een geveerde oorlogsbuit. Het 21^e Linieregiment werd meegestuurd ter algemene ondersteuning. Zij hadden in Bornem zes karren opgeëist. De geladen karren werden zonder verdere problemen in Boom geleverd. Er was een tweede opdracht. Er circuleerden berichten dat de bezetters pogingen deden om een brug over de Schelde te leggen in Baasrode. Daarom werd een verkenner van het fort van Bornem meegestuurd om zich ter plaatse van de situatie te vergewissen. Terwijl de karren werden geladen was de locomotief ontkoppeld en tot Baasrode gespoord. Het was duidelijk dat de berichten klopten. Daar stelden ze vast dat er werkzaamheden waren geweest op de Scheldeoever aan de kerk. Waarschijnlijk had het getij de bouwers verrast. Ter hoogte van de scheepswerf kon de verkenner de Duitse bruggenbouwers waarnemen. De pontonbrug werd in de kortste keren vanuit het fort van Bornem bestookt en vernield.

Opdracht vervuld: 500 zakken bloem uit de 'Scheldemolens' te Sint-Amands zijn in veiligheid gebracht, de Duitse vlotbrug in aanbouw te Baasrode weerstond niet aan het getijde. De Duitsers waren op uitzondering van enkele verkenners niet te bespeuren.

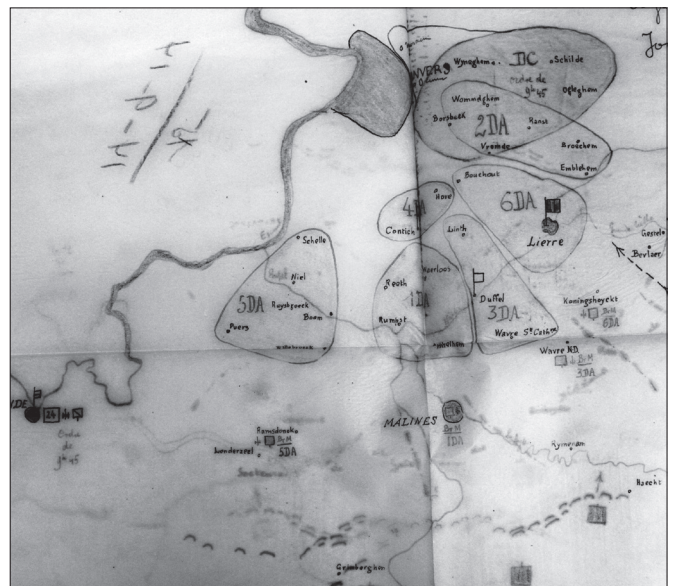
De tweede uitval (9-13 september 1914)

De IXe Duitse Legerdivisie was na haar inname van Dendermonde teruggeroepen door het Duitse opperbevel. Zij waren nu, in geforceerde mars op de baan Oudenaarde-Ronse, onderweg naar Rijsel. Een marineafdeling en de 26^e en 27^e Landwehr-Brigade moesten de naar Frankrijk vertrokken troepen vervangen. Op 9 september werd

De 5^e Legerdivisie nam deel aan de tweede uitval en trachtte de stellingen te Weerde en Epegem te heroveren (Bron: Geschiedenis van het Belgisch leger)

Bij de tweede uitval waren de legerdivisies beschermend opgesteld in een wijde kring ten zuiden van Antwerpen (©Koninklijk museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Dendermonde door de Belgische troepen heroverd en de legerleiding wilde niet wachten om met een tweede uitval de Duitse aftocht te dwarsbomen. Alle divisies namen eraan deel en bedoeling was de Duitse IXe Legerdivisie te omsingelen. De 5^e Belgische Legerdivisie, nog steeds gekantonneerd in de ruime omgeving van Ruisbroek, kreeg als opdracht Epegem en Weerde te heroveren. Sinds de eerste aanval had de vijand zich ingegraven en flink beschut. Het 2^e Jagers te Voet leverde er twee dagen slag aan

het 'Kattemeuterbos'. Het werd ingenomen, zij het met zware verliezen. Op 12 september keerde de 6^e Duitse-Reserve-Divisie op haar stappen terug en werd het voor de Belgische troepen tijd om terug te trekken, want de verliezen liepen erg hoog op.

Het doel was bereikt, de Duitsers waren enkele dagen opgehouden, net toen voor hen de nood aan bijkomende troepen aan de Marne hoog was. Meteen waren ze overtuigd dat de stelling Antwerpen en het Belgisch leger niet zo zwak was dan gedacht. Bovendien bestond de vrees dat de haven een landingsplaats voor de Britten zou worden. In Maaubeuge kwam zwaar belegeringsgeschut vrij dat met spoed naar Vlaanderen werd gestuurd.

Een veldkeuken en 'Dikke Bertha'

Op 16 september hervatten de Duitsers andermaal de beschietingen op Dendermonde. De teruggekeerde inwoners en de 250 Belgische soldaten in de stad moesten langs de Scheldebrug vluchten en twee uur later namen de Duitsers terug bezit van de

Het Nederlandse weekblad 'Het Leven' (nr.10, jg. 1915) pakte uit met een foto van het fort van Bornem; in hetzelfde nummer verscheen een foto van een Duitse 'Feldkuche'. Zeer waarschijnlijk is deze foto ook in Bornem genomen. (Verzameling Jos Bogaerts)

Überficht über die Leistungen der Belagerungs-Artillerie.						
a) 42 cm und 30,5 cm.						
Fort, Tage der Beschießung	42 cm (Kurze Marine-Kanonen-Batterie = R.M.R.B.)			30,5 cm (Schwere Küsten-Mörser-Batterie = S.M.R.B. Ober. Beschießungs-Artillerie-Bataillon = O.B.A.B.)		
	Batterie	Entfernung	Schuß	Batterie	Entfernung	Schuß
Breendonk 1. u. 6.—8. 10.				Neumann S.M.R.B. 1	7,8 km	221
				Scharf S.M.R.B. 5	8 km	225
				Vuch S.M.R.B. 6	8 km	117
Harlem 28. 9.—2. 10.				Scharf S.M.R.B. 5	9,1 km	422
				Vuch S.M.R.B. 6	7,7 km	134
Duffel 30. 9. u. 1. 10.				Scharf S.M.R.B. 5	10,3 km	137
Wavre-Ste. Catherine 28. 9.—1. 10.	Weder S.M.R.B. 2	10,1 km	171	Neumann S.M.R.B. 1	7,5 km	327
Koningshoofd 29. 9.—2. 10.	Weder S.M.R.B. 2	11,7 km	113	Vil. Mann S.M.R.B. 8	8,8 km	411
Pierre 30. 9.—2. 10.	Erdmann S.M.R.B. 3	7,8 km	175			
Reffel 4. 10.	Erdmann S.M.R.B. 3	8,4 km	57	Vil. Mann S.M.R.B. 8	8,0 km	66
Brochem 5. u. 6. 10.	Erdmann S.M.R.B. 3	8,2 km	74	Vil. Mann S.M.R.B. 8	8,9 km	70
Gesamtzahl der gemeldeten Schüsse			590			2130

stad. Wat nog niet vernield was aan gebouwen kwam nu aan de beurt. Burgers die verkozen hadden om in de stad te blijven, werden naar de Schelde gestuwd en werden als levend schild voor de Duitsers opgesteld.

Op dezelfde dag kwamen in Bornem de troepen toe, die ontsnapt waren bij de slag om Namen. Drie dagen en drie nachten had Namen kunnen weerstaan tegen de Duitse overmacht. De Belgisch-Franse troepen moesten uiteindelijk met groot verlies terugtrekken. Zij ontsnapten langs Frankrijk, waar de Belgische troepen de trein namen tot Rouen, verder door naar Le Havre, vanwaar zij per boot naar Oostende werden gebracht. Vervolgens per trein over Brugge-Gent-Sint-Niklaas naar Antwerpen om te overnachten in Edegem. De volgende morgen werd doorgepoord tot Bornem, waar 224 soldaten een onderkomen vonden in de abdij. Voor het merendeel Waalse getrouwde mannen, wist pater Van Doninck.

Tabel met het aantal schoten afgevuurd met de twee zwaarste kanonnen op de forten. Breendonk was het enige fort dat van op drie plaatsen tegelijk werd beschoten met een totaal van 563 granaten. (Uit: Antwerpen van Erich von Stichwich)

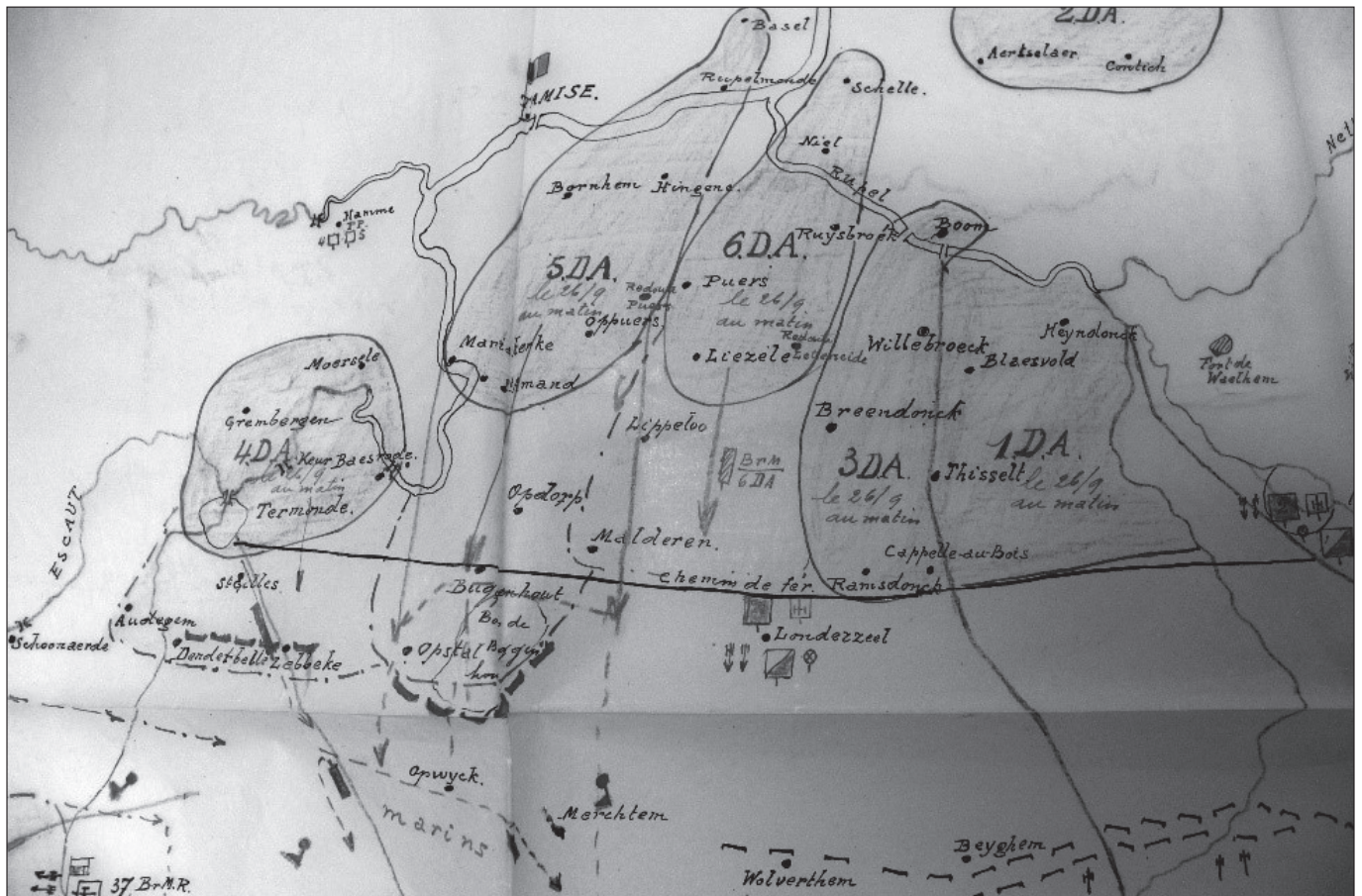
Gedurende de ganse reis hadden zij gezeuld met een zware gedenkenis aan de strijd: een Duitse 'Feldkuche'. Zij was wekenlang de bezienswaardigheid aan herberg De Roos van de familie Merckx in de Boomstraat.

Het Duitse zware geschut, afkomstig van het Marneoffensief nabij Maubeuge, werd opgesteld nabij de spoorweg Mechelen-Leuven. De forten van Walem en Sint-Katelijne-Waver waren het eerste doelwit. De belegeringsmacht van het IIIe Reserve-Korps, de 5^e Reserve-Division van Generalmajor Schabel, de 6^e Reserve-Division o.l.v. Oberleutnant. Schaubode en de Marine-Division onder Generalmajor Ziethen, hadden de beschikking over een arsenaal zware artillerie: 173 stuks, waarbij 4 Krupp kanonnen (Dikke Bertha's) van het kaliber 42 cm en 13 Skoda kanonnen van 30,5 cm. De 'Dikke Bertha' was het geheime wapen van het Duitse leger. Het betrof een houwitserkanon met de officiële naam 'Marine Kanone L/12'. De bijnaam werd ontleend aan Bertha Krupp, de eigenares van het Kruppconcern. Het gevaarte woog 43 ton. Het grootste probleem was het transport ervan. Oorspronkelijk waren tractors voorzien, maar uiteindelijk werden alle verplaatsingen per spoor gedaan. Het schoot projectielen van 42 cm doormeter en 800 kg zwaar over een bereik van 9,3 km. Het kon tot tien schoten per uur afvuren. De 'Dikke Bertha' schoot de obussen tot 5 km hoog, die dan met volle gewicht op hun doel vielen. Voor de Klein-Brabantse forten kwam het niet in stelling. Nabij Malderen werd gezocht naar een geschikte opstellingsplaats, maar waarschijnlijk was deze ongeschikt, doordat deze binnen het schootsveld van het fortgeschut viel.

Klein-Brabant te klein voor al dat volk

Op 25 september verliet de 5^e Legerdivisie onze contreien, waar ze meer dan een maand had verbleven, richting Lier-Duffel. Hun plaats werd ingenomen door de 3^e en 6^e Legerdivisie. Zowat alle gemeenten in de ruime omgeving werden volledig ingenomen door soldaten: in Lippelo de 20^e Gemengde Brigade en het 2^e Regiment Karabiniers; Puurs werd hoofdkwartier van de 6^e Legerdivisie, de 19^e Gemengde Brigade en het 1^e Regiment Karabiniers; Kalfort werd de thuishaven van een bataljon van het 2^e Regiment Karabiniers; in Ruisbroek het 1^e Grenadiers, 6^e Artillerie, 18^e Gemengde Brigade (mitrailleurs) en een

Alle Belgische legerdivisies in front tegenover de Duitse frontlijn Wolvertem-Merchtem-Opwijk-Dendermonde. (©Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

eenheid Rijkswachters en telegrafisten; Sint-Amands de 2^e Jagers te Voet; Bornem het 7^e Linieregiment; Mariekerke en Opdorp herbergden de 3^e Jagers te Voet; in Oppuurs verbleef de 16^e Gemengde Brigade; in Wintam de 17^e Gemengde Brigade en de kanonniërs. Het 11^e Linieregiment bevond zich in Willebroek, de transportafdeling was te vinden in Bazel en de automitrailleurs in Hingene. In Mariekerke bevond zich ook de ambulancedienst met 32 wagens. In de verdere omgeving kantonnerde de 4^e Legerdivisie in de sector Grembergen-Hamme-Waasmunster-Elversele. De 1^e Legerdivisie installeerde zich in de ruime sector Mechelen-Leest-Terhagen-Rumst.

Alle Belgische legerdivisies waren nu samengetrokken in en rond Klein-Brabant, zijnde een troepenmacht van ongeveer 130.000 manschappen. Klein-Brabant had toen een bevolking van iets meer dan 30.000 inwoners, al zullen er niet zo veel zich hebben thuis gemeld. Tussen die duizenden militairen dwaalden bovendien nog honderden vluchtelingen uit Malderen, Opdorp, Baasrode en Buggenhout. Voor hen restten enkel de vluchtwegen naar Antwerpen of het Waasland. Het Groot Hoofdkwartier met koning Albert bleef even uit de drukte, achter de Schelde te Temse.

Mechelen werd voor de derde maal beschoten. Een aantal na de tweede uitval teruggekeerde vluchtelingen en de 'blijvers' moesten nogmaals op de vlucht. Andermaal kwam een vluchtelingenstroom richting Antwerpen op gang. De 1^e en de 2^e Legerdivisie werden in allerijl naar de forten van Walem en Lier gestuurd. De 3^e en de 6^e Legerdivisie bleven in Klein-Brabant, de 4^e bezette Dendermonde. De beschieting van de forten van Walem en Sint-Katelijne-Waver duurden de ganse nacht onverminderd voort.

Slag van Buggenhout (26-27 september 1914)

De slag begon tijdens de nacht van 26 september. Om de oprukkende troepen van de 9^e Ersatz-Infanterie-Brigade en de 37^e Landwehr-Brigade te stoppen, werden troepen van de 4^e en 5^e Legerdivisie vanuit Hamme, Grembergen, Bornem en Puurs richting Buggenhout-Opwijk-Lebbeke gestuurd. Vanuit Aalst werd de cavalerie-divisie in steun meegestuurd. Omstreeks 5 uur begonnen de Duitsers de Belgische stellingen in Buggenhout en Lebbeke te bestoken. De posities in Opwijk moesten vrij vlug worden opgegeven, maar het 1^e Linie, gelegen tussen de spoorweg en Buggenhoutbos, kon de aanval afslaan. De 2^e Jagers en de cavalerie van de 2^e Jagers te Paard trokken zich terug in stellingen aan de molen van Opstal en de Hoge Linde. Rond het middaguur voerden de Duitsers een zware

Op 7 mei 1915 werden de lijken van 19 soldaten ontgraven en door de diensten van Juffrouw Orianne naar het kerkhof gebracht (©Archief Ter Palen)

aanval uit op deze stellingen. Aanvankelijk werd standgehouden, maar de troepen moesten zich rond 16 uur onder druk van de zware beschietingen terugtrekken naar posities tussen Opdorp en Ouden Briel. In de Buggenhoutse Krabstraat werden 21 soldaten ter plekke begraven. Burgers durfden de gekwetste Belgen niet in hun huis opvangen uit schrik voor vergeldingsacties. Die soldaten ondergingen onvoorstelbare Duitse wreedheden, ze werden met bajonetten doorboord of erger. Men vond twee lijken rechtopstaand tegen een hooimijt met een kogel in de mond.¹⁸ Tegen de avond bezetten de Duitse troepen de stellingen ter hoogte van de spoorlijn Dendermonde-Malderen-Mechelen. De volgende dag werd Opdorp door de bezetter ingenomen. Over de Boecksheide en de Holstraat werd de opmars verder gezet richting Sint-Amands. Tijdens de gevechten rond Buggenhout-Bos sneuvelden 61 Belgische militairen. Rond Opdorp lieten 8 Grenadiërs het leven, 19 werden gewond afgevoerd. Op 7 mei 1915 werden de lijken van 19 soldaten ontgraven en door de diensten van Juffrouw Orianne naar het kerkhof gebracht.

¹⁸ (oorlogsboek Davidsfonds)

Slag van Lippelo en Malderen

Op zondag 27 september kwam het te Malderen tot een treffen van het 1^e Regiment Karabiniers met de Duitse 4^e Ersatz-Division. De Karabiniers kregen daarbij de steun van de 102^e Batterij opgesteld in het domein Melis van burggraaf de Beughem te Lippelo. Er waren berichten dat de Duitsers bezit hadden genomen van het dorp Malderen. Onmiddellijk werd bevel gegeven om het dorp te bestoken. Een aantal obussen troffen de kerk, pastorie, brouwerij en klooster. Zestien huizen brandden uit, 23 werden beschadigd en veel Malderenaars vluchtten naar Lippelo. In totaal werden 80 projectielen afgevuurd. De kerk werd danig beschadigd zodat de misvieringen in het klooster plaatsvonden, dit tot oktober 1915.

De Duitsers (4^e Ersatz-Division) waren op dat ogenblik nog op de grens met Steenhuffel. Zij hadden in alle vroegte de spoorweg Mechelen-Dendermonde bezet, dit van Malderen tot Ursene (grens Steenhuffel). Wanneer zij oprukten richting Opdorp werden ze door geschut aan de Grote Wachten nabij Sneppelaer teruggedreven. Rond de middag hergroepeerden de Duitsers zich en tegen deze overmacht moesten de Karabiniers, die de Grote Wachten bezetten, zich terugtrekken.

Ik was verwonderd maar tevreden toen ik in een antiquariaat het boekje 'Six mois de Guerre en Belgique-La Bataille de Malderen et Lippeloo' vond. Ondanks mijn opzoekingen had ik nooit van dergelijke slag gehoord. Groot was mijn ontgoocheling toen ik het had vertaald. Het boekje werd in vrij poëtische stijl geschreven door Fernand-Hubert Grimaudy, 'artilleur' bij het 6^e Regiment Artillerie. In feite was hij het manusje van alles. Hij was 'eclaireur', verlichtingsman van luitenant Terlinden en verbindingsagent met de legerleiding. De kanonnen van de 102^e Batterij stonden opgesteld in de tuinen van het kasteel Melis te Lippelo. Ook de kanonnen van het 100^e en 101^e stonden in de buurt opgesteld, aan Lippelobos en Kruisheide. Waarschijnlijk heeft de romantische omgeving Fernand-Hubert geïnspireerd, want zijn boekje is op zijn zachtst gezegd iets te poëtisch. Hier een passage wanneer hij met luitenant Terlinden op verkenning was in Malderen; zij stonden in verbinding met de artillerie en stuurden hun schietcoördinaten telkens bij:

COMBAT
entre Lippeloo et Thisselt

Un horrible combat a eu lieu entre Lippeloo et Thisselt (frontière de la province d'Anvers et du Brabant).
Les Allemands ont perdu 3000 hommes.
Samedi les troupes ennemies sont retournées à Lippeloo.
On s'attend à d'autres combats.
A midi on n'avait encore rien entendu.
Des prisonniers Allemands ont été dirigés de Puers à Anvers.

Onze jongens zijn helden.
Een slag tusschen Lippeloo en Thissel.
Duffel, zaterdagmorgen. — De Duitschers hebben gisteren ontzaglijke verliezen geleden tusschen Lippeloo en Thisselt (twee landelijke gemeenten tusschen Dendermonde en Mechelen) op de grens der provinciën Antwerpen en Brabant.
Tusschen Lippeloo en Calfort, op den weg naar Boom, zijn de velden met lijken bedekt. Er zijn er voor zijn minst 3000.
Heden morgen is de vijand in Lippeloo weergekeerd en men verwacht zich aan een nieuw gevecht.
Tot op het middaguur had ik nog geen schot gehoord.
Vele Duitse gevangenen worden door gendarmen van Puers naar Antwerpen gebracht.

De berichtgeving was niet echt betrouwbaar. Een liefje koosd onderwerp waren de Duitse verliezen.

'De Duitsers proberen in massa uit Malderen te breken, maar ze hebben nog maar net hun neus naar buiten gestoken of een kort telefoontje: pif...paf...paf! Onze batterijen breken hun botten. Zelden heb ik zo genoten van een gevecht als vandaag. Of ze nu in gesloten compagnies oprukken of in schuttergelid afkomen als kleine grijze muizen die we in de vlakte zien trippelen, we trakteren ze op onze veelvuldige schrapnells. Ze haasten zich alsof ze naar het einde van de wereld gaan lopen, vijftig of honderd meter verder keren ze terug alsof ze stikgas geroken hebben. "Kijk eens wat een gewriemel door die grote haag, links van de kerk" gebaart Luitenant Terlinden mij. "Hoe goed ik ook zie, ik zie niets luitenant." Op hetzelfde moment komen vier kleine witte schrapnells precies op deze plek neer en dol geworden Duitsers rennen weg en tekenen af tegen de rook. Het 100^e en het 101^e schieten reeds een poos tot barstens toe op het dorp. Van tijd tot tijd zie ik een muur instorten, een dak instuiken, een huis ontploffen. Maar opeens schijnt het dorp door kramp getroffen te worden, de huizen dansen en springen in de lucht. Op vijf minuten tijd is Malderen gesloopt, alsof er een onweerstaanbare wervelwind doorheen raasde, alsof een lokale aardbeving het tot in zijn diepste fundamenten doorheen geschud heeft. Artilleur Nevens schoot vanuit het kasteelpark met één welgemikt schot op de kerktoren van Malderen, daar huisde een Duitse verkenner, niet voor lang.'

Kasteel Melis voor en na de beschieting van 30 september 1914. Een burger had gemeld dat Duitse soldaten het kasteel hadden ingenomen, het bericht werd doorgespeeld naar het fort van Bornem. Enkele welgemikte schoten legden het kasteel in puin, de bijgebouwen bleven ongeschonden. Even later melde een verkenner in Lippelo dat in het kasteel geen Duitsers aanwezig waren. Het bericht kwam te laat.

De bevolking zat tussen twee vuren en kon geen kant uit, zij wisten niet van waar al het geschut kwam. Eerst werd gedacht dat het fort van Lizele hen onder vuur nam, maar het was het Bornemse fort dat zich mengde in de strijd. Bij de bombardementen werd de weduwe Philomene Willockx-De Bondt gedood. Zij werd in haar huis aan de Steenhuffelstraat door een 'shrapnel'splinter gekwetst en sukkelde tot het huis van Sus Hofmans, dat even later in brand werd geschoten. En de rest van de bevolking vluchtte naar Lippelo.

In het dagboek van het 6^e Regiment Artillerie wordt melding gemaakt van een onverdeeld succes: 'Op 27 september om 14 uur werd een Duits bataljon in Malderen op drie minuten tijd door onze obussen uiteengejaagd, 20 minuten later onderging een tweede bataljon hetzelfde lot. De verliezen die aan de vijand toegebracht werden, waren verschrikkelijk. Naar Antwerpen gevluchte boeren verklaarden dat ze tussen het station en het dorp van Malderen 750 Duitse lijken hadden begraven.'¹⁹ Wellicht een beetje boerenbedrog, maar het 6^e Regiment Artillerie mocht de naam 'Antwerpen' op haar vaandel aanbrengen. In het bijgaande verslag was sprake van 500 Duitse slachtoffers.

Malderen na de beschietingen vanuit Lippelo en het fort van Bornem (©Geschied- en Heemkundige kring van Londerzeel)

Grimauty sliep in het hoofdkwartier om geen tijd te verliezen bij het overbrengen van bevelen. Zij zaten in een geïsoleerd huisje in het bos en dat kan alleen het boswachtershuis zijn geweest vlakbij het drie-provinciënpunt. Hij noteerde: 'Wanneer ik aankom op het hoofdkwartier, een klein geïsoleerd huisje in het bos op de allereerste lijn, de andere cyclisten hebben zich reeds op het stroo neergeworpen en ik merk dat ook zij slapen met het pistool in de hand. Hetzelfde regime geldt voor de officieren van de generale staf. Dat kwam omdat we ons in feite vlak bij de Duitsers bevonden, en hadden zij geweten dat de generaal hier was, deze nacht en dit bos, dan was een verrassingsaanval erg waarschijnlijk geweest.'

Tijdens de beschieting vanuit het fort te Bornem werden twee kanonnières zwaar gekwetst bij een technisch defect in de geschutskoepel. René Verdurme en Achiel Wittouck werden na de eerste verzorging door de fortdokter overgebracht naar het gasthuis in Bornem.

's Anderendaags marcheerden de Duitsers door een verwoest dorpscentrum van Malderen richting Opdorp. Hier voltrok zich een nieuw incident. Bakker Jan (Wannes) Segers uit Lippelo werd voor zijn deur doodgeschoten.²⁰ Wannes

¹⁹ Uit: Max Deauville – Tot aan de IJzer

²⁰ Petrus Joannes (Wannes) Seghers werd op de Breutheide te Lippelo geboren op 6 januari 1864. Het was de eerstgeborene in het gezin van landbouwer Michael Seghers en Mathilde Verheyden. Wannes leerde de stiel in het Antwerpse en na zijn huwelijk met Maria Francisca Heymans op 28 juli 1890 verhuisde het koppel naar de Dries in Opdorp.

De kerk van Opdorp had ook te lijden van de beschietingen door de 102^e Batterij opgesteld in het park van het kasteel Melis. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Moskou-archief)

had een bakkerswinkeltje op de Dries. Hij had zijn vrouw en vier kinderen op de vlucht gestuurd en zou zelf na komen wanneer de broden, als extra rantsoen, gebakken waren. Toen hij zich buiten van de toestand ging vergewissen, werd hij door Duitse sluipschutters vanachter een bosje in de Vekenstraat neergeschoten. In Breendonk werd omstreeks 9 uur Frans Van Der Linden (°Liezele 3 mei 1856) door Duitse soldaten neergeschoten. Hij stierf in de armen van zijn vrouw Maria Ludovica De Maeyer.²¹ De woning van Frans Van der Linden in de Breendonkstraat te Willebroek lag in het schootsveld van het fort en werd door de Belgische Genie platgelegd. Hij had met zijn vier minderjarige kinderen een onderkomen gevonden in Breendonk (Dorp 19).

Slag van Neeravert-Londerzeel

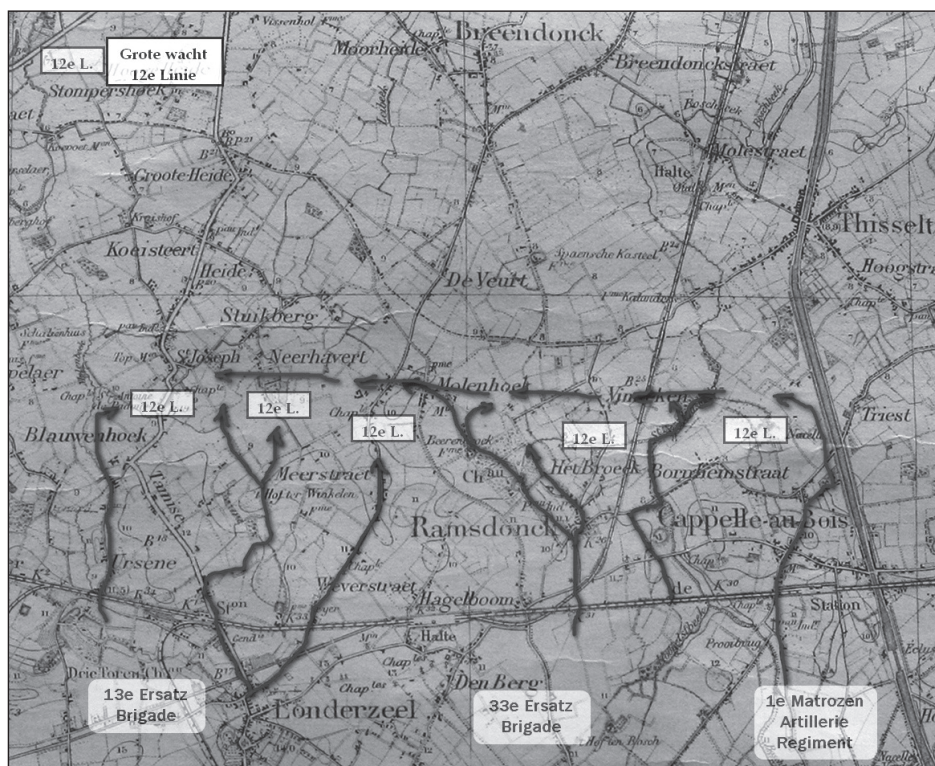
Op maandag 28 september marcheerde het 12^e Linie van de Veurt voorbij de prikkeldraadversperringen langs de schans Letterheide via Kalfort, Liezele, Breendonk naar Londerzeel Sint-Jozef. Zij moesten daar de 3^e en 4^e Jagers vervangen die richting Dendermonde werden gestuurd. Korporaal Louis Comhaire schreef hierover in zijn dagboek het volgende: *‘Op 28 september rukt het bataljon vooruit. Het trekt de tweede fortelinie der versterkte plaats Antwerpen voorbij. Links, rechts, op de steenwegen en in de weiden zijn versterkingen, loopgrachten, prikkeldraadversperringen aangebracht. Na Calfort gaat de opmars, verder doorgezet door de Compagnie Grossmann naar Londerzeel over de steenweg naar St. Joseph.*

Ledige huizen door carabinieri bezet, voorzien van machinegeweren; zij worden afgelost. Achter de berm die gelijklopend is met het bos wordt een voorpost ingericht en schildwachten worden uitgezet. Verkenners doen hun opzoeken verder in de richting van de spoorwegstation Londerzeel, doch plots worden zij verrast door kogels die hun langs de oren fluiten. Hierdoor staat het vast dat de vijand de statie reeds heeft bezet en dient er strenge waakzaamheid geboden. De nacht, door de fijne regen die neervalt, is bijzonder duister; met moeite kan men drie meter ver zien, dit maakt de verbinding tussen de posten moeilijk.²²

²¹ Jan Lodewijk was de zoon van Corneel Van Der Linden en Anna Catharina Spiessens uit Liezele

²² COMHAIRE L., *Oorlogsbelevissen. Hij en anderen tijdens 1914-1918 I*, p. 78-79

Het 12^e Linie vormde een Grote Wacht nabij de Blauwenhoek in Londerzeel Sint-Jozef. De 13^e Ersatz-Brigade was vanuit het kasteel Drie Torens in Londerzeel aan zijn opmars begonnen. De artillerie bleef op het kasteeldomein, maar bood wel ondersteuning. De Grote Wachten nabij Blauwenhoek werden omsingeld en konden met veel moeite en met de bajonet op het geweer zichzelf ontzetten. Commandant Grossmann gaf bevel in kleine groepjes terug te trekken langs de provinciale weg naar Sint-Jozef. Vanuit Neeravert werden ze door soldaten van het 1e Matrozen-Regiment onder vuur genomen. Hier was alleen een ondiepe gracht om dekking te zoeken. Commandant Grossmann van het 12e Linie en zeven van zijn soldaten stierven ter plaatse. Het 1e Matrozen-Regiment was in één beweging van Kapelle-op-den-Bos naar Londerzeel opgerukt en onderweg had het de Grote Wachten in Tisselt, het Vinneken en de Molenhoek opgerold. Op Neeravert botsten zij op de flank van twee onthutste pelotons van het 12e Linie. Op Neeravert alleen al vielen 47 van hun soldaten.

Kaart Neeravert met de route van de Duitse troepen

Neeravert betekende een zwarte bladzijde voor het 12^e Linie. In totaal verloren zij tijdens de gevechten te Londerzeel 128 soldaten. Soldaten die geluk hadden konden het nog voort vertellen: 'Daar kwam de loopgracht van de Grote Wacht 4 van het 12de Linierement onder vuur te liggen. De boerderij waarop een deel van de 4^e compagnie van het 2^e bataljon zich had verschanst werd eveneens door obussen getroffen en schoot in brand. Kort na 9 uur gaf commandant Grossmann zijn mannen het bevel om zich via de Provinciale Baan in kleine groepjes naar Sint-Jozef terug te trekken. Onderweg werden ze echter aan hun rechterkant geconfronteerd met de mariniers van het 1^e Matrozen-Artillerie-Regiment. Vanuit Neeravert rukten zij in drie rijen en in gesloten gelederen op in hun richting, hun officieren volgden te paard. De Belgen hadden eerst nog niet in de gaten dat de mannen in hun donkere kledij Duitsers waren. Het was

hun eerste confrontatie met 'Marine soldaten'. Tot plots: "Het zijn geen Belgen, het zijn Duitsers. Open het vuur, het zijn Duitse Zeekrachten, vuren jongens, vuren." Er volgde een vuurgevecht. Langs de Provinciale Baan, waar slechts een ondiepe gracht de vluchtende soldaten enige beschutting bood, hier vielen aan Belgische kant 8 doden van de 4^e Compagnie van het IIe Bataljon. Een van hen was commandant Bernard Grossmann, die volgens de verklaring van een van zijn soldaten te struis gebouwd was om in de gracht dekking te kunnen vinden en van op de kassei het terugtrekken coördineerde.' Jozef van Den Haute, gewond nabij Neeravert en daarna krijgsgevangene in Duitsland, vertelt: 'Des morgens om 4 à 5 uur waren de Duitsers aan het schieten met de kanons; maar rond 7 à 8 uur was het volle slag. De Duitsers kwamen af. Iedereen die uit de loopgracht stapte sneuvelde. Onze compagnie was verwoest. Commandant Grossmann en de Luitenant waren dood. Ik en alle andere mannen lagen daar om te sterven.' Michel Monteyne, korporaal-klaroenblazer, 12e Linie,

1e Batj. 2e Cie. liet eveneens een relaas na: *'Bij het gloren van de ochtend komt mijn kameraad, estafette Laruelle, ons, helemaal buiten adem, smeken om onze kompanen te hulp te snellen. Te laat helaas. Al mijn vrienden waren op het slagveld gebleven. Beide pelotons waren gedecimeerd. Wat een verschrikkelijke slachting! De volgende dag werd er appel gehouden voor wat er nog overschoot van mijn compagnie. Het was een complete ramp. Ik durf het getal van hen die achtergebleven zijn haast niet te noemen. Allemaal kameraden. Al mijn vrienden van de klas van 1913. Dat was in Londerzeel Sint-Jozef'*.²³ En ook nog kapitein-commandant Labeau, 12^e Linie, 1^e Batj. 3^e Cie.: *'Nooit, zelfs niet tijdens de slag aan de IJzer, hoorden we nog zoveel kogels om onze oren fluiten.'* Met commandant Grossmann en onderluitenant Clercx verloor het 12^e Linie twee van zijn officieren. Samen met hen sneuvelde nog 127 manschappen en werden er meer dan honderd gekwetst. Een aantal hiervan zou ook nog korte tijd later overlijden. Elf gekwetste soldaten van de slag bij Londerzeel overleden aan hun verwondingen in het gasthuis te Puurs.

Breendonks secretaris Karel Moortgat woonde aan de Blauwenhoek te Londerzeel. Samen met twee personen van Londerzeel hebben zij de volgende dag de Belgische gesneuvelde met onder meer commandant Grossmann in een voorlopig graf gelegd. Lijkenpikkers hadden de waardevolste zaken van de commandant al gestolen. Zij werden later teruggevonden en de schuldigen gestraft. Secretaris Moortgat had alle eenzelveidspaatjes en persoonlijke zaken in bewaring genomen. Later werden ze via Juffrouw Oriante aan de families terugbezorgd. Nog datzelfde jaar plaatste het 'Liefdadigheidswerk van Juffrouw Oriante' op haar kosten een arduin gedenksteen.

Monument aan de Blauwenhoek (Eigen foto)

Aanval op Klein-Brabant

Op 29 september werd de aanval ingezet op de 4^e Sector, Klein-Brabant. De voorposten van de 3^e en 6^e Divisie moesten wijken, maar hielden voorlopig stand. Kort daarna begonnen de beschietingen met het 28 cm geschut. Het fort van Breendonk kreeg een vijftigtal obussen te verwerken. Het gebied tussen Willebroek en Ruisbroek werd bestookt met mijnobussen. In de namiddag werd een aanval op bruggenhoofd Blaasveld afgeweerd door de artillerie. De kerk van Blaasveld met al wat zich in het gebouw bevond aan kunstschaten, werd hierbij totaal vernield.

In Lippelo werd het Gravenkasteel van de familie Moretus in brand gestoken en nadien door de Belgische Genietroepen tot gruis geschoten. De afbraakmaterialen werden in augustus 1916 openbaar verkocht. Sint-Amands kreeg de volle laag vanuit het fort van Bornem. Vijftien huizen werden beschadigd en ook de bedrijven Sapia en de Tanneries liepen zware schade op. Ook het gemeentehuis werd licht beschadigd. De archieven waren echter bij de inval in een stevige met zink beslagen kist in de grond gestopt. De registers van het kadaster en een aantal bevolkingsboeken liepen niettemin waterschade op. In Breendonk staken de Duitsers de pastorie in brand. De kerkarchieven en de registers dienden als brandstof om het vuur aan te maken.

De avond hing al in de lucht wanneer het fort van Bornem plots Mariekerke bestookte met granaten. Meerdere huizen werden vernield en hier en daar brak brand uit. Zowat de ganse bevolking vluchtte richting Branst. Dankzij enkele 'stoere' achtergebleven mannen konden de branden worden geblust en werd erger vermeden. Maar volgens pastoor Joannes Vermijlen was een 'vals gerucht' de oorzaak: *'Het moet een vals gerucht geweest zijn dat in het fort aangekomen was. Geen enkelen vijand had een voet gezet op Mariekerke. Iemand nam zijn velo en reed naar de Kraaihoef, waar een honderdtal Belgische soldaten lagen. Dezen telefoneerden naar het fort dat er geen Duitsch in Mariekerke was. Het bombardement hield dan op. Met enige personen waren we in 't dorp gebleven. Rond middernacht begon het volk terug te komen naar hunne woonsteden.'*

Op woensdag 30 september liep Puurs volledig leeg. Commandant Fievez had aangegeven dat iedereen beter kon vertrekken. De deken en de onderpastors verlieten de pastorie. Twee dagen later was die al

²³ Uit: HALLEMANS Francis, DE BOECK Louis en DE BONDT Louis, *Enkele verhalen over WO1*

leeggeplunderd. Bornem-dorp stond vol met kanonnen en munitiewagens, van brouwerij 'de Ster' tot aan het Warregaren, klaar om naar Sint-Amands te vertrekken. In de voormiddag werden de bombardementen op Mariekerke herhaald, er was echter geen Duits in de buurt. Het vissersdorpje kreeg het in die dagen hard te verduren: het kreeg beschietingen te verwerken vanuit het fort van Bornem, van Duits veldgeschut uit Sint-Amands en zelfs vanuit Moerzeke. In totaal werden 146 huizen beschadigd, 16 brandden uit. De verwoeste huizen betroffen: de bewaarschool, de kinderen Blommaert, Amand Croket, Amedeus De Nijn, Guillaume Goris, Joseph Heymans, Philip Joos, Petrus Maevoet, Tobias Maevoet, Alfons Mertens, de weduwe Stroobants, Anton Van Den Bossche, Maria Van Hemelrijck, Frans Van Meerbeeck en Alfons Vergauwen. Aan het Kroeske werd een metersdiepe krater geslagen. Tegen de middag was het grootste deel der bevolking gevlucht naar Weert of Temse of op weg naar Nederland.

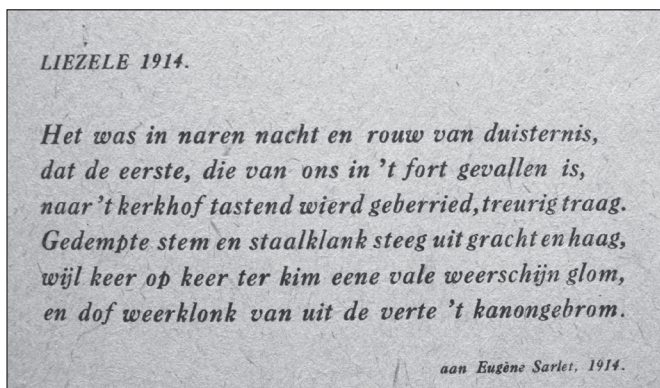
Het fort van Bornem kreeg zelf een aantal obussen te verwerken en ook op de Grootheide vielen de eerste projectielen. In de Breeveldstraat stonden de pas aangekomen Engelse kanonnen opgesteld nabij het kapelleke 'Van Vracem'.²⁴ Vanaf 17 uur schoten zij richting Baasrode, waar de Duitsers trachtten een ponton over de Schelde te leggen. Nadien bestookten de kanonnen van de forten van Bornem en Puurs, versterkt met het Engelse geschut, Opdorp waar 2.000 Duitsers een schuilplaats zochten in het park Nieuwland. De beschietingen duurden tot 19:30 uur. Om 21 uur werden ze hernomen tot middernacht. Even werd het rustig, maar om 2 uur 's morgens hervatte alle beschikbare geschut. Het was vooral het Engelse geschut in de Breeveldstraat dat iedereen uit zijn nachtrust hield.

De Duitse troepen vielen Sint-Amands binnen. De meeste inwoners waren op de vlucht. Hun afgesloten huizen werden opengebroken en leeggeroofd en de straat was na hun doortocht bezaaid met lege flessen. De burgerbevolking werd andermaal niet ontzien, alle huizen werden uitgekamd en zij die niet waren gevlucht werden samengedreven in enkele zalen: de Harmoniezaal bij Charel Oste, bij Jean Delbrouck op de Valk en bij de kinderen Heyvaert aan de Larendries. De angstige burgers werden er twee dagen vastgehouden. Tijdens deze 'gijzeling' werden Louis Kerremans, Philip en Alfons De Ridder mishandeld. Louis Kerremans stierf op 8 oktober 1914. Zijn zoon Edmond, 43 jaar, werd in het been geschoten. Hij werd eerst naar het gasthuis in Puurs gevoerd. Daar stuurde men hem door naar het Stuyvenberggasthuis te Antwerpen, waar hij op 7 november 1914 overleed. Winkelier Alfons Leon (°Sint-Amands 20 november 1858), vader van negen kinderen, werd bij een schermutseling aan het huis van Karel Van Eetvelt in de Borgstraat door een Duitse soldaat neergestoken.²⁵ Hij overleed ter plekke.

Op de Heikant te Sint-Amands, nabij de woning van Filip Joos, werd Felix De Pauw (°Buggenhout 3 juli 1852) bij een schermutseling gedood. Felix was weduwnaar van Johanna Maria Vermeulen en woonde op de Heikant. Hij vergezelde samen met een Belgisch soldaat de vrouw van Filip Joos, Catharina De Wilde, naar haar woning. Waarschijnlijk was de kogel voor de soldaat bedoeld. De zoon van Felix De Pauw, Karel (°Sint-Amands 15 oktober 1886), trok in 1910 met een groep Belgische militairen naar Peking om er de buitenlanders te beschermen na

Karel De Pauw verloor tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn vader Felix. Hijzelf raakte zwaar gekwetst en werd blind. (Foto Willy Geerts-De Pauw-Mortsel)

Grafrijm voor soldaat Eugène Sarlet (Verzameling Jos De Reu)

de Bokersopstand. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd Karel De Pauw zwaar gekwetst en werd blind. Het bezorgde hem de bijnaam 'Blinde Chale' en was een der meest gedecoreerde oud-strijders van bij ons. Hij was in 1913 in Bornem getrouwd met Margaretha Vercauteren. Na zijn vader verloor Karel De Pauw ook zijn vier maanden oud dochtertje Bertha. Zij stierf op 17 oktober 1914.

²⁴ De Engelse kanonnen uit roodkoper waren zwaarder dan het Belgisch geschut op de forten; de kanonnen werden bediend door Belgische artilleristen; in de Breeveldstraat vonden zij een onderkomen in hoeve Van Vracem.

²⁵ Alfons Leon was te St.-Amands getrouwd op 13 augustus 1888 met Anna Ludovica Huyck (°Sint-Amands 24 juni 1868)

Eugene Sarlet, soldaat op het fort van Liezele, werd tijdens artilleriegeschut gedood. Hij bevond zich om ongekende redenen buiten aan het fort.

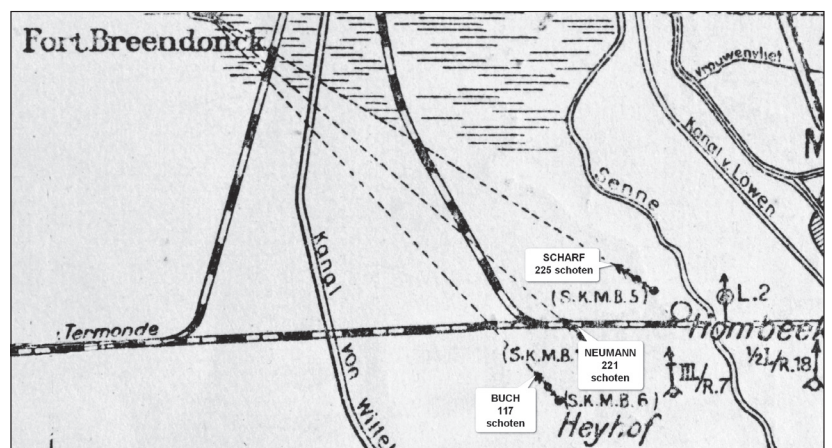
Tijdens de nacht van 1 oktober poogden aan de andere kant van de frontlijn, in Dendermonde, Duitse infanteristen, matrassen voor zich uitduwend, de Scheldebrug in te nemen. Tegen een niet aflatend mitrailleurvuur waren de matrassen niet bestand, zij vatten vuur en de aanvallers bleven dood op de brug achter. Het was het begin van een dagenlange beschieting op de Scheldeoeveren. Diezelfde nacht kregen de Klein-Brabantse forten versterking, want een aantal officieren uit andere forten kwam het effectief aanvullen. Voor Bornem kwam onderluitenant Maurice Chomé uit Haasdonk. Minder gelukkig was bevelhebber Jallay met de terugkeer van officier Bech. Deze had bij zijn aankomst uit Namen het fort van Breendonk op stellen gezet. In Liezele kwam Maurice Dardenne en Leon Van Der Cruyssen de groep versterken. De eerstgenoemde verbleef daarvoor in fort Ertbrand, Van Der Cruyssen kwam over van het fort te Steendorp. In Breendonk kreeg men Jules Van Bleyenbergh als versterking.

Het molenbestand kreeg tijdens de oorlog zware klappen. De windmolens vormden immers een uitstekende uitkijkpost en deze veronderstelling was voor de tegenstrever genoeg om tot vernietiging over te gaan. In Liezele ging de Wolfmolen op 1 oktober 1914 tegen de vlakte nadat hij door Duitse verkenners was ingenomen. De Pandgatmolen van Oppuurs was de volgende in de rij. De Heymolen van Mariekerke kwam de volgende dag aan de beurt. De Heymolen was ingericht als uitkijkpost van de Belgische troepen en had telefonisch contact met het fort van Bornem. Pater Van Doninck stelt in zijn dagboek: *‘Victor Peeters uit Bornem was als telefonist gelegerd in het Fort van Bornem, hij zat samen met de soldaten Lardenoit en Docher op uitkijk in de molen van de Heykant te Mariekerke; toen zij 500 Duitsers op de molen zagen afkomen verwittigden zij het fort: “molen Heykant, 300 meter rechts.” Toen ook links Duitsers opdaagden maakte het drietal zich door het schaarhout uit de voeten. De vijand had de molen pas in bezit genomen toen hij van op het Fort van Bornem werd in brand geschoten.’* Louis Lens uit Branst was ooggetuige en vertelde zijn relaas in februari 1918 aan pater Van Doninck: *‘Op den molen zaten telefonisten, toen Duitschers den molen bestormden en veroverden, (de telefonisten en de Grenadiers waren ontkomen) toen begonnen de Karabiniers uit de tranchees brandende vuurpijlen te schieten naar den molen die in brand schoot. Ook het fort Bornhem heeft hem beschoten.’*

Fotografische reconstructie van de Heymolen in Mariekerke. Hij werd na de brand niet meer heropgebouwd.

Klein-Brabant werd nu volledig ondergedompeld in de oorlogsmiserie. Het geschut van de drie forten en schansen bulderde gehele dagen. Het Duitse antwoord was navenant. De obussen kwamen uit alle richtingen en nergens was men nog veilig. Bij een Duitse beschieting van de brug van Boom werd de 16-jarige Theo Ruys (°Breendonk 27 september 1898) uit Ruisbroek zwaar gekwetst en hij stierf in het hospitaal te Boom. De familie Ruys woonde aan de Rijweg, maar verhuisde in 1915 naar Willebroek. Daarom werd Theo waarschijnlijk niet vermeld als oorlogsslachtoffer van Ruisbroek. In de vroege morgen werden Lippelo en Malderen bestookt. Deze dorpen waren door de Duitsers ingenomen als kantonnement. De Duitse artillerie zette vanaf nu ook zwaardere kanonnen in, vooral tegen het fort van Breendonk. Een mortier voor granaten van 30,5 cm dat Walem had bestookt, was nu vanuit Oxdonk op Breendonk gericht. In totaal werden vandaar 117 granaten richting het fort geschoten. Dat ondervond voorlopig geen noemenswaardige schade. In de namiddag begonnen ook beschietingen

Beschietingen op het fort van Breendonk (uit: Antwerpen 1914)

In de namiddag begonnen ook beschietingen

naar het fort van Liezele en Bornem. De schutters waren blijkbaar slecht bij schot. Een aantal projectielen kwamen in Oppuurs terecht, twee kilometer verder, en hierbij werd het schoolhuis geraakt. De beschietingen zorgden nog maar eens voor paniek bij de achtergebleven bevolking. In een mum van tijd lag het dorp er verlaten bij. De inwoners lieten vee en hebben en houden achter om naar veiliger oorden te vluchten. Ook Puurs werd beschoten. Bij de 1^e Grenadiers die verbleven op het Hof ten Berg vielen twee slachtoffers.²⁶ Baasrode was volledig ingenomen door de Duitsers. Op de scheepswerf werd volop gewerkt aan wat moest dienen als vlotbrug over de Schelde. De kanonnade vanuit het fort van Bornem en de artillerie op de linkeroever deden de werklieden naar alle richtingen stuiven en de werken werden voorlopig afgeblazen. De kerktoren van Baasrode kreeg eveneens de volle laag nadat Duitse verkenners zich er al hadden geïnstalleerd.

Belgische verkenningsvliegtuigen volgden de vijandelijke troepenbewegingen en vooral de opstelling van het zware geschut. In een artikel in de Engelse krant 'The Daily Mirror' werd het nut van de verkenningsvluchten in de verf gezet.²⁷ Na mislukte opstellingen in Hofstade en Zemst werd getracht een 42 cm geschut op te stellen nabij Lippelo. Waarschijnlijk zal Malderen zijn bedoeld, daar deze mastodonten alleen per spoor werden verplaatst: *'Belgian airmen discover German Forces of engineers at work. A sortie is made by a Belgian Force, the Germans are dispersed and their work destroyed with dynamite. I am informed they have not yet succeeded in winning a base for a single siege howitzer. They tried at Hofstadt and Sempst and failed, and now they are seeking a base at or near Lippelo'*

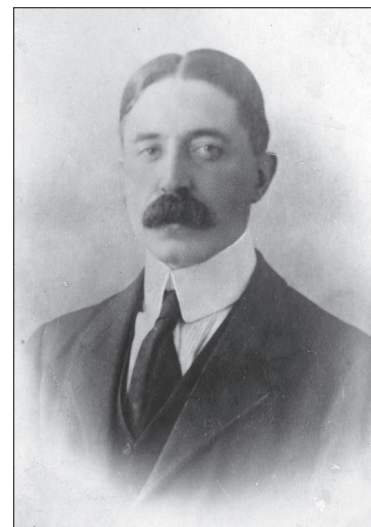
Koning verkiest overgave

Het werd steeds duidelijker dat Antwerpen niet aan de Duitse druk zou weerstaan. De Koning en de legerleiding stonden voor een zware beslissing en lijnrecht tegenover elkaar. Er waren drie opties. De meest logische leek de overgave en de rol van België was in dat geval uitgespeeld. De tweede optie was de vlucht naar het neutrale Nederland, met internering van de troepen. Of er was het uitwijken naar de kuststreek. Koning Albert leek gewonnen voor de eerste optie van overgave, hij beseftte dat hij in de Westhoek zou moeten samenwerken met Engelsen en Fransen, iets wat volgens de vorst moeilijk te verenigen was met de neutraliteit. Bovendien was de relatie met het Franse opperbevel verslecht. Minister van Oorlog de Broqueville wilde echter van geen overgave weten en kon koning Albert overtuigen om uit te wijken richting kust.²⁸ Op zaterdag 3 oktober waren de eerste Engelse soldaten in Oostende aangekomen. De 2.200 mariniers werden met de trein naar de sector Lier gebracht. De vijf treinen denderden langs de stations van Puurs en Bornem. Op de twee laatste wagons stonden telkens kanonnen. De soldaten riepen *'Hip-hip-hurrah for Belgium'*. Voor de vermoeide soldaten daar was het zeker een opsteker, al kwam de hulp veel te laat.

'Amerikaan' Arthur Martin sneuvelt in Lippelo

Na de dood van mijn ouders dienden de zolders van het ouderlijk huis leeggemaakt. Een behoorlijke klus, want op geen van beide kon je deftig de ene voet naast de andere plaatsen. De zolders puilden uit sinds vader net na de Tweede Wereldoorlog was begonnen met een eigen zaak. Er was niet één documentje weggegooid of verbrand: van het begin van vaders zaak, de eerste auto uit 1937, verslagen van de zes verenigingen waar hij voorzitter van was en zo veel meer. Samen met zus Els besloten we om de dozen met stoffige tot zeer stoffige papieren niet zomaar door het openstaande zolderraampje in de klaarstaande container te kiepen. En zie, ons accuraat sorteren leverde resultaat op: een foto, postkaartformaat, van een onbekend persoon, met een dikke snor. De achterzijde lichtte al een deel van de sluier op: *'Souvenir d'Arthur Martin, mort pour la Patrie sur le territoire de Lippelo le 4 octobre 1914'*. Gesneuvelde tijdens de Eerste Wereldoorlog in Lippelo, dat waren nieuwe gegevens waarover ik meer wilde weten. Daar op zolder, tussen de stoffige dozen begon mijn interesse voor 'de Grote Oorlog'.

²⁶ Op het kasteel woonde de familie van Petrus Jaspers, een Antwerps koekjesbakker, welke het kasteel in 1911 had gekocht van de familie Snoy. Na de Eerste Wereldoorlog verkochten zij het aan de familie Philips, die later op het domein een fabriek van houtbewerkingsmachines bouwde.

²⁷ The Daily Mirror 10 oktober 1914

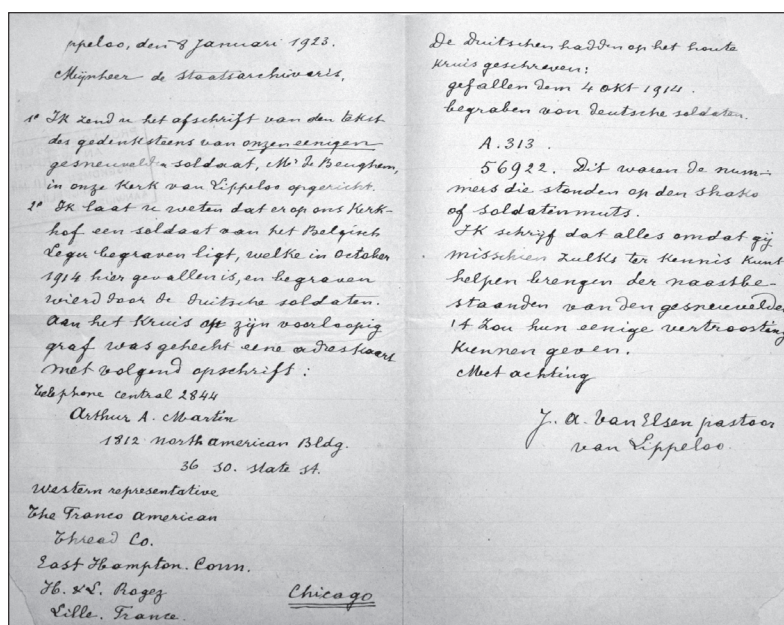
²⁸ Uitvoerig beschreven in de biografie van de Broqueville : HAAG H., *Le comte Charles de Broqueville, ministre d'état, et les luttes pour le pouvoir. (1910-1940)*, 2 delen, (Université Catholique de Louvain), Louvain-La-Neuve 1990

Arthur Alexandre Martin werd geboren in Brussel op 15 mei 1881 in het gezin van Clement en Marie Catherine Se-
lien. Hij huwde met Marie Schmidt en samen staken ze de grote plas over, bestemming Chicago. Hij vond er werk als
'Western Representative' bij de 'Franco-American Thread Company', Katoennatie avant la lettre. In september 1914
kwam Arthur voor zijn werk naar Rijsel. Hier was de westerse zetel van de firma gevestigd. Toen hij de oproep voor
vrijwilligers van de Belgische legerleiding hoorde, was zijn besluit snel genomen. Hij gaf zich op als vrijwilliger en
na een korte opleiding werd hij, mede door zijn 1,80 m, ingelijfd bij de Grenadiers. Hij kwam terecht bij de 1^e Cie. 1^e
Bataljon.

Op 25 september verlieten de grenadiers hun kantonement in Koningshooikt en met een dagtrip van meer dan 30
km, bepak en beladen, stapten zij over de militaire brug van het Hellegat te Ruisbroek Klein-Brabant binnen. Tot 30
september was het elke dag opnieuw stro en slaapgelegenheid zoeken: op 27 september waren ze in Lippelo en twee
dagen later in Sint-Amands. Op 30 september moesten de 1^e Grenadiers wijken uit Sint-Amands. Enerzijds werden
zij aangevallen door de vijand, maar anderzijds waren er ook zware beschietingen uit het fort van Bornem. De com-
pagnie trok naar Bornem. Zij overnachtten er in de gemeenteschool, het huidige Cultureel Centrum, en zouden er tot
6 oktober blijven.

Op 3 oktober 1914 liepen kort na de middag berichten binnen van de Grote Wachten dat de Duitsers aanstalten
maakten om Lippelo in te nemen. Omstreeks 15 uur berichtten verkenner dat een vijftigtal Duitsers zich aan het
ingraven waren nabij het Gravenkasteel. Hierop vuurde het Fort van Bornem een dertigtal obussen in hun richting.
Korporaal Boussait werd met vier Grenadiers naar Lippelo op verkenning gestuurd. Nog voor zij het Gravenkasteel
in zicht kregen, werden zij onder vuur genomen door de Duitsers. Korporaal Boussait werd gewond of gedood, maar
was in handen van de Duitsers gevallen. Twee gewonde Grenadiers werden naar Puurs gevoerd. Van de twee andere
Grenadiers geen spoor. In het verslag was sprake van vier gekwetsten. Waarschijnlijk was ook Arthur Martin bij die
verkenner, werd hij gekwetst en verborg hij zich in een gracht nabij herberg De Ster. 's Anderendaags werd zijn li-
chaam daar gevonden door de Duitse soldaten. Zij bedolven hem met een weinig aarde. Op zijn graf plaatsten ze een
houten kruis en daarop hechtten zij het geschreven kaartje met zijn adresgegevens dat hij op zich droeg: 'Telephone
central 2844, Arthur A. Martin, 1812 North American Bldg. (Building), 3630 State Street, Western Representative, The
Franco American Thread Co., 20st Hampton, Com. H. Rogez, Lille-France'. De Duitsers hadden aangevuld met: 'Ge-
fallen den 4 oktober 1914'. Op 4 januari 1915 werd hij door toedoen van gemeentesecretaris Jos De Smet, Karel Baetens
en August Winckelmans (mijn grootvader) uit zijn voorlopig graf weggehaald en na een plechtige lijkdienst begraven
op het kerkhof te Lippelo. De drie kregen als dank een foto van de gesneuvelde met de dankwoorden achteraan. Het
was deze foto die we terugvonden bij de opruiming van de zolder.

Acht jaar later, op 8 januari 1923 schreef pas-
toor Van Elsen een briefje aan de rijksarchi-
varis met de melding dat het graf van Arthur
Martin zich nog op het kerkhof te Lippelo be-
vond. Op 24 februari 1924 werd het lichaam
van de gesneuvelde soldaat door de dienst van
Militaire grafsteden te Mechelen ontgraven. Bij
de opgraving waren ook de vader Charles Mar-
tin en diens schoonbroer Silvain Witpas aan-
wezig. Deze bevestigden de identiteit, zodat de
gemeente Lippelo een overlijdensakte kon op-
stellen. De gesneuvelde droeg niet de kleren die
aan zijn stamnummer konden worden gelinkt.
Door het tekort aan uniformen gebeurde het
dat kledingstukken van gesneuvelde makers
van schouder wisselden. Arthur Martin werd
naar het Brussels kerkhof van Evere overge-
bracht. De weduwe Marie Catherine Schmidt
hertrouwde met advocaat-kolonist Victor Ja-
cobs uit Antwerpen.²⁹ Zij vertrokken samen op

Brief van pastoor Van Elsen uit Lippelo van januari 1923 aan de rijksarchivaris
(©Parochiearchief Lippelo)

²⁹ Victor Jacobs (1881-1953) ging na zijn huwelijk met Marie Catherine Schmidt zich toeleggen op de kweek van vee in hun ranch 'Sint Walburgishoeve'. In 1930
bedroeg zijn kudde al 5.318 dieren. In 1950 gaf Victor Jacobs de fakkel door, zijn veestapel was intussen aangedikt tot 30.000 dieren (bron: Biografie Belge
d'outre-Mer par J. Gillain www.kaowarsom.be)

19 februari 1922 met het schip Elisabethville naar Katanga-Cape Town (Elisabethville, het huidige Lumumbashi) waar ze de grondleggers werden van de georganiseerde veeteelt in de Belgische kolonie.

Tijdens dezelfde aanval werd de 18-jarige Marie Louise Snackaert (°Lippelo 10 juli 1896), van het Londerzeelse gehucht Sneppelaer, in het Schauwbroeck, tussen het dorp en het Gravenkasteel, door de Duitsers zonder enige reden neergeschoten. Haar lijk mocht pas na enkele dagen worden weggehaald. Ze was daar samen met Irma Bogaerts. Deze had het gevaar opgemerkt en was tijdig gaan liggen, zo wist kleindochter Annie Lauwers ons te melden. Bij het terugtrekken van de Duitse troepen in 1918 stierf een Duitse soldaat op Lippelose bodem. Hij werd hier plechtig begraven op het linker ongewijde gedeelte van het kerkhof. De soldaat was protestants en kwam niet in de kerk. Nadien werd door de onderpastoor-aalmoezenier van Dantzig de zondagsmis opgedragen, bijgestaan door een soldaat. Op het graf werd een houten kruis geplaatst waarop iemand 'Allemand inconnue' had aangebracht. Pastoor Van Elsen vond dat niet kunnen omdat de Duitsers wel degelijk wisten wie hij was.

Als opgesloten vee

De Lippelose bevolking werd verplicht te vluchten. In alle haast werden karren en koetsen geladen en vertrokken ouderen, zieken en wenende kinderen richting Dendermonde. Het gros van de bevolking bestond uit landbouwers. Zij hadden hun dieren moeten achterlaten in de stal. Wanneer de meesten na enkele dagen weerkeerden om de dieren te voederen werden ze gevangen genomen en opgesloten in de kerk. 'Pastoorke' Van Elsen was onderweg naar de kerk door een Duitse soldaat bedreigd met het geweer op de borst. Elke dag mochten de gevangen burgers even buiten. Zij moesten dan onder bewaking twee uur rond de kerk marcheren. Het dagboek van de zusters vermeldt dat een 20-jarig meisje werd gefusilleerd door de Duitsers. Dat was ongetwijfeld Maria Snackaert die in het Schauwbroeck werd neergeschoten. In het dagboek is ook sprake van een tweede slachtoffer, een jong verlamd meisje, dat stierf van schrik. De zusters waren op 20 augustus gevlucht naar Sint-Denijs-Westrem en keerden terug na de val van Antwerpen. Voor deze periode moesten de zusters voor hun dagboek afgaan op gesprekken met de dorpingen. Volgens de Registers Burgerlijke Stand stierf in die periode buiten Maria Snackaert alleen Joanna Hofmans (°Malderen 1856), een 58-jarige huishoudster bij de familie Lettens, wonende naast smid De Ost. Zij stierf op 6 oktober 1914. Toen de Duitsers de val van Antwerpen vernamen, vierden ze uitbundig feest en lieten ze de Lippelose gevangenen vrij. Bij hun terugkeer vonden de burgers leeggeplunderde huizen die meer op stallen leken en zelfs de luiken en de deuren waren gebruikt bij de versteviging van de loopgraven.

De kerk van Lippelo waar de achtergebleven bevolking werd opgesloten

Slag om Sint-Amands

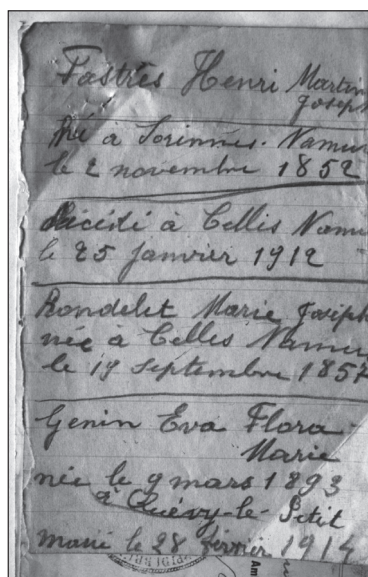
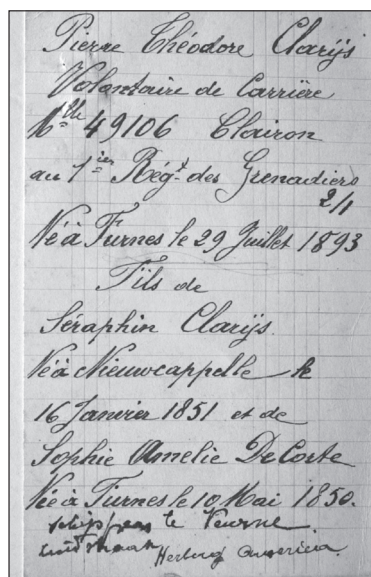
In de nacht van 4 op 5 oktober besloot de legerleiding van de 6e Divisie dat één bataljon, het 1e Grenadiers onder bevel van kolonel Lefebure, en gesteund door vier mitrailleurs nog voor zonsopgang zou trachten de Duitse troepen in Sint-Amands terug te dringen. Bedoeling was gebruik te maken van het verrassingseffect om de Duitse eenheden aan de Heikant in Mariekerke zo ver mogelijk achteruit te drukken, tot in Baasrode. Bij aanvang zou het 6^e Artillerieregiment de Heikant en Sint-Amands bestoken, nadien gevolgd door het geschut van het Bornems fort. Ook de artillerie opgesteld aan de Larendries, Keten en Hof te Melis te Lippelo zou zoveel als mogelijk deze zone onder vuur nemen.

Het bataljon Grenadiers maakte gebruik van de nacht om zich op te stellen aan de Grote Wacht ter hoogte van de Kraaihoeve in Bornem. Bij het ochtendgloren werd de aanval ingezet. Om 7 uur was men voorbij de Heikant. Drie uur later probeerde het bataljon langs het station van Sint-Amands tevergeefs een doorbraak te forceren. Het verrassingseffect was weg en het Duitse IXe Bataljon (359^e Infanterie-Regiment) zette de tegenaanval in vanaf de Larendries. Om 11 uur stonden de Grenadiers terug waar ze vertrokken, aan de Kraaihoeve.

De Kraaihoeve in 1938 gefotografeerd door Albert Dumont, vader van de gesneuvelde Florent Dumont (©Archief abdij Bornem)

Het bataljon hergroepeerde zich en kolonel Lefebure vroeg de artillerie om hun schoten vooral te richten op de Heikant en de Laren-

Aan de soldaten werd gevraagd om een kaartje met familiegegevens bij zich te dragen. Hierboven deze van Pierre Clarys uit Veurne en Alfons Fastrès uit Celles. (©Gemeentearchief Mariekerke)

dries, waar de Duitsers verzamelden. Veel tijd om zich te organiseren werd de Belgen niet gegund. Om 13:20 uur brak de hel los. Duitse artillerie bestookte de Belgische stellingen en de Duitse infanteristen waren tot vlakbij de Kraaihoeve genaderd. Gesteund door Belgisch geschut trokken de Grenadiers zich terug richting Riddermoerstraat, een landweg 500 m ten noorden van de Kraaihoeve. Om 17 uur was de strijd gestreden. De aanval op Sint-Amands was een mislukking en een eerste telling maakte melding van 4 doden, 38 gewonden en 23 vermisten.³⁰ Duitse verkenners hadden zich verschanst in het huis van Petrus Joos, op de grens met Sint-Amands. Zij zouden op de Belgische Grenadiers-verkenners hebben geschoten. Pierre Theodor Clarys (°Veurne 29 juli 1893), Grenadier-klaroenblazer werd hierbij gedood aan het huis van de gebroeders Verbruggen in de Weertstraat. Zijn lijk werd door achtergebleven burgers op het gemeentelijk

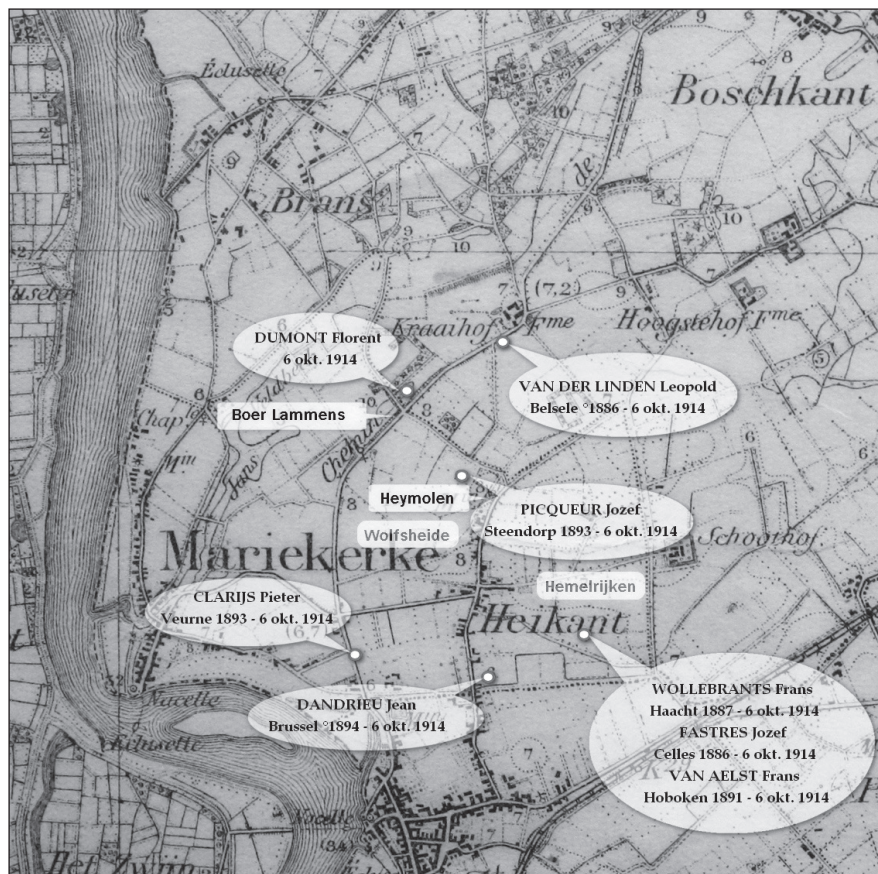
kerkhof begraven. Pas de volgende dag, 6 oktober, waagden enkele inwoners zich richting Heikant. Zij vonden er de lichamen van nog eens zes soldaten. Op de Wolfsheide vond men het lijk van Jozef Emmanuel Picqueur (°Steendorp 30 augustus 1893) wonende te La Louviere en dat van een niet te identificeren soldaat. Op de Hemelrijken sneuvelden eerste sergeant Alfons Fastrès (°Celles 15 maart 1886), soldaat Frans Van Aelst (°Hoboken 23 februari 1891), soldaat Frans Wollebrants (°Haacht 13 augustus 1886)³¹ en een niet geïdentificeerde Grenadier. Jean Dandrieu (°Brussel 15 februari 1894)³² werd doodgeschoten aan het hof van Philip Joos in de Bornemstraat. Enkel Pierre Theodoor Clarys werd door burgers begraven op het kerkhof, de anderen kregen een voorlopige begraafplaats nabij hun vindplaats. Pas op 6 november 1915 werden ze door de zorgen van Juffrouw Oriane en onder toezicht van een Duits soldaat ontgraven en begraven op het gemeentelijk kerkhof van Bornem.

Twee gekwetste soldaten werden door de Duitsers gevangengenomen en naar hun lazaret in Merchtem gebracht. Joseph Coulier uit Lombardzijde stierf er op 7 oktober 1914, Fernand Boussart uit Verviers stierf drie dagen later. De rangen van de 1^e Grenadiers waren sterk uitgedund. Buiten de gesneuvelden telde men 38 gewonden en 23 vermisten. Meerdere soldaten stierven enkele dagen later aan de opgelopen verwondingen. Zo stierven kapitein-com-

³⁰ uit: De geschiedenis der Grenadiers door kapt Charles le Grox – legermuseum

³¹ Frans Wollebrants was 28 jaar en getrouwd met Louise Imbrechts; het gezin woonde in de Damweg 27 op het gehucht Den Hout vlakbij Boortmeerbeek. In het dagelijkse leven was hij arbeider in het Arsenal te Mechelen. Hij had een zoon Jan welke overleed in juli 2007 op 94-jarige leeftijd. (uit: 'Een kleine Haachtenaar in den Grooten Oorlog' Haachts Oudheid- en Geschiedkundig tijdschrift 2011 nr. 2)

³² Hij was de zoon van Jules en Josephine Serneels en woonde in de Kleine Karmelietenstraat hartje Brussel en was elektricien van opleiding.

Kaartje met de gesneuvelden bij de Slag van Sint-Amands

ken vast te houden en zo het lijk in 't laken wikkelden. Hij had geen botten meer aan, 't was een luitenant van de Gidsen, rode broek en gele strepen en twee sterrekens op zijn kraag. 'k herkende hem goed het was luitenant Florent Dumont, de heer en de madam waren zeker zijn ouders, hij was zwartharig, lang opgeschoten, zoowat 28 jaar oud. Toen 't lijk in 't laken in de zinken kist lag, wilden ze de kist op twee sparrekens wegdragen, maar de sparrekens braken door en ze namen twee andere waarmee we de kist naar den auto droegen. De madam kost een beetje Vlaamsch en vroeg mijn naam en adres, zij zou mij later een goede beloning bezorgen. Dan reden ze met hun auto in de richting van Bornhem. Ze waren vol angst voor de Duitsers.' Verder verhaalde Louis Lens hoe hij de luitenant herkende. Hij had hem enkele dagen tevoren gezien, toen Dumont op verkenning kwam met twee gendarmen, alle drie te paard. 'Kort daarop is een patrouille Duitschers van Sint-Amands aangekomen, den luitenant heeft den aanvoerder van zen paard geschoten, 't peerd en de andere Duitschers zijn terug naar Sint-Amands gevlucht. Maar tegen den avond zijn ze teruggekomen, toen moet den luitenant zijn gevallen, de Duitschers hebben 't lijk van hun commandant meegenomen maar dat van den luitenant laten liggen. De Belgische zullen 't dan bij 't sparrenbosch hebben begraven, ik heb ook goed gelezen dat er op de deur van Soo Lammens huis geschreven stond: hier is Luitenant Dumont gesneuveld.'

Kwetsuur op voorvaderlijke grond als het begin van een turbulent leven

Bij de gevechten op de Heikant raakten ook meerdere Grenadiers gewond. Eén van hen was Jean-Gustave Schoupe (Schoupe), wiens vader afkomstig was van Sint-Amands. De Keten was een dunbevolkte buitenwijk van Sint-Amands. De bewoners hielden zich vooral bezig met landbouw. In een klein boerderijtje aan de toenmalige Fierkensstraat (ter hoogte van de huidige kapel) woonden Jan Baptist Schoupe (°Bornem 1805-†1882) en Livine Ots (°Sint-Amands 1795-†1873). Hun oudste zoon Frans Schoupe (°Sint-Amands 1825) huwde in 1854 met Virginie Collier (°Bornem 1833). Door toedoen van zijn moeder Livine Ots werd Frans in 1855 eigenaar van het erf. De toekomst was verzekerd. Enkele maanden later stak Henri (°1855) zijn neus aan het venster. Virginie Collier stierf in 1874 in het kinderbed van een 'nakomertje'. Wanneer vader Frans Schoupe in 1880 stierf en twee jaar later ook grootvader Jean Baptist viel het gezin uit elkaar. Henri woonde even in Londerzeel, maar vond de liefde in Antwerpen. Hij huwde er met Maria Van Gompel uit Turnhout. Het koppel nam zijn intrek in de Brugstraat, vlakbij de haven. Hier werd Jean-Gustave Schoupe

³³ In het legerdossier staat Florent Dumont de Chassart opgegeven als vermist op 6 oktober 1914. Graf onbekend.

Toen hij in 1926 naar België terugkeerde werd hij vervolgd voor desertie, maar werd hem ook zijn Vlaamsgezindheid ten laste gelegd. Hij werd veroordeeld tot zeven maanden gevangenisstraf waarvan hij er vier uitzat. In oktober 1929 startte hij in Brussel met het weekblad 'de Nederlander', bestemd voor de in België verblijvende Nederlanders. Het blad hield er na een jaargang mee op. In 1932 verscheen zijn eerste roman 'In Vlaanderen heb ik gedood', een autobiografisch verhaal en een aanklacht tegen de oorlog. Hij verhaalde wat hij tijdens zijn twee maand durende oorlogsperiode meemaakte. Het boek werd in Nederland een succes, in België kwam het niet in de rekken. Het boek kreeg in de 'Vlaamse Encyclopedie' wel een uitstekende beoordeling als een der beste Vlaamse literaire werken over de Eerste Wereldoorlog. Een jaar later verscheen onder de schuilnaam Sidney Warburg zijn boek 'De geldbronnen van het Nationaalsocialisme'. Hierin verhaalde hij hoe Amerikaanse geldmagnaten (o.a. Rockefeller en Shell Company) naar Duitsland reisden om Hitler geld toe te stoppen. Hij publiceerde hierin ook drie eigen gesprekken met de Duitse 'Führer'. De commentaren op dit boek waren niet mals en Schoup werd bestempeld als 'gevaarlijk bedrieger'. Zijn boek werd verboden en vernietigd. Schoup was verder vooral actief in de antimilitaristische beweging en steunde de dienstweigeraars.

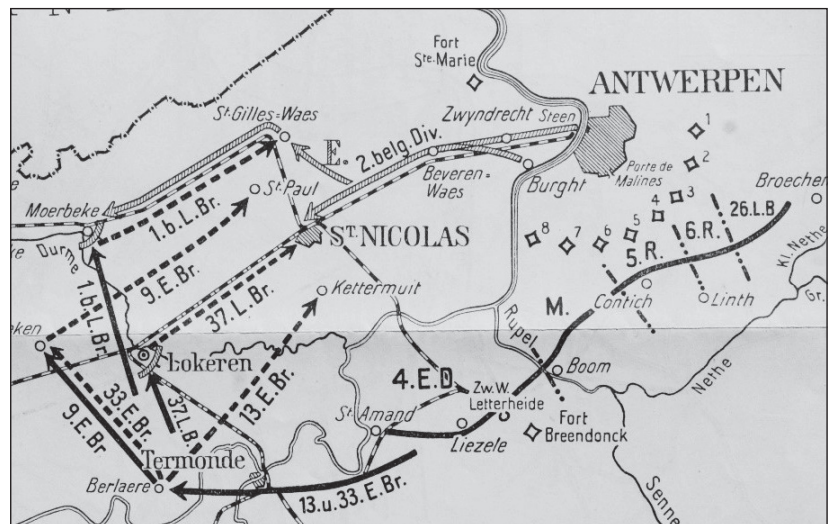
Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd zijn lichaam doorzeefd met 13 kogels nabij Lisse teruggevonden op 5 juni 1944. De moord is nooit opgehelderd, maar volgens schrijver-onderzoeker Jasper Wielaert gebeurde dit door het Nederlands Verzet. Hij had beloftes gedaan aan deze organisatie betreffende het vrij krijgen van medestanders. Hij schermde met zijn contacten met de Duitse Sicherheitsdienst en kon zo beschikken over een aanzienlijke som geld. Dat verdween echter in eigen zak en de verzetslieden bleven in de cel.³⁴

Begin van de aftocht

Op 6 oktober 's avonds gaf koning Albert I het bevel om de troepen terug te trekken op de linker Scheldeoever. Enkel de fortgarnizoenen, de 2^e Legerafdeling en drie Engelse brigaden bleven achter.

Om middernacht begonnen de troepen hun terugtocht op de linker oever. De 3^e Divisie trok zich terug over de brug te Temse, de 1^e Divisie over de brug Hemiksem-Bazel en de 5^e Divisie te Burcht. Het gros van het leger kon zo over Zwijndrecht, Beveren, Sint-Gillis, de Hollandse grens volgend, langs Moerbeke naar Eeklo ontsnappen. Naar schatting 40.000 soldaten, voornamelijk vestingtroepen, bleven achter. Mede door het standhouden van de laatste forten Liezele en Bornem samen met de redoute Puurs, kregen de Belgische troepen de tijd om terug te plooiën naar de kust en daar te hergroeperen.

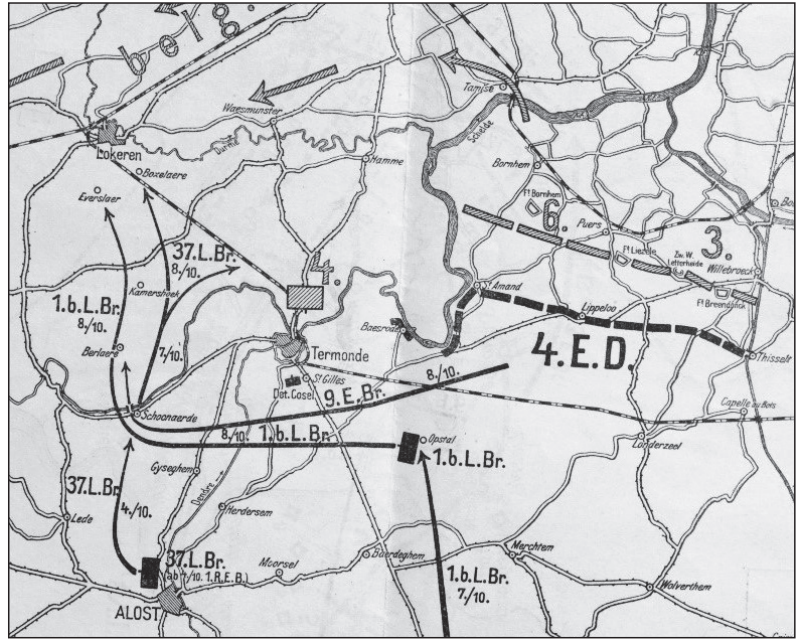
De terugtocht van de Belgische troepen was begonnen tijdens de nacht van 6-7 oktober. (Kaart uit 'Antwerpen 1914' door Erich von Stichwitsch)

Een deel soldaten werd via het spoor naar de kust gebracht, anderen hadden minder geluk en moesten, vermoed door de lange marsen en gevechten, te voet de tocht aanvangen. De 6^e Divisie stak om 10 uur de Schelde te Temse over. Zij moest steun bieden aan de 4^e Legerafdeling en de 1^e Cavaleriedivisie. Zij verdedigden de Scheldeovergangen te Baasrode, Schoonaarde en Dendermonde, maar de druk nam toe. Indien het de Duitsers lukte om hier over te steken, waren ze nog slechts 60 km van Nieuwpoort verwijderd. Het Belgisch leger bevond zich nog meer dan 100 km van de kust.

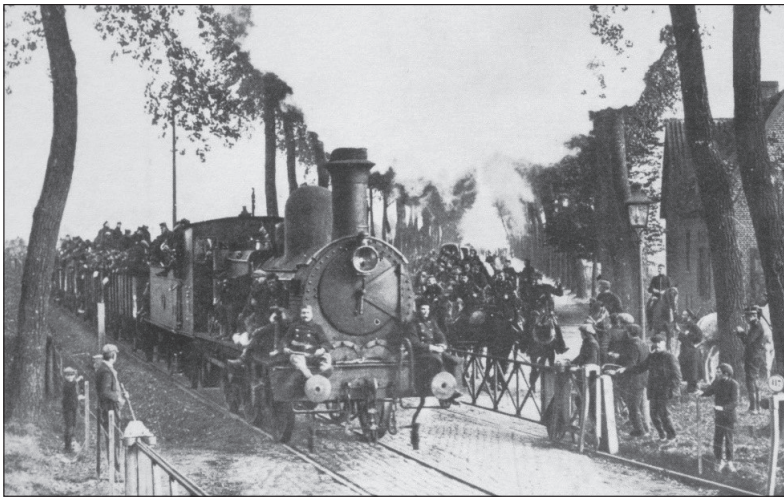
³⁴ Werken van Schoup: In Vlaanderen heb ik gedood (1932); Een vrek (1933); Blanke Boeien (1934); Geldhonger (1935); De Geldbronnen van het Nationaal-Socialisme - Drie gesprekken met Hitler (1933). Werk over Schoup: Cees VAN HOORE & Nienke VAN DE WAAL, *Het lijk bij de keukenhof* (2014); Jasper J. WIELAERT, *De Geldbronnen van het Nationaal-Socialisme en het bewogen leven van de Belgische avonturier*. (2014)

Over de Schelde, Duitse misrekening!

De Duitsers hebben tal van pogingen ondernomen om in Baasrode een brug over de Schelde te leggen. Telkens werd de poging door het geschut van het Bornems fort aan flarden geschoten. Aan de overzijde van Dendermonde had men van Grimbergen tot Hamme de 6^e Legerdivisie om elke poging tot oversteek teniet te doen. Uiteindelijk probeerden de Duitsers tien kilometer verder in Schoonaarde, buiten het schootsveld van de forten. Na zware bombardementen op Berlare en Schoonaarde zelf, raakten op 7 oktober om 6 uur 's morgens de eerste Duitsers in Schoonaarde, tegenover café 'den Distel', met bootjes over de Schelde. Bij de beschietingen sneuvelde majoor Gené van het 73e Duitse-Infanterie-Regiment. Daarop volgde een onophoudende golf van granaten op de Belgische troepen. Deze zagen zich verplicht terug te trekken tussen Zele en Berlare. De volgende nacht hadden de Duitsers een pontonbrug klaar te Eegene, tussen Oudegem en Schoonaarde. Onmiddellijk begon de oversteek van troepen en zwaar materiaal.³⁵

Op het kaartje is te zien hoe de 4^e Ersatz-Division een frontlijn vormde van Tisselt over Breendonk-Lippelo-Sint-Amunds-Baasrode. Uiteindelijk werd uitgeweken naar Schoonaarde waar op 7 oktober 1914 een overgang over de Schelde werd geforceerd. Deze omweg en tijdverlies gaven het Belgische leger de tijd om langs de Nederlandse grens de kust te bereiken. (Kaart uit 'Antwerpen 1914' door Erich von Stichtwich)

Spoorlijn 77, die aansluit op Mechelen-Terneuzen, verbond Sint-Gillis met Zelzate en Eeklo. Tijdens de terugtocht van het Belgisch leger uit Antwerpen beleefde de lijn zijn drukste periode. Tot op de locomotief hadden soldaten een plaats ingenomen. Van de 'veilige stelling Antwerpen' ging het naar een nieuwe 'veilige stelling' achter de IJzer. (Uit 'La Belgique et la Guerre')

de Duitse bezetter bleek eens te meer. De menigvuldige troepenverplaatsingen gebeurden veelal met de trein. Zo ook toen de 4^e Ersatz-Division met ongeveer 15.000 soldaten en materiaal per trein tot Schaarbeek werd gespoord. Hun opdracht was zo vlug mogelijk de Schelde over te steken om het Belgisch leger in zijn 'Reduit' te Antwerpen in te sluiten en te verslaan. Eens dit geklaard, konden de stellingen in Frankrijk terug worden ingenomen. Het was 7 oktober toen men bij Schoonaarde de Schelde over kon steken. De 37^e Landwehr-Brigade, gevolgd door de 4^e Ersatz-Brigade, rukte op naar Lokeren. De 1^e Ersatz-Brigade trok via Kwatrecht, Gontrode en Lemberge naar Gent. Het Belgisch leger was de nacht voordien (6-7 oktober 1914) aan hun terugtocht begonnen langs de pontonbruggen en de brug van Temse. Deze werd na doortocht van de laatste eenheden om 17:50 uur openstaand gedynamiteerd. Wanneer de Duitsers

Terwijl Antwerpen langs de Schelde leegliep, bleek diezelfde Schelde een beslissende rol te spelen in het verdere krijgsverloop. Van Dendermonde tot de Klein-Brabantse forten werd standgehouden en een Duitse overtocht belemmerd. Kon het Duitse leger van generaal von Beseler hier een doorbraak hebben geforceerd, dan was het vermoeide, vluchtende Belgisch leger een makkelijke prooi. Het achtergebleven vestingleger, de 2e Divisie en de Engelse brigaden zaten dan als ratten in de val. Hier maakten de Duitsers een berekeningsfout. De 4e Ersatz-Division van luitenant von Werder leverde op 13 september nog zwaar slag met eenheden van het Franse 2e Leger. Na de zogenaamde 'Bataille du Grand Coroné' nabij Nancy op 13 september 1914 kreeg de divisie enkele dagen verdiende rust, waarna zij naar het Belgische front werden gestuurd. Dat het Belgische spoorwegnet erg belangrijk was voor

³⁵ uit: De slag om Dendermonde van september 1914 – Paul Putteman

naar Antwerpen oprukten was het gros van het leger al in veiligheid. In Eksaarde konden zij nog een aantal Belgische soldaten gevangennemen en in Moerbeke werd een trein met Engelse Mariniers staande gehouden en krijgsgevangen genomen.³⁶ Het waren schermutselingen met de achterhoede van het teruggetrokken leger. Een dag vroeger aangekomen in België had een totaal ander oorlogsbeeld kunnen geven.

Redoute Letterheide. Demuer, deserteur of uitmuntend militair? (nacht 6-7 oktober)

Al op 4 september 1914 was een vooruitgeschoven Duitse divisie genaderd tot op 300 meter van het onbemande fort. Dankzij de beschieting uit het fort van Liezele keerden de pinhelmen op hun stappen terug. Bevelhebber van het fort werd Albert Demuer (°Sint-Joost-ten-Node 8 mei 1868). Hij bezette met zijn vestingtroepen het fort Cognelée te Namen, dat deel uitmaakte van een der modernste fortengordels. Daar konden zij op 23 augustus 1914 ontsnappen aan de vernietigende Duitse pletwals. Op 27 augustus vertrok hij met zijn manschappen, 500 man sterk, richting Rouen om in Le Havre in te schepen naar Oostende. De trein bracht hen dan via Sint-Niklaas naar Mortsels. Daar vroeg generaal Deguise hem om het bevel te nemen in het tussenfort Letterheide te Puurs-Kalfort.

De schansen of tussenforten kregen tactisch gezien weinig belang toegewezen. De redoute Letterheide had als verdediging enkel één 'traditorebatterij'. Demuer had zich echt iets anders voorgesteld van het fort. In Kalfort kreeg hij het bevel over een garnizoen van zowat 150 soldaten. Doch buiten het gebrek aan een doelmatige verdediging was de schans ook niet voorzien op logement. De soldaten moesten noodgedwongen in de gangen slapen. Het fort was gewoon niet afgewerkt. Er was wel een toegangspoort, maar die kon enkel worden bereikt via een brug met losliggende balken. De bemanning moest voor haar dagelijkse behoeften naar buiten in de kou en het schootsveld. De fortgracht was te ondiep en stond helemaal droog en er was maar één deur die met een sleutel kon worden afgesloten.

De onafgewerkte schans Letterheide, vervloekt door zijn bemanning (©Gemeentearchief Puurs)

Buiten kapitein Demuer werd het fort bezet door reservekapitein Deschamps, ingenieur elektriciteit van opleiding en verder nog onderluitenant Victor Bive(r)z, leerling aan de militaire school en dokter Longschay. Het was kolonel Millard zelf, hoofd van de 4^e sector, die had aangedrongen op een bijkomende, iets oudere officier naast Deschamps. De manschappen werden gerekruteerd uit de oudste gemobiliseerde klassen van de cavalerie, artillerie en infanterie. De meesten ruilden het fort van Breendonk voor Letterheide. In zijn verslag beschreef Demuer zijn manschappen als gedisciplineerd, maar zonder samenhang en met weinig enthousiasme. Kapitein Demuer had verantwoording af te leggen aan de kapitein van het fort te Breendonk. Hierin zag Demuer echter weinig heil en besliste het roer in eigen handen te nemen met als rechtstreekse overste kolonel Millard. Hiermee had hij telefonisch contact via de intervalcommandant, majoor van de infanterie Bernard.

Vrijwel onmiddellijk na zijn aankomst in Kalfort begon Demuer met bewapening en afwerking van zijn fort. Hij besepte maar al te goed dat bij een eventuele verrassingsaanval de gevolgen desastreus zouden zijn. Er kwamen wachtposten met mitrailleur binnen en buiten het fort, de soldaten sliepen aangekleed. Het plaatsen van twee schijnwerpers en een gewapende wacht moest de onbeschermdde toegang bewaken. Een veiligheidsofficier zou gedurende twee uur wachtlopen, ook commandant Demuer, kapitein Deschamps en onderluitenant Biver deden hun deel van de wacht. Demuer verklaarde dat hij niet meer kon eisen van zijn personeel, zij waren extreem vermoeid na weken zonder slaap.

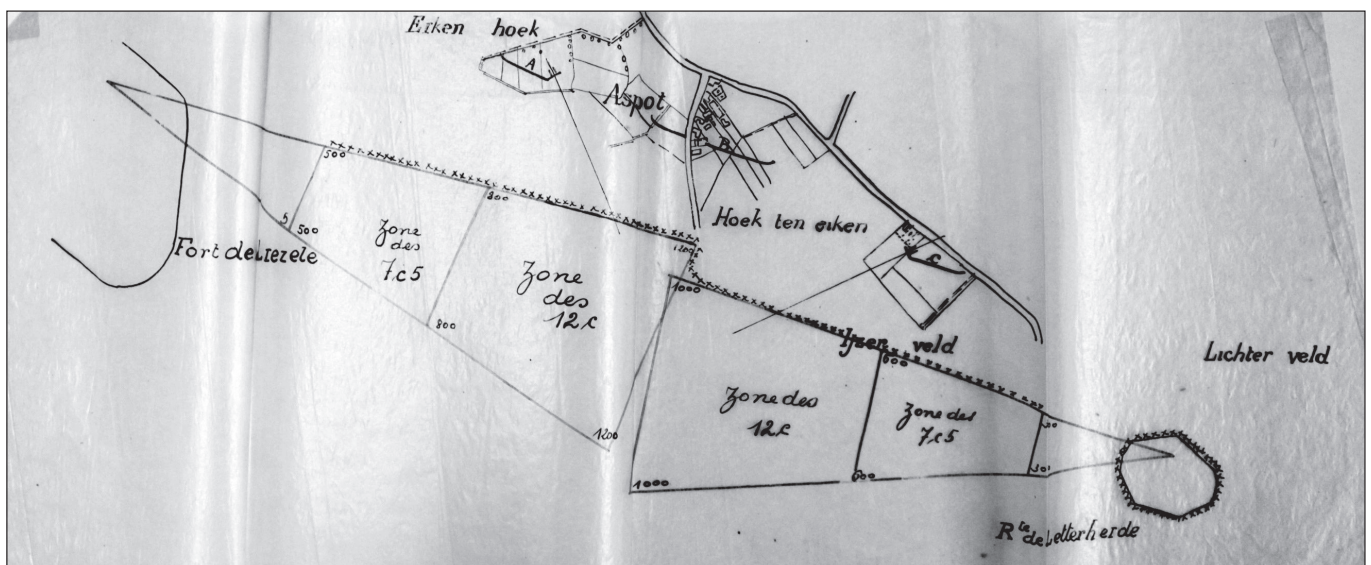
³⁶ Van de achtergebleven bataljons van de 1^e Marine-Brigade, onder leiding van Hawke, Benbon en Collingwood en 3.000 man sterk, werden ruim 800 krijgsgevangen genomen, 1.560 werden in Holland geïnterneerd. Er vielen 37 doden en 192 gekwetsten. Zij hadden het bevel tot terugtrekking te laat ontvangen en vonden op hun terugtocht de noodbruggen aan Het Steen en in Burcht opgeblazen. Een deel reisde per trein tot in De Klinge, waar de grens werd overgestoken, een ander deel trachtte door de vijandige stellingen te raken maar werd bij Moerbeke gevangen genomen.

Op 6 oktober 1914 werd het fort van Breendonk bestookt met zware artillerie. Op Letterheide werd met angst toegekeken en in gedachten zag de bemanning de uitwerking van de obussen op hun onafgewerkte vesting. Demuer beseftte het gevaar van desertie en trachtte zijn personeel te bedaren. Zijn probleem was dat door de droge fortgracht de redoute langs alle zijden ongemerkt kon worden verlaten. De commandant wees zijn bemanning erop dat hij op 4 oktober nog een schrijven kreeg van kolonel Millard dat onder geen beding de vesting mocht worden verlaten of de witte vlag gehesen. Die avond van 6 oktober besliste de legerleiding echter tot terugtrekking der troepen naar het westen. Om 2 uur was er telefonisch contact met generaal Deguise: *'Het veldleger trekt zich terug, de vestingstroepen die de intervallen der forten bezetten volgen de 3^e Legerdivisie langs de brug naar Rupelmonde, order om in de vestingen weerstand te bieden en beschermen in afwachting van de parlementairen. Alle munitie en wapens moeten onklaar worden gemaakt. Verwittig de inwoners van Boom voor een komende onderwaterzetting. Laat de brug van Boom springen nadat de laatste troepen overgestoken zijn.'* Om 22 uur verliet kolonel Millard het hoofdkwartier te Hingene en stak in Temse de brug over.

Commandant Demuer en luitenant Biver gingen op zoek naar springstof om de vesting te vernietigen in geval van terugtocht. Om 23 uur was alles klaargemaakt en begonnen Demuer, Biver en Deschamps aan hun wachtperiode. Demuer en Biver bleven in het officierenlokaal en Deschamps nam de wacht buiten voor zijn rekening. Om middernacht keerde een wachtpost van de soldaten terug van zijn inspectieronde en stelde vast dat het personeel was verdwenen. Demuer reageerde verbijsterd en dacht in de eerste plaats aan kapitein Deschamps die zich buiten bevond. Misschien was hij ergens vastgebonden of zelfs gedood. Samen met dokter Longschay en luitenant Biver ging hij op zoek. Zij vonden een andere wachtpost, een zekere Brossel. Die had rond 23:30 uur Duitse beschietingen waargenomen. Toen hij kapitein Deschamps wilde verwittigen, vond hij de kapitein in de gang omringd door zijn manschappen. Er waren enkelen die klaar stonden met pak en zak en die schreeuwden te willen vertrekken en enkele minuten later stond het ganse garnizoen vertrekkensklaar. Zij hadden de officieren aan het werk gezien met de springstof en geloofden dat men de 'redoute' met man en muis wou laten ontploffen. Deschamps stond machteloos in een vesting waar men langs alle kanten kon ontglippen. Indien iemand weg wou, was dat moeilijk te verhinderen.

Demuer hield het hoofd koel en vond dat vooral de vijand niets in de gaten mocht krijgen. Hij waarschuwde de forten van Liezele en Breendonk van de situatie en trachtte vruchteloos Millard te bereiken. Ook een poging om generaal Deguise aan de telefoon te krijgen mislukte. Het gesprek met commandant Fievez van het fort van Liezele verliep tumultueus. Fievez bood Demuer aan om zijn garnizoen te vervangen met manschappen uit zijn fort. Demuer had bezwaar. Later zou hij ontkennen dat Fievez dat aanbod deed. In de schans Letterheide bevonden zich nog commandant Demuer, onderluitenant Biver, dokter Longschay, soldaat Brossel en enkele wachtposten, alsook enkele teruggekeerde vluchtters die zich bedachten.

Op 7 oktober om 7 uur in de morgen telefoneerde Millard naar de bevelhebbers van de Klein-Brabantse forten om de situatie Letterheide uit te klaren. Enkele vluchtters waren onderschept aan de brug te Temse en hadden verklaard dat commandant Demuer samen met zijn 'redoute' was ontploft. Na het ontkennend antwoord van beide bevelvoerders

Door het verlaten van de schans Letterheide verloor Liezele een belangrijke verdediging (©Koninklijk Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-archief)

30 avril 1915	CR.	Nommé Major.
10 mai 1915		Désigné pour le Groupe d'Obusiers de la 3 ^e D. C.
20 décembre 1916		Désigné pour commander le 2 ^e R. A. S.
26 mars 1917	CR.	Nommé Lieutenant-Colonel
26 avril 1917	G. J. A.	Désigné pour être attaché à la mission belge auprès du G. G. C. britannique.
26 mars 1918	CR.	Nommé Colonel.
4 février 1919	G. J. A.	Mis à la disposition du Ministre de l'Intérieur. Est déchargé des fonctions de professeur suppléant d'histoire qu'il occupait à l'école de Guerre avant la mobilisation.

De steile opmars en promovering tot kolonel van Albert Demuer was een doorn in het oog van commandant Fievez (©Koninklijk Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-archief)

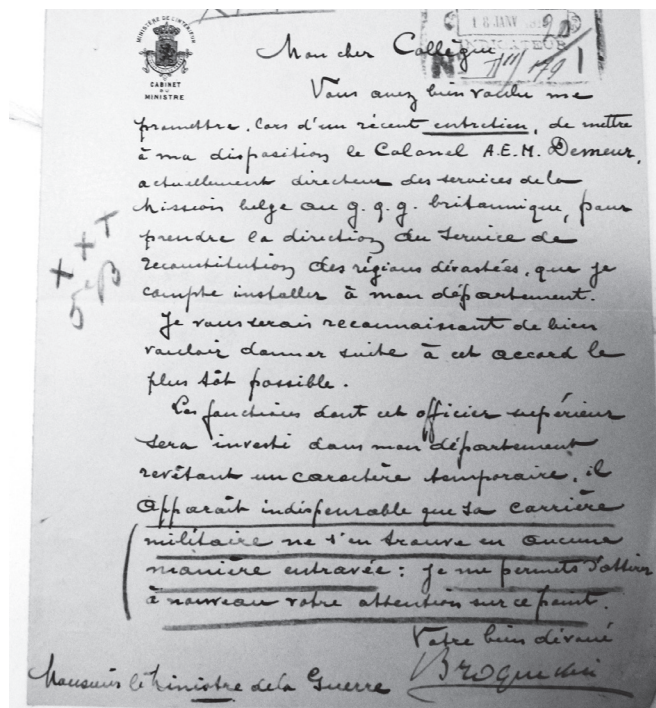
telefoneerde hij naar Letterheide. Demuer deed zijn verhaal waarna hij de opdracht kreeg om de schans te laten springen. Zijn manschappen moesten naar Temse gaan. Op de vraag: 'En ik?' kreeg Demuer de opdracht zich in Lievele aan te bieden. Dat laatste had Demuer niet begrepen. Na zijn geanimeerd telefoongesprek met Fievez de dag ervoor was een ontmoeting niet aangewezen. Tussen 8 en 9 uur werd Letterheide gedynamiteerd waarna de resterende bemanning naar Temse trok. Rond de middag kwamen zij daar aan. Millard was op dat ogenblik al op weg naar Oostende.

De manschappen van de schans Letterheide volgden het veldleger richting Sint-Niklaas en Oostende. In Sint-Niklaas bevond zich op dat ogenblik het Groot Belgisch Hoofdkwartier. Of het een toevallig contact was of eerder het lot, commandant Demuer had er op 8 oktober wel een gesprek met luitenant-generaal Wielemans, stafchef en adviseur van koning Albert I. Demuer bood hem zijn diensten aan waarop de stafchef voorstelde hem in Oostende te contacteren. Op 10 oktober deed Demuer hetzelfde aanbod aan generaal Dossin, bevelhebber van de 2^e Legerdivisie en in 1915 militair gezant van de regering in ballingschap te Saint-Adresse. In Oostende raakte hij bevriend met generaal-majoor Bihin, hoofd van de versterkte stelling Antwerpen. Eveneens in Oostende kruiste hij het pad van de Franse commandant Chabeau, hoofd van het Ministerie van Oorlog.

Terwijl Demuer aan zijn charmeoffensief was begonnen, had de leiding in de forten van Bornem en Lievele alle moeite om hun manschappen te bedaren. Na de val van Breendonk, de ontploffing van Letterheide en het terugtrekken van het veldleger voelden zij zich in de steek gelaten en kansloos tegen de oprukkende Duitse troepenmacht. Op deze manier nam de commandant van Letterheide alle wind uit de zeilen van de verslagen, die zeker zouden volgen van commandant Fievez van Lievele en waarschijnlijk ook van het fort Breendonk. Door het opgeven van de schans waren deze twee forten een deel bescherming kwijt. Nog voor één verslag van Letterheide bij de hogere legerleiding kwam, had iedereen de versie uit eerste hand van Demuer vernomen. Fort Breendonk capituleerde een dag later op 8 oktober om 16 uur, na onophoudende bombardementen en de dood van commandant Weyns. De forten van Lievele en Bornem hielden stand tot 10 oktober.

Kapitein-commandant Albert Demuer verliet zijn fort op 7 oktober en sloot zich aan bij het veldleger. Na zijn afspraak met stafchef Wielemans in Oostende op 14 oktober 1914 werd hij verbindingsofficier met het Groot Brits Hoofdkwartier. Zes maanden later werd hij bevorderd tot majoor. Hij kreeg de opdracht om de artillerie van de 3^e Legerdivisie te reorganiseren (10 juli 1916). Blijkbaar was men erg tevreden over zijn werk en inzet, want op 26 april 1917 benoemde men hem tot luitenant-kolonel. Daarop volgde de bevordering tot kolonel. Ongetwijfeld een gevolg van zijn 'gelukkige' ontmoetingen tijdens de terugtocht naar Oostende. Na de oorlog kwam het tot meerdere rechtszaken voor de Militaire Rechtbank. Deze werden aangespannen door commandant Fievez van het fort te Lievele. Hij behield zijn fort tot 10 oktober, zat vervolgens gevangen in Duitsland en Zwitserland. Hij bleef ondanks een perfecte staat van dienst echter commandant. De officieren van de forten Lievele en Breendonk verbleven maandenlang in gevangenschap in Duitsland. Mede door het protest van de gefrustreerde Fievez volgde er een proces en een veroordeling van Albert Demuer. Hij werd op 12 april 1921 veroordeeld tot 10 jaar gevangenschap, straf waartegen hij in cassatie ging. Op 20 april 1922 werd hij uiteindelijk over de ganse lijn vrijgesproken. Onder druk van Fievez kreeg Demuer op 25 november 1922 een blaam van de minister van Landsverdediging. Demuer was ondertussen een jaar met verlof zonder wedde en

kon een jaar later met pensioen. Vanaf 1921 kreeg hij een baan aangeboden op het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij werd directeur van de dienst 'Verwoeste gewesten', dat zich bezighield met de heropbouw van de vernielde gebouwen. We vinden hem dan ook geregeld terug bij de afhandeling van de vele zaken in Klein-Brabant. Albert Demuer kreeg bij de afhandeling van zijn processen steun uit de hoogste legerleiding. In zijn dossier zitten lovende brieven van luitenant-generaal Orth en van generaal Jacques, de hoogste in rang. Ook Minister van Oorlog de Broqueville, die hem een 'blaat' bezorgde, stuurde eerder een brief met aanbevelingen aan de auditeur. Commandant Constant Deschamps werd eveneens door Fievez aangeklaagd: 'Het verlaten, in bijzijn van de vijand, zonder gedwongen te zijn door andere strijdkrachten, de stelling die hem was toegewezen'. Hij werd schuldig bevonden over de ganse lijn en werd veroordeeld tot 15 jaar gevangenzetting en verloor bovendien alle titels, graden en openbare ambten plus een boete van 1.007 BEF. Deschamps was pas 40 jaar oud op het ogenblik van zijn uitspraak, had zelf het leger al de rug toegekeerd en was werkzaam als bediende in een Brusselse elektriciteitsfirma.

Aanbevelingsbrief van minister de Broqueville (©Koninklijk Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-archief)

Het is dankzij deze processen dat we een duidelijk beeld krijgen van wat zich afspeelde binnen de forten. Zowel officieren als soldaten werden als getuige gehoord en dat leverde heel uiteenlopende visies van de feiten. Eén van de soldaten wist ook te vertellen dat de installatie voor het opwekken van de elektriciteit, een door kapitein Deschamps omgebouwde automotor Minerva was. Vlak ernaast stond de brandstof en op een gegeven moment is deze motor blijkbaar 'over zijn toeren' gegaan en beginnen te verhitten. Het was in dezelfde ruimte dat de officieren de springstoffen aan het prepareren waren om de schans te laten springen bij hun vertrek. De soldaten kregen de daver op het lijf en iedereen dacht dat 'Letterheide' alle ogenblikken de lucht in kon vliegen. Met het gekende gevolg.

Na de wapenstilstand werd de redoute leeggeroofd door de bevolking. Er bevonden zich binnenin nog eetwaren, brandstof en de elektrische groep. Waarschijnlijk was er ook nog springstof te vinden. Zo was een der plundersaars onvoorzichtig geweest en er volgde een ontploffing. Het verkoelde lichaam van de ongelukkige werd door de vader van schoolmeester Jef Cools met de kruiwagen weggebracht.

In 1954 werd de 'Redoute' openbaar verkocht. Koper was de gemeente Breendonk die hier een geschikte plaats vond voor het dumpen van haar huisvuil. Niet alleen de fortwal werd volgestort, ook in en rond het gebouw werd gul met afval gestrooid. Bij de fusie in 1976 werd redoute Letterheide eigendom van de gemeente Puurs die het saneerde en bestemde als zoutloods voor haar strooizout. Het domein werd de thuishaven van de technische diensten en in 2009 werd de schans afgebroken. De obus die sinds 8 oktober 1914 in de betonnen wand zat, werd gerecupereerd en naar het fort van Liezele overgebracht. Deze obus, afgevuurd vanuit het Liezelse fort, doodde de Duitser Paul Paruschke.

Brave soldaat Paul Paruschke

Er zijn erg weinig namen van Duitse gesneuvelden gekend en er zijn nog minder Duitsers waarvoor de bevolking partij koos. Paul Paruschke maakt hierop een uitzondering, zij het wel na zijn dood. Tijdens de inname van de redoute van Letterheide (Kalfort) door de Duitse troepen van het 76^e Landwehr-Infanterie-Regiment wilde 'Obergefreiter' Paul Paruschke, samen met twee medesoldaten, de Belgische vlag vervangen door de Duitse. Zij waren boven op het fort geklauterd en dat werd opgemerkt op het fort van Liezele. Commandant Fievez liet de schans bestoken met het 15 cm geschut. Paruschke werd bij het schot gedood en zijn twee kompanen werden gekwetst van de schans gehaald. Boven de ingang deur stak tot voor kort inderdaad nog het projectiel uit de richting van het Liezelse fort.

Het graf van Paul Paruschke, door zijn wapenmakers opgericht nabij Letterheide
(Dank aan Peter Van Uffelen-Stabroek)

tot für das Vaterland am 7. October 1914, Obergefreiter Paul Paruschke. Paruschke liet een vrouw en twee zoontjes na.

In de lente van 1923 werd zijn lichaam ontgraven en naar Vladslo overgebracht. Bij de ontgraving was Pol 'de garde' (Caluwé) aanwezig en ook familie van de gesneuvelde was overgekomen, heel welstellende mensen aan hun kleding te zien. In het gemetste graf vond men nog schoenen, een stukje kerkboek en een paternoster in een eivormig parelmoeren doosje.

Bij de lokale bevolking was sympathie ontstaan voor Paruschke. Sneuvelen door een gewerschot dat is nog o.k., maar iemand neerschieten met een kanonskogel, dat is er ver over. Zijn graf werd ongeroerd gelaten en regelmatig vond je er een vers boeketje veldbloemen. Op 14 september 2014 werd op het fort van Liezele een 'Wiedergutmachung' georganiseerd. Jean-Pierre Casteels had verwoede pogingen ondernomen om familie van Paruschke op te sporen. De rechtstreekse familie bleek echter uitgestorven. In haar plaats kwam Jürgen Kaup, de defensie-attaché van de Duitse ambassade.

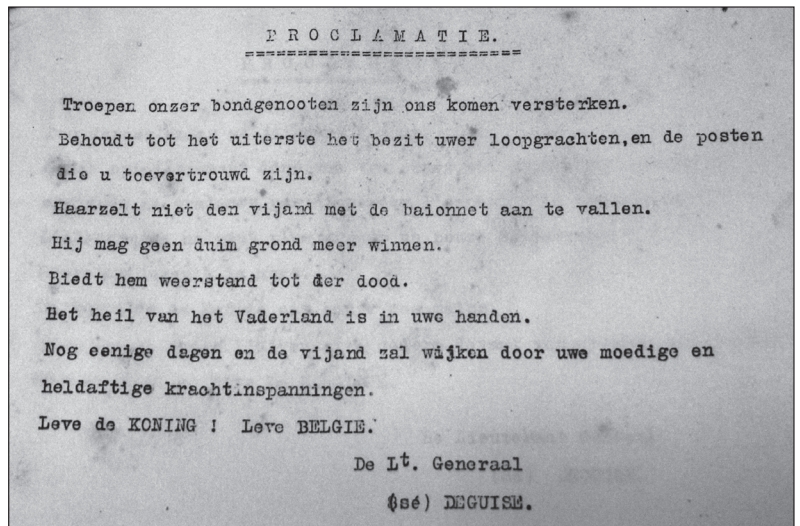

Het 76e Landwehr Infanterie Regiment voor schans Letterheide
(Dank aan Peter Van Uffelen-Stabroek)

Onrust en opstand in de forten (7 oktober)

Toen op 6 oktober 1914 de beslissing viel dat de legerdivisies zich zouden terugtrekken naar het westen, werd dat het begin van een uittocht van troepen uit Klein-Brabant. Alleen aan de fortbemanningen werd gevraagd om tot het uiterste stand te houden. Het vertrek van de 6^e Legerdivisie bleef in de forten niet onopgemerkt. Bijna 7.000 manschappen en hun materiaal trokken urenlang door de Klein-Brabantse straten om in Temse de Schelde over te steken. Ondertussen werd het fort van Breendonk onophoudend met zwaar geschut bestookt. In Mariekerke werd de overtocht van 12 bootjes met Duitse verkenner op de Schelde gestopt door artilleriegeschut van het Bornems fort. 's Avonds gaf de 3^e Legerdivisie haar stellingen op in de intervallen tussen de forten. Zij verlieten Klein-Brabant via de brug tussen Wintam en Rupelmonde. De vlucht uit en de ontploffing van de schans Letterheide was niet van aard om de gemoederen te bedaren. Wanneer even later het hoofdkwartier in het kasteel te Hingene zijn koffers pakte en wanneer stelselmatig de bruggen van Temse (7 oktober-17:50 uur), Rupelmonde, Tolhuis, Hellegat, en Boom tot ontploffing werden gebracht, verslechterde het moreel van de Belgische soldaten. Het fort van Bornem kreeg als laatste bericht per telefoon: "Résister à outrance. Rester jusqu'à la fin." (Standhouden op leven en dood - blijf tot het einde op post). Daarna viel alle verbinding met Antwerpen weg.

's Morgens was kolonel Millard nog op het fort te Bornem geweest om te melden dat hij langs de Scheldebrug zou vertrekken. In de forten van Breendonk, Liezele en Bornem besefte men dat men vanaf nu er alleen voor stond. De soldaten voelden zich in de steek gelaten. Het gemor en protest klonken steeds luider in de fortgangen. In het Bornemse fort nam de onrust toe en een aantal soldaten begonnen te muiten. Enkelen beraamden zelfs een aanslag op commandant Jallay. Deze wilde echter niet van wijken weten. Desnoods zou hij het fort met man en muis in de lucht laten springen. Het is enkel aan aalmoezenier Tessens te danken dat dit niet is gebeurd. Hij deed opmerken dat het overgrote deel van de soldaten vader van een huisgezin was. In het Fort werd 'conseil' gehouden en 's morgens wilden de meesten vluchten, maar dit werd hen afgeraden. In de namiddag trok aalmoezenier Tessens op onderzoek naar het dorp. Hij was ondermeer in de abdij waar hij ook sprak met Jules Mees. Deze wist te informeren over de toestand van Antwerpen en het terugslagen van de Engelsen in Gent. Terug op het fort werd opnieuw vergaderd. Kapitein-commandant Jallay kreeg hierbij de hulp van majoor Bech. Deze had zich in Namen onderscheiden en een commandopost gekregen op het fort van Breendonk. Bij een inspectie was hij echter dronken aangetroffen en werd naar het fort van Bornem gestuurd. Hij was voorstander om allemaal samen te blijven, maar kon niet verhinderen dat een aantal toch het hazenpad koos. Onder hen Bornemnaar Joannes Brijs van de Hingensesteenweg. Hij vluchtte over de Nederlandse grens, waar hij de rest van de oorlog werd geïnterneerd. Enkele gendarmen die te Puurs verbleven, kwamen wel hun diensten aanbieden en waren nuttig als verkenner.

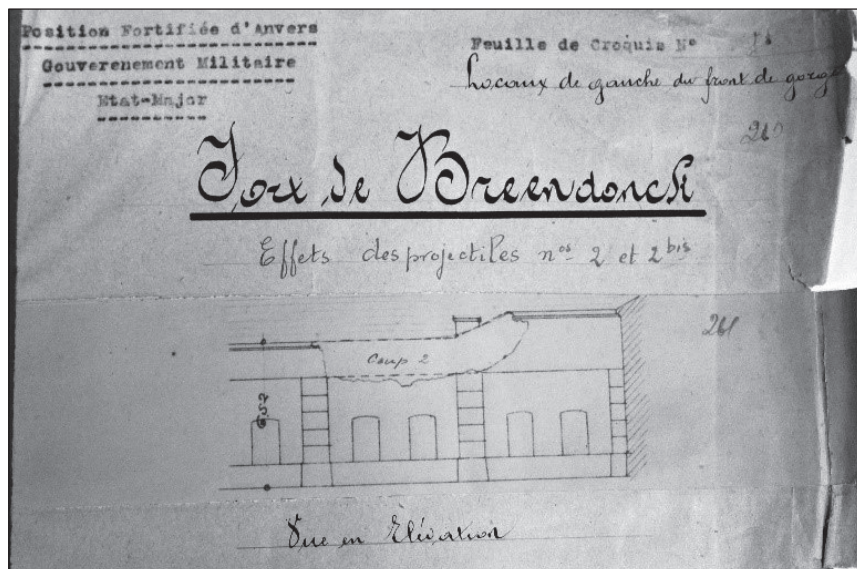
Generaal Deguise trachtte de achtergebleven vestingtroepen te motiveren (©Koninklijk Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Het fort van Breendonk dacht men klein te krijgen zonder de beruchte 'Dikke Bertha' kanonnen. Vanaf drie plaatsen werd het bestookt met de eveneens zeer zware 30,5 cm mortieren. 563 stuks kreeg het te verwerken. Uiteindelijk werd één treffer in het verluchtingskanaal fataal voor commandant Weyns. In Duitsland werd een postkaart van het vernielde fort verspreid. (Verzameling Karel Cools)

In Breendonk sprak commandant Weyns de soldaten toe. Hij gaf toe dat het garnizoen in feite werd opgeofferd voor het vaderland, maar beloofde geen nodeloos bloedverlies te aanvaarden en dat bij het eerste slachtoffer de witte vlag zou worden gehesen. Wanneer bij een granaatslag op 8 oktober 's middags commandant Weyns, kok De Trooz, onderluitenant Cruipelants en aalmoezenier Verbist werden gedood of verwond, brak paniek uit. Luitenant Vermeulen aarzelde geen ogenblik om het fort over te geven en de witte vlag te hijsen. Om 16 uur verliet de bemanning het fort en het werd door de Matrozen-Artillerie van admiraal von Schröder in bezit genomen. Aalmoezenier Henri Verbist zat met commandant Weyns aan tafel toen de obus binnensloeg. Hij werd zwaar gekwetst, maar kon het later nog navertellen: 'Het fort werd van op 8 kilometer bestookt. De fortartillerie kon het vijandig geschut uitschakelen. Dat was voor de bezetter het sein om het

zware geschut in te zetten. Toen de aalmoezenier met kapitein Weyns (Hoboken) aan tafel zat, sloeg een obus in het vertrek. De kapitein werd zwaargewond aan het hoofd en de schouder. Toegesnelde soldaten hebben de wonde verzorgd en verbonden. Korte tijd later hebben de Duitsers het bevel overgenomen. Zij hebben de commandant in een laken gewikkeld, op een kar met een weinig stro geladen. Via Mechelen en Brussel is hij vervolgens naar het hospitaal in Gütersloh nabij Paderborn gevoerd. De verzorging werd hier toevertrouwd aan Engelse krijgsgevangenen.' De witte vlag op het fort van Breendonk zorgde dan weer voor angst in de forten van Liezele en Bornem.

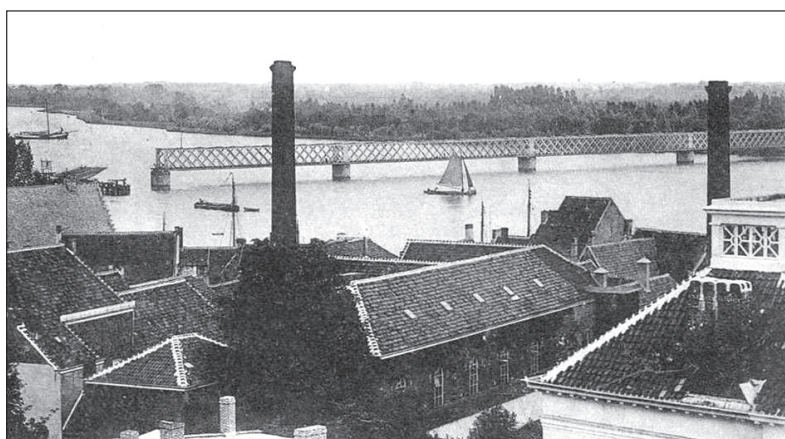

Het verschil tussen de uitwerking van een 30.5 cm mortier in Breendonck en dat van een 42 cm te Kessel (© Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Ook in de Puurse redoute werd alles met argusogen gevolgd. Hier waren 's avonds een twintigtal soldaten ongemerkt uit de schans verdwenen. Commandant Coene kon de rest overtuigen om samen te blijven en af te wachten. De vluchters keerden de volgende morgen terug, beseffende dat alle vluchtwegen waren afgesloten. Coene beloofde de bemanning geen onnodige slachtoffers te laten maken en hun vlucht als paniecreactie te noteren.

In Liezele stuurde commandant Fievez op 9 oktober onderluitenant Van der Cruyssen op verkenning naar Antwerpen. Deze keerde terug met de vaststelling dat er zich geen Belgische officieren meer in de stad bevonden en dat de Duitsers Antwerpen geen keuze lieten en de stad zich dus zou moeten overgeven. Hij had een brief bij zich, opgesteld door plaatsvervangend burgemeester Victor Desguin, waarin werd aangedrongen op een overgave van de forten omwille van een Duits ultimatum. Dat stelde dat de resterende forten de tijd hadden om zich over te geven tot 10 oktober 1914, 12 uur. Zo niet zouden de beschietingen op de stad hervat worden. Een Duits officier had bij de overhandiging van de brief nog toegevoegd: *'Je weet wat er met Leuven is gebeurd, Die Stadt ganz platt.'*

Kolonel Bernard van de 1e Jagers te Voet kreeg op 6 oktober om 20:30 uur het bevel om zich langs de noodbrug naar Steendorp terug te trekken. Gedurende weken hadden ze een perfecte en gewaardeerde samenwerking met de kanonnières in de forten. Bernard had met de achterblijvers te doen: *'Vanavond om 21u45 zullen we op weg gaan om via een bootbrug in Steendorp de Schelde over te steken. Er wordt geen enkele precieze reisweg opgegeven. Geen marstabel. Als er opstoppingen of stremmingen ontstaan, we zullen wel zien. En de waardevolle schutters van de forten van Liezele en Breendonck, en van de redoute van Letterheide, gaan we aan hun droevig lot, tot de dood of gevangenschap, overlaten. Zij die zonder ophouden gedurende zoveel dagen geschoten hebben en die zich nu gaan opofferen om onze terugtocht te beschermen.'* Voor vele officieren was de terugtrekking geen goed idee en kwam deze totaal onverwacht. Kolonel Bernard van de 1e Jagers te Voet had pas een dag voor de terugtocht het bevel ontvangen om stand te houden tot het uiterste.

De Scheldebrug te Temse werd in open toestand gedynamiteerd. Meteen was de laatste vluchtweg voor de achtergebleven troepen afgesneden. (Verzameling René Daelemans)

Het 3e Karabiniers had bevel gekregen om de positie van de zwaargehavende Grenadiers in Mariekerke in te nemen. Zij slaagden erin de Duitsers van het 359e Infanterieregiment terug te dringen. In volle opmars kregen zij echter het bevel om onmiddellijk terug te trekken over de brug van Temse. 's Avonds kantonneerden zij in Zele. In Bornem vertrok om 17 uur de laatste trein, propvol en zelfs de stationschef was mee opgestapt. Vijftig minuten later daverde de ganse omgeving door een ontploffing. Een rookpluim in de richting van Temse bevestigde de vermoedens dat het bewegend bruggedeelte van de brug te Temse was gedynamiteerd. De Duitsers herstelden later dit brugdeel en werkten met 800 man gedurende een maand aan die herstelling. De 24^e juni 1917 reed de eerste Duitse trein over de brug. Het herstelde gedeelte lag echter vast en kon bijgevolg niet opengedraaid worden, wat de scheepvaart erg belemmerde.

Kerk van Mariekerke in brand gestoken (7 oktober 1914)

Waarom de kerk van Mariekerke nog werd verwoest nadat de Belgische troepen al richting kust waren vertrokken, blijft duister. De taak van de 6^e Legerdivisie op de linker Scheldeoever was defensief, zorgen dat er geen Duitsers de Schelde overkwamen. Pater Van Doninck van de Bornemse abdij vroeg aan Louis Lens wie nu wel de Mariekerkse kerk verwoest had. Lens wist er het zijne van: *'Het fort van Bornem zeggen sommigen, ja wel, maar 'k zal u vertellen hoe en waarom dat gebeurde. Er waren twee boerenpummels van Sint-Amands te peerd over den zeedijk tot Mariekerke gekomen, ze hadden een Duitse frak en klak op en zijn te Sint-Amands gaan vertellen dat Mariekerke en zijn kerk door Duitsers bezet waren. Dit werd naar Bornems fort geseind en dan begon het schrapnels en obussen te regenen op en rond de dijk en de kerk, den pastoor heeft 't volk met geweld door de kogels heen gejaagd, het is een mirakel dat hij niet is geschoten.'* De kerk had bij al die beschietingen nog geen onherstelbare schade geleden.

De kerk van Mariekerke in 1912 en de kerk na de brand en de voorlopige herstellingen in 1914 (Verzameling Harry Van Lent)

Maar op 7 oktober 's avonds om 8 uur was een afdeling Pontonniers de Schelde afgevaren. Met brandversnellers hadden zij de houten kerkmeubelen begoten en vervolgens het vuur aangelegd. In geen tijd brandde het kerkje als een toorts. De hitte was zo groot dat het brons van de klokken naar beneden lekte als een kaars. De latere burgemeester Frans Croket noteerde in zijn oorlogsverslag: *'Des avonds om ongeveer 8 ure is een afdeeling Belgische soldaten met kanonneerbootjes aangeland aan den oever van de Schelde. Voorzien van ontvlambare vloeistof, hebben ze er de meubelen der kerk mede bevochtigd en ze daarna in brand gestoken, met al wat ze bevatte. Deze brand moet verschrikkelijk geweest zijn, zodanig dat de klokken smolten en afdropen gelijk was. Niets is er dan ook van de kerk gespaard gebleven dan de naakte muren. Gelukkig heeft de brand zich niet medegedeeld aan de belendende huizen, anders was waarschijnlijk het grootste gedeelte van het dorp afgebrand.'* Niets uit de kerk kon worden gered, alles gebeurde op een ogenblik van beschietingen die de ganse bevolking op de vlucht joeg. Zij die wilden terugkeren, werden door de militairen tegengehouden. Ook het kostbaar zilverwerk zoals de monstrans, de kelk, een ciborie, de prachtige gewaden en de houten heiligenbeelden, alles werd door de vlammen vernield. Pastoor Vermijlen beschreef wat hij na de brand vond: *'Hier komende zag ik de naakte muren van de kerk en toren, den vloer in stukken en met eenen halven meter assche bedekt. Altaar, kruisweg, predikstoel, heiligenbeelden, gestoelte, biechtstoelen, de arduinen doopvont met koperen deksel in stukken gesprongen en gesmolten; kandelaars, klokken, orgel, stoelen, tabernakel, alles vergaan in die woeste vlammen. Enkel het Kruisbeeld van den Calvarieberg, in hout, welke op schildering hing, Sint Jan, Onze Lieve Vrouw en Maria Magdalena voorstellende, is gansch ongeschonden gebleven. Het trof me pijnlijk. Dertig jaren daarin dienstgedaan hebbende en nu zonder kerk zitten.'* Toen de meeste bewoners na 10 oktober met mondjesmaat terugkeerden, vonden zij hun dorp ge-

De vroegere preekstoel. Het kerkinterieur na voorlopige herstellingen. (Verzameling Harry Van Lent)

havend terug. In totaal werden 146 huizen beschadigd, 16 brandden uit. Voor hun erediensten konden zij gedurende twee weken terecht in de 'nieuwe' kerk van Branst en daarna in de aangenomen meisjesschool van Mariekerke, welke diende als liturgische ruimte tot de kerk voorlopig was hersteld.

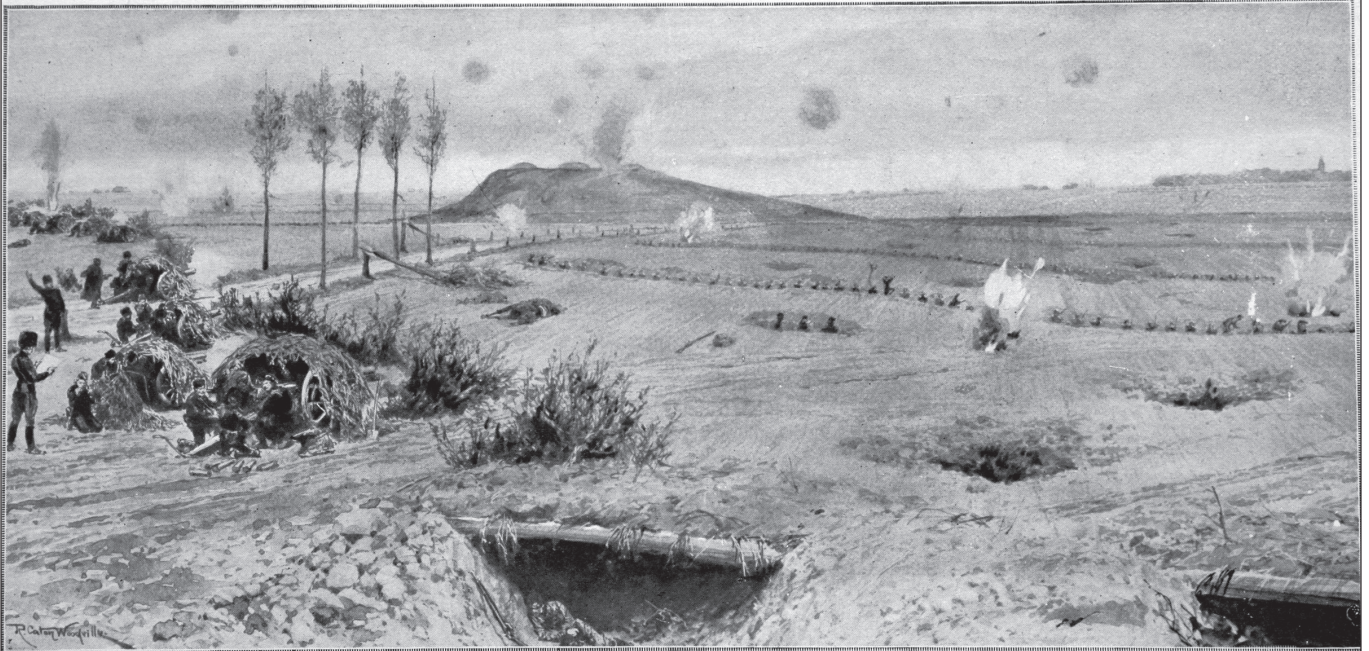
Verder verzet is zinloos (10 oktober)

Op 10 oktober om 9:15 uur arriveerde een auto met vier militairen en twee burgers voor de poort van het fort te Liezele. De burgers bleken burgemeester De Vos en volksvertegenwoordiger Louis Franck van Antwerpen te zijn. Zij werden in een aparte ruimte ontvangen en bevestigden dat geen enkel Belgisch officier zich nog in Antwerpen bevond. De Duitsers waren erg zeker van hun stuk. Kapitein-luitenant Sturbe voerde het woord en maakte duidelijk dat er geen keuze restte: het was de onmiddellijke en onvoorwaardelijke overgave of het was de herneming van de bombardementen op de stad en op de forten, waarbij Sturbe opmerkte dat dit niet met klein geschut zou gebeuren.

Fievez begreep geen andere uitweg te hebben en besloot de akte van overgave te ondertekenen. Het was 10 uur in de voormiddag wanneer de wagen vertrok richting redoute van Puurs. Commandant Victor Coene beseftte na de overgave van Liezele en Breendonk geen andere keuze te hebben dan de overgave. Burgemeester De Vos vroeg hem niet te veel tijd te verliezen omdat het ultimatum om 12 uur verliep en men 'over slechte wegen' nog naar Bornem moest. Om 11:15 uur verwittigde hij telefonisch commandant Jallay dat de afvaardiging onderweg was naar het Bornemse fort.

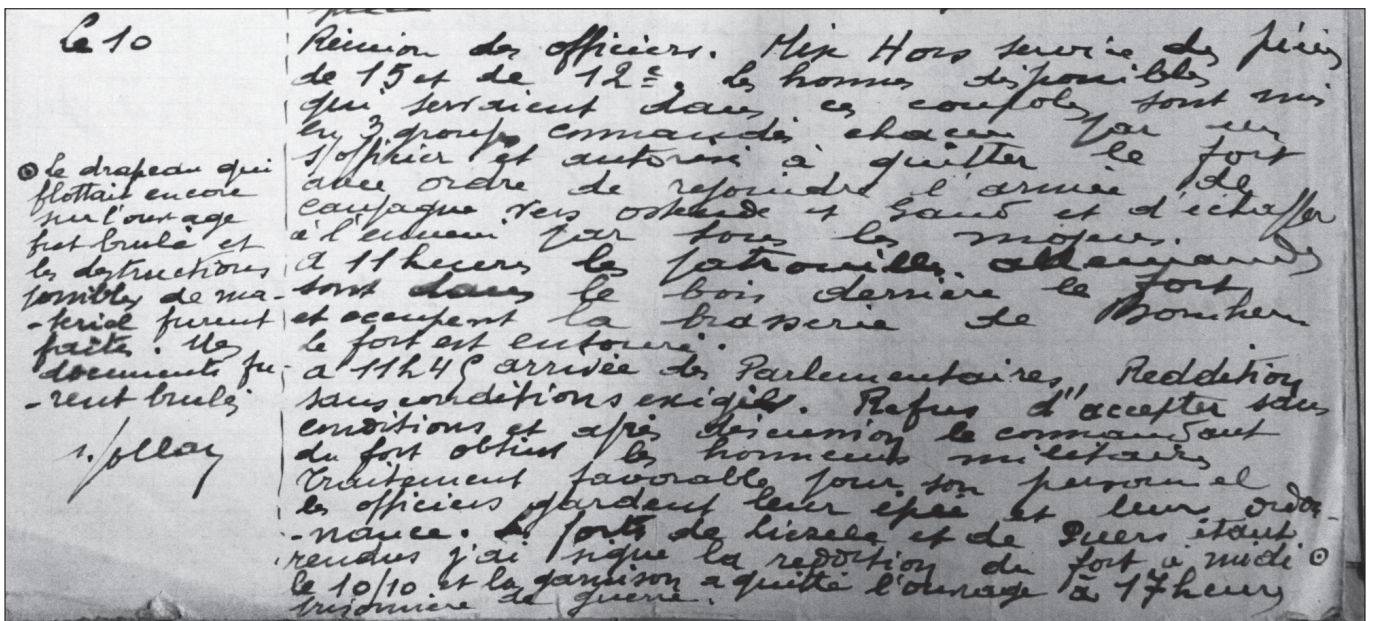
Om 11:40 uur stond de delegatie voor het fort. Het fort was omsingeld door Duitsers. Albert Jallay wilde echter niet zomaar de capitulatie ondertekenen. Hij weigerde de burgerlijke overheid te erkennen en wou een door generaal Deguise getekende akte van de overgave der stelling Antwerpen. Franck trachtte hem te overreden door te zeggen dat generaal Deguise in Antwerpen was vertrokken en om hem te zoeken geen tijd meer was. Bovendien waren alle forten verlaten en was hij de enige bevelhebber die zijn vesting niet wou overgeven. Hij wees hem ook op de verantwoordelijkheid van het aantal burgerdoden bij een herneming van de bombardementen. Het was ondertussen 12 uur geworden en de Duitsers begonnen hun geduld te verliezen, zij duwden hem de overgaveakten van Liezele en Puurs onder de neus en vervolgens de te ondertekenen akte van Bornem. Albert Jallay plaatste als laatste bevelhebber van de eens zo geroemde Antwerpse fortengordel zijn handtekening. De nationale driekleur wapperde nog op het fort, maar diende verbrand te worden net als alle documenten. De 230 manschappen en de 5 officieren kregen dan de tijd tot 17 uur om hun persoonlijke spullen samen te pakken. Voor het fort waren mensen samengetroeft en familieleden van militairen kwamen afscheid nemen. Het relaas van E.H. Tessens van Herentals, aalmoezenier in het Bornemse fort met zijn visie op het leven in het fort en de overgave op 10 oktober 1914: *'Ik ben naar Bornem als aalmoezenier van 't fort gekomen den 21^e augustus 1914 en heb 's anderendaags een altaarsteen in de abdij komen vragen en gekregen. Andere benodigdheden had ik zelf of van de kerk van Bornem ontvangen. Ik heb 's anderendaags in 't fort de H. Mis gelezen. Er waren op het fort ca. 350 soldaten met kapitein Rasquin, commandant, een doctoer en 4 officieren. De Commandant*

Un des combats qui ont précédé la chute d'Anvers : le fort de Bornhem (au centre) bombardé par l'artillerie allemande de gros calibre. Aux premiers plans, artillerie de campagne belge et infanterie dans les tranchées défendant l'intervalle entre le fort et l'Escaut.

In het weekblad 'l'illustration' verscheen een afbeelding van de gevechten rond het Fort in Bornem. Het was enkel op 13 en 30 september 1914 dat het fort te 'lijden' had van Duitse beschietingen. Buiten schade aan de grondbedekking van het fort was er weinig te melden.

voor dezen had zich zelfmoord den 11^e augustus. Hij was neurastheniek, overigens zeer bekwaam en had bij zijn komst in 't fort dadelijk gezien dat er niets in orde was. Koepels werkten niet, geen grof geschut, betonwerken moesten nog begonnen worden, enz. Hij was katholiek, maar praktiseerde niet. Heeft toch de priester laten komen, E.H. Verbiest die hem zijn biecht gehoord heeft en de H. Olie gegeven. Zijn opvolger was commandant Challier. Vlaming Jallay was katholiek en volbracht zijn plichten als Christenmens, was zeer nauwgezet in zijn plichtvolbrenging, heeft niet een dag het fort verlaten, was streng en soms hevig tegen de soldaten. Zeer ontevreden over kapitein Boeykens, die voor het materiaal te zorgen had en niets in orde had. Er was niet eens dynamiet om desnoods het fort te doen springen. De adjudant De Breucq en de andere officieren waren zeer vriendelijk tegenover den aalmoezenier, maar in religieuzaken vreemd zo niet onverschillig. De manschappen, grotendeels Vlamingen, waren in het algemeen goed en volzaam. Het waren goede artilleristen en

Detail uit het verslag van Albert Jallay, bevelhebber van het fort van Bornem

De capitulatie van het fort van Walem. Schilderij van Alfred Bastien. Een beeld dat ook de capitulatie van de Klein-Brabantse forten visualiseert. De bevelhebber verlaat de vesting gevolgd door zijn soldaten. De Duitsers groeten hen met militaire eer. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

hadden 't grootste genoegen als zij hun kanonnen mochten laten meespreken. De commandant was overlast, hij had geen econoom, slechts een officier die hem desnoods in 't commando kon vervangen, de overigen waren reservisten zonder voldoende technische kennis. Een accident, waardoor 5 soldaten en enige werklieden gekwetst werden, had plaats doordien een kanon werd afgeschoten voordat de koepel genoeg gedraaid was. De kapitein-commandant in zijn onderaardse kelder was enkel aangewezen op de rapporten die de telefoon hem van Antwerpen en de andere forten meedeelden, en volgens welke hij met de kaart voor zich de afstanden mat naar de punten waarheen de pointeurs in de koepels hunnen vuurmond richten. Het gerinkel der telefoonbel, dat bijna onafgebroken te horen was bij dag en nacht, hield op eenmaal stil om 11 uur 's avonds 10 oktober. 's Zaterdag in de voormiddag, 10 uur, is er een auto aangekomen met 6 man, 2 burgers, 4 militairen. De 2 in burgerkledij waren de burgemeester van Antwerpen en een raadsheer stapten uit, vroegen de commandant het fort over te geven aan de Duitsers. De commandant zegde geen burgerlijke overheid te erkennen, dat hij order had van de staf te Antwerpen vol te houden tot het laatste. De burgemeester, die zeer aangedaan en ontroerd was, zegde dat er te Antwerpen geen militaire overheid meer bestond, de forten allemaal of vernietigd of in de handen der Duitsers waren, en zo er nog een fort weerstand bood, om 12 uur het bombardement der stad zou herbeginnen. Na korte beraadslaging werd de overgaaf van Bornems fort, het laatste, getekend. 't Was voor 12 uur. Dan zijn ook de Duitse oversten binnengekomen, een compagnie mariniers stond buiten; onder de 4 militairen-oversten was een Oostenrijker. Ze waren met hun oogglazen bijna onkenkelijk. Ze hebben een tijd met de commandant gesproken. Dan zijn de soldaten bijeengeroepen, hebben de wapens afgelegd, inventaris is gemaakt van heel het materiaal, dat er nog te vinden was. Daarna hebben ze mogen inpakken, brood, vlees en wijn werden onder de manschappen verdeeld. De aalmoezenier had een valies van Verbist waarin hij kelk, H. Olie, ampullen en ander klein gerief kon bergen. Kazuifel, albe, missaal, enz. hadden geen plaats. Soldaten wilden ze verbranden om ze niet in Duitse handen te laten, doch de adjudant deed ze inpakken en heeft het pak bij het verlaten van 't fort aan zijn vrouw gegeven. Voor 2 uur werd de Duitse vlag aan het fort geheesen. Tussen 3 en 4 begon de uittocht. De officieren mochten hunne degens en wapens behouden, de soldaten niet. Commandant, officieren, doctoer en aalmoezenier kregen elk een soldaat om hun bagagie te helpen dragen, maar de jongens hadden al genoeg aan hun eigen ransel. Voor het fort werd er nog geruime tijd halt gemaakt. Officieren en soldaten konden hun vrouwen en kennissen spreken. Na afscheid van bekenden aan de poort van het fort werd omstreeks 3u30 uur begonnen met de uittocht. Vier Duitse Mariniers voorop, gevolgd door commandant, officiers, aalmoezenier, de soldaten en een escorte van een dertigtal Mariniers. De weg ging over Oppuurs, waar een kar voor de bagage werd gevonden, over Puurs naar Willebroek waar een half uur werd gepauzeerd om te eten aan een herberg. In Heffen kon met enige moeite over de vernielde Zennebrug, het was donker wanneer Mechelen werd bereikt. Van de duisternis hadden verschillende gevangenen gebruik gemaakt om weg te glijpen. Officieren werden ondergebracht op de bovenverdieping van het oudstadhuis, de soldaten werden op de benedenverdieping ondergebracht en om middernacht werd nog brood, opgelegde zalm en wijn gebracht. 's Morgens moest iedereen verzamelen op de Egmontplaats, zakken werden binnenste buiten gekeerd, een paar Duitsers haalden het bruikbaar er uit, de rest werd met een wilde schop in het rond getrapt. Om 9 uur soep in de Jezuitenkerk en om tien uur naar het stationsplein. Hier kwamen de garnizoenen van de forten Liezele en

Overgave van Antwerpen

Generaals Maes en Deguise hadden zich zonder medeweten van de burgerlijke overheid teruggetrokken in fort Sint-Marie. Burgemeester De Vos en de raadsleden Louis Franck en Rijckmans hadden vruchteloos gewacht en vermoedden dat na het springen van de noodbruggen alle militairen waren vertrokken. Met als bemiddelaar de consul van Spanje reed de groep naar het Duitse hoofdkwartier in Kontich. Daar opperde men dat het nutteloos was met de beschieting verder te gaan, omdat de stad door burgers en soldaten was verlaten. De Duitsers geloofden hen echter niet en vreesden voor een hinderlaag. Ook vond men het ongehoord dat de overgave zonder bijzijn van militairen werd bedongen, want burgers waren immers niet bevoegd om dergelijke zaken af te handelen. Men kwam tot een vergelijk en de generaals Deguise en Maes gaven zich gevangen op fort Sint-Marie. Zij hadden generaal Werbrouck ter onderhandeling gezonden. Deze kon enkel op het stadhuis de al getekende overgave medeondertekenen.

In de namiddag trokken de Duitse troepen triomfantelijk Antwerpen binnen. Generaal von Beseler en de militaire gouverneur von Schröder schouwden de troepen voor het Koninklijk Paleis op de Meir. Toeschouwers waren er niet met uitzondering van twee Amerikaanse journalisten. Vijf uur lang zagen ze de indrukwekkende stoet in militaire pas voorbij paraderen.

De komst van de Duitse troepen veroorzaakte een ware exodus. Op de Scheldekaai trachtte iedereen weg te raken uit de stad. De bestemming was van minder belang. (©Archief MAS)

In Duitsland was de inname van Antwerpen groot nieuws. De stad stond gekend als één der sterkste vestingen in de wereld. Generaal Brialmont had berekend dat de stad gedurende twaalf maanden een belegering van 300.000 manschappen aankon. Maar vooral was Antwerpen met zijn kathedraal het cultuursymbool van België en zijn haven de springplank naar aartsrivaal Engeland. De Duitse kranten blokletterden: *'Antwerpen Deutsch!'* Er verschenen postkaarten van Antwerpen met de beeltenis van von Beseler. Stafchef Erich Stichswich schreef zijn bevindingen in *'Antwerpen 1914'* uitgegeven in opdracht van het Duitse Rijksarchief.

Het IIIe Reserve Corps van von Beseler volgde de Belgen nog naar de IJzer. In mei 1915 werd hij naar Rusland gestuurd om daar deel te nemen aan het beleg van Novo Georgievsk (10-20 augustus 1915). Een belegering die te vergelijken was met Antwerpen en waar hij met dezelfde wapens een doorbraak forceerde door de forten uit te schakelen en de stad in te nemen. Hij werd op 24 augustus 1915 aangesteld als Duits Gouverneur-generaal van Polen in Warschau. Na de wapenstilstand vertrok von Beseler uit Warschau. Tegenstanders verweeten hem dat hij vertrok zonder zijn troepen te groeten. De Poolse bevolking werd echter met de dag vijandiger en lieten hem weinig keuze. De generaal keerde echter ziek terug en stierf op 71-jarige leeftijd op 20 december 1921 in Neubabelsberg.

Van de verovering van Antwerpen werd in Duitsland een postkaart met generaal von Beseler uitgegeven. (www.allworldwars)

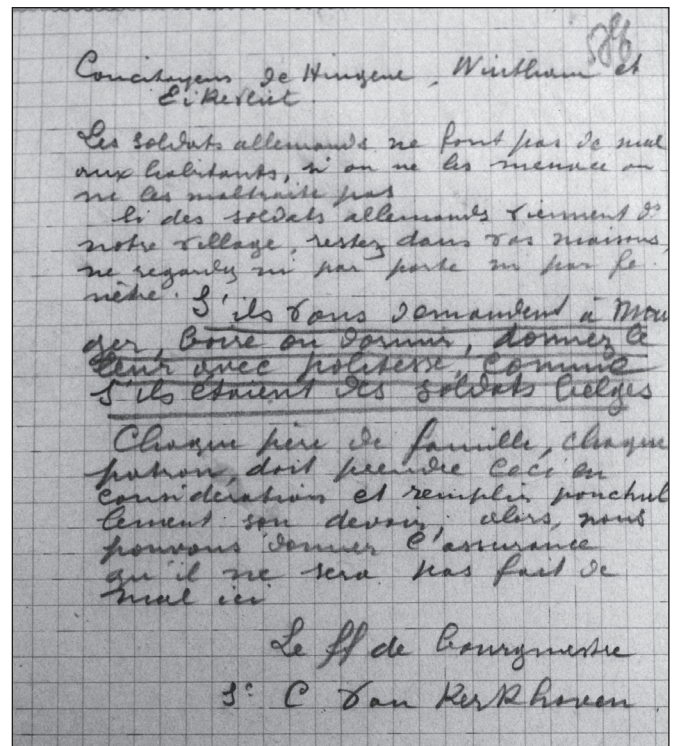
Bezetting Klein-Brabant

Geen rust voor de uitgeputte Belgische soldaten

Ondertussen hadden koning Albert en zijn uitgeputte manschappen Oostende bereikt. De Koning, enkele officieren en de Minister van Oorlog overlegden er met de Franse generaal Pau en de Engelse generaal Rawlinson. Pau stelde voor om het Belgisch leger naar de linie Saint-Omer-Calais te sturen om op adem te komen. Het voorstel werd unaniem aanvaard, alleen het Franse opperbevel weigerde zijn goedkeuring. De slag aan de IJzer zou beginnen.

Het leven gaat zijn gang

Veel volk was er niet op de begrafenis van 'vluchteling' Willem Van Der Linden uit Liezele op 10 oktober 1914.³⁷ Vier vijfde van de bevolking was immers nog op de vlucht. Willem, vader van 15 kinderen, was Liezele ontvlucht nadat zijn huis en stallen werden platgebrand. Hij had een onderkomen gevonden op de windmolen van Oppuurs, maar toen ook deze door de Belgische troepen was vernield, was hij ingetrokken op de houten molen van familielid Jules Verbruggen te Bornem. Hij werd echter ziek en overleed in het gasthuis. Ook de onderpastoor van Oppuurs had een onderkomen gevonden in dezelfde molen te Bornem. Om op verkenning naar Oppuurs te gaan deed hij een burgerplunje aan. Om 13 uur nam pater Van Doninck van de Bornemse abdij de doop op zich van Maria Barbara Francisca Saerens, dochter van Petrus Joannes en

Plaatsvervangend burgemeester Van Kerckhoven van Hingene kreeg kritiek van de legerleiding door al dagen voor de 'val van Antwerpen' een brief uit te hangen om 'lief' te zijn tegen de Duitse troepen, hun eten en drinken te geven en hun te behandelen als waren het Belgische soldaten (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

³⁷ Guillelmus Van Der Linden, geboren te Liezele op 27 augustus 1858 als zoon van Jan en Elisabeth De Muylder. Echtgenote van Maria Louisa De Vleeschouwer.

Valentina Van Ranst, het eerste kindje afkomstig van de afgebrande wijk Boskant en nu verblijvende aan de Sint-Amandsesteenweg. Door afwezigheid van de koster nam Edmond Van Fraeyenhoven deze taak op zich. Toen de pater daarna terugkeerde naar de abdij, zag hij Duitse militairen uit het fort op zoek naar eetwaren in het dorp, hem vriendelijk groetend: “*Kein essen im Fort*”. De belleman, vergezeld van Jos Van Roy en mr. Mees, vroeg de achtergebleven Bornemse bevolking om kalm en vooral beleefd en vriendelijk te zijn wanneer de Duitsers in de straten verschenen. Rond 17 uur vertoonden zich de eerste Duitsers: twee Uhlanen te paard trokken door de verlaten Bornemse straten.

In Puurs nam kapitein-luitenant Waldmann zijn intrek in de woning van notaris Verbelen.³⁸ Ook in het platgebrande Liezele keerden de eerste vluchtelingen schoorvoetend terug. Zuster Augustine (Octavie Tierens) uit Liezele maakte als vijfjarig kind de gruwel mee, het bleef op haar netvlies gegrift. Maar het geeft ons een bijzonder goed beeld van hoe men met heel weinig verder kwam en opvallend, je hoorde weinig klaagzangen. Met de plechtige communie was men tevreden met een ‘witte’ boterham. Zaten we soms aan tafel met een opgetrokken neus, dan stond het antwoord van grootmoeder die bij ons inwoonde klaar: ‘Voor jullie moest het nog eens oorlog worden’. Ze had gelijk. Het is logisch dat de oorlogsperiode deze mensen had getekend. Bij hen werd niets weggegooid, werd een kapotte broek gelapt en ging niets verloren. Voor hen was luxe synoniem van verkwisting. Zuster Augustine vertelt: ‘Hoe was het bij onze thuiskomst gesteld? Het bakhuis stond nog recht, het geraamte van de serre had stand gehouden, de rest was totaal opgebrand. Ook in de kelder was alles totaal verast, met één uitzondering: het houten kruisbeeld werd intact naar boven gehaald. Naar huis komen en niets meer bezitten, hoe leg je dat uit? Wel, vader en mijn broer hadden gedroogd gras in de serre gebracht en die diende als zitplaats, slaapkamer, enz. Als kookstel werd de open haard van het bakhuis gebruikt. Meubelen? We kregen van Fortuin, waar nu de Zammelaar woont ieder een vork en een lepel, alsook drie kleine stoeltjes. Naargelang de tijd vorderde werd de verblijfplaats bijgewerkt want de winter stond voor de deur. Na lang vragen kregen we de toelating om huis en stallen te bouwen. Paardenstal en karhuis zijn van latere datum. Stilaan begon het gewoon werk: landbouw en veeteelt, maar het grootste gedeelte van de opbrengst moest worden binnen geleverd. Zoals graan, aardappelen, vlees enz. Vandaar ontstond smokkel, huiszoekingen, diefstal, inbraak en geheime voedselvoorziening. Er bestond wel een comité voor voedingsrantsoen, maïsvlokken en speciale honing voor boterhammen en soms afgedankte kledingstukken voor behoeftigen. Wat aten we dan? Wel, gewoon voedsel. Iedere boer had zo een geheime schuilplaats voor graan en aardappelen. Bij ons was een put gegraven onder een bed op de kelderkamer, maar niemand van de kinderen wist dat. Bij de Duitse huiszoekingen waren gewoonlijk afgevaardigden van het gemeentebestuur. Zo een bezoek gebeurde natuurlijk vaak en onverwacht. Bewijs: bij ons thuis op een donderdag, de kinderen waren naar school, moeder naar de Puurse markt en vader naar een koopdag. Weldra werd op de deur gebonkt. Ons Pauline en Dis waren alleen thuis. Max een Duitser voor wie iedereen schrikte en beefde, gevolgd door twee van de burgerwacht Liezele wilden wat vinden. Na alles doorsnuffeld en doorstoken te hebben moesten ze terug met ledige handen, ons Pauline had het haar zo aangetrokken dat het haar bijbleef en na twee jaar dokteren moesten wij haar ten grave dragen. Als koffie gebruikte men gebrande gerst. Brood werd thuis gebakken, maar daar het graan ook gerantsoeneerd was, moest er weer wat op gezocht worden. ’s Avonds op een geheime plaats, kelder, werd er verborgen graan gemalen met een molentje zo groot als een huidig vleesmolentje. De boterhammen werden gesmeerd met een soort honing van het comité of varkenslies. Dat kreeg men ook in het comité, maar ons vader, die ik veel vergezeld, ging ’s avonds veel naar nonkel Staaf op de Veurt te Breendonk die ons gewoonlijk een goede portie meegaf. Op die ogenblikken heb ik toch veel schrik uitgestaan. Vader stookte de open haard in het bakhuis om er suikerriet te stoven om er siroop van te maken. Tarwe hadden we niet en op de dag van de plechtige communie van ons Martha hadden we graag een witte boterham gehad. Daarom naar Oppuurs, naar Van den Bergh. We trokken langs binnenwegen maar werden gedurig met lichtstralen gevolgd. Als trekdieren werden er veel ossen gebruikt, want paarden waren door de Duitsers afgenomen. Na een zekeren tijd hebben wij een blind oorlogspaard gekocht. In het begin konden we dat niet hanteren, bij het minste gerucht, geladen of niet geladen, schoot het op de vlucht. Nadat het getemd was hebben we er vele jaren wel mee geweest.’

Niet alleen in Breendonk lagen de loopgraven er verlaten bij. Veel teruggekeerde inwoners gingen er op zoek naar iets bruikbaar of zaken die bij hen waren weggenomen; in de loopgraven werden deuren en vensterluiken gebruikt. (©Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

³⁸ huidig gemeentehuis van Puurs

Rooftochten

In Oppuurs waren bijna alle burgers, met uitzondering van drie gezinnen waaronder het gezin van de burgemeester, op 11 oktober teruggekeerd. Angstwekkend was dat tijdens die enkele dagen afwezigheid bijna alle woningen opengebroken waren. Bij de burgemeester had een dronken Duitser veel schade aangericht en de wijnkelder geplunderd. Hij had ook de Belgische vlag aan het gemeentehuis naar beneden gehaald en verscheurd. Ook waren er dieren op de wei geslacht en in stukken gesneden.

In Bornem was bijna de ganse bevolking op de vlucht. De straten werden nu ingenomen door tal van vreemde snuiters op ronde, veelal op rooftocht en overtuigd dat tijdens de oorlog wetten niet van tel zijn. Veel mensen van Bornem waren halsoverkop vertrokken toen bekend werd dat de brug zou ontploffen. Soms hadden zij zelfs de tijd niet genomen om de deuren af te sluiten. In de Barrelstraat kwam het tot handgemeen tussen achtergebleven burgers en een aantal rare gasten. Toen ook hier de burgers met mondjesmaat terugkeerden, vonden zij tal van opengebroken woningen. Zelfs in de abdij was de voorraadkelder leeggeroofd. In de tuin zaten wel 300 mannen, vrouwen en kinderen, binnengekomen langs een openstaande Bospoort en langs de open schietgaten in de muur. Metser Charel Van Laer die uit Holland terugkeerde, metste de openingen dicht. Ook kasteel Geelhand ontsnapte niet aan de roofzucht.³⁹ Een bende van zo'n 300 personen roofde alles wat los zat, zoals de verzameling Chinees porselein, een waardevol schilderij, een aantal prenten en wel 600 flessen wijn. Al wat niet kon meegenomen worden, werd stuk geslagen. Geen enkel boek uit de bibliotheek bleef heel.⁴⁰ Beddengoed en meubels werden door de vensters gekieperd. Met de piano reed men al spelend door de straten. De dief van de piano, een Bornemnaar die voor de oorlog altijd braaf geleefd had, pleegde enkele weken later zelfmoord uit schrik voor gerechtelijke vervolging. Bij de plundering van kasteel Geelhand durfde de politiecommissaris niet optreden uit vrees voor zijn leven.⁴¹

De Belgische soldaten die in de abdij ingekwartierd hadden gelegen, hadden veel munitie in de vijver gegooid. Maar voor de jeugd was het een spel geworden om munitie, al of niet gebruikt, te zoeken. Daar werden dan langs hoek en kant 'proeven' mee gedaan. Het resultaat was dat dokter Van Den Abeele, eveneens pas teruggekeerd, de eerste gewonden mocht verzorgen, halfblind door ontploffing van de achtergelaten munitie. Op 12 oktober brak 's nachts brand uit in brouwerij 'de Ster' te Bornem. De Belgische soldaten hadden er gelogeed en lieten munitie achter. De brand in het bijgebouw van de mouterij joeg gensters in de richting van herberg 'Het Gemak', maar ook naar de kerk en het gasthuis. De oudjes en zieken werden geëvacueerd, maar om 2:30 uur was men de brand meester. Van de verwarring hadden enkelingen gebruik gemaakt om op strooptocht te trekken. Er werd onder andere ingebroken bij Louis en Jozef Van Roie, de familie Simon, in 'de Dultf' bij Marius Van Baren, bij onderpastoor Van Reeth en bij de familie Van Den Berg op de Kraaihoef.

In Liezele hield een soldaat een oogje in het zeil om plundersaars af te schrikken (©Archief Linsella)

Remis Henri 5 nov. 1914
 1 een brek en vesten zwarte velver.
 2 breken vesten bruin elastiek
 brek zwarte chivriet en
 3 een zwart ezelt met witte
 miel.
 dit alles gekregen door de
 Duitsers
 bij de H. van Kapl. Meyners
 1 brek en vesten zwarte velver
 gekregen van 6 nov. 1914
 de Duitsers met verlicht
 De Bruyzer Wilh.
 Antwerpen
 1 Een elastiek brek
 twee vesten
 Een grys sifjas
 Een sifjas
 Een paar bottin en de rest
 nog gekregen te hebben eenen pak
 verspreid welke hij al wedergeven
 Luitj. Smid, ook gekregen door de
 Duitsers
 6 nov. 1914 nam ik
 met de Duitse
 bij Van den Baren
 Remis Petrus te hebben gekregen
 met de Duitsers
 1 zwarte elastiek winterpak en
 een grys vest en een sifjas
 welke hij wedergeven

Na de gevechten werden sommigen betrappt met kleidij en andere persoonlijke zaken van soldaten. Zij moesten aan de veldwachter bewijzen waar alles vandaan kwam. Soms had men zelfs een ezelt gekregen van de Duitsers. (©Gemeentearchief Puurs)

³⁹ Nu gemeentehuis van Bornem

⁴⁰ Schattingsverslag van het kasteel van barones Pycke op 14 oktober 1914 (Lier-privé-archief Jules Mees)

⁴¹ Nota's van Jules Mees (Lier-privé-archief Jules Mees)

De pastorie van Hingene was eveneens leeggeroofd en aan de Roddam werd een koe op straat geslacht en verdeeld. Het was opvallend hoeveel varkens er uit de stallen van de boeren werden gestolen. Men vroeg zich af hoe dat zonder geschreeuw der slachtoffers gebeuren kon; het middel was eenvoudig en probaat: *'Men houdt den sus een pekelharing voor zijn snuit en hij volgt stommelings zover men wil.'* Te Sint-Amands vond men nog een haring in 't ledig varkenskot.

Het schepencollege van Sint-Amands vergaderde op 21 oktober met het doel politie maatregelen te treffen om de plunderingen een halt toe te roepen. Er werd vooreerst beroep gedaan op de goede wil en het gezond verstand van de burgers om al wat ze in huis hadden en hen niet toe hoorde aan de rechtmatige eigenaars terug te geven. Wanneer twee weken later nog geen resultaat bekend was, kregen de dieven nog twee dagen om alles terug te bezorgen. Nadien zouden een schepen, de veldwachter en acht leden van de burgerwacht de nodige *'nasporingen en huiszoekingen doen'* en zou proces-verbaal worden opgemaakt tegen de moedwillige. Als hulp voor de gemeentelijke politie werden Theofiel Stassijns en Frans de Winter als tijdelijk politieagent aangeduid.

De toestand begon totaal uit de hand te lopen. De trein vanuit Hulst was weer beginnen rijden tot in Temse. Telkens had hij een aantal Bornemse vluchtelingen mee die naar huis weerkeerden. Velen vonden hun huis echter leeggeroofd. In Boom, Willebroek, Terhagen en Rumst werd dan weer geplunderd door de Duitsers zelf. De teruggekeerde vluchtelingen vonden alle deuren opengebroken. Het voetpad lag bezaaid met dozen, scherven en al wat te zwaar was om mee te nemen. Door de bevolking werd met een beschuldigende vinger richting gemeentebestuur gewezen. Veelal waren de burgemeester en schepenen de eersten die hun gemeente achterlieten en ze verbleven ofwel in Holland of in Engeland. Na de aanhoudende golf van inbraken en plunderingen werden de mensen die straffeloosheid beu. Vanaf donderdag 15 oktober begonnen de Duitsers te patrouilleren in de straten om de plunderingen te stoppen.

In Puurs werden zes burgers door 'Hauptman' Waldmann aangesteld om politietoezicht te houden: hoofdonderwijzer Jozef Van Den Houtte, metsers P. Scheers en Frans Caluwaerts, schilder Jozef Hermans, klerk Victor Wouters, herbergier Jan Laureys en veldwachter Leopold Caluwe. Na enkele dagen werd een veiligheidswacht ingericht waarbij alle mannen tussen 18 en 45 jaar werden betrokken. Onder toezicht en bevel van politiecommissaris De Vierman werden beurtlijsten voor het wachtlopen opgemaakt. De wacht bleef in voege tot drie maanden na de Bevrijding.

In Sint-Amands kwam er voorlopig geen echte veiligheidswacht, maar elke wijk kreeg een opzichter aangewezen. Voor de Heikant waren dat Engelbert Joos en Leopold Van Assche, op de Dam patrouilleerde Frans De Koster, op de Smissen was dat Karel Van Dam. Op de Larendries hield Alois De Decker een oog in het zeil en op de Fok verdeelden Theofiel De Bock en Egied Buggenhout het werk. Uiteindelijk koos de gemeente in november 1915 toch voor een effectieve veiligheidswacht. De wacht kwam onder bevel en toezicht van de burgemeester en Florent Oste werd hoofd van de wacht, bijgestaan door Herman Wils, Cesar Tierens en Jan Hoofd. Alle mannen tussen 18 en 45 jaar waren automatisch lid van de 'Veiligheidswacht' (18 nov. 1915). Als geneesheer werd Omer Pauwels gekozen.

Voor Bornem werden alle mannen van 21 tot 45 jaar wachtplichtig. Dit betekende ongeveer 700 man, verdeeld in 25 patrouilles van 5 man, die elke nacht de ronde deden, van 8 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens. Als wapen droegen ze een 60 cm lange stok. In Hingene kwam er een wacht vanaf september 1915. Hier waren het evenzeer de mannen tussen 21 en 45 jaar die zich moesten beschikbaar stellen. Vanaf 22 november 1915 werd volgende lijst met verantwoordelijken opgesteld: wijk A: Emeric Seps als overste, Frans Vertongen als bijgevoegde overste; wijk B (Wintam): Denis Joos als overste, Cesar Steenwegh als bijgevoegde overste; wijk C (Eikevliet): Karel Marnef als overste, Jules Selleslagh als bijgevoegde overste; wijk D (Klein-Mechelen): Albert De Wachter als overste, Alfons Daelemans als bijgevoegde overste. In Lippelo en Oppuurs organiseerde men de wacht in dezelfde periode, alleen werden in Oppuurs de mannen al vanaf 18 jaar aangeduid. In Oppuurs was Edmond Willocx overste, bijgevoegde oversten waren Henri Stevens, Cornelis Moernaut en August Peeters, geneesheer te Puurs. Op 4 september 1917 werd op vraag van de 'Zivilkommissar' een nachtwacht opgericht, dit na de melding van diefstal van tal van veldvruchten.

Waar is de burgemeester?

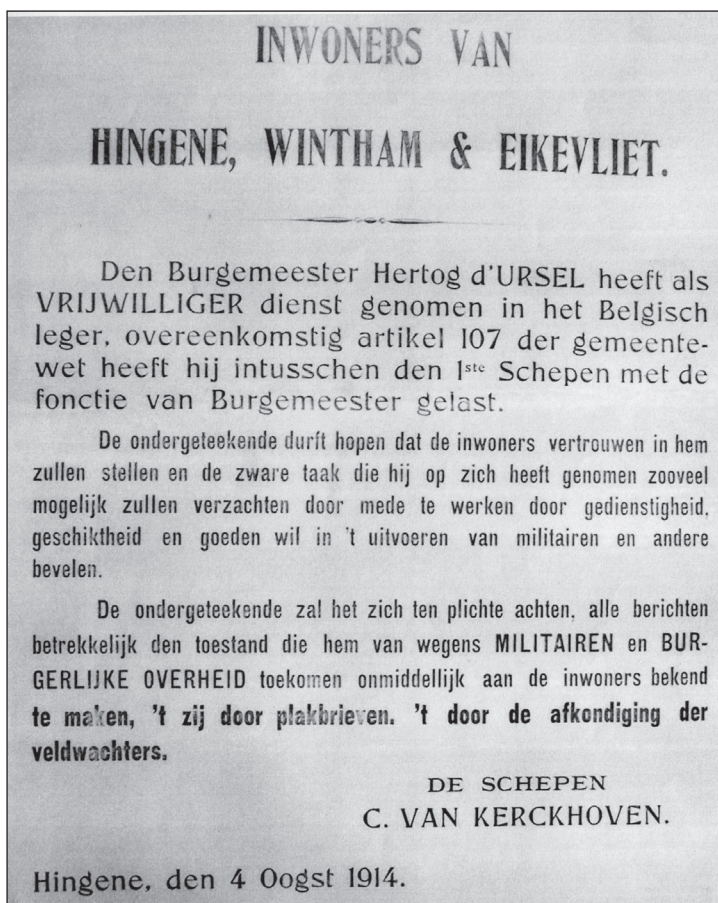
In Temse koos de achtergebleven bevolking een tijdelijk gemeentebestuur omdat het ganse bestuur de vlucht had genomen. Isidore Huys werd burgemeester, De Schaepdrijver en Karel Van Hoeylandt schepenen. August Wilford en Arthur Hemelaer werden als raadslid gekozen. In Puurs werden plakbrieven gehangen waarop de verkiezing van een nieuw gemeentebestuur werd aangekondigd. Het was een ludieke actie die moest aantonen dat bijna alle voor-aanstaanden waren gevlucht. De meeste Klein-Brabantse burgemeesters hadden zoals de andere welgestelde families

net voor de val van Antwerpen veiliger oorden opgezocht. Het merendeel was na enkele weken weergekeerd. Van Milders uit Liezele trok naar Eikevliet en ook Karel Lefebvre uit Ruisbroek en hertog d'Ursel (Hingene) bleven in het land. De meeste andere burgemeesters kozen Nederland als vluchtoord. De Lippelose burgemeester Arnold Van Ingelgem verbleef met zijn gezin in Tilburg, hij was er lid van de raad van bestuur der Nederlandse smalspoorwegen en verbleef er de volledige oorlogsperiode. Ook Jan De Winter uit Oppuurs verbleef de ganse oorlog in Holland. Mariekerke met burgemeester Van Doorslaer vormde de enige uitzondering, want hij bleef de ganse oorlog plichtsbewust op post. Voor al de andere gemeenten werd door de achtergebleven schepenen en raadsleden een vervanger aangeduid. In de mate van het mogelijke werd gekozen voor de eerste schepen.

In de Bornemse zaal 'De Roos' was op 14 oktober een bijeenkomst georganiseerd om een nieuw gemeentebestuur te kiezen. Hier werd Van den Hoeck tot burgemeester gekozen. Ward van Eetvelt, de klerk van weverij Peeters, werd secretaris. Van Den Hoeck, voor de oorlog drogist in Antwerpen en getrouwd in Sint-Niklaas, kwam na de mobilisatie met zijn drie kinderen in Bornem wonen. Hij was opzichter bij de versterkingswerken aan het fort. Dankzij zijn kennis van zaken, zijn welbespraaktheid en zijn gezag wist hij respect af te dwingen. Op het kasteel van Marnix werd de volgende dag een vergadering belegd met Marius Van Baren, dr. Van den Abeele, Jos Van Roie, pater Van Doninck, Jules Mees en de 'nieuwe' burgemeester Van den Hoeck. Deze laatste verdedigde er zijn aanstelling en verklaarde dat hij zich het gemeentezegel had toegeëigend. *'Het wettelijk gezag van Bornem is en blijft afwezig. Vier der gemeenteraadsleden zijn thuis, maar laten zich niet zien, politie evenmin. De schelmen zijn baas en roven dag en nacht. Het volk heeft honger en er wordt voor geen levensmiddelen gezorgd,'* aldus Van den Hoeck. Hij wou het gemeentezegel gebruiken om levensmiddelen uit Antwerpen aan te vragen en om een politiedienst in te richten. De commissaris en de veldwachter liepen inderdaad in het dorp in burgerkledij.

Op zondagavond 18 oktober werd een speciale raad samengeroepen. De nieuwe burgemeester Van den Hoeck en zijn secretaris Van Eetvelt, graaf John de Marnix, Jules Mees, dr. Van den Abeele en de vier 'oude' raadsleden kwamen tot een ontwerpakkoord om een afvaardiging naar Antwerpen te sturen. Deze zou moeten trachten levensmiddelen, petroleum en kolen naar Bornem te krijgen. Tevens werd beslist een brief te schrijven aan burgemeester Cammaert en zijn secretaris om direct terug te keren met de gemeentekas. Ten derde werd beslist een burgerwacht op te richten om de orde te herstellen. Ook praktische problemen vroegen een oplossing. Er was gemor om de 'stomme' vernieling van de Scheldebrug en om naar Temse te gaan moest men schoenen en kousen uittrekken om bij laag water tot bij het overzetbootje te raken. Anderzijds patrouilleerden de Duitsers in het dorp, per twee of met drie. Zij hadden hun zakken vol met chocolade en suikergoed om de sympathie van de kinderen en de burgers te winnen. De meesten bleven voorlopig toch achterdochtig. Bij de Bornemse vluchtelingen die uit Holland weerkeerden, waren de meningen over de daar genoten 'gastvrijheid' uiteenlopend. Sommigen waren goed onthaald, maar velen hadden hun laatste cent moeten afgeven om niet van honger te sterven. Zij waren blij terug thuis te zijn, maar keken toch somber tegen de toekomst aan.

Op 21 oktober 1914 kwamen burgemeester Cammaert en secretaris Mampaey, Theo De Maeyer, Fons Schilders en Victor van Oostenrijk naar Bornem terug. Voorlopig bleef noodburgemeester Van Den Hoeck aan het bewind, maar begin december belegden de Bornemse bakkers een vergadering waar ze zijn ijver in twijfel trokken. Hij werd verdacht van eigenbelang. Twee weken later werd hem zijn mandaat ontnomen om voor levensmiddelen te zorgen. Voortaan

In Hingene was burgemeester hertog d'Ursel vertrokken als vrijwilliger en werd schepen van Kerckhoven aangeduid als vervangend burgemeester (©Parochie-archief Sint-Stefaan Hingene)

nam Theo De Maeyer dat op zich. Deze probeerde bij de grote boeren op Luipem en Doregem aan graan te geraken. Dezen hadden echter hun graan al elders verkocht. Van den Hoeck werd in februari 1918 door de Duitsers opgepakt voor smokkel. Hij speelde onder één hoedje met de Duitsers, maar pech voor hem, er was een 'nieuwe Duits' die de wachtpost bezette en die kende hem niet.

Postbedeling

Ook de Belgische postdienst werd getroffen door de Duitse inval en de latere bezetting. Een van haar eerste daden was het overbrengen van de centrale dienst in Brussel naar Antwerpen circa 15 augustus 1914. De post had al op 4 juli 1914 een opmerkelijke schikking getroffen en voortaan werden de briefbestellers gewapend de baan op gestuurd. Op 11 augustus werd beslist dat de pistolen ongeladen in het postkantoor ter beschikking lagen. Duitse patrouilles schoten immers op al wie gewapend was.

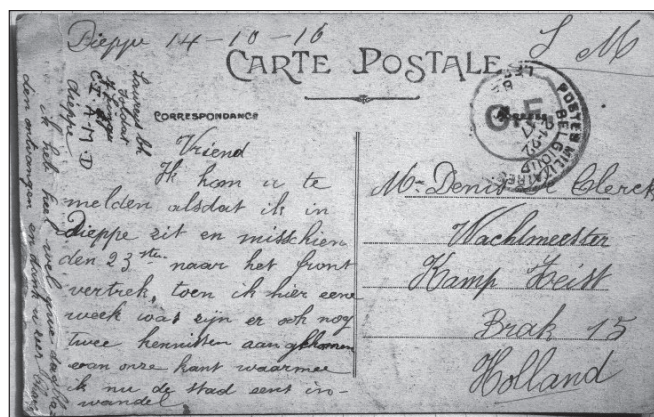
Begin augustus werd stelselmatig het postverkeer van en naar het front op punt gesteld. Na de val van Antwerpen en de terugtocht achter de IJzer hadden de legerdivisies een eind achter de frontlinie een vast hoofdkwartier ingericht. Het was echter niet eenvoudig om een brief op zijn bestemming te krijgen omdat alle legerdivisies bijna dagelijks van plaats wisselden. Daarom werden een aantal regels ingevoerd. Op de te verzenden brieven diende eerst alleen de legerdivisie vermeld, maar vanaf 9 augustus moest ook het Regiment, Bataljon en Compagnie worden vermeld en een goede week later werd beslist om het adres zoveel mogelijk te verduidelijken, bijvoorbeeld met de diensten als bakkerij, enz. S.M. op de plaats van het zegel betekende een portvrije verzending. Ook gemeentebesturen konden portvrij verzenden. Vanaf 10 augustus mochten brieven van militairen ook op zondag worden besteld.

Telegraaf bewees nut

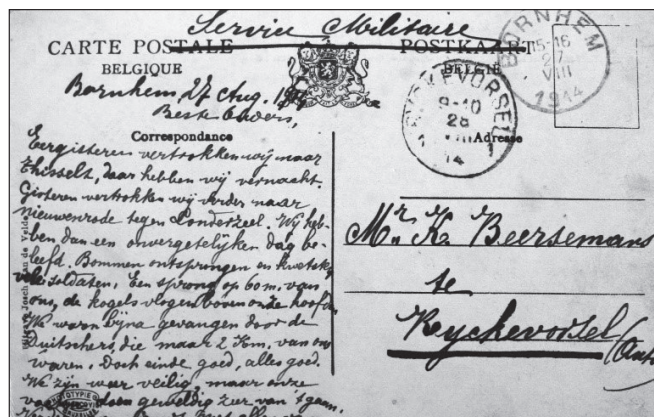
Bij het uitbreken van de oorlog beschikte ons land over een uitgebreid telegrafienet. De meeste posten stonden in stations (Oppuurs), postburelen en ook uitzonderlijk bij enkele firma's. De legerleiding maakte dankbaar gebruik van haar diensten, temeer daar de Duitsers aanvankelijk geen oog hadden voor het communicatiesysteem. Ook van de legerleiding van de 4^e sector, eerst gehuisvest in het gemeentehuis in Puurs en later in het kasteel d'Ursel te Hingene, zijn tal van telegrammen bewaard gebleven. Mariekerkenaar Frans Van Meerbeek zag de telegrambezorgers in de Bornemse Boomstraat aan het werk tijdens zijn vlucht: 'De auto's van het Roode kruis snorren ons voorbij,

Burgemeester Cammaert was tijdens de woeligste dagen naar Nederland gevlucht. Na twee weken keerde hij terug. Drie van zijn zonen: Jozef, Etienne en Karel hadden zich als vrijwilliger opgegeven. Echtgenote Caroline Poppe maakte zich verdienstelijk bij tal van ondersteuningscomités. (Verzameling Denise Cammaert)

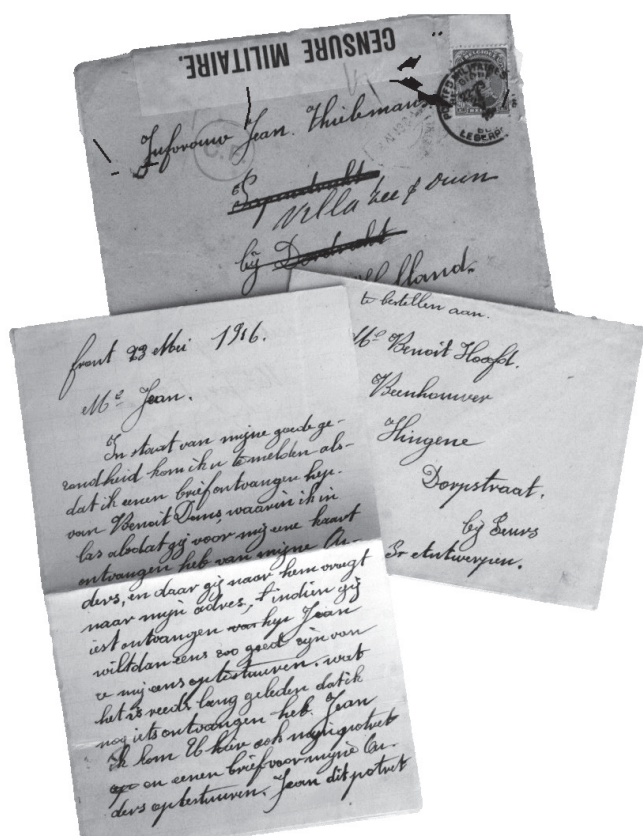
Kaart van Charly Laureys aan Denis De Clerck, de latere veldwachter van Mariekerke. Laureys was in opleiding in Dieppe, maar moest op 23 oktober 1916 naar het front. (Familie De Clerck-Mariekerke)

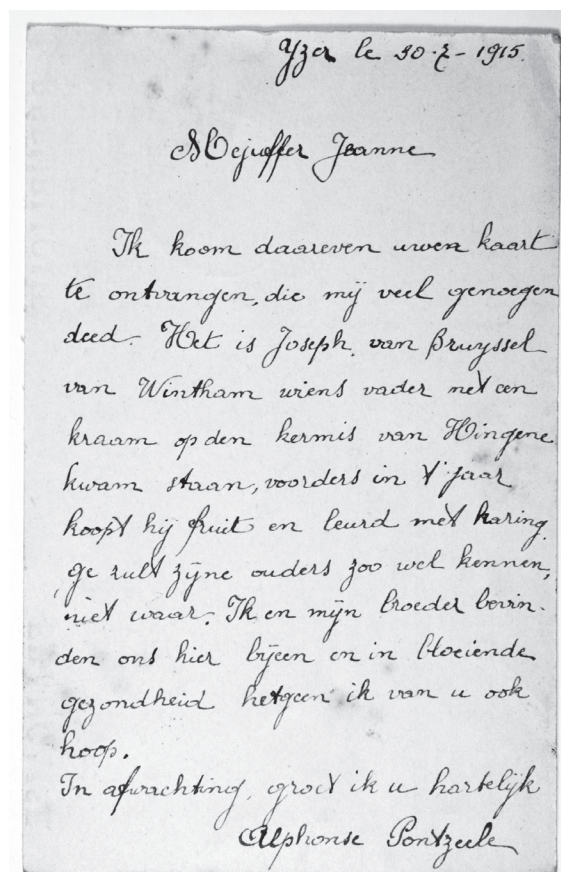
Karel Beersemans van de 3e Jagers te Voet, was getuige van de slag bij Impe. Terug in het kantonement te Bornem schreef hij deze kaart aan zijn ouders, nog steeds onder de indruk van het geweld. (Verzameling René Daelemans)

naar buiten de vesting, waar naar men zegt, de infanterie slaags is met den vijand. Anderen ronken ons voorbij, 't dorp binnen met gewonden, welke men aan windels en bleeke aangezichten vluchtig kan herkennen. Motor's kruisen daartussen met duivels van motorrijders; 't zijn vliegende verkenners en telegramdragers van de staf naar de vechtende troepen en omgekeerd'.

Sinds de laatste 'manoeuvres', gehouden net voor het begin van de Wereldoorlog, beschikte elke legergroep over een eigen postkantoor en een daarbij horend nummer. Het Groot Hoofdkwartier beschikte over een overkoepelend kantoor met het nummer acht. Tot net voor de bezetting van Brussel was het daar gevestigd, dan trok het net als de legerdivisies binnen de fortengordel naar Antwerpen. Op 3 februari 1915 kwam er een schrijven van de legerleiding met een vooraf bepaalde manier waarop de post zou bedield worden aan het front. Vanaf 22 september 1915 werden postcodes voor het 'Belgisch leger te veld' ingevoerd. Deze code kwam in vervanging van de legerdivisie, bataljons en verdere details. Naast de postcode moest 'Armée Belge' toegevoegd te worden. Brieven die van buiten de oorlogszone kwamen, dienden voorzien te zijn van een code. Oorspronkelijk was dat A., in maart 1916 werd het een B., en in december 1916 een C., juli 1917 werd D., en uiteindelijk in januari 1918 moest elke code voorafgaan worden door Z. De dienststempels 'expresse', 'inconnue', 'recommandé' waren tijdens de vier oorlogsjaren eentalig Frans. Omstreeks diezelfde tijd werd door de censuurdienst een beperking van de brieflengte bepaald. Brieven van vier bladzijden en meer werden teruggestuurd naar de afzender en vanaf twee bladzijden liepen de brieven veel vertraging op. De regel was: één bladzijde of een postkaart. Via de postdiensten konden ook kleine pakjes worden verzonden en grote pakketten dienden via de spoorwegen verstuurd.

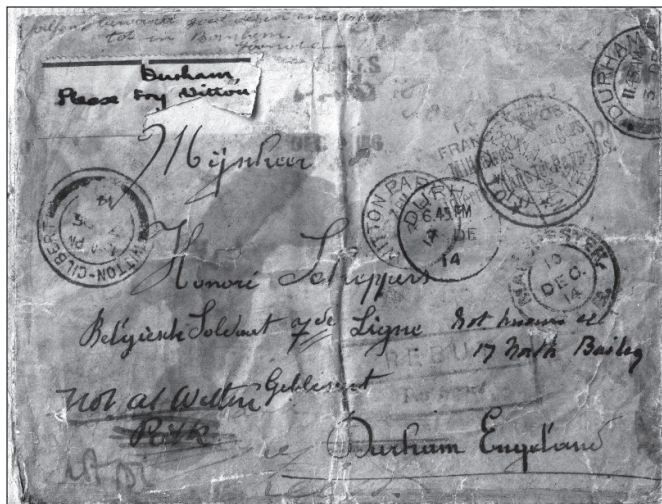

Beenhouwer Benoit Hoofd snakke naar een beetje nieuws van zijn familie op het thuisfront. Juffrouw Jeanne Thielemans was tussenpersoon tussen de soldaten en hun familie thuis. (Verzameling Karel Peeters)

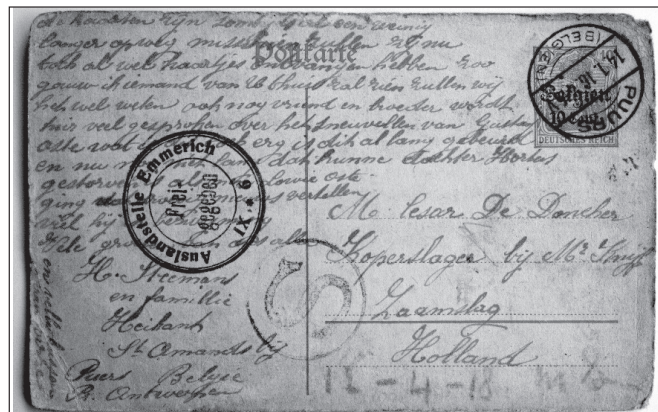

Alfons Pontzele maakt aan juffrouw Thielemans duidelijk wie de sneuvelde Jozef Van Bruyssel (†Hoogstade 17 juni 1915) uit Wintam was (Verzameling Karel Peeters)

Tarieven bleven onveranderd dezelfde als voor de oorlog. Voor een aangetekend schrijven werd boven de 20 ct port 25 ct aantekenrecht gerekend. Brieven naar Engeland en Frankrijk waren vanaf eind augustus 1914 ook vrijgesteld van portkosten. Wanneer men geld verstuurd, kon men dit doen in 'verzekerde waarde'. Het bedrag moest op de omslag worden vermeld en hiervoor werd een port van 35 ct gevraagd. Voor Nederland gold een speciaal tarief, maar brieven aan krijgsgevangenen waren verboden volgens de Conventie van den Haag. De duizenden Belgische soldaten in hech-

Voor de postdiensten was het vaak geen sinecure om de brief op bestemming te krijgen. Honoré Schepers uit Bornem verbleef in het hospitaal in Engeland. Er waren echter tientallen klinieken die gekwetste Belgische soldaten verzorgden. De brief was achtereenvolgens in Wittin, Durham, Manchester, North Bailey en Zeist in Nederland. (Verzameling mevrouw Schepers-Sinette)

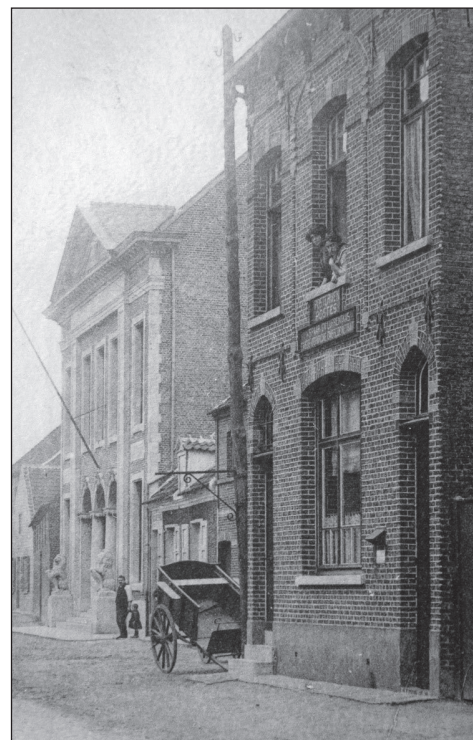

Kaartje aan koperslager Cesar De Doncker, verblijvende in Zaamslag. Postbode Steemans vertelt hem het nieuws van Sint-Amands, waar na de dood van soldaat Gustaaf Oste ook nog zijn zus Hortense was overleden. Toen men het aan vader Louis ging vertellen viel hij in zwijm. De kaart is in het censuurbureau Emmerich vrijgegeven. Duitse postzegels kregen een stempel 'Belgien'. (Verzameling Jos Maes-Steemans)

tenis in de Nederlandse kampen waren dus ontzegd van brief- en pakjespost. Achterpoortjes hebben echter steeds bestaan en dus ook in de oorlogsperiode werden die gevonden. Men had enkel een contactadres en -persoon nodig, een inwoner dus van het neutrale land Nederland. Die kon dan in zijn naam of adres brieven, smokkelpost, versturen naar de bewuste krijgsgevangenen.

Dit postverkeer tussen de militairen en hun thuis gebeurde door een tussenpersoon, 'marraine' of meter genaamd. Een van de meest bedrijvige 'meters' was ongetwijfeld Jeanne Thielemans uit Hingene. Honderden brieven sluisde zij via adressen van vrienden in Nederland door. Ontelbaar zijn de dankbrieven en fotokaarten die haar tijdens en lang na het einde van de Eerste Wereldoorlog werden toegestuurd. De brieven bestemd voor de soldaten werden in Hingene aan 'Juffrouw Jeanne' bezorgd. Soms werden ze ook naar haar adres in Nederland gestuurd. Zij had niet echt een vaste verblijfplaats en wisselde gedurig van adres. In de meeste gevallen smokkelde zij de brieven over de grens. Een operatie die niet zonder gevaar was en zwaar werd bestraft als je gesnapt werd.

Dat de brievensmokkel niet zonder gevaar was, ondervond een schippersvrouw van Sint-Amands, een zekere Lejon, moeder van tien kinderen. Zij ging in Antwerpen haar man bezoeken, die er met zijn schip was aangekomen. Op Sint-Anneke werd ze gefouilleerd en vond men een brief van de zusters van Sint-Amands aan hun medezusters te Ekeren. Het betrof de verplaatsing van schoolpersoneel. De schippersvrouw werd tot 3 weken gevangenis veroordeeld en opgesloten te Antwerpen. De zuster-overste van Ekeren werd te Antwerpen zwaar beboet, terwijl de overste van Sint-Amands zich in Mechelen moest komen verantwoorden wegens landverraad. Charel Schilders uit Bornem had enkele brieven van de pastoor en de zusters mee naar Mechelen genomen, maar hij werd gesnapt en werd onmiddellijk opgesloten. Hij zat acht dagen in de gevangenis te Mechelen. In Willebroek was het vooral de vrouw van Pol Van Steen die zich onderscheidde in het smokkelen van brieven en frontblaadjes over de Hollandse grens. Sommige smokkelaars maakten er een winstgevend zaakje van en zo eisten ze 100 BEF voor zichzelf, 100 BEF voor de Duitse en nog eens 100 BEF voor de Hollandse schildwacht.

Het eerste postkantoor werd in 1915 heropend in Oppuurs (Verzameling Harry Van Lent)

In Klein-Brabant heropenden de postkantoren in 1915. Zij kregen van het Duitse postsysteem nieuwe kwalificaties toegewezen. Oorspronkelijk was er alleen in Oppuurs een postkantoor. Vanaf 28 maart 1915 kon je daar op het gemeentehuis dagelijks brieven binnenbrengen, geopend en gefran-

keerd. Later kwamen er kantoren bij en begon eindelijk de postbedeling terug op gang te komen: Puurs op 6 mei als 'B. Postamt', Hingene en Oppuurs op 11 september als 'Posthilfstelle', Sint-Amands op 22 september als 'B. Postamt' en Bornem op 22 september als 'Postagentur'. Brieven mochten naar de 'schreibstau-be' in het huis van juffrouw Brijs worden gebracht. Vandaar gingen ze naar Antwerpen. Antwerpen en Mechelen fungeerden als directiekantoren in het 'Festungsgebiet' waarvan Klein-Brabant ook deel uitmaakte. Daar werden vooral de brieven naar het buitenland door censuurbeambten gecontroleerd. Deze brieven mochten ook niet dichtgeplakt worden verstuurd. Brieven naar Engeland werden bovendien via Folkestone naar het 'War office' in Londen gestuurd voor controle. Brieven naar Frankrijk en Zwitserland werden door Frankrijk gecensureerd. Belgische postzegels werden vanaf oktober 1914 vervangen door Duitse zegels met de opdruk 'Belgien' en de waarde in centimes.

Postbode aan het front was niet zonder risico. Dat ondervond Jef Steemans uit Sint-Amands. Op de foto samen met gekwetste collega's in Le Havre. (Verzameling Jos Maes)

Aan het front werden de brieven besteld door de 'vaguemestré', de postbode van de eenheid. Die had ook een 'guichet' waar men te versturen brieven kon afgeven. Voor de soldaten aan het front had het ontvangen van een brief een grote emotionele waarde. Het ontvangen van nieuws van het thuisfront was iets waarnaar werd uitgekeken. Het lang uitblijven van een brief of enig nieuws heeft ongetwijfeld voor sommigen zware gevolgen gehad. Er zijn vele verhalen van soldaten die in de nabijheid van de vijand als het ware de dood opzochten. Was het hun hopeloosheid of was het heldendom?

Gelukkig beseftte de legerleiding het belang van de post. Door het portvrij maken viel ook de financiële drempel weg. Er werden brieven geschreven, al was het maar om te vertellen dat er eigenlijk geen nieuws was. Censuur was nodig omdat niet alles mocht worden geschreven, zoals positie of toekomstige plannen. Er was een wezenlijk verschil tussen de brieven van de soldaten aan het front. Deze bevatten gewoonlijk wat losse nieuwtjes om het thuisfront gerust te stellen. Anders was het gesteld met de brieven die van thuis werden verstuurd. Die waren geschreven met de bedoeling de soldaat op de hoogte te houden van het leven thuis en veelal was dat weinig opbeurend met de overledenen in de familie of parochie, het gebrek aan voedsel en zo veel meer.

Naar Zwitserland om te genezen

Zwaar zieke of gewonde krijgsgevangenen werden vanaf 1916 door tussenkomst van het Vaticaan in Zwitserland geïnterneerd. De Belgen verbleven vooral in het Franstalige deel, de streek van Berner-Oberland. Zij verbleven in klinieken of speciaal ingerichte hotels. Hun situatie was niet te vergelijken met hun lotgenoten in Duitsland. Slechts een 2.000-tal Belgen werden voor herstel naar de Zwitserse bergen gestuurd. Eén van hen was Denis De Clercq uit Mariekerke, die na de oorlog als veldwachter werd aangesteld.

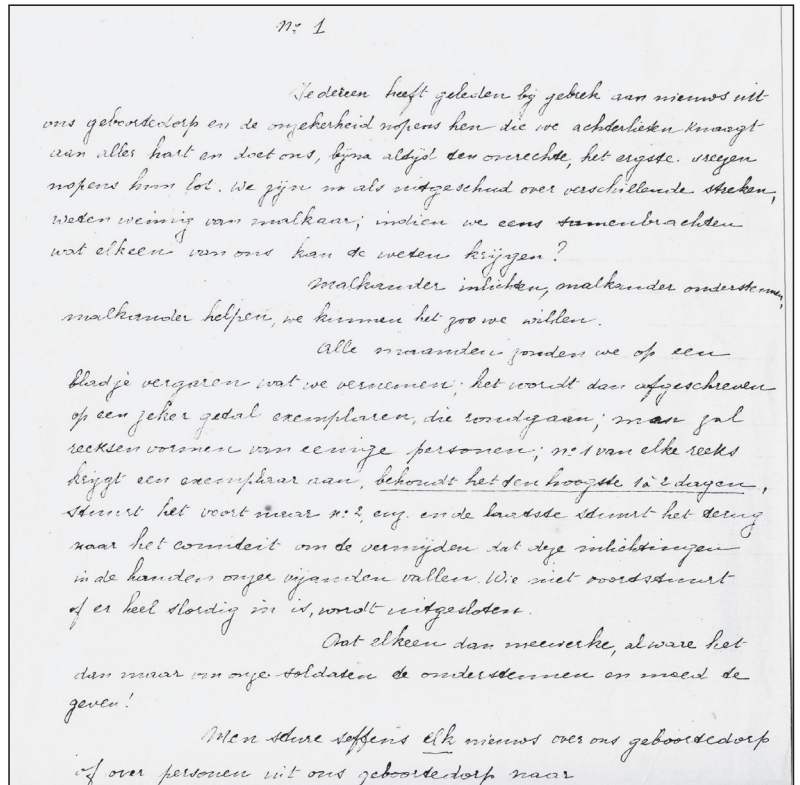

De Duitsers hadden minder problemen om hun kaartjes of brieven te versturen. Postkaarten werden in grote aantallen naar het thuisfront gestuurd. Meestal werden op de kaarten persoonlijke aanduidingen vermeld. Villa Verbelen was het verblijf van de 'Hauptmann'. (Verzameling Harry Van Lent)

Frontbladen

Door het vastlopen van de oorlog achter de IJzer waren veel soldaten zonder nieuws van het thuisfront. Op initiatief van aalmoezeniers of soldaten werd getracht het nieuws van thuis en dat aan het front samen te brengen in één blaadje. Dat zou dan op geregelde tijdstippen verdeeld worden aan de dorpsgenoten achter het front. De blaadjes werden gratis verdeeld en hadden over het algemeen een katholiek karakter. Soms bevatte het slagzinnen die het moreel moesten hooghouden: 'Houd u flink en kristelijk, zoals ge van thuis zijt weggegaan'. Ook was er aandacht voor de culturele activiteiten aan het front zoals de cursussen in loopgraven en kantonnementen.

De eerste frontblaadjes dateren van januari 1915 en waren bestemd voor de Franse soldaten. Amper een maand later verscheen het 'Gazetje van Tongerlo'. Het werd uitgegeven door een vluchteling vanuit Engeland. Het was vooral vanaf 1916 dat de meeste blaadjes van de persen rolden. Uit de provincie Antwerpen zijn er 23 titels gekend. Er waren ook een aantal studentenblaadjes. Het verschil met de andere frontbladen was dat bij hen het streeknieuws bijkomstig was. Hier lag de klemtoon vooral op de Vlaamse bewustwording. Net als alle week- en dagbladen waren de frontblaadjes vanaf een bepaalde periode ook onderhevig aan censuur. Voor het ganse Belgische front was er één Nederlandstalig dagblad: 'Ons Vaderland'. Het verscheen van 1914 tot 1922 en werd verspreid vanuit De Panne.

Jan Hallez was aalmoezenier te La Rochelle, van daaruit stuurde hij een eerste handgeschreven frontblad aan de Sint-Amandse soldaten (Verzameling Paul Servaes)

Honoré Van Stappen (Verzameling mevrouw Ceurvelt-Van Stappen)

De Sint-Amandse soldaten kregen in april 1916 een handgeschreven brief van pastoor Jan Hallez, aalmoezenier in het Franse La Rochelle. Hij beloofde om geregeld nieuws van het thuisfront te zenden. Het was de bedoeling om de blaadjes onder elkaar door te geven, maar ze mochten niet in handen van de vijand vallen. Oorspronkelijk vermeldde de hoofding 'De Verbannen Sint-Amandsenaren'. Later werd dit 'Nieuws uit Sint-Amands'. In december 1916 verscheen nummer 9 met kerstwensen, een gelukkig Nieuwjaar en de dood van dorpsgenoot Emile Verhaeren. Het blad verscheen tot 1917. Toen trachtte Honoré Van Stappen de leemte op te vullen met abonnementen op het dagblad 'Ons Vaderland'. Hij hield een dagboekje bij, dat bol stond van oorlogsliedjes en poëzie, meestal in het Frans en Engels, maar ook met de adressen van de Sint-Amandse soldaten. Van Stappen was reeds vroeg begonnen met het opzoeken van de adressen van soldaten-dorpsgenoten en met de meesten hield hij regelmatig contact. Bovendien bezat hij een pas waarmee hij vrij het hospitaal van de 3^e Legerdivisie te Coutanes (Fr.) kon verlaten, waar hij als oorlogsvrijwilliger 'infirmier' was

In Willebroek werd een heuse redactieraad op poten gezet. Het resultaat was het frontblad 'Willebroeck aan 't Front'. Bestuurder was Frans Amelinckx, Emiel Van der Plas werd hoofdredacteur en mederedacteurs werden: Jules Van Den Bossche, Jan en Louis Haems, Robert Peeters, Severin Gultens, Lodewijk Smits en Ernest Eraerts. Het eerste nummer werd in een oplage van 250 exemplaren gedrukt in Stavele. Omdat ook Wil-

De kranthoofding van het Willebroekse frontblad (Verzameling Hugo Lejon)

lebroekse vluchtelingen in het buitenland erg geïnteresseerd bleken, was de oplage al snel te klein en werd een verdubbeling in het vooruitzicht gesteld. Daartoe was echter sponsoring nodig. Die werd gezocht bij de Willebroekenaren, thuis en op de vlucht, en bleek snel zulk een succes dat daaruit een solidariteitsfonds ontstond. Dit moest de armste soldaten uit de gemeente wat extra geld bezorgen. De eerste die steungeld kreeg was soldaat Jozef Somers. Hij was met de memorabele 'auto-canon' naar Rusland gestuurd. Na wapenstilstand hadden de initiatiefnemers nog bijna 715 BEF in hun geldtrommel. Het kwam van pas om een oudstrijdersvereniging op te starten.

'Onze Temschenaars' was een idee van sergeant Octaaf Bulterys. Clemens De Landsheer, drukkerszoon en vertaler-typist op het consulaat in Cherbourg, was het ideale aanspreekpunt. Op 18 maart 1917 verscheen het eerste nummer in een oplage van 600 exemplaren, dat gratis werd verdeeld aan het front en zijn hinterland. De Landsheer stond in voor de meeste teksten, het zet- en drukwerk en stond daarenboven in voor de verdeling en de financiering. In totaal verschenen achttien nummers, maar de oplage diende al vrij snel opgetrokken tot 1.600 exemplaren. Uitschieter was het nummer dat de dood van de broers Van Raemdonck beschreef. Hiervan werden 2.000 nummers verspreid. Het bracht de soldaten uit Temse nieuws uit hun thuisgemeente en ook nieuws van het front met gekwetsten en gesneuvelden. Het blad stak zijn Vlaamse gezindheid niet onder stoelen of banken. Daar het ook de censuur moest passeren, zorgde dat al eens voor onbedrukte bladgedeelten. In mei 1919 werd het laatste nummer gedrukt. De initiatiefnemers bleven wel achter met een financiële kater. Na een 'omhaling' werd het debet geminimaliseerd, maar toch moesten Bulterys en De Landsheer nog uit eigen zak bijpassen.

Het frontblaadje 'De Nielenaar' was geen lang leven beschoren. Het werd samengesteld en verstuurd vanuit De Panne, maar na enkele uitgaven in 1916 werd het vervangen door 'Rupelgalm'. Dit blad bestreek de ganse Rupelstreek, verscheen van 1916 tot 1918 en werd verspreid vanuit Veurne. Onderpastoor August Van Linden, legeraalmoezenier achter de IJzer, stond in voor redactie en verspreiding. In juni 1917 werd hij echter zwaar gekwetst toen hij zich met zijn soldaten in de eerste linie bevond. Hij werd een tijdje vervangen door luitenant Rombouts uit Rumst en later door de Boomse aalmoezenier De Neubourg.

'Ons Hemixem-Reeth' verscheen van december 1916 tot oktober 1918 en werd gestuurd vanuit Saint-Adresse, de uitvalsbasis van de Belgische regering in Frankrijk. Initiatiefnemers waren onderpastoor Egied De Wit en legerarts Charles Van Nuffel. In totaal verschenen 21 nummers. De frontblaadjes waren vooral bedoeld voor de soldaten aan het front en de vluchtelingen. Er werd getracht om enkele nummers tot in de thuisbasis te krijgen. Postverkeer tussen het front en de bezette gebieden was echter verboden en diende clandestien te gebeuren.

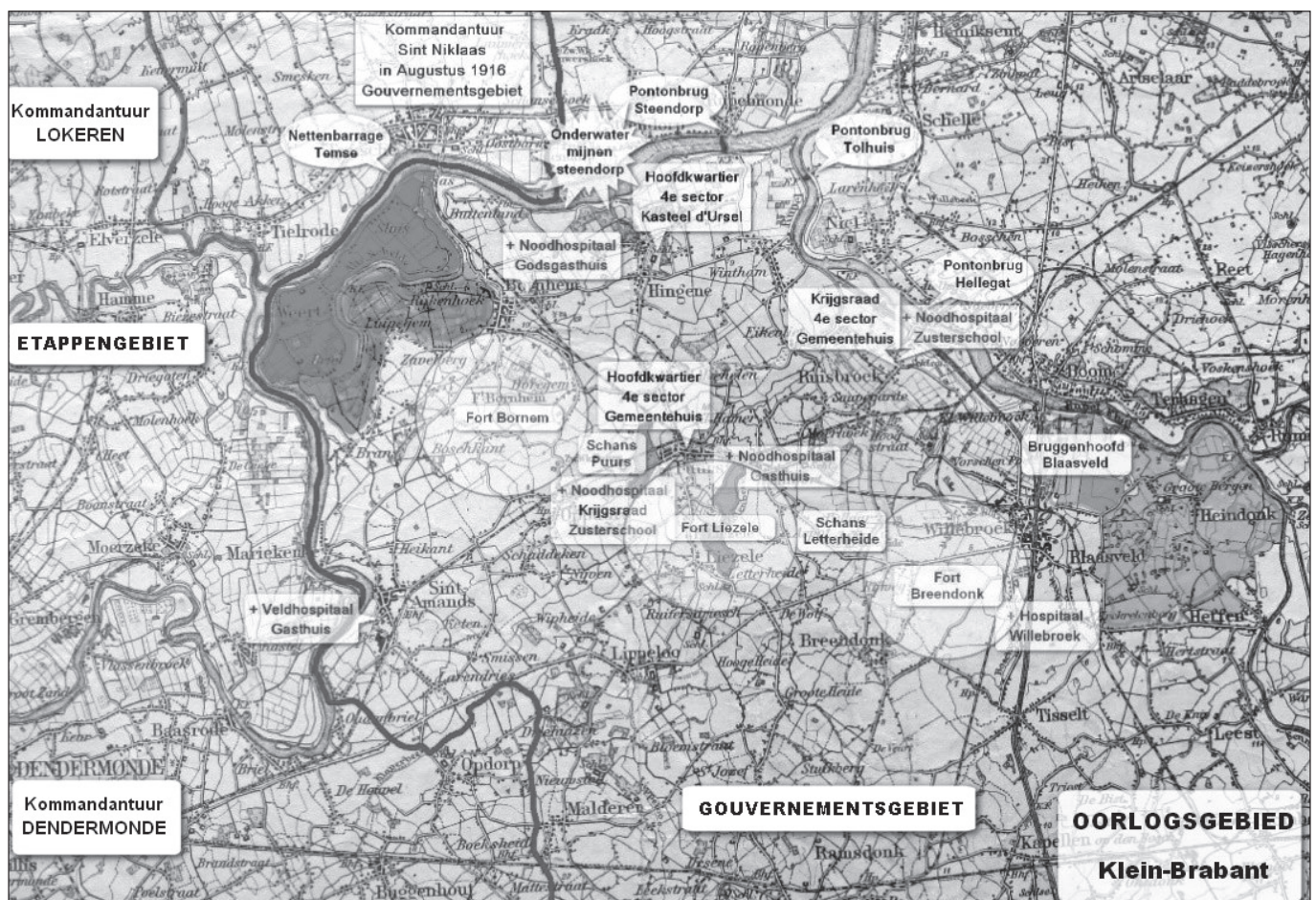
De hoofding van het laatste nummer 'Onze Temschenaars' (©Archief gemeente Temse)

Oorlogsgebied Klein-Brabant

Kaarten op tafel

Al vanaf midden 19^e eeuw werd Antwerpen uitverkozen tot militair bolwerk. Later werd dit idee verder uitgediept en zou de stad in geval van oorlog functioneren als 'Nationaal Reduit', een versterkte vesting waar zowel de militaire als politieke overheid zich kon terugtrekken. De Versterkte Stelling Antwerpen moest een tijdlang weerstand kunnen bieden aan een agressor, hetzij uit Duitsland, hetzij uit Frankrijk of elders, lang genoeg om via diplomatieke weg tot een oplossing te komen. Rond Antwerpen werden daarom twee fortengordels aangelegd. De forten van Bornem, Liezele en Breendonk en de schansen van Puurs en Letterheide behoorden tot de buitenste fortengordel, de zogenoemde 'hoofdweerstandstelling'. De zones in en rond Vesting Antwerpen, zowel in de provincie Antwerpen als in Oost-Vlaanderen, werden opgedeeld in sectoren, 6 in totaal. Klein-Brabant vormde de 4^e Sector.

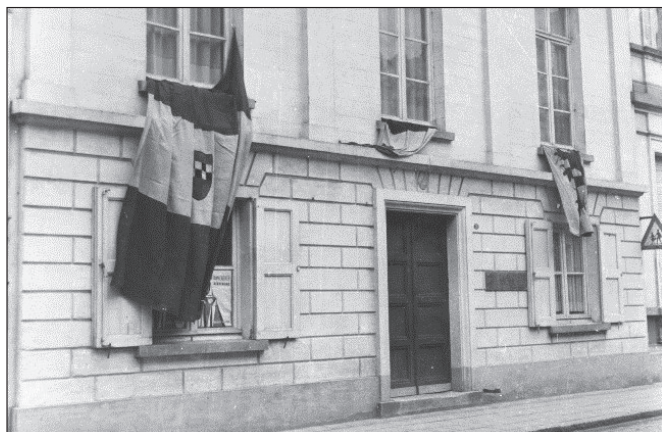
Elke sector had zijn commandant. In de 4^e Sector was het kolonel Millard die de bevelen rondstuurde, onder andere betreffende de verdedigingswerken rond de forten en schansen. Over 14 km Klein-Brabantse frontlijn met drie forten en twee schansen verbleven 1.081 soldaten. In de loopgraven tussen de forten verbleven nog eens 2.940 manschappen. In totaal waren 120 kanonnen opgesteld. Het hoofdkwartier was oorspronkelijk centraal gelegen in het gemeentehuis van Puurs. Toen de Duitsers te dicht genaderd waren, werd besloten om kasteel d'Ursel in Hingene in te richten tot hoofdkwartier van de 4^e Sector. Hertog d'Ursel had dienst genomen en ook de kamerknecht en de stalknecht waren naar het leger. Het gezin d'Ursel en een deel van het personeel waren vertrokken naar Oostkamp.¹ In de ruime zalen van het kasteel lagen de militaire kaarten op de tafels en oordeelde de Staf hoe de artillerie van de forten moest reage-

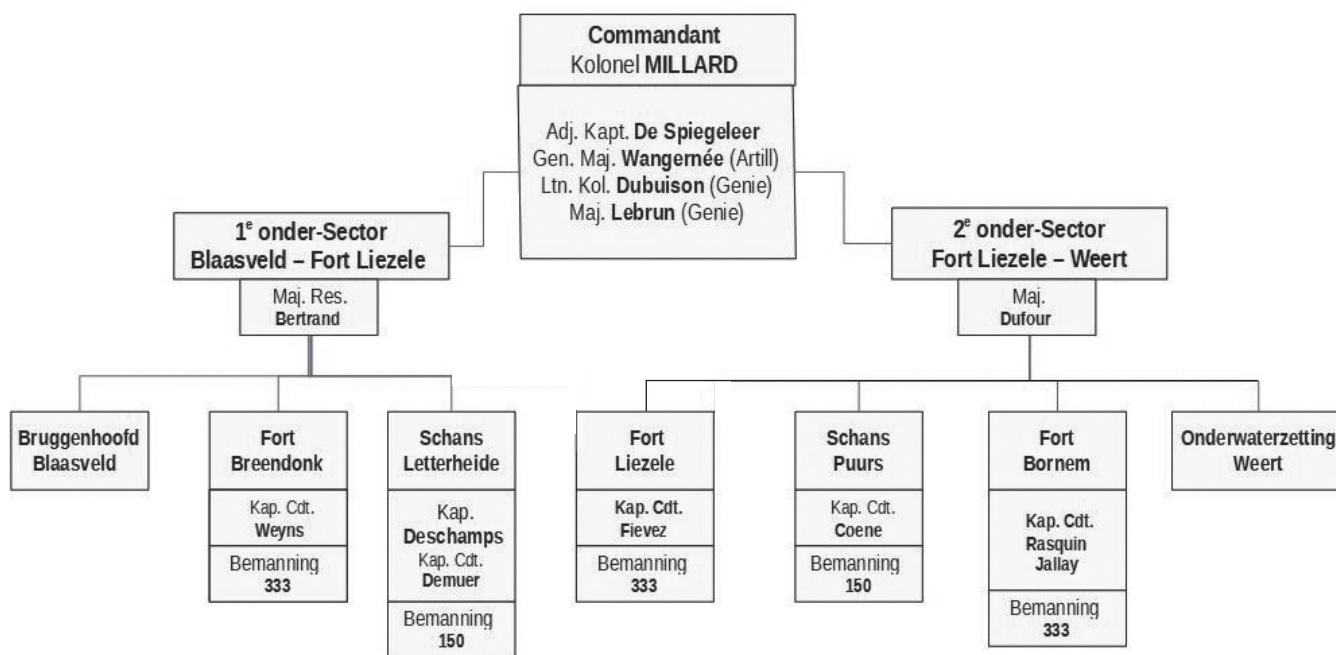
Klein-Brabants oorlogsgebied van begin augustus 1914 tot 10 oktober 1914. Na de val van Antwerpen werd Klein-Brabant ingedeeld bij het Gouvernementsgebied, maar wel liggend op de grens met het Etappengebied.

¹ Uit: Zomers in hingene – J. Bungeneers & K. De Vlieger-De Wilde

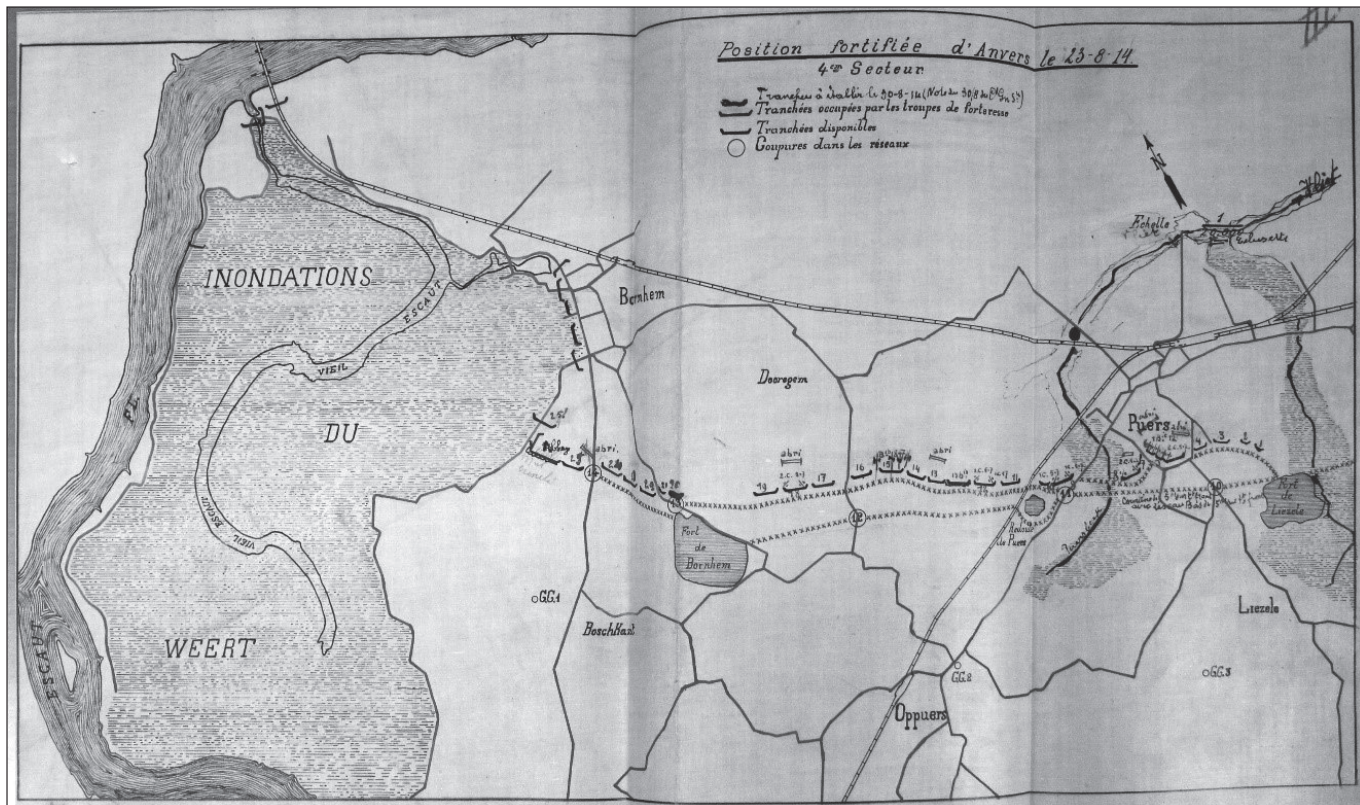
ren op verkenningstochten en aanvallen van de vijand, als de communicatie tussen het hoofdkwartier en de forten al niet gestoord was. Ook het Rode Kruis had een post in het kasteel.

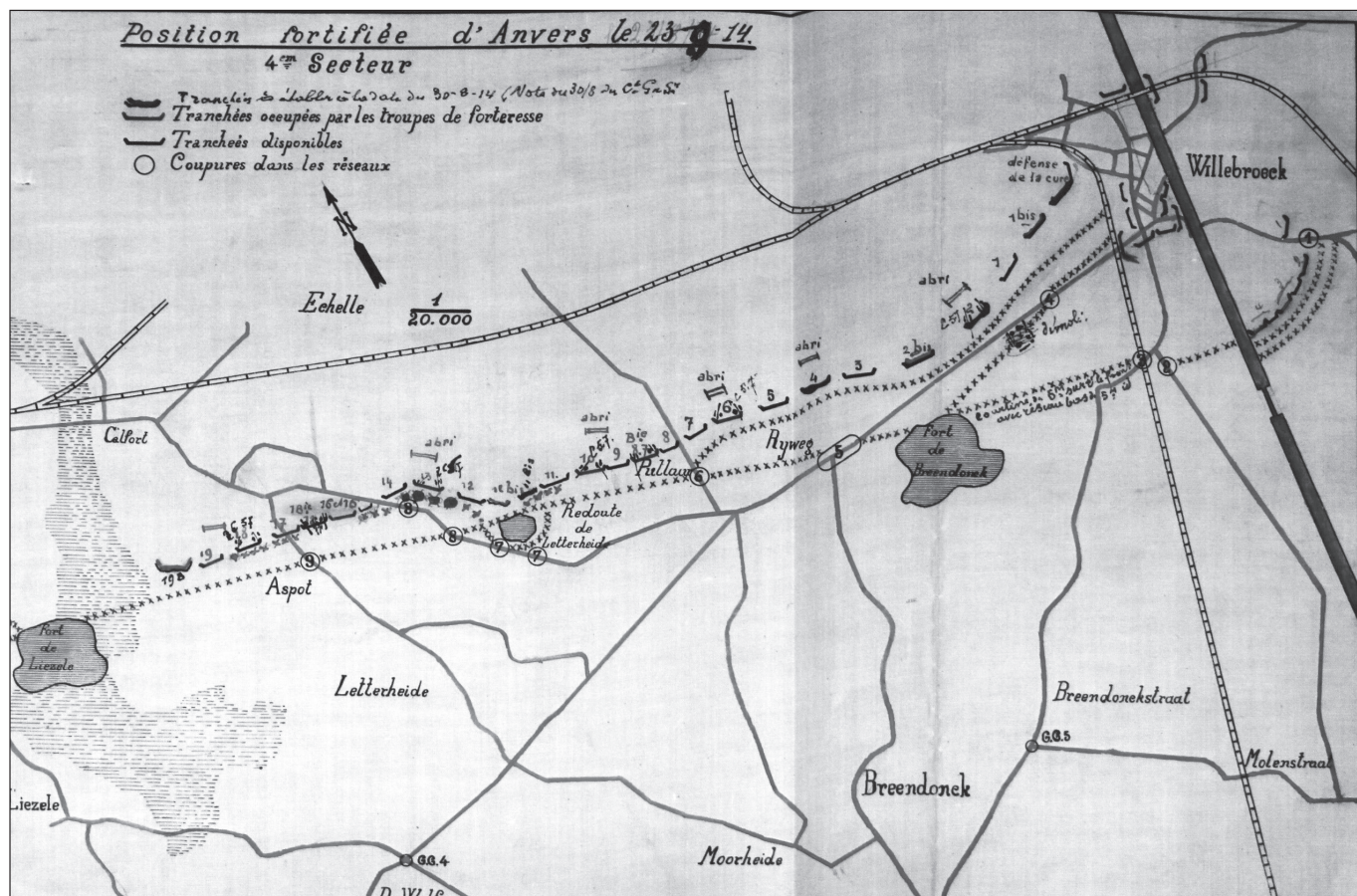
Het hoofdkwartier van de 4^e Sector kwam begin augustus in het gemeentehuis van Puurs. Op 29 augustus werd het verplaatst naar het kasteel in Hingene. Op dinsdag 6 oktober verliet commandant Millard het kasteel om via de brug van Temse naar de kust terug te trekken. (Eigen verzameling)

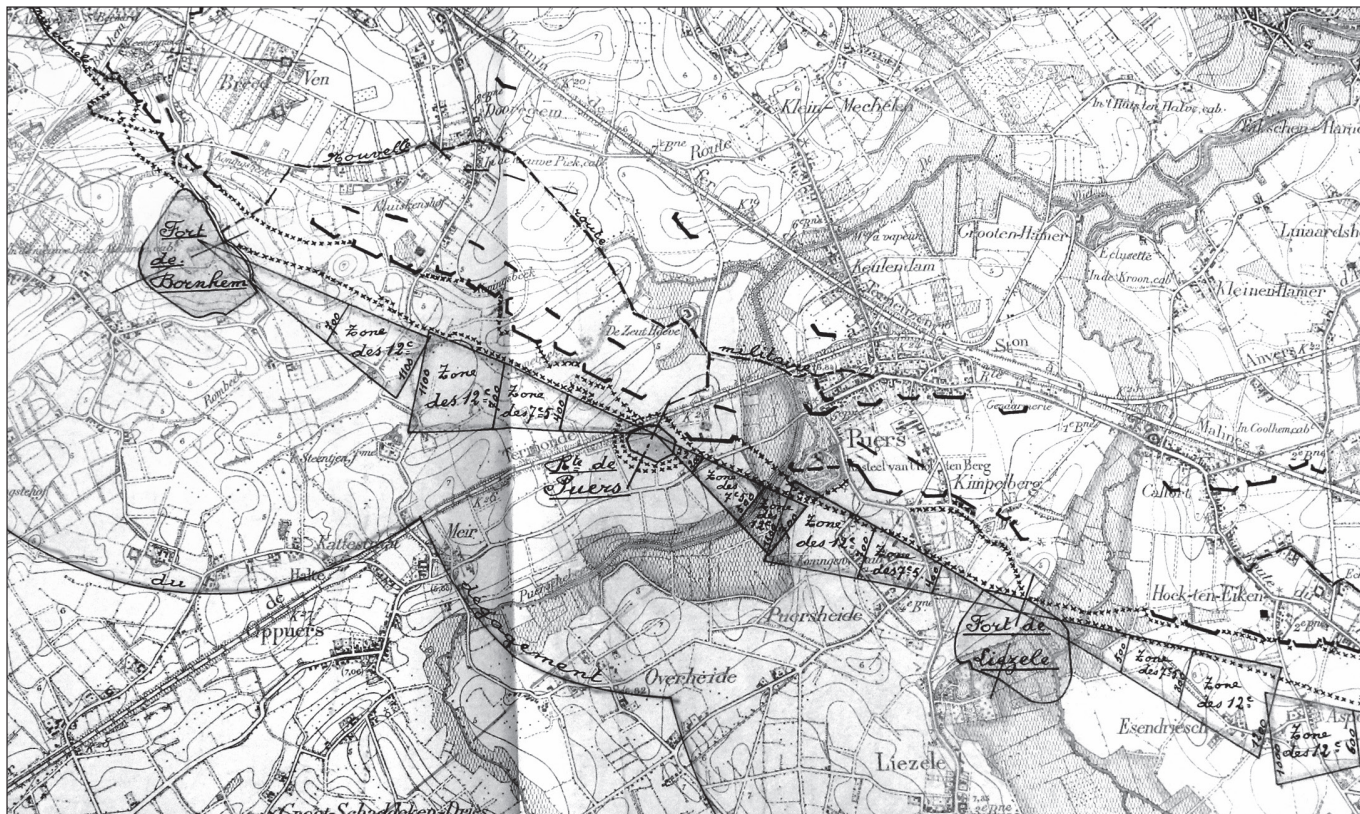
De vele kaarten, vooral uit het Moskou-Archief, geven ons een overzicht van wat in eerste instantie gepland was met deze 4^e Sector, onder andere wat betreft onderwaterzettingen. Ze schetsen ons eveneens de uiteindelijke verdedigingswerken en de zone van krijgsdienstbaarheden rond de forten van Bornem, Liezele en Breendonk.

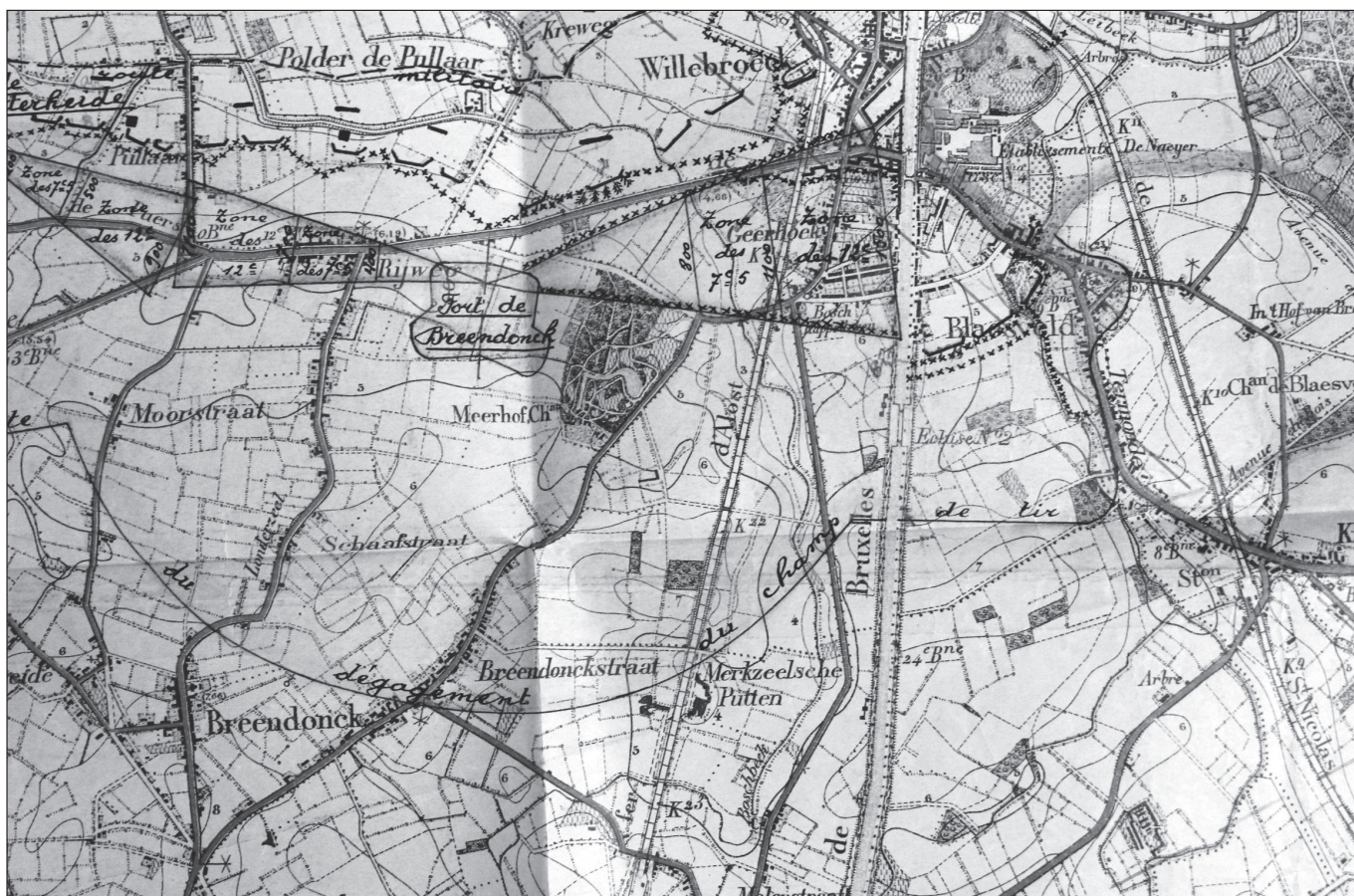
Verdedigingswerken tussen het overstromingsgebied van Weert en het fort van Liezele, met aanduiding van de forten van Bornem en Liezele en de schans van Puurs en de reeks loopgraven en schuilplaatsen achter de prikkeldraadversperring (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Verdedigingswerken tussen het fort van Liezele en Willebroeck, met aanduiding van de forten van Liezele en Breendonck en de schans Letterheide in Kalfort met de reeks loopgraven en schuilplaatsen achter de prikkeldraadversperringen (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Verdedigingswerken rond de forten van Bornem en Liezele met aanduiding zone van krijgsdienstbaarheid, de prikkeldraadversperring en de zones van de kanonnen (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

De omgeving van het fort van Breendonck en de schans Letterheide tot het bruggenhoofd Blaasveld (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Ruiming van het schootsveld

Zone van krijgsveldbaarheden

In november 1907 kregen de burgemeesters van de fortgemeenten een schrijven van de Minister van Oorlog. Hen werd gevraagd om de bevolking erop te wijzen dat rond de forten een zone van 585 meter werd gecreëerd als zone van krijgsveldbaarheden. In deze denkbeeldige cirkel rond de forten mocht slechts onder bepaalde voorwaarden worden gebouwd. De wet, al in 1815 in het leven geroepen door Willem I, verbood om in een straal van die omvang buiten de wallen huizen te bouwen, straten te trekken en nutsvoorzieningen aan te leggen. In 1871 werd de wet aangepast en voorzag uitzonderingen en bepaalde ook dat de eigenaars dienden vergoed. Lang na de oorlog, op 12 mei 1927, werd de wet van de krijgsveldbaarheden rond de verdedigingswerken gedeeltelijk afgeschaft.

Van begin augustus 1914 tot een stuk in september werd met man en macht gewerkt om de zone langs de forten in staat van verdediging te brengen. De regels van de krijgsveldbaarheid werden naar de letter toegepast. Op de militaire kaarten werd omheen de forten en schansen een cirkel getrokken, die met een rood potlood werd ingekleurd. Alle gebouwen, maar ook bomen en hoog struikgewas, welke zich in de ingekleurde cirkel bevonden, dienden zonder pardon verwijderd te worden. Hier en daar werd zelfs ruim buiten de cirkellijn gekleurd. Verder werden op de kaarten de bijkomende verdedigingswerken uitgetekend. Zo kwam er een prikkeldraadafsluiting tussen de forten en de schansen.

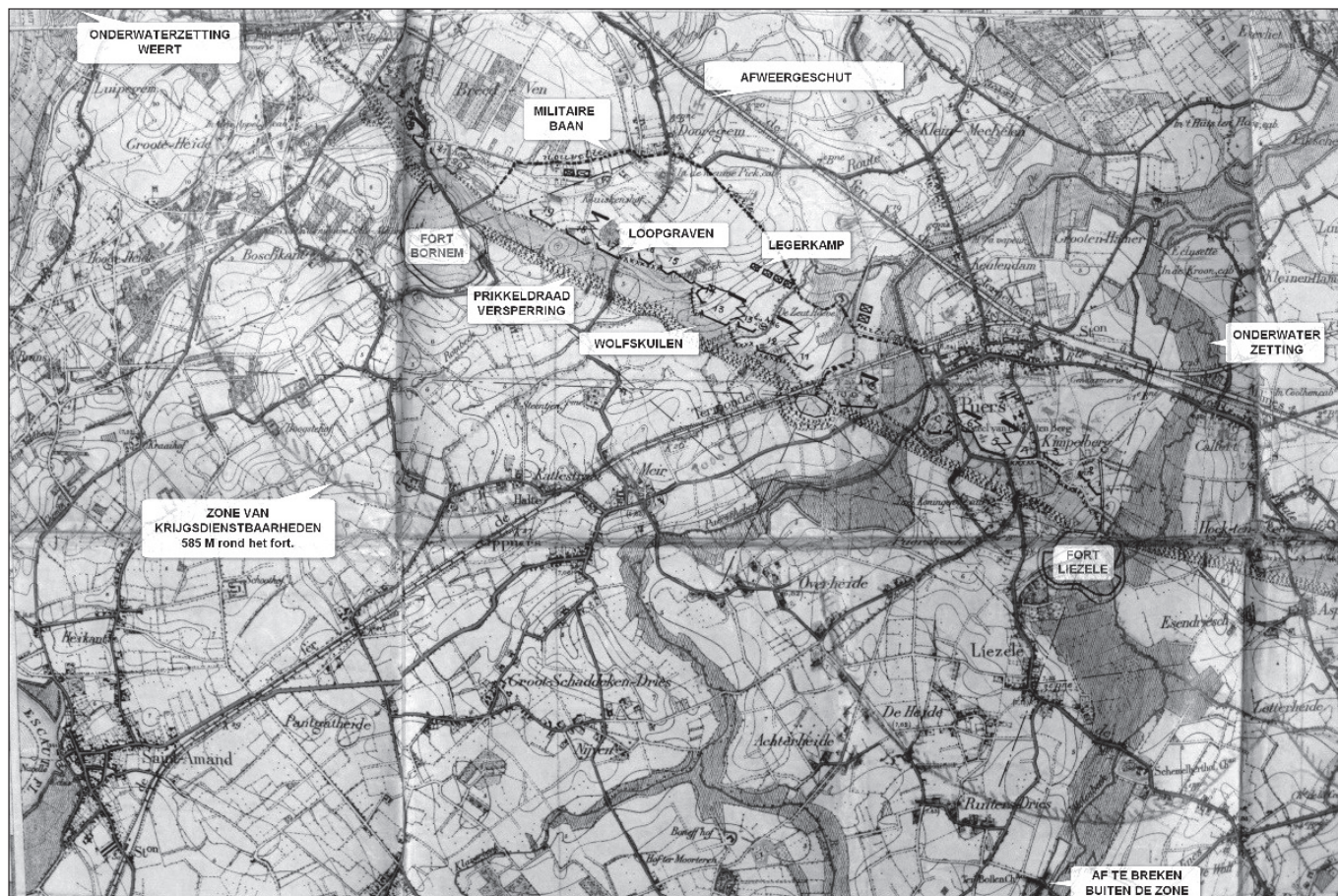

Het platbranden van de gebouwen in de zone van krijgsveldbaarheid. Alle brandbare gedeelten werden met brandstof overgoten, het vuur smeulde soms dagenlang. Opgevoerde werklieden moesten achteraf de muren slechten en de stenen kuisen en sorteren. (Verzameling Jos Bogaerts)

Wolfskuilen en prikkeldraadversperring moesten een cavalerieaanval onmogelijk maken ('History of the War', uitgave The Times 1915)

Voor deze afrastering kwamen wolfskuilen, putten van ongeveer een meter breed en diep met onderin een gepunte boomstam. Eind september werden tussen de prikkeldraadversperring nog blikken met springstof, bedoeld als mijnen, geplaatst. Korporaal Peten legt uit hoe onder zijn toezicht de geniesoldaten bezig zijn met net voor de uiterste prikkeldraadversperring, vaten of tonnen in de grond te plaatsen: *'Die tonnen, zonder bodems en van binnen met nagels en haken beslagen, worden helemaal ingegraven en de opening met een weinig stro of lichte takkebossen bedekt, daar moeten de Pruisen met hun botten invallen als zij er niet over springen, wel te verstaan.'*

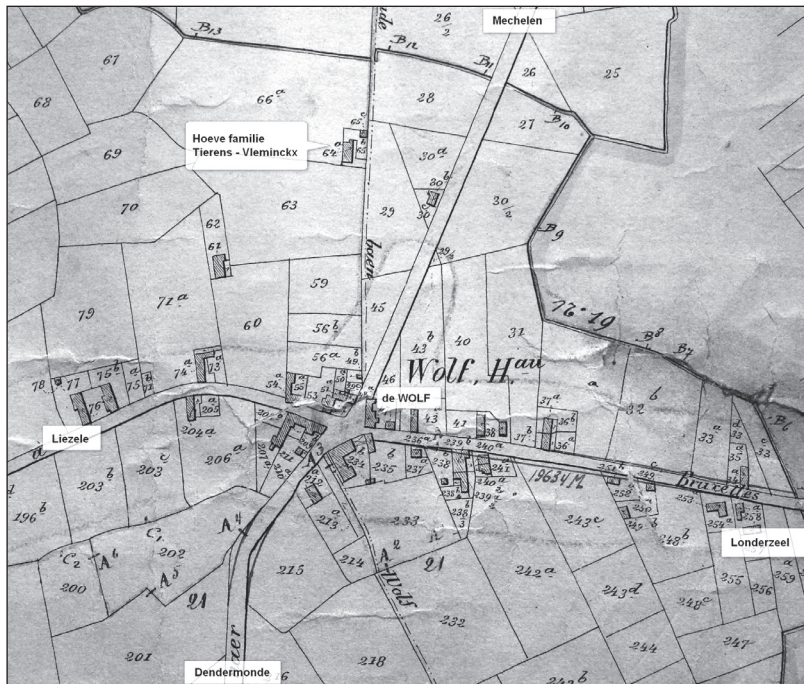

Op deze kaart, gebruikt op het hoofdkwartier in het gemeentehuis van Puurs, werden de militaire verdedigingslijnen uitgetekend, te beginnen met het vrijmaken van de zone van krijgsdienstbaarheden: 585 m rond de forten (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Achter de kuilen en de prikkeldraad kwamen de loopgraven en de schuilplaatsen voor de intervaltroepen. Hier kwamen ook de geschutstellingen voor de artillerie. Vooral de wendbare, lichtere kanonnen kregen hier een gecamoufleerde plaats. Verder vooraan, de richting van waaruit men de vijand verwachtte, kwamen 'Grote wachten', uitgebreide uitkijkposten die permanent bemand waren en die in verbinding stonden met de forten. Daarvoor kwamen de mobiele voorposten. Zij hadden geen vaste plaats, maar probeerden zo dicht mogelijk de vijand te naderen. Voor al die werken was een massa werkvolk nodig, alles moest zo vlug als mogelijk worden uitgevoerd. De werken gebeurden samen met en onder toezicht van de genietroepen. Uit de omliggende dorpen werden door de gemeentebesturen lijsten opgesteld met de namen van alle mannen die in aanmerking kwamen om te helpen bij de werken.

Pastoor Van Kerckhoven uit Sint-Amants relativeerde: *'Het volk opgeroepen door de Belgische krijgsoverheid gelast met dagelijks aan de forten van Bornem te gaan werken deed dit zulks met alle gewilligheid en trok al zingende op.'* De werkmannen uit Mariekerke, Hingene en Weert togen naar de Bornemse vesting. Die van Eikevliet naar Liezele, Oppuurs naar Puurs, zelfs de gemeente Londerzeel bood zijn diensten aan om in Liezele bij te springen. Onderwijzer Frans Van Meerbeeck beschreef in zijn oorlogsdagboek hoe de vissers van Mariekerke op weg trokken: *'In de kille morgen, met grove broodkorsten in de rode zakdoek gesnoerd de spade, het houweel geschouderd. Van zonsopgang tot zonsondergang zwoegen en sleuren ze met balken, en steenbrokken zo zwaar als rotsen.'* Het was een massa werkvolk op een kleine oppervlakte, waar sommigen heel doelbewust met hun opdracht waren begaan. Zij wilden hun deel bijdragen terwijl burens, familie of kennissen waren opgeroepen voor de strijd. Er liep ook een aantal doelloos door elkaar en dan was het uitkijken. In Liezele moesten eerst de canadabossen van het 'Schalckveld' rondom het fort worden gerooid. Voor blokmaker Emiel Verschooren uit Eikevliet was die karwei dagelijkse kost. Geen garantie echter, want zowel Emiel als Jan Frans Van Beneden uit Blaasveld kwamen onder vallende bommen terecht. Zij werden nog naar het gasthuis in Puurs overgebracht, maar hulp kon niet meer baten. Pastoor Van Ginderdeuren te Liezele: *'Met den inval der Duitsers in België had onze krijgsoverheid besloten al de bomen en houtgewas in de nabijheid van het fort gelegen te doen verdwijnen. Ten gevolge van dit bevel werden al de bomen afgekapt of afgezaagd met het naderen van de vijand. Een tiental huisgezinnen, te dicht bij het fort, werden verwittigd hunne woningen te verlaten omdat hunne huizen moesten afgebrand worden. De lieden zochten als dan ene schuilplaats in de naburige parochiën, voornamelijk in Puurs dat achter het fort*

van Liezele gelegen was. De krijgsoverheid deed ook lange loopgrachten maken om de soldaten te beschutten tegen de vijandelijke kogels; die loopgrachten werden van voor en vanachter met pindraad afgespannen.'

Kaartje met de ligging van de hoeve Tierens in Liezele-Wolf

tussen hadden wij reeds bevel gekregen van het Belgisch leger om onze woning zo spoedig mogelijk te verlaten, want het stond in de weg om vanuit het fort de vijand op de Dendermonsche steenweg te beschieten. Wat nu? Het strikt noodzakelijke werd bijeengepakt, de meubelen in de geplafonneerde kelder gestopt en de beerput onder de stal geledigd, gekuist om daar een paar dagen te verblijven. Ondertussen werd er besloten maar te vluchten en we trokken met kar en beesten (het varken hadden we juist geslacht en goed in de kelder verborgen) naar Eikenvliet. Daar hebben we zes weken doorgebracht bij fietsenmaker Lauwers. We werden er heel goed ontvangen. De beesten werden op de weide naast de vliet geplaatst. Later kwam ook de familie Van Den Bergh van Oppuurs (nu Van Delm) ons vervoegen. Een nonkeltje van moeder was ook bij ons, maar leefde niet lang, hij werd in Eikenvliet begraven. Dagelijks gingen mijn vader en broer Desiré naar huis, met veel avonturen kwamen ze terug; bijvoorbeeld: bij hun aankomst zat een groep Belgische soldaten smakelijk van het geslacht varken te eten. En andermaal toen ze in de nanoen wilden terugkomen werden ze gedurig beschoten. Ze sprongen dan in de sloot aan de wei, kropen door grachten en goten tot in de Walsingen, waar ze dan verder konden. Een paar dagen later lag ons huis in as. Bij het vernemen van dit droevig nieuws lag ook ons zusje Roosje in lijken. Dus ook in Eikenvliet begraven.'

Maar naarmate de Duitsers vorderden, werd de kring rondom het fort uitgebreid en huis voor huis stelselmatig platgebrand. Hier en daar werd de kring ruim overschreden en in de plannen werd vermeld dat waar nodig tot 1.000 meter diende geruimd. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen arm of rijk. In een artikel in 'Het Nieuwsblad van 't kanton Puers' was te lezen hoe de getroffen gezinnen zich schikten in hun lot: *'Weemoedig, doch zich schikkend in het onvermijdelijke tot heil en behoud van het Vaderland, werden die geliefde en vaderlijke erven door de bewoners en eigenaars prijsgegeven: zuchtend en weenend werd de verwoesting aanschouwd, doch geen tegenstribbeling zelfs geen gemor deed zich voor.'*

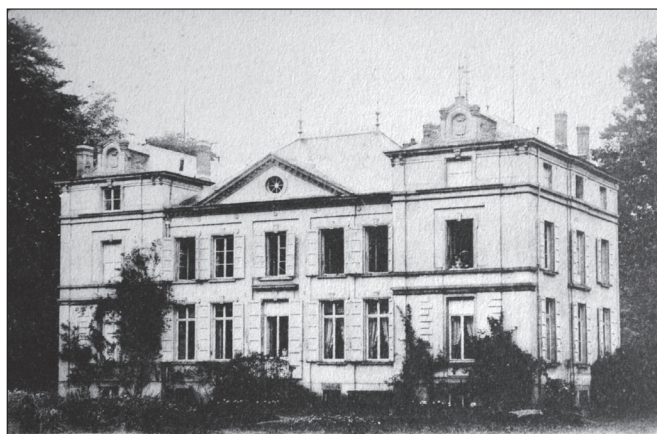
In Breendonk verdwenen 146 huizen, waaronder als een der eerste het kasteel 'Ter Meiren' van burgemeester de

Speciale genietroepen, sappeurs-mineurs, waren intussen begonnen om de huizen dichtst bij de forten af te branden. Zij spotten brandversnellers op de deuren, meubels en andere brandbare huisraad. Eens de vlam aangelegd, stonden de huizen op korte tijd in lichterlaaie. De bewoners hadden enkele uren gekregen, soms zelfs niet, om het kostbaarste bij elkaar te zoeken, de dieren van stal te halen en te vertrekken. Meestal vonden zij een onderkomen bij vrienden of familie. Solidariteit was in die dagen geen ijdel woord. Dat men in het verleden een meningsverschil had gehad, daar werd in deze moeilijke tijden de spons over gevaagd. Zuster Augustine (Octavie Tierens) uit Liezele was pas vijf maar de gebeurtenissen in augustus 1914 zijn haar altijd glashelder bijgebleven. Het gezin woonde aan de oude Dendermondsesteenweg nabij het kruispunt van 'de Wolf'. Vader Frans Tierens werd later de stichter van de 'Boerenbond' te Liezele. Ze schreef: *'Onder-*

De Dendermondsesteenweg ter hoogte van De Wolf. Naar rechts, richting Puurs, waren alle huizen afgebrand. Links, richting Londerzeel, bleven de huizen gespaard. (Archief Willy Meersman)

Buisseret. De kerk diende voorlopig nog als vooruitgeschoven uitkijkpost en stond telefonisch in verbinding met het fort. De huizen aan de oude Dendermondsesteenweg en de Rijweg verdwenen bijna volledig en ook de eeuwenoude windmolen van de familie Franckx. Tijdens de aanvallen van de Duitsers werden tijdens de beschietingen nog eens 22 huizen vernield en 23 beschadigd. Voor Breendonk betekende dat 168 van de 460 huizen die totaal werden vernield. Ook de kerk werd tijdens deze beschietingen verwoest. Aan het Ruisbroekse deel van de Rijweg verdwenen 48 huizen. Pastoor Bosschaerts uit Breendonk: *'Door de krijgsoverheid werden ter ontlasting van de versterking 145 huizen vernietigd, waaronder het kasteel met zijn schoon park, van den graaf de Buisseret de Blarengchien. Op het grondgebied der gemeente werden talrijke tranchées gemaakt; op den toren der kerk plaatste de militaire overheid een observatiepost, en verbonden hem door een telefoon met het fort. Aan de kerk zelf werd geen schade toegebracht.'*

Het kasteel Termeiren of Meerhof van de burgemeestersfamilie de Buisseret, vlakbij het fort van Breendonk, was een der eerste gebouwen die werden gesloopt (Verzameling Harry Van Lent)

Willebroek zag 310 huizen verwoesten, vooral in de Palingstraat, de Geerhoek, de Tisseltsesteenweg, het Sasplein, Florida en aan de Boskapel. De Willebroekse pastoor Emsens verhaalt wat op 7 augustus gebeurde: *'Hoor! Daar luidt de mare: al de inwoners van het gehucht Rijweg en omstreken van het fort moeten hunne huizen verlaten; ze worden allen tot as gelegd, om het fortterrein te verwijderen. Het kasteel Termeire, den graaf de Buisseret toebehorend, wordt gedynamiteerd en moet de lucht inspringen; park en bos zijn reeds vernietigd. Helaas! Het is slechts de voorbode van wat voor de deur staat! Voor zondag 9 augustus noteerde hij: 'De Dorpstraat is in rep en roer door de klachten van wenende parochianen die zeggen: al de inwoners van Palingstraat, Westdijk, Floridastraat en daaromtrent hebben 3 uren tijd om hunne woningen te ontruimen! 't Is als een donderslag! Ieder gaat op loop, om hulp te bieden waar het nodig is! De uitgedreven gezinnen komen afgelopen om hun gerief hier en daar te bergen en een ander onderkomen te zoeken; en zo komt het dat de kloosterpoorten geopend worden om meubelen, winkelwaar, koeien, kalveren en kiekens in schoollokalen, in stallingen of onder afdak schuil te houden. De Zusters krijgen oorlof om in het dorp te gaan helpen, in te pakken, te verdragen, te bewaken! Daar lopen tussen de verhuishwagens heen zusters met pakken kledingstukken, met geladen manden, met dozen, met schilderijen, met gemeubelte; ginder ene die met gaffel en riek in de hand ene koe voortstuwt; verder andere, die door de Burgerwacht worden aangehouden, om te bewijzen dat ze Belg zijn! Het is een harrewar zonder weerga in gans de gemeente! Wat onvergetelijke dag. Wat droeve dag voor al die gezinnen, zo maar ineens beroofd van huis en broodwinning! De mensen wier huizen afgebrand waren, werden grotendeels door de inwoners van Willebroek ingenomen. Enige hebben hun verblijf gekregen in 't klooster der zusters en andere in het jongenspatronaat. De mannen zijn volop aan 't werk, 't zij om hunne veldvruchten te redden, of om dienst te bewijzen bij het verbranden of dynamiteren der woningen. Honderden vreemdelingen komen naar Willebroek om de verwoesting en de verdedigingsmiddelen te bezichtigen. Men zou wenen, zeggen ze, als men aan den enen kant die twee à driehonderd huizen ziet in puin liggen en aan den oostkant der vaart alles ziet onder water staan! En dan de werken aan het fort, hoe aangrijpend, hoe verschrikkelijk groots!'*

Alleen de schouw van brouwerij De Zevenster in het Dorp van Liezele bleef overeind (Archief Linsella)

In Liezele verdween op vraag van Fievez en de legerleiding de ganse dorpskom tijdens de nacht van 4 op 5 september 1914. Samen met het Dorp verdwenen de Heide, Achter-

heide en den Dries van de kaart. De kerk, pastorie, gemeentehuis, jongens- en meisjesschool werden met de grond gelijk gemaakt. Ook de kastelen Ten Broeck van de familie Vandenbussche, Ter Bollen van de familie Dierckx en Schemelbert werden verwoest. In totaal werden 174 huizen vernield en slechts 44, voornamelijk op De Wolf, bleven gespaard. Rechttop bleef ook de schouw van brouwerij 'de Zevenster' van de burgemeestersfamilie Van Milders. Zij kon nog dienen als richtpunt voor de fortartillerie. *'Bij het thuiskomen; wat een zicht, wat een ontgoocheling Het dorp van Liezele lag totaal plat, enkel de zwartberookte brouwerijschouw van Van Milders hield er de wacht. Op de Wolf was hier en daar een huis verdwenen,'* vertelt zuster Augustine verder, *'Op de wolf stond wel een groep huizen, maar verder dan onze woning (Dendermondsesteenweg richting Breendonk) en Torné (Petieke éénoor) woonde er niemand. Zelfs op de Dendermondsesteenweg (richting Lippelo) was geen enkel huis te zien. Links van het gehucht de Wolf stond het huis en de windmolen van Mus Van Praet en daar recht tegenover dat van Wis Van Segbroeck, een herberg. Kenmerkend voor de Dendermondsesteenweg waren de Tienbomen, recht over de baan om naar het Steentje te gaan. Was er iets gebeurd dan was dat de plaatsbepaling, voor of achter de Tienbomen. Naar de Hoogheide gingen we langs de windmolen langs veldwegeltjes. In de winter of in het donker gebeurde dat langs de Wolf, langs de straat recht tegenover het Vissenhol langs de Vos en Kobe de Waal. Het ouderlijk huis (Frans Tierens-Vleminckx) noemde men Minikussens, dat kwam van Dominicus en toen ze naar de Zavelstraat verhuisden werd dat Theekens van Dorothee.'* Het gehucht De Wolf was de enige plaats op het Liezelse grondgebied waar nog een aantal huizen overeind stonden. In Liezele werden na de oorlog de gerecupereerde bouwmaterialen openbaar verkocht. Notaris Basteyns verkocht op 29 augustus 1919 208 loten 'gemeentegoeieren': gekuiste stenen van de kerk, gemeentehuis, school e.a., voor een totaalbedrag van 3.107 BEF.

In Oppuurs waren voorlopig al 27 huizen aan de Kattestraat vernield en nog een aantal hadden al bericht gekregen om hun huizen te ontruimen. De bezetter was echter te dicht genaderd, zodat deze huizen gespaard bleven.

In Bornem verdween het volledige gehucht Boskant, de Grootheide en gedeelten van de Barelstraat, Kloosterstraat en Sint-Amandsesteenweg. Bornem zag 135 huizen en 91 hoeven verdwijnen. Eén gebouw overleefde de brand: de kapel toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangenis in de Boskant. Ook tijdens de bouw ervan door de buurtbewoners waren er al vreemde zaken gebeurd, zoals de vrouw welke haar paard en kar niet wou lenen *'voor die onnozelheid'*. Diezelfde vrouw werd toevallig het laatste slachtoffer van de cholera-epidemie in Bornem.² Toen begin september bevel werd gegeven om alle huizen in de Boskant tegen de grond te leggen, zou ook het kapelletje niet gespaard blijven. Adèle Van Doorslaer had op 6 september

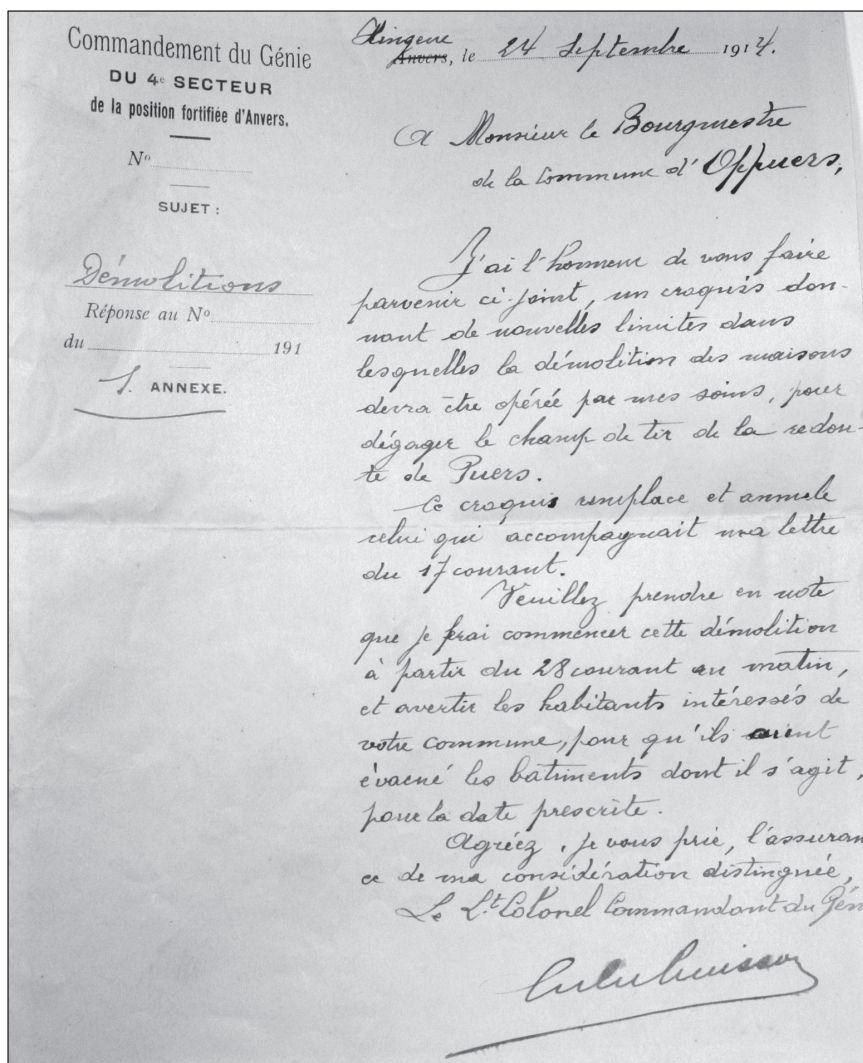

Kloosterstraat richting Grootheide in Bornem met vooraan herberg Het Witte Paard en helemaal achteraan Het Engels Hof. Al deze woningen werden vernield. (©Archief Abdij Bornem)

voor alle zekerheid het beeld in veiligheid gebracht in herberg 'Kriekenbos'. Adèle Boeykens zag op 8 september hoe kapitein Boeykens de deur van de kapel intrapte en ze met bussels stro vulde. Het stro wou echter geen vuur vatten. Twee dagen later werd een peloton pioniers naar de kapel gestuurd, maar ze lieten ze onaangeroerd. De kapel is blijven staan ondanks alle obussen en shrapnels die er over suidden. Het beeld van O.L. Vrouw was door de dichtste burenen in veiligheid gebracht. Het torenklokje is waarschijnlijk door de Duitsers meegenomen.

² De kapel werd in 1866 gebouwd toen Bornem zwaar te lijden had van de cholera. Het waren Denis Van Doorslaer, Vital Boeykens en Charles Louis Verheyden die de belofte deden een kapel te bouwen indien de Boskant van de ziekte zou gespaard blijven en er deed zich niet één ziektegeval meer voor. Charles Verheyden schonk de grond en het nodige geld werd in korte tijd ingezameld. Op 3 oktober werd het Mariabeeld, geschonken door prelaat Van Ommeren, in processie naar de kapel gedragen.

Puurs zag de huizen aan de Puursheide en Overheide verwoesten. Hier werden 128 huizen met de grond gelijk gemaakt. Even was er sprake om de kerktoren af te breken, maar majoor Lebrun, die op de pastorie logeerde, verhinderde dit. Deken Raeymaeckers uit Puurs: 'Het bijzonderste werk der militaire overheid in die dagen was het voltooiën der forten en het maken van loopgraven; ook de omgeving der forten moest ontruimd worden zodat buiten vele beplantingen 128 huizen der gemeente Puurs vernietigd werden. Voor de Sint-Pietersparochie gebeurde dat deels op den 6den augustus en volgende dagen (Puursheide), deels den 7den september (Overheide). Een ogenblik was er spraak van het gedeeltelijk afbreken van den toren van Sint-Pieterskerk maar, naar wij denken op het aandrigen van majoor Lebrun, op de pastorie ingekwartierd, werd aan dat onderwerp geen gevolg gegeven. De krijgsoverheid was ten andere welwillend, zo stelde bijvoorbeeld Kolonel Millard spontaan zijn auto ter beschikking der geestelijkheid om op 14 augustus aan de soldaten der forten en redoutes te gaan zeggen dat het volstrekt nodig was den 15den augustus te werken.' In Kalfort verdwenen rond de schans Letterheide ook nog eens 50 woningen.

De zone van krijgsdienstbaarheden werd op 24 september 1914 uitgebreid (©Gemeentearchief Sint-Amands)

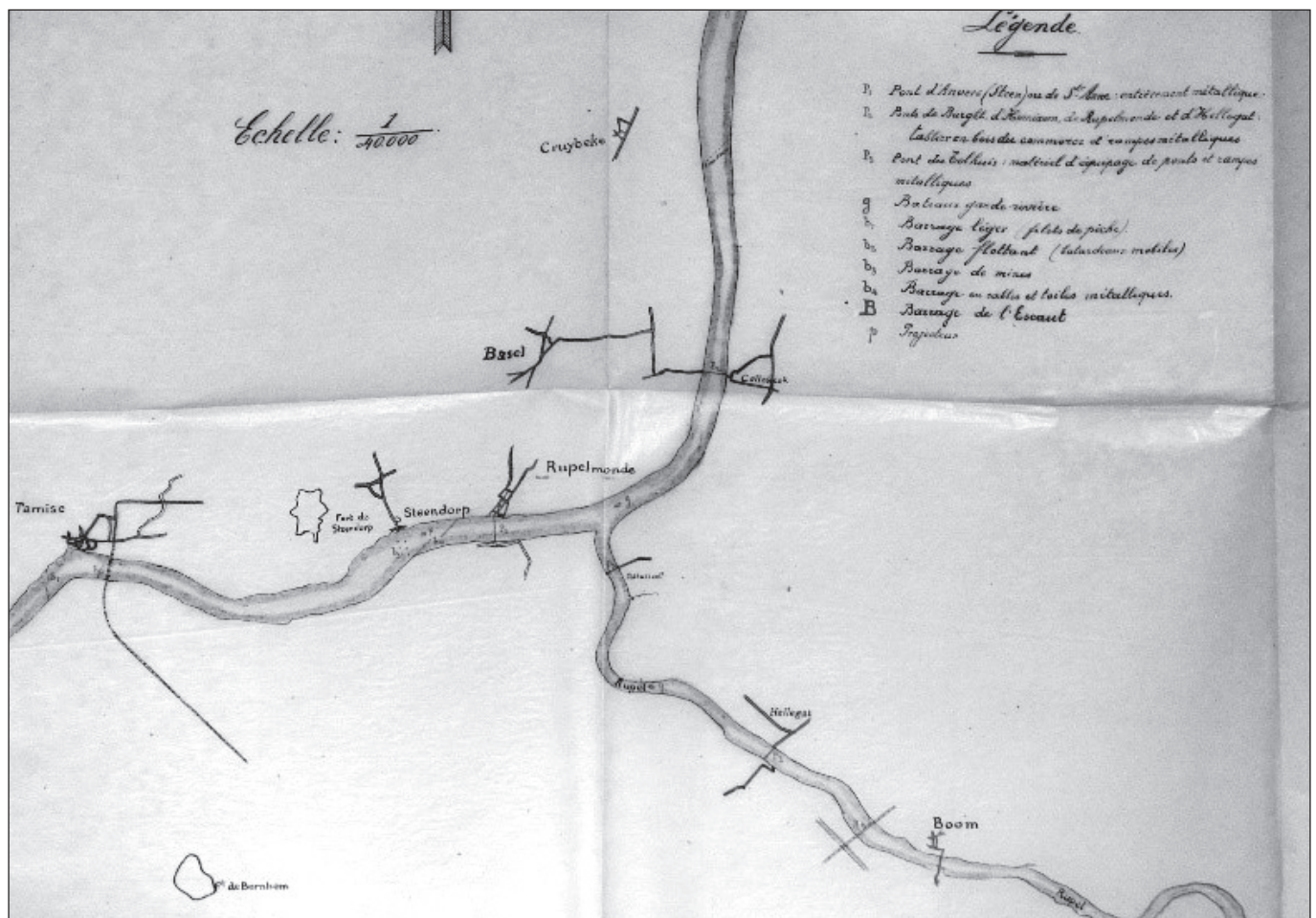
In Klein Brabant werden in totaal 931 huizen of 15% van het woningbestand vernield, het overgrote deel door de eigen genietroepen. Daarenboven werden er nog eens 329 licht tot zwaar beschadigd. Het gelijkmaken met de grond was een werk voor de opgevorderde burgers. Zij moesten de smeulende, zwartgeblakerde maar nog rechtopstaande muren slechten. Wanneer alles was afgekoeld kwamen de 'steenkuisers'. Pater Van Doninck noteerde in zijn dagboek: 'Minstens honderd Bornemse werknemers zijn bezig met de afgebrande huizen te nivelleren, zij krijgen hiervoor 2,5 fr./dag. Het geld werd echter dankbaar gebruikt in de 'soldatenmess' aan de abdij, 5 cent voor een grote pint was dan ook een buitenkans. De Bornemnaars hadden niet voor niets de bijnaam van brouwers, de soldaten trokken grote ogen en schreven: "les Bornemniens savent boire comme des trous." Op de muren der leeggebrande huizen werd er met haken en balken stormgelopen; de nieuw gebouwde huizen stortten gemakkelijker ineem, niet zo de oudere. Het Engelsch Hof (Van Troyen) viel een der laatsten, daarmee verdween ook de laatste tijdgenoot in de straat van het voormalig Engelsch Klooster. Nogal pikante vragen en gezegden werden ons dagelijks gedaan door het volk. Men vertelde voor zeker dat de gevluchte paters allen in een Hollands klooster bijeen waren en nooit meer naar Bornem terugkwamen. Kritiek genoeg.' En verder: 'Deze dagen kwamen verscheidene ingezetene van Bornem in vertrouwen meedelen waar zij hunne schatten begraven of geborgen hadden; 't hielp niet hun te zeggen dat ik in de abdij eer zou dood zijn dan zij in hun huis; curieus, maar waar, hoe de meedeling van een geheim sommige gemoederen kan geruststellen. Doch, beati pauperes, denk ik meermaals als ik die bezorgdheid der schattenbegravers vergelijk met die vele arme stakkers van Kloosterstraat en Grote Hei die hun hutteken zagen omverstoten, of in rook opgaan en met hunne armzaligheden op den rug op zoek gingen naar een onderkomen. Roerende taferelen boodt de solidariteit dier sukkelaars om elkander te helpen en te redden wat mogelijk was. Sommigen werden slechts enkele uren toegezegd om hun huis en erf te ontruimen. Veel oogst is verloren gegaan.'

Nieuwe bruggen en de Scheldeblokkade

In 1913 werd na de invoering van de algemene dienstplicht het leger grondig hervormd en ook de genie kreeg zo een nieuwe structuur. Bij de mobilisatie in 1914 omvatte de genie vijf gespecialiseerde eenheden. De luchtschippers met hun ballons, de vliegeniers die met hun 'Farmann'vliegtuigen verkenningsvluchten uitvoerden en later ook zorgden voor luchtfotografie. De telegrafisten zorgden voor het leggen van telefoonlijnen en bedienden ook de posten van draadloze telegrafie (TSF). De spoortroepen legden en herstelden de sporen. De vestinggenie omvatte in augustus 1914 vier specialisatieafdelingen: de compagnie des pontonniers of bruggenleggers, compagnie des projecteurs of de schijnwerpers en de compagnie des Telegrafistes en uiteindelijk de sapeurs-mineurs. Zij hadden de taak om de huizen in het schootsveld van de forten af te branden.

Nieuwe bruggen over Schelde en Rupel

Klein-Brabantse beleidvoerders hadden in het verleden al meermaals aangedrongen op een betere ontsluiting van de streek. Die vraag werd echter telkens van tafel geveegd en zelfs voor ontwerpplannen was er geen interesse en nog minder geld. Begin augustus 1914 werd dit isolement ook opgemerkt door de legerleiding. Mede door het instellen van Antwerpen als nationale vestingplaats werden tot nut van de legerdivisies nieuwe uitvalswegen gecreëerd. Klein-Brabant kreeg er meteen drie bruggen bij.

Kaart met de plaatsing van militaire bruggen (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Moskou-Archief)

Vooreerst kwam er een 390 meter lange pontonbrug aan het Vlaams Hoofd in Antwerpen. De verplaatsbare bruggen waren door de genie aangekocht bij de firma Gustave Eiffel in Frankrijk. De onderdelen waren opgeslagen in het magazijn van de 'Pontonniers' aan het 'Vlaams Hoofd' op Linkeroever ter hoogte van Het Steen te Antwerpen. De bouw startte op de dag van de mobilisatie (2 augustus 1914). 25 binnenschepen werden al dan niet bereidwillig afgestaan of opgevorderd. Zij kregen als kenteken van nationaal bezit een driekleurige wimpel. De scheepsdekken fungeerden

als steunpunt voor de 42 meter lange metalen brugdelen van het type Eiffel. Op deze brugdelen kwam een houten plankenvloer. Van de 3 meter brede brug was echter maar 1,80 meter nuttige breedte. Gedurende een week werkten 310 pontoniers aan de bouw ervan. De brug kon worden geopend dankzij een mobiel gedeelte: twee brugdekken (portieges) van 42 meter gemonteerd op twee schepen. Op deze manier bleef scheepsverkeer mogelijk zonder de brug te moeten afbreken. Op 9 augustus werd de brug plechtig opengesteld. In de nationale pers werden de bouwers met lof overstelpt, maar veel tijd om te vieren werd hen niet gegund.

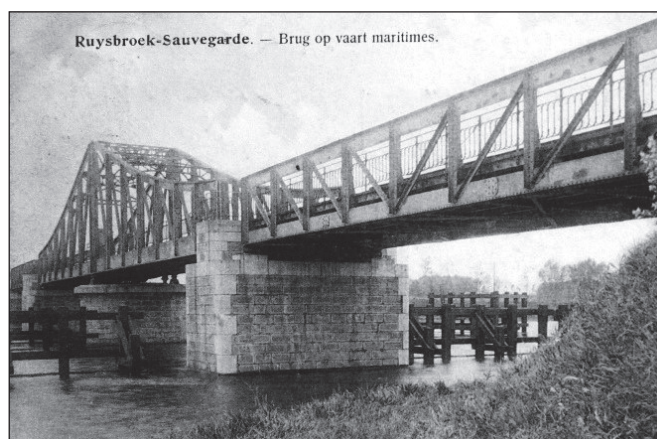
Diezelfde dag werd begonnen met de bouw van eenzelfde type brug over de Rupel, tussen Ruisbroek en het Nielse Hellegat. Deze 225 meter lange brug was enkel bestemd voor militair voetvolk en dit onder strikte regels. De legereenheden moesten 'uit de pas' over de brug. Militairen te paard moesten afstijgen en twee aan twee de overtocht maken. Met strikte uitzondering werden voertuigen toegelaten. Zij moesten dan wel stapvoets rijden en voldoende tussenruimte laten. De verantwoordelijke officier was luitenant Papeleux. De brug was operationeel op 19 augustus 1914. Infanterie en paardengespannen kregen een eigen verbinding. Deze werd gebouwd net voorbij de Rupelmonding, tussen het Tolhuis te Schelle en Wintam. Op 22 augustus begon de bouw ervan en een dag later om 10 uur 's avonds was de klus geklaard. Paardengespannen tot 3 ton raakten hier probleemloos aan de overzijde. Luitenant Blutz was de verantwoordelijke officier.

De brug van Ruisbroek naar Hellegat (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Tegelijkertijd was men begonnen met de bouw van een tweede brug over de Schelde. Zij kwam ter hoogte van het dorpscentrum van Burcht tot de petroleuminstallaties in Hoboken. Deze brug was gebruiksklaar op 7 september. De brugdelen waren eveneens van het type Eiffel, met houten dek en metalen zijwanden. Zij had een lengte van 410 meter. Deze brug, deze van Het Steen en die aan Hellegat moesten bestand zijn om de zware bereden artillerie met het 15 cm kanon met een gewicht van 6.200 kg te dragen. De brug werd gedeeltelijk verwoest bij de brand op de Schelde van de petroleumtanks te Hoboken op 8 oktober 1914. Wintam kreeg nog een tweede brug. Deze kwam aan de Schelde nabij afspanning 'de Groene', tussen de huidige aanlegplaats van de veerdienst naar Rupelmonde en de plaats waar zich nu Scaldiana bevindt. Op 12 september was ook deze oversteek gebruiksklaar. Luitenant Collart, commandant van de genie van de 4^e Sector, nam de leiding op zich. Stroomopwaarts op de Schelde kwam nog een oeververbinding, namelijk tussen Hemiksem en Bazel-Kallebeek.

Het waren drukke tijden voor de pontoniers. In Dendermonde diende de Scheldebrug voorlopig hersteld te worden en kwam er een tweede brug iets meer stroomopwaarts aan het Keur. Ook in Baasrode werden voorbereidselen getroffen voor de bouw van een brug. Deze laatste zou door een afdeling van de genie geplaatst worden ter hoogte van de kerk. Vermits de pontoniers in de magazijnen van Linkeroever al een aantal schepen met draagstoelen klaar hadden, werd beslist dat niet de genie maar de pontoniers de brug in Baasrode zouden bouwen. Zij hadden bovendien veel meer ondervinding in het ter plaatse brengen over het water en het plaatsen van de voorgemonteerde brugdelen. Voor de brug aan het Keur werd de voorkeur gegeven aan het gebruik van vrachtschepen. Voor de bouw ervan zouden de pontoniers de hulp krijgen van een bataljon geleverd door de 4^e Legerdivisie. De brugdelen dienden op de dijken gemonteerd te worden. Een bedrijf uit Baasrode zou de metalen draagstoelen leveren. Maar op 1 oktober kwam het bevel van generaal Tollen om een bijkomende brug te voorzien op de Rupel te Boom, tussen de spoorwegbrug en de vaste brug. Kapitein Loche bepaalde de ideale ligging op 80 meter stroomafwaarts van de vaste brug. Hier was de dijkhelling lang niet zo stijl. Veel tijd

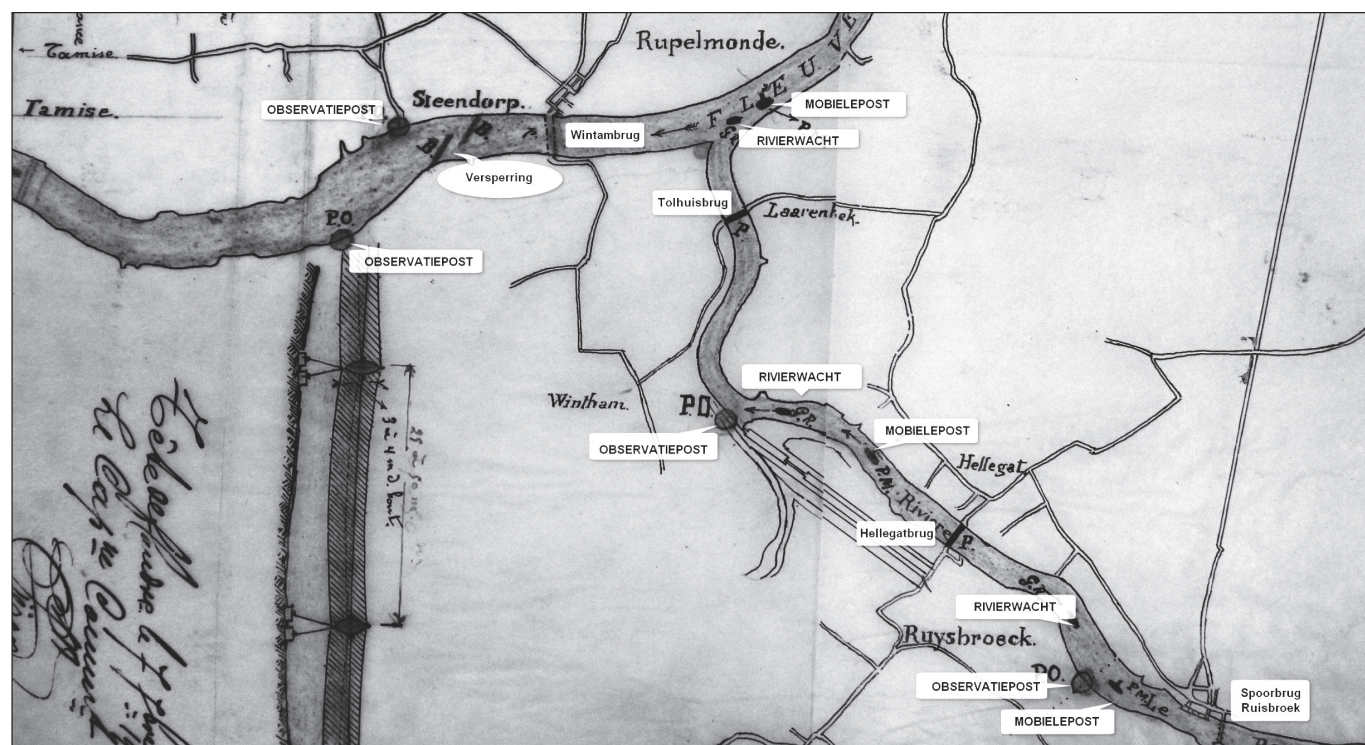
De spoorbrug te Ruisbroek werd toegankelijk gemaakt met balken en plankenvloer (Verzameling Georges Verbruggen)

voor studiewerk was er niet. Op 3 oktober 1914 kwam het expliciete bevel van generaal Deguise om geen tijd te verliezen en de werken te starten. Men had voldoende reservemateriaal van de bruggen te Burcht, Rupelmonde en Hellegat. Op 6 oktober was alle materiaal ter plaatse. Kapitein Loche, luitenant Mouvet en 120 manschappen stonden klaar om de bouw van de brug aan te vatten, tot men een nerveuze generaal Deguise aan de lijn kreeg. Door een wending in het krijgsverloop werden de werken aan de nieuwe brug stopgezet en werd beslist de bestaande spoorbrug van Ruisbroek naar Boom berijdbaar te maken. Hiertoe werden de rails bedekt met balken en een plankenvloer. Deze werken waren pas aangevat toen alweer nieuwe orders binnenliepen. Het was zes uur 's avonds, wanneer generaal Deguise bevel gaf om de bestaande bruggen af te breken.

Ons land bezat geen marine afdeling als autonoom legeronderdeel. Er bestond wel een 'Dienst voor Kust- en Rivierverdediging'. Zij waren na het bekend maken van het Duitse ultimatum met hun kanonneerboten uit Antwerpen vertrokken naar Oostende. Onderweg werden ze door Nederland gestopt en aan de ketting gelegd. Een dag later sloot Nederland de Schelde voor alle schepen van en naar Antwerpen. Dat betekende dat de meeste Belgische schepen werkloos voor anker bleven. Verschillende schippers stelden hun schip bereidwillig ter beschikking van de bruggenbouwers in de hoop hiervoor in betere tijden een vergoeding te krijgen.

Bewaking van de bruggen

Nog een gevolg van de afwezigheid van de kanonneerboten was dat de pontonniers zelf moesten instaan voor het bewaken van de bruggen. De bewaking aan de bruggen over de Rupel werd na één maand overgenomen door de infanterie. Zij stond al in voor de bewaking van de brug aan Het Steen te Antwerpen. Verder was er een rivierwacht, een wachtpost aan beide zijden van de brug in een verankerde boot. De boten droegen bovenaan de mast een kenmerkend lichtpunt. Tussen de bruggen in was er nog een bewakingsdienst met sleepboten. De schippers werden met aanplakbrieven op de kade verwittigd van de bestaande obstakels en diensten.

Bewerkte kaart betreffende de Schelde- en Rupelverdediging (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

Na de inname van Leuven verzamelden de Duitsers in het station lange treinen met tankwagens gevuld met brandstoffen. Een spion had opgevangen dat de brandstof in de rivieren zou worden geloosd en in brand gestoken met als doel de voorlopige bruggen te vernielen. Meteen werden meerdere maatregelen getroffen. Zo kwamen er langsheen beide Schelde- en Rupeloevers stroomopwaarts en -afwaarts vaste wachtposten in verankerde boten, aangevuld met mobiele wachtposten en rivierwachten met boten. Vooral de brug tussen Wintam en Rupelmonde moest het langst standhouden om de manschappen van de Klein-Brabantse forten te ontzetten. Er was enkel de spoorbrug in Temse, maar die zou vrij vlug worden opgegeven en vernietigd. Daarom kwam ter hoogte van de steiger te Steendorp een

barrage van mijnen (type Matheson) en een vlottende stalen constructie van kabels en buizen. Een dergelijke versperring kwam er ook voor de brug te Temse. Ter hoogte van het Sas kwam een lichtere versperring met metalen netten. Op de oevers kwamen wachtposten op enkele honderden meters uit elkaar. Bij de scheepswerf Cockerill in Hoboken werd een motorboot uitgerust met stalen platen met op de voorsteven een mitrailleur. Eind september kon luitenant Collard, commandant van de versperringen Temse-Steendorp-Rupelmonde, beschikken over een eerste schip. Een tweede raakte niet tijds klaar en lag nog op de scheepshelling bij de overgave van Antwerpen. Voor de verlichting stond de 'Compagnie des projecteurs' in. Hun kleine bootjes waren uitgerust met zoeklampen om scheepsverkeer te filteren. Schepen met een doorgangsbewijs werden door de obstakels geleid. De compagnie stond ook in voor de verlichting van de noodbruggen.

In Leest hadden de twee geniesoldaten Jules Van Heuverswijn en Pierre Parmentier uit Lebbeke de bewakingsopdracht van de brug. Op 28 september 1914 om 15:30 uur kregen ze de opdracht, via een Cyclist, van de commandant der 3^e Legerdivisie om de brug te laten springen. De Duitsers waren echter tot op 100 meter van de brug genaderd. Onder een regen van kogels slaagden zij er toch in om de brug in de lucht te laten vliegen. De brokstukken vlogen rakelings naast hen. Zij moesten hun geweer en 50 kg dynamiet achterlaten in hun vlucht. Dat werd hen echter niet kwalijk genomen. De twee kregen een speciale vermelding en felicitaties van de legerleiding.

Waar de legerleiding geen rekening mee had gehouden was de enorme vluchtelingenstroom richting Antwerpen. Verdreven burgers uit Aarschot, Leuven en Mechelen hoopten allen een veilig onderkomen in de sinjorenstad te vinden. Op 29 augustus besliste de legerleiding dat al wie niet in Antwerpen woonde de stad moest verlaten. De 'vreemdelingen' kregen de keuze: ofwel doorreizen naar Oostende en daar de boot naar Engeland nemen of terugkeren naar huis. Veel succes kende zijn oproep niet. Ofschoon de buitenste forten een na een bezweken werd de bevolking door de legerleiding en de regering voorgelogen dat de forten standhielden. Op 3 oktober publiceerde het dagblad 'De Schelde' nog onder de rubriek 'Laatste berichten': *'Donderdag 1 oktober: de forten ten zuiden van Antwerpen worden gans de dag beschoten. De Duitsers worden met grote verliezen teruggeslagen. Te Sint-Katelijne-Waver wordt het aantal doden op 8.000 geschat! Breendonk, Boom en Puurs worden insgelijks beschoten. Vrijdag 2 oktober: de Duitse rechtervleugel wordt op Belgisch grondgebied teruggedreven.'* Anderzijds kwam het kanongebulder steeds dichterbij en was het een af en aanrijden met gekwetsten uit de vuurlinie. Wanneer generaal Deguise op dinsdagavond 6 oktober liet uithangen dat de Duitsers de stad wilden bombarderen, was de chaos niet te overzien. Een dag later, op woensdagavond om 11 uur, begonnen de beschietingen effectief. Iedereen wou zo vlug mogelijk de stad uit. Dit kon enkel nog over het water richting Waasland of met de tram naar Nederland. Naar schatting 100.000 mensen wilden de stad ontvluchten. Velen zagen de nutteloosheid in om aan te schuiven aan de kade en veel booteigenaars vroegen woekerprijzen voor een plaatsje in een soms gammele schuit. Zeer velen trokken te voet naar de Hollandse grens, onder hen landbouwers met hun kudde vee, grootmoeders op kruiwagens, kinderen op de arm en hier en daar ook een militair op de vlucht. Alle voorzieningen bleken onvoldoende om de aanzwellende vluchtelingenstroom te verwerken. De paniek werd nog versterkt wanneer op donderdagnamiddag 8 oktober in Hoboken de petroleumtanks werden opengedraaid en in brand werden gestoken. In korte tijd verspreidde het vuur zich over de Schelde: roeiboten, binnenschepen, steigers, aanpalende huizen en ook de pontonbrug van Burcht werden in de as gelegd. De gitzwarte rookpluimen kleurden gedurende drie dagen de hemel. De Scheldebrug te Temse en het sas te Bornem konden worden gevrijwaard.

De bruggen hadden dan wel een beperkte 'levensduur', maar zij hebben ongetwijfeld vele mensenlevens gered.

- Brug Antwerpen Steen-Sint-Anneke, commandant Piérard, gebouwd tussen 2 en 9 augustus 1914, vernield op 9 oktober 1914 van 6:15 uur tot 8:30 uur; de afbraak begon nadat een Engelse eenheid en een deel van de vestingtroepen, evenwel zonder wapens, de brug over waren getrokken. Een deel van de vluchtelingen op het Steenplein kreeg de toelating mee over de brug te gaan, maar om 6:15 uur sloot de bareel onder luid protest van de wachtende en hopeloze vluchtelingen; dienstdag 60 dagen;
- Brug Burcht-Hoboken Petroleumtanks, gebouwd op 7 september 1914 en vernield op 9 oktober 1914 om 5 uur; dienstdag 28 dagen;
- Brug Bazil-Hemiksem Kallebeek, luitenant Mouvet, gebouwd op 22 augustus 1914 en afgebroken op 7 oktober 1914 om 14:15 uur; dienstdag 45 dagen;
- Brug Wintam-Rupelmonde, luitenant Collard, gebouwd op 12 september 1914 en afgebroken op 7 oktober 1914 om 7:30 uur. Bewaking door pontonniers; dienstdag 25 dagen;
- Brug Wintam-Schelle Tolhuis, 200 m, luitenant Blutz, gebouwd 22 augustus 1914, gedemonteerd en rest vernield in de nacht van 6-7 oktober 1914; dienstdag 44 dagen;
- Brug Ruisbroek-Hellegat, 222 m, luitenant Papelieu, gebouwd op 9 augustus en vernield op 7 oktober 1914 om 6 uur; dienstdag 60 dagen.

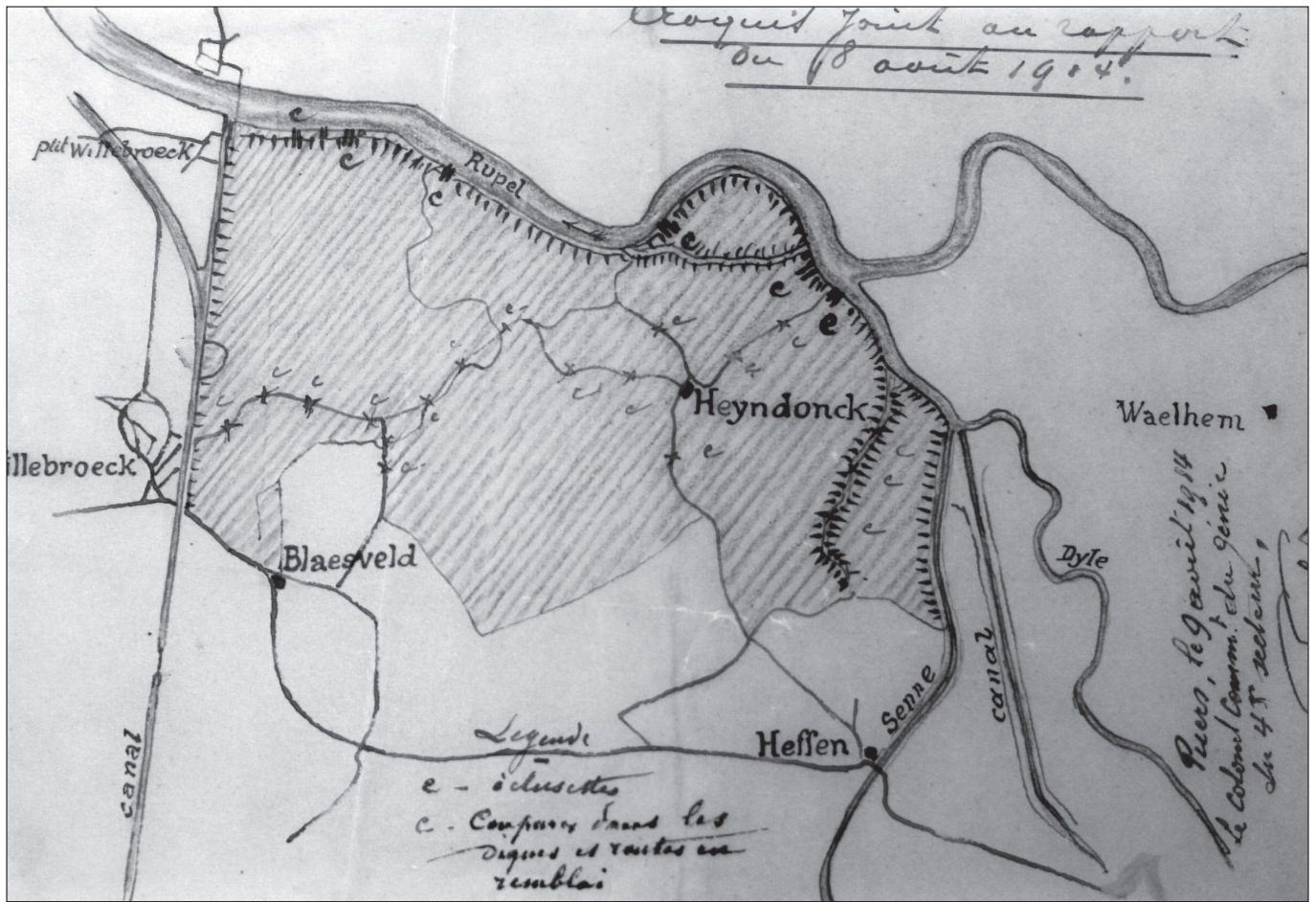
DESIGNATION DES PONTS	EXPLOSIFS	MATERIEL	Observations
Heffen	500 Kg. de tonite	500 m. de conducteurs, 1 explosieur.	Le 24/9/14. les charges sont placées aux ponts Heffen, Brusselt & West.
Pont provisoire de Willebroeck	25 Kg. de tonite	25 cm. de mèche Bichford	
Pont rail de Willebroeck	500 Kg. de tonite	500 m. de conducteurs; 1 explosieur.	Le 25/9-14. chargés
Pont provisoire sur le canal maritime	20 Kg. de tonite	25 cm. de mèche Bichford	id.
Pont basculant à pivot et petit Willebroeck	2400 Kg. de poudre noire	500 m. de conducteurs; 1 explosieur	id.
Pont rail de Ruysbroeck sur le canal maritime.	500 Kg. de tonite	500 m. de conducteur; 1 explosieur	Le 25-9-14 chargés
Pont en bois sur le Rupel à Boom	200 Kg. tonite	25 cm. de mèche Bichford	id.
Pont rail sur le Rupel à Boom	500 Kg. de tonite	500 m. de conducteurs, 1 explosieur.	Le 12/9/14. les fourreaux sont chargés.

2-34. Lijst met de hoeveelheid springstof die werd aangebracht om de bruggen te vernielen (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Moskou-Archief)

De brug in Temse werd tot ontploffing gebracht op 7 oktober 1914 om 17:40 uur. De Boulevardbrug op de weg Brussel-Antwerpen kwam pas in 1914 klaar. Zij werd tijdens de nacht van 7-8 oktober 1914 om 1 uur gedynamiteerd. De spoorbrug van Ruisbroek op de lijn Antwerpen-Dendermonde-Douai werd als draaibrug gebouwd in 1882. We hebben geen gegevens over vernieling, maar denkkelijk gebeurde dat ook omstreeks 7 oktober 1914. De Rupelbrug van Boom was voorzien van een springlading. Doordat de intervallen tussen de forten door de Belgische troepen waren verlaten hadden de bezetters vrije doorgang. Terwijl het fort van Breendonk onophoudend met zware artillerie werd bestookt kon 'Oberstleutnant' von Bernuth langs het fort oprukken richting Boom. Hij had wielrijders-verkenners voorop gestuurd en deze konden omstreeks 15 uur de springlading aan de Rupelbrug onschadelijk maken.

Onderwaterzetting

In de oorspronkelijke plannen van de buitenste fortengordel was er sprake van een onderwaterzetting of inundatie van Heindonk tot Weert. Aan de Schelde en de Rupel bestonden in- en uitwateringssluizen. Ze regelden de waterhuishouding in de polders. Hiermee werden vooral in de lente en met hoogtij de lagergelegen polders bevoeid. Na 12 tot 48 uur was het slib bezonken en werd het water bij laagtij verwijderd. Langs de Rupel en zijn bijrivieren de Zenne en de Dijle wilde men een waterbuffer creëren van 1.000 ha, gaande van Heffen, Heindonk, Blaasveld tot Willebroek. In de nacht van 4 op 5 augustus 1914 werden hier de eerste sluizen gedurende een drietal uren geopend en de inwoners van Heindonk werden opgevorderd om te helpen. Zij moesten hier en daar een dijk doorsteken en de grondduikers in de Rupeldijken afsluiten. Na twee weken had men een peil van 3 meter bereikt en op 2 september stond het water tot aan de drempel van het gemeentehuis, een hoogte van 4,5 meter. Ondanks meerdere waarschuwingen van de burgemeester en veldwachter De Ruyter waren toch een aantal inwoners met hun dieren in hun huizen gebleven. Wanneer het Belgisch leger vanaf 28 september aan zijn aftocht begon, wilden de bewoners zo vlug mogelijk hun landerijen ontwateren. Soms gebeurde dat niet erg doordacht, zo werden in een sluis alle schotbalken tegelijk verwijderd. De sterke stroming hierdoor deed de betrokken sluis dermate trillen dat het ergste werd gevreesd. De sluis hield gelukkig stand.

De inundatie van Heindonk (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Moskou-Archief)

Voor Klein-Brabant werden de plannen gewijzigd en zou alleen in Weert de sluis van de Oude Schelde worden opengezet. Wel werd het water van de Molenbeek afgedamd. Zo ontstonden er beperkte overstromingen in de aanliggende weiden en landerijen van Kalfort tot Lippelo. Het fort van Liezele kwam hierdoor wel langs drie kanten onder water te staan. Ook de Lippelose beek (Vliet) werd een eerste maal afgedamd nabij de Lippelose brug aan de toenmalige sluis. Hierdoor kwamen de lageregelegen gronden richting Malderse Kruisheide en het Zwaantje onder water. Een tweede afdamming bevond zich aan de Oppuurse brug. Meer stoomafwaarts mondde de Vliet nog rechtstreeks in de Rupel en daardoor zorgden de getijden voor de onderwaterzetting. Het stuk tussen Eikevliet en Klein-Willebroek was op de inundatiekaarten opmerkelijk wit gebleven. Hier waren tot 1914 grote waterwerken aan gang voor een nieuwe sluis in Wintam en een bijhorende kanaalarm. Langs hier waren ook troepenverplaatsingen voorzien en de plaats was belangrijk voor de pontonniers voor het monteren en stockeren van de brugdelen. Volgens de oorspronkelijke plannen zouden de Scheldepolders te Hingene en Wintam worden blank gezet. Zover is het niet gekomen, omdat ook langs hier uitwijkmogelijkheden waren voorzien, waarvoor aan de 'Groenendijk' een pontonbrug werd geplaatst. Op de linkerover te Temse kwam het Schausseelbroek wel onder water te staan.

Via het Sas werd Weert onder water gezet. Geniesoldaten kijken toe. (Verzameling Juliaan Maerevoet)

Een buitenkansje voor de kinderen van Weert en ook de schoolpoort bleef toe (Verzameling Luc De Ryck)

Wat de onderwaterzetting van Weert betreft, dit kan niet meteen als een succes worden gehomologeerd. Bewoners werden begin augustus al verwittigd om alles van waarde in veiligheid te brengen, de schuur leeg te maken en zelf een onderkomen te zoeken bij vrienden of kennissen. Op 18 augustus 1914 werden de sluisdeuren van het Sas en de sluisen aan Driegoten en de Gloriette opengezet. Dit liep niet van een leien dakje. Er was vooreerst het probleem om het water bij laagtij in het overstromingsgebied te houden. Een dam met zandzakjes in de sluis zelf spoelde tot tweemaal toe weg. Uiteindelijk werd pas resultaat geboekt door kleine openingen in de sasdeuren te maken die makkelijker konden worden afgesloten. Het grootste probleem kwam van de lokale bevolking. Er waren een aantal grondduikers en dijksluizen die in verbinding stonden met de Schelde. Tijdens de nacht loosden de Weertenaars het water langs hier terug naar de stroom. Het is pas op 13 september dat het hoogste pijl werd bereikt. In de straten van Weert stond het water ongeveer 1,20 meter. Maar ook in de Rijkenhoek en de Donk te Bornem stond alles blank. Veel boeren uit het omliggende hadden net hier een onderkomen gevonden voor zichzelf en hun dieren. Zij moesten nu andere oorden opzoeken, sommigen al voor de derde keer. Op 21 oktober 1914 konden de Weertenaars hun laarzen opbergen. In oktober en november 1918 werden de sluisdeuren opnieuw opengezet. Ditmaal paste het als onderdeel in het grote verdedigingsplan van de Duitsers: 'de Hollandstelling'. De schade van de eerste onderwaterzetting bedroeg 200.000 BEF, bij de tweede door de Duitsers becijferden de gemeentelijke ambtenaren de schade op 18.000 BEF.³

³ Bron: De Belgische militaire onderwaterzettingen rond de Versterkte Plaats van Antwerpen in augustus en september 1914 /Paul Van Put -2008

Op de loop

De euforie van de eerste oorlogsdagen was omgeslagen naar een somber gemoed en angst voor de toekomst. In de eerste week werd in de kranten nog de schijn opgehouden dat de Luikse forten standhielden en dat de Duitse pletwals tot staan was gebracht. Elke nieuwe dag werden deze door de legerleiding opgedrongen berichten echter ontkracht. Vanaf nu zou de militaire bedrijvigheid niet meer ophouden en de Klein-Brabanders leefden tussen hoop en vrees. Met de dag werden de berichten onheilspellender en kwam de Duitse oorlogsdreiging steeds dichterbij. De pers werd door de militaire overheid aan banden gelegd. 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puurs' verscheen niet meer sinds 27 september 1914.¹ Het weekblad 'De Schelde' uit Temse kon men nog wel geregeld lezen. Hun verslaggeving was echter misleidend, feitelijk bedoeld om geen nodeloze paniek te veroorzaken. Bijvoorbeeld, over de gevechten van donderdag 1 oktober berichtten zij dat de Duitsers nog steeds fors bestreden werden: *'De forten ten zuiden van Antwerpen worden voortdurend beschoten. De Duitsers worden met grote verliezen teruggeslagen. Te Sint-Katelijne-Waver wordt het aantal doden alleen op 8.000 geschat! Breendonk, Boom en Puurs worden insgelijks beschoten'*. Nochtans, op dat ogenblik besepte de legertop al dat de vesting Antwerpen moest worden prijsgegeven.

Klein-Brabant vlucht

Er waren daarentegen zoveel aanwijzingen dat de toestand met de minuut verergerde: de zelfmoord van commandant Renquin van het fort in Bornem, de afbraak van de woningen rond de forten, het graven van loopgrachten en het aanbrengen van prikkeldraadversperring tussen de forten, de komst van troepen uit de Naamse forten, de eerste gekwetste soldaten en de inrichting van noodhospitalen te Puurs, Bornem, Ruisbroek en Willebroek, het vertrek van het grootste deel der paters uit de Bornemse abdij naar Holland, het vee uit omliggende gemeenten dat binnen de fortengordel werd gedreven, de onderwaterzettingen te Bornem, Weert, Liezele en Heindonk. Daarbovenop bleef de vluchtelingenstroom uit de regio van Mechelen, Brussel en Dendermonde aanzwellen. Hun verhalen over de Duitse gruwel en hun schrikbewind deed de grootste twijfelaar vertrekken.

'Het Nieuwsblad van 't kanton Puurs' beschreef de vluchtende massa in de Puurse straten: *'Een ander vervoer dat tot weemoed stemde wrong zich bij poozen tusschen dit geharrewar. 't Waren karren en wagens met meubelen en vluchtende huishoudens beladen, ouderlingen, kinderen soms 12 tot 15 op een gerij: menschen van Liezele, Lippeloo, Londerzeel en verders van Hombeek, Rymenam, Herselt enz. die hunne haven en hun leven hier veiliger achtten dan hunnent. Zoo'n tooneel van redding en angstige vlucht, misschien in overhaastige vrees besloten en aangevat, is waarlijk treurig.'*²

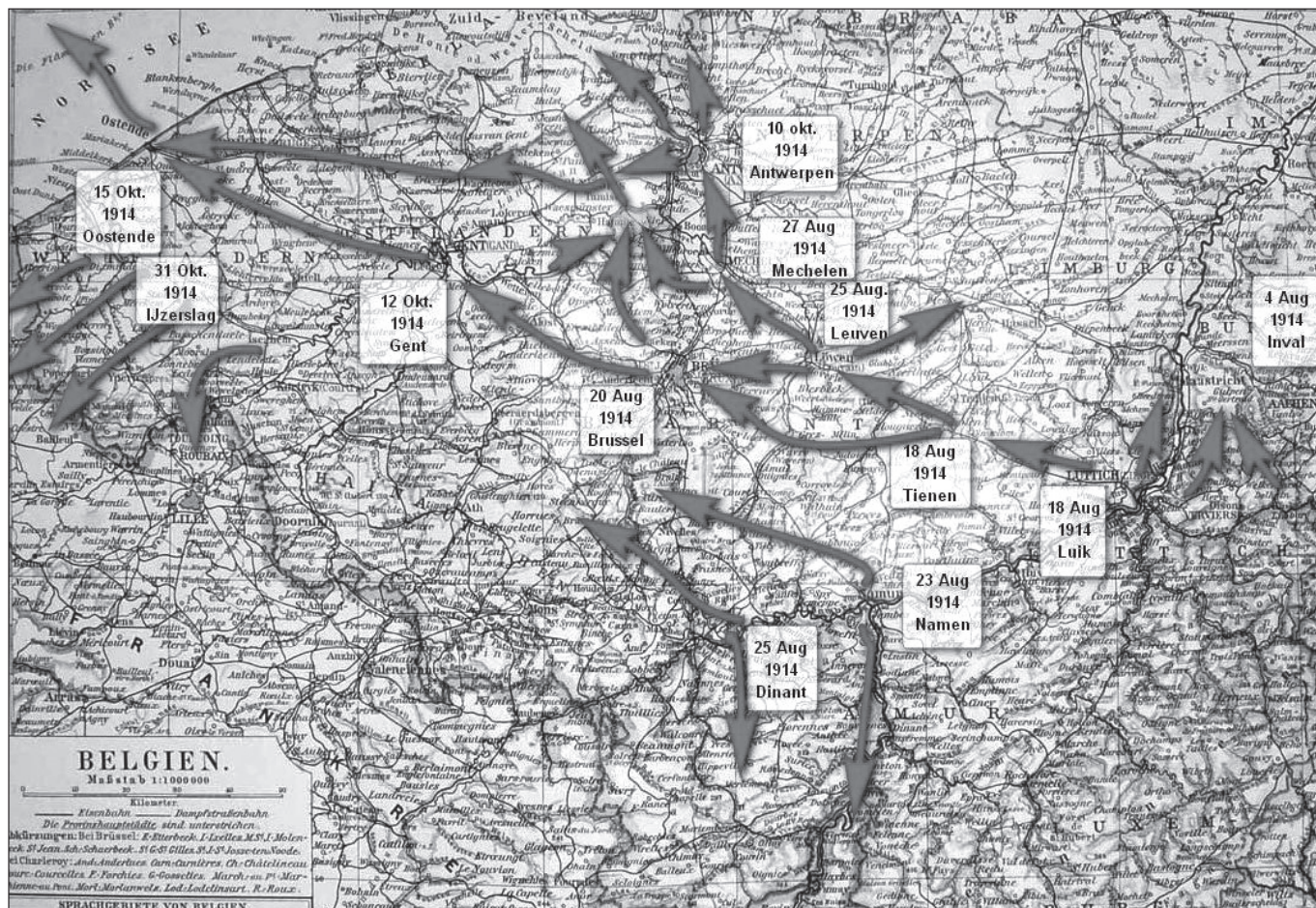
Op de vlucht (1914) met op de achtergrond het Hof Ter Zielbeek in Ruisbroek
(©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Het was echter niet gemakkelijk om in te pakken en alles achter te laten. Het was een beetje naar elkaar kijken. Zo liep bijvoorbeeld Ruisbroek, op twintig inwoners na, volledig leeg. Burgemeester Lefebvre was als één der eersten gevlucht en had schepen Petrus Van De Mooter aangesteld als zijn vervanger. Emiel Franckx werd waarnemend secretaris. Pastoor Fabri was in alle stilte 's nachts vertrokken richting Sint-Niklaas. Hij keerde, net als velen, na enkele weken terug, maar in die tijdspanne was

¹ Pas in december 1918 werd de uitgave hernomen

² Puurs, Uitgeverij Baeté: Het Nieuwsblad van 't kanton Puurs, 23 augustus 1914

de pastorie leeggeplunderd. Zelfs de miswijn hadden de dieven meegenomen. De meest gegoede families waren in de eerste oorlogsdagen min of meer georganiseerd vertrokken. Anders ging het met de gewone mensen, de keuterboeren, de ouderen met weinig geld, die weinig of geen keuze hadden. Zij moesten het enige wat ze bezaten, hun huis, hun koe, een paard en de varkens achterlaten voor iets waar ze geen zicht of vat op hadden. Sommigen kozen voor de 'veiligheid' binnen de dubbele Antwerpse fortengordel. Anderen kozen voor een tijdelijk onderkomen bij onze neutrale noorderburen. Via de trein Mechelen-Terneuzen hadden zij een makkelijke aansluiting naar 'Holland'. Vanaf 23 augustus kon alleen nog worden gespoord tussen Willebroek en Terneuzen.

Kaart met de voornaamste vluchtelingenstromen in de eerste oorlogsmoanden (Jos Winkelmanns)

Vliegende maandag of Loperkesmaandag

Op 24 augustus zorgde een banaal feit voor een ongeziene massahysterie. In het grootste deel van Vlaanderen gingen duizenden op de loop. Waardoor de massale vlucht ontstond is onduidelijk, maar sommigen denken dat een verkenningstocht van Duitse Uhlanen in de zuidelijke Brusselse rand de oorzaak was. Waar ze passeerden, joegen de vluchtelingen iedereen de stuipen op het lijf. Sommigen verklaarden dat: *'De Uhlanen zijn op komst en ze pakken alle mannen tussen 15 en 50 op en drijven hen voor hen uit.'* Paniek joeg mensen, jong en oud, van het ene dorp naar het volgende dorp. Te voet, met de fiets, per kruiwagen of moeders met kinderen op de arm. Enkelingen trachtten de groep tot inkeer te brengen, maar tevergeefs. Dat ondervond ook burgemeester Armand Du Bois van Lebbeke. Omstreeks 10 uur in de voormiddag passeerden een groepje fietsers, luid roepend dat de Duitsers achter hen aanzaten. Er werd door de Lebbekenaars weinig aandacht aan gegeven, maar wanneer even later een tweede grote groep met karren en kruiwagens passeerde, riepen de vluchtelingen de burgers toe: *'Maak u gereed, de Duitsers komen.'* Wanneer de inwoners lachend hun schouders optrokken, werden de vluchtelingen kwaad en scholden hen de huid vol. Gevolg was dat het grootste deel van het dorp haastig begon te pakken en de vluchtelingen achterna holde. Zo ging het in ieder dorp. In de vluchtende massa leefden de wildste verhalen. Niemand van hen had ooit al een Duitse soldaat gezien, maar in hun verbeelding zagen ze de Uhlanen achter hen aankomen. Aan de brug in Dendermonde was de drukte en het gedrang zo groot dat sommigen werden vertrappeld of onder de karren terechtkwamen. 's Avonds kwam er eindelijk rust en ook de ont-

nuchtering. Bij de duizenden vluchters kwam het besef dat een loos bericht de vluchtelingenstroom in gang had gezet. Beteuterd keerden de eersten terug naar huis. Anderen zochten slaapgelegenheden, veelal in open lucht, want om onderdak te zoeken was men te beschaamd. De meesten hadden hun lesje geleerd en voortaan zouden ze nog enkel in uiterste nood hun huis verlaten.

Achteraf werd met het feit fel de draak gestoken. Volkszangers plaatsten het verhaal op rijm en kregen iedereen aan het lachen met het verhaal van de 'schrikhazen'. Stijn Streuvels verhaalde in zijn boek 'Oorlogstijd' treffend de paniek van de vluchters, maar ook de angst bij diegenen die thuis achterbleven:

'Veldwachters, schoolmeesters, pastoors en koster – al wie 't voorbeeld moeten geven van bedaardheid – hebben zich laten vangen door vrees. Men noemt ze bij naam dezen die zich in den aalkelder hebben gestopt, in waterleidingen waar de ratten over hun wezen liepen zonder dat men zich roeren kon! Men vertelt van iemand die zich in een kast heeft laten nagelen. Anderen zijn op de loop gegaan met een brood en een hesp om de hals. Een boer heeft zich in een bussel stro doen binden en omdat hij zich nog onveilig voelde zo aan 't lopen gegaan! Een voorname heer van 't dorp heeft zich onder een ashoop begraven, denkend dat niemand het wist, nu heeft zijn meid het uitgebracht!' In Baasrode noteerde Frans Gerlo in zijn dagboek: 'Bijna alle gegoede mensen vertrekken naar Antwerpen en naar de Hollandsche grensgemeenten. De toeloop van de vluchtelingen die over de Schelde willen, stijgt van uur tot uur, zodat men zelfs maatregelen moet nemen om ongelukken te voorkomen. Elk wil eerst over.'

Rond 10 september zijn vele families teruggekeerd. Er was een gerucht verspreid dat de personen ouder dan 50 jaar moesten terugkomen, zoniet zouden hun goederen door de militaire overheid in beslag worden genomen. In Bornem keerden de families Poodts en Van Roie terug. Enkel juffrouw Verbelen uit de Statiestraat, Florent Cordier uit Doregem, de familie De Lathouwer uit de Boomstraat en Maurice Pycke de Peteghem van het kasteeltje aan de Hingenesteenweg (huidig gemeentehuis) verbleven de volledige oorlogsperiode in het buitenland.

Vluchten!

Op de laatste dag van september was de Bornemse Boomstraat het toneel van gedrang van vluchtelingen en troepen, beschreven door ooggetuige Frans Van Meerbeek uit Mariekerke: *'We ontmoeten reeds geruimen tijd drommen van voortgedreven ongelukkigen. Aan de dorpsingang stooten we als op een muur van woelende mensen met verwrongen aangezichten en verwilderde blikken. Het teken van de ontzetting merkt die armzalige menschenkudden, altijd maar voortgestuwd door de vreselijke tijdingen en verhalen. 't Is een chaos van beangste mensen, die elkander verdringen, tegenschreeuwen, huilen, kermen, jammerklagen om achtergebleven bloedverwanten, welke misschien ginder buiten de*

Een typisch beeld van de vluchteling tijdens de eerste oorlogsmaanden. Een soldaat die zijn eenheid verloor, houdt hen gezelschap (©Archief Imperial War Museum)

Vluchtelingen uit het Mechelse steken in Willebroek de kanaalbrug over; achteraan papierbedrijf Denaeyer (©Imperial War Museum)

vesting in hun huis, op hun erf, langs de weg doorschoten of doorstoken liggen. De auto's van het rode kruis snorren ons voorbij, naar buiten de vesting, waar naar men zegt de infanterie slaags is met den vijand. Andere ronken ons voorbij, 't dorp binnen met gewonden, welke men aan windels en bleeke gezichten kan herkennen. Motors kruisen daartusschen met duivels van motorrijders: 't zijn verkenners en telegramdragers van de staf naar de vechtende troepen en omgekeerd. Af en toe rollen in trager rit de daverende vrachtauto's met cement, ijzer, grint en balken naar de vesting, onder geleide van officieren en werklie, die onbeschroomd lijken en rooken klaarblijkelijk licht van hun hart hun cigarette. Een gewoel en gedrang, een oorverdoovend geronk en geluid als van nieuwe werelden, en immeraan binnenstroomend bannelingen met losgewoelde haren, bloedloze wezens, sleurend en bukkend onder den dierbaren last van 't huiselijk kleinood, en op de hielen gevolgd van eindelooze trossen krui- en stootwagens, honden- en boerenkarren. Welke hartverscheurende intocht! Welke deerniswekkende kruisweg van voortgezweepten onschuldigen. Daar loopen de menschen bijeen, 't zijn carabinieri die een paar Duitsche krijgsgewangene soldaten binnenbrengen. 't Zien er flinke mannen uit van den Landsturm, maar ondanks hun tegenslag blikken ze overmoedig op de samengestroomde menigte. Luchthartig schijnen ze hun cigarette te rooken.'

Frans Van Cauwenberg uit Puurs was één der eerste Klein-Brabanders die richting Nederland vertrok. Hij liet zich

Vluchtelingen met wat schamele bezittingen op weg naar Holland (©Het Geheugen van Nederland)

inschrijven op 18 augustus in Axel. Zijn gezin zou een week later volgen. Ook burgemeester Stas had tijdens de eerste dagen de benen genomen. Dokter Maes nam gedurende de vier bezettingsjaren het burgemeesterschap over. In Lippelo vertrokken de zusters met de laatste trein naar het 'Salesiaans huis' te Gent.³ Met hen vertrokken drie kinderen. Het oudste kind was Octavie De Buyser (°Lippelo 10 september 1909), dochter-tje van Petrus en Joanna Tierens.⁴ De twee andere meisjes, Josepha (°Lippelo 27 december 1909) en Adrienne (°Lippelo 7 april 1912) waren dochters van Ernest Feyaerts en Virginie Coomans. Ernest was beheerder van de kippenkwekerij op het kasteel Melis en Virginie was onderwijzeres.

Op 7 oktober begonnen de Duitsers met het bombarderen van de stad Antwerpen. Die nacht begon het Belgisch leger stelselmatig zijn stellingen in Antwerpen en Klein-Brabant te verlaten. De terugtocht naar het Westen was een stoet zonder einde van uitgeputte en uitgehongerde soldaten. Alles leek voor niets te zijn geweest en zij voelden zich in de steek gelaten door de geallieerden. De Fransen hadden echter hun handen vol in de omgeving van Namen en hun eigen grenzen en de Engelsen kwamen pas als het lot van Antwerpen al bezegeld was. In het spoor van de soldaten volgden ontelbare burgers, jong en oud.

Ook voor de achtergebleven Klein-Brabanders was het een moeilijke keuze, alles achterlaten en er bleven zoveel vragen onbeantwoord. Naar waar? Voor hoelang? Hoe? De meesten kwamen aan de kost als landbouwer, hadden een paar koeien, varkens en een paard. Bij velen betekende die veestapel een van de grootste argumenten om te blijven. Zij die vertrokken waren dan ook te zoeken in de betere kringen. Bij sommigen bleven de knecht en de meid achter met de zorg om het huis.

Holland bleek nog de enige vluchtmogelijkheid. Veel bedenktijd kreeg men niet. Het nieuws dat de Scheldebrug zou worden opgeblazen, ging rond als een lopend vuurtje. De Wintamnaars die probeerden langs één der vlotbruggen weg te raken, kwamen van een kale reis terug. Deze bruggen waren enkel voor militaire doeleinden gebouwd. In Bornem had de legerleiding bij de burgerlijke overheid er op aangedrongen dat de burgers het dorp zouden verlaten. Theodoor

³ De zusters waren: zuster overste Mathilde Meukens, zuster Virginie De Wachter, zuster Francoise Gombeer, zuster Clementine De Wachter en zuster Anna De Vreese.

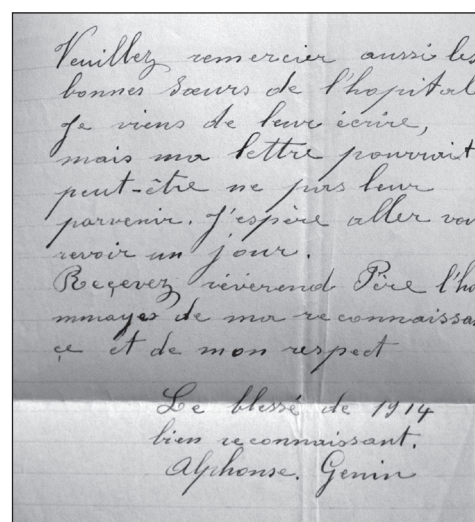
⁴ Petrus De Buyser was sinds 1907 onder de wapens en zou kort na zijn terugkeer na Wapenstilstand worden vermoord, terwijl Octavie later zal intreden bij de zusters en op missie trekken naar het toenmalig Belgisch Congo.

De Maeyer trachtte met bedekte termen de bevolking aan te manen tot vertrek, maar dat zorgde uiteindelijk voor een hysterische chaos. Pater van Doninck was getuige: 'Aan het Warregaren veranderde het toneel. Voituren en voituurkens, karren en karrekens, wagens met 4, 3, 2 of een wiel, geladen met allerhand huisgerief en beddegoed, daarop of er tussen janken de honden en kinderen, mannen en vrouwen, roepend en tierend, oudjes en gebrekkigen, die sedert maanden geen kerk meer gezien hadden. De hele Boomstraat stond overeind. Het eerste, wat wij in dit gewoel verstaan konden, was: de paters ook gaan vluchten; nu is het tijd! Waarheen? Waarom? Vluchten, vluchten! Om 9 uur doet men de brug van Temse in de lucht springen – de soldaten zijn allemaal de brug over. Bornem wordt plat geschoten, kolonel die en kapitein die hebben 't gezegd! Vluchten! Er liepen ook mensen naar de statie; 'k ga om 10 ½ eens zien; de statieoverste, Segers, was nog op zijn post, maar op zijn zondags en zonder rode klak; hij zegde niet te zullen vertrekken; er reden af en toe nog treinen, allen naar Temse, doch er werden geen kaartjes meer gegeven. Iedereen kon gratis meerijden, wie plaats vond. Er werden ook geen signalen gegeven van aankomst of vertrek en geen baren gesloten.'

Die baren werden al langer niet meer gesloten. Joanna Nijs, de weduwe van Eduard Piessens uit Bornem, was op de Puurse Neerheide door de openstaande baren gereden en gegrepen door een trein. De drie kinderen Jan, Petrus en Victor hadden gehoopt op een financiële tegemoetkoming, maar de rechtbank oordeelde dat dit niet rechtstreeks in verband kon gebracht worden met de oorlog. De weeskinderen draaiden ook op voor de gerechtskosten.

De vergeten soldaat

In het gasthuis van Bornem was het op 6 oktober 1914 opmerkelijk rustig. De overste van het gasthuis had haar keuze gemaakt. Zij bleef bij haar zieken en oude mensen. Zij liet de andere kloosterlingen zelf beslissen. De drie oudste zusters: zuster Dorothea, zuster Bernarda en zuster Martha volgden haar voorbeeld. Zuster Aloysia, zuster Sophia en zuster Elisabeth waren reisvaardig, maar hadden dan weer hun werkpak aangetrokken, want ze waren net begonnen met de was. Om 8 uur besloten zij toch maar te vluchten, samen met nog twee andere zusters: zuster Josephina en zuster Philippina. Moeder overste had hen wel een beetje moeten aanporren, zij wou de weeskinderen in veiligheid. Er bleven in het gasthuis nog 18 oude of zieke vrouwen, 17 mannen en 1 gekwetste Belgische soldaat, die achtergelaten was. Hij was als laatste binnengebracht terwijl de andere gekwetsten al naar Temse waren gevoerd. Die soldaat was Alfons Genin, van het 13^e

Alfons Genin stuurde in januari 1919 een dankbriefje naar de zusters en dokter Lansens (©Archief gemeente Bornem)

4-8. Het vertrek van de Koning en Koningin uit Antwerpen lag mee aan de basis van de paniek en de massale vlucht uit de stad (©Archief van het Koninklijk Paleis)

Linieregiment. Hij was te zwaar gekwetst om te transporteren.

In het gasthuis was slechts één verpleegster achtergebleven. Zij verstopte zijn militaire uitrusting onder de grond en naast zijn bed werd burgerkledij gelegd. Dokter Lanssens waarschuwde de zusters herhaaldelijk voor de gevolgen, als de Duitsers de soldaat zouden vinden. Maar moeder overste was niet te vermurwen: 'Ik jaag hem niet weg.' En de soldaat, hij bleef in het gasthuis tot 5 november. Dan vertrok hij in burgerkledij te voet naar Temse en vandaar met de trein naar Hulst tot bij de Belgische consul. Na de oorlog bedankte hij de zusters voor hun vastberadenheid.

Een dag later lieten Belgische troepen het beweegbare gedeelte van de Scheldebrug te Temse springen zodat alle verkeer onmogelijk werd. En dezelfde dag werden ook de vlotbruggen in Wintam en Ruisbroek opgeblazen, samen met de Boulevardbrug naar Boom. De achtergebleven Klein-Brabanders konden geen kant meer uit. Zij zaten

ingesloten tussen de Schelde en Rupel en in het zuiden de Duitse frontlijn, die liep van Breendonk langs de Steenweg op Dendermonde tot Sint-Amands en verder naar Baasrode.

Vanaf middernacht 8 oktober begonnen de beschietingen van het Antwerpse stadscentrum. Dit was het startsein van een ware exodus. Het is onmogelijk te zeggen hoeveel Antwerpenaren de vlucht namen omdat het ook de vluchtelingen herbergde uit de ruime omgeving. Naar schatting tussen de 100.000 en 300.000 ontheemden hadden gehoopt er een veilig onderkomen te vinden. Antwerpenaar Cuperus beschreef de chaos richting Nederland: 'Met duizenden en duizenden worden ze als onbewust en ontoerekenbaar in de donkerte van de polderwoestijn gejaagd, zonder dat ze weten waarheen, hoe ze zullen overnachten, wie of wat in hun onderhoud zal voorzien! Tevergeefs houd ik dat voor aan bekenden en onbekenden. Het is alsof redeneren uitgesloten is. Eén strak gedacht, één besef overheerst alles: hier willen wij weg!'

Oorlogsvee

Veel vluchtelingen hadden hun hebben en houden op een kar geladen en dreven hun runderen voor zich uit. Deze dieren zorgden voor een bijkomend probleem. Aan de Scheldebrug te Temse werden geen koeien toegelaten en de nieuwe bruggen te Wintam over de Schelde en de Rupel waren enkel voor militaire doeleinden gebouwd. In Ruisbroek bestond hetzelfde probleem met de brug naar Hellegat. Velen lieten noodgedwongen hun veestapel achter in Ruisbroek. Bovendien werd op vraag van de legerleiding het vee uit de omliggende gemeenten binnen de fortengordel samengedreven. Op een gegeven moment stond in Bornem de ganse Kasteeldreef vol met loeiende koeien. Het waren de dieren van landbouwer Vermeir, de dichtste buur van het fort. Hij had met zijn gezin een onderkomen gevonden bij de familie Van Roy in de Achterweide. In Ruisbroek werd een lijst opgesteld van personen die zich dienden te ontfermen over het 'oorlogsvee'. Een aantal vrouwen werden aangesteld om de koeien te melken. Een aantal dieren werd na enkele weken door de eigenaars terug opgehaald, de resterende werden door het gemeentebestuur openbaar verkocht.

Provincie Antwerpen - Ruisbroek - Mobilisatie van het vee

Gemeente Ruisbroek - Vrijt der werklozen geluid met de bewaking van het vee te Ruisbroek

		Wegzetting	
1	Van Breendonk Charles	152	38. -
2	Van Breendonk Rang	150	40. -
3	De Smidt Joz.	152	38. -
4	De Smidt th.	146	36. 50
5	Klaas Haas	158	39. 50
6	Klaas Joz.	158	39. 50
7	Van der Groot	146	36. 50
8	Roelofs Haas	101	25. 25
9	Van Paal Joz.	90	22. 50
10	Van der Groot Joz.	102	25. 50
11	Van der Weert Joz.	122	30. -
			374.29

Opgevoerd door het Gemeentebestuur van Ruisbroek
 Den 1 September 1914
 Bij bevel: De Burgemeester, De Schepenen

De gemeente Ruisbroek had werklozen aangeduid om het vee te bewaken (©Gemeentearchief Puurs)

Van Der Plas Louis

1 koe welke welke weg is gedaan naar Brussel voortgeschuurd naar het veldrecht en daar geslacht door de Belgische soldaten ter waarde van 4000 maar twee koeien was welke koei welke koeien hier en daar con. waarde niet meer men. wist.

Koest weg gegaald ter waarde 250 voor verstat en aan de koei grachten

12 boomen afgeheyt ter waarde van 300

Louis Van Der Plas

waarde om trent 90 melas om trent 2 melas
 groot waarde 62.50

Van Der Plas Louis

De koe van Louis Van De Plas uit Oppuurs was door Belgische soldaten meegenomen en geslacht (©Gemeentearchief Sint-Amands)

Op 25 oktober 1918 werd in Sint-Amands een schip verwacht met 1.800 koeien aan boord. De Bornemse veldwachter trok met een grote groep belangstellenden op weg. Het schip had ook in Baasrode aangelegd en daar was de belangstelling groter dan verwacht. De meeste Bornemnaren keerden bijgevolg met de veldwachter terug naar huis. Een aantal landbouwers was echter doorgestapt naar Baasrode en keerden in de namiddag terug met 250 koeien. Zij kregen een plaats in de weide van Van Baren rechtover 'den Dulf'. In Sint-Amands werden de overige dieren binnen de omheining van het chemische bedrijf SAPPFA ondergebracht. Voedsel was er voor de dieren bijna niet te vinden met als gevolg het hartverscheurende geloei van de graatmagere runderen.

De bewaking door de Duitsers was ondermaats en veel dieren werden gestolen en geslacht. Heel dikwijls gebeurde dit met medeweten van de soldaten en soms ook door de Duitsers zelf. Na de oorlog zijn honderden landbouwers komen zoeken naar hun verdwenen dieren of dienden een schadeclaim in. Men schatte het aantal hoornvee eind 1918 in Klein-Brabant op 5.000 stuks, zelfs op het fort in Bornem stonden 200 koeien te grazen.

Holland overspoeld

De vluchtelingenstroom bleef aangroeien en de kleine grensdorpjes konden onmogelijk deze toestand aan. Ook steden als Roosendaal en Bergen-op-Zoom werden overspoeld. Het kwam zo ver dat wachtposten werden geplaatst welke de vluchtelingen naar andere richtingen moesten sturen. Nederland had zelf een bevolking van zes miljoen inwoners en was niet voorbereid op deze massale toestroom. Een inderhaast opgericht steuncomité – Amsterdams comité in de volksmond – trachtte de eerste nood te lenigen en de opvang te coördineren. Getracht werd de vluchtelingen over het land te spreiden. Onder druk van Nederland begon de Belgische regering al op 12 oktober onderhandelingen met de Duitse bezetter voor de terugkeer van de burgerbevolking.

Voor de vermogende Belgen was er geen probleem. Zij vonden vrij gemakkelijk logement in een huurpand of een kamer bij burgers. Ook de zogenaamde 'pauvres honteux' of 'stille armen' vonden vrij vlug betaalde opvang. Voor de arme vluchtelingen lagen de zaken iets moeilijker. Voor hen werden voorlopige kampen ingericht. Zo kwamen er tentenkampen in Bergen op Zoom, Tilburg en Hontenisse. Ook leegstaande bedrijfsgebouwen werden ingenomen. In de suikerfabriek van Roosendaal konden 1.600 personen terecht. Ook in het circus van Scheveningen, het station van Baarle-Nassau en in de legerbarakken te Oldebroek en Veenhuizen werden opvangplaatsen ingericht.

De Grote Markt van Bergen-op-Zoom. Vrijwilligers koken op de legerfornuizen voor de talloze Belgische vluchtelingen (11 oktober 1914). (©Nationaal archief Nederland)

VLUCHTELING UIT BELGIË.		N ^o
Familienaam	<i>Van Ingelgem</i>	<i>Leffersnoeke</i>
Voornamen	<i>Arnold</i>	<i>Helena Koozge</i> <i>en 4 kinderen</i>
Datum en plaats van geboorte	<i>Lippeloo. 1-5-1862.</i>	
Woonplaats in België	<i>Lippeloo.</i>	
Datum van aankomst in Tilburg	<i>25-1-1915.</i>	
Waar gehuisvest in deze gemeente.	<i>Zomerst. 39.</i>	
<i>Arbeidsloosheidsbewijs der Holl. Buurtspoorwegen</i>		

Burgemeester Arnold Van Ingelgem verbleef met zijn gezin gedurende vier jaar in Tilburg. Als bestuurslid der Hollandse buurtspoorwegen genoot hij privileges. (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Het is te zeggen toch vanuit Temse. Om terugkerende Antwerpenaars tegemoet te komen, werd een dag later een trein ingelegd van Sint-Niklaas naar Antwerpen.

Nederland trachtte met alle middelen zoveel mogelijk vluchtelingen terug de grens over te krijgen. De gemeentebesturen ontvingen op 17 oktober 1914 een schrijven van de overheid om 'met zachte drang' een terugkeer te bevorderen. Het liefdadigheidsgevoel van de Nederlanders brokkelde af en er werd rondverteld dat meer en meer Belgische werk-

lozen de grens overstaken om van 'de vrije voeding' te kunnen genieten. Dat er dus Belgen waren die in België een uitkering kregen en in Nederland van onderdak genoten. In Scheveningen kregen enkele honderden vluchtelingen de raad met de eerste trein terug te vertrekken 'of dat er maatregelen zouden getroffen worden'. De politie kwam in de opvangplaatsen de mensen aanporren met: 'Wie nu niet terug naar Antwerpen gaat, is een luiaard'. In Rosendaal kwam dhr. Leclercq, advocaat van de stad Antwerpen, aandringen op een terugkeer, maar hij kreeg geen respons omdat iedereen bang was van de Duitse bezetter. Eveneens in Rosendaal bevond zich het Belgische spoorwegpersoneel met hun gezinnen. Zij waren met treinen vol vluchtelingen in het grensstadje aangekomen en waren daar gebleven. Zij hadden zich in de wagons genesteld, met één of twee gezinnen per wagon. De hoogsten in rang hadden bezit genomen van de eerste-klasvoertuigen met de kussens. In de verblijven waren potkachtjes geplaatst en geregeld was het er een vrolijke boel. De burgemeester was na klachten van de omwonenden al langs geweest en op een vraag van het Duits bestuur waren zij ook niet ingegaan. De 'kolonie' zorgde voor veel wrevel in het dorp. Zekere nacht had men alles goed voorbereid, de wissels getrokken, alle wagons in stilte aan de locomotief gekoppeld en voor dat de slapende 'kolonisten' beseften wat er gebeurde, waren zij terug in België.⁵ Anderzijds was het zo dat veel kapitaalkrachtige landgenoten zelf verantwoordelijk waren voor de ontstane antipathie. Een Luikenaar was in naam van de vereniging 'Union Belge' op zoek naar opvangplaatsen aan de kust. Een 500-tal leden had de winter doorgebracht in de steden, maar de zomer wilden ze aan zee doorbrengen.⁶

Vluchtelingen,
die bij elkaar willen blijven, koopt
een nette Woning,
voor slechts f 3500. Meubelen
desgewenscht over te nemen.
Zieh te vervoegen aan dit blad, onder no. 1.

Voor kapitaalkrachtigen waren er keuzemogelijkheden te over (©Nationaal archief Nederland)

Geklasseerd en geplaatst

Van de nagenoeg één miljoen vluchtelingen in oktober 1914 restten er in november 1914 nog 323.600 en een maand later was dit getal bijna gehalveerd, om vanaf mei 1915 terug te vallen op 105.000. Dit getal bleef vrijwel de rest van de oorlog ongewijzigd. Voor deze minder gegoede mensen werd in november 1914 begonnen met de bouw van kampen bestaande uit houten barakken. Omdat het woord 'kamp' te negatief klonk, werden 'vlucht-oorden' ingericht te Uden, Nunspeet en Ede. In Gouda kwam opvang in een serre van een tuinbouwbedrijf. Naargelang hun status werden de toekomstige kampbewoners ingedeeld in categorieën. Er waren de gevaarlijke of ongewenste elementen, de minder gewensten en ten slotte de fatsoenlijke vluchtelingen. Naargelang deze onderverdeling werd de bestemming bepaald. De 'gevaarlijke' elementen kwamen in het met prikkeldraad omheinde kamp van Nunspeet terecht. Het was al voldoende om tijdens de voorlopige opvang opruiende taal tegenover de Duitsers te hebben geuit om de stempel 'gevaarlijk' achter zijn naam te krijgen. Nederland wilde vooral zijn status 'neutraal' behouden.

In het vluchtelingenkamp van Bergen-op-Zoom kwamen tentenkampen voor de vluchtelingen. Van hieruit werden ze naar het voor hen 'best geschikte' kamp gestuurd. (©Gemeentelijk archief Bergen op Zoom)

Ondertussen werd met man en macht gewerkt aan de uitbouw van grote barakkenkampen, geen overbodige luxe met de winter voor de deur. Maar ook de opvang bij de gezinnen begon na enkele maanden te sputteren. De Hollanders verlangden in ruil voor hun gastvrijheid een beetje nederigheid en onderdanigheid. Sommigen beschouwden hun kostgangers als 'manusje voor alles'. Dat blijkt uit een citaat van een brief die een inwoner uit Reeuwijk stuurde aan het plaatselijk steuncomité: 'De eerste weken ging het aardig goed met den jongen, maar van liever den leede wordt hij erg vervelend en brutaal en wil hij niet meer doen wat wij zeggen. Dus mij dunkt de maat is nu vol genoeg, en nu ben ik besloten

⁵ uit 'personalia' van luitenant-generaal van Terwisga.

⁶ Rotterdamsche Courant, 19 april 1915

hem weg te doen.' Bij de Rotterdamse politie liepen ook tal van klachten binnen over luidruchtigheid en zedeloos gedrag. Er waren inderdaad tal van culturele verschillen tussen Belgen en Nederlanders. Zo vonden onze noorderburen dat hun kostgangers veel te fantasierijk aten, uitbundig dronken, te luid en te snel spraken. Ook met de kleding hadden zij het moeilijk en ook met het feit dat die kleding mee de sociale status bepaalde.

De ambachten- en industrieschool van de vluchtelingen in Tilburg. Tal van Klein-Brabanders vonden in Tilburg een onderkomen. Buiten het gezin van burgemeester Van Ingelgem uit Lippelo waren er ook de families Van Kerckhoven (Hingene), Basteyns (Lizele), Marnef (Puurs), Seghers (Hingene) en Baeté (Puurs). Waarschijnlijk was Tilburg voorbehouden voor de meer gegoede vluchtelingen. (©Het geheugen van Tilburg)

De vluchttoorden

Vluchtoord Nunspeet werd bestemd voor vluchtelingen in de categorieën 'gevaarlijk of ongewenst' en 'minder gewenst'. Het kamp was goed voor de opvang van 13.000 personen. Er verbleven maximaal 7.050 personen. Vluchtoord Ede was voorbestemd als modelkamp voor de arme vluchtelingen met het predicaat 'fatsoenlijk' en ingericht voor de opvang van 10.000 personen. Het kamp werd begin 1917 ontruimd en de nog aanwezige bewoners werden naar Nunspeet overgebracht. In Nunspeet was echter vooral 'de heffe des volks', zeg maar het uitschot, samengebracht, terwijl in Ede vluchtelingen uit iets betere kringen zaten. Bijgevolg lieten de conflicten niet lang op zich wachten. Vluchtoord Uden was bedoeld voor 10.000 vluchtelingen van de categorieën 'minder gewenst' en 'fatsoenlijk', maar had een maximale bezetting van 7.020 personen. In Gouda was door een plaatselijk initiatief een opvang ingericht voor 2.000 vluchtelingen. In het strafkamp van Veenhuizen kwamen de 'ongewenste' of 'misdadige' landgenoten terecht. Ook 340 gevangenen uit de Belgische gevangnissen werden hier opgevangen of liever opgesloten. Begin 1915 werden zij overgedragen aan de Duitse bezettingsmacht. In juni 1915 werd dit kamp opgeheven en werden zijn bewoners overgebracht naar de gesloten afdeling van Nunspeet.

Dankzij de Deense gift van 325.000 gulden – het Deens fonds – werden in de vluchttoorden werkplaatsen ingericht voor het vervaardigen van houten noodwoningen. 153 woningen werden geplaatst in het Deens dorp in Ede, 154 woningen in het Villadorp in Uden, waar de familie Weyns uit Puurs onderdak vond, 27 woningen in het Alida Jacobsdorp in Amsterdam en 38 woningen voor Belgische vissers in Zierikzee. Na de oorlog werden een aantal van deze noodwoningen naar België overgebracht.

Belgische soldaten in gevangenisplunje

Samen met de burgers waren ook duizenden militairen gevlucht. Zij werden aan de grens van tussen de burgers geplukt en werden verplicht hun wapens op een hoop te gooien. In totaal zouden 33.471 militairen de Nederlandse grens zijn overgestoken. Zij werden vaak als angsthazen of deserteurs nagewezen. Veel soldaten waren echter door de legerleiding in de steek gelaten en stonden vaak voor de keuze, gedood worden of in Duitse handen vallen of de grens oversteken. Zeer velen reageerden geschokt en vernederd toen zij over de grens werden opgepakt en hun wapens werden afgenomen. Onder andere hierdoor kampte het Belgisch leger bij zijn stellingname achter de IJzer met een nijpend gebrek aan wapens en munitie. Een groot gedeelte lag immers in Nederland opgeslagen, afkomstig van de gevluchte militairen na het beleg van Antwerpen.⁷ Bovendien werden ze geïnterneerd in het verre Friesland. Velen hadden gehoopt om via Vlissingen, Calais en Folkestone weer naar het front terug te keren. Door het Internationaal Vredesverdrag uit 1907 moest Nederland deze ontwapende soldaten echter opvangen en zo ver mogelijk van het oorlogsterrein verwijderen.

⁷ In 1920 kreeg België de toestemming hun materiaal te komen halen: 21.390 geweren, 3.185 Lebelgeweren (geweer van de Infanterie uit 1886), 18.000 bajonetten, 148 Brownings (revolvers), 910.000 patronen en 15.000 patroontassen.

Omdat de Nederlandse soldaten aan de grenzen patrouilleerden om Belgische en Duitse soldaten op te pakken, bleven hun kazernes leeg. De Belgische soldaten konden zo voorlopig hun intrek nemen in de kazernes van Alkmaar, Leeuwarden, Assen, Harderwijk, Oldenbroek en Amersfoort. In deze laatste stad bouwden de Belgische geïnterneerde soldaten als dank voor de Nederlandse gastvrijheid een monument, naar ontwerp van Huib Hoste, met een reliëf van Hildo Krop, welk het verdriet en het leed van de oorlog verbeeldt.⁸

Het Belgenmonument te Amersfoort (Foto Eric R.J. Wils)

Vrij vlug werden bijkomende tentenkampen opgericht in Harderwijk, Gaasterland en Zeist. Allen werden verplicht een verklaring te tekenen niet te zullen vluchten. Zij die weigerden werden naar het 'Nederlandse Elba' verbannen, een kamp op het eiland Urk. Maar het leven in wat Nederland noemde het 'modelkamp' te Harderwijk, was mensonwaardig. De soldaten werden als stalvee in kale vochtige tenten bijeen gepakt. De gelukkigen konden wat stro en een deken bemachtigen. Dit maakte het slapen op de houten planken van een geïmproviseerd bed een beetje draaglijker. Geen

wonder dat in de eerste maanden 250 soldaten het hazenpad kozen. De krant 'Het Volk' drukte het relaas van één van hen af: 'Door de regens der laatste dagen is het stro waar men al drie weken op sliep helemaal vochtig geworden. Nu begint het te rotten en verspreidt een muffen geur. Versch stro zou hier niet misplaatst zijn. Voeg daarbij dat sinds drie a vier weken de geïnterneerde soldaten de gelegenheid niet meer hebben gehad om een bad te nemen of zich fatsoenlijk te reinigen, wijl voor die 7.000 soldaten slechts één bad ten dienste staat en wel in het hospitaal te Harderwijk. Bovendien alleen maar verlof wordt verkregen als men al door schurft of een andere kwaal is aangetast.' Twee dagen later werden de eerste gevallen van tyfus opgetekend en afgezonderd. Uiteindelijk

De Belgische soldaten kregen een opvallend gevangenisplunje aangepast (©Nationaal archief Nederland)

werden de tenten vervangen door houten barakken, door de geïnterneerden zelf gemaakt. Om de tijd te doden werden de kaarten van het kaartspel geschud. Maar dat was van korte duur. De erg godvruchtige Noord-Nederlanders namen aanstoot aan het 'spel des duivels' en de kaarten werden in beslag genomen en het spel verboden. Het leven in het kamp was geen pretje. De dagen werden gevuld met 'appèls', corveedienst, werkzaamheden binnen het kamp of later bewaakte werkzaamheden buiten de prikkeldraad.

Over de Hollandse keuken was weinig positiefs te horen. Geregeld werd de erwtensoep of 'beton armé' door het raam gekieperd. Commandant Loke van het kamp Harderwijk trachtte in de mate van het mogelijke aan de Belgische verzuchtingen tegemoet te komen. Onder zijn bewind leerden bijna 6.000 soldaten lezen en schrijven. Velen kregen een scholing als schrijnwerker en konden zo worden ingezet bij de bouw van de eigen barakken. De Belgische soldaten deden nog andere karweien of waren ingedeeld bij het keukenpersoneel en zo meer. Zo deed Kamiel De Wachter uit Kalfort, na zijn internering in Harderwijk, vier jaar dienst in de beenhouwerij. Net als zijn vader was hij immers een gedegen slager.⁹

⁸ Na de oorlog was de verhouding tussen België en Nederland erg gespannen. België wou als compensatie voor geleden oorlogsschade Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg annexeren. Door de gespannen situatie kwam er geen officiële inhuldiging van het monument na de oorlog. Die vond pas plaats in 1938, in aanwezigheid van koningin Wilhelmina en koning Leopold III.

⁹ Hij deed zijn militaire dienst in 1911 bij de 16^e Artillerie in het Fort van Steendorp. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bevond de 16^e Artillerie in de intervals tussen de Klein-Brabantse forten. Na de val van Antwerpen vluchten zij naar Nederland waar ze werden geïnterneerd. Kamiel kwam in Harderwijk terecht.

Het Antwerps vestinggeschut met Bornemnaar Jan Bisschops (Verzameling Jos Van Geert)

De 'gesnorde' soldaten uit Breendonk in het kamp van Harderwijk. De 'commandant' Alfons Delplanque stond fier midden tussen zijn 'leger'. (Verzameling Georges Verbruggen)

Barak 16 van het kamp Harderwijk (©Stadsmuseum Harderwijk)

Slager Kamiel De Wachter uit Kalfort in Harderwijk (Archief Kalfort-Luc Schokkaert)

Erger was het gesteld met de geïnterneerden van het kamp Zeist. Hier regeerde commandant Knel met ijzeren vuist. Het kwam zover dat de Belgen in opstand kwamen tegen de kampeiding en de kantine plunderden als protest tegen de woekerprijzen alsook tegen de opsluiting van drie Belgische soldaten, die getracht hadden te ontsnappen. Toen ze de bewakers met stenen bekogelden, liet de commandant met scherp schieten. Acht soldaten werden gedood. Onder hen Jan Jozef De Maeyer (genie) uit Willebroek, Pieter De Smedt (2^e Linie) uit Buggenhout en Jozef Boeykens (4^e Linie) uit Sint-Niklaas. Ze hebben hun laatste rustplaats, samen met 550 andere Belgische soldaten, op het Belgische ereperk in Harderwijk.

Er was een opmerkelijk, groot 'klassenverschil' naar gelang de militaire graad. Terwijl de gewone manschappen met 250 in een barak op elkaar gepakt zaten, genoten de officieren een voorkeursbehandeling en konden vrij regelmatig hun familie ontvangen in hun verwarmde barakken. Bij de soldaten was de verwarming weggenomen uit 'veiligheidsoverweging' vanwege het brandgevaar. Contact met de familie was heel miniem. Pas in 1916 kwam er versoepeling en mocht elke gedetineerde eens per maand één briefkaart versturen en mochten zij van toen af ook één keer per maand vrouw en kinderen ontvangen. Elke maand naar het verre Friesland reizen om een dagje samen met manlief te vertoeven was onmogelijk. Veel vrouwen zochten iets in de buurt als tijdelijke verblijfplaats. Een aantal Nederlandse officiersvrouwen hadden zich over hen ontfermd en bezorgden hen technische boeken, kleding en mogelijk een beetje werk. Dat laatste werd vrij vlug een probleem omdat zelfs voor Nederlandse vrouwen geen werk beschikbaar was. De Belgi-

sche vrouwen zonder inkomsten konden de hoge huurprijzen onmogelijk betalen. Om hieraan te verhelpen werden in de buurt van de grote kampen een aantal vrouwenkampen opgericht. Hier konden de gehuwde soldaten op regelmatige basis genieten van de gezinshereniging. Oorspronkelijk was dat eens per maand. Maar naargelang de oorlog vorderde werden de regels versoepeld. In Harderwijk verbleven 895 vrouwen en 1.353 kinderen in een afzonderlijk kamp, in de buurt van hun mannen.

Nabij het kamp van Harderwijk werd een vrouwenkamp opgericht (Verzameling Georges Verbruggen)

Mieke Mets uit Oppuurs was met haar kindjes Rosa en Victorine eerst naar Rotterdam verhuisd. Haar man Jan Crabbé diende tijdens de oorlog bij de vestingartillerie van fort 4 te Mortsel. Zijn compagnie was door de Belgische legerleiding aan haar lot overgelaten. Het bevel voor vertrek naar de kust kwam veel te laat en de soldaten hadden maar één uitweg, noordelijk over Kapellen in Putte de grens over. Daar was hij met zijn kompanen opgepakt en naar Harderwijk gestuurd. Mieke verhuisde later naar het vrouwenkamp vlakbij. Gezinshereniging hield natuurlijk ook risico's in.

Louis Boeykens was in april 1914 gehuwd met Maria Janssens uit Temse. Het paartje zal zich hun eerste huwelijksjaar wel anders hebben voorgesteld. Maria woonde na het huwelijk voorlopig bij haar ouders. Op 1 februari 1915 werd daar hun dochtertje Maria Ludovica geboren. Enkele maanden later was zij samen met de baby haar man nage-reisd naar Harderwijk. De enige manier voor het jonge gezinnetje om af en toe samen te zijn. Met gevolgen, want op 14 oktober 1916 werd het gezinnetje met een mondje uitgebreid en werd Agnes geboren.

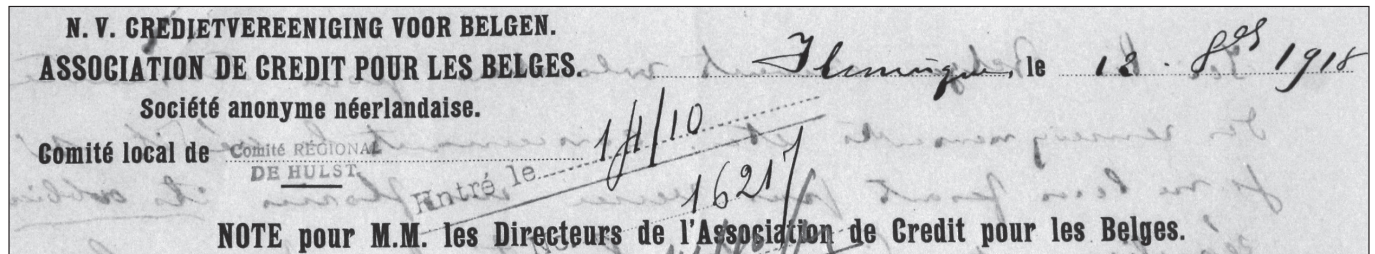

Voor het maken van gezinsfoto's hadden fotografen nog niet de digitale mogelijkheden van vandaag. Het was knip- en plakwerk in de donkere kamer. Jan Borghijs uit Kalfort was krijgsgevangen in Holland, zijn foto werd handig bij vrouw Stefanie Cloostermans en de kinderen Albert en Clementine 'geplakt'. (Familie Caluwaerts-Borghijs Sint-Amands)

een frontstreep en het daaraan gekoppelde oorlogspensioen. Ook de familievergoeding van 300 frank konden zij vergeten. Op onderscheidingen hoefden zij evenmin te rekenen, daar waar zowat alle opgesloten officieren wel werden 'verermerkt'. Nochtans waren deze hoofdzakelijk Franstalige officieren niet erg geliefd bij onze noorderburen. Zij werden bestempeld als hoogmoedig en verwaand. Ook tijdens hun vierjarig verblijf op Nederlandse bodem was het beneden hun waardigheid om hun tijd te vullen met het aanleren van de taal hunner manschappen. De 1.666 geïnterneerde Engelse militairen daarentegen hadden van de gelegenheid gebruik gemaakt om met succes de Nederlandse taal aan te leren.

Krediet voor de rijken

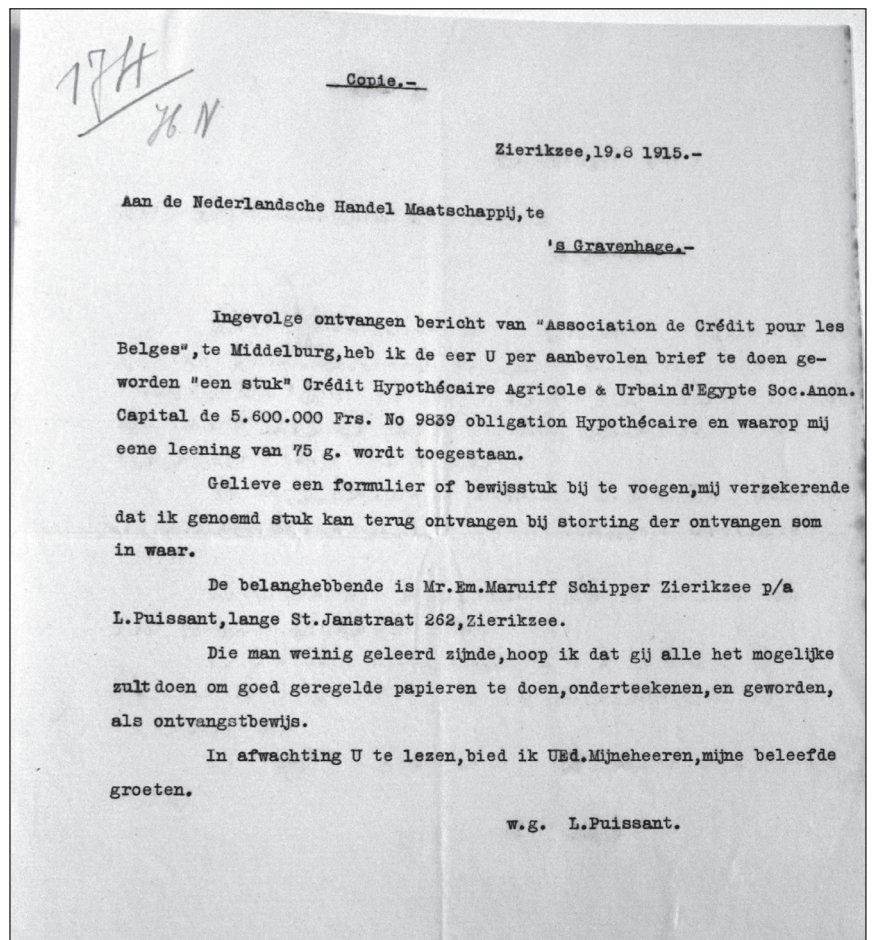
Op 8 mei 1915 werd in Den Haag een kredietinstelling voor de Belgische vluchtelingen in het leven geroepen: De N.V. Credietvereniging voor Belgen. In haar statuten was vermeld dat de vereniging werd gesticht tot steun van de uitgeweken Belgische burgers in Nederland. Zij kreeg de steun van de Belgische regering, de president van de Nederlandse Bank, de Nederlandse Handelsmaatschappij en de Rotterdamse Bankvereniging. In haar eerste boekjaar liepen 441 kredietaanvragen binnen. Daarvan werden er 99 afgewezen en nog eens 91 achtergehouden voor verder onderzoek. Het was inderdaad niet zo simpel om een krediet binnen te halen. Je moest over een stevige financiële basis beschikken om de goedkeuringsstempel op je dossier te krijgen.

Briefhoofd van de N. V. Credietvereniging voor Belgen (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Slechts vier Klein-Brabantse burgers kregen positief nieuws: Georges Cordier-Van Den Broeck uit Bornem, Emile Marnef uit Puurs, juffrouw Jeanne Thielemans uit Hingene en Jan De Winter uit Oppuurs. De 'Credietvereniging' kreeg niet toevallig de bijnaam 'Krediet voor de rijken'. De aanvragers moesten niet alleen zelf over voldoende rendabiliteit beschikken, zij moesten ook nog kapitaalkrachtige Nederlanders vinden die borg stonden. Burgemeester De Winter uit Oppuurs kon beroep doen op brouwer-senator Mertens-Erix, burgemeester van Kruibeke. Hij had rendabele brouwerijen in Kruibeke en Hoboken en een reeks huizen. De gefortuneerde dokter Timmermans uit Sas-van-Gent had eveneens zijn hulp aangeboden. Georges Cordier was getrouwd met Henriette Van Den Broeck en woonde in villa 'Visscherij' op Doregem te Bornem. Hij bezat een apotheek in Brussel, maar kon die wegens ziekte niet zelf uitbaten. Het paar verbleef met hun aangenomen dochter in Terneuzen. Als borg legde hij zijn apotheek en een pakket aan acties en waardepapieren in de weegschaal. De aanvraag werd binnengestuurd in november 1916 en pas in april 1918 werd

een beperkte goedkeuring bezorgd. Schipper Emile Marnef vroeg een lening omdat hij in Nederland dokkosten moest betalen en bovendien had hij onderhoudskosten aan zijn schip. Door de oorlogsomstandigheden had hij geen inkomsten en ook zijn vrouw en zijn 17-jarige broer Albert verbleven op het schip in Zierikzee. Opmerkelijk genoeg sprong de 'Nederlandse Handelsmaatschappij' in de bres. Zij stelde zich borg en ontfermde zich over de verdere afhandeling van de papierberg. Juffrouw Jeanne Thielemans uit Hingene vroeg een lening om haar kosten te betalen voor haar verblijf in Nederland. Als beroep vermeldde zij: verpleegster in het kindershome 'Prins Leopold'. Borgstellers waren de

De Nederlandse Handelsmaatschappij hielp schipper Marnef aan de gevraagde lening (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

heren Gevers en Willems uit Domburg. Als eigen kapitaal stonden een aantal Russische en Roemeense obligaties vermeld. Die waren blijkbaar waardevol genoeg om een goedkeuring voor de lening te geven.

Naar Engeland

De vluchtelingen die de oversteek naar Engeland maakten, kwamen terecht in een roes van medeleven en naastenliefde. De Britten waren geschokt door de Duitse gruweldaden en de ongelijke dappere strijd van 'Brave Little Belgium'. De eerste Belgen kwamen eind augustus 1914 toe in de zuidelijke Engelse havens. Het waren mensen uit de kuststreek die op eigen initiatief en in kleine aantallen de oversteek maakten. Zij vestigden zich in de buurt van Londen. De Volksgazet plaatste een aankondiging voor mensen die wilden uitwijken naar Londen. De nieuwkomers konden genieten van 'kost en inwoon' in het 'Belgian Refugees hotel' in de Victoria Street. Alleen de reiskosten waren voor de vertrekkers. Een echte exodus begon toen 'Nationaal Reduit' Antwerpen wankelde. Het leger begon zich in de nacht van 6 op 7 oktober uit Antwerpen terug te trekken. Zij trokken over de pontonbrug richting Linkeroever. De burgerbevolking en de duizenden vluchtelingen uit Lier, Aarschot, Mechelen en Klein-Brabant, die dachten in het 'Nationaal Reduit' een veilig onderkomen te hebben gevonden, waren eraan voor de moeite. Zij stonden voor een dilemma: over de Nederlandse grens of naar de kust. Velen volgden in het spoor van de uitgeputte legerdivisies richting kust. Op 7 oktober werd Oostende voor enkele dagen de hoofdstad van België. De diverse ministeries logeerden in hotel l' Ocean. Ook het legerhoofdkwartier koos voor de kuststad.

Op 12 oktober verlieten de Koning en de Koningin Oostende en dit werd de aanleiding voor een massale paniek en stormloop op alle vaar- en voertuigen. De vluchtelingen zaten zelfs tot boven op de tram naar Veurne en de kleinste vissersboot vertrok volgepropt richting Calais in Frankrijk of Folkestone in Engeland. Op 14 oktober kwamen er in Folkestone liefst 16.000 Belgische vluchtelingen toe. Ook de andere havens als Hull, Dover, Tilbury, Harwich en Grimsby kregen vanaf dan dagelijks een pak vluchtelingen te verwerken. Het waren vooral inwoners uit de provincie Antwerpen die kozen voor de oversteek naar Engeland. In de lijst vinden we opmerkelijk veel vluchtelingen uit Antwerpen (26,5%), Mechelen (6,8%), Lier, maar ook Willebroek. Dat wijst erop dat niet veel streekgenoten onderkomen hadden gezocht in de Sinjorenstad. Antwerpen was overspoeld door thuislozen uit Lier en Mechelen en omgeving. De stad kon de toestroom onmogelijk aan en stuurde hen over de vlotbrug richting Linkeroever en verder via Gent naar Oostende. In Oostende waren zelfs de strandcabines ingenomen door gezinnen en het was bijgevolg dringen voor een plaatsje op een van de overzetdiensten naar Engeland of op de tram naar Veurne om van daaruit zijn geluk in Frankrijk te zoeken.

Verwelkoming van Belgische vluchtelingen in Rhyl (Wales) op 6 oktober 1914 (©Archief De Redactie)

Anders dan bij de vluchtelingen in Nederland waren de contacten met de Engelse opvangzinnen veel hartelijker en ze hielden ook stand na de wapenstilstand. Zo koos de Bornemse familie Van Den Bossche ook voor veiliger oorden. Na omzwervingen kwamen zij uiteindelijk in Calais waar zij de oversteek maakten naar Folkestone. De overtocht was niet zonder gevaar omdat Duitse onderzeegers mijnen hadden gelegd in de ruime omgeving van de Engelse havens. Ondanks een warm onthaal waren de eerste maanden niet gemakkelijk. Er was het taalprobleem, de eetgewoonten, de onzekerheid van het verblijf, maar vooral het ontbreken van nieuws van het thuisfront en de zeer moeilijke contacten met de achterblijvers daar. De familie kreeg een vaste verblijfplaats in Glasgow waar Delphine Van Den Bossche dienstmeisje werd en haar broer tewerkgesteld werd in de mijnbouw. In 1918 keerde de familie naar België terug met een tas vol herinneringen.¹⁰

Het gezin van hertog Robert d' Ursel verbleef in Sevenoaks in het district Kent. De drie kinderen Henri, Hedwige en May waren er op kostschool. Henri volgde les op het Ampleforthcollege in Yorkshire, zijn zussen liepen school in het Prioryklooster in Sussex. Op 11 november 1918 keerden allen terug naar Hingene. Vijftien zusters Ursulinnen uit Puurs hadden een onderkomen gevonden te Harbonne nabij Birmingham. Theo Cammaert uit Bornem verbleef eveneens als oorlogsvluchteling in het Verenigd Koninkrijk. Hij stichtte er een mandenmakersschool voor de gewonde Belgische soldaten. De school in Surbiton werd een succes. Theo vond er ook de liefde van zijn leven, hij huwde er met de Engelse Lily-Ann Stone. Twee kinderen, Jozef en Marie-Josophe, werden bovendien in Surbiton geboren. Ook Alfons Van Ingelgem uit Puurs vond in Evesham zijn geliefde. Op 18 september 1916 huwde hij er met Sylvie De Bie uit Wespelaar. Een jaartje later, op 19 juli 1917, stonden zij terug op de gemeentelijke diensten om de geboorte van hun dochtertje Josephine Adelia aan te geven.

Gekwetste soldaten in de Engelse watten gelegd

De Eerste Wereldoorlog maakte duizenden slachtoffers. Nieuwe wapens en munitie brachten ongekende verwondingen toe. Munitie werd speciaal ontwikkeld om zoveel mogelijk schade aan te richten. Dit vergde nieuwe verzorgingstechnieken. Aan het front werden gewonde soldaten vooreerst opgevangen in de veldhospitaal net achter de frontlijn. Hier kregen zij de eerste zorgen toegediend en werd de aard van verwonding vastgesteld. Daar kregen de gekwetsten een etiket aangebonden met de vermelding van de volgende stap of bestemming. België had één groot oorlogshospitaal, het vroegere hotel l'Ocean, dat werd omgevormd tot noodhospitaal. Vele gewonden werden doorgestuurd naar

Rond de fabriek in Birtley ontstond het Belgisch dorp met meer dan zesduizend inwoners, Elisabethville. Birtley zelf had nauwelijks vijfduizend zielen. (©Archief de Redactie)

De mandenmakersschool in Surbiton Engeland met achteraan Theo Cammaert (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

¹⁰ Op 18 april 1925 huwde Delphine met Clement 'Mon' Rottiers en in 1934 openden zij het café-duivenlokaal 'Recht voor Allen' in de Boomstraat. Wanneer tijdens de Tweede Wereldoorlog Engelse en Canadese soldaten hun intrek namen in kasteel Marnix en het 'Engels kamp' op den Heuvel werd ingericht, was het café in de Boomstraat de 'place to be'. De zaak floreerde als geen ander.

hospitalen in Noord-Frankrijk, maar militairen met erg moeilijk behandelbare verwondingen gingen op transport naar Groot-Brittannië. De Belgische gewonde soldaten werden er met de beste zorgen omringd. Zo ondervond onder meer Honoré Schepers, soldaat van het 7e Linieregiment uit Bornem. Een kogel had zijn elleboog doorboord. In het hospitaal van Durham onderging hij een medische ingreep en kreeg er wekenlang naverzorging. Zijn moeder had hem bij de mobilisatie een paternoster in de zak gestopt en deze had hij altijd als een relikwie bij zich.

Toch welkom

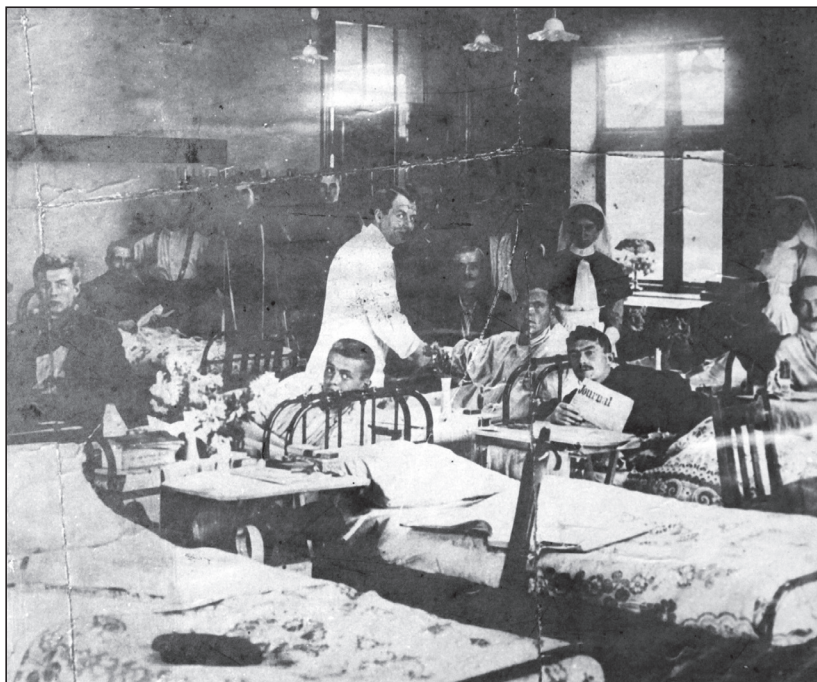
Ook in de tegenovergestelde richting werd gevlucht. Vooral mensen uit het frontgebied in de Westhoek gingen op zoek naar veiliger oorden. Dikwijls werden ze ertoe gedwongen om met have en goed te vertrekken. Vanaf eind 1915, maar vooral in 1917 en 1918 kwamen ze toe in Klein-Brabant en werden er in de mate van het mogelijke opgevangen.

Vluchtelingen uit de Westhoek

Eind november 1915 kwamen in Temse 93 vluchtelingen aan uit de streek van Diksmuide. Zij waren door de Duitsers op de trein gezet. De Duitse troepen trachtten langs Diksmuide en omgeving een doorgang te forceren over de IJzer. Het was vooral een strijd met de Franse Fuseliers, die bij de gevechten 2.000 man verloren en Diksmuide uit handen moesten geven. De burgers uit de regio rond Diksmuide waren door de Duitse troepen verdreven met de raad de trein te nemen richting binnenland.

Bertha Van Damme (°Keiem 8 februari 1897) zocht en vond een onderkomen als dienstster bij de familie Van Hoeymissen aan het Sas. Schipper Eduard De Wachter had in de kil van het sas zijn vissersbootje met kruisnet liggen. Het duurde niet lang of hij had beet. Een jaar later huwde hij met de 19-jarige vluchteling. Schipper De Wachter was dan wel 23 jaar ouder dan zijn bruid, maar het waren dan ook buitengewone oorlogsomstandigheden.

Begin augustus 1917 waren te Mechelen honderden vluchtelingen aangekomen uit de streek van Roeselare. Ook zij waren door de Duitsers de trein op gejaagd. Vanuit Mechelen werden ze naar de omliggende gemeenten doorgestuurd. Men probeerde in de mate van het mogelijke de vluchtelingen samen te houden per gemeente. Op 1 november 1917 kreeg het gemeentebestuur van Breendonk het bericht dat zij 500 vluchtelingen uit Rumbeke, Ledegem en Moorslede

Honoré Schepers (met krant) in het hospitaal te Durham (Verzameling mevr. Sinette-Schepers)

In de streek van Roeselare werden de huizen door de Duitsers leeggehaald en de bewoners uitgedreven (©Imperial War Museum-Londen)

diende op te vangen. Het bestuur tekende protest aan, want het was onmogelijk al deze mensen op te vangen, gezien de grote verwoesting van het dorp. Totaal onverwacht stonden op 16 november 1917 aan de ingang van het dorp enkele Duitse soldaten met 210 vluchtelingen achter zich. Zij werden ondergebracht zo goed en kwaad het kon. Tot zelfs onder afdaken werden mensen geplaatst. De secretaris nodigde de 'Zivilkommissar' uit om naar de miserele omstandigheden te komen kijken. Het kostte de secretaris zelfs enkele maanden cel. Veertien dagen later werden 73 vluchtelingen uit de streek van Roeselare, Ledegem en Rumbeke ondergebracht bij gezinnen in Tisselt.

De vluchtelingen Pieter De Meulenare en Stefanie Delforterie in de abdij samen met hun kinderen in mei 1918 (©Archief Abdij Bornem)

De familie Henri Leenknecht en Sylvie Feys met hun elf kinderen. Dochter Lucie huwde in Bornem op 9 april 1918 met Jules Decru uit Rumbeke. (©Archief Abdij Bornem)

In Sint-Amands verbleven een aantal vluchtelingen uit Beytem. Zij waren op 5 december met de trein aangekomen, nadat de Duitsers een dag voordien hadden verwittigd om plaats te voorzien. Door gebrek aan tijd werd de gemeenteschool aangewezen als tijdelijk verblijf. De lessen werden opgeschort, de banken naar buiten gedragen en stro naar binnen gevoerd. Terwijl de lokalen extra werden verwarmd, waren enkele juffrouwen van het 'Komité' in de weer om een maaltijd voor de weggestuurden klaar te maken. De trein zou 's avonds aankomen, uiteindelijk pas de volgende morgen. Het waren complete gezinnen, sommige met een ganse kroost. Bij de tocht van het station naar de gemeenteschool kregen de verkleumde kinderen onderweg al hier en daar wat lekkers toegestopt. In de school stonden de dampende soep en de boterhammen klaar. Ondertussen werd gezocht naar opvanggezinnen en vroeger dan verwacht, op 12 december, verliet het laatste gezin de school. Het zou duren tot 16 juli 1920 vooraleer de laatste familie, het gezin van Alois De Coninck, de gemeente verliet.

Op 6 december 1917 werden in Oppuurs 125 vluchtelingen uit de streek van Rumbeke gedropt. Onder hen 65 personen afkomstig uit het 'oudemannahuis' van Rumbeke. Het was zelig om zien hoe die verzameling van lammen, blinden en gebrekkigen samen met zes zusters op het perron stonden. Zij hadden er een reis van één dag en één nacht in een ijskoude trein opzitten. Maar hoe graag men ook wilde helpen, Oppuurs was niet voorzien voor de opvang van deze mensen. Noodgedwongen werden ze ondergebracht in de gemeenteschool. Een groot deel verbleef in de turnzaal. De lessen werden geschorst. Een maand verbleven zij in de best mogelijke zorgen in de school. Nadat er acht personen waren overleden, werden zij begin december 1917, overgebracht naar het ziekenhuis te Willebroek. De andere vluchtelingen bleven in Oppuurs tot maart 1918.

De gemeenteschool van Oppuurs als tijdelijke opvang van het 'oudemannahuis' van Rumbeke (Verzameling Harry Van Lent)

Teruykeer

De d. d. Burgemeester van Moorslede
 Sijtskapelle, verklaart dat Euholle
 Charles, vrouw en vijf kinderen, vluchtelingen
 van Moorslede, thans verblijvende
 te Puurs (Antwerpen), kunnen inwonen
 en zoodus de toelating krijgen terug te
 keeren naar hunne haardsteden
 Bide, noodige papieren te
 willen verlevemen tot kosteloos vervoer
 van personen, reisgeld en huisgeld.

G. Moorslede Sijtskapelle, den 16 Mei 19.

V. De d. d. Burgemeester.
 M. Hommes

AFDEELING HULP
 DIENST DER UITGEDREVENEN

De familie Charles Verholle met vrouw en vijf kinderen kon terug naar Moorslede (©Rijksarchief Antwerpen-Hedendaags gemeentearchief Puurs)

ontvanger Sandijck met vrouw en kind op zoek was naar een woonst, werd beslist om de school onder te brengen in het Hemelhof van de familie Geelhand. In oktober 1918 was het weer verhuizen voor de Zusters van Beytem en hun school. Nu vonden ze een onderkomen in de gebouwen van de oude brouwerij van Louis Van Roy in de Rijkenhoek, gehuurd door gravin de Marnix.

Op 3 juni 1918 ontstond opschudding onder de vluchtelingen uit de frontstreek. Vliegtuigen hadden strooibriefjes gedropt met de duidelijke waarschuwing om niet naar het thuis'front' terug te keren. Zo niet zouden ze opgepakt worden en gebruikt als menselijk schild in de vuurlinie tegen de Engelsen! Daarvoor nog hadden de Duitsers de vluchtelingen die in staat waren te werken opgeroepen om naar hun 'haardsteden' terug te keren.

Op 9 oktober 1918 kwamen in Bornem nog een 40-tal vluchtelingen uit Rumbeke aan. Zij waren acht dagen voordien door de Duitsers uit hun huizen weggejaagd en waren sindsdien te voet op weg naar Klein-Brabant. In de abdij vond het schoenmakersgezin Leenknecht met vier kinderen een onderkomen. Een gezin waarvan de vrouw in 'gezegende toestand' was, werd bij vroedvrouw Clementine De Man ondergebracht. Het was zoeken voor plaats, want ook de Duitsers waren komen kijken naar opvangplaatsen. Zij bezochten kasteel Marnix, kasteel Geelhand en De Dult. Sommige families waren na verloop van tijd ingeburgerd en besloten in de streek te blijven, niet zelden omdat één van de kinderen er huwde. De familie Del-

gemeente Rumbeke den 20 September 1919

De Burgemeester van Rumbeke
 verklaart hierbij:

- 1) dat Van Overschelde - Camiel voor oorlog in Rumbeke woonachtig was
- 2) dat zijne woning gansd vernield is
- 3) dat er geene woningen meer beschikbaar in deze gemeente.

Voor den Burgemeester:
 De Schepens
 W. Van den Bergh

Voor Camiel Van Overschelde was nog geen woning voorzien (©Rijksarchief Antwerpen-Hedendaags gemeentearchief Puurs)

In Wintam was de onderpastoor van Beytem gehuisvest samen met een aantal van zijn parochianen. Op 21 februari 1918 kwamen de vluchtelingen uit Ledegem in Oppuurs en Lippelo aan. Op 31 mei was de deken van Roeselare op bezoek. Hij droeg een mis op in Kalfort – in zijn streek was hij gekend voor zijn preken – en dus was de kerk van Kalfort te klein, want alle West-Vlaamse vluchtelingen wilden erbij zijn. In Bornem, waar vooral vluchtelingen uit Rumbeke en Beytem verbleven, werd een school ingericht in het huis van koster Cammaert. Toen de nieuwe

Het gezin Soetaert in hun opvanghuis aan de Van Herbruggenstraat te Wintam. In Wintam kwamen in november 1917 240 vluchtelingen toe uit Beytem nabij Rumbeke. (Verzameling Jos De Reu)

becke uit Moorslede vond een onderkomen bij Jan Maes.¹¹ Streekgenoot broeder-prefect David Notredame uit Reninge was al van 1911 aan de slag in de school van de broeders van Oostakker in Bornem. Ook Remy Boddin (°Ardoos 1895) trad in het klooster in als broeder Florus en Maurits Carette (°Roeselare 1894) werd broeder Wendelinus. Emiel Messelis uit Moorslede begon een fietswinkel te Bornem. Wielerkampioen 'Berten' Sercu, profrenner van 1932 tot 1952 en vader van Patrick Sercu, werd in Bornem geboren op 26 januari 1918.

Breendonk kreeg op 21 mei 1918 opnieuw bericht van de 'Zivilkommissar' om plaats te zoeken voor 207 vluchtelingen. Op 21 november 1919 verbleef nog een gezin van zes personen bij landbouwer Frans Mertens in de Groenstraat. Het gezin Van Haverbeke werd door de landbouwer op straat gezet omdat hij de serre nodig had. Het gezin met een baby van drie weken werd voorlopig in een klaslokaal opgevangen omdat geen enkel gebouw beschikbaar was in Breendonk. In het dorp waren in 1929 van de 197 verwoeste huizen er nog 50 die moesten worden heropgebouwd.

Van het Franse front

Door de snel wijzigende frontlijn waren in Noord-Frankrijk ganse dorpen op de vlucht. Op maandagmorgen 2 september 1918 stonden 65 vluchtelingen, meestal vrouwen en kinderen uit Haubourdin nabij Rijsel, op het Bornemse kerkplein. In Mariekerke werden 46 vluchtelingen opgevangen. In Oppuurs kwamen 61 Noord-Franse vluchtelingen aan. Het overgrote deel werd opgevangen in de gemeenteschool. In Weert werden met veel goede wil 25 gezinnen of 47 mensen opgevangen. Wanneer begin november de Duitsers de sluizen weer opendraaiden en Weert andermaal poogden onder water te zetten, reisden de vluchtelingen door naar Rijmenam. De pastoor van Weert vergezelde hen naar het station waar zij op 9 november de trein namen. De Duitse treinoverste weigerde om hen mee te nemen, want hij had hiervoor geen orders ontvangen. De Duitse kwartiermeester liet de mensen dan in Bornem onderbrengen. De pastoor van Weert bracht dan 7 vrouwen van de groep, waarvan 3 bejaard, 3 jongere en een klein meisje en nog een jongetje naar de abdij. Van de Duitsers had hij een 'Quartieranweisung' voor één nacht. de rest bleef in het station. De volgende morgen om 3:30 uur zouden ze vertrekken met de eerste trein naar Rijmenam bij Mechelen. In Ruisbroek moest schrijnwerker Louis Van Erdeghe in allerijl 72 bedden leveren voor de slaapgelegenheden der vluchtelingen. De komst van de Franse vluchtelingen gaf de mensen nieuwe hoop op nakend einde van de oorlog.

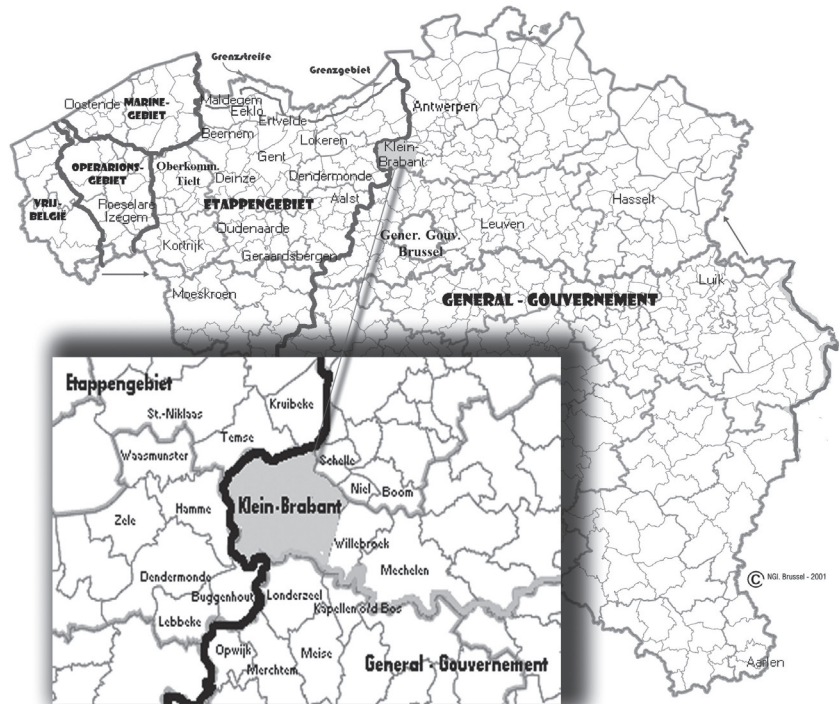

Wielerkampioen Berten Sercu, geboren als vluchteling in Bornem

¹¹ Kleinzoons Gabriël werd broeder van O.L.Vrouw van Lourdes en werd later broeder-overste in Bornem. Hij verbleef er tot 2008 om dan terug te keren naar het klooster van de orde in Oostakker.

Leven onder Duitse bezetting

Na de inname van ons land, uitgezonderd het gedeelte achter de IJzer, het overblijvend stukje 'Vrij België' in de Westhoek, organiseerden de Duitsers hun bestuurlijke organisatie met de gekende "Deutsche Gründlichkeit". Ze wilden hun strijdkrachten optimaal laten functioneren en op een zo rendabel mogelijke manier hun bezet gebied benutten. Met andere woorden: België werd een wingewest voor Duitsland. Voor de bevolking betekende dat allerlei opeisingen en voor de minst bedeeden resulteerde dat in armoe, honger en ziekten. Sommigen daarentegen puurden winst uit de situatie. Toch waren er nog dapperen die het doen en laten van de Duitse militairen zorgvuldig bekeken en hun informatie doorspeelden aan de geallieerden. Niet zonder gevaar trouwens. Ook de roep voor Vlaamse onafhankelijkheid ging niet in stilte aan onze regio voorbij. Dit leidde zelfs tot samenwerking met de bezetter. Maar voor Jan met de pet was het vooral de zorg om zo goed als mogelijk te overleven, hopende op betere tijden.

De regio Klein-Brabant behoorde na het doortrekken van de Duitse troepen richting Westhoek tot het gouvernement-generaal. De bedoeling van de Duitsers was geheel België hieronder te laten ressorteren, maar toen alles vastliep aan de IJzer deelden ze het land op in het gouvernement-generaal, het etappengebied, waartoe een groot deel van Oost- en West-Vlaanderen behoorde en waar de bevolking meer onderhevig was aan de eisen van het leger aan het IJzerfront, en een operatiegebied waar de strijd geleverd werd.

Duits bestuurlijk gezag en organisatie onder het gouvernement-generaal

Het gouvernement-generaal had de opdracht de orde en rust in bezet gebied te handhaven. Het waren de gouverneur-generaal, de 'Zivilverwaltungschef' en de 'Generalkommissar' die de krijtlijnen uitzetten waarbinnen het leven van het grootste deel van de Belgen zich tijdens de vier oorlogsjaren afspeelde. Het parlement werd aan de kant geschoven en de ministeries van Buitenlandse zaken, Leger, Spoorwegen, Post en Koloniën werden afgeschaft. De Duitse gouverneur-generaal, de rechtstreekse vertegenwoordiger van de Duitse keizer in België, nam de plaats in van de koning. Hij maande in zijn proclamatie van 2 september 1914 de Belgen en inzonderheid de ambtenaren van staat en gemeente aan rustig voort te werken in volkomen onderworpenheid aan het gouvernement-generaal. Iedereen werd gevraagd een brief van loyaliteit te onder-

De 17^e cie Landwehr infanterie Regiment 76 met officier Wöhler tijdens hun verblijf in de abdij van Bornem (Verzameling Harry Van Lent)

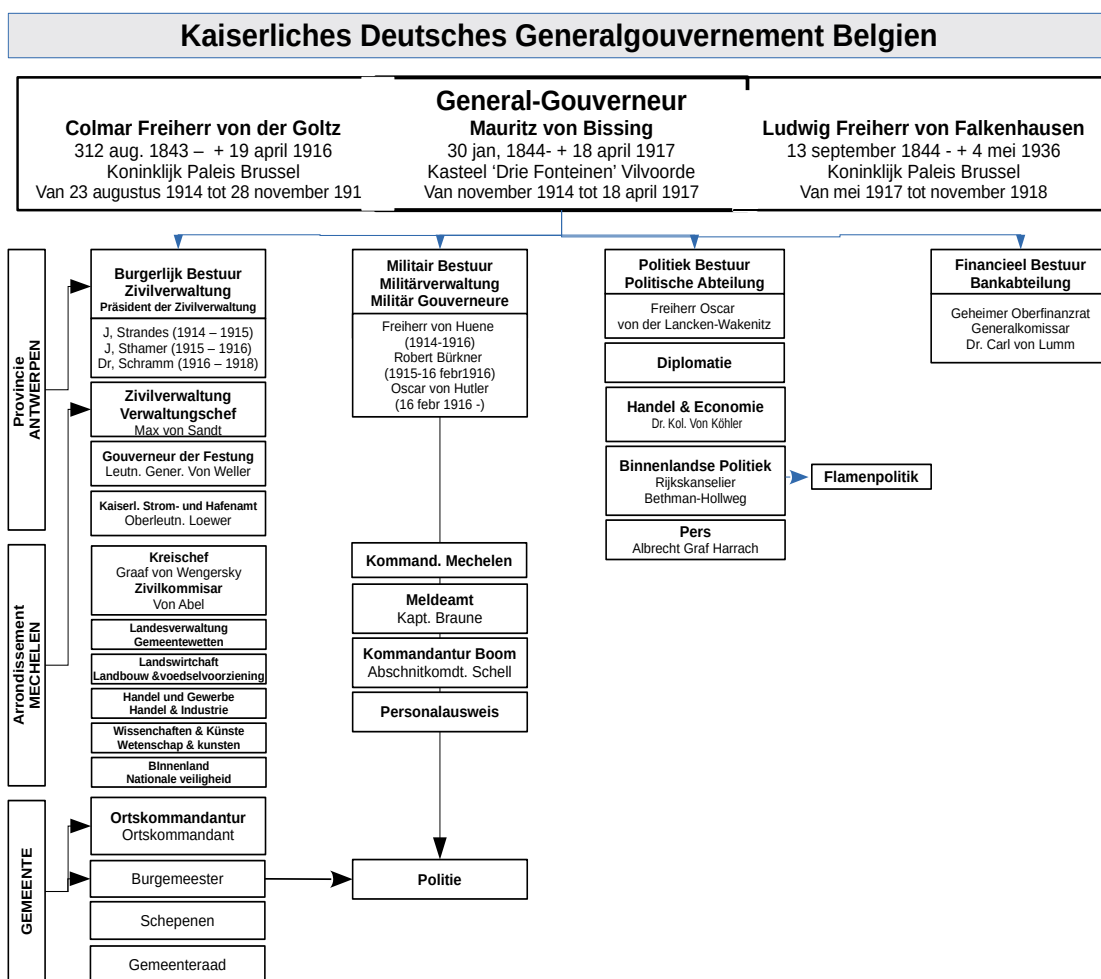
teken. Er werden tal van controle-instellingen gecreëerd zoals het 'Passbüro', het 'Meldeamt', de 'Polizeiabteilung', de 'Landwirtschaftliche Betriebsstelle' en de 'Wirtschaftsstelle' en de 'Zentrale' voor de verdeling van het voedsel en de brandstof over het hele bezette gebied. Deze verdelingen werden naarmate de bezettingsduur vorderde alsnar soberder. Er was in bijna elke gemeente ook een 'Ortskommandatur' met aan het hoofd de 'Ortskommandant'.

In de gemeenten kwamen Duitse 'Landsturm'ers de openbare orde helpen beschermen. Zij werden ingekwartierd in de grotere gebouwen, vaak zalen, van het dorp. De officieren kozen zelf hun inkwartieringsverblijf. Dat waren meestal de mooiste huizen of zelfs kastelen. Tot januari 1915 draaide de gemeente op voor de kosten. Dan werd beslist dat de Duitsers zelf hun verwarmings- en andere kosten zouden betalen. In de praktijk was dat veelal anders en bleven de gemeenten ermee opgezadeld. In Puurs nam 'Kapitän-Leutnant' Waldmann de woning van notaris Verbelen, het huidige gemeentehuis, in. Hij vestigde er zijn 'Kommandatur'. Hij liet een order van inbezitname uithangen in drie talen, de eerste van een hele reeks. Een dag later vorderde hij een halve kilo boter, twintig eieren en groenten dagelijks te leveren op de 'Kommandatur'.

Een aantal van de Duitse bezettingstroepen voor het fort van Liezele. (Verzameling Peter Van Uffelen-Stabroek)

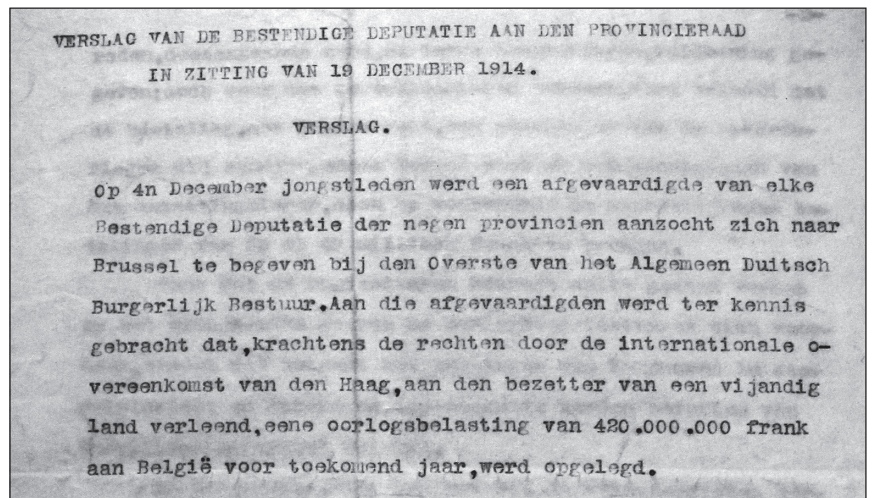
De forten werden eveneens door Duitse troepen ingenomen. Zij begonnen onmiddellijk, in de mate van het mogelijke, met het herstellen van de schade. In Bornem voerde 'Ritmeister' von Löper het bevel tot hij in februari 1915 naar het fort van Zwijndrecht werd gestuurd. Zijn taak werd overgenomen door 'Oberleutnant' Neumann, die de beschietingen op het fort van Breendonk had geleid. Hij werd bijgestaan door 'Feldwebel' von Döring en 'Leutnant' Daniëlsen. Deze laatste werd later de verantwoordelijke voor de opgeëiste werklieden. Fort Liezele werd ingenomen door 'Kapitän-Kommandant' Freten van de 'Fussartillerie'.

De indeling in provincie, arrondissement en gemeente bleef gerespecteerd. Alleen werd naast elke leidinggevende een Duitse pion geplaatst. De gouverneur kreeg een 'Militärgouverneur' naast zich, bijgestaan door een 'Verwaltungspräsident', de arrondissementscommissaris moest naast zich een 'Kreis-chef' dulden, bijgestaan door een 'Zivilkommissar'.

De provincie als melkkoe

Buiten het al bestaande belastingstelsel werd eind 1914 een krijgsbelasting opgelegd aan de Belgische provincies van 40 miljoen frank per maand voor de duur van de oorlog. Dit geld diende zowel voor het onderhoud van het Duitse leger als voor het bestuur van het bezette gebied, in het bijzonder het gouvernement-generaal en de lokale besturen. Bij besluit van 10 december 1914 werden de provincies tot solidaire schuldenaars verklaard, met de belofte geen nieuwe belastingen te eisen van het land, de provincies en de gemeenten. Ondanks deze belofte verhoogde een bevel van 20 november 1916 de belasting tot 50 miljoen per maand en met de besluiten van 21 mei en 3 juli 1917 werd een verhoging tot 60 miljoen per maand vastgelegd. De Bestendige Deputaties van de provincies stemden overwegend tegen deze krijgsbelasting, maar door de Duitsers werd hiermee geen rekening gehouden.

Verslag van de Bestendige Deputatie ivm de opgelegde krijgsbelasting (©Rijksarchief Antwerpen-PAA3184)

Reorganisatie in de provinciale en gemeentelijke administratie

De bevoegdheden, door de wet van 4 augustus 1914 overgedragen aan de provinciegouverneurs en de Bestendige Deputaties, werden, in overeenstemming met de besluiten van 3 december 1914 en 26 april 1917, uitgeoefend door de Duitse militaire gouverneurs die ze naar de 'Zivilverwaltung' hadden overgeheveld. Het was onder goedkeuring van de Belgische overheid en daarna onder het Duits bewind dat de gemeenten verder zouden werken als voorheen. Praktisch overal bleven de verkozen gemeentelijke mandatarissen in functie in gemeenteraden en schepencolleges.

De Mark werd als betaalmiddel ingevoerd (©Archief Erfgoedbibliotheek Antwerpen)

De bevolking had het moeilijk om zijn weg te vinden tussen al die 'Zentrales', met het bekomen van een 'Personalausweis' en de vele controles allerhande. In vele gevallen was de burgemeester ook ombudsman voor zijn bevolking. Hij kon wel bemiddelen, maar trok vrijwel steeds aan het kortste eind. De Duitsers bepaalden de regels en de gemeenten hadden zich te schikken.

Er kwamen heel wat taken bij die de gemeenten voorheen niet hadden, maar hen door de bezetter werden opgedrongen op straffe van boete, gevangenzetting of deportatie. Zo moesten gedetailleerde lijsten van de bewoners per huis, de aanwezige dieren, de grondoppervlakte benut voor akkerbouw, de hon-

den met vermelding van soort, bijvoorbeeld trek- of waakhond, opgesteld en doorgestuurd worden. Je kon het zo gek niet bedenken of er moest een lijst van ingeleverd worden. Gewoonlijk vermeldde de aanvraag nog: 'Tegen morgen'. Ook de inkwartiering van soldaten, steunverleningen aan de erkende comités en ook de water-, gas- en elektriciteitsvoorziening werd een gemeentelijke bevoegdheid. Bovenal diende de werkloosheid opgevolgd te worden. De Duitse Mark werd als betaalmiddel ingevoerd: 1 Mark tegen 1,25 Belgische frank.¹ 483 gemeenten moesten echter een noodmunt uitgeven, omdat het aantal aangegane noodleningen – leningen met een looptijd van 66 jaar, later door de staat overgenomen – talrijk waren. Vorderingen en besluiten werden getroffen om de Belgische economie te controleren op monetair, financieel, landbouw- en nijverheidsvlak, van de arbeidsorganisatie en zelfs van cultuur. In de meeste gevallen hadden deze bijna onoverzichtelijke wetgevingen de uitbuiting van het land en de verplichte deelname aan de Duitse oorloginspanningen tot doel.

Gemeentesecretaris Jos De Smet uit Lippello stuurde op 16 september 1914 een noodsignaal naar de gouverneur. De gemeentekas was leeg, het armbestuur had slechts 413 BEF in kas en de gemeente had de vrouwen van de opgeroepen soldaten een lening van 600 BEF toegestaan, maar had er in feite de middelen niet voor. Burgemeester Van Ingelgem was al meer dan een maand weg en had nog niets van zich laten horen. Hierdoor kon geen hulpcomité worden opgericht. En een aantal werken als het ruimen van de waterlopen werd dringend. De gemeente had wel twee betalingsmandaten voor onderwijs ontvangen, maar bij de ontvanger der Belastingen in Puurs was niets te krijgen. Dit was een eerste noodkreet, de komende vier jaar zullen er nog vele volgen. En Lippello was geen uitzondering. Nochtans werden de gemeentebesturen verantwoordelijk geacht voor het naleven van de vele besluiten en verordeningen die met de tijd alsmaar talrijker werden: bvb. oprichten van nachtpatrouilles, optreden tegen diefstallen, stroperijen en houtroof, sabotage, plunderingen en geweld op hun grondgebied, enzovoort. Veel gemeenten wisten niet meer van welk hout pijlen maken. De gemeente Ruisbroek werd op de vingers getikt omdat zij niet over een eigen brandweer beschikte. De gemeente zat krap bij kas en verklaarde over een goede verbinding te beschikken met Willebroek en Eikevliet, die wel een brandspuit hadden. Bovendien hadden zij sinds lang een eigen brandreglement, welk ze nog eens uitgebreid in herinnering brachten. In geval van brand werd de grote klok geluid, dat was het sein voor alle mannelijke inwoners van 16 tot 45 jaar om zich aan te bieden en hulp te verlenen bij de brandbestrijding. De inwoners brachten zelf blusgerief als emmers, ladders en spaden mee en door de gemeente werden 10 grote ladders, 100 emmers en 100 spaden ter beschikking gesteld. Een lid van het gemeentebestuur en de veldwachter waren de 'aanvoers tot het blusschen.' Na de brand werd telkens een brandwacht van vier personen opgesteld en tegen personen die weigerden te helpen werd proces-verbaal opgesteld.

Naam der voortbrengers.	Staat	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen	Opmerkingen aardappelen aardappelen aardappelen
W. Stigobant	Bornhemstraat	1	40	8	32	5760	5	2	540	2160	800	1348	5760
De Blommaert	"		48	—	48	8640	3	2	324	2160	960	1284	5796
W. Blommaert-Louise	"		55	—	55	9900	8	2	864	2160	1100	1964	5776
Daekmans-Louis	"		80	10	70	12600	6	2	648	2160	1600	2248	8192
Van der Acker-Elfons	Meersstraat		22	—	22	3960	3	2	324	2160	440	764	1036
Laemans-Geophil	Bornhemstraat		58	—	58	10440	11	2	1188	2160	1160	2348	5992
De Leeuw-Henri	"		45	—	45	8100	10	1	1080	1080	900	1980	5040
De Leeuw-Elis	"		35	8	27	4860	5	2	540	2160	700	1240	1460
De Leeuw-Henri	"		51	8	43	7740	3	1	324	1080	1020	1344	5376
W. Blommaert-Bernard	"		74	8	66	11880	6	2	648	2160	1480	2128	7592
Maerevoet-Leydel	Heyststraat		23	—	23	4140	2	1	216	1080	460	676	2584
Blommaert-Elfons	"		50	—	50	9000	6	2	648	2160	1000	1648	5792
Blommaert-Josef-Lamine	"		30	—	30	5400	5	2	540	2160	620	1140	2160
Vergaenen-Frans	"		25	—	25	4500	7	1	756	1080	500	1256	2164
De Brandt-Frans	Heeststraat		66	5	61	10980	7	1	756	3720	1320	2076	1644
Maerevoet-Frans	Umgangstraat		67	—	67	8660	9	1	972	1080	740	1712	5868
Van den Ende-Elfons	"		67	—	67	12660	6	—	648	—	1340	1988	1072
Mertens-Elfons	"		50	—	50	9000	4	—	432	—	1000	1432	7068
Van der Meersch-Bernard	"		40	—	40	7200	6	1	648	1080	800	1448	5482

Lijst betreffende de opbrengst van en behoefte aan aardappelen in Mariekerke. Het surplus moest geleverd worden aan de Duitsers.

¹ Dit was ook de prijs die werd betaald na de oorlog toen de Mark compleet was ingestort.

Zomeruur

Vanaf november 1914 voerde het Duitse leger de Midden-Europese tijd in. Bij al hun briefings werd de tijd uitgedrukt in 'Duits uur'; dit betekende één uur voor de Belgische tijd. Van 1 mei 1916 tot 30 september 1916 werd het zomeruur ingevoerd. Alle publieke uurwerken moesten nog eens één uur vooruit worden gezet. Dit was om elektriciteit uit te sparen door zoveel mogelijk het daglicht te benutten. In die periode was 4 uur gelijk aan 5 torenuur. In 1917 bepaalde de Duitse bezetter het begin van het zomeruur op 4 april om 2 uur 's nachts. In het vrije stukje België achter de IJzer bleef de oude Belgische tijd gehandhaafd.

Opeisingen, beslaglegging en schijnbare vrijheid

Honger

Omdat het laatste meel zo goed als was opgebruikt, dreigde eind oktober 1914 een voedselcrisis. Bovendien waren massa's voedsel door de Duitsers naar hun thuisland gestuurd. In Brussel hadden grootindustriël Solvay en bankier Francqui een 'Comité voor Hulp en voeding' opgezet. Naar hun voorbeeld werd op 29 oktober 1914 het 'Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit' opgericht. De werking was tweërlei: de voedselbevoorrading en de hulp aan werklozen, daklozen en vluchtelingen. Het privaat initiatief had echter geen juridisch statuut of reglement. Zonder steun van de bezetter of andere mogendheden had het geen bestaansmogelijkheid. Voor de Duitse bezetter was dit echter een welgekomen initiatief, want zij waren zelf niet bij machte om in de bevoorrading te voorzien.

Bankier Francqui had banden met Herbert Hoover, een mijnbouwkundige met financiële belangen wereldwijd. Met een door gouverneur-generaal von der Goltz ondertekend verdrag reisde een afvaardiging af naar Engeland. Hier werd een bijkomende organisatie opgericht: de 'Commission for Relief in Belgium'. Hoover nam het voorzitterschap op zich en van Amerika kreeg hij vrij spel om Europa van voedsel te voorzien.² De Duitse overheid had de garantie gegeven dat niets van het voedsel zou worden aangeslagen door het leger.

Tien dagen later, op 1 november 1914, werd de eerste lading van 2.300 ton meel, rijst en bonen via Engeland geleverd. Gedurende de vier oorlogsjaren leverde de 'Commission' voor 350 miljoen aan voedings- en hulpmiddelen. Bovendien werden onder haar toedoen meer dan 2.000 commissies in het buitenland opgericht om geld en goederen in te zamelen voor de Belgische bevolking. Met deze fondsen werd getracht de geleverde goederen te betalen. In werkelijkheid zal het steeds de Belgische regering zijn die het grootste deel betaalde. De goe-

Vrij vlug werd gestart met het bedelen van soep aan de kinderen in de 'Bouw' te Bornem (Gildenhuis). Later werd dit initiatief uitgebreid naar de behoeftige gezinnen. (Verzameling Walter De Maeyer)

² Hoover was president van Amerika van 1929 tot 1933

deren werden aangevoerd in de haven van Rotterdam om dan via binnenschepen naar België te worden gebracht. De import zou echter nooit voldoende zijn. In 1913 bedroeg de invoer van voedsel nog 4 miljoen ton. Gedurende de vier oorlogsjaren samen werd dit getal zelfs niet gehaald. Het waren uiteenlopende factoren die mee de prijs bepaalden. Schepen die vaarden onder de vlag van de voedselhulp werden soms per ongeluk getorpedeerd. Ook de misoogsten, de mindere opbrengsten omwille van een tekort aan zaaigoed, gebrek aan meststoffen of de weersomstandigheden waren andere factoren.

Het Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit werkte alleen nationaal. Het 'hoofdcomiteit' zorgde dat de goederen werden verdeeld onder de provinciale en lokale 'comiteiten'. Zij waren afhankelijk van de Belgische regering. De 'Commission for Relief' lenigde de grootste nood. Toch kwam nog bijna de helft van de benodigde fondsen van de Belgische regering, maandelijks 25 miljoen. Het laatste oorlogsjaar bedroeg dat zelfs 37 miljoen.³ Door de werking van de 'comiteiten' waren de Duitsers van de grote zorg betreffende voedselvoorziening verlost.

Het Nationaal hulp- en Voedingscomité van Wintam met rechts de dames van de soepbedeling (Verzameling Flor Roscam)

De dames van de soepbedeling van Hingene (Verzameling dr. Rubbens)

Het comité van Mariekerke, vlnr. Alexander Van Geet, Charles Heymans en Louis Heymans. Het bureel was gevestigd in de Omgangstraat bij Louis Van Hemelrijck-Van Assche. (Verzameling Etienne De Clercq)

In zowat elk dorp ontstonden afdelingen die de plaatselijke noden kenden. Deze 'comiteiten' werden bestuurd door vrijwilligers. Het is mede door de inzet van deze vrijwilligers dat de niet gevluchte Belgische bevolking niet de hongerdood is gestorven. De verkoopprijzen werden door elk plaatselijk comité bepaald. Er waren wel richtprijzen, maar die waren voor interpretatie vatbaar. Zo werd opgemerkt dat in juli 1915 een zak bonen in Bornem 90 BEF kostte tegenover 70 BEF in Oppuurs, een zak erwten in Bornem 80 BEF tegen 60 BEF in Oppuurs.

De bezetter heeft nooit aanspraak gemaakt op de ingevoerde goederen, maar hij trachtte op andere manieren vat te krijgen op de voedselhulp. Hij richtte 'Zentralen' op waar de 'comiteiten' aan voordelige tarieven konden aankopen.

³ PIRENNE, H., *Geschiedenis van België*

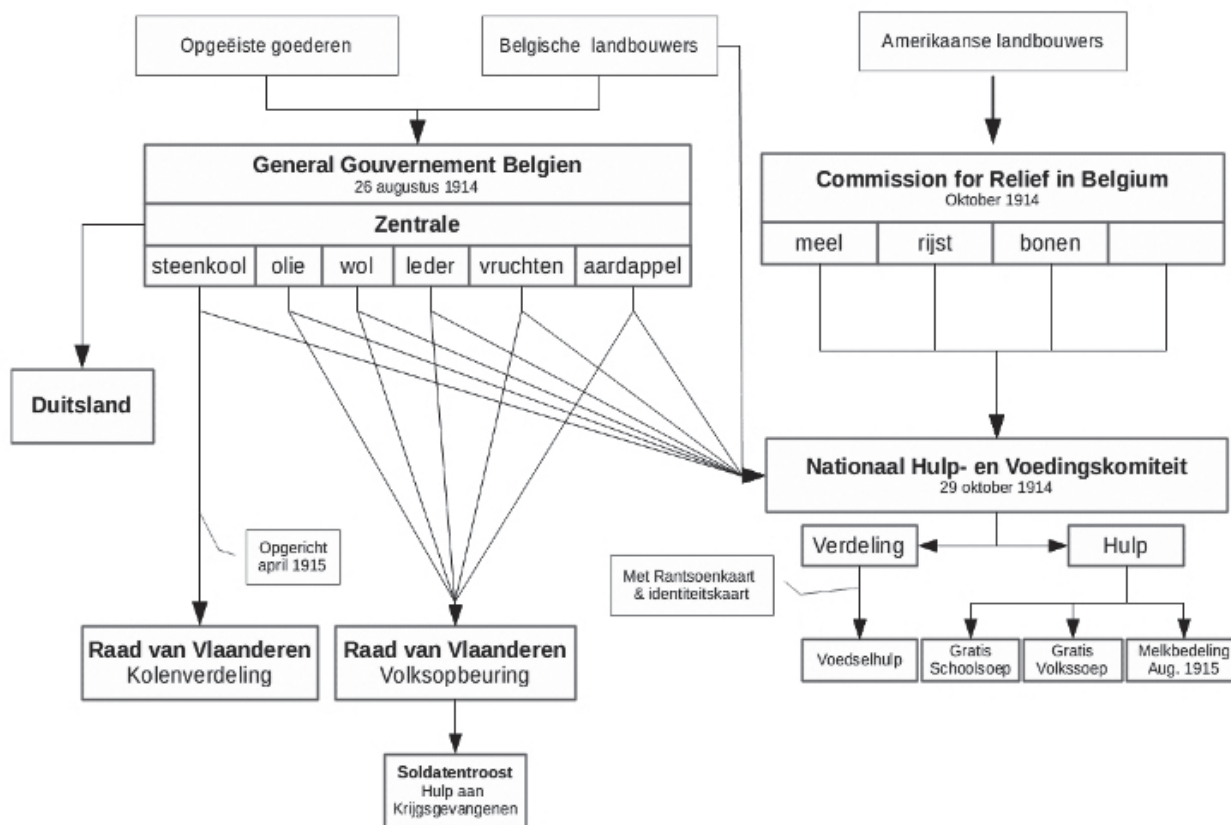

De dames van de soepbedeling te Puurs (©Rijksarchief Antwerpen)

Het comité van Puurs (©Rijksarchief Antwerpen)

Om deze magazijnen te vullen en het tekort aan invoer te compenseren, legden zij beslag op de 'overschotten' van de inlandse goederen als granen, olie, aardappelen en zo meer.⁴ De inbeslagnemingen begonnen met een bericht van 1 november 1914 door de gouverneur-generaal waarbij de landbouwers en industriëlen uit de voedingssector verplicht werden hun voorraden aan te geven bij de gemeentebesturen. Tellingen van de bebouwde landbouwgronden werden georganiseerd door de besluiten van 14 april 1916 en 24 maart 1917. Dit zou ten voordele van de bevolking gebeuren. Alle broodgranen werden in beslag genomen via een centrale oogstcommissie. Landbouwers die meer dan 10 are grond bewerkten, konden geen aanspraak maken op voedselhulp van het comité; ze konden wel aankopen. Principieel zou het Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit uitsluitend het recht hebben de aangeslagen voorraden aan te kopen tegen de prijzen vastgesteld door de gouverneur-generaal.

Schema van waar en hoe de hulp bij de noodlijdende bevolking werd verdeeld (Eigen schema)

⁴ Aangeslagen goederen waren volgens de besluiten o.a. haver, paarden tussen de 700 en 1.350 BEF, gerst, ajuin, suiker, aardappelen, voedingsvetten, koffie, thee, chocolade, bos- en woudbomen, granen en bloem, hooi, chicorei, bier, suikerbieten, alcohol en gist, wijmen en schors, tabak, honden, éénhoevige dieren, vee, vlees en vet en melk.

De werklozen en behoeftigen en zelfs de keuterboeren werden het ergst getroffen. De hoge prijs voor basisvoeding was voor hen onbetaalbaar. In sommige steden leefde meer dan 70% van de bevolking van de bedeling van soep met een stuk brood. De kapitaalkrachtige burgers konden zich de woekerprijzen wel veroorloven en betaalden soms tienmaal de opgelegde maximumprijs. De grote boeren en hun afnemers konden hun clandestiene voorraad zo aan de man brengen en werden hierdoor rijk. Daardoor kregen ze bij de bevolking een zeer slechte reputatie. Indien zij betrapt werden, werd er streng opgetreden met de inbeslagname van de ganse voorraad, zeer zware boetes en een gevangenisstraf.

De voedselbedeling te Bornem met vlnr. mevr. Edmond Cammaert (koster), mevr. De Maeyer-Daelemans, Pater Leo (abdij), Jules Claes, latere stationschef. Achteraan Theo De Maeyer en Camille Van Damme. Links Alfons Boeykens en Jan Van Gucht. (Verzameling Walter De Maeyer)

In Puurs werden broden verdeeld door het comité (©Rijksarchief Antwerpen)

OFFICIELE PRIJZEN VOEDING 1914 - 1918

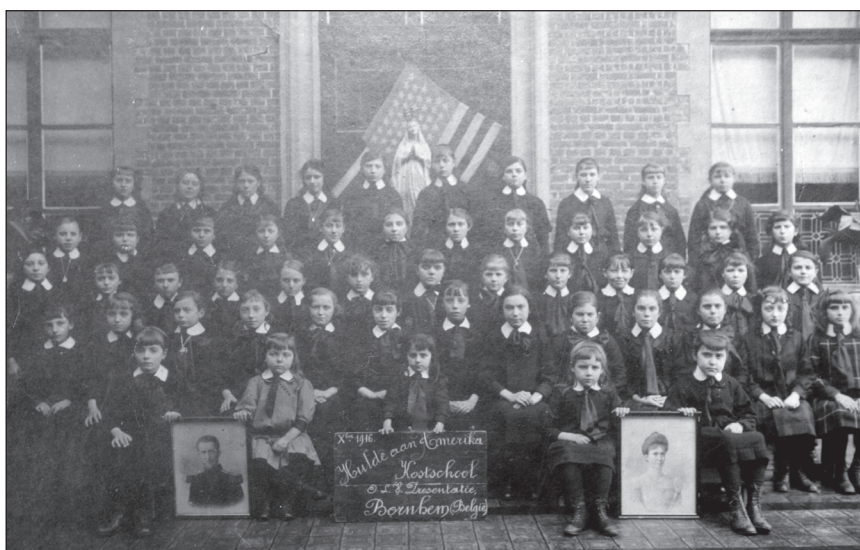
	1914		1916		1917			1918				
	15/jul	15/apr	15/aug	15/dec	15/mrt	15/jul	15/nov	15/jan	15/mrt	15/mei	15/jul	15/nov
Rundsvlees	2,50	6,50	8,00	7,00	9,50	16,00	14,00	15,00	21,00	28,00	28,00	11,00
Kalfsvlees	2,80	6,50				13,00				26,00	30,00	
Varkensvlees	2,00	7,50	8,80	9,00	15,00	19,00	22,00	24,00	25,00	30,00	40,00	20,00
Spek	2,40	8,00	10,00	12,50	18,00	20,00	28,00	30,00	32,00	36,00	40,00	24,00
Brood	0,30	0,50	0,45	0,48	0,53	0,48	0,66	0,66	0,69	0,65	0,69	0,88
Melk p/liter	0,24	0,32	0,36	0,40	0,70	0,64	0,95	1,20	1,30	1,35	1,35	1,25
Aardappelen	0,12		0,30		1,25	2,80	2,00	1,80	2,45	3,50	2,75	0,60
Boter	3,50	7,50	6,50	14,00	18,00	20,00	25,00	32,00	35,00	32,00	40,00	24,00
Eieren p/stuk	0,12	0,23	0,34	0,55	0,36	0,63	1,05	1,10	0,85	1,10	1,40	2,25
Bloem	0,30	2,00			6,00	10,00	10,50	12,00	12,00	15,00	18,00	
Rijst	0,80	2,50	3,60	5,00	6,50	9,00			15,00	18,00	18,00	
Erwten	0,50	1,50	2,00	5,60	6,00	9,00	12,00	14,00	16,00	9,00	13,00	5,50
Suiker	0,64	1,00	4,6		8,00	10,00	14,00	15,00	16,00	16,00	18,00	6,00
Koffie	3,00	8,00	10,00	16,00	20,00	26,00	55,00	60,00	60,00	54,00	60,00	35,00
Cacao	4,50	10,00	12,00	16,00	25,00	50,00	70,00	70,00	70,00	100,00	110,00	70,00
Chocolade	5,00	8,00	12,00	16,00	20,00	50,00	65,00	65,00	70,00	100,00	110,00	70,00
Zeep	0,45	5,75	7,00	16,00	20,00		23,00	24,00			27,50	12,00

Bron: Cinquante mois d'occupation Allemande - Gille, Ooms, Delandshere (1919)

De officiële prijzen der voornaamste voedingsproducten; let wel dat de zwarte marktprijzen niet te controleren waren en soms het tienvoudige bedroegen

Vlees kostte voor de oorlog 2 BEF/kg. In 1917 bedroeg dat al 14 BEF. Geen wonder dat vlees slechts nu en dan in het rantsoen van het 'comiteit' werd opgenomen. Ter compensatie was er vet en spek. Hiervan bleef de prijs vrij stabiel. In 1918 werd ook spek schaars, met gevolg dat ook deze prijzen piekten. Over vier jaar gezien steeg de prijs met 318%. Een maatpak kostte voor de oorlog 50 BEF, vier jaar later was de prijs gestegen naar 1.000 BEF. Gelukkig lag de man in de straat voor een maatpak niet wakker.⁵

Het broodgraan moest voor 80% worden ingevoerd en brood werd een luxe-product. Ruisbroek had het probleem dat de windmolen van de familie Herremans op Sauvegarde was stilgelegd. Zij vroegen in september 1916 de toelating aan de voorzitter van de 'Ernte commissie' om deze terug te laten draaien. Een maand later werd het slot op de wicken verwijderd en kon voor de Ruisbroekse boeren terug in eigen gemeente worden gemalen. De bloem werd voor het grootste gedeelte opgeëist door de bezetter, die het dan zagezegd herverdeelde. Sint-Amands kreeg de eerste oorlogsmaanden wekelijks 32 zakken meel, te verdelen over 14 bakkers. In orde van belangrijkheid kregen zij: Emiel Peeters, Philip De Winter, Jan Van Droogenbroeck, Frits De Clercq, Louis Van Den Bergh, kinderen Hermans, Frans De Witte: allen twee zakken; Louis Lauwers, Petrus Van Der Veken, Alfons Willaerts, eveneens uit het dorp, hadden recht op één zak. Verder Petrus Van Praet uit de Hekkestraat, Petrus Segers uit de Valk, Jozef De Decker uit de Keten en Frans Delforge uit het dorp elk één zak per week. De prijs van het brood werd vastgesteld op 43 cent en bakkers waren verplicht hun naam en het gewicht op elk brood aan te tekenen. Het brood mocht niet aan personen buiten de gemeente worden verkocht.

Er zijn zeer veel klasfoto's met een dankbetoon voor de Amerikaanse militaire hulp en de voedselhulp. Deze foto's zijn meestal in 1918 genomen. O.L.Vrouw Presentatie uit Bornem. (Verzameling Karel Cools)

Voor de winter van 1916 was rampzalig. Handelaars verkochten toen hun opgespaarde goederen aan woekerprijzen. De prijzen verdubbelden tegenover augustus 1914. Ook voedergewassen (rapen, aardappelen) werden nu tegen hoge prijzen aan de hongerige bevolking verkocht. En de prijzen bleven ook de volgende jaren in stijgende lijn. Vooral vlees en melkproducten werden onbetaalbaar. De zwarte markt floreerde en vooral de landbouwers profiteerden hiervan. Brood werd vanaf maart 1916 geïmporteerd vanuit Holland. Het brood werd geleverd te Temse en bakkers en burgers staken de Schelde over om zich te bevoorraden. Meestal was het aanbod, '150 witte Hollandsche broden', te klein voor de vraag van 300 mensen op de kaai. Ruisbroek (2.585 inwoners) bestelde wekelijks 1.750 broden van 1 kg bij bakker Voerman uit de Molenstraat te Roosendaal. Het brood werd geleverd in Berchem en daar opgehaald door iemand van de gemeente. Sint-Amands stelde in juni 1916 de weduwe De Wilde aan voor de verkoop van het Hollands brood. Zij mocht per brood 0,07 cent voor haar werk aanrekenen. In ruil moest ze wel instaan voor het afhalen van de broden op de Kaai in Temse. Een opvallende vaststelling is nog dat bij het schepencollege meerdere aanvragen binnenkwamen van particulieren voor het plaatsen van een broodoven. Breendonk trachtte in mei 1917 aan te sluiten bij Willebroek voor de aankoop van Hollands brood. Het comité had alle moeite om aan bloem of brood te geraken. Eén van de redenen was dat bakker De Mol uit Willebroek bij de landbouwers van de gemeente hun rogge of masteluin ging opkopen. Hij bood de boeren 225 BEF/100 kg terwijl de vastgelegde prijs 28 BEF/100 kg bedroeg. In Brussel werden eind 1917 aardappelen verkocht voor de tien- tot vijftienvoudige prijs van 1914. Een slecht brood van spelt en aardappelmeel kostte op de clandestiene markt 18 BEF, officieel was dat 0,83 BEF. Deze situaties werkten smokkelhandel, woekerprijzen en voedselbedrog in de hand. Het comité trachtte de voedselverspreiding in goede banen te leiden door zowat alle levensmiddelen op de bon te zetten. Op de rantsoenkaarten werd aangeduid waarop het gezinshoofd recht had. Het hanteerde ook maximumprijzen voor de gerantsoeneerde producten. Zij die geen geld hadden kregen de voedselpakketten gratis. Wanneer in 1917 ook Amerika in de oorlog betrokken raakte, werd de 'Commission for

⁵ CLERBOUT, G., *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog*

Gemeente	Bevolking	Bevolking	Bijstand A. Kostenloze ondersteuning aan gezinnen	Bijstand B. Gedeeltelijke ondersteuning aan gezinnen met soldaten	Bijstand C. Ondersteuning aan werklozen	Totaal	Bevolking %
	december 1913	november 1914	Voedselhulp	Beperkt pakket levensmiddelen			Met bijstand
BORNEM	7.345	7.328	162	250	2.402	2.814	38,3
BREENDONK	2.549	2.513	87	63	601	751	29,4
HINGENE	4.903	4.403	27	183	1.195	1.405	28,6
LIEZELE	1.224	1.079	21	23	136	180	14,7
LIPPELO	699	713	2	15	151	168	24
MARIEKERKE	1.691	1.591	38	44	499	581	34,3
OPPUURS	1.218	1.298	0	21	318	339	27,8
PUURS	5.031	4.809	73	165	1.151	1.389	27,6
RUISBROEK	2.535	2.436	43	72	939	1.054	41,4
SINT-AMANDS	3.613	3.495	22	117	1.186	1.325	36,6
WEERT	880	848	35	35	175	245	27,8

De bevolkingscijfers voor en tijdens de oorlog, eigen aanwezige bevolking vermeerderd met immigranten-vluchtelingen, en de klassen van ondersteuning. Niet ondersteunde gezinnen konden met een koopkaart goederen aankopen. (©Rijksarchief Antwerpen: Nationaal comité voor hulp en voeding - PAA 3184-1723)

Relief' opgeschort. De taak werd overgenomen door een Spaans-Nederlands comité onder hoede van markies de Villobar en de Nederlandse gezant Van Vollenhoven.

Met het besluit van 8 september 1917 kon men met eikels, kastanjes, beukenootjes en netelstengels van één meter enkele franken bijverdienen bij de Duitse overheid. Het waren vooral de kinderen die werden uitgestuurd om waar kon hun deel bij te dragen. Niet alleen voedsel werd gerantsoeneerd, ook kolen werden vanaf 1917 schaars en er kwam een kolenrantsoen. Gemeenten kenden bovendien de inkwartiering van Duitse soldaten en hun kolenvoorraad stond niet op de bon. Kolen werden vanaf april 1915 verdeeld door de Nationale 'Kohlenzentrale', maar werden voor vele mensen een luxeproduct. Met een gemiddeld dagloon van 3 BEF – een dagloner verdiende 1 BEF/dag, een fabriekswerker 3 BEF en een stielman 4 BEF/dag – en met een kolenprijs van 200 BEF/1.000 kg (prijs begin 1914=32 BEF) was de rekening vlug gemaakt. Vanaf 1916 werd de 'Kolenverdeling voor Vlaanderen' door toedoen van de bezetter gedaan via de winkels van de 'Volksopebeuring', een propagandamiddel voor het activisme. In deze winkels kon men voordelig schaarse producten kopen. Van veel producten hadden zij de alleenverkoop, maar hun bijzonderste troef was de kolenverdeling. Dankzij het monopolie kregen deze winkels meer armslag. Naarmate de drempelvrees verdween bij de meeste mensen, distantieerden de winkels zich meer en meer van de 'activisten'.

Ieder vaagt voor eigen deur

De hoofdzetel van het 'Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit' bevond zich in Brussel. Daaronder was een afdeling per provincie voorzien, die op haar beurt nog eens werd onderverdeeld in de arrondissementen. Voor de provincie Antwerpen waren dit de arrondissementen Antwerpen, Turnhout en Mechelen. De laatste schakel vormden de plaatselijke afdelingen. Zo had elke Klein-Brabantse gemeente haar eigen afdeling. Wel merken we in de briefwisseling dat vooral in Bornem regelmatig een schakel werd overgeslagen. Wanneer de nood hoog was, koos voorzitter Theodoor De Maeyer meestal Antwerpen als bestemming, de beste manier om met succes goederen binnen de kortste tijdsperiode in de gemeente te krijgen. In maart 1915 werd hij als vertegenwoordiger voor het kanton gekozen en Alfons Kegels uit Hingene werd aangesteld als controleur.

De lokale 'comiteiten' stonden in voor de verdeling van de hulpgoederen. Zij organiseerden een regelmatige soepdeling. Oorspronkelijk was deze enkel bedoeld voor de kinderen. Vanaf maart 1916 kon iedereen aanspraak maken

De melkbedeling voor de moeders door het comité van Puurs (©Rijksarchief Antwerpen)

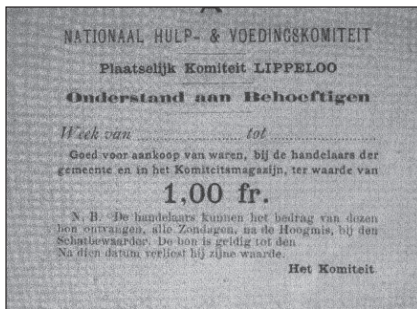
op de volksoep. Het arrondissement adviseerde wel om hiervoor 10 cent per kom te vragen. Ook werd getracht in samenwerking met de gemeentebesturen de werklozen zoveel mogelijk aan het werk te krijgen. Zij werden ingezet voor allerlei kleine klussen, al was het maar om de straten te vegen. Dat er soms wrevel ontstond tussen de burgers en de leden van het 'comiteit', was niet uit te sluiten. De leden waren gewone medeburgers, soms familie, vrienden of burens. Zij bepaalden wie recht had op hulp en in welke mate. Het was geen evidentie om steeds neutraal te beslissen en zeker niet te bepalen wie 'uit de boot viel'. In Ruisbroek werd het comité, verdacht van corruptie, zelfs vervangen.

Om de hulp zo efficiënt mogelijk te verdelen werd gewerkt met rantsoenkaarten. Deze kaarten werden per gezin verdeeld en vermeldten buiten het aantal gezinsleden ook de gekregen hulpgoederen. Elke gemeente had haar eigen kaarten. Soms was er een kaart per rantsoenproduct (brood, boter, vlees, vet, aardappelen, groenten en fruit). In de vakjes werd dan ingevuld welk product op die dag werd afgehaald. Die afhaling kon gebeuren door eender welk gezinslid van minimum 15 jaar, maar hij of zij moest wel een eenzelligheidskaart bij zich hebben. In de zomer van 1916 bestond een rantsoen uit ongeveer 200 gram spek of vet, rijst en maïs, gewoonlijk aangevuld met een portie erwten, bonen en zeep. De gegadigde kon wel 700 gram rijst (0,66 BEF/kg), 350 gram vet (2,3 BEF/kg) en 500 gram maïs (0,39 BEF/kg) extra kopen. Soms werden de porties verminderd, bijvoorbeeld tijdens de 'duikbotenoorlog' in oktober 1917. Er was toen nagenoeg geen scheepvaart mogelijk en daardoor bestond een rantsoen uit slechts 200 gram vet en 100 gram rijst.

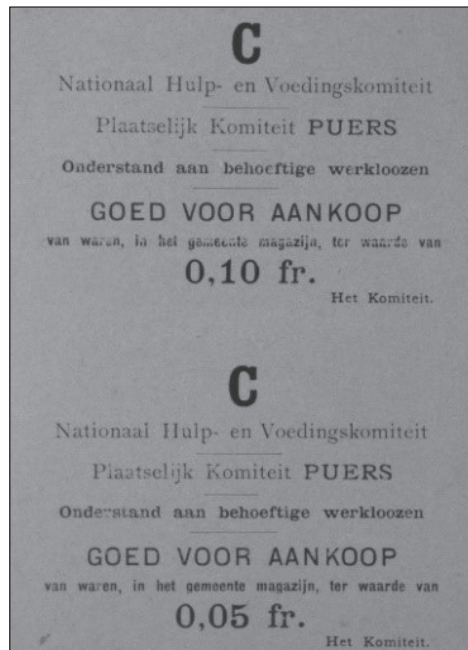
In Bornem werden de werklozen zoveel mogelijk aan het werk gezet. Dat gebeurde niet alleen bij de mannen, ook aan de vrouwen werd gevraagd een inspanning te leveren in ruil voor steun. Een aantal werd aan het werk gezet met de veegborstel in de Boomstraat. (Eigen archief)

In Sint-Amands was al op 7 augustus 1914 een 'beschermcomiteit' opgericht. Erevoorzitters waren pastoor Verhaert en burgemeester Van Assche. Aannemer Eugene Daelemans werd voorzitter. Met behulp van een goed georganiseerde groep medewerkers werd zeer vlug een accurate werking verkregen. Vanaf 7 november 1914 startte men in Sint-Amands al met het bedelen van 'volksoep', vier keer per week een halve liter per persoon. Het aanvaarden van hulp was voor velen een moeilijke stap, maar een jaar later was iedereen gelukkig met de geboden hulp en was het aantal porties al gestegen tot 150. Vanaf april 1917 kregen zwakke kinderen er een bijzonder middagmaal. Toen was men ook gestart met het verkopen van brood, één kilo per persoon per week.

Steekkaartenbak van het Bornems comité. Van elk gezin bestond een uitgewerkte kaart met de gezinssamenstelling en welke hulp al was geboden. (Verzameling Walter De Maeyer)

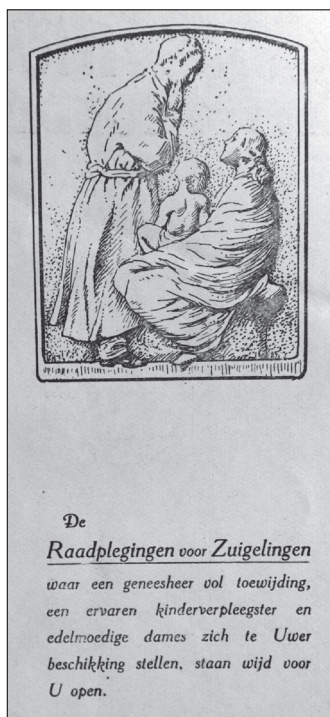
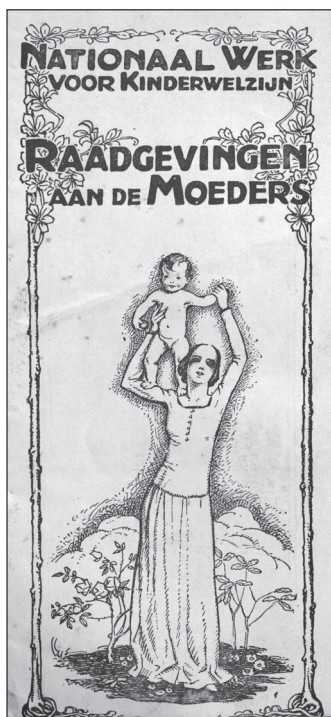
Voedsel- of tegoedbonnen uitgereikt door de comités van Lippelo en Puurs (Verzameling Louis Callaert en Marcel Moeyersons)

Vanaf maart 1918 werden door de verschillende 'comités' in de streek gezorgd voor een dagelijkse schoolkoek. De koek bezat een grote voedingswaarde en werd 's morgens uitgedeeld in de scholen. Deze moest de lage caloriewaarde in de mindere kwaliteit van de voedingsmiddelen bij de kinderen opkrikken.

Nationaal werk voor kinderwelzijn

Ook tijdens de oorlog was de zuigelingensterfte zeer hoog. In 1913 stierf bijna 14 procent van de kinderen voor hun eerste levensjaar. Ten einde de hulp zo efficiënt mogelijk te maken en bij de juiste mensen te krijgen, werden de gezinnen door het Hulp- en Voedingscomité doorgelicht. Zo kwam men tot schrijvende vaststellingen betreffende hygiëne en verzorging van de zuigelingen. Daarom werd gestart met een raadpleging voor zuigelingen, het 'Kinderheil' of de 'Weeg'. Wilde men hulp genieten, dan dienden moeder en kind regelmatig naar de raadpleging te komen of eventueel was er een huisbezoek. Het kindje werd dan medisch onderzocht en opgevolgd en kreeg de gepaste en zuivere melk. In Sint-Amands had men een moederkeuken ingericht vanaf juni 1917. Hier konden moeders en zwangere vrouwen

Het 'Nationaal werk voor kinderwelzijn' of het 'Kinderheil' kende zijn ontstaan tijdens de Eerste Wereldoorlog. In Puurs konden de jonge moeders terecht in een spijshuis. Daarnaast was er de 'Weeg'. Twee projecten die de kindersterfte moesten inperken. (©Rijksarchief Antwerpen)

terecht in een speciaal spijshuis waar ze gezonde maaltijden voorgeschoteld kregen. Vanaf de zevende maand zwangerschap was de moeder in spe welkom in de moederkeuken.⁶

Kroostrijke gezinnen van Branst

Bij de voedselverdeling in Bornem was er geregeld commentaar op de 'grote huishoudens' van Branst. Telkens was men bij de soepbedeling door de voorraad heen wanneer 'die van Branst' langs waren geweest. Gezinnen van elf en twaalf kinderen waren daar geen uitzondering. Branst was koploper wat betrof 'het contingent melkbehoevende kleine kinderen.' Koster Vertongen gaf het goede voorbeeld met acht kinderen. Dat was naar Branstse normen een 'schoon huishouden'. Het gezin van houtzager Henri Maerevoet-Verbelen had tien kinderen tussen twee en zestien jaar. Het gezin van brouwersgast Karel Sarens-Van Walle was eveneens gezegend met tien kinderen tussen enkele maanden en negen jaar oud. Petrus Van Lent woonde bij zijn schoonvader Karel Bogaert, samen met hun acht kinderen. Ook het gezin van dokwerker Karel Pauwels-Amelie Verheyden had tien mondjes te voeden en het oudste kind was maar negen jaar. In februari 1916 ging het 'Kinderheil' van start in het gasthuis

Het werk van het 'Kinderheil' te Bornem. Ondanks de vele Bornemse soldaten aan het front en de opgeëisten zat er blijkbaar toch geen knik in het geboortecijfer. De 'grote gezinnen van Branst' zullen hier allicht hun steentje hebben toe bijgedragen. (Verzameling Walter De Maeyer)

Voor de Plechtige Communicanten werd het ondanks de oorlogsomstandigheden toch nog een feest. De kinderen werden gekleed en kregen een feest dank zij het comité. Zelfs aan (tafel)bier ontbrak het niet. (©Rijksarchief Antwerpen)

⁶ Toen in september 1921 door secretaris Van Kerckhoven een vraag om gemeentelijke tussenkomst voor het 'Kinderheil' werd gevraagd, kreeg hij als antwoord dat de gemeente hierop niet kon ingaan, omdat de dienst zonder nut voor de gemeente was. In Lippelo werden de eerste consultaties kort na de oorlog en in het gemeentehuis gedaan. Juffrouw Van Molle, een verpleegster uit Londerzeel, kwam elke week donderdag langs. Zij werd bijgestaan door juffrouw Van Ingelgem, dochter van de burgemeester. Later gingen de consultaties door in een bijgebouw van kasteel Melis. De kindersterfte was in veel gevallen gemakkelijk te voorkomen, vaak was het door onwetendheid, gebrekkige voeding en ontoereikende hygiëne. In arbeidersgezinnen was het sterftecijfer ook veel hoger dan bij de middenklasse.

van Bornem. Kinderen tot vijf maanden mochten eenmaal per week op doktersconsultatie komen. Branst spande de kroon met 37 à 40 zuigelingen. Het 'Kinderheil' was een onderafdeling van het Voedingscomiteit. Gravin de Marnix was erevoorzitster, Cranleux was voorzitter en juffrouw Verbist de secretaresse.

Samenstelling van de comiteiten

Het aantal leden verschilde naargelang de omvang van de gemeente met haar gehuchten en het aantal inwoners. Aan het hoofd stonden de voorzitter, de secretaris en een penningmeester. Deze functies werden overwegend ingevuld door vooraanstaande burgers: pastoor, dokter, notaris, onderwijzer en nijveraar.

Bij de eerste voedselbedeling in Bornem, op 25 februari 1915, was het bestuur als volgt samengesteld: brouwer Philémon Cammaert, pastoor Louis Van Cleuvenberg, de onderpastoors Van Reeth en Verbist, E.H. Theophile Peeters, pastoor in Branst, nijveraar en tevens schepen Theodoor De Maeyer, notaris-schepen Hector Poodts, koster Edmond Cammaert en Maria De Maeyer. Vanaf 1916 werd E.H. Van Reeth, die pastoor in Hove werd, vervangen door E.H. Guido Meyers, prior van de abdij en werden de dokters Lanssens en Georges Van den Abeele aan de lijst toegevoegd.

In Mariekerke bestond het comiteit uit vier leden: pastoor Joannes Vermijlen, Louis en Karel Heymans en Alexander Van Geet. De verdeling gebeurde bij Louis Van Hemelrijck in de Omgangstraat. In Weert werd het comiteitbestuur gevormd door gemeenteontvanger Louis Benedict Wauters, die als voorzitter fungeerde, pastoor Mellaerts, die de financiën behartigde en gemeentesecretaris Louis Van Assche, die het magazijngebeuren op zich nam. Andere leden waren: Karel Vergauwen, Ph. Bruggeman en J. Van Roien. Bedienden waren: H. Lambrechts, Florent Van Assche, Constant Haegendorens en L. Flies. Het comiteit van Puurs werd bevolkt door: burgemeester Alfons Stas, vrede-rechter Jan Verstraeten, politicommissaris Alexander De Vierman, pastoor August Raeymaeckers, pastoor Desiré Boeykens, onderpastoor Jozef Heylen, dokter August Peeters, dokter en waarnemend burgemeester Achilles Maes, schepen Jozef Nuten, Hendrik De Looze, Frans Kerremans, Robert Maes, Cornille Brusselmans, Maria Moens, Philip Bogaerts, brouwers Achilles Weyns. Ook in Breendonk was een comité actief: aannemer Alfons Borghijs, Jozef De Hollander, Jan Goossens, Pieter Huysmans, Benedict Smet, koster Frans Van Assche, Jaak Verbeeck, onderpastoor August Verschuieren en Frans Willockx. In Liezele bestond niet direct de noodzaak, omdat door de verwoesting van het dorp, bijna alle inwoners waren uitgeweken naar omliggende dorpen. In Ruisbroek was pastoor Hendrik Fabri voorzitter, Frans Smets ondervoorzitter en Frans Raes schatbewaarder, verder nog aangevuld met J. Dirckx en August Cools. Nadat dit comité verdacht werd van onregelmatigheden bij de bedeling van petroleum en bloem, kreeg het in 1915 een gewijzigde samenstelling: pastoor Hendrik Fabri, hoofdonderwijzer Leopold Van Lent, August Cools, Florent Cools, Jan Baptist Dierckx, Alfons Patteet en Frans Raes. Dit bestuur zetelde vanaf 1915. Na meerdere tyfusgeval-len in Ruisbroek werd in de zomer van 1915 nog een Gezondheidscomité in het leven geroepen met dokter Emiel Van Tricht uit Willebroek, P.J. Van den Mooter, pastoor Hendrik Fabri, Leopold Van Lent, C. Geudens en J. De Jonghe.

Burgemeester Karel Van Assche nam de leiding in Sint-Amands. Samen met gemeentesecretaris Frans Daelemans, dokter Pauwels, pastoor Jozef Van Kerckhoven, Eugeen Daelemans, Jan De Keersmaecker, Jozef De Kock, Frans De Smedt, Louis De Wilde, Amandus Hallez, Louis Heymans, Jan Van Nieuwenhoven en Jozef Van Stappen verzekerden ze de hulp voor de Sint-Amandse bevolking. In het gemeentearchief van Sint-Amands vinden we nog dat ook Edmond Daelemans, Emmanuel Heymans, Henri Saerens, Jan Van Nieuwenhove, Henri De Keersmaecker, Jan Hooft en Frederic Caluwaerts betrokken werden bij de werking van het comiteit. In Oppuurs waren onderpastoor Alberic Theyskens, Joseph Van Assche, Modest Verbruggen en Frans Van Damme de drijvende krachten. Lippelo had met onderwijzeres Virginie De Wachter, landmeter Ernest Feyaerts, onderwijzeres Virginie Feyaerts-Coomans, pastoor Jan Antoon Van Elsen en Jozef Verheyden eveneens een sterke ploeg.

Beslaglegging

De procedures om landbouwproducten en eetwaren in beslag te nemen, werden eveneens toegepast op grondstoffen, halfproducten, materiaal en machines. Volgens de besluiten van 30 december 1916, 31 juli 1917 en 8 juli 1918 werden ondernemingen en gezinnen verplicht al hun voorwerpen in koper, tin, nikkel of een legering van deze metalen, zelfs prikkeldraad, in te leveren. De besluiten van 23 mei en 10 november 1917 legden de aangifteplicht op van kussens en matrassen gevuld met wol (die met hooi kwamen niet in aanmerking) en het aantal kledingstukken en schoenen in stock in de winkels. Met de besluiten van 25 januari 1915 werd de inlevering bevolen van een ganse reeks grondstoffen,

halffabricaten en afgewerkte producten.⁷ Al deze inbeslag-nemingen, opeisingen en gedwongen verkopen werden uitgevoerd tegen de prijzen die door de militaire gouverneur werden vastgesteld, die in deze materie alle bevoegdheden van de Belgische administratie had overgenomen. Om de woekerprijzen van onontbeerlijke goederen tegen te gaan voorzagen de besluiten in zware straffen, gaande tot 5 jaar hechtenis en tot 100.000 BEF boete. Gedurende gans de oorlog werden de prijzen regelmatig aangepast door de verordeningen. Nog strengere maatregelen werden getroffen door de bezetter om de oprichting van nieuwe ondernemingen of uitbreiding van bestaande ondernemingen te beletten. Buitenlandse grondstoffen werden

niet aangevoerd. De Belgische economie werd eenvoudigweg gewurgd.

Bekendmaking

betreffend het
verzamelen van Brandnetels

Het inzamelen van brandnetels geeft aan de bevolking ook dit jaar weer de gelegenheid tot het verschaffen eener goede winst. **Voor 100 Kgr. ontbladerde en zorgvuldig in bundels gebonden brandnetelstelen, wordt tot Mk. 28.— betaald; het volgende moet daarbij in acht genomen worden:**

1. De gunstigste tijd voor het oogsten der brandnetels is de tijd na het eindigen van den bloei, welke einde Juni begint. Ook te laat oogstete brandnetels kunnen nog gebruikt worden.
2. De stelen mogen niet uitgetrokken worden; zij moeten onmiddellijk boven den grond worden afgesneden. De ingezamelde stelen moeten ten minste eene lengte van 60 cm. hebben.
3. Er dient goed op gelet dat de stelen niet gebroken worden; vooral bij het maken der bundels.
4. De afgesneden brandnetels moeten in bundels gebonden en op daartoe geschikte plaatsen om te drogen dun uitgespreid worden. De stelen moeten zoo droog zijn, dat de bladeren er van zelfs afvallen of bij een licht aanraken afbreken.
5. De ontbladerde en zorgvuldig in bundels gebundene brandnetelstelen worden ten gemeentehuize van elke gemeente aangenomen. Indien de afgeleverde brandnetelstelen aan de hierboven beschrevene voorwaarden voldoen, wordt hiervoor tot Mk. 28.— per 100 Kgr. betaald.
Het bedrag zal op het gemeentehuis uitbetaald worden. Buitendien zullen bijzonder ijverige verzamelaars door vrijgave van suiker en kolen beloofd worden.
6. De afgetrokken bladeren en koppen kunnen als veevoeder gebruikt worden en zijn even goed als hooi.

Antwerpen, den 24^{en} Juni 1918.

Der Präsident der Zivilverwaltung
für die Provinz Antwerpen.
SCHRAMM
Senator.

Vanaf 1918 was men in Duitsland op zoek naar vervangstoffen voor allerlei grondstoffen (©Algemeen Rijksarchief Antwerpen - Hedendaags gemeentearchief Weert)

Verordening

betreffende de
monstering van paarden en wagens
binnen de versterkte stelling van Antwerpen.

De onderstaande verordening vervangt de verordening van 28 November 1914 over de telling en monstering van paarden, wagens en getuig, die hierbij wordt opgeheven.

1) Alle paarden en wagens in het gebied van de versterkte stelling zijn van tijd tot tijd aan een monstering door de Commissie voor aankoop van paarden onderworpen.

2) De aan de gemeentebesturen opgegeven monsteringsdata moeten door hen onverwijld aan de bezitters van paarden en wagens worden bekendgemaakt. Deze zijn verplicht, hun paarden en wagens, welke zich mogelijk op dat oogenblik buiten het gebied van hun gemeente bevinden, dadelijk bij het bevoegde politie- of gemeentebestuur aan te geven, en daarbij de opgaven, die voor het opmaken van monsterlijsten noodig zijn, naar waarheid te verstrekken. Te Antwerpen moet deze aangifte op de politiebureaus van de wijken 1 tot 10, in Bornem en buiten de stadswallen op de betreffende gemeentehuis geschieden.

3) Met het oog op een regelmatige doorvoering van de monstering, moeten de stads- en gemeentebesturen voor alle monsterlijsten in dubbel opmaken: één voor de...

Om de drie weken was er wel ergens in de streek een paardenmonstering. De beste dieren werden 'gekocht' om de paardenverliezen aan het front te compenseren. (©Rijksarchief Antwerpen-Hedendaags gemeentearchief Weert)

De opeisingen in de laatste oorlogsjaren grensden soms aan het absurde. Om aan koper te geraken voor hun wapenindustrie, werd al het koper opgeëist. Koperen klinken, koperen machineonderdelen, alles werd meegenomen. Toen ook dit niet voldeed werden kunstwerken geclaimd, maar niemand wist wat precies met 'kunstwerk' werd bedoeld. De brouwers Jozef en Albert Moortgat uit Breendonk hadden de bui al vroeger zien hangen en hadden net voor de oorlog al het koper vervangen door ijzer. Bij de brouwerij Van Eetvelt in de Boomstraat in Bornem en bij Daelemans en Fil Van Roie in de Bornemse Rijkenshoek werden de koperen brouwketels in beslag genomen, als zijnde buiten gebruik. Brouwerij Geniets moest op 16 december 1916 zijn koperwerk in Brussel zelf gaan afleveren. Burgemeester Cammaert had steeds geweigerd zijn ketels af te staan. Eind april 1917 kwamen de Duitsers de brouwketels zelf afbreken en ophalen. In Lippelo haalden enkele inwoners de klok uit 1805 uit de toren, sloegen ze aan stukken en verborgen de stukken in de grond. Deze klokspijs werd na de oorlog aan klokengieter Michaux verkocht.⁸

Op een gegeven moment kreeg men het bevel dat alle wollen matrassen dienen ingeleverd. Nadien volgden nog de fietsbanden, karretjes en wielen, wijn, kachels, tabak en zelfs meikevers. Op 16 mei 1916 werden de burgemeesters gewaarschuwd dat vooral vrouwen en kinderen aan het werk konden worden gezet om meikevers te vangen. Deze insecten bleken in Duitsland een uitstekend alternatief als voedsel voor de zwijnen en het pluimvee. 1 kg 'verse' kevers waren goed voor 6 cent, gedroogd brachten zij 15 cent op. Raar maar waar. En zelfs brandnetels waren gegeerd. Met de vezels ging men in Duitsland aan de slag om er textielstoffen mee te weven.

Het vroegere Klein-Brabantse landschap werd beheerst door de notelaar. Niet alleen maakte hij de Scheldedijken tot geliefd onderwerp voor de talrijke landschapsschilders. Op geen enkel boeren erf ontbrak de notelaar en de dikte varieerde van dik tot heel dik. Maar de oude knoestige stammen werden ook benut voor een ander doel. Het hout was uitermate geschikt om er geweerkolven van te maken. In het voorjaar van 1916 hoorde je in de streek langs alle kanten kappen

⁷ Benzine, smeeroliën, banden en oude caoutchouc, beenderen en andere dierlijke stoffen, huiden en leder, calciumcarbide (carbuur), allerhande producten van hoogovens, plaatijzer, rails en ander spoorweginfrastructuur, staal, ijzerafval, vuurvaste stenen, wol, vlas, papier, cementzakken, zeep, machines, transformatoren, elektrische apparaten, alle werktuigmachines, motoren, textielgrondstoffen, solferproducten, drijfriemen, alle mogelijke scheikundige producten, biljartbanden, alle mogelijke voertuigen, drogerij en farmaceutische producten, paardentuig, zink en cadmium, stoomlocomotieven voor wegen, telefonische schakelaars, klokken en orgelpijpen.

⁸ De klok die werd stukgeslagen was afkomstig van klokspijs van de klok die tijdens de Boerenkrijg door de Fransen uit de toren werd gehaald, maar 's nachts door een aantal inwoners werd teruggestolen van de Fransen.

en zagen. De Duitsers hadden honderden bomen opgeëist, maar iedereen had afgewacht, want men was niet happig om de bomen af te zagen. In Weert weigerde de bevolking de bomen om te hakken. Vijftien Duitse soldaten kwamen het zelf doen, op kosten van de gemeente. Ze logeerden bij de boeren. Na de oorlog werden de bomen in rekening gebracht en dan pas merkte je de waarde van de boom voor het gezinsbudget. Sommige gedupeerden gingen echter wel erg ver in hun schadeberekeningen.

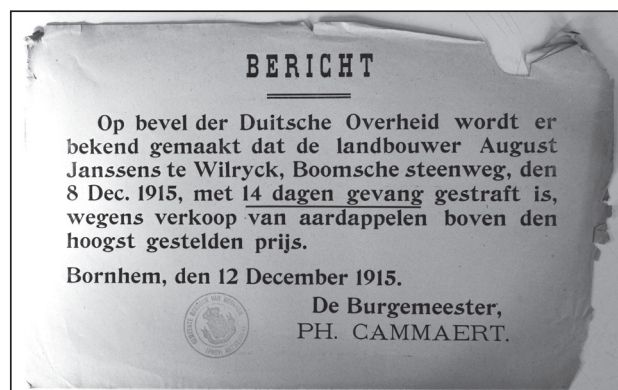
Strontwacht

Het aantal 'Verordnungen' dat tijdens de bezettingsjaren werd aangeplakt, zijn niet te tellen. Voor de burgers betekende dit een zoveelste opvoeding of beknutting. Begrijpelijk dat met de 'plakkaten' soms de spot werd gedreven. In Lippelo hadden enkele jongelui tijdens een zwoele zomernacht een 'Verordning' aan de kerkgevel met 'paardenvijgen' bestreken. Toen de Duitse commandant op het gemeentehuis van de 'laffe daad' op de hoogte werd gesteld, bulderde hij het gemeentehuis overhoop en uitte bedreigingen als doodschieten, halsrechten en wegslepen. Toen hij bedaard was, gaf hij het bevel aan de dienstdoende burgemeester om 'erstens' het plakkaat grondig te reinigen en 'zweitens' moest gedurende minstens één maand een ploeg van drie inwoners dag en nacht wacht lopen bij de kerk. De wachtpost was na verloop van tijd een bezienswaardigheid en had van de bewoners de naam gekregen van 'strontwacht'. De aanplakbrieven werden op vaste plaatsen aangeplakt. Soms verdween er eentje. In Ruisbroek aan de poort van landbouwer Frans Moeyersons in Pullaar gebeurde dat al eens meer. Politieaan Constant Moerenhout werd gelast met een onderzoek. Frans Moeyersons werd geconfronteerd met de feiten en verklaarde dat de schuld bij regen en wind lag.

Geregeld deden de Duitsers ook inspectie naar fraude. Zij schuwden hiervoor geen brutaliteiten. Soms brak dergelijke zoektocht hen zuur op, zoals in Oppuurs. Twee Duitsers waren tijdens de catechismusles binnengevallen in de kerk. Zij wilden in de toren nakijken of het aantal klokken op hun lijst wel overeenstemde met de werkelijkheid. Bovengekomen misstapte de officier zich en zakte door het pleisterwerk. Gelukkig bleef hij met de schouders tussen twee balken steken zodat zijn benen door de gewelven hingen te zwieren. De kinderen waren ondertussen krijsend naar buiten gelopen en de onfortuinlijke Duitser werd door zijn kameraad uit zijn netelige positie bevrijd.

Personalausweis bitte

Vóór de Eerste Wereldoorlog bestond in ons land alleen de 'carte d'identité postale' of in een slechte vertaling 'erkenningkaart'. Ze werd in gebruik genomen op 1 september 1909 en diende als legitimatiebewijs voor alle verrichtingen in de postkantoren. In het kader van de mobilisatie werd beslist dat iedere inwoner die de leeftijd van 15 jaar bereikt had, houder moest zijn van een eenzelveidbewijs. Dit document werd door de gemeente afgeleverd en moest ondertekend worden door de houder, aangevuld met 'gezien'. De besluiten van 31 augustus en 6 oktober 1915 brachten de Duitse identiteitskaart 'Personalausweis' in voege, zonder de welke de houder zich niet kon verplaatsen zonder bijzondere toelating van de Duitse overheid. Schippers moesten zich melden in het 'Hafenamt' te Temse en kregen een speciaal paspoort. Al deze identiteitskaarten dienden voorzien te zijn van een pasfoto. Voor de weinige fotografen betekende dit extra werk, maar je hoorde ze niet klagen.

Diverse aanplakbrieven werden uitgehangen. Soms als afschrikmiddel. (©Gemeentearchief Bornem)

De fotografen kregen dankzij de bezetter een gevuld orderboekje. Iedereen moest op de foto. Veel fotografen werkten nog met dure glasplaatnegatieven. Daar had een fotograaf uit Lokeren wat op gevonden. Met twaalf op de foto, met neutrale achtergrond en een stuk betaalbaarder. (©Stadsarchief Lokeren)

Muster 6

Schifferkarte Nr. 12

für

Name Parys Vorname August Jan

Eigenhändige Unterschrift _____

Staatsangehörigkeit Belgien Personalausweis Nr. _____

Geboren am 5. 6. 88 Geburtsort Weert

Wohnort Weert

Wohnung (Straße, Nr.) Tyke 3, 58

Name des Fahrzeuges _____

Heimatshafen Weert

Zuständiges Meldeamt Meeheln

Größe 1 m 80 cm Haar blond

Bart rot blond Augen blau

Zur Beachtung.

Der Karteninhaber muß sich mindestens einmal im Monat, bei Fahrten nach Holland nach längstens zwei Monaten, bei einem Meldeamt, einem Hafenam oder einer Ortskommandantur persönlich melden. Die Meldung wird umseitig vermerkt.

Het paspoort welke door de Duitse bezetter werd ingevoerd in 1915. De schippers kregen een stempel in de vorm van een anker. Ze hadden ook een vaarkaart (Schifferkarte) nodig, die ze konden kopen in het 'Hafenamt' te Temse. (©Gemeentearchief Bornem)

PERSONALAUSWEIS, **BEZETTINGSBEWIJS**

1. Name / Naam: Parys August Staatsangehörigkeit / Nationaliteit: Belg.

2. Eigenhändige Unterschrift / Eigenhändige handteekening: August Parys

3. Wohnort / Woonplaats: Weert Wohnungsnummer / Wooning: Wijk 1, 3, 58

4. Geboren am (Datum) / Geboren op (dateetkinging): 5 Juni 1888

5. Alter / ouderdom: 28 jaar

6. Wo? waar: Weert

7. Größe / Grootte: 1 m 80 cm

8. Beruf: Schipper

9. Bescheinigung zweier Zeugen / Bevestiging van twee getuigen: W. de Vries & H. de Vries

10. Verantwortlichkeitserklärung des Ausstellenden / Verklaring der verantwoordelijkheid van den uitvaardigenden: W. de Vries

11. Datum: Gent, den 27-7-1915

Bürgermeister: W. de Vries

Vermerk auf der Rückseite zu beachten / Gewichtige opmerking op de rugzijde.

Wie buiten de gemeente wilde gaan, moest een 'Reiseschein' aanvragen bij het 'Passbüro' en het doel van de reis motiveren. De reispassen waren duur en werden niet gemakkelijk uitgereikt. Verder moesten alle mannen geboren tussen 1877 en 1901 zich maandelijks melden op het 'Meldeamt' voor de 'Kontrollversammlung'. De officieren van die dienst blonken niet uit in menslievendheid of medeleven. Een seconde te laat was voldoende om zich voor de 'Kommandatur' te moeten gaan verantwoorden, soms dagen na elkaar. De Belgen waren niet erg gesteld op al dat papierwerk en verloren nogal gemakkelijk hun 'papieren'. Het duurde dan ook niet lang vooraleer de straffen op dergelijk verlies sterk werden verzwaard.

Ook het Belgisch leger had haar eigen paspoorten, zoals het militair zakboekje, in de volksmond 'de Livré', naar het Frans 'Livret militaire'. Er bestond ook een Livret de mobilisation, een mobilisatiezakboekje.

De opeising van arbeiders

Tijdens de winter 1916-1917 begon de bezetting te wegen op de bevolking. Steeds kwamen er nieuwe verordeningen bij die de bewegingsvrijheid van de bewoners meer en meer beknotte. Wanneer in Duitsland in november 1916 zowel de zestienjarige als de vijftigjarige werden opgeroepen, sloeg de industrie een noodkreet. In de Duitse pers werden de Belgische werklozen afgeschilderd als 'ledig en lui' en de druk nam toe om een gedwongen tewerkstelling op te leggen. Dankzij het 'Meldeamt' beschikte men over een exacte lijst van alle beschikbare mannen. Zo begonnen op 28 september 1916 de eerste wegvoeringen. Talrijke schikkingen waren genomen om de arbeidskrach-

Muster 2.

Zuname: van Gucht Vorname: Alfons Lubian

Nr.: 532

Melde-Amt / Provincie: **ANTWERPEN**

Gemeinde: Bornem

Beruf: Werkman

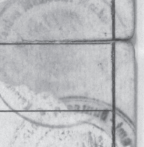
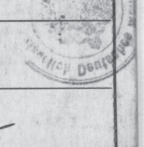
Geburtstag und -Jahr: 15. 10. 86.

Geburtsort: Bornem

Provincie: **ANTWERPEN**

Wohnung, Strasse und Nr.: Alfonshof 15

Eigenhändige Unterschrift: van Gucht Alfons

De beruchte 'Meldekaart'. Elke maand moest de meldplichtige zich met deze kaart aanbieden op het 'Meldeamt'. (©Gemeentearchief Bornem)

Opgeëiste en weggestuurde arbeiders uit onze regio					
Gemeente		Aantal	Gemeente		Aantal
Mechelen		876	Liezele		1
Blaasveld		23	Bornem		41
Willebroek		192	Hingene		30
Tisselt		14	Mariekerke		16
Londerzeel		20	Weert		4
Malderen		0	Sint-Amands		35
Puurs		15	Oppuurs		11
Ruisbroek		15	Lippelo		1
Breendonk		8			

nale Hulp- en Voedingscomiteit trachtte door zoveel mogelijk werklozen aan het werk te zetten, een manier te vinden om te kunnen ontsnappen aan de deportatie.

Al op 11 november 1916 werden de werklozen van Bornem opgevorderd. Zij moesten in het dorp verzamelen en werden naar Willebroek gebracht waar enkelen werden uitgepikt en naar Duitsland gevoerd. De 'afgekeurden' waren ditmaal de winnaars. Pater Van Doninck bericht erover: 'Om 6 uren stonden 122 werklozen van Bornhem op het kerkplein gereed te vertrekken naar Duitsland, de meesten droegen een ransel of korfje met kleeren en mondbehoefden. Duizend mensen stonden in 't rond – ook eene vrouw met 6 kleine kinderen van Branst nam afscheid. Een twaalfstal Uhlanen te peerd verzochten nogal zachtzinnig de mannen op rij te staan en hen naar Willebroek te volgen – daar in de Cokesfabriek kregen ze soep en werden ze gekeurd – om 4 uren waren de meesten terug in Bornhem en hielden kermis van

De familie herenigd na de terugkomst van Diederik De Maeyer in juli 1917 met vlnr.: Brunhilde (12), Elisabeth (17), Walter (20), moeder Maria Daelemans (47), Otto (14), Raphael (8), vader Theo (49), Diederik nog met klompen (18) en Frederik (16) (Verzameling Walter De Maeyer)

de rijke aalmoezen die ze gisteren in overvloed als zakgeld gekregen hadden van pastoor en abdijs, gravin, burgemeester, enz. Een 20-tal, zegt men, zijn gekeurd naar Duitsland vertrokken.' Ook uit Puurs, Ruisbroek, Hingene, Wintam en Weert vertrokken een aantal opgeroepen. Het aantal dat mocht terugkeren naar huis was echter veel groter dan verwacht. Dat kwam omdat in Boom 200 werkloze steenbakkers werden opgepakt en in Willebroek gebeurde hetzelfde met 250 werklieden van papierfabriek Denaeyer. Op 23 november 1916 werden de werklozen andermaal opgeroepen om zich aan te bieden op het gemeentehuis. Ditmaal moesten zij voorzien zijn van een valies gevuld met: 'Een hoofdedksel, 1 werkkleed, 2 hemden, 1 onderbroek, 1 broek van laken, 1 handdoek, 1 eetcouvert, 1 halsdoek, 1 paar schoenen of klompen, 1 paar kousen, 1 overjas, 1 waterdicht deken, 1 eetpot en 2 slaapdekens.' 'De personen die zich moesten aanbieden zouden niet gedwongen worden om in Duitsland te gaan werken.'

In Bornem weigerde burgemeester Cammaert een lijst van werklozen op te stellen. Wanneer een affiche werd aangeplakt dat alle werkplichtigen verplichtte op 29 november 1916 gepakt en gezakt op het gemeenteplein te verzamelen, ontstond er opschudding en poogden vele betrokkenen het land te verlaten. De 17-jarige Diederik De Maeyer was één van hen. Op 9 november lukte hij erin om over de Hollandse grens te geraken. Hij keerde echter terug om zijn broer en vrienden te helpen bij de oversteek. Hij werd door de Duitsers opgepakt, eerst opgesloten in Lokeren en Gent en vervolgens naar het 'Civielarbeiderpeloton' in Chaumont bij Laon gestuurd. Samen met 500 jongelingen moest hij slavenwerk verrichten en onderging een onmenselijke behandeling. Na zeven maanden bleven er van zijn strafcompagnie slechts een tweehonderdtal over. De rest was bezweken van ontbering en ziekte. Op 15 juli 1917 keerde hij

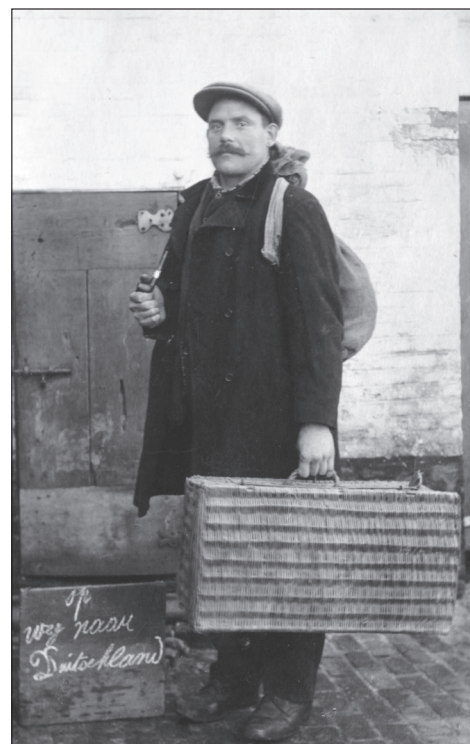
blootsvoets terug via Gent met de trein. Daar werd hij nog vijf weken gevangen gehouden en dankzij de broeders van O.L. Vrouw van Lourdes van Oostakker van eten en kledij voorzien. Uiteindelijk werd hij zonder één cent op zak op de trein naar Mechelen gezet, vanwaar hij, zwaar ondervoed en met de sporen van zijn onmenselijke behandeling, in Bornem terugkeerde.

Pierre Heymans (20) uit de Roddam was eveneens naar Holland gevlucht, maar keerde terug nadat een aantal Bornemnaren op 11 november 1916 waren weggestuurd. Hij misrekende zich en op 29 november stond hij vooraan in de rij van een nieuwe lichter arbeiders die werden verbannen. Op 30 juni 1917 kwam hij in het kamp van Messchede terecht. Ziek van ontbering verbleef hij er van 15 maart 1917 tot 4 juni 1917 in het hospitaal. Toen werd hij overgeplaatst naar het kamp Bartenburg. Tot hij op 2 juli 1917 naar huis werd gestuurd. De ziekte kwam hij niet meer te boven en hij stierf op 24 september 1918. In Hingene was Clement Van Strydonk (25) één van de opgeëisten. Hij vertrok op 11 november 1916 en kwam ziek terug op 11 april 1917. Een jaar later, op 5 april 1918, stierf hij. Zijn naam wordt vermeld op de herinneringsplaat van de gesneuvelden tegen de kerkmuur.

Lippelo telde maar één 'werkloze' arbeider. Landbouwerszoon Frans Van Wemmel (26) was met zijn ouders in de uiterst strenge winter van 1894 vanuit Steenhuffel naar Lippelo verhuisd. Zij vonden een nieuwe thuis niet zo ver van kasteel Melis aan de Breutheide. Toen de meldingsplicht was ingevoerd en dit via aanplakbiljetten was bekend geraakt, was Frans op de vlucht gegaan. Aan de Antwerpsesteenweg te Reet werd hij door een Duitse officier opgepakt en werd hij op 15 februari 1915 getransporteerd naar Duitsland. Tijdens zijn verbanning van 46 maanden verbleef hij in de kampen van Ghiesen, Holzminden en Shigelen (Weimar). Hij heeft het trieste record van het langste gedwongen verblijf in Duitsland. Op 30 november 1918 keerde hij ziek terug en stierf op 26 februari 1919. In het proces voor de Rechtbank van Oorlogsschade (25 mei 1921) kregen zijn ouders slechts 75 BEF in plaats van de gebruikelijke 150 BEF toegewezen. Bovendien moesten zij als enigen van de tweehonderd Klein-Brabantse aanvragers de proceskosten betalen. De reden werd niet vermeld, maar was waarschijnlijk te vinden in zijn vlucht en arrestatie.

Ook uit Liezele vertrok alleen Alfons Paridaens (24). Hij was na een maand al terug omdat hij niet in staat bleek te werken. In werkelijkheid had hij dat te danken aan de tussenkomst van zowel burgemeester Van Milders als pastoor Van Ginderdeuren, die een brief geschreven hadden aan de ministers van de neutrale staten Holland en Spanje. De jongens uit Breendonk, geboren tussen 1875 en 1898, dienden zich met Nieuwjaar 1917 aan te melden in Sint-Amands. Dertig onder hen konden zonder stempel naar huis. Zij werden op 4 januari 1917 naar Duitsland gestuurd en kwamen in het kamp van Soltau terecht. In Ruisbroek werden 44 arbeiders opgeëist en weggestuurd naar Soltau. Frans Borghijs (23) vertrok op 11 november 1916. Hij stierf in Munster van ontbering op 4 april 1917. Bernard Cooremans (23) was vertrokken op 29 november 1916, maar kwam ziek terug op 16 november 1917 en overleed ten gevolge van een opgelopen longontsteking op 27 oktober 1918. Leopold Michiels keerde na zijn opeising vrijwillig terug naar Duitsland. Hij keerde ziek terug en overleed kort na zijn thuiskomst op 1 september 1919. Jos Leopold De Smedt uit de Hoogstraat in Ruisbroek vertrok op 11 november 1917, maar keerde zinloos terug en werd opgesloten in het 'Zinlozengesticht' te Mortsel.

Mariekerke betaalde een zware tol. De broers Karel (26) en Constant (19) Pauwels, schippers uit de Droogveldstraat, stierven in dezelfde week na hun terugkeer. Karel stierf op 14 december 1918. Zijn broer Constant had tijdens zijn ver-

Een Klein-Brabants weggestuurde was zeer duidelijk herkenbaar aan zijn 'Rieten koffer', door plaatselijke mandenvlechters gevlochten (©Archief gemeente Bornem)

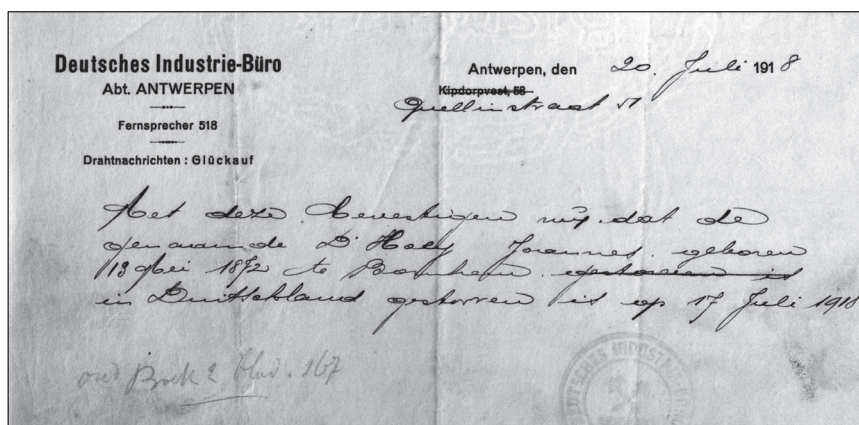

Arbeiders werden na hun dagtaak onder begeleiding naar het kamp geleid. (©Bel. Memorial)

plicht verblijf griep gekregen en had bij zijn thuiskomst geen weerstand meer. Hij stierf op 11 december 1918. Frans Croes (30) werd op 4 januari 1917 verbannen naar het werkkamp in het Franse Cambrai. Hij keerde ziek terug op 27 juli 1917, maar overleed enkele maanden later aan de gevolgen van zijn opsluiting. In Puurs werden 15 jonge mannen weggestuurd. De oudste van de groep was August Van De Woesteyne (32) uit de Coolhemstraat te Kalfort. Hij weigerde naar Duitsland te gaan werken, maar werd door Duitse Uhlanen thuis opgehaald en op 11 november 1916 weggestuurd naar het kamp van Soltau. In augustus 1917 werd hij ziek uit het kamp naar huis gestuurd. Daar overleed hij aan de opgelopen ziekte op 24 februari 1918. Zijn vrouw, Joanna Wauters, bleef achter met twee kinderen van zes en drie jaar. Karel Boey uit Willebroek was in dezelfde barak in Soltau ondergebracht. Hij getuigde dat August Van De Woesteyne telkens hij vroeg om op 'doktersvisiet' te gaan, veel slagen kreeg van de Duitse bewakers en zelfs van de dokters. Men dacht dat hij zijn ziekte veinsde om niet te moeten werken. Maar Van De Woesteyne werkte zoveel als zijn gezondheid toeliet om niet 'doodgeslagen' te worden, vertelde hij aan zijn streekgenoot. Het werk op de scheepswerf nabij Oldenburg kon hij echter niet aan. Dagen van soms tien uur waren voor iedereen zeer zwaar. Op vraag van de andere kampbewoners werd hij naar een ziekenhuis overgebracht waar hij een goede twee maanden verbleef. Hier kreeg hij tenminste een betere voeding dan de kampkeuken met enkel raapkolen en slechte vis. Toen hij uit het gasthuis werd ontslagen was hij niet meer in staat te werken. Dus stuurde men hem terug naar België met het gekende gevolg. Uit Temse vertrokken bijna 500 jongens. Kort na hun vertrek kwamen al tal van smeekbrieven toe om een pakje vet of spek op te sturen. In de brieven stond dat voor het eten in het kamp zelfs de varkens hun neus optrokken. De ouders trachtten via het comité hulp te bieden, maar die konden niets doen in Duitsland. Uit Weert vertrokken vier werklieden op 4 januari 1917. Hendrik De Puysleir verloor in het kamp van Munster door de strenge winter twee tenen aan elke voet. In Sint-Amands werd een aangepast kermisprogramma opgesteld. Slechts één evenement kwam op de affiche: 'Programma Kaatsspel, Prijskamp met den dikke bal op dinsdag 12 oktober 1915 ingericht door het comité. De opbrengst zal besteed worden aan de aankoop van warme klederen voor onze krijgsgevangenen in Duitsland'.

Om meer zicht te krijgen op wie werkloos was of thuis zat, werd in januari 1917 de 'Meldeplicht' ingevoerd. Deze bepaalde dat alle mannen geboren tussen 1877 en 1900 zich maandelijks moesten melden bij het 'Meldeamt'. Voor Klein-Brabant was dat in het gemeentehuis van Sint-Amands. Dat werd echter te klein bevonden en er diende uitgeweken te worden naar de schoollokalen in Sint-Amands. Voor de jeugd betekende dit een dag extra verlof, voor de 'meldplichtigen' een onaangename ervaring. Deze maatregel werd ingegeven omdat nog regelmatig mannen uit de gemeenten verdwenen om zich alsnog aan te sluiten bij de troepen aan het front. De tweede reden was het alsmaar groeiende tekort aan arbeiders in de Duitse fabrieken. In het 'Meldeamt' lagen brochures van het 'Deutsche Industriebüro', waarin de Belgen werden opgeroepen om naar Duitsland te gaan werken. In ruil werd hen een waardig en comfortabel bestaan met hoge vergoedingen beloofd. Ook het achtergebleven gezin zou van steun genieten. Het aanbod genoot weinig bijval, want er werd weinig geloof gehecht aan de rooskleurige voorspiegeling ervan. Drie maanden later waren uit gans België 12.000 arbeiders richting Duitsland vertrokken. De Duitse oorlogsindustrie had wel nood aan het tienvoudige.

Jan d'Hoey uit de Nieuwe Kouterstraat in Bornem had moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Met drie tieners van 18, 16 en 13 jaar wogen vier oorlogsjaren en geen werk zwaar door. Hij was gezwicht voor het aantrekkelijk aanbod om naar Duitsland te gaan werken. Op 21 juli 1918 kwam echter de melding uit Duitsland dat Jan op 17 juli was overleden. Zonder verdere uitleg.

Met een eenvoudige nota werd de dood van Jan d'Hoey gemeld (©Archief gemeente Bornem)

Mariekerkenaar Frans Van Meerbeek getuigde over de deportatie van werklieden in zijn oorlogsdagboek 'In den Storm.' Het is een poëtisch getint verslag, maar alleen iemand die aan de gemeenteschool in Sint-Amands mee in de rangen aanschoof als 'kontroolplichtige' en het vertrek van een trein opgeëisten meemaakte kon die sfeer beschrijven: 'December 1916 – de getuigschriften, bewijs vertrekkend van ononderbroken arbeid en van niet ondersteuning, zijn met angstvalligheid gereed gekregen. Voor de ruime lokalen der gemeenteschool van Sint-Amands staan meer dan duizend kontroolplichtigen, die elk hunne beurt afwachten om voor de vierschaar der barbaren te verschijnen. Nooit hebben we beter en helderder doorzien de bittere huichelarij en wreede willekeur vanwege de Duitse terroristen. Een jonge smid vertelde ons, dat hij tot vijfmaal met

De opgeëisten moesten onder dwang zwaar werk verrichten en zij werden onder andere ingezet bij de wegebouw (©Europeana -Pieter Bruelemans)

zijn degelijk getuigschrift voor dien wreedaards verscheen en vijfmaal werd afgewezen, daar zijn bewijs niet volgens een drukformuul werd voorgelegd. Toch gelukte hij de zesde maal erin een vrijstellingsstempel te verkrijgen. Andere jongens werden om dezelfde reden afgewezen en kortaf veroordeeld tot verbanning naar het land van verschrikking en ellende. En dit ondanks regelmatige en welsprekende certificaten. Jongelieden, zonen van weduwen, arme weduwnaars met thuis een nestje moederlooze kinderkens, worden hardvochtig geweigerd. Hartroerende woorden vinden geen weerklank op het Deutsche steenen gemoed. De barbaren lachen om de afgrijzende houding en de deerniswekkende rampzaligheid der stakkers. Talrijk zijn de getrouwden die hun bewijzen opzij geschoven zien, zonder den stempel te ontvangen. 'k Ken ze met naam en thuiswijs, 't zijn niet zelden welstellende menschen, zonder openbaren onderstand te behoeven en wiens arbeid is verzekerd. Het gebeurt dan, dat verbittering loswentelt in de ziel der veroordeelden en dat ze met klem verzet aantekenen. Nichts zu machen! Auf los! Gendarmen met Pruisische ruwheid schieten toe op hondsche bevel en drijven de ongelukkigen uit. De veroordeelingen volgen elkander op, talrijk, onmeedoogend. De veroordeelden schrijden vernietigd weg, achtervolgd door grinnikend, spotlachende Neros.'

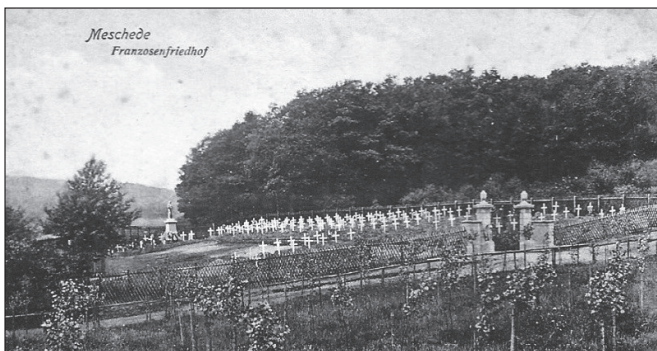
Het vertrek beschreef hij op zijn eigen poëtische manier: '4 januari 1917 – dag van hoon, vernietiging, tranen. Dag van geweldadigheid, roof, rechtsverkrachting. Ach, onvergetelijke nationalen rouwdag voor Scheldeland, die dag der wegvoeuring in ballingschap naar 't land van weedom, het Deutsche Syberïë! Gisteren nog reden we met een laatste sprankeltje hoop in 't hart naar het Meldeamt Mechelen, om een allerlaatste poging te wagen bij Braune, den 'Hauptmann' tot vrijstelling van een ongelukkige, een ziekelijke van 't dorp, die geen stempel had ontvangen. De morgen, lijk die januaridag inzette, was onvergetelijk, akelig, overeenstemmend met de tragedie van den pijndag. Ik zie de donkere eendelijkheid nog immer voor mijn geest, en de ruiters barsch draven door de straten, stootend en kneuzend de ongelukkigen die gekomen waren om daar te wezen op 't ogenblik der opperste scheiding. 'k Zie de Deutsche duivels de menschen nog drijven als vee, tegen de muren der huizen, ze vertrappelen en stompen met de koppen der peerden. En de arme bannelingen, druipend stonden ze in den killen wintermorgen weenend, vermorzeld, wraakgierig, de dood in 't hart, vervloekend Deutschland en zijn roovers, in den ijzige krocht van slijk en duisternis, een Dante-morgen uit hellekringen. Hier en ginder uit de nauwe steegjes, schaduwen of menselijke gedaanten, wankelenschrijdend onder zware lasten van logge pakken en manden; stil voortbukkend allen in dezelfde richting, de spoorhalle; erom henen benauwelijk zwijgzame groepjes van verwanten die zachtjes schreien en zuchten hun zieleweedom uit. En telkens weer een banneling, ellendevol, doch kranig onder vijand's oog, het station genaakt, roert de menschenloze geweldiger, en heeft de patroelje het drukker. Hartverscheurende kreten gaan op onder de vrouwen; woedende, doch gedempte wraakklanken onder de mannen. Hartdoorvlijmend trilt het "tot weerziens", het "vaarwel" in de kille winterlucht. Wij ook zijn de bannelingen keelkroppend achterna geschreden. Aan de spoorhal even voor het vertrek heb ik ze een laatste maal samen gezien, al de dierbare jongens van Scheldeland. Vurig grepen ze elkander de hand voor een laatste maal, spraken elkander moed in en hielden zich tot den oppersten stond kranig onder de oogen der heen en weer stappende wachten. Zoo stonden we in de beroerde drommen. Een auto ronkte. De Deutsche Hauptmann Braune stapte uit. Andere militairen van het meldeamt volgen, en verdwijnen weldra in de bureelen van de spoorhalle, hoofsche pratend en gevoelloos lachen, rookend sigaar of sigarette, als gingen ze ter feest, onvermogend in hun barbarenhart iets te gevoelen van de eendelijkheid en den weedom van dit uur voor zoovele menschen, voor zoovele onschuldige vervolgd menschen uit het Scheldeland. Op het perron van de spoorhalle is hij naar voren getreden, paradepronkend in de ijzheid van zijn Deutsche hart onder lichten mantel, 't was als we in den beginne en op de eerste controlovergaderingen den Herr Hauptmann kennen leerden; 't was de eerste over-Rijnsche Uebermensch welke de jongens tamelijk waardig had kunnen toespreken. Heer Braune is Duitsch als alle Duitschers, marmerkoud als onbarmhartigen, ongenaakbaar en gesloten als de slaven van Atilla.'

De werklieden werden in Duitsland ondergebracht in onverwarmde barakken. Tijdens de winter van 1916 werden temperaturen van -20 graden opgetekend. De voeding was minimaal. Na enige tijd werden ze tewerkgesteld in munitiefabrieken, scheepswerven en sommigen kwamen in Noord-Duitsland terecht in de turfwinning, een erg zwaar en ongezond werk. De meesten keerden dan ook uitgeput en ziek terug. Sommigen stierven in Duitsland, anderen stierven kort na hun terugkeer in België. Velen hadden bevroren ledematen en liepen krom van reuma. Ondanks alles zijn een aantal na hun terugkeer nogmaals vrijwillig teruggegaan. Sophie De Schaepdrijver beschreef de thuiskomst van de opgeëisten: 'Op de stations kwamen groepjes graatmagere mannen aan, schurftig en stinkende met hun zwart uitgeslagen voeten in klompen. Ze waren gehuld in lompen waar allerlei onheilspellende cijfers en kruisen waren gekalkt. Ze wankelden op hun gezwollen benen, afgestompt en schichtig tegelijk door de ondervoeding en mishandeling, naar getuigen zegden. Sommigen hallucineerden en snikten onophoudelijk. Van honderden jongemannen was de gezondheid geknakt. Mannen van dertig kwamen als ziekelijke oudjes terug. Op de verplichte tewerkstelling kwam heel veel kritiek van neutrale staten als Zwitserland en het Vaticaan en ook van de Belgische Kardinaal Mercier. In maart 1917 werd de maatregel ingetrokken, alleen voor arbeiders uit het gouvernement-generaal. In het etappengebied ging men door met de opeisingen tot november 1918. In totaal werden 120.665 mannen opgeëist, 2.614 stierven

Van Eckvelt Koenig Hermannskell.	
1)	Solttau van 11-11-16 tot 24-11-16
2)	Euplenmoor van 27-11-16 tot 22-2-17
3)	Solttau van 22-2-17 tot 3-3-17
4)	Abbechem van 3-3-17 tot 17-11-18
Van Caunenbergh Jos. Brandt	
2 Opeisingen	
1)	Abbechem 2 maanden
2)	Oberamstede 1 "
3)	Darmstadt 8 dagen
4)	Baden naps 14 "
5)	Reem tram 14 "
6)	Worms 14 "
7)	Ergau 21 "
8)	Chamberg 4 "
9)	Edderheim 2 maanden
Van Remst Augustinus Luyzen	
1 Opeising	
1)	Solttau 9 maanden
2)	Euplenmoor 3 maanden

Sommige gedeporteerden werden naar verschillende kampen gestuurd (©Archief gemeente Bornem)

tijdens hun deportatie.

Het kerkhof van het kamp Messchede is nu nog een doorn in het oog van de plaatselijke bevolking. (Eigen verzameling)

We bezochten Messchede waar veel Klein-Brabantse opgeëisten terecht kwamen. In het ganse stadje is niets meer dat herinnert aan de toenmalige kampen. Het kamp bestond uit 102 houten gebouwen. In de gebouwen werden vooral Franse, Italiaanse en Russische gevangenen geplaatst. In oktober 1918 was het kamp bevolkt met 28.000 mensen. Het stadje Messchede telde toen amper 3.000 inwoners. Tijdens de oorlog was er een kerkhof waar 935 overledenen uit het kamp begraven werden. Zelfs navraag op de toeristische dienst kon ons niet helpen om de plaats terug te vinden. Uiteindelijk zijn wij zelf met een huidige

en oude kaart op zoek gegaan. Het kerkhof is er nog, maar geen enkel bordje verwijst ernaar en de natuur is goed bezig de plek terug in te nemen. Bomen en struiken groeien over de bescheiden kruisjes die wel zijn blijven staan. Het liefst van al houdt men het verleden voor wat het is. Franse soldaten plaatsten een monument voor de gestorven collega's.

Na de oorlog konden de opgeëisten een aanvraag doen bij de Rechtbank van Oorlogsschade voor een vergoeding van 150 BEF. De som werd aangevuld wanneer kon bewezen worden dat de weggestuurde een blijvend letsel of ziekte had opgelopen. 250 streekgenoten deden een aanvraag. In vijf gevallen werd de aanvraag afgewezen omdat de betrokkene geen drie maanden in Duitsland had verbleven, achttien gevallen werden geweigerd omdat ze nadien vrijwillig terugkeerden, waarvan de meesten uit Ruisbroek. In zevenendertig gevallen (15%) werd de som aangedikt wegens een opgelopen ziekte. In geval er kinderen waren kregen dezen ook een som toegewezen. Dat was in de meeste gevallen een jaarlijks bedrag op een spaarboekje. Het grote aantal werklozen welk vrijwillig terugkeerde, mag ons niet verwonderen, Ruisbroek kende het grootste aantal werklozen, ook het grootste aantal ondersteunden. Mochten die opeisingen in 1914 plaats hebben gevonden, dan was er vrijwel niemand teruggekeerd. Na vier jaar bezetting en armoede lagen de kaarten anders.

Fortwerkers

Sinds de val van Antwerpen hadden de Duitsers de forten ingenomen. Zij hadden echter hun eigen visie op de verdedigingswerken. Voor de uitvoering deden zij beroep op werklozen en vrijwilligers. In elk dorp werden 'Verordnungen' aangeplakt om kandidaten te lokken. Naarmate de oorlog verder aanmodderde, kregen de fortwerkers meer en meer aanhangers. Er was enerzijds de vrees om naar Duitsland te worden gestuurd, maar ook het loon was aantrekkelijk. Voor velen was het uit pure noodzaak, want werk was er omzeggens niet te vinden en daarenboven was het loon erg goed. Mandenmakers verlieten meer en meer hun plank om zo een stuk meer te verdienen.

Au fort de Bornhem, qui semble considéré comme un des ouvrages les plus importants de la P.F.A., les traditores auraient été modifiées pour augmenter leur champ de tir et pour faciliter le remplacement des pièces.

Le champ d'aviation de Brasschaet a vu ses installations démontées et reconstruites au Nord du polygone. D'autre part, on prête aux Allemands l'intention de créer un nouveau champ d'aviation au S.E. de Bornhem.

Het fort van Bornem werd door de Duitse bezetter beschouwd als het belangrijkste van de Antwerpse fortengordel. In het Z.O. (het Hoogste) planden zij bovendien een vliegveld in vervanging van dat van Brasschaat. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis – Moscou archief)

De 'fortwerkers' verdienden per dag 4 à 5 BEF. Dat was een kaakslag voor hen die uit principe weigerden, ook al moesten zij daardoor honger lijden. De werkers kregen meermaals scheldwoorden naar hun hoofd geslingerd als doodgravers en landverraders. In juli 1915 werden ze door het 'comité' uitgesloten van steun. Honderdtachtig man was toen op het Bornemse fort prikkeldraad aan het verwijderen. Alles moest met de trein naar het oostfront worden gestuurd.

Sjoemelaars

België bezat in 1914 een benijdenswaardige landbouwactiviteit. Op het gebied van rendement per oppervlakte en veebezetting stond ons land aan de top van Europa. Alleen op het gebied van meststoffen, zaden en plantgoed waren zij afhankelijk van het buitenland. Er was een ministerie van Landbouw maar dat bleef werkloos na het vertrek van de regering naar Frankrijk. Bij de inval der Duitsers werden de aanvoerlijnen van meststoffen en plantgoed afgesneden. Bovendien begonnen zij bijna onmiddellijk met de opisingen van vee en paarden.

De pas opgerichte 'Boerenbond' zag zijn werking stilvallen omdat veel van haar

Arme landbouw-Rijke boeren: twee karikaturen uit het Museum van de Nationale Bank van België, de eerste over de aardappelschaarste in 1916 en de tweede in verband met de verkoop van boter. De boeren zaten letterlijk met hun gat in de boter.

leden aan het front zaten. Het voedselaanbod daalde zienderogen door de opeisingen en het gebrek aan grondstoffen. De prijzen schoten pijlsnel de hoogte in. Ondanks de bepalingen van maximumprijzen voor de voedingswaren ontstond een florerende zwarte markt. De boer verkocht een deeltje aan het Nationaal Hulpscomité, hield een deeltje voor zichzelf, maar verkocht het grootste deel aan de meestbiedende. Vooral rijke burgers betaalden soms het tienvoudige van de prijs. Met de melk werd gesjoemeld door er water bij te voegen. Een aantal landbouwers toonde zich meevolend, maar er waren anderen waarbij enkel geldgewin primeerde. De Boerenbond bezat haar eigen spaar- en leenkas. Hoewel er officieel omzeggens niet aan landbouw werd gedaan, groeide het saldo van de spaarkas aan van 33,8 miljoen in 1914 tot 190,4 miljoen BEF in 1918. Landbouwers konden hun overschot aan Duitse marken op de spaarkas plaatsen. Zo werd hun spaarpotje automatisch omgezet naar Belgische franken. Kan dit de reden zijn dat de Nationale Boerenbond de oprichting van zijn plaatselijke afdelingen zag pieken in de twee laatste oorlogsjaren?⁹ Onder andere daardoor zouden de jaren twintig gouden jaren worden voor de landbouw. De heropbouw gebeurde zeer snel en daarbij werden de stallen en gebouwen aangepast volgens de nieuwe normen en technieken. De landbouwers konden ook nieuwe gronden aankopen en investeerden in steeds meer machines.

In 1913 werd de Lippelose geitenbond Sint Germana gesticht. Hieruit ontstond in 1917 de boerengilde Sint Isidorius. (Eigen Foto)

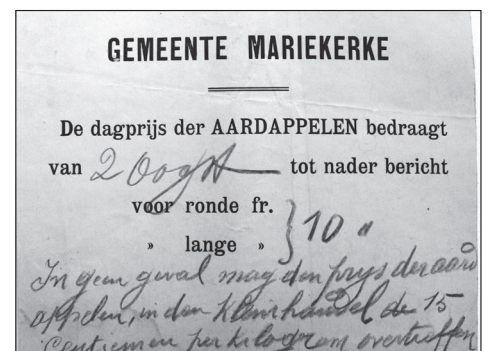

Stempelkastje aan de hoeve van Colette Thielemans. De hoeve is enkele jaren geleden afgebroken. (Eigen foto)

Het Klein-Brabants landbouwgebied was grensgebied van het zwaarder belaste etappengebied in Oost-Vlaanderen. Geen wonder dat de zwaarbeproefde bevolking een centje trachtte bij te verdienen met de smokkelhandel. De 'grens' was duidelijk gemerkt en afgesloten. Alle wegen en het kleinste veldbaantje kregen een versperring. Verder werden grachten gegraven en er kwamen grens- en wachtposten. Landbouwers die land hadden aan de andere kant van de 'meet' konden hun land niet bewerken en zagen ook hun gewassen als granen en aardappels verloren gaan. Overtreders die werden gesnapt kregen een boete van 300 Mark. In Opdorp, aan het drieprovinciepunt van Malderen en Lippelo, aan de Driehuizen, hing tot voor enkele jaren nog een stempelkastje aan de schuurpoort van de hoeve van Colette Thielemans. Hier moest de Duitse wachtpost op regelmatige tijdstippen zijn kaart afstempelen.

In Sint-Amands werd een ploeg van dertien inwoners samengesteld om de aardappels van deur tot deur te 'inventariseren'.¹⁰ In Oppuurs was een landbouwer die 'fabelachtige' prijzen maakte van zijn gewassen. Hij verkocht zijn producten 'over de grens': aardappelen aan 250

BEF/100 kg, boter aan 45 BEF/kg, vlees tot 25 BEF/kg en eieren aan 2 BEF/stuk. Door het opgedreven toezicht liepen toch vele gelegenheidssmokkelaars tegen de lamp. In Sint-Amands was Jan Bogaerts uit Wolvertem met zijn 'stootkar' bij de lurven gevat, hij had 50 kg koren verstopt onder zijn voorraad kolen. In zijn verzoekschrift aan de Raad van Vlaanderen vroeg hij om de aangeslagen kolen terug te krijgen: 'die ik zoo duur betaalde en daar ik een arme man ben'. In dezelfde brief klaagde hij dat zijn vrouw bovendien blind was en verklaarde hij het koren uit nood gesmokkeld te hebben.

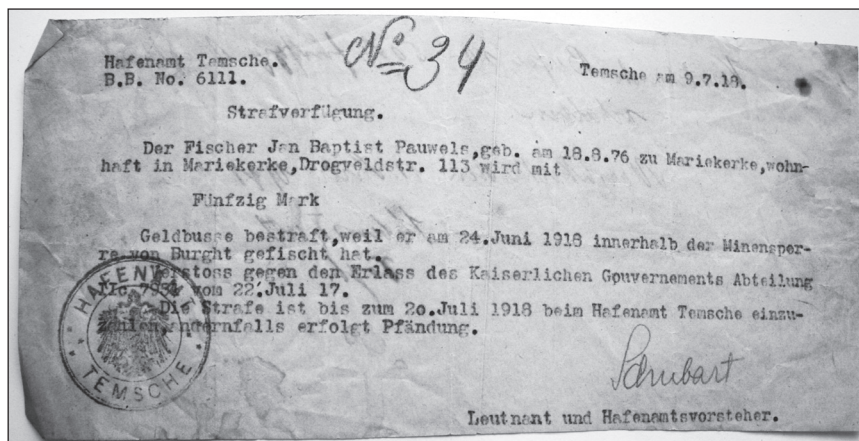
De vastgelegde aardappelprijs kon het sjoemelen en de smokkel niet weerhouden (©Archief gemeente Bornem)

In de Pastorijstraat 5 te Eikevliet woonde Karel Rottiers. Hij had na zijn huwelijk in 1899 met Joanna De Bruyn het beroep van zijn vader, koopman in wild en kippen, overgenomen. Hij was in de Korte Gasthuisstraat te Antwerpen betrappt op het smokkelen van vijf zakken rogge. Hij was veroordeeld tot twee maanden cel en 4.000 Mark boete.

⁹ Bron Boter bij de vis – Landbouw, voeding en Eerste Wereldoorlog.

¹⁰ Het waren Alois Stallaert, Livien De Schutter, Constant De Cock, Frans Lejon, Felix De Smedt, Alois Borms, Jozef De Pauw, Florimond Collier, Petrus Maes, Theofiel Geernaert, Modest De Coster en Jules Vermeiren

Karel Rottiers voerde verzachtende omstandigheden aan. Hij had een gezin met negen nog in leven zijnde kinderen, drie waren overleden en het tiende was op komst. Hij had nooit beroep gedaan op openbare liefdadigheid of hulp. Smokkelen bleef de enige uitweg om voor zijn gezin het hoognodige te kunnen bezorgen. De Hingense gemeentesecretaris Maes had de brief mee ondertekend en bijgevoegd dat Rottiers steeds 'eerlijk en oppassend' is geweest. Te oordelen aan zijn brief van 21 augustus 1918 uit cel 69 van de gevangenis te Mechelen zal zijn smeekbede niet veel hebben uitgehaald. Met deze laatste brief trachtte hij alsnog strafvermindering te krijgen, want hij was ondertussen vader geworden van een tiende kindje en de oudste jongen was pas 15 jaar. Hij had ook 11 dagen in voorhechtenis gezeten en verwachtte dat die tenminste als straf zouden meetellen.

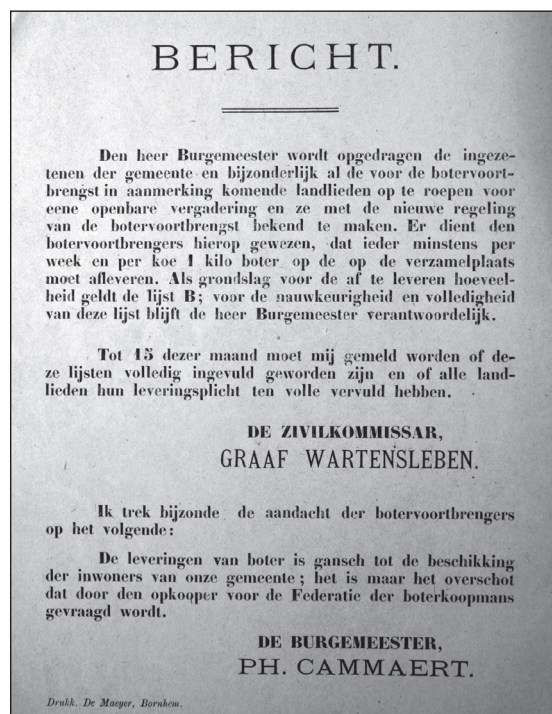
De Mariekerkse vissers mochten wel vissen op de Schelde maar enkel langs de rechteroever. Jan Pauwels had zijn netten uitgeworpen tussen de mijnenversperring te Burcht. Bovendien had hij zich nog boos gemaakt. (©Archief Provant)

In Branst werden op 10 augustus 1917 vijf smokkelaars aangehouden. Zij trachtten met 365 kg ajuin uit het etapengebied de Schelde over te steken. Op 26 juni 1918, om 8 uur s' morgens, werden in Mariekerke twee vissers voor smokkelaars aanzien. Ze stierven in hun bootje door één enkel Duits schot. Het betrof Pieter Frans Van De Moortel (°Mariekerke 25 december 1861) uit de Omgangstraat en zijn schoonzoon Filip Jaak Van Lent (°Mariekerke 16 juni 1889) uit de Dreef: *'Twee visschers na hier 's morgens vroeg de oefening bijgewoond te hebben in de kerk en ter heilige tafel genaërd te hebben, gingen naar hunne palingkorven om ze te lichten. In den boot gekomen om nog te vieren, werden ze getroffen door enen kogel, de eenen in het fas, de andere in het hert, ze waren dood op slag. Het was het beulenwerk van eenen Duitsch die wachthield op de smokkelaars en hier die twee brave werklieden vader en schoonzoon, ieder met kinderen, doodde.'*¹¹ De twee vissers van Mariekerke werden later onschuldig bevonden. De Duitse soldaat werd verplaatst en er werd schadevergoeding beloofd aan de familie.

Drie personen uit Breendonk waren in Brussel opgepakt. Zij hadden in de stad 25 kg broodsuiker opgekocht aan 6 BEF/kg. De betrokkenen Pieter Hermans en Jan De Bondt uit de Hoge Dreef en Frans Van den Bossche uit de Peetersstraat werden in de cel gestopt en wachtten een zware boete.

Leurder Henri Smet uit de Omgangstraat in Mariekerke werd in de zomer van 1918 door Duitse bewakers beschuldigd van 'smokkel'. Op 13 juli 1918 werd hij voor het Beroepshof te Gent zelfs beschuldigd van diefstal. Henri Smet stierf in het veldhospitaal van de citadel van Sedan in Frankrijk op 16 oktober 1918. Jarenlang was men in het ongewisse over hem, tot in 1924 de overlijdensakte werd opgemaakt in Sedan. De omstandigheden van zijn dood is zijn familie nooit te weten gekomen. Volgens een metgezel was hij door de Duitsers vanuit de gevangenis van Dendermonde naar het front in Frankrijk gestuurd. Hij moest daar onder andere schepen lossen. In de 'Gentenaar' verscheen zijn naam op 20 juni 1920 in een 'Erelijst der Belgen door de Duitschers te Sedan doodgemarteld en begraven.'

In 1916 mochten de boeren hun boter verkopen aan 5 BEF/kg, winkeliers aan 5,40 BEF. Probleem was dat de winkeliers geen boter meer konden kopen. De boerinnen verkochten aan huis en trokken

Bornem verkocht procentueel het minste boter aan gemeente en comiteit. Daarom vaardigde de burgemeester een vast quota in van één kg boter per koe per week. (©Gemeente Archief Bornem)

¹¹ Verslag pastoor Joannes Vermijlen

met wat restte naar de markt in Puurs, waar ze meer kregen voor hun waren dan in Bornem. De verkopers dienden wel in het bezit te zijn van een bewijs afgeleverd door de 'bond der boterhandelaars' te Antwerpen. De winkeliers moesten opgeven door wie ze vroeger werden bevoorrad. Die werden allemaal op het matje geroepen en hen gezegd dat ze op maandag naar de Bornemse markt moesten komen. Wat niet verkocht was, mochten ze dan op donderdag in Puurs verkopen. De eerste week hadden enkelen de aanbeveling naast zich neergelegd en waren toch naar Puurs getrokken. Zij werden door de politiecommissaris weggestuurd, terwijl hun boter werd aangeslagen en naar de 'Schreibstube van juffrouw Feytens in Bornem werd gebracht. Op de markt werden nog boetes uitgedeeld aan boerinnen die de maximumprijs 'niet kenden', zeg maar negeerden.

Ook in Sint-Amands waren klachten. Daar was boter verkocht aan 7,80

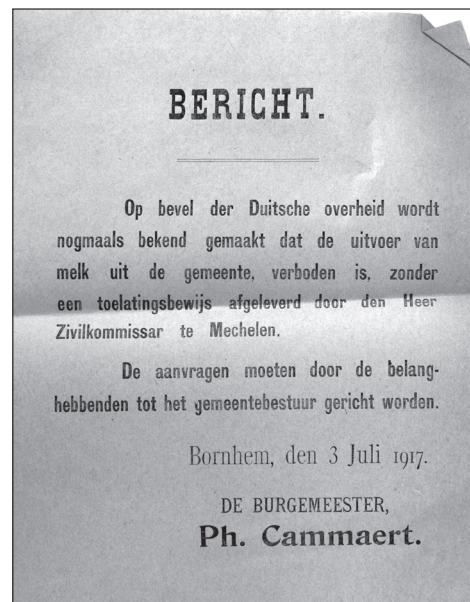

Het was voor veel zuivelfabrieken moeilijk om aan melk te geraken (Eigen verzameling)

en het sjoemelen moest gedaan zijn. Bornem had van de ganse 'Kreis' Mechelen het record van de minste boterlevering.

Met de melk was het bedriegen een stuk eenvoudiger. Alfons Vermeiren uit Breendonk was opgepakt omdat hij water bij zijn verkochte melk had gemengd. Hij had de melk echter zelf gekocht bij de weduwe De Boeck in herberg 't Duifke te Londerzeel. Alfons draaide wel op voor de gevolgen en zijn naam werd in juli 1915 als melkvervalser op de openbare plaatsen uitgehangen. In maart 1917 hadden dokters tijdens consultaties van zuigelingen al onregelmatigheden opgemerkt. Een aantal werd ziek. De boeren die de melk leverden werden aangeklaagd, zowel voor de prijs als het vermengen met water. De Duitsers stelden een onderzoek in en drie Bornemse boeren werden gestraft voor de melkvervalsing.

De aardappelen zorgden eveneens voor problemen. In het etappengebied golden de prijzen soms het dubbele van hier. Dat etappengebied lag maar op een boogscheut: Opdorp, Moerzeke, Hamme en een tijdlang Temse. Dan had je niet veel boerenverstand nodig om te proberen daar aardappelen te verkopen. Vrouwen in blijde verwachting met een 'aardappelbuikje' of moeders met kinderwagens waarbij de baby op een 'patattenmatrasje' lag. Je kon het

Het werd verboden om nog zonder toelatingsbewijs boter buiten de gemeente te verkopen (©Archief gemeente Bornem)

BEF. Men liet de gegadigden opbieden voor de zozegde laatste boter. Niet zelden werd 40 BEF voor één kilo boter betaald. De controles hadden resultaat, er kwam meer boter op de markt en de prijs daalde. Het gevolg was een fikse ruzie op de botermarkt in Bornem. De boter mocht er maar aan 4,80 BEF worden verkocht. De veldwachter en de Duitsers konden de tierende boterboerinnen niet verhinderen dat zij met hun waren vertrokken en thuis aan de meestbiedende verkochten.

Om te zorgen dat er toch voldoende boter op de markt kwam, werden boterkaarten in het leven geroepen. Elke boer moest per koe één pond boter per week aan de gemeente leveren aan een vastgestelde prijs. In Bornem waren 600 melkkoeien ingeschreven. Een groot deel boeren trachtte de verplichting te omzeilen onder het voorwendsel van te leveren aan het 'Zuigelingencomiteit'. De gemeente ontving toen van de Duitse overheid in Mechelen een brief, geschreven in een 'Duitse kolére', dat de woekerprijzen

Ossen namen het werk van de opgeëiste paarden over, zoals hier in Ruisbroek (Verzameling Georges Verbruggen)

zo gek niet bedenken, maar de aardappelen werden met dubbele winst over de 'grens' verkocht. Weert had pech gekend met de oogst van 1915 en zij waren in januari daaropvolgend gaan klagen dat zij door hun voorraad zaten. In werkelijkheid hadden zij hun aardappelvoorraad 'over het water' voor grof geld verkocht. Voor een zak aardappelen op de zwarte markt werd 80 tot 100 BEF betaald. Bovendien hadden zij blijkbaar een geloofwaardige onderhandelaar, want Lippelo werd verplicht 500 zakken te leveren aan Weert. Tevoren hadden zij om dezelfde reden al aan Malderen moeten leveren.

Ruisbroek kreeg in oktober een boete van 1.000 Mark omdat zij te weinig 'voortbrengselen' leverde. Zij verzochten de 'Zivillkommissar' om de boete te verdelen over de landbouwers welke te weinig of niets leverden. Die landbouwers verdedigden zich met het argument dat hun gronden gedurende maanden overstroomd waren. Om zicht te hebben op de oogst werd aangeplakt dat niet voor 27 juni mocht worden gepland. In sommige gemeenten werd zelfs een speciale burgerwacht ingesteld.

Dé spaarpot van de boeren was hun veestapel. De koeien zorgden vier jaar voor melk, de kippen voor eieren. De opbrengst van boter en eieren alleen al zorgde voor een goed inkomen. Wilde een gegadigde een koe kopen, dan moest het grote geld worden boven gehaald. De Bornemse abdi verkocht in 1918 een van haar slachtrijpe koeien aan slager Jan Van Fraeyenhoven voor 3.469 BEF. Een jonge koe was op Lupegem verkocht voor het enorme bedrag van 6.000 BEF. Ter info een ei kostte 0,80 ct, een koppel kippen 60 BEF. Een zware stier mocht gerekend worden op 10.000 BEF. In 1918 ijverde men voor 1 BEF/uur voor de werkmensen. En bij de heropbouw werd de gemiddelde prijs voor een woning op 12.000 BEF geschat.

Voor de Mariekerkse vissers was de regel dat zij een derde van hun vangst, de mooiste exemplaren, afstonden aan de Duitsers. De rest ging naar de vismijn en hier werd opnieuw 7% 'mijnrecht' aangerekend. Het gebeurde ook regelmatig dat vissers door een Duitse patrouille naar de kant werden geroepen en van een deel van hun vangst werden 'verlost'. Het positieve punt aan het ganse oorlogsgebeuren voor de vissers was de kwaliteit van het water. De Schelde was sinds mensenheugenis nooit zo zuiver geweest. Dat had alles te maken met de sluiting van de fabrieken stroomopwaarts. In september 1915 lagen er om en bij de 70 vissersbootjes aan de oever, elk bootje betaalde maandelijks 150 BEF patentrecht en per visserspas nog eens 150 BEF. Maar de vissers klaagden niet. Frans Croes had meerdere palingkorven in de Schelde liggen. Toen in juli 1917 zijn korven werden leeggeroofd door de Duitsers was hij zich gaan beklagen in Dendermonde. Als antwoord kreeg hij een boete van 10 Mark omwille van zijn beschuldigingen. Hij had hen zien aanleggen met hun bootjes vol met paling en 'bot', maar het was zijn woord tegen dat van de Duitsers en dat viel in zijn nadeel.

Moeskopperij

Mocht 'Van Dale' tijdens de bezettingsperiode het woord van het jaar hebben gezocht, dan was 'moeskopperij' zeker één der grote kanshebbers: het stelen van groenten, fruit en gewassen op het veld. Wanneer we de verslagen van de Rijkswacht uit deze periode raadplegen, dan valt de frequentie van dit soort diefstal op. De dieven hadden een betrekkelijk vast uurschema en bij voorkeur lag de plaats van het misdrijf zoveel mogelijk uit het zicht van de nabije bewoning. Soms hadden de gewassen niet eens de tijd om te volgroeien. Bij aardappelen werd niet gewacht tot de knollen volgroeid waren en het loof verdroogde. Men rooide van zodra het knollen begon en het loof werd terug in de grond gestopt, zodat het leek of er niets was gebeurd. Het fruit werd meestal 'groen' geplukt, overrijp van de boom vallen was er niet bij. Rijkswachters wisten na een aantal 'misdrijven' waar ze met succes een hinderlaag konden opzetten. De straffen voor moeskopperij waren niet mals: 8 dagen opsluiting en soms ook nog vijf jaar ontzegging van kiesrechten.

LANDBOUWERS!

De aardappeloogst is dit jaar ongunstig. Met het oog op de noodzakelijkheid eener toereikende aardappelverzorging van uwe medeburgers in de steden en nijverheidsgebieden is het de plicht van elken landbouwer *geene aardappelen* meer aan het vee, en meer in het bijzonder, aan de zwijnen te vervoerden

Voedert de zwijnen met voederbeeten in plaats van aardappelen.

1. De voederbeeten kunnen in gekookten of uitgedampten staat en gesneden waardevol de aardappelen vervangen.

2. Het uitdampingswater der beeten moet ook vervoerd worden omdat het de bij het koken der beeten opgesloten zuiker en andere voedingsstoffen van waarde bevat.

3. De uitgedampte en gesneden beeten moeten met bijvoeder vermengd worden.

4. Als bijvoeder wordt, bij gebrek aan krachtvoeder, toemaat doch vooral klaverhooi aanbevolen.

5. Het klaverhooi met gehakt met de beeten uitgedampt worden en wel in de verhouding van ongeveer 5 kg. hooihaksel voor 100 kg. beeten.

6. Bij eene sterke beetenvoeding zonder bijvoeging van zemelen, moet bij het voeder een weinig phosphoorzure kalk gevoegd worden.

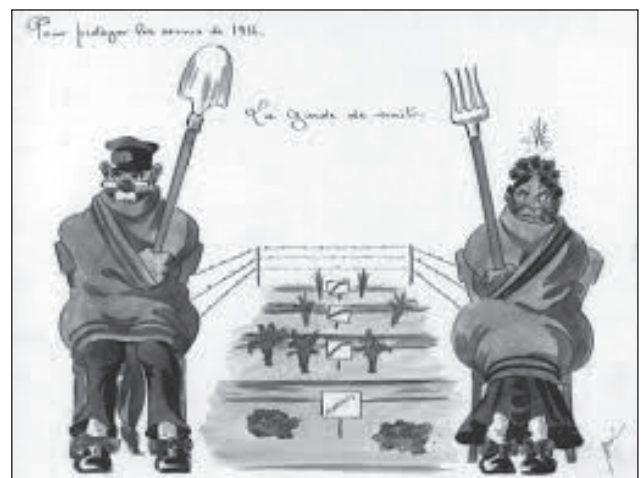
In 1916 was de aardappeloogst volledig mislukt, er kwam een verbod om aardappelen aan het vee te voeren. Tegelijk werden alternatieven voorgesteld. (© Gemeente Archief Bornem)

5	Van Schoor Michaël-Frans	Lippeloo 15-4-1909	werkerman	Peers 25-7-1917	Over-Mechelen 14-12-1917	Moeskopperij met twee of meer personen	5 jaren
6	De Buyser Marik-Philomena	Peers 17-12-1917	Luiskeuiter	Ruybroek 24-10-1917	id 14-12-1917	Moeskopperij	26 1/2 5 jaren 8 jaren
7	Liebens Petrus-Joannes	Peers 15-3-1858	landbouwer	Peers 17-12-1917	id 14-12-1917	Moeskopperij	26 1/2 5 jaren 8 jaren

Moeskopperij werd zwaar gestraft (©Gemeentearchief Sint-Amands)

De boeren werden door de bevolking met een scheef oog bekeken en ook na de oorlog bleef de perceptie bestaan dat de boeren rijk waren geworden op het leed van Jan met de pet. Er werden liedjes in elkaar geflanst waarin de draak werd gestoken met die sjoemelaars. Zo kon ik getuige zijn van het zingen van dergelijk spotliedje door gewezen schoolmeester Flor Roskam uit Wintam (°Wintam 2 december 1923):

De boeren, ze snoeren, ze hebben 't hier wel,
want alles wordt duurder om te leven.
Ze scheppen de marken, ja op met de peil:
de wind die blaast weer in hun zeil.
Ieder weet net als ik,
want de boeren zijn in Belgique.
Ze hebben veel, maar 't heet Alexander,
Al voor hun, maar niets voor een ander.
Vraagt men hen achter brood of pataat;
't is te vroeg of anders te laat.
Ze hebben nog niet genoeg voor hun eigen,
Om u van de deuren te krijgen.

Satirische afbeelding van de boeren die de wacht hielden aan hun veld (© Het virtuele land)

Niet alles was negatief

Het mag gezegd dat de uitgebreide regelgeving van de Duitse bezetter niet altijd bedoeld was om te straffen. Evengoed werden verordeningen opgelegd met als doel de bevolking te beschermen, d.w.z. voorzien van voeding, brandstoffen en geldmiddelen.

De verordening van 8 maart 1915 door militair gouverneur Von Weller stelde een verbod in op het vangen, het doden, het consumeren, het verkopen en vervoeren van insectenetende vogels: de nachtegaal, de koekoek, de geitenmelker of nachtzwaluw, de grasmus, de vliegenvanger, de blauwkeeltjes, de boomkruiper, de spotvogel, de zwaluwen, de kwikstaarten, de boszangers, de hop, de mezen, de spechten, de goudhaantjes, roodborstjes, rietzangers, de draaihals, de paapjes, het winterkoninkje en de ijsvogels. Het was streng en altijd verboden te vangen met lijm en stroppen of klemijzers.

De Duitse overheid besliste wanneer er mocht geoogst en gedorst worden met als gevolg dat het voortijdig maaien van rogge, haver en gerst, om als groenvoeder te gebruiken, ten strengste verboden was. Dit resulteerde in een grotere oogstopbrengst, die ten goede kwam aan de bevolking. Stro mocht niet meer in de stallen als strooisel gebruikt worden, maar mocht alleen vermalen of gesneden worden om dan als veevoer te gebruiken. Het was de Duitse soldaten verboden om zelf opeisingen te doen. Alleen het gouvernement kon aan de officieren rekwisitiebewijzen voor voorwerpen verstrekken, die nodig waren voor de dienst. De gemeentebesturen werden aangemaand en verplicht de achterstallige wedden van hun personeel zo vlug mogelijk te betalen. Vele onderwijzers en secretarissen hadden al enkele maanden geen loon meer ontvangen omwille van de benarde financiële toestand van de gemeenten. Hierdoor moesten de gemeenten nog meer en grotere leningen aangaan.

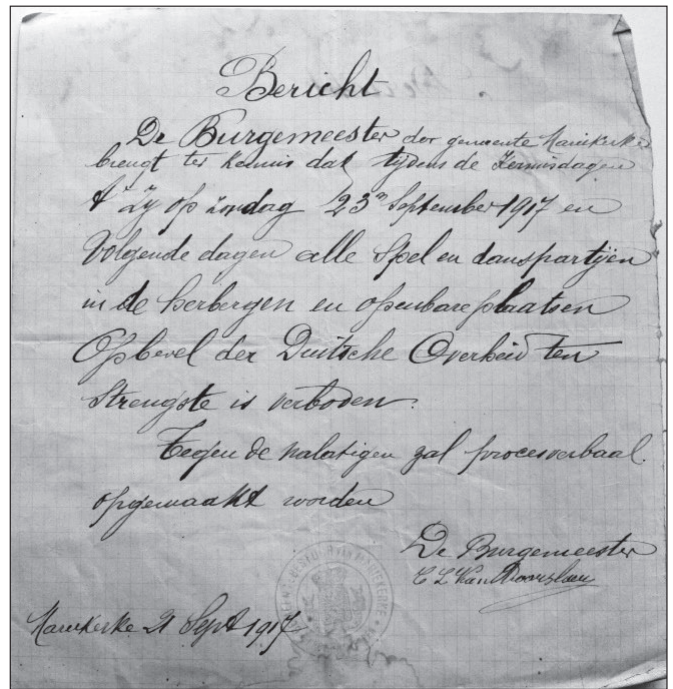
Danskoten

Mariekerke had tijdens de oorlog een niet zo beste naam. Wat pater Leonardus zag in het vissersdorp en beschreef, was niet echt lovend: 'Mariekerke, waar het alle dagen kermis is - café chantant - danspartijen - toneelstukken door krapuul van Antwerpen, die ontuchtige prenten onder 't volk verspreiden'.¹² Maar ook in Bornem begon men een verslechterde moraal te herkennen. De volksmissies die gekend waren voor hun donderprekende paters en de laatste jaren talrijk waren gevolgd, waren nu naar het achterplan verwezen. De pastoors kenden de redenen: 'Zondag 16 juni - ofschoon de P. Redemptorist, die zeer schoon sermoenen deed, maar weinig toehoorders had, bijzonder in het sluitsermoen na de middag. Maar 't was kermis te Bornem, en volk overhoop in de herbergen, de 6 danskoten (Jan uit 't hol, Gemak, Londen, Roos, Boeykens, enz.) waren opgepropt, om 11 uur moest men sluiten vanwege de Duitse overheid, maar... op de markt stond een poppenkraam en een hansworst of grappenmaker'. En verder: 'Maandag 17 juni 1918 - In de danskoten werd spel gehouden tot den morgen 3 uur en de Duitse politie bleef er tot het laatste meedoen! Om 9 uur was de straat nog vol kermisgasten. Ook de danslustige soepmeiden van den Bouw zullen worden afgedankt! Of de pastoor de helft zijner congreganisten om dezelfde reden zal weggagen is af te wachten.' Nog meer: 'Zondag 30 juni 1918 - In de Boskant (ouden), waar nog maar enkele huizen herbouwd zijn, was het vandaag kermis, er stond een grote danstent op de grond van Jan Van Achter, die al in de voormiddag vol was. In de parochiekerk werd afgeroepen dat de dansers hun recht op steun van het comiteit verloren.' Langs de andere kant kon de belasting op herbergen en feestzalen de gemeentekas flink spijzen. De uitbaters van dergelijke zalen in de gemeente vonden het wel oneerlijke concurrentie dat op kermisdagen vreemde kramers hun danstenten konden opstellen en geen of bijna geen taksen hoefden te betalen en met het aantrekken van vele danslustigen en drinkebroers grote winsten maakten.

Gestraft

Wanneer een inwoner, maar ook een plaatselijk bestuur, iets mispeuterde, waarvan de Duitsers vonden dat het vervolging verdiende – zeker als het om een misdrijf ging tegen het Duitse bestuur – dan kwam de delinquent voor de rechtbank en kreeg een straf toegemeten volgens de belangrijkheid van het delict. Hieronder een greep uit de straffen door de Duitsers opgelegd. Wij vonden in het archief van de gemeente Mariekerke de boetebriefjes in verband met geldboeten van de bevolking terug. Mariekerke trachtte na wapenstilstand haar burgers zoveel mogelijk schadeloos te stellen. Gelukkig heeft het toenmalig bestuur alle bonnetjes zorgvuldig bewaard. Enkel in deze gemeente werden al meer dan 200 boeten uitgeschreven. De boeten zijn alle door de Duitsers, soms door de Rijkswacht, op gewone velletjes papier uitgeschreven. De schuldige moest zijn boete gaan betalen op de gendarmerie in Sint-Amands.

Schepen Theodoor De Maeyer uit Bornem werd op 20 juli 1915 aangehouden omwille van het verspreiden van anti-Duits drukwerk. Toen hij met de Wilford uit Antwerpen weerkeerde, werd hem een pakje toegestopt. Een Duitser kreeg het in de gaten en hield hem staan toen hij in Temse wou van boord gaan. Na een kort verhoor ter plaatse werd hij terug naar Antwerpen gebracht samen met de gebroeders Daelemans uit Sint-Amands, die als getuigen werden meegenomen. Bij een huiszoeking 's anderendaags bij Theodoor De Maeyer thuis vonden de pinhelmen nog een aantal spotprenten van hun keizer. Hij werd veroordeeld tot 4 weken verzekerde opsluiting en werd overgebracht naar de gevangenis van Antwerpen. Zijn vrouw en burgemeester Cammaert konden hem bezoeken. Zij schrok van de omstandigheden waarin ze haar man vond. Een kleine cel met één bed, dat hij samen met twee ongure elementen moest delen. Op het dagelijkse menu: 's morgens water en brood, 's middags soep en 's avonds stomp. Op 2 augustus

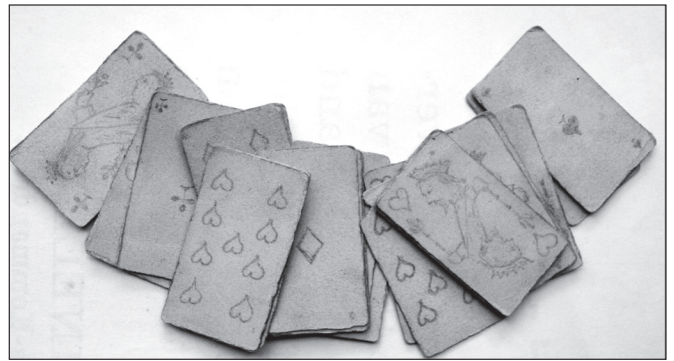

De Duitse overheid liet tijdens de kermisdagen in Mariekerke alle spelen danspartijen verbieden (©Gemeentearchief Bornem)

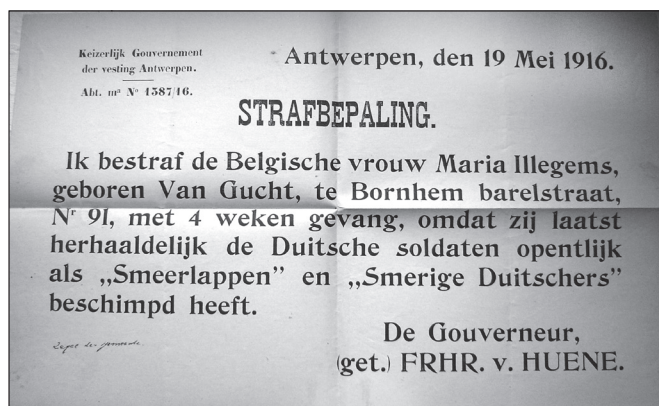
¹² Pater Leonardus, 1 april 1918

1915 werd hij vrijgelaten. Maar op 15 september werd hij door de Duitsers verplicht zijn ambt van schepen neer te leggen. De veroordeling moest worden aangeplakt.

De Bornemse koster Edmond Cammaert werd op 7 augustus 1915 aangehouden omdat bij hem thuis anti-Duits drukwerk werd gevonden. Hij werd te Antwerpen veroordeeld tot 2 maanden gevangenis. Op 15 oktober 1915 kwam hij vrij. Een ander Bornemnaar, Jef Van Roy, werd veroordeeld tot 4 weken gevangenis. Hij had een tijdje terug twee Belgische geweren in de 'beerput' gestoken en had die te nu drogen gehangen op de zolder. Een buurman had hem verklikt. Jan Baptist Van Den Borre was herbergier aan het kerkplein in Bornem en werklieden die op het fort werkten, waren niet welkom in zijn zaak. In Mechelen werd hij op 9 maart 1916 hiervoor veroordeeld tot 10 dagen hechtenis. Op 29 maart 1916 werd hij te Antwerpen vrijgesproken. Zijn zoon Albert (19 jaar) had zich net na de oorlog opgegeven als vrijwilliger voor de Belgische wachtposten aan de Rijn in Duitsland. Hij stierf twee weken later aan tyfus, opgelopen in het opleidingscentrum 'Auvours'. Maria Van Gucht was getrouwd met Emiel Illegems. Het koppel had zijn adres in de Barelstraat in Bornem. Op 19 mei 1916 werd zij te Antwerpen veroordeeld tot 4 weken gevangenis omdat zij de Duitse soldaten herhaaldelijk en openlijk beschimpte met bewoordingen als: smerige Duitsers, smeerlappen en dergelijke. Mevrouw Cammaert bezorgde haar eten en drinken uit een hotel. De straf werd openbaar aangeplakt. In oktober 1917 vertrok ze met haar drie kinderen (10, 9 en 7 jaar) naar het vrouwenkamp in Harderwijk. Haar man was als militair opgesloten in het opvangkamp daar. Aan de Bornemse Roddam werd op 10 oktober 1915 een koe gestolen en ter plaatse geslacht. De stukken werden 'eerlijk' verdeeld. Op 30 december verschenen de 7 beschuldigen, waaronder 6 slagers, voor het gerecht: Alois De Cauwer, Cornelis Amelinckx, Frans Van Gucht, Frans Broothaerts, Victor Steuns en Benoit Maes werden veroordeeld tot 1 jaar, een zevende kreeg acht maanden gevangenis toegemeten.

Om de tijd te doden maakte Theodoor De Maeyer deze speelkaarten tijdens zijn gedwongen verblijf (Archief Walter De Maeyer)

Ook verbaal geweld werd streng bestraft (©Gemeente Archief Bornem)

Eugeen van Tricht (°1882) uit Wintam en zijn drie zussen Josephina (°1895), Sidonia (°1893) en Ludovica (°1895) werden veroordeeld voor het smokkelen van het krantje 'Het Woord van de Soldaat'. Eugeen werd hiervoor veroordeeld tot 136 dagen gevangenis, Josephina en Sidonia 104 dagen en Ludovica tot 48 dagen cel.

In Sint-Amands werden op 12 december 1914 burgemeester Karel Van Assche en landmeter Emmanuel Heymans gearresteerd en gevangen gezet op het fort van Bornem. Er was een hoeveelheid staaldraad ontvreemd aan de spoorweg en de plaatselijke politie had de daders niet kunnen vatten. Op 15 december werd hun plaats ingenomen door twee 'vervangers': ingenieur William Fouarge en aannemer Leon Daelemans. Zij kregen na twee dagen al hun vrijheid terug. Karel De Vlegelaer en Leonard Gevers werden op de Nederlandse grens gevat en naar Duitsland gedeporteerd. De Vlegelaer keerde na 46 maanden terug en Gevers na 13 maanden. Op 23 juli 1915 werden stenen gevonden op de private spoorlijn van scheikundig bedrijf 'Sapfia' te Sint-Amands. Hoewel de gemeente hier geen toezichtrecht had, werd zij toch beboet met 3.000 Mark. De gemeente weigerde te betalen en stelde liever naar de gevangenis te gaan. Op 25 december 1916 werden door de Duitsers terug stenen gevonden op de spoorlijn te Sint-Amands. Nu werd een boete van 300 Mark uitgeschreven. Op 10 januari 1917 kreeg Sint-Amands wel een erg zware straf opgelegd. Meerdere jongens waren niet komen opdagen voor de bijeenkomst in Mechelen op 4 januari, vanwaar ze op werkkamp naar Duitsland zouden worden gestuurd. Vanaf 14 januari moesten herbergen, spijshuizen en hotels hun deuren sluiten en mochten de inwoners hun huis niet uit tussen 16 uur en 7 uur s' morgens. Bovendien werden Burgemeester Van Assche, schepen Heymans en raadslid De Bleser in de gevangenis van Mechelen opgesloten van 13 tot 17 januari 1917.

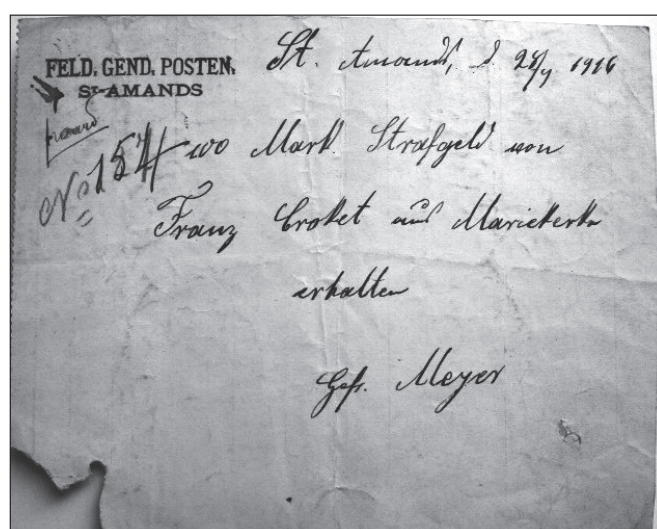
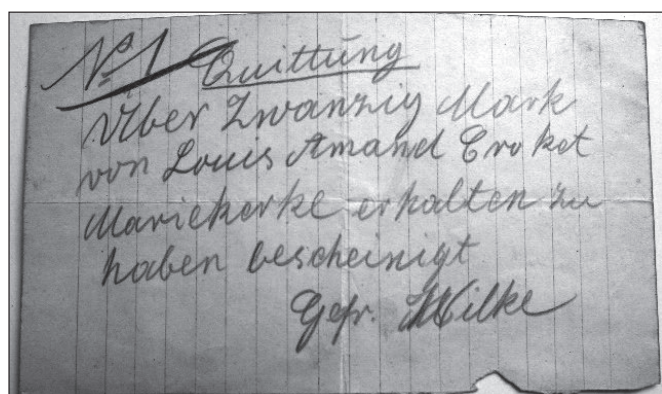
De gemeente Puurs kreeg boeten opgelegd omwille van afgeknipte telefoondraden, een eerste keer op 16 augustus 1915 voor een bedrag van 875 BEF, te storten in de 'Festungskriegskasse' en nog eens op 25 september 1915, waarbij

ze 2.500 BEF mochten betalen. Bij herhaling werd de boete telkens verhoogd, wat nog eens gebeurde op 19 oktober 1915. Toen was de som al opgelopen tot 3.125 BEF. Na drie boeten voor het knippen van telefoondraden, vond de politiecommissaris het welletjes en wou het fijne ervan weten. In april 1916 legde hij zich in een hinderlaag achter een haag naast de spoorlijn. Na twee dagen, op 28 april omstreeks 19 uur, kwamen twee Duitse soldaten over de sporen gewandeld. Plots hielden ze halt en één beklom de telefoonpaal en sneed de draden één voor één door. De andere, 'omzichtig rondkijkend', rolde de draden bij elkaar en verstopte ze achter de haag. De politiecommissaris schreef op een naamkaartje: 'Kom spoedig achter de kerk van Calfort, dieven zijn bezig telefoondraden aan het snijden langsheen den ijzeren weg.' Hij stuurde een kleine jongen naar de 'Kommandatur' en even later was de 'Feldwebel en een officier op de plaats van de misdaad. De betrapten konden niet anders dan bekennen en 's anderendaags werd de commissaris bij majoor Schnell in Boom ontboden. Daar stonden tot zijn grote verwondering twee gewapende soldaten klaar om hem aan te houden. Als reden werd hem de valse beschuldiging aan het adres van twee Duitse soldaten ten laste gelegd. De commissaris verzette zich met alle middelen en uiteindelijk werd naar de 'Kommandatur' in Puurs gebeld. De majoor gaf toe aan de commissaris met de woorden: 't Is wel, mijnheer de commissaris, ge moogt handelend optreden.' Men heeft geen enkele veroordeling meer gekregen voor het knippen van telefoondraden.

In Breendonk werd handelaar Gustaaf Vranckaert zwaar gestraft voor zijn bedrog met rundsvet. Hij diende een boete van 25.000 Mark te betalen bovenop zes maanden gevangenis. Op 6 november 1915 werd Leopold De Koninck uit Breendonk aan de Hollandse grens gevat. Hij trachtte zich bij het leger aan te sluiten.

In Lippelo kon men de toestand van de Duitse troepen afleiden aan de hand van de gemoedstoestand van de Duitse commandant op het gemeentehuis. Bij elke 'tegenslag' aan het front werd hij strenger en vooral brutaler. Naarmate 1918 vorderde stapelden de 'tegenslagen' zich op. Frans De Keyser zou het zich nog lang herinneren. Hij was de beheerder van melkerij 'Melis', gelegen in de bijgebouwen van het kasteel. Het kasteel was vernield, maar de bijgebouwen bleven functioneel. Op zekere dag kreeg hij bezoek van de commandant. Deze onderwierp de melkerij aan een grondige controle. De briefwisseling werd nagekeken en vervolgens wilde hij de plaats zien waar de melk van de omliggende boeren werd verzameld, gekarnt en tot boter verwerkt. Hij beschuldigde de directeur ervan een smokkelhandel te hebben opgezet en te weinig boter te hebben geleverd aan de 'Butterzentrale'. De Keyser werd ter plaatse in de boeien geslagen en mee gevoerd naar het gemeentehuis. Hier werd hij in het cachot gestoken zonder enige kans op verdediging. De vrouw van hoofdonderwijzer Frans Adriaensens hoorde hem wenen en snotteren. Zij was met hem begaan en pleitte bij de Duitse klerk om hem te mogen bezoeken, maar die trok onverschillig de schouders op en durfde niet ingaan tegen zijn commandant. Na twee dagen werd Frans De Keyser vrijgelaten, maar hij verliet het cachot als een gebroken man. Waarom de commandant zijn mening herzag, werd vlug duidelijk. Toen de Duitse klerk Frans De Keyser uit zijn mufte cel bevrijdde, werd hij naar de raadszaal boven geleid. Daar was de commandant en een klerk nog aan het klinken op de Duitse overwinning in Noord-Frankrijk. Het heuglijk bericht was net binnengelopen. De Keyser kon beschikken.

Op 12 oktober 1914 hadden de Ruisbroekse secretaris Alfons Aertsens en herbergier Frans Raps achtergelaten munitie en wapens in de grond gestopt: 65 geweren, twee sabels van officieren, bajonetten en 125 kg kardoezen. Na verklikking werden zij door twee Duitsers en een Belg opgehaald op 2 januari 1915. Een week later werd Aertsens tot zes maanden gevangenis veroordeeld, Raps werd vier maanden opgesloten.

De boetes werden op kleine briefjes overhandigd aan de 'zondaar': Louis Croket omdat hij niet op het 'Meldeamt' verscheen en Petrus Denijn zag zijn 7 kg tabak aangeslagen. (©Gemeente Archief Bornem)

Iedereen verdacht

Geen oorlog zonder spionage. Aan beide kanten van de strijdende partijen was men als de dood voor het doorspelen van geheime informatie of de positie en de sterkte van hun troepen aan de tegenpartij. De militaire overheid trad dan ook hard op tegen spionnen. Om spionage te verhinderen moesten zelfs de reisduiven worden geregistreerd. Ook op het fotograferen van militaire gebouwen stonden strenge straffen.¹³ Iedereen werd dus verdacht: vaak mannen vooral, maar vreemden die in het dorp kwamen om welke reden dan ook.

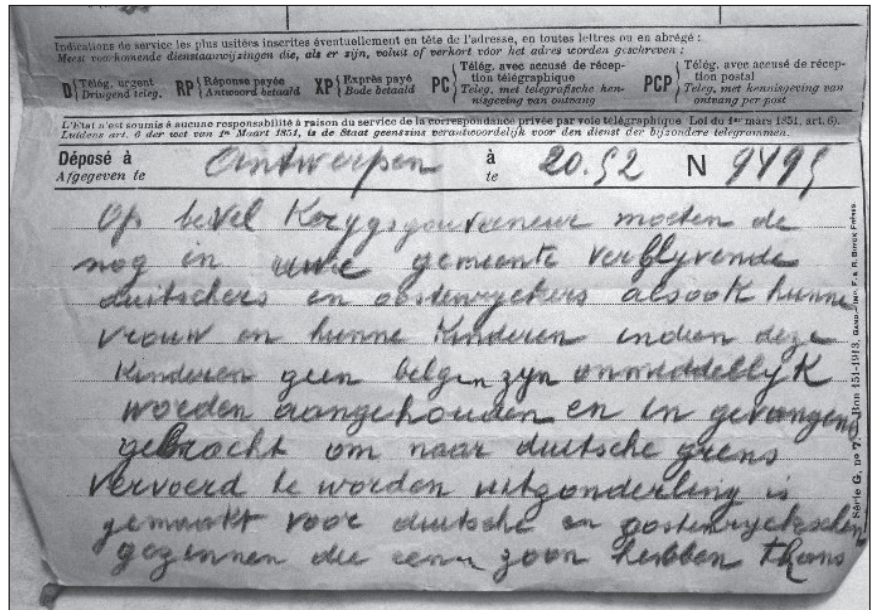
Begin van de 20^e eeuw was er een sterke aanwezigheid van Duitsers in Antwerpen. Het waren vooral reders, expediteurs, bankiers en diamantairs. Ze drukten hun stempel op de economie en het culturele leven in de stad. Velen van hen waren volledig ingeburgerd en voelden zich Belg onder de Belgen. De eerste oorlogsdagen kregen zij het uitdrukkelijk bevel het land te verlaten. Sommigen voelden geen enkele binding meer met hun thuisland en verkozen in hun gastland te blijven. Hun keuze kwam hen na de oorlog duur te staan. Zij werden streng gestraft en hun bezittingen werden verbeurd verklaard.

Echte of vermeende spionnen

Ook in Klein-Brabant vond je Duitsers die hier hun dagelijks brood trachtten te verdienen. Zij die niet tijdig hun biezen hadden gepakt, werden als spionnen opgepakt en gevangengezet. Op 4 augustus 1914 werd in Hingene Herman Herke gearresteerd. Hij werkte als mandenmakersgast bij Florent Anné te Bornem. Op vraag van diens zoon Charles had hij logies gekregen in de herberg 'au Casino' bij Clement en Rosalie Delhez-Van Fraeyenhoven. Veel hebben ze hem daar niet gezien. Hij werkte van 6 uur 's morgens tot soms 8 uur 's avonds. Tijdens zijn vrije zondag wandelde hij veel langs de Schelde of trok er op uit met de 'Wilford'. Voorheen had hij ook in Temse in een zeker 'Bazarke' gewerkt en in Temse had hij enkele vrienden, onder wie een landgenoot. De 36-jarige Herman Herke werd op zijn logiesadres in Hingene opgewacht, opgepakt en overgedragen aan de militaire overheid.

Een dag later werden de rijkswachters richting Liezele gestuurd. De gemeentelijke overheid had hen bericht dat er zich op hun grondgebied een Duitser bevond die zich vreemd gedroeg. Onderzoek wees uit dat het ging om een 54-jarige goudsmid-horlogemaker uit Calcar, maar verblijvende te Boom. Deze Alois Samans had al 25 jaar een winkel op de Grote Markt in Boom. De Boomse politiecommissaris bevestigde dat, maar voegde er aan toe dat hij onbetrouwbaar was en eigenlijk wel in staat was inlichtingen aan Duitsland door te spelen.

Naar de avond toe was er andermaal alarm. Ditmaal meldde burgemeester Lefebvre uit Ruisbroek dat er een Duitse zwerver op zijn grondgebied was opgepakt. De burgemeester had de kerel zelf al even op de rooster gelegd. Hij beheerste de Nederlandse taal en bleek een rondtrekkend goochelaar uit Menen te zijn. Karl Krütz was geboren op 18 februari 1860 in Athingen-Westfalen. Al 20 jaar woonde hij in Menen van waaruit hij rondtrok door België, Nederland en Duitsland. Hij werd aan Pierre Similon, wachtmeester van de Puurse gendarmerie, overgedragen.

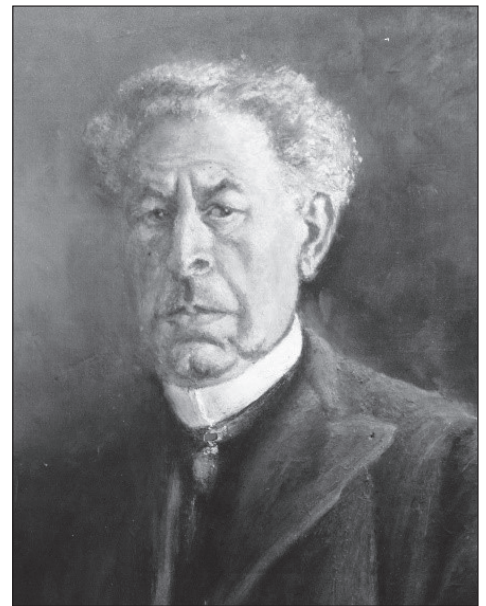
Op 6 augustus 1914 werd aangemaand om de Duitsers en Oostenrijkers die op het grondgebied verbleven aan te houden (Verzameling Maurice Cammaert)

¹³ Op 1 december 1914 had de 'Keizerlijke Gouverneur' al een verbod uitgevaardigd op het nemen van beelden van de 'verbrande of kapot geschoten gebouwen' op straffe van één jaar gevangenschap.

Ook in Bornem was er jacht op 'spionnen'. De stationschef kliste er de eerste dagen vier op het perron: Paul Weninger (5 augustus), August Muller, Joseph Reith (7 augustus) en Anna Maria Schmidt (8 augustus) uit Bremen. Allen werden door de voerder van dienst, Jozef Pauwels, uitgeleverd aan de militaire overheid. Die zette de meesten over de Nederlandse grens. Muller en Schmidt waren in 1911 uit Antwerpen naar het Bornemse Buitenland verhuisd. Op 13 augustus zag men te Bornem een fraai paard, bereden door een even indrukwekkende ruiter van de Gidsen. Genoeg om hem als spion over te leveren aan het hoofdkwartier te Puurs. Daar werd hij met vele verontschuldigen geïdentificeerd als Aymard de Liedekerke-Beaufort, 30 jaar jong en bevelhebber van de gesneuvelde Wolfgang d'Ursel.

Op 25 augustus 1914 arresteerde politiecommissaris Arthur Blindenberg in Buggenhout een Duitser in burgerkleden. Hij bevond zich tussen een tweehonderdtal vluchtelingen uit Imde en Rossem, waar op dat ogenblik slag werd geleverd. Onder zijn arm droeg hij zijn soldatenkledij in een pakketje samengebonden. Frederic Winkler maakte deel uit van het 27^e Infanterie-Regiment. Hij had zijn eenheid al verlaten in Brussel. In Imde maakte hij gebruik van de paniek onder de bevolking om met hen op de vlucht te slaan richting Buggenhout. Omdat de vluchtelingen geen antwoord kregen op hun vragen, was de link met spionage vlug gelegd. Zij verwittigden de politie. Vroeg in de ochtend werd hij uit de groep vluchtelingen geplukt. Bij de ondervraging had de commissaris de hulp ingeroepen van burgemeester Mistiaen en de 'notabelen' Bosteels en Segers. Winkler werd beschuldigd van spionage en ter beschikking gesteld van Maurice Renard, de krijgsauditeur van de 5^e Divisie te Puurs. Diezelfde dag was in Merchtem ook al een gelijkaardig geval gemeld. De 24-jarige Duitser Otto Teichert, van het 48^e Infanterie-Regiment (Garnizoen Küstrin) had in Brussel zijn regiment verlaten en had de nacht buiten doorgebracht. Hij was dan verder getrokken en had ergens burgerkleden voor 1 Mark gekocht. Daarna had hij zijn soldatenplunje begraven. Nabij Merchtem pakten Belgische soldaten hem op en brachten hem over naar Puurs. Beiden werden in Antwerpen opgesloten omdat er twijfel bestond over hun oprechtheid. Niet alleen de Duitsers waren verdacht, maar al wie er verdacht uitzag of zich enigszins vreemd gedroeg werd opgepakt. Naarmate de Duitse troepen dichterbij kwamen, steeg de nervositeit. Op 4 september werden twee Engelstaligen door de Puurse rijkswachters opgepakt. De genaamden Libertown en Matthews werden voor verhoor naar Hingene gebracht.

Weert was begin twintigste eeuw het kleine Sint-Martens-Latem. Meerdere kunstenaars hadden er hun verblijf of kozen het Scheldedorp als onderwerp voor hun schilderijen. Eén van hen was Joseph Caron (1866-1944). Deze veelzijdige tekenaar-kunstschilder woonde in Audergem, maar zijn atelier had hij in de Brabantstraat in Schaarbeek. Op zijn eerste tentoonstelling, in de 'Galerie Royale' in 1904, kreeg hij meteen lovende kritiek voor zijn stijl die volgens kenners sterk aanleunde bij het impressionisme. Bij deze kunststijl primeerde de aandacht voor lichteffecten en kleur. Zo stemde hij zijn werkomgeving af op kleur en licht. In de herfst vond je hem vooral in één of andere bosomgeving. Tijdens de zomermaanden zakte hij af naar Weert. Dat was niet anders in de zomer van 1914. Begin mei was hij, net als de voorgaande jaren, aangekomen bij de familie Vermeir, in herberg 'Het Veerhuis', waar hij verbleef. Uren kon hij langs de Scheldeboorden flaneren op zoek naar het ideale plaat(s)je. Op 12 augustus 1914 was hij door wachtmeester Arthur Hullebroeck van de Puurse gendarmerie opgemerkt en verdacht bevonden. Navraag in de buurt leerde dat betrokken persoon daar al enkele maanden landschappen aan het schilderen was. Voldoende reden om een 'Pro Justitia' op te stellen en zijn spionagegereedschap: een verrekijker, een stoel, een schildersezel, een rol papier en een doos met verf in beslag te nemen. Het proces van het 'Parquet Militaire d'Anvers' nr. 642 met als verdenking spionage werd na onderzoek geklasseerd en kreeg de stempel 'Libéré'.

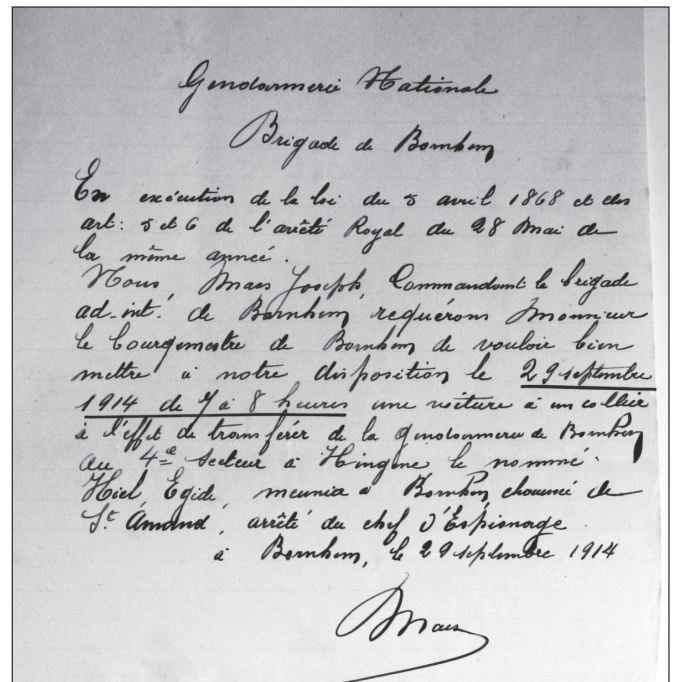

Zelfportret van Joseph Caron (Eigen foto)

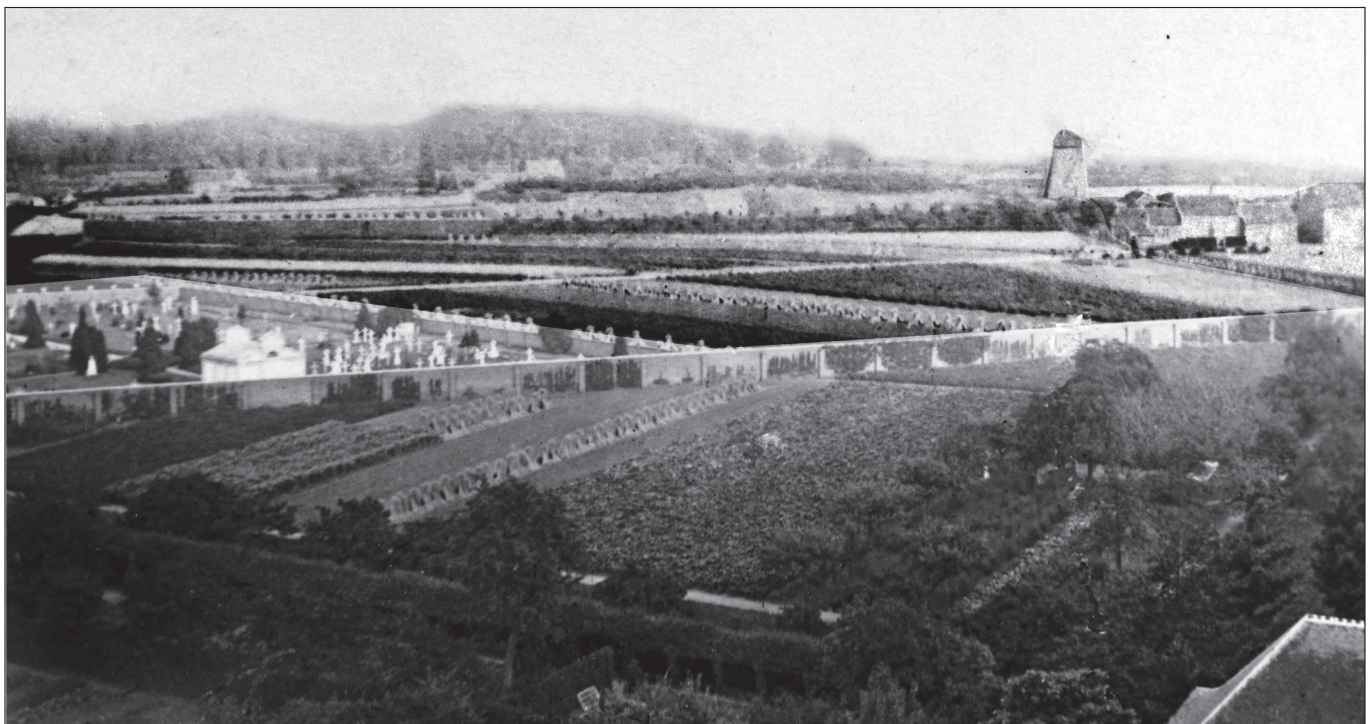
Op 14 augustus toonde Bernard Maes uit Mariekerke wat te opzichtig zijn interesse voor het Bornemse fort. Hij werd opgepakt en afgevoerd. Er waren nog meer geïnteresseerden in de militaire bouwkunde. In de onmiddellijke omgeving van het fort werden twee mannen, Jozef De Bisschop uit Buggenhout en Camille Oste uit Moerzeke, bij de kraag gevat. In hun zakken vonden de rijkswachters bezwarend materiaal. Onder meer getekende plannen van de loopgrachten en 150 BEF (ongeveer € 1.000 nu). Het geld zou afkomstig zijn geweest van Duitse militairen. Die waren ondertussen tot Sint-Amands opgerukt en hadden er alle belang bij om te weten waar zich mogelijk een gaatje in de verdediging bevond. Er werden ook andere streekgenoten op verdenking van spionage gevat: Jozef Van Gansberghe

uit Temse (8 september), Jozef Van Kerckhoven uit Sint-Amands (9 september), Gustave en Jean Vranckaert uit Breendonk (20 september), Charles Oste uit Sint-Amands (1 oktober). Van hen was er geen dossier te vinden in de archieven van de krijgsraad. De molenaar van de Bornemse Stenen Molen, Egide Hiel, werd op 29 september ingerekend. In de molen was een uitkijkpost van de Belgische troepen met een telefoonverbinding naar de wachtpost in de abdij. De molen werkte tot dan normaal door. De molenaar werd ervan verdacht met de stand der wieken signalen te hebben gegeven. Commandant Jallay van het Bornemse fort gaf enkele geniesoldaten de opdracht om de wieken van de molen te verwijderen. Een dag later werd zijn onschuld bevestigd, maar de wieken werden pas later door de Duitse soldaten teruggeplaatst.

Puursenaar Alfons Apers (°14 augustus 1895) was onderwijzer aan de Belgische school in Wachtebeke-Overslag. Begin juli werd hij net over de grens door de Nederlandse commandant van Zeeland beschuldigd van spionage en werd hem de toegang tot Nederland ontzegd.¹⁴ Op 1 oktober 1914 werd de van spionage verdachte Jean Baptist De Bondt uit Londerzeel opgepakt en door voerder Joseph Zoldermans met zijn 'voiture' naar Hingene gebracht. Hij werd geklist door de 'chef d'espionage' van de Rijkswachtbrigade van Bornem.

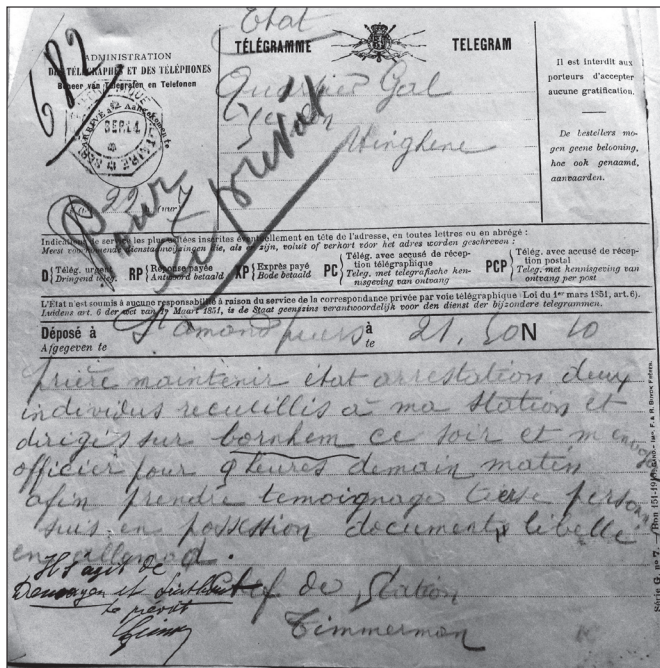
Aanhoudingsbevel voor molenaar Egied Hiel op 29 september 1914 (©Rijksarchief Antwerpen)

Dit was het beeld dat de wachtposten hadden vanop de toren van de abdijkerk te Bornem. Met een uitstekend zicht op de Stenenmolen van molenaar Hiel. Links het kerkhof en binnen en buiten de kloostermuren de vlaskapelletjes die te drogen staan. (©Archief abdij Bornem)

Op 4 september werden Laurent Clement, Louis De Coninck en Victor Dumont van de 2^e Jagers te Paard te Sint-Amands door twee marktkramers staande gehouden. De twee maakten zich ongerust over het gedrag van twee onbekenden. Zij hadden opgemerkt dat dezen toch al enkele dagen ongehindert door de Belgische linies tot bij de

¹⁴ Uit krant De Zeeuw- Kristelijk dagblad van 12 juli 1916

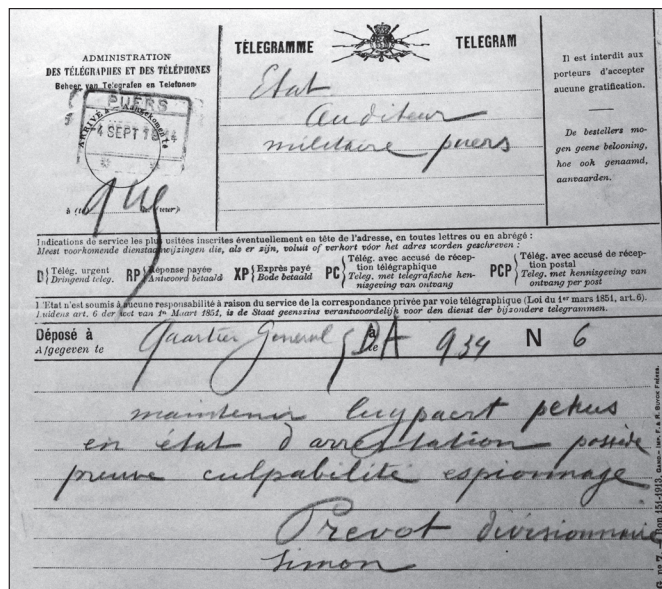

De Sint-Amandse stationschef Timmerman verwittigde het hoofdkwartier te Hingene dat twee verdachte personen zich naar Bornem wilden verplaatsen. Zij zouden Duitse documenten op zak hebben. (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

er 3 a 4.000 Duitse troepen op komst waren. Enkele uren later verschenen 34 Duitse verkenners die gans het dorp uitkamd. Toen Belgische soldaten in Buggenhout verbleven zijn ze ook door Louis De Maeyer benaderd, maar zijn inlichtingen waren onbetrouwbaar en vaak tegengesteld met de werkelijkheid. Louis (32) was de oudere broer van Joseph De Maeyer. Hij was ook met zijn gezin sinds 23 augustus op de vlucht en ingetrokken bij Petrus Hofman in Castel. Louis was velomaker in Peisegem, maar hield ook enkele beesten. Dat was de reden waarom hij dagelijks trachtte terug te keren naar Peisegem om zijn dieren te voederen. Hiervoor moest hij telkens door de vijandelijke linies. Hij verklaarde echter nooit contact te hebben gehad met de Duitsers.

Tijdens de beginmaanden van de oorlog was het alcoholgehalte in het bier nog voldoende om in de plaatselijke herbergen de tongen en verhalen los te maken. Maar zeker in volle oorlog hadden de muren oren. Toen drie soldaten van de 3^e Jagers te Voet genoten van een rustig moment in de herberg Blommaert, waren zij getuige van een geanimeerd gesprek tussen enkele vluchtelingen uit Peisegem. In dit gesprek beweerde Pierre Luypaert, de 17-jarige zoon van Cassimir, dat zijn vader elke week 150 BEF ontving van de Duitse bezetter. Bovendien kon hij vrij bewegen tussen en door de Duitse linies. Soms gaf hij hun ook signalen met een witte vlag. Toen Luypaert werd opgepakt ontkende hij in alle toonaarden. 'Dan moet ik wel dronken zijn geweest,' klonk zijn verdediging. Door een samenloop van omstandigheden liep vader Cassimir enkele dagen later recht in de handen van het gerecht. Pierre Vrijders (54) uit Merchtem was door de Duitsers verplicht om in Peisegem de gesneuvelden te helpen begraven en de gekwetsten te evacueren. In ruil voor zijn hulp vroeg en kreeg hij van de Duitsers het kadaver van een dood paard. Ter plaatse op het slagveld werd het dier gevild en het vlees verdeeld. Het paardenvlees laadde hij op zijn kar en zou hij ergens anders verkopen. Onderweg naar Sint-Amands pikte hij

Duitse troepen reden. Soms hadden zij een gesprek met de bezetter en in de herberg hadden zij al gehoord dat de grootste van de twee een beenhouwer zou zijn die de Duitse troepen bevoorradde. De twee verdachten bevonden zich op de markt te Sint-Amands en werden op aanwijzen van de kramers door de soldaten opgepakt. Voerder Jan Van Pollaert bracht hen op 7 september naar het H.Q. te Hingene. Daar werden ze geïdentificeerd als Joseph De Maeyer, een schrijver geboren te Merchtem op 25 augustus 1891 en wonende te Peisegem, en Denis Lindthout, een beenhouwer geboren te Merchtem op 20 mei 1886. Beiden verbleven als vluchteling in Castel en beweerden niet te beseffen waarom ze werden aangehouden en verklaarden net een telegram voor de broer van Joseph naar het station te willen brengen. Zij waren op de markt omdat de broer van Denis, die in Hingene verbleef, hier een vleeskraampje had staan. Samen met smid Leo Van Assche waren ze eerst nog iets gaan drinken in de herberg 'De Vlaming' van Frans De Winter in de Jodenstraat, maar waren nooit met Duitsers in contact geweest. Navraag bij de politiecommissaris van Buggenhout bevestigde dat Joseph De Maeyer al dan niet samen met zijn broer Louis en nog enkele 'cyclisten' meermaals langs de Belgische- en Duitse stellingen waren gefietst. De commissaris vroeg hem onlangs nog om inlichtingen. Hij verklaarde toen dat

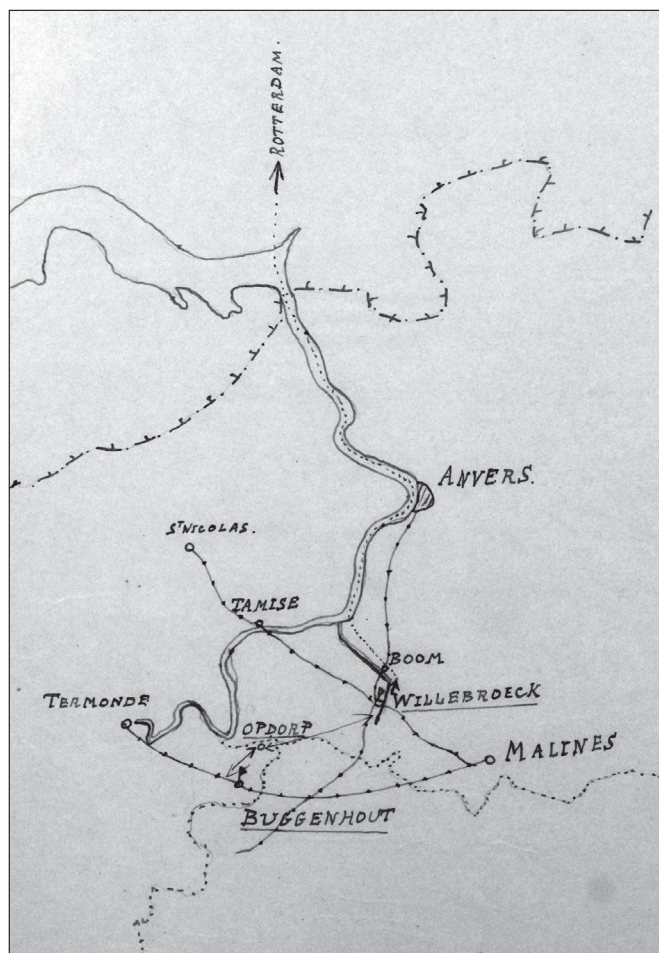
Telegram van het hoofdkwartier aan de krijgsauditeur in Puurs: Petrus Luypaert blijft aangehouden op verdenking van spionage (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Cassimir Petrus Luypaert (53) op. Deze wilde dezelfde richting uit om zijn kinderen te bezoeken en hun brood en fruit te brengen. In Bornem werden zij door Belgische soldaten aangehouden. Deze vonden het bewuste paardenvel dat Belgische militaire brandmerken droeg, in oorlogstijd een meer dan belastend detail. Vrijders kon wel verklaren dat hij dit eerlijk had gekregen, maar heel overtuigend en zonder één enkel bewijs zal zijn pleidooi niet hebben doorgewogen. Vrijders trachtte zijn lifter vrij te pleiten door te zeggen dat deze niet wist dat er een paardenvel op de kar lag. Luypaert knikte instemmend en hoopte hiermee weg te komen. Hij werd echter geconfronteerd met het dossier, dat dankzij zijn loslippige zoon, over hem bestond. Allen werden ter beschikking van de krijgsauditeur van de 5^e Divisie gesteld. Op 20 september 1914 had commandant Reichling van Bornem weerom beet. Gustave en Jan Baptist Vranckaert uit Breendonk en Steenhuffel gedroegen zich onzeker. Reden genoeg om hen aan te houden en door te sturen naar het hoofdkwartier van de 4^e Sector, gevestigd in kasteel d'Ursel in Hingene.

Netwerken

Naarmate de oorlog vorderde, ontstond vanuit het neutrale Nederland een spionagenetwerk naar België, Duitsland en Engeland. Rotterdam werd het Europese spionagenest van waaruit Belgische, Nederlandse, Engelse en Duitse spionnen naast elkaar werkten. Naast de professionele spionnen werden op grote schaal gewone burgers, mannen en vrouwen, ingezet. Hun hoofdtaak bestond in het observeren en noteren van de militaire bedrijvigheid en transporten. De rapporten van de spionnen werden door koeriers of 'passeurs' doorgespeeld aan de agenten van de geheime diensten, in de meeste gevallen in Nederland. Zij speelden op hun beurt de informatie door naar de Engelse geheime diensten (British Military Intelligence Commission) van het Great Headquarter in Londen.

In Willebroek bestond een cel van dergelijk netwerk. 'Service Roche' werd op vraag van Ernest Stacquet opgericht op 15 januari 1917 door Willebroekenaar August De Laet (°Willebroek 9 mei 1884). August De Laet was als Belgisch soldaat krijgsgevangene in Rotterdam. In betere tijden was hij werkzaam als kopersgieter en woonde aan Denaeyerplaats. Voor het overbrengen van de gegevens legde hij contacten met beurtschipper Jaak Verycke uit Terneuzen, een ver familielid en verblijvende in de Wapenstraat te Antwerpen. Met zijn stoomschip, de 'Union II', deed hij om de week een reis van Antwerpen naar Rotterdam. Tijdens deze beurtreizen werden de rapporten vanuit Willebroek naar Rotterdam gebracht. De Laet was getrouwd met modiste Delphine Tassenoy (°26 mei 1886) uit Buggenhout. Zij zou de voornaamste taken op zich nemen en de draaischijf van 'Roche' worden. Delphine Tassenoy werd verantwoordelijk voor de rapportering van de Duitse militaire verdedigingswerken nabij de forten in de 4^e sector en de treinbewegingen in het station van Willebroek. Omdat ook de observatie van de spoorlijn Mechelen-Dendermonde tot hun takenpakket hoorde, schakelde ze haar zus Louise (°Buggenhout 13 juni 1881) in. Louise Tassenoy was getrouwd met Jan Feytens (°Londerzeel 19 april 1875) en zij woonden in Buggenhout aan de Nieuwstraat. Jan en Louise opereerden onder de schuilnaam 'Denniere'. Zij noteerden alle troepenbewegingen en mogelijke Duitse werken vanaf de etappengrens in Lippelo tot Dendermonde, alsook de bewegingen op de spoorlijn Mechelen-Dendermonde. Voor het schrijven en overbrengen van de rapporten naar Willebroek deden zij beroep op hun 18-jarige neef Albert Mees (°Buggenhout 16 augustus 1899).

Kaartje met het werkingsgebied van de Service Roche (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Vaderlandse diensten)

Het gevaarlijkste deel van de klus was de post ongezien aan boord bij schipper Jaak Verycke te brengen. Dit moest gebeuren wanneer het schip in de sluis te Willebroek zijn beurt afwachtte om te versassen. Het sasplein stond echter onder constante bewaking van Duitse soldaten. Zonder de hulp van het saspersoneel was het omzeggens onmogelijk. Voorzichtige toenadering tot sluismeester Paul Van Wauwe (°Boom 11 mei 1889) leerde dat deze niet aan zijn proefstuk toe was. Hij was in oktober 1914 met de massa gevlucht naar Nederland. Zijn geweten knaagde en hij keerde terug met het vast voornemen zich nuttig te maken. Hij zette eind 1914 al een route op voor het versturen van post naar de Willebroekse soldaten. Een tijdje later werd hij zelf tussenpersoon in het spionagenetwerk van graaf de Ledaïn. Door zijn toedoen werden Willebroekenaars René Lacourt uit de Dorpstraat en Jaak De Vries uit de Molenstraat ingeschakeld als 'observateurs'. Hun plannen en berichten werden door schipper Cornelis Vos met zijn stoomschip 'Helvetia 7' naar Holland gesmokkeld.

Ook tweede sluismeester Leonard Bogaerts (°Willebroek 1 april 1876) uit Tisselt zat mee in het complot. Soms ging hij de post bij Delphine Tassenoy ophalen. Hij was bovendien correspondent van burgemeester-notaris Robert Peeters. Zo had hij contact met een dertigtal ijzerbewerkers uit de streek die werkzaam waren in de Engelse munitiefabrieken. Zij stuurden een groot deel van hun loon naar de burgemeester. Bureeloverste Jean Lamberts deponeerde de geldsommen in aparte geadresseerde briefomslagen. Bogaerts zorgde dat deze bij de juiste gezinnen werden afgeleverd.

Het oude sas van Willebroek, draaischijf voor het doorsluizen van schepen en ook documenten (www.willebroek)

Zowel Bogaerts als Van Wauwe werden benaderd en ingeschakeld in het netwerk. Volgens Bogaerts gebeurde dit door Maurice De Smet uit Brussel. Volgens Van Wauwe zou Maurice een schuilnaam zijn geweest. Feit is zeker dat 'Maurice' de man was die het netwerk bij de Duitse bezetter verklikte. Op 30 maart 1918 viel de Duitse 'Feldgendarmarie' gelijktijdig binnen in Buggenhout en Willebroek. Alle leden werden opgepakt en opgesloten. Delphine Tassenoy, de echtgenote van August De Laet, werd veroordeeld tot 12 jaar opsluiting. Zij verbleef achtereenvolgens in de gevangnissen van Mechelen, Brussel, Antwerpen en Vilvoorde. In Buggenhout werd het echtpaar Jan en Louise Feytens-Tassenoy hard aangepakt. Terwijl zij vastgebonden op een stoel zaten, werd gedurende vier uur het ganse huis doorzocht. In de vooravond werden zij aan elkaar gebonden en als zware misdadigers naar het gemeentehuis afgevoerd. Jan Feytens werd naar Willebroek gebracht om daar met Paul Van Wauwe te worden geconfronteerd. Die laatste legde alle schuld bij hen, maar Feytens bleef ontkennen. Louise Tassenoy echter legde in Dendermonde volledige bekentenissen af en nam alle schuld op zich. Zij verklaarde achteraf dit

te hebben gedaan omdat ze dacht dat ze de doodstraf zouden hebben gekregen. Het idee dat hun drie kinderen wezen zouden worden, gaf de doorslag. Louise werd veroordeeld tot 15 jaar. Op het proces kwamen haar twee Duitse advocaten, Faus en Hirzen, niet aan het woord. Nog diezelfde avond werd Louise Tassenoy naar de gevangenis van Dendermonde overgebracht. Op 2 april werd ze naar de 'Kommandatur' in Brussel gebracht en zo naar de gevangenis in Sint-Gillis. Op 16 mei ruilde ze Sint-Gillis voor Mechelen om veertien dagen later naar de Antwerpse Begijnenstraat te worden overgeplaatst. Op 21 september vertrok Louise alweer, ditmaal naar het 'Correctionhuis' te Vilvoorde. Voor haar vertrek mocht zij even met haar ouders praten.

LIJST der personen die door de bezettende macht ter dood of tot levenslang dwangarbeid veroordeeld werden.					
VOLGNUMMER	NAAM EN VOORNAMEN	OUDEDOOM	Gehuwd of ongehuwd	BEROEP	Aanduiden of de terechtstelling uitgevoerd werd en wanneer. (datum of nabijkomend tijdstip).
A. PERSONEN TER DOOD VEROORDEELD.					
1)	René Lacourt	30 j.	gehuwd	bediende	Ontvlucht uit de gevangenis te Antwerpen
2)	Jaak De Vries	39 j.	gehuwd	Binnenmans-gast	niet bereikt gesteld
B. PERSONEN TOT LEVENSLANGEN DWANGARBEID VEROORDEELD.					
1)	De Haeyer, Frans	39 j.	ongehuwd	Yzerbewerker	
2)	Van Wauwe, Paul	39 j.	gehuwd	Sluismeester	Ter dood veroordeeld

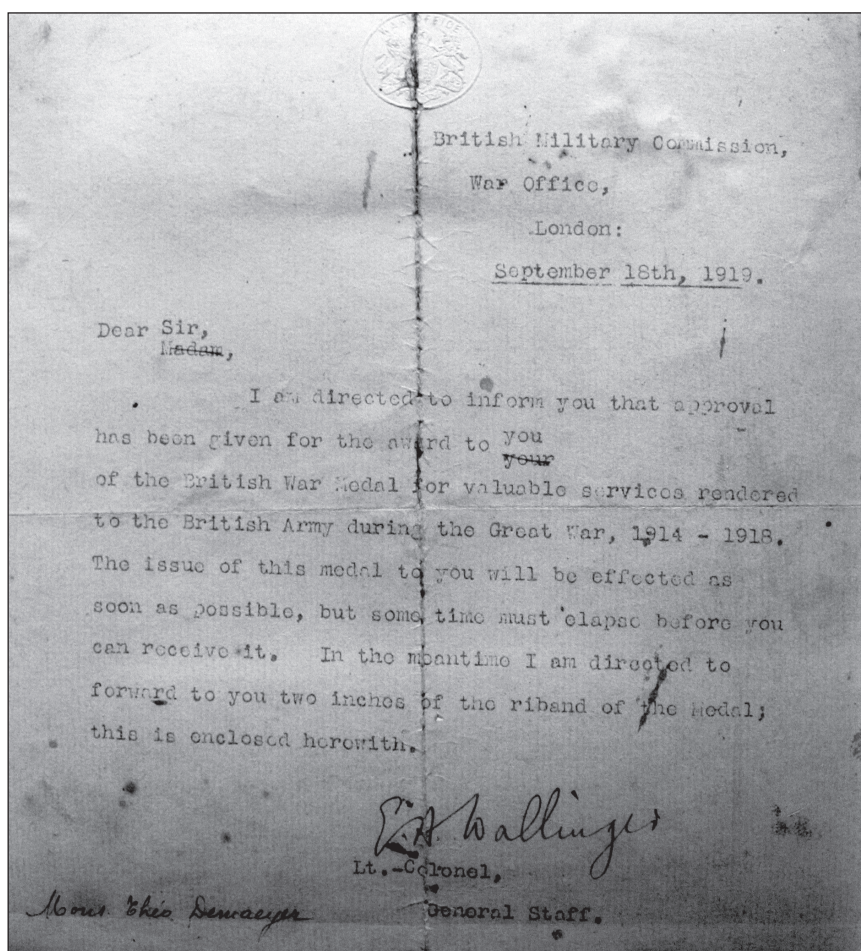
De zware straffen van de Willebroekse cel van Service Roche (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Sasmeester Paul Van Wauwe werd aangehouden en eveneens naar de gevangenis van Sint-Gillis gevoerd. Op 5 juli in Antwerpen viel het verdict: de doodstraf. Het feit dat hij zelf een netwerk had opgezet met Jaak De Vries en René Lacourt werd hem zwaar aangewreven. Veertien dagen later werd de doodstraf omgezet in levenslange dwangarbeid. Op 4 september werd hij naar de gevangenis van Vilvoorde gebracht. Leonard Bogaerts kon uit handen van de Duitsers blijven. Jan Feytens werd naar het werkkamp 'Sennelager' in Duitsland gevoerd. Op 11 november 1918, na het tekenen van de wapenstilstand, werden de gevangenen welke veroordeeld waren voor 'Vaderlandse diensten' vrijgelaten. Jan Feytens keerde pas op 6 december 1918 totaal uitgeput terug naar huis.

In november 1916 begon de 31-jarige Antwerpse priester Julien Buelens met zijn 'Service Lux'. Zijn dienst zal operationeel blijven tot de bevrijding en in totaal liefst 107 spionnen tellen. Hun taak bestond erin zoveel mogelijk inlichtingen over de Duitse troepenbewegingen in bezet België door te geven. De informatie werd vooral door schippers over de Belgisch-Nederlandse grens gesmokkeld. In Rotterdam werd de informatie verwerkt en aan de Engelse geheime dienst doorgespeeld. Eind 1917 kon Julien Buelens zijn broer René overhalen om te helpen. René was priester-leraar aan het Sint-Romboutscollege te Mechelen. René zocht op zijn beurt mensen op wie hij kon vertrouwen. Betreffende de troepenbewegingen waren de spoorwegen van cruciaal belang. Zo contacteerde hij de toenmalige stationschef van Hombeek-Heike, August De Mayer, geboren in Ruisbroek op 8 mei 1876. Na zijn huwelijk in 1898 met dorpsgenote Sophie Apers verhuisde het paar naar Antwerpen. Hier ging hij aan de slag als stationsbediende. In 1908 keerde hij met zijn hoogzwangere echtgenote terug naar Puurs. Wanneer August De Mayer in september 1912 de kans kreeg om stationschef te worden in Hombeek-Heike was de keuze snel gemaakt en werd andermaal ingepakt. Het gezin nam zijn intrek in het patronaat te Hombeek.

In januari 1917 begon Gust De Mayer aan zijn optekeningen betreffende de drukke lijn Mechelen-Gent. Dagelijks denderden zowat zestig treinen voorbij. Zoveel dat ook Sophie Apers en zoon Frans De Mayer een deel van het werk op zich namen. Frans De Mayer (17) liep school aan het Sint-Romboutscollege. Hij nam de rapporten mee naar school en leverde die ongemerkt af bij René Buelens. De spionnen kregen een vergoeding – 100 BEF per maand – voor hun diensten. Dat hielp om sommigen tot wat meer burgerzin aan te zetten. In de loop van 1918 kwam Louis Eeckelaers uit de Mechelstraat te Londerzeel de groep versterken. Zijn spionage was blijkbaar toch iets te opzichtig. Enkele Duitsgezinde medeburgers van de 'Kartoffelzentrale' bezorgden hem een huiszoeking, zonder resultaat. Hij kreeg wel een boete van 100 BEF aangesmeerd.

Een belangrijke functie in de spionageketting vervulde Sint-Amandsenaar Jan Frans Muyshondt.¹⁵ Hij was schipper en woonde in Baasrode. Van bij het begin van de bezetting werd hij ingezet voor de bevoorrading van de lokale hulpcomités. Tijdens zijn reizen naar Holland nam hij telkens post mee voor geïnterneerde streekgenoten daar. Op eigen initiatief begon hij tijdens dezelfde reizen de Duitse troepenbewegingen te observeren en te noteren. Zijn nota's leverde hij af bij het Belgische of Franse consulaat in Nederland. Tijdens een trip vanuit Bergen kwam hij in contact met 'mijnheer Verschueren' van 'Service

Brief van de Britse geheime dienst aan Theo De Maeyer met de melding dat hem de Britse oorlogsmedaille was toegekend (Archief Walter De Maeyer)

¹⁵ Jan Frans Muyshondt °Sint-Amands 17 september 1877, zoon van Angelus (1841-1908) en Joanna Catarina Joos (1839-1915). Gehuwd te Buggenhout op 18 april 1903 met Constantia Cloostermans (°Sint-Jans Molenbeek 1881).

Lux'. Deze vroeg hem een aanzienlijk pakket aan een contactpersoon in Rotterdam te bezorgen. Tijdens zijn terugvaart zou hij duiven meenemen, die hij op zijn beurt diende af te geven in 'Café Zelzate' aan de Dampoortstraat in Gent. De smokkel werd echter ontdekt en de schipper werd veroordeeld tot 8 dagen gevangenis. Schipper Muyshondt werd door de dienst vrijgekocht en bleef tot de wapenstilstand onverminderd berichten overbrengen.

Bornemnaar Theo De Maeyer was lid van het grootste spionagenet in België: 'Dame Blanche'. Het netwerk beschikte over meer dan 1.000 medewerkers. Het werd op 22 juni 1916 gesticht door drie Luikenaars. Zij verdeelden België in vier sectoren met telkens één leider. In elke sector was een bataljon, verdeeld in compagnies en onderverdeeld in vier pelotons. Drie pelotons verzamelden de informatie en het vierde dropte die in de bus van de compagnie. Deze sluisde de informatie door naar het bataljon en uiteindelijk naar het hoofdkwartier van 'Dame Blanche'. De medewerkers kenden elkaar niet en werkten onder schuilnamen, maar er waren vertakkingen tot bij de Duitse geheime dienst en in de gevangnissen.

Priester Janssens uit Kalfort, onderpastoor in Laken, was zeker aangesloten bij een spionagedienst. Jammer genoeg konden we niet achterhalen bij welke. Hij smokkelde niet alleen brieven, hij hielp ook soldaten over de grens. Een Hollandse pater uit de abdij van Bornem was hierbij een welkome hulp. Hij werd samen met zijn kompanen verklikt en kreeg samen met zijn 26 kameraden een gevangenisstraf van 10 jaar dwangarbeid. Zijn straf werd later omgezet naar vijf maanden gevangenis. Na de bevrijding hield hij in het Patronaat te Puurs een uiteenzetting over zijn verdoken werk.

Dokter Kamiel Lanssens uit Bornem kreeg in augustus 1919 de medaille van moed en zelfopoffering opgespeld. Hij zou ook deel hebben uitgemaakt van een 'Service' en ondermeer 200 jongens over de grens hebben gebracht om zo het Belgisch leger te vervoegen. Philomena en Louisa Hermans uit Liezele hielpen de inlichtingendienst met het overbrengen van brieven tussen Aalst en Boom. Zij werden hiervoor later beloond met een ereteken.

Puursenaar Karel Verdickt (°Puurs-Kalfort 27 april 1860) was na zijn huwelijk met Maria Coemans naar Willebroek uitgeweken. Het paar woonde vlak bij het station in Willebroek. Beiden waren lid van de spionagedienst 'Mariën'. Ze werden door de bezetter opgepakt en veroordeeld tot 15 jaar dwangarbeid. Hun dossier vond ik niet terug, wel hun vraag bij de rechtbank voor Oorlogsschade waar ze een tegemoetkoming vroegen voor de schade aan hun huis en meubelen toen ze beiden waren opgesloten. Hun huis werd in die periode geplunderd en beschadigd.

Twee spionnen uit Temse gefusilleerd

Eind 1914 startte in Brussel de spionagedienst met de codenaam 'Theo'. De dienst had als doel het Belgisch leger in te lichten over de Duitse troepenbewegingen. Via een herberg in Brussel werden onderschepte documenten via Temse en Sint-Niklaas in De Klinge over de Nederlandse grens gesmokkeld. Twee Temsenaars vormden een belangrijke schakel in deze spionagelij. Veldwachter Kamiel Van Buynder en Theofiel Maes zorgden dat de gegevens over de grens geraakten. Zij hadden hiervoor diverse methoden bedacht. Het ging van dubbele bodems in manden, briefjes in klompen van kinderen of holle pijlen die met een boog over de elektrische grensafsluiting werden geschoten. Begin 1917 rolden de Duitsers de dienst op. Alle verdachten werden opgepakt en in juni van dat jaar voor de Krijgsraad gebracht. Wat voor een proces moest doorgaan was een kort maar hevig pleidooi van de Duitse aanklager. Hierbij gaf hij

Sabel en verrekijker van spion Theo De Maeyer (Archief Walter De Maeyer)

de beklaagden de schuld door met hun spionagepraktijk het leven van enkele duizenden Duitse militairen op hun geweten te hebben. Theofiel Maes (°Temse 18 april 1867)¹⁶ en Kamiel Van Buynder (°Tielt 30 maart 1878)¹⁷ werden samen met vier andere veroordeelden terechtgesteld op 14 juli 1917 op Fort 5 te Edgem. Een uur voor de uitvoering van het vonnis mochten zij een laatste brief naar huis schrijven. De dochter van Theofiel Maes, Helena, was in eerste instantie ook ter dood veroordeeld, maar haar straf werd omgezet naar 12 jaar dwangarbeid. In totaal verschenen 16 spionnen voor het Duitse vuurpeloton. Zij werden ter plaatse als een hond begraven. In maart 1919 werden ze ontgraven en plechtig overgebracht naar een toenmalige vliegtuiglods in Wilrijk. De kisten werden onder de bloemen bedolven, waarna ze in de kathedraal een afscheidsdienst kregen, opgedragen door kardinaal Mercier. Op de begraafplaats Schoonselhof werden ze bijgezet op het ereperk. Sommigen kregen nog een 'laatste rustplaats' in de eigen gemeente.

Kaart uitgegeven ter gelegenheid van de overbrenging en begraving van de gefusilleerden Theofiel Maes en Kamiel Van Buynder naar Temse (©Archief Gemeente Temse)

'Flamenpolitik' en het activisme

In Vlaanderen Vlaams

Onder impuls van de Vlaamse Beweging kreeg het Nederlands rond 1870 de eerste erkenning. Door de invoering van de taalwetten kreeg Vlaanderen eindelijk een tweetalig statuut. Het zou echter nog duren tot 1898, met de invoering van de eenheidswet, voordat het als een volwaardige landstaal werd erkend. Dat was de politieke theorie, in praktijk bleek die gelijkheid vaak een ijdel woord. Van de beloofde vernederlandsing van de Gentse Universiteit kwam niet veel terecht en een Vlaamse legerafdeling werd door de legerwet van 1913 verworpen. Ook de schoolwet van 1914 bleek een slechte zaak voor de Vlamingen. Deze wet erkende weliswaar het principe dat de voertaal gelijk is aan de onderwijstaal in Vlaanderen, maar met behoud van faciliteiten voor Franstalige huisvaders en vooral ten koste van Nederlandstaligen in Brussel. Dankzij de bezieling van een aantal academici, schrijvers en ook priesters werd het Nederlands op een hoger cultureel niveau getild. Dit cultuurflamingantisme ging stilaan over in een politieke beweging met politieke eisen voor meer Nederlands in het onderwijs en in het openbaar leven. Tijdens de oorlog was deze beweging op te delen in fracties. Eerst de idealisten die hoopten om een aantal oude Vlaamse eisen te zien verwezenlijken en daarvoor collaboreerden met de bezetter: de activisten; ten tweede de flaminganten met dezelfde idealen, maar die samenwerking met de Duitsers verafschuwden: de 'passivisten' en dan nog de intellectuelen die zich aan het front tegen het Franstalig legerbeleid verzetten: de frontbeweging. Zij waren het die een 'comité voor Heldenhulde' stichtten en ze plaatsten ook de 'heldenkruisjes' in de vorm van een Keltisch kruis met daarop AVV-VVK 'Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus'. Na de oorlog organiseerden ze de IJzerbedevaarten als hulde aan de Vlaamse gesneuvelden. Als tegenhanger van de flaminganten bestond er een wallingante beweging. Zij eisten een bestuurlijke scheiding tussen het rijke Wallonië en het arme, onderontwikkelde Vlaanderen. Ondanks alles bleef ook in Vlaanderen het Frans de voertaal van de gegoede burgerij en de adel, juist zij die de touwtjes in handen hadden.

¹⁶ Theofiel Maes was op 19 oktober 1888 te Bornem gehuwd met Joanna Reyntiens (°Bornem 13 december 1859), dochter van Jan en Isabella d'Hoye uit de Broekstraat.

¹⁷ De dochter van Kamiel Van Buynder, Rosalie, baatte jarenlang een winkel uit in Bornem.

Het kan niet worden ontkend dat er een duidelijke kentering kwam. Mede door de oprichting van verenigingen als het Davidsfonds werd ook in Klein-Brabant de Vlaamse bewustwording gestimuleerd. In Bornem werd op zondag 9 april 1911 een eerste Davidsfondsafdeling gesticht. De druk bijgewoonde inhuldigingsvergadering in lokaal 't Huis van Oostenrijk' werd gevolgd door een Vlaamse manifestatie. Voorzitter Jules Mees verwelkomde de aanwezigen met op de eerste rij: de abt en de prior van de abdij, burgemeester Cammaert en dichter René De Clercq. Twee Gentse sprekers belichtten de problematiek van de verneerlandiging der Gentse hogeschool, een onderwerp dat sinds enkele jaren de gemoederen beroerde en uitgegroeid was tot een strijdpunt. Een week later werd in Puurs een onderafdeling van het Bornemse Davidsfonds opgericht.

In het 'Huis Van Oostenrijk' werd op 9 april 1911 de eerste Davidsfondsafdeling van Klein-Brabant opgericht (Verzameling Bongaerts)

De afdeling telde direct dertig leden en koos als vertegenwoordiger apotheker René Vercauteren. De afdeling kwam er vooral op aandringen van olieslager Jan De Block. Op paasmaandag 1911 werd een 'Vlaamsch Feest' ingericht. Dit werd een triomftocht van meerdere groepen uit gans Klein-Brabant met drie muziekmaatschappijen en een groep van 300 'oude wapenmannen', zoals het vurig verslag in 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers' vermeld.¹⁸ Liefst 2.000 Klein-Brabanders met een Vlaamse gezindheid trokken door de straten van Bornem. Vier weken later hadden zich al 220 leden ingeschreven. Het bestuur bleef niet bij de pakken zitten. Op 7 juli richtte het een 'kostelooze Volksboekerij' in. Er was keuze uit 500 boeken welke men twee weken mocht behouden. Met de steun van de gemeente werd dit aantal vrij snel verdubbeld.

De Pastoor Huveneershevel in Wintam was sinds 1898 de vaste afspraak voor de plaatselijke Vlaamse voorvechters (Verzameling Jos De Reu)

Waar men voor ijverde was een algemene 11 juliviering voor het kanton. Wintam stond tot dan met zijn vieringen moederziel alleen. Sinds 1898 paktten zij uit met een Vlaamse optocht naar de kerkheuvel van Nattenhaasdonk. De stoet werd voorafgegaan door de dertien bestaande verenigingen en hun vaandels. Meester Feytens was hiervan de grote bezieler en voortrekker. Elk jaar slaagde hij erin om de beste Vlaamse redenaars naar Nattenhaasdonk te halen. De Bornemse Davidsfondsafdeling pakte voor zijn eerste 11 juliviering in 1911 uit met een programma dat tot de verbeelding sprak. Aan het 'elektrisch verlicht' monument van de Boerenkrijg sprak advocaat Emiel Schiltz uit de wijk Buitenland de menigte toe. Nadien werden de feesten met klaroengeschal van

op het terras van de brouwerij van burgemeester Cammaert ingeblazen. Eén kleine valse noot, de muziek was beneden bijna niet te horen, maar dit kon de stemming niet drukken. De eerste 'Sporenfeesten' waren een schot in de roos.

Waar Bornem hoopte om één kantonnale afdeling te vormen, wilde Puurs op eigen benen staan en op initiatief van onderpastoor Pierre Segers kwam er een herstart van hun afdeling. Apotheker René Vercauteren nam het voorzitterschap op zich. Veearts Alfons Raport werd ondervoorzitter en hoofdonderwijzer Jos Van den Houste kreeg een dubbelmandaat als schrijver-penningmeester. De Bornemse Davidsfondsafdeling organiseerde nog wel een geslaagde 'Sporenviering' in 1912, maar daarna viel het echter stil.

¹⁸ Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers (23 april 1911)

Aan het front waren de Vlamingen weliswaar in de meerderheid, maar alle bevelen werden in het Frans gegeven en Vlaamse militairen hadden weinig hoop op promotie in het leger. Het is echter een mythe dat de Vlamingen de dood werden ingejaagd omdat zij de Franstalige bevelen niet verstonden. Duitsland speelde wel handig in op de spanningen tussen de Vlamingen en de Walen. Zij trachtten de flaminganten voor zich te winnen door een aantal oude Vlaamse eisen in te willigen. Met het vernederlandsen van de Gentse Universiteit hoopten zij de Vlamingen massaal achter zich te krijgen. Deze politiek van toegeeflijkheid tegenover de Vlamingen was een idee van gouverneur-generaal von Bissing. Hij opperde de naam 'Flamenpolitik', het Duitse woord voor 'Vlamingenbeleid'. Duitsland maakte duidelijk onderscheid tussen Walen en Vlamingen. Zo werden van februari 1915 de krijgsgevangenen in andere kampen onder gebracht. Hierbij kregen de Vlamingen een betere of liever minder slechte behandeling dan hun Waalse medestanders.

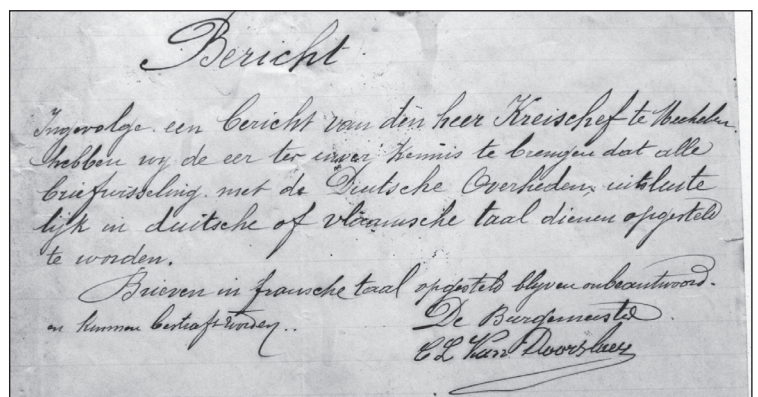

De professoren van de Vlaamse Hogeschool met onder meer Jules Mees tijdens een gezellig onderonsje (©Archief de Redactie)

Aan het generaal-gouvernement werd een 'Politische Abteilung' toegevoegd. Die was gelast met de uitvoering van de 'Flamenpolitik'. Op 31 december 1915 verwezenlijkte zij de lang verwachte vervlaamsing van de Gentse Universiteit. Bornemnaar Jules Mees werd er benoemd als professor. Op 24 oktober 1916 opende de Vlaamse Hogeschool haar deuren. Duitsland wachtte rustig tot de tijd rijp was om zijn 'Flamenpolitik' door te voeren. Ze werden daarbij geholpen door de duurte van en het gebrek aan basisproducten. Die konden de mensen wel vinden aan normale prijzen in de winkels van 'Volksopbeuring'. En dat gaf de mogelijkheid om meer mensen te bereiken. Na de bevrijding kregen de professoren en studenten zware straffen en hun diploma's werden ongeldig verklaard. De Belgische overheid besefte wel dat zij de vernederlandsing niet voor zich kon blijven uitschuiven. Het zal echter nog duren tot 1930 vooraleer de Gentse Universiteit volledig Nederlandstalig zou worden.

Activistische Vlaamse kriebels in de streek

In tegenstelling tot onze buurregio liep men in het Klein-Brabantse niet erg warm voor de Vlaamse zaak. De Vlaamse bewustwording groeide stilaan, zij het passief, maar de gemeenten waren nog grotendeels in handen van de Franstalige adel en grootgrondbezitters. De landbouwers moesten bij hen land en boerderijen pachten en waren bijgevolg erg afhankelijk. Ook de opkomende industrie was voornamelijk in handen van Franstaligen: de Tanneries, Sapia, enz. Het was bijgevolg niet zo evident om openbaar zijn mening te geven. Er was zeer zeker een oprecht Vlaams gevoel, maar laat ons zeggen dat het binnenskamers bleef.

De 'Kreis-chef' besliste dat de officiële brieven enkel in het Duits of in de 'Vlaamse taal' mochten worden opgesteld. Burgemeester Van Doorslaer van Mariekerke hield zich daar ook strikt aan. (©Gemeentearchief Mariekerke)

In de ons omliggende regio waren er nochtans wel een aantal Vlaamse broeihaarden. Maalder Pieter Jan Claes uit de Nielse wijk Hellegat probeerde ook Boom mee voor zijn Vlaamse kar te krijgen. In de cinemazaal Rubens te Hemiksem hingen in maart 1918 450 toehoorders aan de lippen van spreker Jef Van Extergem. In Hemiksem was ook een succesvolle afdeling van de Groeningewacht 'Voor Taal en Volk' actief. In cinema Excelsior te Niel lokte een 'Vlaamse Voordracht' meer dan 400 betalende toehoorders. In Malderen was professor Conrad van Craynest als vluchteling uit Moorseele aanbeland. Hij was er leraar aan de jongensschool en wierp zich op als begeesterd redenaar. Het gemeentebestuur, bestaande uit katholieken en liberalen, vormde ook het 'comiteit' en ze ontzegden dertig gezinnen steun omwille van hun activistische gezindheid. Ook in Steenhuffel werd schrijver Edward Van den Eede om dezelfde reden bijstand ontzegd. Op 23 januari 1918 werd in zaal 'De Groene Vlag' te Malderen een Vlaamse meeting gehouden. In Rupelmonde was eveneens een sterke Vlaamse werking. Op 30 september 1917 was er in de zaal van de Nederstraat een vergadering met 200 aanwezigen. Daarna, op 20 oktober, waren er slechts 50 aanwezigen, maar daar zat de timing voor iets tussen. Op hetzelfde ogenblik immers sprak René De Clerck op een meeting te Temse. Willebroek richtte op 28 september 1918 een Vlaamse feestnamiddag in met de 'Vlaamse frontpartij'. Er was ook de 'Vlaamsche kring-Voor Taal en Volk'. Zij richtten in zaal 'Madelon' vanaf december 1916 regelmatig infovergaderingen in.

Alwie nog iets gevoel heeft :

Voor ons rampzalig **VADERLAND**,
Voor onzen edelen **KONING**,
Voor onze dappere **JONGENS**.

BLIJFT WEG

van de vergadering op
Zondag 18 Maart,
in de Roos, te Bornhem.

In het Vlaams bastion Temse was eind februari 1917 een succesvolle meeting gehouden. Daar werd geopperd om de boodschap ook 'over de brug' uit te dragen. Zij hadden in Bornem een contactpersoon gevonden in de persoon van mr. Sleebus en hadden hem een pak propagandamateriaal bezorgd. Tevens werd een meeting aangekondigd in zaal 'De Roos' op zondagnamiddag 18 maart om 4 uur. 's Nachts staken tegenstanders strooibriefjes in de brievenbussen met de raad om niet naar de meeting der flaminganten te gaan. Logisch gevolg was dat de Vlaamse namiddag op een sisser uitdraaide met maar 18 aanwezigen, de waard en zijn gezin inbegrepen. Uit Wintam waren bovendien enkele mannen gekomen om het de sprekers moeilijk te maken. Een week later kwam een Duits soldaat de lettertypen bij drukker De Maeyer vergelijken met het strooibiljet tegen

de meeting. In 'Het Vlaamsche Nieuws' stond een artikel over de gekelderde meeting in 'De Roos', waarin de schuld bij schepen De Maeyer werd gelegd, die tot de 'passivisten' werd gerekend.

Kalfort stond op het gebied van de Vlaamse strijd in Klein-Brabant vooraan op de barricaden. Op 26 augustus 1917 was er een meeting te Kalfort in zaal 'Loza'. Het was echter de 'Groeningewacht' uit Willebroek die voor de inrichting zorgde. Sprekers waren August Borms, Hugo Van den Broeck en Jan Baptist Bellefroid. Hugo Van Den Broeck zei nog in laatste instantie af. Het verslag in 'Het Vlaamsche Nieuws' was erg lovend over het verloop van de avond. De zaal liep overvol. Ongeveer 800 mensen uit alle lagen der bevolking lieten geen enkele stoel onbezet. Een fragment uit het krantenartikel: 'Vooraf Dr. August Borms, de klok van Vlaanderen, legt ons in breede, lange trekken het ganse verloop van den activistischen strijd uit en meer dan twee uren hangen de toehoorders aan zijn lippen. De eenvoudige harten daar voelen het wel dat de ware apostel die het oprecht en goed meent met zijn volk voor hen staat. Evenals gij thans naar hier ter bedevaart zijt gekomen om aan Onze-Lieve-Vrouw van Calfort de gunst af te smeken uwe ongelukkige broeders, die het noodlot met blindheid sloeg, de oogen weder te openen, zoo bidden wij haar thans ook en zijn wij met ons Vlaams Evangelie naar hier gekomen opdat zij, de Heilige Maagd, ook eindelijk de oogen van ons dierbaar verdrukte volk moge openen, zoo begint Dr. Borms, en zijn kloeke woord dringt door tot de harten der aanwezigen en doet de eerlijkste snaren trillen van ontroering.'

Uitnodiging voor de eerste openbare vergadering van de flaminganten in Kalfort, ook gericht op de talrijke bedevaarders (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

De eenvoudige harten daar voelen het wel dat de ware apostel die het oprecht en goed meent met zijn volk voor hen staat. Evenals gij thans naar hier ter bedevaart zijt gekomen om aan Onze-Lieve-Vrouw van Calfort de gunst af te smeken uwe ongelukkige broeders, die het noodlot met blindheid sloeg, de oogen weder te openen, zoo bidden wij haar thans ook en zijn wij met ons Vlaams Evangelie naar hier gekomen opdat zij, de Heilige Maagd, ook eindelijk de oogen van ons dierbaar verdrukte volk moge openen, zoo begint Dr. Borms, en zijn kloeke woord dringt door tot de harten der aanwezigen en doet de eerlijkste snaren trillen van ontroering.'

UIT PUURS

Prachtig geslaagde Volksvergadering te Calfort

Verleden Zondag werd, door de Groeningewacht van Willebroek en omstraken, eene tegenprekelijke volksvergadering belegd te Calfort (bij Puurs).

Voor eene bomvolle zaal, eenvoudige boeren en werklieden, burgers en zoo meer vrouwen en jonge meisjes, hebben de heeren Dr. August Borms, J. B. Bellefroid en de voorzitter der vergadering, die den derden afwezigen spreker verving, het heerlijk Vlaamsch evangelie verkond. Meer dan drie volle uren stonden die brave, eenvoudige menschen daar met de grootste aandacht te luisteren. En wij zagen het hoe zij herhaaldelijk instemmend knikten, hoe bij velen tranen van ontroering doch ook van verontwaardiging over de wangen rolden, wanneer een beeld werd opgehangen der stiefmoederlijke, verraderlijke behandeling van het Vlaamsche volk door het België, dat ons sinds 1830 tot nu voortdurend zoo ondankbaar heeft behandeld.

De heer Bellefroid geeft een treffend beeld van de achterlijkheid, van de verongelijking, welke onze Vlaamsche werklieden en boeren steeds hebben ondergaan. Hij vertelt ons van de verwaarloozing van het Vlaamsch onderwijs en vooral het vakonderwijs, van de lage loonen in de doodende nijverheidsinstellingen, als zinkfabrieken, steenbakkerijen, huisarbeid, enz., en daarentegen de begunstiging der Walen over 't algemeen. Dit alles staft hij door onomstootbare bewijzen, en 't is een toejuiching zonder einde bij 't sluiten zijner rede.

Dr. Borms, de klok van Vlaanderen, legt ons in breede, lange trekken het gansche verloop van den activistischen strijd uit en meer dan twee uren hangen de toehoorders aan zijn lippen. Die eenvoudige harten daar, voelen het wel dat de ware apostel die het opricht en goed meent met zijn volk, voor hen staat. « Evenals gij thans naar hier ter bedevaart zijt gekomen om aan Onze-Lieve-Vrouw van Calfort de gunst af te smeeken uwe ongelukkige broeders, die het noodlot met blindheid sloeg, de oogen weder te openen, zoo bidden wij Haar thans ook en zijn wij met ons Vlaamsch Evangelie naar hier gekomen opdat zij, de H. Maagd, ook eindelijk de oogen van ons dierbaar verdrukte volk moge openen. » Zoo begint Dr. Borms, en zijn kloeke woord dringt door tot de harten der aanwezigen en doet de eerlijkste snaren trillen van ontroering. Hij verklaart ons het heele waarom van onzen strijd, van de trouwelooze breuk door de franskiljons van den Godvrede, hier en achter 't front, tot de smadelijke bejegeningen waaraan onze arme broeders in de loopgraven thans nog immer zijn blootgesteld. Hij bewijst ons hoe alleen bij den Raad van Vlaanderen heil voor ons volk is te zoeken en dat niet wij de afvalligen, de landverraders zijn, maar wel de Belgische regeering in den Haver, die verraad pleegt aan ons volk, tijd vindt om eerlijke, Vlaamsche strijders te treffen, maar zegt thans geen tijd te hebben om aan de Vlamingen de verzekering van hun bestaan na den oorlog te geven en van nu af maatregelen te nemen om de onrechtvaardige toestanden waarin onze soldaten en ons volk leven, te doen ophouden. Onnoodig te zeggen dat de spreker herhaaldelijk door geestdriftige toejuichingen werd onderbroken en bij 't einde zijner rede hem een ovatie zonder weerga te beurt viel.

Gemeente PUURS (Calford) 24/8/17 1/3

Groote Vlaamsche Volksvergadering

Op ZONDAG 26 AUGUSTUS 1917, te 4 uur (Duitsche tijd), wordt er te Calfort (Puurs), in de zaal « LOZA » een Groote VOLKSVERGADERING gehouden.

Zullen als sprekers optreden :

de Heeren : **Dr Aug. Borms**
J. B. Bellefroid
Hugo Van den Broeck.

Burgerij, Landbouwers en Werklieden, allen naar de zaal « LOZA », daar op deze vergadering bijzonder over de dringende en immer verwaarloosde belangen van het Vlaamsche Volk zal gesproken worden.

Het woord is vrij ! Tegenspraak wordt gewenscht.

DE GROENINGERWACHT VAN WILLEBROEK.

Z. N° 8005 - D 952 - Druk, De Witte, Turnhoutschelaan, 350, Bergerhout

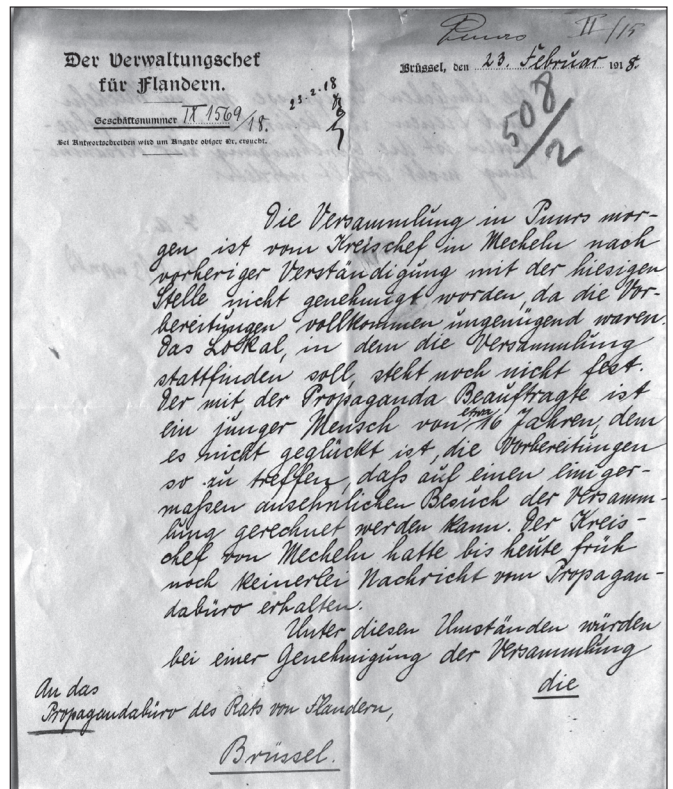
Vlaamse Volksvergadering met August Borms in Calfort voor een overvolle zaal zoals uit bijgevoegd krantenartikel blijkt (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Na drie uur aandachtig luisteren, regelmatig afgewisseld met goedkeurend jaknikken en enthousiaste toejuichingen, werd de avond afgesloten met het zingen van de 'Vlaamse Leeuw'. Enkele studenten hadden getracht tijdens de voordrachten met de woorden van Jan Frans Willems hun afkeer aan het activisme te tonen. Willems had gesteld: 'Ons volk moet weer groot worden uit de eigen kracht van dat volk zelve'. Zij verweten de activisten gebroken te hebben met 'vader' Willems. Borms kon het volk weer op zijn hand krijgen en de studenten dropen af.

Op zondag 10 februari 1918 was er een activistische meeting te Oppuurs gepland. Zij zou doorgaan in café Belle-Vue, bij de weduwe Moons om 10:30 uur. Er was vooraf veel protest geweest van tegenstanders. Zij hadden zelfs voor de deur een kar met stenen afgekipt, met de boodschap: 'Om ze buiten te kegelen'. Acht Duitse soldaten waren opgeroepen om een oogje in het zeil te houden. Maar de herberg, na de hoogmis normaal nokvol, bleef nu op drie man na leeg. De sprekers keerden onverrichter zake terug naar huis. Nochtans was er in Oppuurs een meer dan gewone belangstelling voor de Vlaamse zaak. Op een lijst opgemaakt na de oorlog bleken toch wel een aantal mensen achter de schermen hand- en spandiensten te hebben verricht: kleermaker Cornelis Lauwers, zijn zoon en onderwijzer Petrus Lauwers en een andere onderwijzer, Alois De Bleser uit Sint-Amands. Alois De Bleser was de jongere broer van Emmanuel, welke een tijd als vermeend activist in het Duitse kamp Göttingen verbleef. Alfons

Schellekens dreef handel met de Fruitcentrale te Brussel. Dat was toen ook voldoende om een stempel achter je naam te krijgen. De winkel van 'Volksopbeuring' werd gerund door stationschef Juliaan Huybrechts en zijn vrouw die van Duitse afkomst was. Ook onderwijzer De Bleser hielp mee bij de uitbating. In Sint-Amands werd de winkel van 'Volksopbeuring' gehouden door Frans De Bleser, die bij zijn ouders Karel De Bleser-Servaes aan de Keten woonde, waar ook de winkel was. Men kon er terecht vanaf juli 1918.

Op 17 februari 1918 was te Lippelo bij Louis Vastmeer in herberg 'De Grote Hert' een activistische meeting gepland om 3 uur. De vergadering was ingericht door brouwer Jozef Smet. De meeting liep in het honderd om verschillende redenen, opgesomd door de inrichter: er was geen ruchtbaarheid aan gegeven, er waren geen strooibrieven rondgedeeld, er was het lof om twee uur en de burgemeester was door de Duitse overheid verwittigd, maar had de bevolking in het ongewisse gelaten. Het propagandacomité van Lier dat voor de uitvoering moest zorgen, kaatste de bal terug. Zij waren pas op 16 februari, één dag voor de geplande meeting, officieel op de hoogte gebracht en hadden al vernomen dat ze door de bevolking werd tegengewerkt. De pas aangestelde hoofdonderwijzer Frans Adriaensens werd door sommige inwoners als flamingant bestempeld. Vooral in de kleine gemeenten was een correct taalgebruik al voldoende en ook zijn beschaafde manier van omgang strookte niet met hun levenswijze. Hij verborg zijn Vlaamse gevoelens nooit. Met eigen geld startte hij een bibliotheekwerking in Lippelo. Geleidelijk vloeide bij de meeste inwoners de argwaan weg omdat het vaak de 'meester' was die brieven met allerhande verzoecken en vragen voor hen schreef. Ook stond meester 'Sooi' met zijn tuba aan de wieg van de lokale harmonie Sint-Cecilia, waar hij de medestichter van was.

De meeting in Puurs werd door de 'Kreis-chef' van Mechelen afgelast (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Op zondag 24 februari 1918 om 5 uur was te Puurs een meeting gepland in het lokaal der fanfare. Zij werd ingericht door gewezen griffier Denis De Block – sinds januari 1915 was hij geschorst als griffier van het Vredegerecht – die kandidaat was voor het bestuur van de Gouwraad. Als spreker was Hugo Van Den Broeck uit Elsene aangekondigd. De meeting werd op 23 februari met een brief van de 'Verwaltungschef' afgelast. Hij wees op het feit dat op dat ogenblik nog geen exacte plaats of zaal was voorzien en dat de propaganda werd gevoerd door een 16-jarige 'jünger mensch', de zoon van Denis De Block. De Block trachtte dan een nieuwe meeting te beleggen op 10 maart om 5 uur. Hij hoopte op een aanwezigheid van 500 toehoorders en verwees naar de meeting op 27 augustus 1917 toen Borms sprak voor 800 mensen. Waarschijnlijk bedoelde hij hier de meeting in Kalfort op 26 augustus. Op 1 september 1918 schreef De Block een brief naar het 'Centraal Vlaamsch Propagandabureau', waarin hij zijn beklag deed over de 'Vlaamse toestand binnen Puurs'. Vooral het afgelasten van de meeting, waar tot vijfmaal toe een aanvraag voor was gedaan, viel hem zwaar.

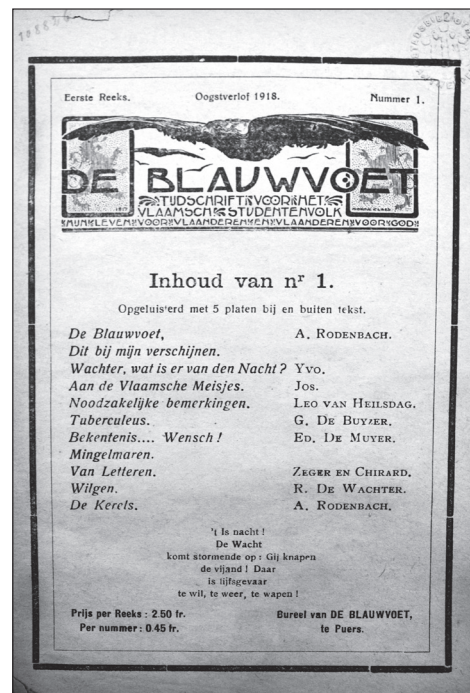

Denis De Block, links met de fiets, zocht zijn heil bij de Raad van Vlaanderen (Eigen archief)

Tijdens de winter 1917-1918 werden ter vervanging vergaderingen in herbergen georganiseerd, een succes volgens De Block in een schrijven van hem op 1 september 1918, al kan je tussen de regels lezen dat vele mensen kwamen in de hoop een persoonlijk probleem door de 'Raad van Vlaanderen' te zien opgelost. Hij stak ook niet onder stoelen of banken dat er meer tegenwerking dan onverschilligheid was. In het verleden was er iemand die 'Het Vlaamsche Nieuws' rondventte. Hij moest echter alle dagen te voet naar Antwerpen om de krantjes op te halen. De verkoop was met 200 stuks heel bevredigend. De man besloot echter naar Duitsland te gaan werken. Een 17-jarige die overnam, hield het slechts enkele weken vol omdat de verkoop was teruggevallen tot 50 stuks. De plaats werd ingenomen door de 'Morgenbode', de 'Antwerpsche Courant' en enkele plaatselijke kranten die 's zondags in grote oplage werden verspreid. Griffier De Block zette zijn aanklacht verder en ditmaal kwam de kerkelijke overheid aan de beurt: 'Er heerscht terrorisme. Van op de kansel worden de "verraders" gehekeld. Judas wordt er zelfs met de haren bijgeslept in de Sint-Pieterskerk en in de O.L. Vr. kerk wordt zelfs over de gal gesproken.' t Gaat zelfs zoover dat de

Vereeniging "per Cruces ad Lucem" er zich mede bemoeide'. Ook van ordehandhavers was blijkbaar niet veel hulp of sympathie te verwachten: 't Spuug wordt op ons gespogen door handhavers der orde. De politiekommisaris is ons vijandig en toch krijgen we in Puurs 4 of 5 debatavonden; dan is het activisme in Puurs gewonnen en met Puurs als hoofdplaats van 't kanton gansch Klein-Brabant. Dat is stellig want 't werkvolk is met ons als we opkomen.' Hij argumenteert verder: 'In 't gemeentebestuur is de toestand al even ellendig, daar wordt dan toch nog 'n activist aangetroffen. Zo is den toestand op Vlaamsgezind gebied in Puurs, en de toestand is verre uit insgelijks zoo in de omliggende kleine gemeenten, die niets doen dan de groote naäpen in alles; ook in 't Activisme als 't hier plaats kan vinden. Dat is niet moeilijk, de tijden zijn rijp, de winter staat voor de deur, opperbest geschikt. Een zaal is onze macht en 'k wenste een Vlaamsche kinema in werking te brengen of zou hulp van hoogerhand weerom ontbreken? Het bloed van 't volk schreeuwt Vlaamsch.'

Met andere woorden, de werking van Puurs en De Block werden door de hogere leiding niet hoog geschat. Dat kan te wijten zijn aan een doorlichting van de activistische werking in het kanton Puurs in de lente van 1918. Op 23 mei 1918 stuurde verslaggever Lode De Mey zijn beschouwingen naar het propagandabureel. Dat was niet erg lovend voor het kanton en al zeker niet voor Denis De Block. Anderzijds werd het maandloon van De Block vanaf januari 1918 door het 'Vlaamsch propagandabureel' uitbetaald. In zijn dossier bevindt zich een

In Puurs werd in november 1918 gestart met de uitgave van een Vlaams Studentenblad 'De Blauwvoet' (©Erfgoedbibliotheek Antwerpen)

Gemeente Bornhem

Op ZONDAG 18 MAART, om 4 ure (T.U.)
in de Feestzaal « De Roos »
bij den heer Louis Van d-n Bossche

**Groote
Volksvergadering**

waar als sprekers zullen optreden :

M. Jozef VAN WETTEREN
M. A. ROELOF

met het onderwerp :

**Vlaanderen's Vaderlandschen
Strijd voor ons Recht**

Al wie het met de toekomst van Vlaanderen goed meent, al wie de belangen van ONS volk wil dienen, kortom, al wie zijn vaderlandschen plicht in deze benarde tijden wil doen en nauwkeurig worden ingelicht over den huidige Vlaamschen strijd en het

BEVORDEREN VAN DEN VREDE

verzuime niet deze hoogst belangrijke vergadering bij te wonen.

Nadere toelichtingen of tegenwerpingen zullen door de aanwezigen mogen gemaakt worden na de voordracht.

Ingericht door :
De Groeningewacht (Antwerpen)
De Vlaamsche Landsbond

Drukk. De Vos-van Kleef. Z. N. 4663, 8-3-17.

lot steekkaarten waar per gemeente alfabetisch alle vooraanstaanden, handelaars, herbergiers en anderen zijn opgenomen en waarbij elk een beoordeling achter zijn naam kreeg: P voor passief, A voor actief met in de meeste gevallen nog een persoonlijke beoordeling.

Verslag over den propagandatocht in het kanton Puers. (door Lode De Mey)

Algemene beschouwingen:

De gemeenten Hingene met Wintam als gehucht, Bornhem met Luy(t)pegem en Bran(d)st als gehucht, de Weert, Mariekerke, Sint-Amands, Lippelo, Puers en Calfort stonden er voor den oorlog in Vlaamschgezindheid zelfs op eenige dorpen zeer vooruitstrevend. De verschillende afdelingen van het Davidsfonds, hadden talryke leden, Bornhem alleen telde er 250. Wanneer we dien toestand vergelijken met de onverschilligheid die thans overal op deze gemeenten heerscht, het openlijk optreden tegen ons, door hen die zelf voor den oorlog hevige flaminganten waren, moet ons niet te zeer ontmoedigen. Wanneer we doordringen in de oorzaken van deze houding mogen wij ons verheugen dat er nog activisten zijn in de gemeente waar om zoo te zeggen nog niets is gebeurd. Ik zal hier in 't kort verslag geven over den toestand in de verschillende gemeenten.

Hingene met het gehucht Wintham: het gehucht is in vreedestijd een bolwerk van flaminganten geweest. Het onderwijzend personeel had daarvan de leiding. Van heel de groep schijnt er nog maar één te zijn die ons genegen is: de heer Verstraelen, hoofdonderwijzer. Hier verblijven ook vele vluchtelingen die onder de leiding staan van een West-Vlaamsch priester. Deze priester heeft ook het toezicht over de vluchtelingen in de omliggende gemeenten. Hij is onze zaak zeer genegen. Het gemeentebestuur, katholiek, met den burgemeester aan het hoofd is onverschillig, werkt ook niet tegen. Hij is onderhevig aan de invloed die uitgaat van de gemeente Bornhem.

Bornhem met de gehuchten Buyteland, Luy(t)pegem en Bran(d)st. Het Davidsfonds dat hier voor den oorlog 250 leden telde en onder de leiding stond van Dr. Mees, was eigenlijk een franskiljonsnest, daar ging geen kracht van uit. De leden

gebruikten de Fransche taal onder elkaar. De wensch voor de vervlaamsing der Gentsche Hoogeschool door de gemeenteraad gestemd, werd hevig bekampt door den burgemeester, zelfs zoo erg dat zonder het krachtdadig optreden van dhr. De M(a)eyer toenmaals den eenige overtuigde flamingant in de gemeenteraad en schepene van Onderwijs, hij niet zou gestemd geweest zijn. En diezelfde heer burgemeester was van het Davidsfonds. Zie hier nu den lijst van de verschillende voorname personen van de gemeente met hun verleden en standpunt waarop zij thans staan:

Cammaert: Burgemeester, katholiek, franskiljon.

Poodts: Schepene, katholiek, Davidfondscher, franskiljon, heeft het onderwijs onder zich. De toestanden door het onderwijzend personeel aan den heer Verrijken aangeklaagd en door deze overgemaakt aan het gemeentebestuur zijn nog niet veranderd. Het gemeenteonderwijs is er ellendig en streng onderzoek dringt zich op. Er bestaan 1 jongensgemeenteschool en 3 aangenomen kloosterscholen, verdeeld als volgt: 2 nonnenscholen en een school van kristelijke broeders. De onderwijzers hebben hunne wedde van 1914 nog niet ontvangen.

Verhasselt: Hoofdonderwijzer, franskiljon, misbruikt zijne leerlingen om in den hof te werken.

Brijs: Katholiek, Vlaamschgezind, passief, onderwijzer.

Van Meerbeeck: Katholiek, Vlaamschgezind, passief, onderwijzer.

Van der Stappen: Katholiek, Vlaamschgezind, passief, onderwijzer, is onze strijd niet ongenegen, woont op het kasteel van den Graaf.

Secretaris: Katholiek, onverschillig.

Pastoor: Vlaamschgezind, nog passief doch niet ongenegen, voorzitter van het comiteit.

Verbist: Onderpastoor, onverschillig lid der comiteit.

De Ceulenaer: Onderpastoor, Vlaamschgezind, passief, houdt zich bijzonder bezig met het opleiden van sprekers in sociale werken, leider van den studiekring.

De Maeyer: Katholiek, vroeger schepene en hevig flamingant, door de Duitschers afgezet; leider nu van het comiteit. Deze is de bewerker van het mislukken der eerste meeting; heeft veel invloed op het volk. Doch hevige klachten worden tegen hem geuit. Nationaal comiteit en gemeentewinkel staan onder één en hetzelfde comiteit. Mag dat?

Cammaert: Koster, onverschillig lid van het comiteit.

Madame De Maeyer en madame Cammaert: beiden magazijniersters in het comiteit, spelen daar den baas.

Pater Leo: van de Benedictijnenklooster daar, Nederlander, lid van het comiteit.

De Prior van het klooster: gelast zich met de soepbedeling, er gaat een slechte geest tegen ons uit van het klooster; zij bevechten ons op geheime wijze.

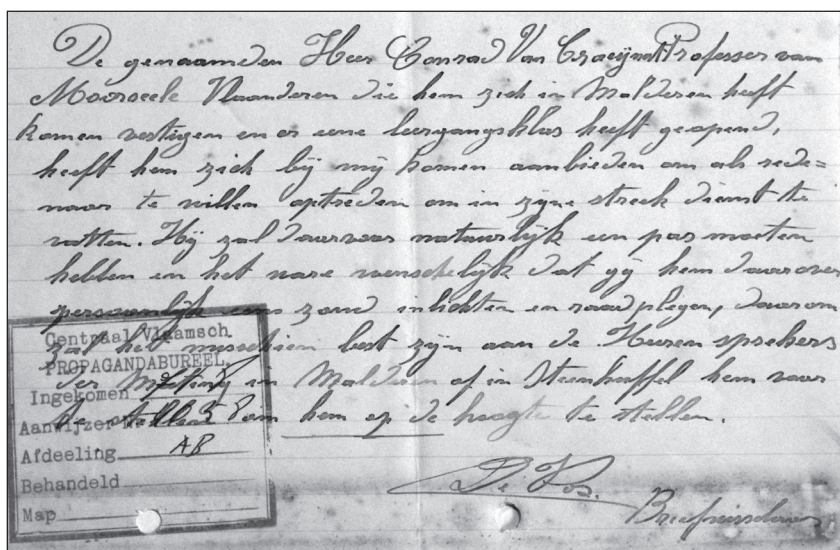
Van Roy(en): Katholiek, Davidsfondser en franskiljon.

Sleebus Benoit: actief toch bedekt, handelsreiziger, katholiek.

Dr. Mees: Hoogleraar aan de Gentsche hoogeschool, katholiek, voorzitter van het Davidsfonds, actief, 3 broeders der kristelijke school zijn actief en werken in het geheim. Zij staan met Dr. Mees in betrekking, ontvangen van hem alle aktieve bladen en brochuren. Het is van veel belang dat men den Heer Mees in den propaganda krijgje, daar hij goed gekend is. Kunnen wij den Heer Mees bewegen openlijk op te treden in Bornem dan zou dit een groote keering kunnen brengen in de gedachten der burgers en familieleden van den heer Mees die tot de voornamen der gemeente behooren. Op mijn aandringen verborg Dhr. Mees zich achter zijn professoriaat. Doch dit is slechts een uitvlucht, de ware reden is dat hij niet graag in botsing komt met deze menschen. Het goede middel daarvoor biedt een vertakking voor Volksopbeuring van uit Puurs in Bornhem te stichten, en hem mede in het bestuur te zetten, zodoende geraakt hij er stilaan in.

De Heer Felix Eyskens: Kunstschilder, Kloosterstraat, vrijdenker, is ons zeer geneegen en wordt gaarne gezien in de gemeente. Vlugschriften door mij verspreid te Bornhem:

Aan het Vlaamsche Volk, Vlaanderens weezang, Aan den IJzer, de Raad van Vlaanderen, Praatjes van onze Pee, Priester Van der Meulen, Bladen van Het Vlaamsche Nieuws, Ons Land, De Nieuwen Tijd.

In Malderen bevond Vlaamsgezind professor Conrad Van Craeynest zich tussen de vluchtelingen uit Moorslede. Hij had zich aangeboden om de gevluchte leraars te vervangen en was met een klas begonnen. (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

Branst:

Hoofdonderwijzer op den Bran(d)st: Vlaamschgezind, de onderwijzer van zijn school is zeer Vlaamschgezind.

De Pastoor op den Bran(d)st: Vlaamschgezind en ons genegen.

Mariekerke:

Van Meerbeeck: Hoofdonderwijzer te Mariekerke, actief, schijnt de man te zijn die als briefwisselaar op te treden om de verschillende gemeenten en de onderwijzers te bewerken. In Bornem is op dezen ogenblik geen enkele zaal ter onzer beschikking. Er bestaan ook gegronde klachten tegen kolenverdeling, de menschen ontvangen niet hunne gewicht, de kolen worden beneden in het schip gewogen zoodat de menschen geen kontrol kunnen houden.

Weer(d)t:

de burgemeester dezer gemeente, een krachtdadige kerel, is ons niet ongenegen, hij is de spil van allen en bemind door de bevolking dezer kleine gemeente.

Puurs: in deze gemeente is er openlijk tegenstand, meer dan onverschilligheid.

Alfons (S)tas: Burgemeester, katholiek, onverschillig, groote nulliteit.

Maes: Secretaris, katholiek, Vlaamschgezind, passief, niet geheel ongenegen.

Dokter Maes: Schepene, katholiek, flamingant, passief.

Nuten: Schepene, katholiek, onverschillig.

De Wachter: Gemeenteontvanger, katholiek, neef van den Bisschop, hevig actief geweest tot de reis naar Berlijn, nu passief, dit feit wordt door de franskiljons uitgebuit.

Van den Houtte (Jos): Hoofdonderwijzer, bedekt activist.

Huygens August: onderwijzer, Vlaamschgezind, ons niet slecht gezind, is te bewerken. De twee andere onderwijzers zouden ook kunnen bewerkt worden.

Nonnenschool: Verfranscht, betalend, de onderwijzeressen onverschillig.

Pastoor Deken: (August Raymaeckers) voor den oorlog Vlaamschgezind, nu openlijk tegen ons. Hoofd van het comiteit, dat schijnt een franskiljonse gedoe te zijn.

Verhagen (Joannes): Onderpastoor, voor den oorlog goed gestemd, nu onverschillig.

Heylen: Onderpastoor, voor den oorlog goed gestemd, bestuurder der patronagie, passief.

De Block: Griffier aan het Vredegerecht, actief, katholiek.

De Vierman Alexander: Politiekommisaris, Katholiek, franskiljon, werkt openlijk tegen.

Pastoor O.L. Vrouwparochie (Kalfort): openlijk tegen ons, verwijt priester Van der Meulen een slecht priester te zijn.

Smet: Bouwkundige, Botermarkt, actief, Katholiek.

Sleebus BEF: Handelaar Botermarkt, bedekt actief, katholiek.

Bosserez Hector: Hovenier, Calfort, actief, Katholiek.

Bosserez Edgard: Bureelbeambte, Calfort, actief, Katholiek.

Huyghens L.: Hovenier, Calfort, actief, Katholiek.

Apers I.: Griffierklerk, Sauvegarde, actief, Katholiek

De Wachter Albert: Brouwer, zoutzieder, Klein Mechelen

De Wachter R.: Gemeentebeambte, Calfort, actief, Katholiek.

Smet: Brouwer, Lippelo, Katholiek, actief, gemeenteraadslid Lippelo.

Twee rustende priesters, zijn openlijk tegen ons.

Er moet getracht worden een groep te stichten tusschen al de activisten der verschillende gemeenten die rond Puurs liggen. De groep moet trachten te reiken dat er in elke gemeente een briefwisselaar is. Daarom moeten eerst ontwikkelde personen der verschillende gemeenten bereikt worden door bladen en vlugschriften. Te Puurs komt een afdeeling van Volksopbeuring, het ware wenschelijk dat die vertakkingen had in de verschillende gemeenten, zoodoende zou er voeling komen met het lagere volk, en konden deze bewerkt worden. Te Puurs zijn een 50 tal Kristelijke werklieden voor wien het wenschelijk ware een meeting in te richten, deze zouden persoonlijk worden verwittigd, zoals blijkt nog een schoon veld te bewerken in het kanton Puurs en omliggende. Het is vooral noodig dat het Propagandabureel van Mechelen hier een

Volksopbeuring

Vereeniging tot
Stoffelijke en Zedelijke Volksverheffing

AFDEELING : PUURS

Kantoor : 91, Botermarkt, 91.

M.M.,

Wij hebben de eer en het genoegen Ued. de stichting bekend te maken van eene afdeeling „VOLKSOPBEURING” te PUURS, 91, BOTERMARKT.

De afdeeling strekt zich uit over al de gemeenten van het Kanton.

„VOLKSOPBEURING Puurs” is eenvoudig eene onderafdeeling van de machtige samenwerkende Vennootschap „Volksopbeuring” hoofdzetel te Brussel, die staat onder de hooge bescherming van :
Z. D. H. Monseigneur H. Van de Wetering :
Aartsbisschop van Utrecht.

Z. Ex. Jhr. A. F. de Savornin-Lohman :
Lid der Staten-Generaal, Minister van Staat.

Mr. Th. Van Welderen Baron Rengers :
Lid der Staten-Generaal ;

en andere Hollandsche hogere geestelijke en wereldlijke waardigheidsbekleeders.

VOLKSOPBEURING is een zuivere Vlaamsche vereeniging ; alle briefwisseling met de leden moet dus in onze moedertaal gebeuren. Zij onthoudt zich evenwel van alle inmenging in den Vlaamschen strijd of in politieke geschillen.

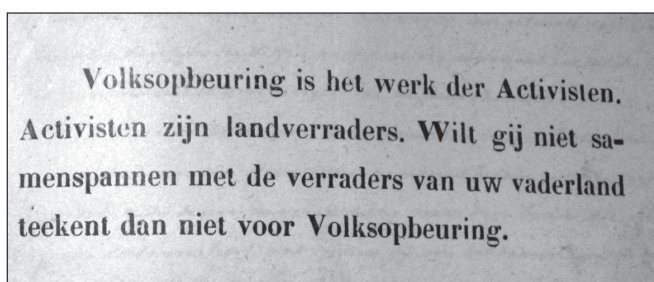
De Puurse winkel 'Volksopbeuring' kwam aan de Botermarkt (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

goed oog in het zeil houdt, anders lopen de weinige aktieven verloren. De Heer De Block, Griffier, die hier zoowat aan 't hoofd staat is niet de man daarvoor, hij wordt in de gemeente Puurs en omliggende gemeenten aanzien als een man die niet wel is in zijn hoofd. Wanneer er werkelijk een nieuwe leider wordt gevonden tusschen de verschillenden aktieven die ik bezocht, dan zal in korte tijd deze streek voor ons gewonnen zijn.

Getekend: Lode De Mey.

Het is een lange uiteenzetting geworden, maar die geeft ons een beeld van de toestand in Klein-Brabant en een indruk over de vooraanstaande personen. Dezen hadden het beleid in de gemeenten in handen en zij bepaalden ook de gestemdheid van het overgrote deel van de bevolking. In gemeenten waar het 'comiteit' activistisch gezind was, zag je een groot deel van de bevolking hun kant kiezen. Het gezegde 'Wiens brood men eet, diens woord men spreekt' is ook hier zeker op zijn plaats. Als tegengewicht voor het 'Nationaal Hulp- en Voedingscomité', het 'Comiteit', trachtten de activisten met een eigen dienst 'Volksopbeuring' te starten. Deze dienst bestond al in sommige omliggende gemeenten en had als doel sociale bijstand te leveren en het volk 'geestelijk en zedelijk op te beuren'. Er werden pakjes met levensmiddelen en boeken naar de krijgsgevangenen gestuurd, gezinnen in moeilijkheden werden zo goed als mogelijk bijgestaan. Een onderafdeling van 'Volksopbeuring' was 'Kolenverdeling voor Vlaanderen', een belangrijke troef omdat kolen steeds zeldzamer en duurder werden. Op 21 februari 1918 kreeg 'Volksopbeuring' een wettelijk karakter als samenwerkende vennootschap. De wensdroom om het 'comité' van de troon te stoten bleef bij een droom.

De komst van een 'opbeuringswinkel' in juni 1918 was groot nieuws in Bornem en werd toch met enige achterdocht gevolgd. Ook in de abdij wou men meer weten: 'Mr. Prior, die naar 't comiteit is geweest, had er niets van gehoord, maar wel horen bevestigen dat er in het kort te Bornem een activistenwinkel zou opgericht worden in het huis van Corneel Vermeir, alias "Nel Bazaar", Nieuwe Kouterstraat, met H. Blok, een 16-jarige snuiter van Puurs als kantonnale, J. Mees als lokale inspecteur, meneer Sleebus als lokaal president – dus allen vreemdelingen!' Of de winkel echt in de Nieuwe Kouterstraat werd geopend, konden we niet achterhalen. Wel was er een maand later een winkel bij Mil Van Fraeyenhoven. Pater Van Doninck: 'De "opbeuringswinkel" zegt men, zal bij Mil Van Fraeyenhoven geopend worden. Het comiteit van Antwerpen heeft kenbaar gemaakt dat de "Opbeuringsbeweging" moet aanzien worden als wel uitgaande van de activisten. Over Sleebus is men nog altijd in het onzekere of hij de directie van de opbeuringswinkel zal in handen nemen of niet. Er werden deze morgen tegen die activisten-volksopbeuring waarschuwingbiljetten rondgedragen of aangeplakt.'

De Bornemse 'Volksopbeuring' kreeg veel tegenwind, alle inwoners kregen dit pamflet onder de deur geschoven (©Archief Abdij Bornem)

Veel medewerking zal er blijkbaar niet zijn geweest. In de gezinsboekjes van het 'comiteit' werd opgetekend welke producten waren aangekocht en welke hulp was gekregen. Pater Van Doninck vermeldt nog in zijn dagboek: 'In de activistenwinkel van Mil Van Fraeyenhoven werd vandaag suiker verkocht. De baas heeft nogal heel wat moeite gehad om de gezinsboekjes in orde te krijgen, vermits het comiteit weigerde de zijne af te geven. De borgstelling van de gemeente schijnt ook niet meer van doen te zijn. Boze tongen vertellen dat de "Ster" (Brouwerij-mouterij) die borgsom zou gestort hebben.' Namens de gemeente werd op 12 juni 1918 een brief aan de 'Zivilkommissaris' gestuurd waarin het ongenoegen werd verwoord over de aanstelling van Benoit Sleebus. Hij werd aangesteld voor de verkoop van suiker, honing en andere in de 'Opbeuringswinkel'. Tot dan gebeurde dat steeds door het comiteit. Deze vroegen hun waarborg van 15.000 BEF terug, welke zij hadden gestort voor de aankoop en levering van suiker en broodsmeersel. Zij stelden voor dat deze zou betaald worden door Sleebus, die er dik aan verdiende.

In Sint-Amands kwam een winkel opgehouden door Karel, de zoon van schepen De Bleser. In Oppuurs kwam een winkel opgehouden door statieoverste Juliaan Huybrechts. In Puurs kwam de winkel aan de Botermarkt.

Raad van Vlaanderen voor onafhankelijkheid

Tijdens de Vlaamse Nationale landdag op 4 februari 1917 en met steun van de Duitse bezetter richtte de Activistische fractie van de Vlaamse Beweging de Raad van Vlaanderen op. Deze had tot doel een parlement voor Vlaanderen te zijn. Het moest de activistische politiek op één lijn krijgen en een schakel vormen met de Duitse autoriteiten. Op 22

december 1917, totaal onverwacht en zonder overleg, riep August Borms met steun van René De Clercq de onafhankelijkheid van Vlaanderen uit. Borms hoopte dat Duitsland de zelfstandigheid zou steunen, maar dat was niet het geval. De vergadering keurde totaal ontredderd het voorstel goed, maar dat leidde uiteindelijk tot de ontbinding van de raad. Er zou een nieuwe raad worden gekozen na de volksraadpleging, begin 1918. Die volksraadpleging voor onze streek ging door in Mechelen en verliep in totale chaos, waardoor de verkiezingen werden afgelast.

De tweede Raad van Vlaanderen werd gedegradeerd tot een adviserend orgaan voor de Duitsers. Het kwam onder de hoede van de 'Politische Abteilung'. De raad telde 93 leden, die in de gebouwen van de Brabantse provincieraad vergaderden. Kamerleden dienden alvorens hun mandaat op te nemen een eed af leggen. Deze luidde: *'Ik zweer trouw aan het Vlaamsche Volk. Ik zweer de zelfstandigheid van Vlaanderen te bewerken en te behouden, het geheim te bewaren, wanneer dit door den Raad bevolen wordt. Zoo helpe mij God.'* Het imago van de raad was niet zo rooskleurig. Hun samenwerking met de bezetter en vooral hun reis naar Berlijn werd door het grootste deel van de bevolking afgewezen. Anderzijds hadden zij zelf een lage dunk van de Vlamingen en schilderden hen af als 'lamlendig en onvolwassen', maar aan de andere kant poogden zij bij de Duitsers in een beter daglicht te komen. Zij beseften ook dat hun lot samenhang met dat van Duitsland. Eén van die pogingen tot toenadering waren de vergaderingen met dienstbetoon. Burgers kwamen langs met hun problemen of met smeebeden voor het krijgen van een gunst of het kwijtschelden van een straf. Zowat alles kon door de leden van de raad worden voorgelegd en bemiddeld bij elk bevoegd Duits bestuur. In de meeste gevallen was de tijd om te antwoorden te kort. Het eindoffensief was al ingezet en de wapenstilstand nabij.

W. 340

Göttingen, den 15-3-18.

Aan den Raad van Vlaanderen, Belisardstraat, 41, Brussel.

Heer A. Faignaert,
Propagandabureau.

Onderstaande vraag ben ik zoo vrij u aan te bevelen: Eduard Van Laer geboren 21 November 1887 te Bornhem, Prov. Oost-Vlaanderen, gehuwd, geen kinderen, krijgsgevangene te Göttingen, Brak 23, Stamnummer 1697.

Eduard Van Laer in 1914 gekwast, lag in het gasthuis te Leuven en werd daar op 4 December 1914 door de Deutsche overheid als invalied naar huis gezonden. Bij plakbrief van Oktober 1915, werd hij terug geroepen en naar Duitschland als krijgsgevangene overgebracht.

De bewijzen zijner afkeuring en invrijheidstelling van Dec. 1914 berusten bij zijne vrouw te Beveren-Waas, Breedstraat, 4/2 (Oost-Vlaanderen.)

Eduard Van Laer die een goed en betrouwbaar Vlaamschgezinde is, richt zich met vertrouwen tot den Raad van Vlaanderen om deze invloedrijke tusschenkomst, ten einde opnieuw zijne vrijlating te bekomen, te meer daar de meesten in 1915 opgeroepen, terug naar huis gestuurd werden.

Hopende op gunstig antwoord, Vlaamsche groeten.

Roosseeu
Afgevaardigde van den Raad van Vlaanderen,
Brak 8, Bormstraat, Kamp, Göttingen.

Barak 8, Bormsstraat, Göttingen was het adres van de afvaardiging van de Raad van Vlaanderen in het kamp (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Raad van Vlaanderen)

Ook uit Klein-Brabant kwamen heel wat vragen. In augustus 1918 kwam er een vraag naar hulp voor wijmenkwekers De Bauw uit Bazel en Merckx-Meys uit het Bornemse Buitenland. De wijmen werden opgeëist door het 'Central Einkauf Gesellschaft für België'. De prijzen die ze voor hun waren kregen waren ontoereikend. Daarom stelden de twee voor om hun wijmen te behouden en ze zelf te verwerken. Eventueel wilden zij Duitse opdrachten afwerken, maar zo konden zij hun werkvolk aan het werk houden. Die waren nu werkloos door gebrek aan wijmen. Bijkomend probleem was dat Jozef Roelandts uit Hingene het alleenrecht had verkregen om wijmen op te kopen aan 2 BEF de schoof. Mandenmakers die wilden werken, konden bij hem wijmen kopen aan 3 BEF per schoof. In de dorpscafés had men zijn rekening snel gemaakt. Men schatte dat hij een miljoen schoven had opgekocht. De man en zijn huishouden waren tot dan toe gezien als zeer godsdienstig en bekend als mild voor de armen. Nu kregen ze de stempel van Duitsgezinden en werden door iedereen gemeden. Zekere dag was een aanplakbiljet op de kerkdeur geplakt. Hierin werd gezinspeeld op zijn woekerhandel. Roelandts nam dit kwalijk en diende een aanklacht in te Puurs. Vrij snel werden de twee vermoed-

De wijnen werden door de Duitsers opgeëist voor het maken van beschutting en versterking van hun loopgraven. Mandenmaker Merckx moest de wijnen verkopen aan veel te lage prijzen en had zelf geen grondstoffen meer voor eigen mandenwerk. (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Raad van Vlaanderen)

delijke daders opgepakt en naar Puurs gebracht. Tijdens hun strenge verhoor bleven ze toch staalhard ontkennen. Merckx en Roelandts werden na de oorlog opgepakt voor hun vermeende samenwerking met de bezetter.

Bornemnaar Edward Van Laer (°1887) zat gevangen in het kamp van Göttingen. Hij was pas getrouwd en verhuisd naar Beveren waar hij werkte in de gasfabriek. Hij was als soldaat van het 5^e Linieregiment gekwetst in 1914 en hij verbleef een tijdlang in de kliniek te Leuven. De Duitsers stuurden hem naar huis als 'invalide'. In oktober 1915 werd hij opgepakt en naar Duitsland gestuurd, waar hij in een Duits hospitaal terecht kwam. Daar werd hij op 7 juni 1917 doorverwezen naar het krijgsgevangenenkamp Göttingen. Er was ook een brief van de gasfabriek van Beveren-Waas, welke hem graag terug aan het werk zou zetten. De vraag werd behandeld op 18 september 1918, enkel weken voor Wapenstilstand.

In opdracht van 'Kolenverdeeling voor Vlaanderen' deed schipper Jozef Van Assche uit Branst tal van kolentransporten naar Denderbelle, Aalst, Boortmeerbeek, Walem en Duffel. Zijn schip 'De Jonge Antoine', had echter sinds 4 januari 1918 geen brandstof meer, met gevolg dat zijn schip moest worden getrokken. Op de Dender en de Nete waren echter geen boottrekkers meer, zodat de schipper zijn eigen schip moest voorttrekken. Zijn vraag om een vat petroleum te krijgen, was in september 1918 nog in behandeling.

Leon Sandyck, ontvanger van de belastingen uit Lovendegem, stuurde op 23 januari 1918 een brief naar August Borms. Hij wou dicht bij Antwerpen werken, de geboortestad van zijn vrouw. Deze was erg verzwakt door de oorlogsomstandigheden en ze miste haar familieleden. Om redenen van zijn Vlaamse gevoelens was hij door zijn oversten op een zijspoor gezet en in het kantoor te Bornem zat men al een tijdje zonder vaste titularis. Vandaar zijn vraag voor overplaatsing naar Bornem. Zijn verzoek werd ingewilligd. Hij nam de plaats in van de overleden ontvanger Charles Marin. Op 8 april 1918 verhuisde hij met zijn vrouw Angelika Van Brandt en hun twee kinderen Raoul (6) en Renaat (14) naar de Statiestraat in Bornem, waar hij voorlopig terecht kon in het huis van koster Cammaert. Op 9 oktober 1920 verhuisde het gezin naar Duffel.

De Firma De Beersmaecker & Berck, handel in
winnen en manden, gehuisvest te Buitenland Bornem,
verklaren geleverd te hebben op statie Bornem, voor
rekening der "Central-Einkaufsgesellschaft von Weiden"
Brussel, ingevolge Besluit van 22 Augustus 1918
als volgt:

Sept 4/1918	17 dtg bos grauw winnen	2.50 per bos f.	425.00
	115 - buff	5.20 -	598.00
	1 dtg - witte	2.20 -	187.00
			<u>1210.00</u>

Maakte de winnen op dat tijdstip te huis afgehaald
als volgt:

Sept 4/1918	17 dtg bos grauw winnen	5.00 per bos f.	875.00
	115 - buff	15.00 -	1725.00
	1 dtg - witte	12.50 -	5587.50
	vervoers kosten		399.26
			<u>1.6656.76</u>

Bornem 7 Januari 1919
voor De Beersmaecker & Berck
Houder W. Ernest Kaercke
Boris Jan, wijnwerker - Buitenland Bornem
A. Balthus, meestergast - Brodstraat - Bornem

Provincie: Antwerpen. Bornem, den 8^{en} April 1918.
Arrondissement: Mechelen. Bescheinigung.
Gemeente: Bornem.

Ich, Endesunterzeichnete Cammaert,
Bürgermeister der Gemeinde Bornem, be-
stätige hierdurch, dass der Schiffer Jozef Van Assche
Wohnhaft in Bornem-Branst, Micher ist
des Motorschiffes "De Jonge Antoine" und ge-
wöhnlich mit Kohle fürcht von der "Fleteren-
deeling voor Vlaanderen" aus Antwerpen nach
verschiedenen Gemeinden aus dem General-Gou-
vernement send den Eschiffen wo es keine Schiffe gibt.
Der Schiffer hat monatlich 4 Paß Petro-
lium nötig zum Motorverbrauch.
Der Bürgermeister.
Abstammunt

De in het Duits opgestelde aanvraag voor een vat petroleum voor schipper Jozef Van Assche uit Branst (©Algemeen Rijksarchief Brussel-Raad van Vlaanderen)

Schoolhoofd Frans Adriaensens van Lippelo meldde in zijn brief van 8 januari 1918 dat de gemeente sinds een drietal maanden beschikte over een succesvolle bibliotheek, opgericht met goedkeuring van 't Hoofdcomitee der werken voor volkslezing'. Het schoolhoofd had hiertoe met eigen middelen een vijftigtal boeken aangekocht, maar hoopte dat bedrag te kunnen recupereren, gezien 'de harde tijd op stoffelijk gebied voor onderwijzers'.

Breendonkenaar Louis Wegge was tot een maand gevangenis veroordeeld omdat hij een ijzeren plaat uit een loopgraaf had meegenomen, maar die loopgraaf was wel door zijn tuin gegraven en hij vroeg dan ook kwijtschelding van straf.

Cornelis De Vos uit Malderen richtte op 23 mei 1918 een schrijven aan de Raad. Al vijfmaal had hij de vraag gesteld om in zijn herberg aan de Statiestraat een 'piano-orgel' te mogen plaatsen. Hij hoopte hiermee zijn zaak op te krikken, omdat hij werkloos was en drie kleine kinderen moest voeden. In marge was in potlood vermeld dat betrokkene zijn zaal steeds gratis ter beschikking had gesteld voor de meetings en vergaderingen. Zijn vraag bleef in behandeling.

In volle vertrouwen brand ik mij, als
 inlichter en bestuurder van zulk nuttig
 werk tot U, om mij zoo mogelijk de
 delen te bezorgen. Het is een
 heel van een honderd frank te betalen,
 * om deels de schuld van boeken te vereffenen,
 (80 fr.), deels om nog eenige werken
 te
 kopen (20 fr.)
 Ik hoop stellig een gunstige
 antwoord te ontvangen en gfoet U
 met alle achting.
 F. Adriaensens
 Schoolhoofd
 Lippelo-by-Puers.
 Lippelo, 8.1.1918

** De volkomen exacte naam (de boeknaam)
 van het boek, dat u mogelijk zoekt, en de
 naam van de uitgeverij is of*

De vraag van schoolhoofd Adriaensens van Lippelo (©Algemeen Rijksarchief Brussel-Raad van Vlaanderen)

Mevrouw August De Decker-Desaeger uit de Dorpstraat in Kalfort was sinds enige tijd bedlegerig en haar gezondheid ging zienderogen achteruit. Haar oude moeder verzorgde haar zo goed als mogelijk, maar om haar te laten inwonen mistte ze de financiële middelen. Haar man was immers sinds de eerste oorlogsdagen krijgsgevangene en opgesloten in het kamp te Soltau. Haar vraag van 8 augustus 1918 aan de Raad was dat haar man, al was het maar enkele weken,

op verlof naar huis zou mogen komen. Door de Raad (Nationaal Verweer) werd een nieuwe brief opgesteld aan de 'Verwaltungschef' met het verzoek om August De Decker vrij te laten. Een attest van dokter Joos uit Hingene was toegevoegd. Haar vraag werd in behandeling genomen. Soldaat Juliaan August Hulin uit Kalfort was geïnterneerd in Harderwijk. Zijn vrouw en kind waren bijna vier jaar inwonend bij haar ouders en financieel viel het hen erg zwaar. Daarom de vraag van Juliaan om zijn vrouw en kind naar Nederland te laten overkomen. Hiertoe hadden zij een reispassage nodig, vandaar de vraag aan de Raad.

Uit Temse, een stevig Vlaams bastion, kwam een andere soort vraag. Volgens Johanna Smet van het kantonnaal bureel voor Vlaamse Propaganda was er een probleem met de burgemeesters in het Waasland. In de brief, gericht aan Karel Waternaux van het Vlaams Propaganda-Bureel, werden een aantal veranderingen op gemeentelijk vlak voorgesteld. In Temse was het kwestie om de Fransgezinde burgemeester Jozef Wauters zo vlug mogelijk te vervangen, liefst samen met de schepenen notaris Paul Deperre en Victor De Coninck. Ze meldde nog: 'Wij zijn in

KANTONNAAL
 VLAAMSCH PROPAGANDA-BUREEL
 GROOTE MARKT, ST.
 TEMSCHE.
 Nr. a
 Blijfs
 Inhoud:
 Waarde Heer Waternaux,
 Wij hebben de eer U volgende veranderingen in de gemeenteraden van 't kanton Temsche voor te stellen:
 1 te Temsche dient de Fransgezinde burgemeester Jozef Wauters onverwijld te worden ontheven uit zijn ambt, ook de schepenen Paul Van Deperre, notaris, (Franschgezind) en De Coninck Victor, (Franschgezind) zouden moeten vervangen worden. Men zou kunnen beginnen met de plaats van burgemeester open te stellen. Wij zijn in onderhandeling voor kandidaten. Worden die niet gevonden, zoo stelle men een Duitsch ambtenaar aan.
 2 Te Tielrode is de burgemeester Beel vorige week overleden. De waarnemende burgemeester Claus is een vijand der Aktiviste en heelemaal niet volksgezind.
 Wij hebben daar een kandidaat in den Heer Maurits Beel.

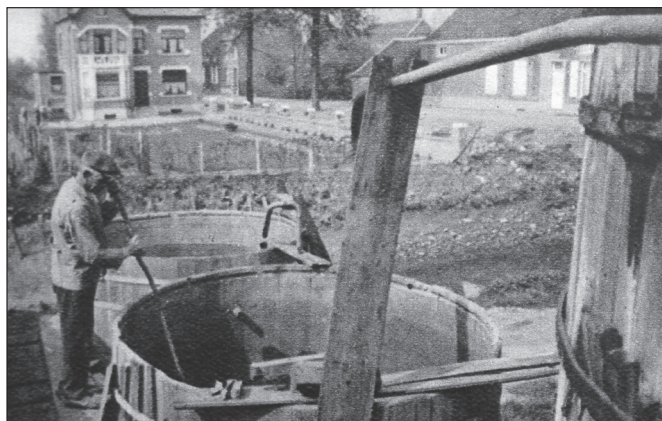
Detail uit de brief van 'leidster' Johanna Smet aan het Vlaams Propaganda Bureel over het probleem met de burgemeesters in sommige Wase gemeenten (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Raad van Vlaanderen)

onderhandeling voor kandidaten, worden die niet gevonden, zoo stelle men een Duitsch ambtenaar aan. In Tielrode was burgemeester Jan Boel overleden en de waarnemende burgemeester bleek geen vriend van de activisten en zou dus beter worden vervangen door Maurits Boel of plaats ruimen voor een Duits ambtenaar. In Steendorp was burgemeester Verheyen al geruime tijd gevangen gezet in Duitsland. Ook hier zou een tijdelijke Duitse ambtenaar soelaas kunnen brengen. De Rupelmondse burgemeester Roelens verbleef eveneens in een Duitse gevangenis. De waarnemende burgemeester Roelands wou de activisten niets in de weg leggen en moest zo vlug als mogelijk worden aangesteld. In Bazel was 'Vlaamschhater' Vilain XIV aan het bewind, maar hij verbleef in Engeland en kon best zo vlug mogelijk worden vervangen door een Duits ambtenaar. De Vlamingen hadden er voor gezorgd dat senator Mertens-Erickx in Kruikeke aan zet was gekomen. Bij de Duitse inval was hij naar Engeland gevlucht. Waarnemend burgemeester Van de Velde had de post doorgespeeld aan dokter Verschraegen. Die wou de burgemeesterssijerp verder dragen indien de in Soltau gevangen Leo Claessens vrij kwam en zou worden aangesteld als politiecommissaris.

In Merchtem had burgemeester De Geest ontslag genomen in november 1917. De activisten schoven Jong-Vlaming Jan De Roy naar voor. Hij was niet alleen lokaal actief, hij was ook opzichter bij de kolenvrading. De benoeming sleepte echter aan. Na Vlaamse druk omgordde De Roy op 20 juni 1918 de burgemeesterssijerp. August Borms stelde de nieuwe burgemeester voor van op het balkon van het gemeentehuis. Na de wapenstilstand werden 26 burgemeesters door een Koninklijk Besluit uit hun ambt ontzet. Bij slechts drie bleek het om activisten te gaan. Wel werd opgemerkt dat in vijf gemeenten uit de provincie diende opgelet te worden voor een 'activistische inplanting' met het vooruitzicht van de verkiezingen in 1921. Het betrof de volgende gemeenten: Hallaar, Duffel, Oud-Turnhout, Merkssem en Sint-Amands. Wanneer we de verslagen van het schepencollege nakijken, dan zien we dat burgemeester Karel Van Assche op post is gebleven tot aan de verkiezingen in 1921. Vanaf juni 1921 was het Frans Boeykens die het college voorzat. Frequent gingen de vergaderingen niet door omdat zij niet voldoende in aantal waren. Gewoonlijk waren Frans Boeykens, Van Stappen en Moreau aanwezig, maar stuurde de rest zijn kat. In juli 1923 werd Jan De Clercq als burgemeester benoemd.¹⁹

Vanuit de propagandaburelen werden tal van zaken aangeklaagd. Zo waren bijvoorbeeld de straatnaamborden in Boom nog tweetalig opgesteld: de Rue de la Liberté, Rue Bleue, Rue du Jardin Vert, Rue Tuybaerts, enz. Een verordening van de 'Zivilkommissar' bepaalde op 25 september 1918 dat de bewuste bordjes moesten aangepast worden naar ééntalige Vlaamse straatnamen. Eveneens uit Boom werd de 'Katholieke Toon- en Toneelvereniging' aangeklaagd, want zij had tijdens haar toneelfeest in mei 1918 anti-Vlaamse propaganda verspreid en tijdens de pauze 'de Brabantonne' gespeeld en gezongen. Deze 'uitspattingen' bleven zonder gevolg. Ook in Willebroek zat men verveeld met eenzelfde probleem. Hier waren de platen tweetalig en geglaazuurd. Dat laatste maakte overschilderen onmogelijk en voor vervangen was geen geld. Tevens werd aangeklaagd dat sommige stempels op de Burgerlijke Stand der gemeente Franstalig waren. Volgens het gemeentebestuur waren die bedoeld voor de Franstalige fabriekshoofden.

De zoutzieders van het gouvernementsgebied: de gebroeders Scheltjens uit Steendorp en Willebroek, Achiël Stas van Rupelmonde, Medard Cool uit Klein-Willebroek, Frans De Wachter-Sleebus uit Puurs, de weduwe De Wachter uit Puurs, de weduwe Marnef van Kleine Amer, De Groot-Cuyckens uit Eikevliet, Ferdinand Ceulemans uit Eikevliet en Charles Van Hoeck-Goffa uit Temse klaagden bij het 'Nationaal Verweer' hun gebrek aan grondstof 'klipzout' aan. Louis Scheltjens uit Rupelmonde was al dertig jaar afnemer van Duits klipzout en moest nu de 1.000 ton die maan-

Zoutziederij De Wachter aan de Vliet, één van de vijf Klein-Brabantse zoutbedrijven (©Tijdschrift Het Leven)

¹⁹ Jan NAERT, *Burgemeesters en activisme tijdens en na Wereldoorlog I*

delijks door Duitsland werd geleverd delen met zijn zes collega's. Hij had graag 500 ton gehad om rendabel te kunnen zijn. De zes andere zoutboeren haalden voor de oorlog immers hun klipzout in Engeland. Arthur Scheltjens uit Steendorp klaagde nog de oneerlijke concurrentie aan van het buitenlands gezuiverd zout. Daarvan waren de invoerrechten verlaagd naar 14 BEF/100 kg, terwijl voor het klipzout 18 BEF/100 kg werd aangerekend. Daarbij kwam nog de hoge kostprijs van de kolen, nodig om onder het zout te kunnen stoken tot verdamping van de zoutkuip.

Repressie

Na de bevrijding waren huizen van vermeende activisten het doelwit van repressie. Burgers namen het recht zelf in handen en vernielden inboedel en al wat voor handen kwam. De knokploegen kozen hun slachtoffers zelf en die keuzes waren dikwijls twijfelachtig en misten vooral sereniteit. Veelal waren het gegoeden uit de samenleving: kunstenaars, onderwijzers die de Vlaamse zaak een warm hart toedroegen en die na de oorlog allemaal op dezelfde manier werden beoordeeld en veroordeeld. Een proces volgde later wel.

Op 15 januari werden de wijmenhandelaars Van Vracem en Roelandts uit Hingene opgepakt omdat zij voor de Duitsers zouden hebben gewerkt. Ook Jules Mees en Alfons Merckx, mandenmaker in Buitenland, werden met de auto van bakker Spiessens naar Mechelen gevoerd. Alfons Merckx had ervoor gekozen om zijn mandenmakers aan het werk te houden. Hij leverde ook aan de Duitsers. Tijdens mijn opzoekingen over de Klein-Brabantse mandenmakerij had ik al bij meerdere mandenmakers gehoord dat Merckx manden voor 'den Duits' had gemaakt. De manden werden echter in elkaar vervoerd en alleen de buitenste manden waren afgewerkt met een bodem. Hij had toen een zware boete van de Duitsers gekregen. Adjudant Pluym van het Bornemse fort werd opgepakt omdat hij zich als krijgsgevangene in Duitsland schuldig had gemaakt aan activisme. Eveneens in Bornem werd bij juffrouw Feytens de inboedel op straat gegooid en te koop gezet.²⁰ Haar huis was in 1914 door de Duitsers ingepikt als 'Schreibstube'. Hier waren de knokploegen duidelijk te ver gegaan en de inwoners lieten hun afkeuring blijken door niets te kopen. Voor de 'juffrouw' was het allemaal te veel geweest, want een maand later, op 10 december 1918, stierf zij. Haar huis werd ingenomen door Frans Tronckoe, een weduwnaar met zijn twee dochters, Stefanie (34) en Joanna (31). Veel geluk bracht het huis niet, want Tronckoe stierf nog geen twee maanden na zijn verhuis. Stefanie Tronckoe huwde in juni 1919 met fotograaf Lucien Felix (°Steendorp 12 december 1889). Hij begon een winkel als inlijster-fotograaf. Ofschoon het in feite zijn bijberoep was, werd Lucien Felix de beste fotograaf die Bornem ooit heeft gekend.

In Puurs werden de gebroeders Philips van de houtzagerij en in Eikevliet schipper Louis Van den Eynde aangehouden, als zijnde gewerkt te hebben voor de vijand.

De Frontbeweging

De Vlaamse Beweging was aan het front erg afhankelijk van de legereenheid en zelfs de compagnie waartoe men behoorde. Heel wat Vlaamse onderwijzers, aalmoezeniers en studenten met een hogere opleiding kwamen in conflict met de onverminderde Franstalige leiding. Zij vonden het hun morele plicht om de soldaten te wijzen op hun Vlaamse afkomst en hun zelfrespect. Hier was een belangrijke rol weggelegd voor de frontblaadjes en de meeste aalmoezeniers sprongen graag mee op de kar. Zij wilden iets doen aan de desinteresse voor de kerk en de zedenverwildering. In sommige eenheden ontstond er een hecht blok dat naarmate de oorlog vorderde aan aanhang won.

Zo maakte het hoofdkwartier van de 2^e Legerdivisie zich zorgen over de 9^e Compagnie van het 6^e Linierement. Volgens de legerleiding had het activisme zowat alle soldaten besmet. Die conclusie kwam er toen een aantal on-

Een groep overlopers tracht met borden meer Vlamingen 'aan hun kant' te krijgen (www.greatwar-1914)

²⁰ Joanna Feytens (°Puurs 18 oktober 1850) was rustend onderwijzeres en woonde in de Boomstraat.

der hen in de zomer van 1918 waren gedeserteerd. Klaroenblazer Raymond De Saedeleer uit Aalst was samen met Jan Burleon uit Schelle, Karel De Vos uit Boom, Emiel Mathijs en Alfons Cuyt uit Hingene in de nacht van 3 op 4 juni 1918 naar de vijandelijke linies overgestapt. De volgende dag werd Alfons Cuyt gekwetst nabij Woesten en te Langemark door de Belgische troepen gevangen genomen. Toen één van de Hingenaren begin augustus naar Hingene weerkeerde, was dat geen evidentie. De bevolking stond afkerig tegenover hun anti-Belgische daad en zou pas na de wapenstilstand de omstandigheden vernemen waarin de soldaten vier jaar aan de IJzervlakte hadden doorgebracht. De meeste soldaten waren tijdens die vier 'front'jaren nooit thuis geweest en in een brief durfden zij niets negatiefs kwijt over het leger en de leiding omdat alle brieven onder open omslag werden afgeleverd. Pater Van Doninck had de thuiskomst van de overloper ook vernomen: 'Te Hingene was gisteren een Belgische soldaat inboorling van Hingene, deserteur aan 't front, overgelopen naar de Duitsers. Moest hij daarvoor gaan werken in Vlaanderen. Hij wist zo veel kwaad van 't Belgisch leger te vertellen, dat het volk van Hingene hem de kop zou ingeslagen hebben, waren er geen 2 Duitse soldaten te zijner bescherming daar geweest. Onderzoek wees uit dat de meeste soldaten zich lieten bepraten door een aantal oproerstokers. Zij wilden de Vlaamse zaak dienen en dachten dat de Duitsers hun daar het best konden in helpen. De medesoldaten keurden voltal-

lig de desertie goed en verklaarden hetzelfde te doen wanneer de gelegenheid zich zou voordoen. Dat gebeurde ook de volgende nacht toen terug twee soldaten verdwenen. Op maandag 10 februari 1919 werden de twee soldaten in Hingene opgepakt en aangehouden. Volgens het onderzoek naar de deserteurs werd geopperd dat De Saedeleer wellicht de 'rotte appel' was. Hij had blijkbaar goede contacten met Karel de Schaepdrijver uit Temse. Bomenaar Karel De Vos had net een straf van acht dagen politiekamer uitgezeten, volkomen onterecht vond hij zelf. In een onderschepte brief van hem aan zijn broer Constant in Holland had hij verklaard kortelings een bepaald 'project' te gaan uitvoeren. Jan Burleon uit Schelle was tegen de Belgische regering in ballingschap en de militaire overheid; volgens hem waren dat een bende verraders. Hij verklaarde op zijn proces dat hij was weggelopen omdat hij al maanden zonder nieuws was van het thuisfront. Aanvankelijk had alleen Karel De Vos bekend bewust te zijn gedeserteerd, omdat hij onterecht was gestraft. Alfons Cuyt verklaarde niet goed te hebben beseft wat hij deed, maar was meegelokt. Mathijs had vernomen dat zijn ouders zonder werk en in de problemen zaten. Op 22 mei 1919 werd De Saedeleer door het Krijgshof van de 2^e Legerafdeling ter dood veroordeeld. Op 16 augustus 1919 werd die straf bevestigd en werden Emiel Mathijs en Karel De Vos tot levenslange hechtenis veroordeeld. Alfons Cuyt werd veroordeeld tot 20 jaar buitengewone hechtenis.

De nacht van 18 op 19 juni 1918 was het opnieuw prijs bij het 6^e Linieregiment. August Pesant deserteerde en in zijn spoor volgden Lodewijk Muys uit Weert, Pieter De Maeyer en Lodewijk Marien uit Hemiksem en Karel Van Den Bulck uit Boom.²¹ Na de wapenstilstand werden zij vervolgd voor desertie en activisme. Lodewijk Muys werd op dat proces geconfronteerd met het feit dat hij meermaals had geargumenteed dat de Walen meer voordelen kregen dan de Vlamingen en het feit had aangeklaagd dat zij hun orders steeds in het Frans kregen. Voor de bewuste avond van zijn desertie had hij aan zijn medesoldaten nog aangeboden om brieven aan hun familie mee te nemen. Lodewijk Muys werd door de inspecteur van

Militaire kaart van Alfons Cuyt. Je zou voor minder moedeloos worden: gekwetst in het ziekenhuis te Calais, gekwetst aan de linker voet in het ziekenhuis te Glasgow, terug naar het hospitaal Lamarck in Frankrijk en via Calais terug naar het front. (Verzameling Karel Peeters)

²¹ Lodewijk Muys werd op 18 oktober 1892 te Weert geboren in het schippersgezin van Petrus en Leontina Remon.

Ook ik begreep de Hollanders zullen in geen oorlog komen dat denk ik nooit. maar wij Belgen wij zitten er vier jaren in en goet weet hoe lang nog. Wij Belgen wij zijn de grootste Jubbelaars in deze oorlog wij zijn altijd in looggraven & het schilt niet veel in dan nog niets te zeggen. Viel mee kan ik ook niet schryven en sluit mijne brief met de Beste hoop dat er weldra anderen tijden zullen oen hebben.

Stuurvaard mijne vriendelijke groeten
Uwren Dorpgeenoot

Alfons Cuyt

Brief van Alfons Cuyt aan juffrouw Jeanne Thielemans met zijn klachten over de onmacht van zijn soldatenbestaan (Verzameling Karel Peeters)

576 68.105
No du repertoire
B. du Ministère

6e RÉGIMENT *Ligne*

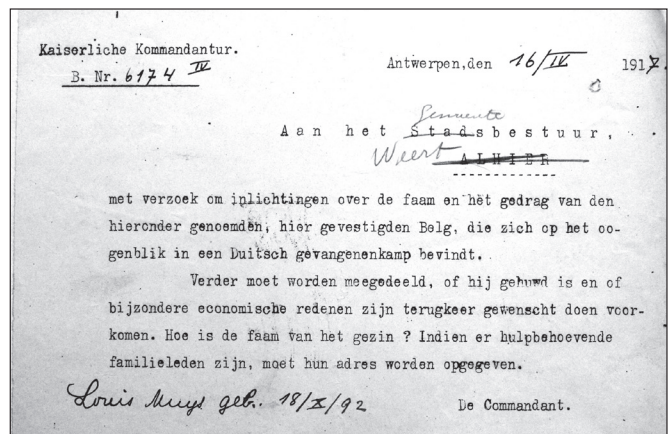
1e Bataillon 14e Compagnie
Groupe Escadron
Batterie

Noms et prénoms *Cuyt Alfons*
Nationalité *Belge* Grade *Soldat*
Né à *Hingene* le *8* *Janv* 1886
Adresse *Hingene*

Disparu le *14* *Oct* 1918
Blessé le *24* *Oct* 1918
A l'Hôpital de *Lamarck* le *26* *Nov* 1918
A l'ambulance de *Calais* le *10* *Jan* 1919
Sorti le *14* *Jan* 1919
Evacué sur *Calais* le *14* *Jan* 1919
Décédé le *Calais* *10* *à* *28* *Oct* 1918
Inhumé le *Calais* *10* *à* *10* *à* *11* *Nov* 1918
Réformé le *Calais* *10* *à* *10* *à* *11* *Nov* 1918
Prisonnier le *Calais* *10* *à* *10* *à* *11* *Nov* 1918

Renseignements divers:
combattion pied gauche
Le 3-3-15 présent au corps
Le 24-5-16 présent au corps
4.6.18 disparu (du 6 ligne 900)

Militaire Veiligheid bestempeld als een *'fervent aanhanger van de activistische beweging aan het front'*. Pieter De Maeyer verklaarde te zijn gedeserteerd omdat hij moedeloos was geworden na het bericht dat zijn vader ernstig ziek was geworden. Bij Lodewijk Marien was het evenzeer een slecht bericht van thuis dat de aanleiding vormde. Van Den Bulck verklaarde te zijn 'meegelopen'. De Maeyer en Van Den Bulck werden op 2 februari 1920 veroordeeld tot 15 jaar hechtenis. Lodewijk Marien werd uit het dossier gehaald omdat intussen een vorm van krankzinnigheid was opgetreden. De straf van Pieter De Maeyer werd in 1929 herleid tot vijf jaar. Lodewijk Muys werd op 13 januari 1925 veroordeeld tot een buitengewone hechtenis van 20 jaar, op 7 april 1925 verminderd tot 10 jaar omdat de inzet voor de Vlaamse Beweging aan het front niet kon bewezen worden. Op 11 december 1926 werd hij in voorwaardelijke vrijheid gesteld en vanaf 11 januari 1927 vestigde hij zich in Dordrecht. Lodewijk Muys had nochtans heel wat moeite gedaan om aan zijn burgerplichten te voldoen. Hij was militair van de lichte 1912. Toen de oorlog uitbrak had hij maar net zijn soldatenpak geruild voor een burgerplunje. Toen de Duitsers ons land binnenvielen en de oproepingsbrieven werden rondgedeeld, bevond hij zich met zijn schip 'Pemar' op de Rijn te Neuss bij Dusseldorf. Op 10 augustus 1914 werd hij opgepakt en werd zijn schip aan de ketting gelegd, hijzelf werd overgebracht naar Mönchengladbach. Op 19 oktober kreeg hij uiteindelijk de toelating om met zijn leeg schip naar Antwerpen te varen. Tien dagen later trachtte hij naar Holland te vluchten omdat hij hoopte van daaruit zijn eenheid bij het leger te kunnen vervoegen. Hij werd echter gesnapt en opgesloten in de 'Begijnenstraat' te Antwerpen. Op 30 januari 1916 kwam hij vrij en hij 'mocht' gaan werken in Duitsland. Hij kwam terecht in het kamp van Sennelager, een deelgemeente van Paderborn in Duitsland. Hier zaten vooral gevangengenomen Britse zeelui. De Engelsen en ook Muys ondergingen een streng gevangenisregime. Aan vluchten viel niet te denken. Bijna een jaar later, op 30 december 1916, werd hij overgeplaatst naar een werkkamp in Dusseldorf. De teugels werden iets losser en vier dagen later was de vogel gaan vliegen. Niet voor lang en Muys werd opgepakt en weer opgesloten in Sennelager, ditmaal tot 20 januari 1917 waarna hij ondergebracht werd in Lennep. Van hieruit zou hij op 17 juli 1917 kunnen ontsnappen naar Nederland en slaagde hij erin om aan het front zijn eenheid van het 6^e Linie te vervoegen. Na de oorlog huwde Lodewijk Muys te Weert op 25 september 1919 met Sophia Philomena De Boeck. Het gezin werd gezegend met vier kinderen. Lodewijk Muys overleed in het Sint-Bartholomeusziekenhuis te Merksem op 19 februari 1965.

De 'Kommandantur' deed navraag over Lodewijk Muys (©Rijksarchief Antwerpen - Hedendaags gemeentearchief Weert)

In de nacht van 19 op 20 juni 1918 hadden weerom drie soldaten van het 6^e Linie het hazenpad gekozen. Onder hen Frans Reyniers uit Breendonk.²² Hij werd op 2 mei 1919 tot levenslange hechtenis veroordeeld.²³

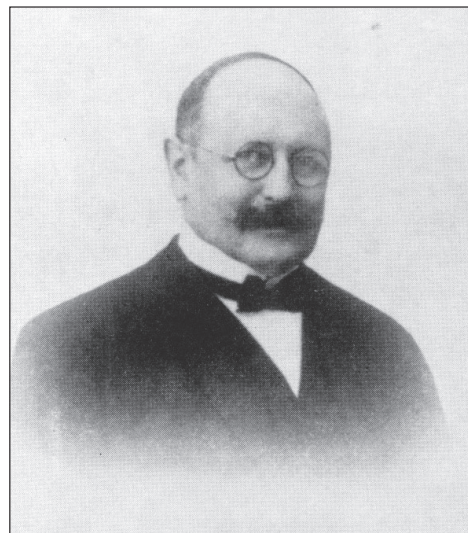
Vlaamse voortrekkers

Jules Mees (°Hingene 26 september 1876 - †Jette 27 juni 1937) doorliep zijn humaniorastudie te Boom. Daarna studeerde hij Wijsbegeerte en Letteren aan de universiteit te Gent. Hij promoveerde in 1899 tot Doctor met het proefschrift *'Histoire de la découverte des Iles Acores et leur dénomination d'Iles Flamandes'* Hij werd leraar aan het atheneum te Gent, daarna aan de Hogere Handelsschool te Bergen en Rijksarchivaris te Brussel. In 1906 huwde hij met Helena Van Den Abeele, waarna hij zich ook vestigde in Bornem. Daar werd hij de voorzitter van de nieuwe Davidsfondsafdeling en was de bezieler van een groots opgezette 11 juli-viering. Mees had een goede relatie met archivaris Benedictus Van Doninck van de Bornemse abdij. Op zondag 16 juli 1916 had hij aan de pater zijn mening gevraagd over een aanbod om les te geven aan de nieuwe Nederlandstalige Universiteit te Gent. Van Doninck noteerde in zijn dagboek: *'Bezoek van Mr. Mees met een stuk zijner geschiedenis van Bornhem ter beoordeeling. Verlangt mijn gedacht te kennen over het (verlokkend) aanbod hem gedaan vanwege 't Vlaamsch-Duitsch comiteit, een leerstoel aan te nemen van Oude aardrijkskunde aan de nieuwe op te richten Vlaamsche Hogeschool van Gent! De stoffelijke voordeelen zijn aanzienlijk. 'k Vond dat hij wel geneigd was dit aanbod te aanveerden, en zei hem rechtuit dat in mijne oogen het eene*

²² Frans Reyniers (°Breendonk 9 november 1878) woonde samen met zijn twee broers en zus aan de Molenheide naast smid Vissers. Zijn moeder Joanna Catharina Van Auwenis was sinds 1900 weduwe. In 1916 verhuisde hij naar de Bessemstraat in Tisselt.

²³ J. MONBAILLYU, *Desertie naar de vijand in het Belgisch frontleger tijdens de Eerste Wereldoorlog*

antipatriotische daad zou zijn die hij ongetwijfeld zou moeten betreuren! Hij zou zich nog eens bedenken.' Uiteindelijk ging hij in op het aanbod en werd hij in 1917 professor aan de Universiteit van Gent, die door de Duitse bezetter was 'vernederlandsd'. Hij doceerde daar de vakken cartografie en algemene, historische en economische aardrijkskunde. Zijn aanstelling was groot en verrassend nieuws in Bornem. Voor Benedictus Van Doninck was het minder verrassend, want twee weken daarvoor was Jules Mees nog bij hem langs geweest met de boodschap dat 'de Vlaamse Hogeschool hem niet met rust laat'. Hij keurde zijn beslissing niet goed, maar begreep dat het voor zijn vriend een aartsmoeilijke keuze moet zijn geweest: 'In een gazet van Antwerpen stond deze morgen te lezen dat dr. Jules Mees van Bornem tot hoogleraar aan de Vlaamse Hogeschool van Gent was benoemd! Dit nieuws, uit de gazet geknipt en met Duitse kleuren omgeven, hing ook te lezen aan de parochiekerkdeur en aan 't huis van Mees zelf. De champetter Frans achtte het geraadzaam die aanplakzels bijtijds weg te nemen. In het dorp is vandaag J. Mees nergens te zien geweest. Vroeger was hij in de herbergen het politiek orakel te Bornem, nu zou er hem iedereen de rug toe keren of erger nog. Er wordt verteld dat de flaminganten tegen aanstaanden zondag een meeting beramen in de Roos te Bornem.'

Dr. Jules Mees (1876-1937), grondlegger van de 'Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant'

Samen met Lodewijk Dosfel, Alberic Dejaegere, Caesar De Bruycker, Julius Olbrie en Emiel Lahousse verscheen hij na de Bevrijding voor het Hof van Assisen van Oost Vlaanderen. Dat veroordeelde hem op 17 juli 1920 tot 2 jaar gevangenschap omwille van 'medewerking aan de vervorming door de vijand van de wettelijke instellingen en inrichtingen'. Het proces werd gevoerd door voorzitter De Haerne, raadsheer bij het Hof van Beroep. De twee andere rechters waren Morel de Westgaver en Verbrugghen, maar behoorden tot de magistratuur die zich steeds had verzet tegen de vernederlandsing van het gerecht. Door de taalwet waren ze verplicht het proces in het Nederlands te voeren, maar in persartikels werd verwezen naar het feit dat de voorzitter zich herhaaldelijk in het Frans tot de jury richtte. Advocaat Jaak Emiel Schiltz trad op als verdediger van Jules Mees. De eerste dag werd de akte van beschuldiging voorgelezen. Dit alleen nam twee uren in beslag. Het proces duurde twee weken. Eén van de opmerkelijkste getuigen was generaal Drubbel van de 2e Legerdivisie. Hij verklaarde dat het oneer door bloed was uitgewist: 'Le régiment coupable y a laissé peut-etre 1000 hommes et s'est brillamment réhabilité'. Hij had het regiment waar de Frontbeweging actief was, tijdens het slotoffensief in september 1918 ingezet op de gevaarlijkste sector van Diksmuide. De officieren, als getuigen opgeroepen, dienden hun getuigenis in het Frans af te leggen bij gebrek aan kennis van het Nederlands. De jury moest oordelen over tien vragen. Over twee waren ze het voltallig eens. Op de andere was er een kleine meerderheid van zeven tegen vijf stemmen en toch kregen de beklaagden zware straffen. Filip De Pillecijn schreef in De Standaard: '17

De Gewestelijke Heemkundige Tentoonstelling in Bornem van 1937 bracht honderden Klein-Brabantse erfgoedrelictten samen. Uit de tentoonstelling groeide de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant. De grote bezieler van dit alles was Jules Mees. (Verzameling Juliaan Maerevoet)

juli was een zware dag voor Vlaanderen. Na 14 maanden werd Jules Mees in vrijheid gesteld, maar die vrijheid was relatief, want het verder zetten van zijn wetenschappelijk werk werd hem onmogelijk gemaakt.

Hij trad in dienst bij een vooraanstaand wisselkantoor in Brussel, maar hier kwamen de crisisjaren 1930-1931 roet in het eten gooien. Dit had als positief gevolg dat Jules Mees zich verder kon verdiepen in de geschiedenis van Klein-Brabant, zijn geboortestreek. Mees heeft een enorme bijdrage geleverd voor de historiografie van 'Het Land van Bornem'. Hij publiceerde meerdere bijdragen in het geschiedkundig periodiek 'Eigen Schoon en de Brabander'. Mees was de grondlegger van de 'Geschied- en Oudheidkundige kring van het Land van Bornem'. Hierbij was hij de grote promotor van de grote Heemkundige Tentoonstelling van 1937 te Bornem. De tentoonstelling vulde het gebouw – de huidige kinderopvang tegenover het ziekenhuis van Bornem – tot de nok. Aan de overzijde bij de ingang van de Kasteeldreef stond een oude hoeve, die na de tentoonstelling werd omgebouwd tot permanent museum. Het resultaat heeft Mees echter niet mogen meemaken. Hij overleed op 61-jarige leeftijd op 27 juni 1937 te Jette. Uit de 'Geschied- en Oudheidkundige kring van het Land van Bornem' ontstond de 'Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant'. Jules Mees was getrouwd met Helena Van Den Abeele en woonde in de Kasteelstraat te Bornem. Hij was de vader van Karel Mees, raadsheer bij de Raad van State, Joris Mees, pastoor te Malderen, Henri Mees, dokter te Lier, Jozef Mees, Pauselijk nuntius in Paraguay en Madeleine Mees.

Mgr. Alfons De Wachter (°Puurs 10 april 1855 - †Mechelen 16 november 1932) werd geboren aan de Kleine Amer in Puurs, waar zijn ouders een pottenbakkerij uitbaatten. Zijn oom was schrijver Richard De Wachter. Vooral de familie aan moederszijde was zeer vroom. Vier ooms: de gebroeders Egied, Jules, Achiël en Alfons De Boeck stelden hun leven in dienst van de kerk. De drie eersten werden Scheutist en Alfons De Boeck werd secretaris van de aartsbisschoppelijke missiewerken. Hun zus Clara werd zuster-missionaris in de Filippijnen. Alfons De Boeck werd aalmoezenier van de Belgische vluchtelingen in Sheffield. Hij was een vurig ijveraar voor een zuiver taalgebruik en publiceerde hieromtrent enkele werkjes: Nederlands taaleigen (1907), Taaloefeningen (1912), Handboekje voor het briefschrijven (1913).

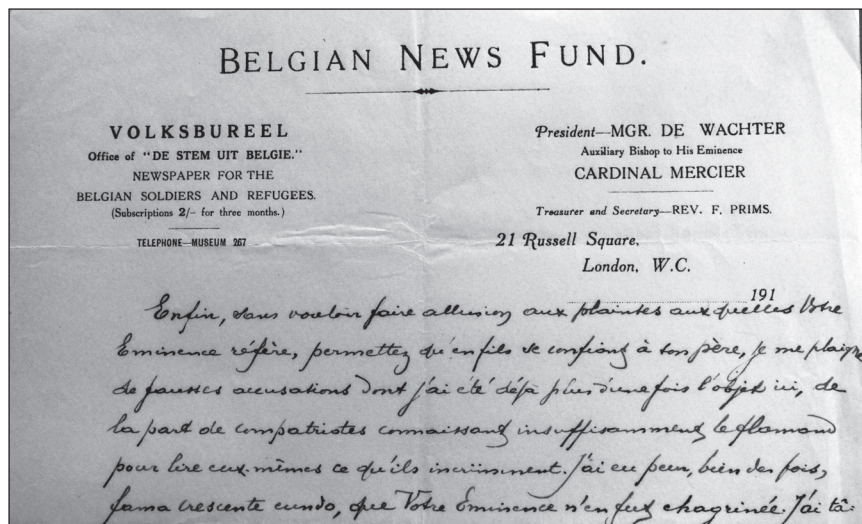
Na zijn studies aan het seminarie werd Alfons De Wachter priester gewijd te Mechelen op 20 september 1879. Hij werd aangesteld als leraar Engels in het Brusselse Sint-Louisinstituut. In 1899 werd hij pastoor in de O.L.Vrouwparochie te Kampenhout en in 1906 pastoor-deken in Vilvoorde. Hij werd vicaris-generaal in 1909 en op 25 juli van hetzelfde jaar werd hij als hulpbisschop van kardinaal Mercier te Mechelen benoemd.

Op 25 augustus 1914 kreeg Mechelen een eerste lading Duitse bommen over zich heen. Kardinaal Mercier was op dat ogenblik in Rome voor de begrafenisplechtigheid van Paus Pius X. Veel Mechelaars vluchtten naar het veilige Antwerpen, maar de meesten keerden na enkele weken terug. Op 27 september volgde een nieuwe aanvalsgolf. Deze keer liep de stad leeg, maar Antwerpen was geen optie meer en de meesten verkozen de oversteek naar Engeland. Kardinaal Mercier stuurde in hun voetspoor monseigneur De Wachter voor een kort verblijf in het 'Bishop's House' te Southwark. De vicaris-generaal had tot taak de pastorale zorg voor de vluchtelingen te coördineren. Hij bleef uiteindelijk de ganse oorlogsperiode in Engeland. Tijdens zijn verblijf kreeg hij de hulp van zijn neef Alfons De Boeck. Die was sinds 1909 onderpastoor van de Katelijneparochie in Brussel, maar verbleef nu tijdelijk in Sheffield.

We laten Mechels koster Frans Verhavert aan het woord via zijn nagelaten dagboek: *'Veel hebben wij te danken aan Monseigneur De Wachter. De Belgische vluchtelingen, maar bijzonder de Vlamingen, vonden in Mgr. De Wachter een waren vriend; aan allen welke in ballingschap vertoefden, wist hij een woord van troost toe te sturen en hen bij te staan in het uitoefenen hunner kristelijke plichten. Van de eene plaats ging hij naar de andere, om als bisschop de godsdienstplechtigheden op te luisteren. Even als onze missionarissen in een vreemd en afgelegen land, zo ook onderwees hij het volk, bereidde de kinderen tot hunne Eerste H. Communie en tot het Vormsel; hij bezocht kerken en kloosters en gaf overal een woord van troost aan diegenen die in lijden verkeerden. Te Londen zien wij Hem, op 's Konings naamfeest en op de verjaardag der inhuldiging van het Koninkrijk België, een Te Deum aanheffen om Gods milden zegen over ons dierbaar*

Officieel portret van mgr. De Wachter (©Archief Aartsbisdom Mechelen)

Mgr. De Wachter was medestichter van de krant 'Een stem uit België', de nieuwsbron voor de Belgische soldaten en de vluchtelingen in Engeland. Secretaris was Floris Prims, de latere archivaris van de stad Antwerpen. (©Archief Aartsbisdom Mechelen)

Vaderland af te smeeken. Niet alleen in Engeland ging Hij in de gasthuizen om de gekwetste soldaten een bezoek te brengen en hun tevens woorden van troost en opbeuring toe te sturen; hij ging tot Calais en Le Havre, ja, tot nabij het Franse front. Tezelfder tijd zien wij den beminden Kerkvoogd het priesterschap toedienen aan kloosterlingen en seminaristen. Tot voldoening der Vlamingen was hij een der medestichters en ijverigste werkers van een Vlaamsch weekblad onder den titel 'De Stem uit België'. Dit blad werd op ruim 20 000 exemplaren gedrukt en op aanvraag kosteloos aan de Belgische vluchtelingen gezonden. Nu ten minste, zouden de bannelingen, verre van hun Vaderland verwijderd, toch eenig nieuws over het zoo beproefde België, in hun eigen taal kunnen lezen.²⁴

Inderdaad was hij één der initiatiefnemers voor de uitgave van voornoemd blad. Hij deed dit samen met de Antwerpse kanunnik-historicus Floris Prims en Dr. Alfons Van der Perre. Het eerste tweetalig nummer verscheen op 25 september 1914. In 1916 werd gestart met een afzonderlijk Franstalig nummer. Na enkele maanden werd hiervan afgestapt en liep enkel nog een Nederlandstalig nummer van de persen, dit tot 1919. Het blad werd ook gratis aan het front verspreid en vormde een ideale spreekbuis voor de Vlaamse Katholieke gemeenschap waarmee hij niet alleen de vluchtelingen bereikte maar ook de frontsoldaten. Financier Alfons Van der Perre was met zijn gezin naar Engeland gevlucht.²⁵ Hij was als dokter in de geneeskunde afgestudeerd aan de Universiteit te Leuven, maar was erg actief in de Vlaamse beweging. Zo was hij medewerker aan het blad 'Dietsche Warande en Belfort' en hij werd directeur van het blad 'Ons Volk ontwaakt' met ondermeer Frans Van Cauwelaert en Marnix Gijsen als redacteur. In 1912 was hij gekozen als volksvertegenwoordiger. Floris Prims werkte als sociaalgeëngageerde priester op het 'Algemeen Secretariaat der Katholieke Beroepsvereniging' van pater dominicaan Rutten. Prims wou de levensomstandigheden van de arbeiders verbeteren en zag vooral heil in het bijbrengen van cultuur door middel van toneel, volkskunde en geschiedenis. Na de val van Antwerpen kwam hij als aalmoezenier der vluchtelingen in Engeland terecht.²⁶ Zo kwam hij in contact met mgr. De Wachter en enkele weken later rolde het eerste exemplaar van 'De Stem uit België' van de persen.

Mgr. De Wachter ontving geregeld giften uit het buitenland. Het geld stak in de enveloppe met de waarde buitenop vermeld. (©Archief Aartsbisdom Mechelen)

Zij het in het begin een beetje verdoken, werd na verloop van tijd meer en meer de kant gekozen van de activisten. Zeker met de komst van pater Callewaert. Pater Juul Callewaert was via Nederland naar Engeland gevlucht en was door mgr. De Wachter aangesteld als aalmoezenier van de vluchtelingen. Het blad nam steeds meer scherpere stand-

²⁴ F. VERHAVERT, *De Duitschers te Mechelen 1914-1918 (Uit het dagboek van een Mechelaar)*, 1919

²⁵ Alfons Van der Perre was al in 1912 lid van de 'Nederduitse bond' te Antwerpen en werd later medewerker aan de bladen 'Ons Vaderland' (1914-1922) en 'Vrij België' (1915-1919). Hij stond in 1911 ook aan de wieg van 'Natuur- en Stedeschoon' en in 1914 werd hij er voorzitter van. Op 2 mei 1914 richtte hij samen met Frans Van Cauwelaert en Arnold Hendrix het dagblad en uitgeverij 'De Standaard' op in Hotel Wagner te Antwerpen. In de hoofding van het blad kwam de leuze: 'Vlamingen spreekt uw taal'. Na de oorlog werd hij initiatiefnemer en voorzitter van de 'Kommissie ter Vervlaamsing van de Gentsche Hoogeschool' en werd bestuurslid van de Antwerpse Volksbond. Tevens bleef Van der Perre de naar Brussel verhuisde krant 'De Standaard' zakelijk leiden. Hij overleed te Wijnegem op 4 augustus 1925

²⁶ In 1925 werd Floris Pims weggepromoveerd als 'stadsarchivaris buiten kader'. Hij zal uitgroeien tot 'de' Antwerpse geschiedschrijver.

punten in, voor de Vlaamse zaak en tegen de Belgische regering in ballingschap. De populariteit van de krant kreeg mede door de nieuwe artikelen een ongeziene boost. Callewaert en het blad kozen geen partij voor de geallieerden en ook de Duitsers werden niet verketterd. Er werd gestreefd naar een politieke oplossing, zonder verliezers. Zo pleitte Callewaert om met Duitsland over vrede te onderhandelen en dat was net iets te veel voor de koningsgezinden. Die zetten kardinaal Mercier onder druk, maar blijkbaar kreeg die weinig vat op zijn 'gezant' in Engeland. Het blad werd meermaals gecensureerd en verboden, maar bleef verschijnen tot in 1919. In september 1917 gonsde het van de geruchten over een nakende aanslag op koning Albert en kardinaal Mercier en de Engelse autoriteiten werden toen door de Belgische regering in Saint-Adresse gewaarschuwd: *'Veuillez surveillez les réfugiés Flamands, veuillez surveillez tout spécialement les aumôniers flamands des refugies'*. Hier werd duidelijk verwezen naar Prims en Callewaert. Mgr. De Wachter stond er tussenin en lachte in zijn antwoord aan Mercier alle beschuldigingen weg.

Dat het blad bleef verschijnen was in grote mate te danken aan de enorme populariteit welke het genoot bij zowel vluchtelingen als soldaten. Het afschaffen zou een nieuwe oorlogsverklaring worden. Mgr. De Wachter trachtte steeds te bemiddelen en zou in vele gevallen de scherpste kantjes uit de artikels wegsnijden. Van de andere kant stond kardinaal Mercier in het krijt bij zijn hulpbisschop. Deze had zijn herderlijke brief van Kerstmis 1914 in het Engels vertaald en doorgespeeld aan de redacties van zowel Engelse, Amerikaanse en Canadese tijdschriften. Het bezorgde Mercier de status van 'Held der natie' en 'Kardinaal der geallieerden'. Dit zou na de oorlog zelfs leiden tot gesprekken te Mechelen tussen anglicanen en katholieken. Mgr. De Wachter moest het dagelijks bestuur van de krant aan Floris Prims laten. Hij had nog andere streefdoelen voor oog. Hij achtte het noodzakelijk dat de vele Belgische scholieren in Engeland zouden worden opgeleid in hun eigen taal door eigen onderwijzers. Hij zocht en vond financiële steun en kon daarboven rekenen op vele uitgeweken onderwijzers en onderwijzeressen.

De Belgische kloosterorden hadden ook refugies en kloosters in Groot-Brittannië. Velen, voornamelijk kloosterzusters, vonden daar een tijdelijk onderkomen. Ook hier vond mgr. De Wachter bereidwillige medewerking. Zo kon hij beroep doen op de gevluchte Ursulinen uit O.L.V. Waver. Zij hadden een onderkomen gevonden bij hun Engelse medezusters uit Greenwich en Upton. Begin 1915 kon een fiere mgr. De Wachter de eerste Belgische school openen te Wandsworth. Snel volgden Harrow-on-the-Hill, Cambridge, Lemmington en Birtley.

Enkele maanden later wilde hij zich vergewissen van het soldatenleven aan het front. Via Calais reisde hij af naar het frontgebied. Op 21 april 1915 wijdde hij ondermeer Jozef Segers – kloosternaam Ladislas van Zondereigen – tot onderdiaken.²⁷ Deze kapucijn-brancardier bij de 5e Cie van het 13e Linierregiment nam het op tegen de onderdrukking van het Vlaams en de Vlaming. Met Kerstmis 1914 was hij één der eerste Belgen die de loopgraven durfde verlaten en de Duitsers tegemoet ging bij het kerstbestand. Ladislas had niet zomaar de bijnaam 'de dappere'. Hij werd na de oorlog missionaris in Canada. Vele jaren na de oorlog, op 31 augustus 1925, zegende mgr. De Wachter de herbouwde kerk van Liezele in. In 1929 vierde hij zijn gouden priesterjubileum in de abdij te Westmalle.

Ook Jan Hammenecker (1878-1932), priester-dichter uit Mariekerke, maakte de oorlogsperiode aan de lijve mee. Hij was als leraar benoemd aan het college van Aarschot. Zijn pro-Vlaamse zienswijze was niet naar de zin van enkele ouders die protesteerden. Hammenecker werd dan

Mgr. De Wachter was verantwoordelijk voor de Belgische scholen in Engeland. De scholen werden geleid door gevlucht onderwijzend personeel uit België. In zijn dagboek vermeldt hij waar alle priesters en zusters verbleven en wat hun taken waren. De pastoor van Ruisbroek verbleef in Birmingham. (©Archief Aartsbisdom Mechelen)

²⁷ Ladislas van Zondereigen was de kloosternaam van Jozef Segers. Hij werd geboren te Baarle-Hertog op 2 oktober 1890. Hij trad in het klooster van de Kapucijnen te Brugge op 15 september 1909. In 1927 vertrok hij naar Canada om zich daar in te zetten voor de Belgische en Nederlandse immigranten. Later zette hij zich ook in voor de Indianen. Hij stierf in Ontario in 1961.

als kapelaan naar Schaarbeek gestuurd. Daar kwijnde de priester weg en het bisdom haalde hem uit zijn isolement. Hij werd onderpastoor in Londerzeel-Sint-Jozef, de parochie van Gerard Walschap. Hammenecker en Walschap werden ook echte vrienden. Onderpastoor Hammenecker moest net als de rest van de bevolking op de vlucht voor de bezetter en verbleef een tijd in Puurs. Ondertussen was Gerard Walschap, 15 jaar toen, al bevorderd tot zijn vaste misdienaar. Regelmatig trokken beiden langs de veldbaantjes terug naar Londerzeel om er de mis op te dragen en de zieken te bezoeken. Tijdens één van hun tochten werden ze nabij Snepelaer beschoten. Beiden doken de gracht in, maar even later vond de onderpastoor het welletjes, stond op en riep met de armen in de lucht: *‘Op een pastoor die de mis gaat doen wordt niet geschoten.’* Waarna de kogelregen stopte. De bewondering die Walschap al had voor Jan Hammenecker is toen alleen maar toegenomen. Door de gevechten konden beiden onmogelijk terugkeren naar Puurs. Ze zijn dan maar in de pastorij blijven slapen en daar beslisten ze, om de tijd te doden, elke dag een gedicht te schrijven. Nadien volgde de beoordeling van elkaars werk. Walschap keek zo erg naar Hammenecker op dat hij zelf priesterstudies begon te Leuven. Vlak voor zijn wijding haakte hij af, beseffende dat het priesterschap en het celibaat niets voor hem was. In een dorp was dat toen wel een druk besproken onderwerp. Jan Hammenecker is echter steeds bevriend gebleven en liet dat ook openlijk blijken. Jan Hammenecker hielp ook een tijdje bij het begraven der gesneuvelde soldaten door Juffrouw Oriane uit Londerzeel. Tussen pastoor en onderpastoor zat wel een haar in de boter. Pastoor Abbeloos was niet te spreken over zijn gedrag tegenover de Franstalige legeroversten. Een kolonel op bezoek bij de pastoor werd door Jan Hammenecker genegeerd en toen die hem aansprak, antwoordde hij ‘hoogstatig’: *‘Soldaat, waarom spreekt u geen Vlaams tegen mij?’*

In 1919 publiceerde priester-dichter Jan Hammenecker zijn bundeltje ‘Oorlogsgetijden’, gedrukt bij H. Wils te Sint-Amands. Het is een kleine en dunne dichtbundel van maar 44 bladzijden en op formaat 13 op 9 cm. In zijn woord vooraf verklaart Hammenecker de ontstaansgeschiedenis van dit relaas over de oorlogsjaren: *‘Onder de bezetting werden deze pseudo-getijden in handschrift door den gaanden en den komenden man gelezen met het bijzonder genot, dat eigen is aan het proeven der verboden vrucht. Nu kunnen ze misschien nog deze voldoening verschaffen, dat zij namelijk herinneren aan den tijd der Vluchteling, toen Antwerpens versterkingen zoo benauwd werden. Heeremijntijd!’* De bundel bevat een zestigtal korte pretentioze gedichten, ingedeeld volgens de gebedstijden zoals die gebruikelijk in contemplatieve kloosterorden worden gehouden. Na het openingsgebed volgt een hymne en negen psalmen afgewisseld met zeven lessen. Een slotzang besluit dit eerste deel. Volgen de ‘Lauden’ met zes gedichten en hierna ‘Ad primam’ met een hymne en vier psalmen, waarna ‘Ad tertiam’ met weer vier gedichten. De ‘Vespers’ met als titel ‘In ’t Land van Waas’ besluit met een ‘Avondlied’ dat in enkele eenvoudige slotzinnen het oorlogsgeweld oproept: *‘Ik hoor het bulderend kanon. Ik voel het door me schokken. Ons arme jongens opgetrokken! Och of ik hen toch helpen kon die bloeikens, neen, die helden.’* Na deze getijden volgen nog twee aangrijpende gedichten ‘Op de puinen der kerk van Mariakerke a/d Schelde’ en ‘Leent me klokken’ ter herinnering aan het vernielen in de oorlog van de kerk van zijn geboortedorp Mariekerke. Als toemaatje, zoals Hammenecker het zelf noemt, geeft hij nog twaalf gedichten die hij schreef voor de gedachtenisprentjes van de oorlogsslachtoffers, zowel gesneuvelde soldaten als burgerslachtoffers van zijn parochie Londerzeel-Sint-Jozef. *‘Ik ondervind dat menschen van zulke dingetjes nogal houden. Hij die zoo veel printjes zou verzamelen en uitgeven, zou dankbaar werk verrichten. Hier zijn alvast de mijne. Niet veel, en toch té veel,’* besluit de dichter in alle nederigheid.²⁸

Ets van J. Verschueren met op de achtergrond het kerkje van Mariekerke

Robrecht of Robert Schampaert (°Kalfort 26 november 1893 - †1954) was de zoon van koster Frans Schampaert (Puurs 1858-1936) en onderwijzeres Louisa Meersmans (1864-1947). Moeder was hoofdonderwijzeres in de gemeentelijke meisjesschool. De kinderen Schampaert kregen hun muzikale talenten met de paplepel ingegeven. Vader was koster-organist en tevens dirigent bij meerdere muziekmaatschappijen. Allemaal hadden ze later wel iets met muziek te maken, allen waren ze trots op hun Vlaamse cultuur en taal. Jongere broer Jef (°1899) was pas elf toen hij zijn eerste compositie voor piano schreef. Het was het begin van een lange reeks symfonische werken in alle genres. In 1929 stond hij aan de wieg van de Gemeentelijke muziekschool te Willebroek en werd er ook directeur-leraar. In 1942 werd hij leraar aan het Koninklijk Vlaams Conservatorium te Antwerpen. Robrecht Schampaert vocht gedurende vier lange

²⁸ Met dank aan Paul Servaes voor de informatie.

Robrecht Schampaert verbleef vier volle jaren aan het front, daarom was hij drager van acht frontstrepes (©Archief Kalfort Luk Schokkaert)

ger al wankelend zijn ouderlijk huis binnengestapt en op zijn mouw prijkten acht streepkes (vier jaar aan het front). Acht!!! Onverpoosde rusteloze werker als hij is, aanbiddend, minnaar van onze gesneuvelden, richtte de Vlaamsche toondichter een liederavond in, om de opbrengst te besteden aan arduinen kruisen die prijken zouden op de overblijfselen der gevallen dorpsgenoten. En O! Oneer, neen laaghartigheid. Spijtig is het voorwaar te moeten roepen dat zelfs familieleden van onze gesneuvelden weigerden kaarten te nemen! En dan verstopt in een zaal te Kalfort zong onze Vlaamsche toondichter, moest hij zijn verheven kunst uitgalmen voor enkelen, eilaas, enkelen die de driemaal gedecoreerde Vlaamsche Vaderlander hulde brachten. Nog meer gezworen hebben ja alsof ze van hem, die hun door zijn bloed redden wilde, de melaatsheid zouden opvangen, gezworen van nimmer zulke activistische liederavonden bij te wonen!

Er ontstond onenigheid tussen de 'Vlaamsche Oud Strijders', VOS of 'de Vossen' en de nationale strekking met hun eigen strijdersbond, de NSB. Een nieuwe oorlog was ontstaan. Robrecht Schampaert werd de eerste voorzitter van VOS. De vergaderingen vonden plaats in de zaal van Leopold Decat en bij blokmaker Karel Van Bogaert. Richard Goossens werd ondervoorzitter, Jan Baptist De Schrijver secretaris en schatbewaarder werd Gustaaf Flerackers. Op 11 mei 1919 kreeg Robrecht eerherstel te Boom in de Katholieke Kring, waar hij een succesvolle 'liederavond' gaf samen met de operazangers Leynen, Bols en Vinck. Nadien toerde hij rond met het 'Vlaamsch kunstgezelschap-Er roert ietwat in Vlaenderen'. In oktober 1919 traden ze voor het eerst en met succes op in Boendael-Elsene met een kunstig, leutig en afwisselend liedjesprogramma. Nadien volgden optredens in Rijkevorsel, Wintam en Puurs. In december 1919 organiseerde VOS een Vaderlands toneelfeest. Het speelde twee keer in zaal Harmonie te Puurs en tweemaal in de Kalfortse zaal 'De Kat'. Het was een mengeling van toneel, muziek, klucht, voordracht, maar ook 'lichtbeelden' van het IJzerfront. In 1923 huwde Robrecht te Puurs met Leontine De Mayer en het paar verhuisde naar de Ijskelderstraat te Temse. Een toepasselijke naam want hij begon hier een ijsfabriek. Later werd hij nog ambtenaar in Congo.

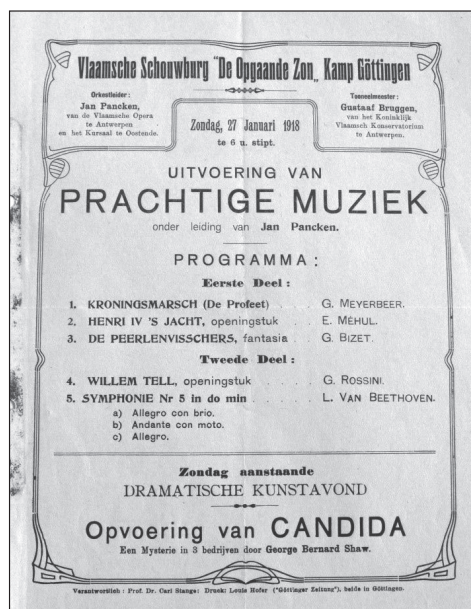
Meer dan 40.000 Belgische soldaten verbleven tussen augustus 1914 tot november 1918 in Duitse gevangenkampen. De verhouding Vlaming-Waal was ongeveer gelijk en zij werden ook zonder taalonderscheid samen ondergebracht. In februari 1915 werd het 'model' krijgsgevangenkamp van Göttingen ingericht. Vlamingen en Walen werden in gescheiden barakken ingedeeld. De Vlamingen kregen daarenboven tal van privileges. Er kwam speciale aandacht voor

jaren aan het front. Geregeld probeerde hij de ellendige tijd in de modder der loopgraven voor zijn medesoldaten een beetje op te vrolijken met Vlaamse liedjes en Vlaamse volkscultuur. Heel veel van die liedjes werden door hem zelf getoondicht. In 1918 verbleef hij een aantal weken in het ziekenhuis na een kwetsuur die hem twee tenen kostte, kwetsuur die hem ook na de Wapenstilstand nog in de kliniek hield.

De grote ontgoocheling kreeg hij te verwerken na zijn eenzame thuiskomst. Op 9 en 10 maart 1919 organiseerde hij een 'Kunstavond' in de zaal van Leopold Decat. Hij kreeg de medewerking van enkele collega's frontsoldaten. Met het geld wou hij de graven van de gesneuvelden uit Puurs en Kalfort van 'versieringen' voorzien. Die Vlaamse avond werd door de meeste dorpingen aanzien als een activistische activiteit en bijna niemand kwam opdagen. Voor velen was door onwetendheid al wat Vlaams getint was gelijkgesteld met activisme en dat werd geassocieerd met collaboratie. 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers' schaarde zich vanaf toen achter de Vlaamse zaak en publiceerde een artikel om haar verontwaardiging uit te drukken: '...kwam op een zondagmiddag de moedige krij-

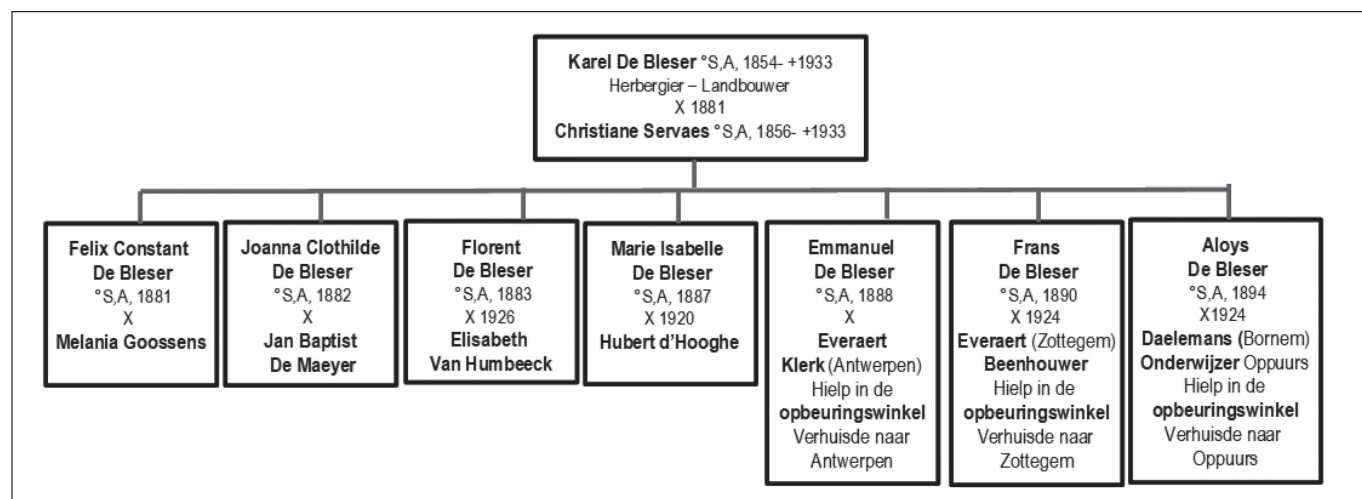
Robrecht Schampaert bij zijn huwelijk met Leontine De Mayer in 1923 (©Archief Kalfort Luk Schokkaert)

In het kamp van Göttingen bevond zich zelfs een Vlaamse Schouwburg. Zij bracht programma's om het intellectuele peil van de gevangenen op te krikken. (©ABLhistoryforum)

culturele vorming en recreatie, er kwam een eigen school en een Vlaamse schouwburg. In het kamp konden zonder speciale vergunningen foto's worden genomen en vanaf februari 1915 beschikten de Vlamingen over een eigen blad 'Onze Taal, weekbladje voor de Vlaams sprekende krijgsgevangenen'. In totaal verschenen 162 nummers. De Vlaamse geïnterneerden werden zorgvuldig uitgekozen en Göttingen werd een verzamelplaats van Vlaamsgezinde intellectuelen, kunstenaars en studenten. Zij kregen volop steun van zogenaamde 'Flamenoffiziere', Duitse officieren die de Vlaamse strijd en de activisten steunden. De leiding van het Belgisch activisme: Borms, De Clercq, Van Wetteren en anderen brachten een bezoek aan het kamp en kregen de kans hun politiek te verkondigen. Op de lijst van intellectuele Vlamingen in het kamp zijn enkele streekgenoten terug te vinden: bediende Emmanuel De Bleser, brouwer Raf Van Hoomissen uit Puurs, 1^e Wachtmeester Alexis Engels uit Bornem, bediende Jan Brems uit Willebroek, de licentiaten handelswetenschappen Maurice Verdict, Alfons Van Passen uit Willebroek, drukker Damiaan Perck uit Ruisbroek-Sauvegarde, student rechten Piet Van Rossem uit Temse, belastingontvanger en student rechten August Bosserez uit Puurs en bediende Cyriel Van den Berghe uit Opdorp. De hierboven genoemde Emmanuel De Bleser werd geboren in de Sint-Amans Keeten op 24 september 1888 als zoon van kapper-landbouwer Karel De Bleser en Christine Servaes. Het paar was na hun huwelijk in 1881 in de Keeten komen wonen. Het gezin telde acht kinderen.²⁹ Karel was gemeenteraadslid in Sint-Amans. Emmanuel studeerde filosofie. Daar hij al twee broers had die hun legerdienst hadden

vervuld, werd hij vrijgesteld. In 1908 besloot hij om toch in dienst te treden. Hij tekende voor het bataljon Administratie en verhuisde naar de Ossenmarkt in Antwerpen. Later werd hij bankbediende. Hij werd op 10 oktober 1914 gevangengenomen en afgevoerd naar Duitsland. Hier werd hij ondergebracht in het kamp van Göttingen. Hij had zelf een schrijven gericht aan Arthur Faignaert, de voorzitter van het Propagandacomité voor de Raad van Vlaanderen. Hij wilde graag dat men hem aan het werk zette. Zodoende kon hij zijn tijd nuttig gebruiken en hoopte op deze manier vlugger het kamp te verlaten. Pas op 11 januari 1919 werd hij vrijgelaten en op transport naar België geplaatst. Hij werd bij zijn proces op 18 april 1919 niet verder vervolgd of gestraft. De lijst vermeldt tevens dat hij bij zijn ouders inwoonde en hielp. Zij hielden in Sint-Amans de winkel voor 'Volksopbeuring' open.

Jozef Pluym uit Antwerpen was opperwachtmeester der artillerie van het Fort van Bornem. In juni 1910 was hij getrouwd met Pauline Daems. Samen met hun zoontje (°4 juni 1914) woonden zij in de Boomstraat. Jozef Pluym werd op 10 oktober 1914 krijgsgevangen genomen en naar kamp Parchim gevoerd. Na omzwervingen via andere kampen kwam hij op 15 september 1916 in Göttingen terecht, waar hij zich onmiddellijk nestelde in het 'Vlaams Midden Comiteit'. In het 'Vlaams Huis' daar gaf hij een lezing over de noodzaak van een bestuurlijke scheiding in België. Hij werd er met Duitse hulp voorzitter van het hulpcomité. In deze hoedanigheid bezorgde hij de Vlaamse activisten in

²⁹ Felix Constant (°1881), Joanna Clothilde (°1882), Florent Octaaf (°1885), Marie Isabella (°1887), Franciscus Philip (°1890) en Gabriel Alois (°1894).

het kamp kleding- en voedselpakketten. Hij zou op deze manier de activisten in het kamp hebben bevoordeeld en hij zou ook pakketten hebben geschonken of verkocht aan de Duitsers.³⁰ Als vertrouwensman van de Duitsers kon hij in burgerkledij naar de omliggende kampen. Daar maakte hij propaganda voor het 'vrije arbeiderschap in Duitsland'. Aan de Duitsers verklikte hij een achttal Belgen die de Duitsers stiekem tegenwerkten. Ze werden gestraft of naar een arbeidscommando gestuurd. Hij stelde zich ook kandidaat voor de nog op te richten 'Vlaamse Rijkswacht'. Zo ver kwam het echter niet. De krijgsraad van Brabant veroordeelde hem op 23 mei 1922 tot drie jaar gevangenis. De koning verminderde zijn straf in mei 1923 tot twee jaar en op 7 oktober 1923 kwam hij voorwaardelijk vrij.

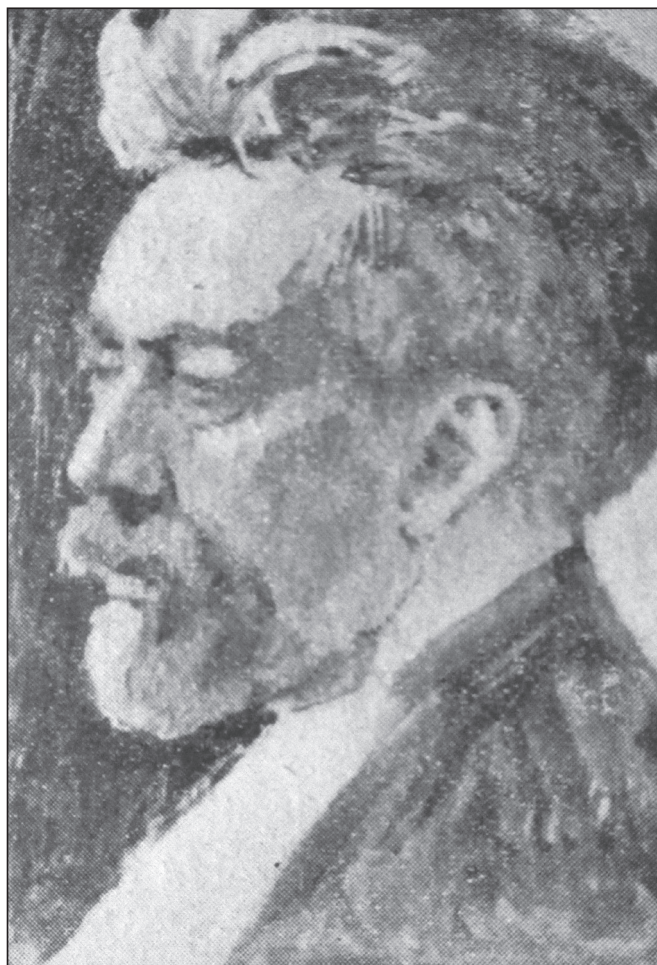
Raphael Van Hoomissen (°Puurs 7 oktober 1892) uit Puurs komt ook voor op de lijst van Göttingen. Hij was als korporaal van het beruchte 6^e Linie in het kamp geïnterneerd. Bij de wapenstilstand was hij naar eigen zeggen ziek en keerde niet onmiddellijk terug naar België. Wanneer hij op 15 mei 1919 trachtte terug te keren langs de Nederlandse grens werd hij daar opgepakt en opgesloten in het kamp van Berg aan Zee. Bij de Dienst van Oorlogsgevangenen deed hij navraag naar zijn valies met boeken en voorwerpen welke achtergebleven was in Duitsland. Maar de dienst was vooral geïnteresseerd hoe en wanneer Raphael naar België was teruggekeerd. Zij stuurden een brief naar de Puurse burgemeester, welke antwoordde met de opmerking dat op het gedrag van Van Hoomissen niets was aan te merken. In Brussel had men een ander antwoord op hun vragen verwacht en dus stuurden zij een tweede brief, minder vriendelijk deze keer. Van Hoomissen antwoordde toen zelf met een korte verklaring, die verder zonder gevolg bleef. Raphael Van Hoomissen was de oudste zoon van brouwer Desiré Van Hoomissen. Hij was tevens brouwer in de familiebrouwerij 'De Ster' in de Schuttershofstraat. De brouwerij sloot haar deuren in 1927. De broer van Raphael, Gonzales Van Hoomissen, begon toen een fabriek van gloeilampen. Later kwam er de Technische School Sint-Jan Berchmans.

Flamingante 'Buitenlanders'

Jaak Emiel Schiltz (°Antwerpen 1865 - †1929) was al van bij zijn studietijd betrokken bij de Vlaamse Beweging. Als advocaat ijverde hij voor de vernederlandsing van het gerecht. In 1895 stichtte hij in Antwerpen de Vlaams Christene Volkspartij. Hij verliet de partij in 1900 omwille van haar toenemende antiklerikale standpunten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef hij achtereenvolgens in Engeland en Frankrijk. Na de oorlog verdedigde hij dr. August Borms tijdens diens proces in 1919. Borms werd ter dood veroordeeld, later omgezet in levenslang. In 1929 werd hij vrijgelaten nadat hij bij de verkiezingen 83.000 stemmen achter zijn naam kreeg. In 1920 verdedigde Schiltz Jules Mees uit Hingene, gewezen professor aan de

Emiel Schiltz (r) met prof. De Leenheer en Rik Merckx aan de 'Buitenlandse' Scheldeover (Archief familie Merckx-Schiltz)

Emiel Schiltz geschilderd door Tony Van Os (uit: Dr. Borms voor het gerecht)

³⁰ J. MONBALLYU, *Strafrechtelijke repressie van het Vlaams activisme*

vernederlandste universiteit van Gent. In 1924 stichtte Schiltz de Katholiek Christene Volkspartij voor Vlaanderen met in zijn programma vooral de realisatie van de Vlaamsnationale belangen. Voor de katholieken was dit een reden om zich van de partij te distantiëren.

In de Bornemse wijk 'Buitenland' had de familie Schiltz haar zomerverblijf. Rond de eeuwwisseling waren er de zondagse uitstapjes met de 'Wilford'boot tot aan den 'Embarcadère'. Steeds meer familieleden Merckx en Schiltz vestigden zich in het stukje 'Oud Antwerpen'. Tijdens de weekends dosten ze zich uit in middeleeuwse kledij. Emiel Schiltz scheef tal van toneelstukken voor het jaarlijks toneelevenement van de familie Merckx-Schiltz. Die 'toneelkundige avondfeesten' bestonden sinds 1866. Hij schreef afwisselend onder de naam Jaak en Emiel Schiltz. Het waren toneelstukken van en voor de familie, die meestal doorgingen in de werkhuizen van Victor Merckx. De affiches waren juweeltjes van handwerkkunst. Sinds 1924 waren er de 'Olympiades', een sportieve strijd tussen de families Merckx en Schiltz, traditie die nog steeds standhoudt in het uitzonderlijke stukje Bornem.

Door toedoen van Jan Van Der Ven veranderde de Buitenlandstraat in Transvaalstraat

Jan Van Der Ven (Raymond Jan Coppens) (°Antwerpen 31 juli 1876 - †Bornem 30 maart 1925) stierf al op zijn 48 jaar. Hij was getrouwd met Maria Carolina Degive. Jan Van Der Ven was het pseudoniem van Raymond Coppens. Zijn moeder, Anna Theresia Van Rijswijk, was de zus van de Antwerpse burgemeester. Zijn vader, Raymond Franciscus Coppens, had als schrijver het pseudoniem Flor Van Der Ven aangenomen. Gedurende 50 jaar was Flor Van Der Ven secretaris van de Antwerpse afdeling van het Willemsfonds. Hij was de spil van het comité voor hulp aan Transvaal en bewaarde ook dat de boerenleiders Steyn, Botha, Dewet en Delarey naar Antwerpen kwamen en er een ongekend onthaal kenden. Zijn verheerlijking van Transvaal deed ook in de Bornemse wijk Buitenland de straatnaambordjes van naam veranderen in de Krugerstraat, Transvaalstraat en zo meer. Flor Van Der Ven werd tijdens de Eerste Wereldoorlog een vurig activist en na de oorlog één der trouwste bezoekers van de IJzerbedevaarten. In 1931 was hij met zijn 83 jaar eregenodigde van August Borms.

Zijn zoon Jan werkte een tijdje als beambte bij de 'Berg van Barmhartigheid' te Antwerpen, maar België was te klein en hij ging naar China en Canada. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog keerde Jan Van der Ven terug en koos resoluut voor het activisme. Hij werd ambtenaar bij het departement van arbeid en nijverheid en medebestuurder van het te Brussel gevestigde 'Centraal Vlaamsch Propagandabureau'. In 1917 publiceerde hij als Witte van de Ven 'Het huidige standpunt van het Vlaamsche volk in den wereldstrijd', waaruit zijn Vlaamse en democratische gezindheid sprak. Na de Bevrijding gearresteerd, schreef hij in zijn cel, onder het pseudoniem van Noordling 'In 't Gevang; Muurkrabbels', een verzameling schetsen. Na zijn vrijlating verzette Jan Van der Ven zich tegen de Belgische annexatiepolitiek. In een anonieme brochure getiteld: 'Een Noodlottig Man en een Onbekwaam Minister. Ons land een roofstaat', drukte hij de mening uit dat de Belgen geen recht hadden op gebieden zoals Duits-Luxemburg, Maastricht, Moresnet, Eupen-Malmedy, die noch historisch, noch uit militair opzicht tot België behoorden. De drukker van de brochure, E. de Mulder uit Borgerhout, werd hiervoor gearresteerd. Van der Ven echter vluchtte naar Nederland. In Rotterdam ging hij als correspondent in vreemde talen bij een Amerikaanse importfirma werken. Daarna vestigde hij zich te Huybergen bij de Belgische grens, waar hij, ook onder het pseudoniem van Noordling 'Duit voor Kermis' schreef: *'Door zijn geweten gepest ontvlucht de koning het hof om de vrijheid van het platteland op te zoeken, waar hij de Vlaamse ziel leert kennen, de Vlaamse massa organiseert en de eerste steen voor een Vlaamse universiteit legt'*. Zijn laatste levensjaren leefde hij in het Bornemse Buitenland, het geliefkoosde verblijf van tal van Antwerpse gezinnen.³¹

³¹ Bron: Jeanine Beyers-Bell en Marcel Boey

Nederland en de oorlog

Hollandse menslievendheid?

De internationale pers publiceerde pagina's vol over de onwaarschijnlijke 'Hollandsche menslievendheid'. Nadat Duitsland alle verdragen met de voeten had getreden en ons land binnenviel, zochten vele burgers hulp bij onze noorderburen. Voor velen was dit niet de juiste keuze. Zij keerden berooid terug en moesten hulp zoeken bij familie en kennissen. Soms liet men vluchtelingen tegen elkaar opbieden voor opvangplaatsen en uiteindelijk bleven alleen de kapitaalkrachtigsten over. Dit blijkt ook uit de namen van Klein-Brabanders welke we terugvonden in de Nederlandse opvanglijsten. Smid Belon uit de Bornemse Boomstraat was met zijn familie na enkele dagen uit het Nederlandse De Clinge teruggekeerd. Hij was niet erg te spreken over de Nederlandse opvang en had het vooral over het uitmelken van de vluchtelingen.

Op 31 januari 1919 dankte de Belgische regering nog eens uitdrukkelijk voor de opvang van zijn vluchtelingen tijdens de oorlog. Enkele maanden later volgde de ontuchtering. Nederland had de tekst van het Verdrag van Den Haag van 1907 nog eens nagelezen. Er was een verschil tussen internering en 'humanitaire hulp'. De Belgische soldaten werden inderdaad opgesloten in kampen en het regime was er vergelijkbaar en mogelijk nog strenger dan wat de krijgsgevangenen in de Duitse kampen hadden moeten doorstaan. In 1921 waren ze klaar met hun rekenwerk en Nederland overhandigde het geruïneerde België prompt de rekening: 250 miljoen gulden. Een gedeelte werd doorgeschoven naar Duitsland als Duitse oorlogsschuld. Na een werkvergadering van de Nederlandse en Belgische ministers van Financiën werd de som vastgelegd op 46 miljoen, vermeerderd met 13 miljoen samengestelde intrest of een totaal van 59 miljoen gulden, waarvan de rente nog datzelfde jaar moest betaald worden.¹ De afbetaling zou gebeuren in halfjaarlijkse termijnen van 2,2 miljoen.² België was het enige land dat zich niet akkoord verklaarde met de terugbetaling, maar vond geen steun bij de andere landen. Na lang juridisch en politiek getouwtrek moest België in 1923 toch aan zijn afbetalingen beginnen. Intussen was de som, vermeerderd met de renten al aangedikt tot 60 miljoen gulden. Pas eind 1937 was de schuld afgelost. Nederland had bovendien voor de opvang van onze burgers aanzienlijke sommen gekregen van andere neutrale staten als Zwitserland en Spanje. Niettemin hadden onze noorderburen ook voor deze opvang een optelsommetje gemaakt. 45 miljoen was schijnbaar maar een fractie van de reële opvangkost of deelname in de onkosten. Deze som is door België gelukkig nooit betaald.³ Nederland verstuurde factuurtjes aan al wie van haar gastvrijheid had gebruik gemaakt: Engeland 2,5 miljoen gulden, Duitsland 625.000 gulden, Frankrijk 16.000 gulden en Amerika sloot de rij met 1.200 gulden.⁴

De Hollanders waren bij wet verplicht om de Belgische soldaten te interneren. Daar viel niets tegen in te brengen. De Belgen werden wel, volgens de letter van de wet, zo ver mogelijk van de grens in kampen ondergebracht. Ook de Belgische schepen die in de eerste dagen van augustus 1914 veiliger havens opzochten, werden door de Nederlanders voor de duur van de oorlog aan de ketting gelegd. Voor de Duitsers waren ze minder streng. Nederland verleende zelfs op het einde van de oorlog vrije doorgang aan de vluchtende Duitse soldaten. Tijdens de inval in België was er al een Duitse eenheid zonder problemen over de Moelingerweg door Nederland gestapt. Bovendien schonden Duitse vliegtuigen geregeld het Nederlandse luchtruim. Het enige land waar de Duitse keizer Wilhelm II naar toe kon na 'de

Prent die de 'verwelkoming' van de Belgische vluchtelingen voorstelt in Nederland, waarbij de Koningin wijst op haar gebonden neutraliteit (Tekening Raeymaeckers - Holland to Belgium 1916)

¹ Omgerekend naar Belgische Frank: 59 miljoen x16 = 944 miljoen oude Belgische Franken. Omgerekend naar de huidige waarde en munt met de tabel uit P. SCHOLLIERS, *A century of real industrial wages in Belgium* =x100 = 94.400.000.000 BEF = €2.342.500.000.

² Bron: *Middelburgsche Courant* 20 mei 1921

³ Zwitserland was het eerste land dat de factuur voor 'opvang' onder de Belgische neus duwde. De Fransen waren niet zo snel met hun rekenwerk, zij overhandigen hun factuur (154.262.766 francs en 51 cent) pas in 1930.

⁴ uit: E. DE ROODT, *Oorlogsgasten*

Krieg' was Nederland. Hij kreeg op 10 november 1918 asiel in Nederland en koningin Wilhelmina weigerde halsstarrig om hem uit te leveren als oorlogsmisdadiger. Bovendien gaf het Nederlandse kabinet Duitsland voor 140 miljoen aan kredieten om grondstoffen en voedsel te kopen. In het voorjaar van 1915 bestelde Nederland nog bij de Oostenrijkse 'Skoda' fabrieken een groot aantal mitrailleurs, welke in november zouden geleverd worden. Oostenrijk vroeg als betaling de helft in goud en de rest in koper. De geallieerden hadden zich verzet tegen deze wijze van betaling, maar de deal ging gewoon door. België trachtte dan weer na de oorlog bij monde van minister Paul Hymans Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen met de monding van de Westerschelde binnen te halen – Zeeuws-Vlaanderen hoorde tot 1839 bij Vlaanderen, maar werd toen als pasmunt gebruikt voor de erkenning van de onafhankelijkheid van België door Nederland. Hij kreeg hiervoor geen steun van de aanwezige bondgenoten. In ruil kreeg België de Oostkantons en Ruanda-Burundi, een vroegere kolonie van Duitsland.

Steun en tegenaanval vanuit het noorden?

Van bij de Val van Antwerpen in oktober 1914 werd door de Duitsers een plan uitgewerkt voor een 'Stellung Antwerpen'. De bestaande forten werden aangepast en verbeterd, maar tevens werd rekening gehouden met een verrassingsaanval vanuit Nederland. Het ging de Nederlandse economie voor de wind. Voor de bedrijven was er weinig of geen buitenlandse concurrentie. Ze werden ook inventiever in het vinden van oplossingen. Zo ging Philips zelf zijn glas voor zijn gloeilampen blazen. De kolenmijnen draaiden dubbele shift uit noodzaak en er werd een wapenindustrie op poten gezet. Om die industrie draaiende te houden waren er echter grondstoffen nodig en die kwamen vooral uit het buitenland en overwegend over zee. Begin 1917 beschoten Duitse duikboten echter al wie in de wateren rond Frankrijk en Engeland kwam. Op deze manier wilden de Duitsers de aanvoer van Brits oorlogsmateriaal aan banden leggen. Maar ook vissersboten en koopvaardij schepen werden niet gespaard. Daarenboven stopte Amerika met de export van graan, veevoer en kunstmest naar Nederland. Nadat verschillende Nederlandse schepen waren getorpedeerd, viel de Nederlandse scheepvaart helemaal stil, inclusief het vissersbedrijf met zijn 800 vissersboten en 15.000 werknemers. De Nederlandse regering protesteerde wel bij de Duitsers, maar had schrik om een vuist te maken en wilde 'der Kaiser' liever tot vriend houden. De Nederlanders kregen zodoende ook te maken met voedselschaarste, woekerprijzen, rantsoenering en andere oorlogstoestanden.

Wanneer in de zomer van 1917 bleek dat er genoeg aardappelen waren verbouwd, maar dat die hoofdzakelijk naar Duitsland werden uitgevoerd,

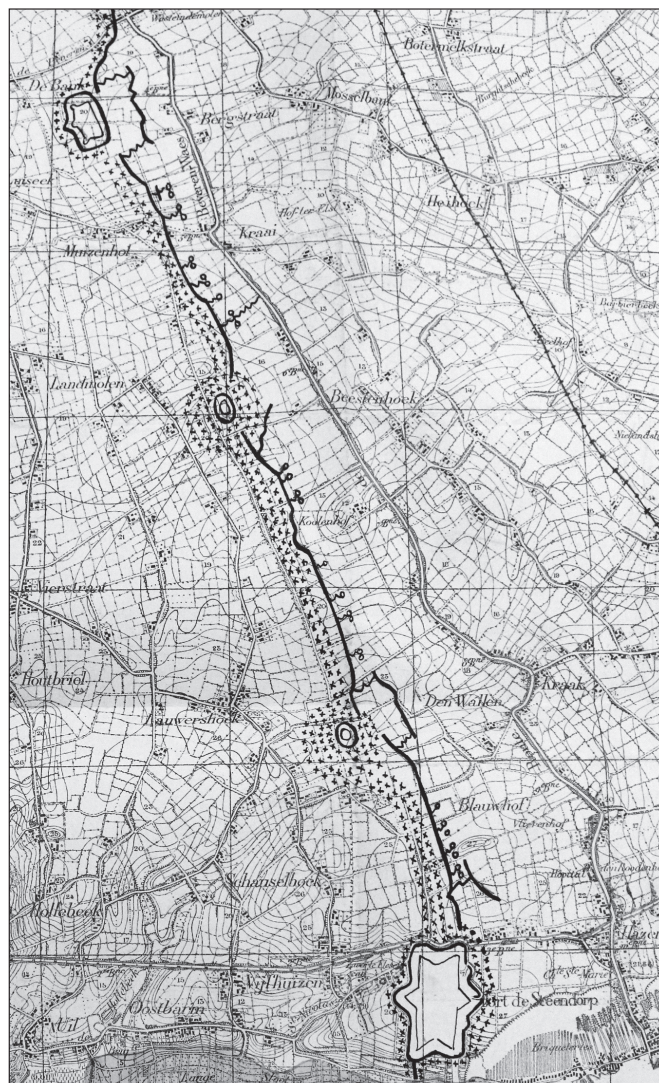
In Nederland kwam het tot een opstand wanneer in 1917 de aardappels gerantsoeneerd werden en bleek dat die naar Duitsland waren gestuurd (©Pinterest)

De map met de Duitse plannen voor Antwerpen werd tijdens WO II door de Russen meegenomen uit Berlijn en keerde pas na 70 jaar terug naar België. Hieruit blijkt dat voor onze streek de oorlog net tijds was afgelopen. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

kwam het Nederlandse volk in opstand. Het leger moest met harde hand optreden om de rellen te stoppen. Uiteindelijk vielen negen doden. Duitsland vreesde dat Nederland onder druk van de publieke opinie zou trachten zijn havens vrij te krijgen en zich zou aansluiten bij de geallieerden. En ook omdat de Duitsers geen vertrouwen hadden in de Nederlandse verdediging van de Westerschelde en een Engelse aanval via Zeeuws-Vlaanderen voor mogelijk hielden, begonnen ze met de aanleg van een 'Hollandstellung'. Zij bouwden een verdedigingslinie van 75 km tussen Knokke en Vrasene. In Vrasene sloot deze linie aan bij de 'Stellung Antwerpen', die verder doorliep als de 'Turnhout-Kanalstellung'. De oudste delen van deze linie dateren van april 1916 en werden aangelegd door het Marinekorps Flantern, dat instond voor het kustgedeelte.

De 'Stellung Antwerpen' werd vanaf de zomer 1917 verdeeld in zones. De noordelijke kant vanaf de Schelde langs de forten van Stabroek en Schoten tot aan het kanaal van Turnhout werd de 'Nordabschnitt' genaamd. Over dit stuk linie met een lengte van 20 km stonden 497 bunkers. Langs het kanaal van Turnhout kwamen dan nog eens 132 bunkers. De 'Westabschnitt' liep van Vrasene tot het fort van Steendorp, in totaal werden hier 216 bunkers gebouwd op een strook van 12 km. De Wase polders zouden onder water gezet worden en achter het geïnundeerde gebied kwam een sterk uitgebouwde verdedigingslinie van geschutstellingen, afdammingen en loopgraven. Beveren en omgeving ging volledig ontruimd worden. De bestaande fortenlinie tot Steendorp werd verstevigd en de geschutsrichting werd aangepast richting Nederland. De 'Südabschnitt' moest de zone tussen Schelde en Zenne beveiligen. Zij vertrok vanuit de Bornemse Kloosterstraat langs de verschillende forten en schansen, langs het kanaal van Willebroek tot het bruggenhoofd Blaasveld. Hier bouwden de Duitsers 128 bunkers op een strook van 16 km.

'Westabschnitt' of deel van de Duitse verdedigingslinie tegen Nederland: het gedeelte van de Schelde tot het fort van Steendorp' (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

De 'Südabschnitt': niet alleen Weert en Lupegem kwamen onder water te staan; het Duitse plan voorzag een aaneengesloten waterplas langs Schelde en Rupel van Branst tot aan de toenmalige werken aan het Zeekanaal te Wintam (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

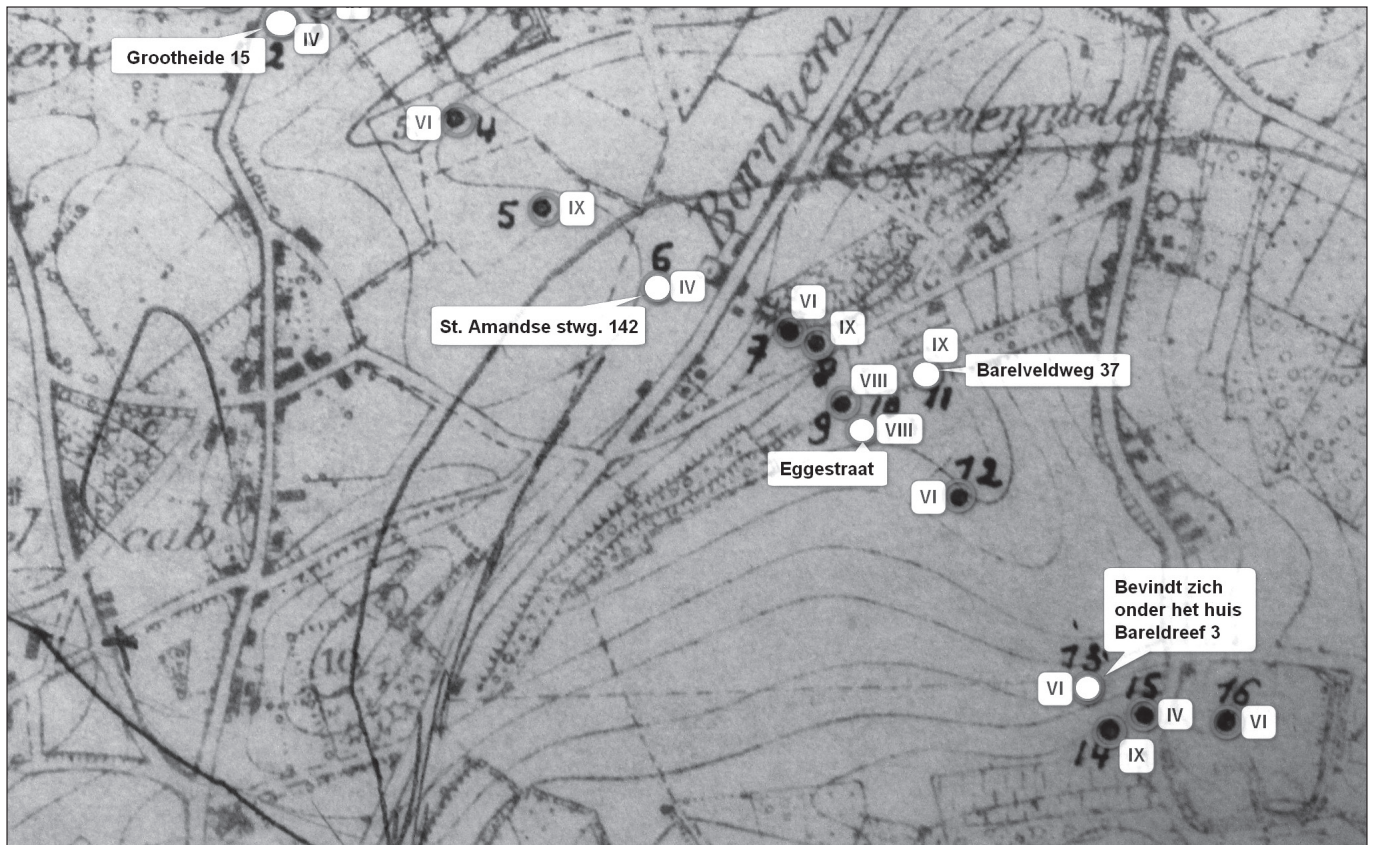
Duitse genietroepen van de 'Kaiserliche Fortifikation Antwerpen' aan het werk. Op een strook van 16 km vanaf de Bornemse Kloosterstraat tot Blaasveld kwamen 128 bunkers. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

De bunkers werden gebouwd door de genietroepen van de 'Kaiserliche Fortifikation Antwerpen'. Zij gebruikten en verbeterden de door de Belgen gegraven loopgraven. Ook de forten werden mee ingeschakeld in de nieuwe verdedigingslinie. De bunkers hadden een muurdikte van 1 m, het dak was tussen 60 tot 80 cm dik. Hoeken en randen werden afgerond om geschut te laten afschampen. Bij deze verdedigingslinie werd de Schelde als het ware de nieuwe frontlijn, alleen zou de vijand nu uit noordelijke richting komen en dienden de verdedigingswerken geplaatst te worden op de rechter Scheldeoever.

Er waren zeven types bunkers:

- De bunker "Unterstand" (U), type VI, was bedoeld als onderkomen voor de manschappen. Hij kon worden gebruikt door een groep van negen man. Dit soort bunker kon ook worden ingericht als commandopost of als mitrailleurpost. Kenmerkend waren de twee ingangen aan de achterzijde. Deze ingangen zijn op bevel van de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog dichtgemetseld, dit om te voorkomen dat de bunker zou worden gebruikt door het verzet of parachutisten. De omvang varieerde rond 8,5 x 4,5 m.
- De grotere bunkers 'Unterstand truppen' (UTr), type VII, konden twee groepen van negen man beschutting geven.
- In de voorste lijn stonden de bunkers 'Maschinengewehr-Schartenstand' (MG), type IV: de mitrailleurposten werden zo geplaatst dat hun vuurlijn elkaar overlapte. Bij dit type bunker waren twee openingen in de voorzijde voorzien, één waarin de mitrailleur werd geplaatst, de andere opening diende als observatie. Parallel met de achtermuur liep een brede gang die aansloot bij een loopgraaf.
- Door de Duitsers werden de 7,5 cm kanonnen uit de forten gebruikt in de bunkers van het type 'Zwischenstreich' (ZWSTR), type VIII. Zoals de naam verklaart kwamen deze in de tussenruimtes of interval van de forten. Dit soort bunker is maar weinig gebouwd en het is niet zeker dat deze werd gebruikt in de 'Südabschnitt'. In de voorzijde was een gat van 100 x 55 cm voorzien waarin de loop van het kanon werd geplaatst, daarnaast kwam een kijkgat van 15 cm. De schietopening kon met een ijzeren plaat langs buiten worden afgedekt.
- Helemaal vooraan vond je de observatieposten, de 'Infanterie-Beobachtung' (IB), type IX: dit soort van kleinere bunkers werd gebruikt door de infanteristen-waarnemers om hun geschut, zoals mitrailleurs en granaatwerpers, telefonisch te leiden en bij te sturen.
- De grotere observatiebunkers waren bedoeld als artillerieobservatiepost, 'Artillerie Beobachtung' (ABI), type XIV. Vanuit de bunker werd de achterliggende artillerie gecoördineerd. Kenmerkend aan dit soort bunker was het centraal vooruitspringend gedeelte waarin een opening was aangebracht die kon worden afgesloten met een 4 cm dikke ijzeren plaat.
- De telefoonverbindingen werden verwezenlijkt vanuit de bunker 'Zentrale Fernsprecher' (Zf), type XVII. Vanuit deze bunker werden verbindingen gelegd tussen de commandopost en de artillerie. Verder ook tussen de verschillende eenheden in de bunkerstelling. Dit was het kleinste type bunker en had een vrije binnenruimte van 2 x 2,50 m. De vrije hoogte in de verschillende bunkertypes varieerde van 1,40 tot 1,60 m. Hierbij moet men wel rekening houden met de toenmalige grootte van de soldaten: gemiddeld 1,60 m.

De aankomst van Duitse 'meetkundigen' in onze Scheldedorpen was het eerste verontrustende signaal. Zij waren gelast met de opmeting voor het aanbrengen van versterkingen, niet alleen van de bunkers maar ook van de bijkomende werken. De uitvoering van deze bijkomende werken, zoals het verbeteren van de loopgraven en aanbrengen van prikkeldraadversperring op de Scheldedijk, moest geschieden door opgevorderden en krijgsgevangenen. De eerste 'Zivil-

Bunkerlinie zone 1: Bornem Kloosterstraat-Barelstraat met aanduiding van de nog resterende bunkers (©Museum van het leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

arbeiters' kwamen uit de wijde omgeving van Sint-Niklaas en Temse. Men zag ze te Bornem zingend voorbij stappen richting Sint-Amands. De Bornemse jeugd was er niet gerust in. In Temse waren ze door 'Leutnant' Porath van het bataljon Arolsen XI opgevorderd. Op 2 oktober 1918 waren deze 'Zivilarbeiters' verzameld in de lokale meisjesschool en werden dan overgebracht naar Sint-Amands. Hun bewaking bestond slechts uit een handvol Duitse soldaten en velen konden aan de waakzaamheid ontsnappen. Maar geen nood, op 22 oktober in de late avond kwam een nieuwe lading opgeëisten hun plaats innemen, mannen uit West-Vlaanderen en de Kuststreek.⁵ Louis Vercruysse uit Westkapelle was met zijn 46 jaar de oudste. De benjamin van de groep was de 16-jarige Isidoor Blasius uit Lissewege. Zij werden ondergebracht in de lokalen van de zusters. Net als bij hun voorgangers uit het Waasland glipten er velen door de mazen van het net en van de 1.000 aangekomen 'werkers' bleven er na een tijdje maar 150 over. De Duitsers waren ze liever kwijt dan rijk, want enkelen vertoonden symptomen van de Spaanse griep en de Duitse dokter meed hen als de pest. Tijdens het voorbijtrekken in Bornem zongen ze onder andere volgend strijdlid, gekend als De Keizer in den IJzer:

*Met een geheele broederhand
Beschermen wij ons Vaderland
Berlijn, Berlijn, gij Duits venijn
Uw straf zal eens verschrik'lijk zijn
Gij vuig gebroed, gij steelt ons goed
Gij moordt ons oudren, broedren zoet,
Vlieg met uw keizerlijke pin
Den IJzer in (bis)*

*Weleer groot man, waart gij gekend
Maar niet gevreesd door 't volk van Gent
Uw helse Duitse oorlogsplan
Stuitt'af op Generaal Leman*

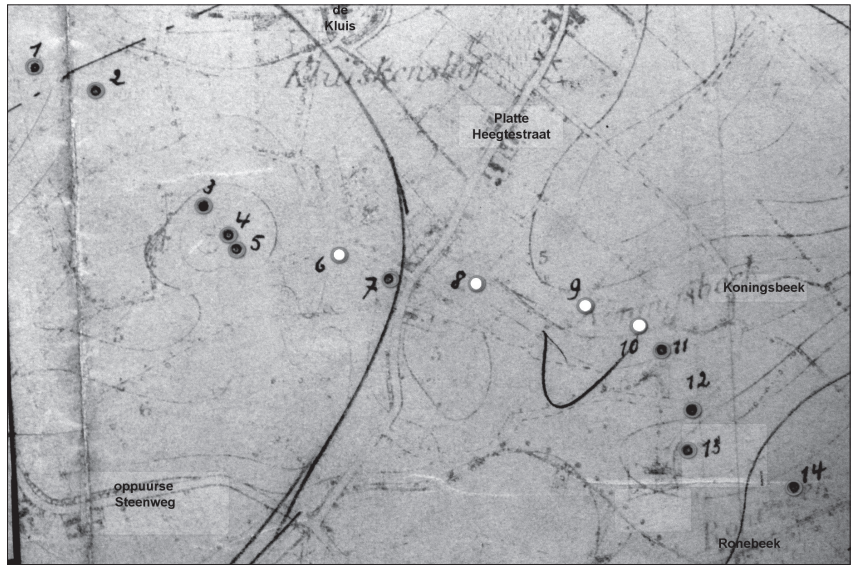
Bunker 13 bevindt zich onder een woning in de Baredreef-Bornem

⁵ uit Damme, Zuykerke, Aalter, Blankenberge, Assebroek, Heist, Lissewege, Koolkerke, Westkapelle, Knokke, Stene, Ramscapelle, Gottem, Oostende, Gent, Leke, Brugge, Lapscheure en Drogenen

*In Luikerland, met kloeke hand
Ter eeuwige eer van Belgenland
Spring met uw Keizerlijke pin
Den IJzer in (bis)*

*Een kersteboom, oja ! zo schoon !
Maar ach, het was een ijde droom
Het feestpaleis in volle pracht
Het klokgelui tot middernacht
Maar Roeland die de sterkste was
Die luidt tot schand' van 't geuzenras
Zak met uw keizerlijke pin
Den IJzer in (bis)*

*In fieren gang, de Vlaamse Leeuw
Wordt ook genoemd van eeuw tot eeuw
Hoezee ! Gij dappren die met spoed
Ten strijde trekt met heldenmoed
Van oost tot west van zuid tot noord
Weergalmt de kreet "Den Duits ter dood."
Weg met uw Keizerlijke pin
Den IJzer in (bis)*

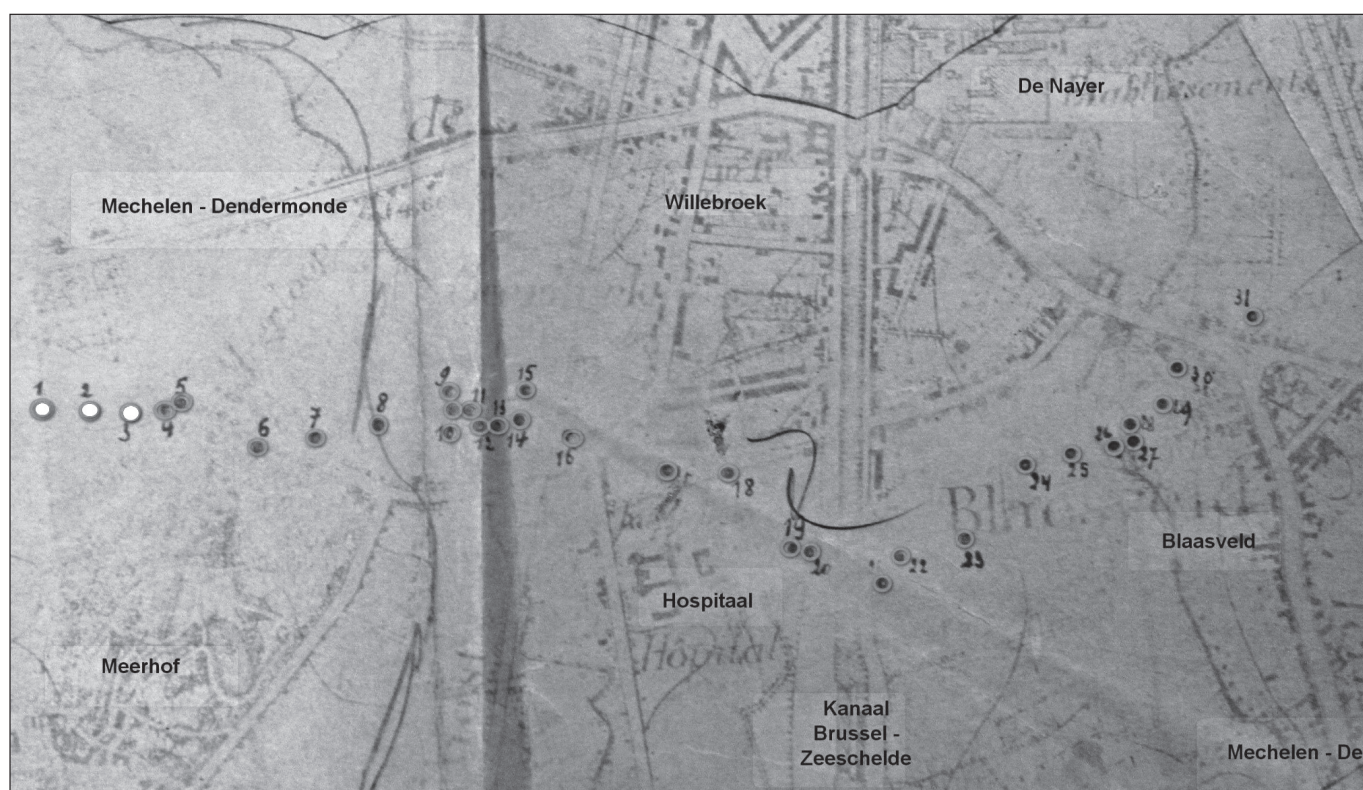

Bunkerlinie zone 2: vanaf Bornem Doregem richting Zeuthoeve (©Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

Bunker 5 uit de zone 1 stond na de oorlog in de weg voor de aanleg van het voetbalveld van Vlуг en Vrij. Onder leiding van Walter De Maeyer werd de bunker ondergraven en ondersteut met dennestammen. Eens volledig ondersteut werden deze ingestreken met brandstof en aangestoken. Even later donderde het gevaarte naar beneden, waar hij nog steeds, nu onder het korfbalveld, ligt. (Archief Walter De Maeyer)

De latere burgemeester Crokot van Mariekerke volgde alles met argusogen en noteerde in zijn verslag: *'Uit Sint-Amands kwamen Duitse soldaten met honderden krijgsgevangenen, Italianen maar ook opgeëisten uit de Vlaanderen. Putten en versterkingen werden aangelegd, plaatsen aangeduid voor het zetten van mitrailleurs of kanons, bommen werden afgezaagd. Dagelijks trokken honderden Italianen in boten over de Schelde en maakten in korte tijd een vergezicht in de polder waarvoor duizenden bommen werden afgezaagd. Men sprak ook van het aanleggen van een brug over de Schelde te Sint-Amands. Ja, de voorbereidselen maakten zulks een omvang dat zelfs een dag werd aangeduid dat de bevolking de gemeente moest ontruimen. Een Duitse meetkundige liet zich de dag van zijn vertrek ontvallen. Gelukkig dat de zaken zulks een keer namen, Mariekerke stond op het plan om platgelegd te worden. Inderdaad de dag dat de wapenstilstand getekend werd, moesten reeds enige inwoners in de Droogveldstraat hun huisje verlaten. Tengevolge van al die voorbereidselen, daarbij de drukke beweging van de werkende krijgsgevangenen, alsook het lot en de slechte behandeling van deze verarmoede lieden, maakte zulks een indruk op de gemoederen dat het volk bijna in dezelfde spanning leefde als de eerste dagen van de oorlog. Voeg daarbij nog de drukte op de Schelde, er kwamen schepen geladen met allerhande voorwerpen, machines, rijtuigen, soldaten alsook verschillende torpedoboten en motorjachten bewapend met mitrailleurs enz. enz. Verder kregen we nog de doortocht van honderden koeien uit Vlaanderen welke de roofzucht van den overweldiger liet doorschijnen. Niettegenstaande al deze onrust groeide de hoop op verlossing, men sprak van terugtocht maar de krijgswerken duurden voort en werden zelfs verdubbeld.'* Op 4 oktober 1918 kwam een opmerkelijke vloot van 17 torpedoboten uit Zeebrugge de Schelde opgevaren, een aantal raakten niet onder de brug te Temse. De dijken zelf werden op de kruin van Weert tot Sint-Amands met prikkeldraad voorzien. Op regelmatige afstand werden schutstellingen geplaatst. Tegelijk waren in Leest opgevorderden koortsachtig aan het werk met de aanleg van een vliegveld.

Bunkerlinie zone 4. Alleen nabij het fort van Breendonk resten nog 3 bunkers van de 31 tot in Blaasveld. (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moskou-Archief)

De bevolking van de Scheldedorpen werd nu weggejaagd uit haar huizen. Begin november 1918 was de beslissing al gevallen: de inwoners van Sint-Amands moesten naar Heist-op-den-Berg, de Weertenaars werden naar Putte bij Mechelen gestuurd. Ook de mensen van Hingene en Mariekerke zouden een onderkomen vinden in diezelfde omgeving. In Hingene moesten de Scheldedijken doorgestoken worden om de polders langs de Schelde onder water te zetten. Wapenstilstand kwam geen dag te vroeg, twee dagen later en de dorpen langs de Scheldedijk waren een 'no-go'zone geweest.

vechten. De dwarsliggers, een 250-tal, werden op 26 oktober 1918 ontwapend en in de weverij van Theodoor De Maeyer opgesloten, zonder eten en zonder slaapgelegenheid. En ondertussen werden de werken aan de verdedigingslinie overal hervat. Ook pater Van Doninck zag de verdedigingswerken onrustwekkend dicht komen: *‘Door het park van den Dilft naar de geul werden palen geslagen voor pindraad. Item aan de hof van kinderen Peeters naar de abdij heen brengt men staken en pindraad. Het heeft alle schijn dat de Duitsers zich aan deze kant der Schelde willen versterken, te Branst-Mariekerke worden over de baan putten gegraven van 8 meter breedte, om de tanks tegen te houden! Men vertelt ook dat er onder elken peiler der Temsebrug een springbus is gelegd en alle 100 meters onder den ijzeren weg, maar de chef, Seghers, weet waar de draad is gelegd en zal hem bijtijds wel doen springen, dat belet echter niet dat de geburen van de statie niemendalle op hun gemak zitten.’* In Sint-Amands werd de aanlegplaats opgeblazen. Zij moest plaats maken voor een brug of ponton. In de abdijtuin te Bornem werd een prikkeldraadversperring geplaatst van oost naar west. Toen men de bevelvoerende officieren vroeg wat dat betekende, was hun antwoord heel kort en grof en desnoods moest de ganse abdij plat, hopelijk volstaan een aantal goed geplaatste mijnen. Ook in de Bornemse Kloosterstraat werd langs beide zijden van de straat prikkeldraad gespannen. Veel inwoners hadden terug hun spullen gepakt en wilden vluchten, maar de vraag was naar waar.

In de abdijtuin werden terug schuilplaatsen en prikkeldraadversperringen geplaatst, net als in 1914 (©Archief Abdij Bornem)

Op 3 november leek alles zich terug te herhalen. In de muren van de abdij werden terug schietgaten gekapt. Er was de laatste dagen ook opvallend veel luchtverkeer, telkens door de afweerkanonnen te Temse beschoten. Op 6 november werden in de abdij 220 ‘Zivilgevangenen’ binnengebracht. Ze werden bewaakt door 25 Duitse soldaten. Het waren burgers tussen 15 en 45 jaar uit Heist-aan-Zee en Westcapelle, opgejaagd sinds 1 oktober. Te Gent sliepen ze veertien dagen op straat en overdag werkten ze onder dwang bij het laden van schepen. Als loon kregen ze een droog stuk brood per dag. Soms kregen ze eten door een comiteit aangeboden, maar dat werd hen geweigerd door de bewakers. De nacht voor hun aankomst in Bornem sliepen ze in de kerk van Opdorp.

Op zaterdag 9 november was het afweerkanon in Temse al heel vroeg aan het werk. Vliegtuigen op hoge hoogte hadden geen hinder van het geschut. Wel kwamen enkele obussen in de Kloosterstraat terecht. De stukken vlogen tot aan de kerkdeur. Voor de ingekwartierde ‘Zivilgevangenen’ was dat het sein om door te trekken naar Willebroek. De groep was al sterk uitgedund, want velen waren gevlucht. Het leek erop dat de Duitsers niet beter wensten. Op zondag 10 november kwam het afweergeschut uit een andere windrichting, ditmaal van Sint-Amands, Baasrode en meer vliegtuigen dan de dag ervoor leken

Voor alle zekerheid hadden de Duitse soldaten in de abdij van Bornem fotograaf Craenhals ontboden voor een ‘laatste’ groepsfoto. Hij werd aan de paters aangeboden als gedenkenis aan hun verblijf te Bornem. (©Archief Abdij Bornem)

over de omgeving te zwermen. De inwoners van Sint-Amands kregen het bevel om de volgende dag naar Heist-op-den-Berg te vertrekken. Duitse mariniers die in Temse ingekwartierd waren, trachtten de Duitse soldaten in Bornem te overtuigen om de wapens neer te leggen.

Op maandag 11 november 1918 kwamen de mariniers terug, nu om de 250 Duitse soldaten die opgesloten waren in weverij De Maeyer vrij te laten. Dat gebeurde rond de middag met uitzondering van 25 die veroordeeld waren voor brand en moord. Zij werden onder begeleiding naar Ruisbroek gebracht. Kort na de middag trokken de gedeporteerden van Temse en Sint-Niklaas met de Belgische vlag al zingend de brug over. De Duitse soldaten wierpen nu hun helmen en epauletten op de grond, als speelgoed voor de straatjeugd. Om 5 uur kwam het nieuws dat de wapenstilstand ondertekend was. Officieel was het nog niet, maar sinds het middaguur was er geen schot of geen vliegtuig meer gehoord. Aan dat gevoel was het nog wennen.

In Noord-Duitsland waren Marinesoldaten op 4 november 1918 in opstand gekomen tegen hun legerleiding. De opstand breidde uit en op 9 november moest de Keizer aftreden. De 'Novemberrevolutie' sloeg over naar België waar de gouverneur-generaal zijn gezag moest overdragen aan een 'Soldatenrat'. In het ganse land sloegen Duitse soldaten aan het muiten en plunderen. In Asse lieten ze op 12 november een munitietrein ontploffen. In Bornem kwamen ze de gevangen Duitse soldaten in de weverij De Maeyer bevrijden. (©Archief Abdij Bornem)

Wel heeft het eindoffensief een zware tol geëist. Eén derde van de Belgische slachtoffers viel tijdens het eindoffensief. Onder de Klein-Brabantse soldaten tellen we nog 26 gesneuvelden:

Henri Muysshondt - Wintam (28/09)
 Frans Lejon - Sint-Amands (29/09)
 Alfred Goesaert - Sint-Amands (29/09)
 Arthur Borghijs - Ruisbroek (29/09)
 Victor Klerckx - Bornem (1/10)
 Louis Van Zaelen - Breendonk (2/10)
 Joseph Van Caer - Bornem (4/10)
 Carolus Ielegems - Bornem (5/10)
 Jan Kerremans - Bornem (7/10)
 Alexander Scheppers - Bornem (8/10)
 Julien De Mulder - Puurs (10/10)
 Victor Vertongen - St.-Amands (12/10)
 Medard Van Breedam - Puurs (14/10)

Eduard Cleirbout - Puurs (14/10)
 Constant Marnef - Eikevliet (14/10)
 Joseph Pintens - Lippelo (14/10)
 Pieter Mannaert - Bornem (14/10)
 Alfons Claessens - Lizele (15/10)
 Karel Kerremans - Bornem (15/10)
 Jan Gosselé - Bornem (15/10)
 Victor De Wit - Hingene (18/10)
 Pieter Maes - Mariekerke (24/10)
 Jules Leyers - Puurs (4/11)
 Eduard De Block - Wintam (5/11)
 Jozef Pauwels - Oppuurs (7/11)
 August Backeljau - Weert (8/11)

Ik was tiener in 1914

Onderwijs

Na de 'schoolstrijd' van 1878 tot 1884 werd bepaald dat in elk dorp minstens één lagere gemeenteschool moest zijn. In de praktijk was het dikwijls zo dat de plaatselijke katholieke school werd aangenomen, met andere woorden gefinancierd. Tijdens de 'schoolstrijd' was die aanneming onmogelijk en moesten de onderwijzers in het bezit zijn van een diploma van een staatsnormaalschool. Godsdienstonderwijs werd toen uit de lesrooster geschrapt, maar mocht door de pastoor na de uren worden gegeven. Toen de katholieken in 1884 terug aan de macht kwamen werd die 'ongelukswet' grotendeels teruggeschroefd. Ondertussen waren tal van vrije scholen ontstaan.

In mei 1914 had de Belgische regering nog een belangrijke wet betreffende onderwijs goedgekeurd.¹ Kinderen werden verplicht tot 14 jaar naar school te gaan, met gevolg dat werken onder de 14 jaar strafbaar werd. De wet moest echter ingaan bij het nieuwe schooljaar. Die schoolstart

De nieuwe schoolwet uit 1914 verplichtte onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar. Dit was een streep door de rekening van veel gezinnen, want de kinderen werkten in de zomer mee op het veld of werden ingeschakeld bij het ambacht van vader. Veel kinderen waren aan het werk in de mandenmakerij. Voor veel ouders was de aanpassing groter dan voor de kinderen. (Eigen archief)

viel gelijk met het oorlogsbegin en veel banken bleven daarom leeg. Ouders waren op de vlucht, vaders opgeroepen, onderwijzers eveneens op de vlucht of opgeroepen, soms waren schoollokalen ingenomen en dergelijke meer. Die afwezigheden waren niet allemaal te wijten aan de oorlogstoestand. Vele ouders namen de nieuwe wet niet zo nauw, want het was altijd de gewoonte geweest dat wanneer er veel werk op het land was de kinderen moesten helpen. Kinderen onder de 12 jaar mochten dan wel geen industriële arbeid verrichten, toch waren er mogelijkheden genoeg om deze goedkope arbeidskrachten in te schakelen.

Het onderwijs in die periode was vooral gericht op praktische ervaring en waarden die de leerlingen moesten voorbereiden tot goede werklui en brave burgers. Op het schoolprogramma stonden handenarbeid, huishoudkunde en gezondheidsleer bovenaan de lijst. Discipline was de sleutel voor een succesvol onderwijs. Om die te behouden waren alle middelen toegelaten en de vindingrijkheid van de meester was grenzeloos: met de blote knieën in de klompen en in de hoek, tikken met de regel op de kneukels, grote praters kregen een blad voor de mond geplakt en domme antwoorden werden beloond met twee grote ezelsoeren op het hoofd. Goede punten kon de leerling ook krijgen, bijvoorbeeld door altijd als eerste de vinger op te steken, met het beste huiswerk, door voorbeeldig te zwijgen in de klas en zo meer. De goede punten werden beloond met een erekaart en dergelijke. Die kaart was ook bij de zusters Ursulinnen van Puurs in gebruik.

Ministerie van Wetenschappen
en Kunsten

LEERPLICHT

SCHOOLJAAR 1916-1917

BERICHT

AAN DE GEZINSHOOFDEN

Naar luid der wet van 19 Mei 1914, zijn de gezinshoofden verplicht, gedurende het schooljaar 1916-1917, aan hunne kinderen of pleegkinderen, in den loop der jaren 1905 tot en met 1910 geboren, onderwijs te doen verstrekken.

Deze verplichting leven zij na hetzij door hunne kinderen te doen onderwijzen in eene openbare of private school van den lagere of den middelbaren graad, hetzij door hun huisonderwijs te verstrekken.

Voor de in eene lagere onder Staatstoezicht staande gemeentelijke, aangenomen of aanneembare, lagere school ingeschreven kinderen, behoeft generlei kennisgeving door de ouders gedaan.

Evenwel moet alle gezinshoofd met een of meer kinderen of pleegkinderen, -- van 1 Januari 1905 tot en met 31 December 1910 geboren -- en niet in eene lagere onder Staatstoezicht staande school ingeschreven, onmiddellijk aan ondergeteekenden optzien laten weten:

1° In WELKE INRICHTING gemelde kinderen onderwijs genieten;
ofwel 2° Of hun HUISONDERWIJS verstrekt wordt;
ofwel 3° Of zij in een der gevallen verkeerden, in dewelke LEERPLICHT OPHOUDT TE BESTAAN, te weten:

a) Wanneer er geen school bestaat binnen een afstand van 4 kilometer van de woning van het kind;
b) Wanneer de ouders of voogden gewetenbezwaren aanvoeren tegen het zenden van hunne kinderen of pleegkinderen naar eke binnen een afstand van 4 kilometer van hunne verblijfplaats gelogen scholen;
c) Wanneer de ouders of voogden geen vaste verblijfplaats hebben. Wanneer zij echter gedurende ten minste acht- of twaalf achtereenvolgende dagen in eene gemeente verblijven, moeten hunne kinderen, tot den dag waarop zij de gemeente verlaten, het onderdicht ontvangin eene openbare of private school, in hunne familie of bij particuliere meesters;
d) Wanneer het kind de lagere school ofwel de klas voor abnormale kinderen, bestaande binnen een afstand van 4 kilometer van hunne woning, wegens lichaamsgebreken of zwakkingheid niet kan bezoeken;

ofwel 4° Of hij den aanvang van hun onderricht EEN JAAR WENSCHT TE VERTIJKEN.

N. B. -- Deze kennisgeving moet postzwaar geschied. Daarvoor schrijft men op het antwoord: „Staatdomein.“

De ouders of voogden die mij de vereischte kennisgeving niet doen toekomen, moeten BIJ DEN VREDERECHTER AANGEKLAAGD worden. Zij kunnen gestraft worden met de straffen der aanplakking en der boete.

Ik herinner er aan dat het den gezinshoofden vrij staat hunne kinderen in de scholen hunner keuze te sturen en dat, te hunszen optzien, geen enkel middel van draking mag gebruikt worden om hun eene school op te leggen, welke niet die hunszen keuze is.

De Kantonnale Optzieners,
VERRUKEN
Schutterstraat, 24, Mechelen.

September 1916

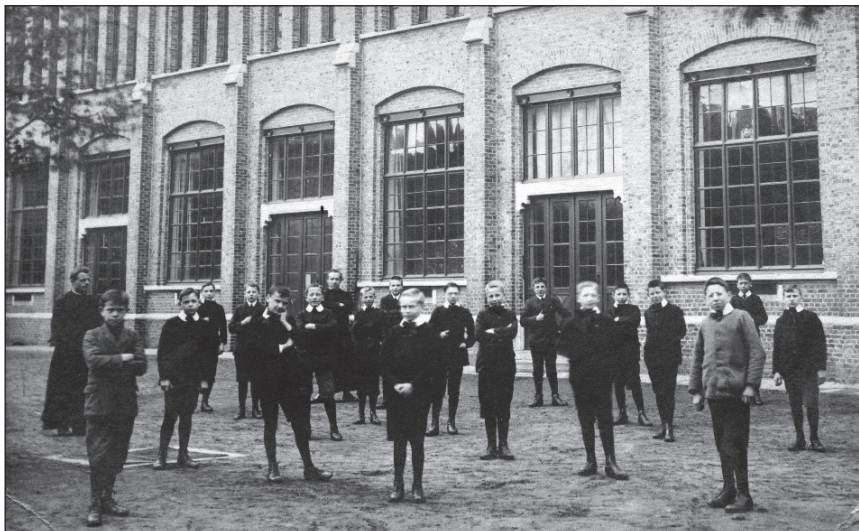
De Duitse bezetter ging strenger toezien op de toepassing van de nieuwe schoolwet en stelde een toezichter aan. De school moest wel binnen een straal van vier kilometer liggen. (Gemeentearchief Puurs)

In Klein-Brabant bezat elke gemeente haar gemeenteschool, meestal voor jongens. Daarnaast was er een meisjesschool, overwegend bestuurd door kloosterzusters. In Puurs en Bornem werden de lessen

¹ De wet Pouillet bepaalde verplicht onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar. Gemeenten waren niet meer verplicht om vrije scholen te financieren. Onderwijzers van vrije scholen kregen hetzelfde loon als hun collega's in het gemeentewonderwijs.

in de meisjesschool in het Frans gegeven. Tijdens de eerste oorlogsmaanden bleven de meeste scholen dicht. Vele klaslokalen waren ingenomen voor de inkwartiering van militairen. In onze regio gebeurde dat vanaf 22 augustus met de komst van de 5^e Legerdivisie in Breendonk, Puurs, Ruisbroek, Tisselt en Willebroek. Het was pas na de val van Antwerpen, toen de meeste vluchtelingen terugkeerden en de Duitsers greep kregen op de gemeenten en hun bestuur, dat er verbetering kwam. Vele kinderen waren die eerste maanden, door de afwezigheid van vader en soms ook van moeder, op zichzelf aangewezen. Voor hen was het een ongekend spektakel om rond te hangen in de buurt van de forten, waar een nerveuze drukte heerste met het graven van loopgraven, plaatsen van draadversperringen, het platbranden van het schootsveld. Zij zagen deze oorlogstoestand met kinderogen en begrepen de ernst van de toestand niet. Dat veranderde toen bleek dat de loopgraven niet waren gegraven als speelterrein, maar er ook slachtoffers vielen.

In Weert bleven de scholen dicht van 24 augustus tot 21 oktober 1914, wegens 'school onder water'. Een bijkomend probleem was dat onderwijzer Arthur Heylen als soldaat was opgeroepen. Zijn vader Petrus was gemeentesecretaris, maar was zijn loopbaan begonnen als onderwijzer en was bereid om tijdelijk de plaats van zijn zoon in te nemen. Hij stierf echter op 21 maart 1917 zodat opnieuw vervanging diende gezocht en gevonden in de persoon van G. De Vos uit Sint-Amands.

Naast een vrije school in Puurs hadden de Broeders van Oostakker ook een Juvenaat ingericht (©Archief Broeders O.L.V. van Lourdes)

Op 14 november 1914 werd een aanplakbrief verspreid aangaande de inschrijvingen voor het kosteloos lager onderwijs. De Duitsers eisten dat de lessen zo vlug als mogelijk werden hervat. In de meeste scholen gebeurde dat in november 1914. Dat was ook het geval in Puurs. De lessen vonden plaats in de pas gebouwde schoollokalen van de Broeders van O.L.V. van Lourdes. Op 1 oktober 1919 kwamen samen met de broeders ook de eerste 'juvenisten' in de broederschool toe, jongens tussen de 12 en 15 jaar die als internen in de school verbleven als kandidaat-broeder. De betalende school ging van start met 90 leerlingen verdeeld over vier klassen. De derde en vierde graad zaten samen in één klas bij meester Desiré De Keersmaecker uit Oppuurs. In de vijfde graad stond broeder Hector aan het bord. Broeder Bavo was de eerste broeder overste.

In Lippelo moest men na het ontslag van de zestigjarige onderwijzer Jozef De Smet op zoek naar vervanging. Frans Adriaensens uit de Marselaerdreef in Malderen gaf na zijn studies in Hoogstraten eind 1909 les in de gemeenteschool van Kapelle-op-den-Bos. Begin september 1914 moesten Frans Adriaensens, zijn vrouw Siska en hun vierjarig zoontje op de vlucht. Ze trokken in bij zijn ouders aan de Marselaerdreef te Malderen. Het jonge gezin voelde zich niet echt welkom en geregeld moest de jonge leraar horen dat zijn jongere broer zijn plaats als soldaat had ingenomen. Terugkeren naar Kapelle-op-den-Bos was geen optie, want op 4 september 1914 koelden Duitse barbaren hun woede op het kanaaldorp en zijn inwoners. Voor Adriaensens was de openstaande vacature in Lippelo een geschenk uit de hemel, temeer omdat bij de functie woongelegenheid was inbegrepen. Het schoolhuis, de school met twee klassen en het gemeentehuis vormden een aaneengesloten geheel. De klassen waren verouderd, maar dat was voor de kunstzinnige 'meester Sooi' geen probleem. Hij zette zich dadelijk aan het werk en kreeg hierbij de hulp van collega mevrouw Feyaerts. Na de inname van Antwerpen begon stilaan het dorpsleven te hervatten en stond Frans 'Sooi' Adriaensens voor zijn klas, dertig snaken verdeeld over vier leergangen. De derde, vierde, vijfde en zesde samen in één klaslokaal, dat was even slikken. Maar hij loste dat op door één leergang te onderwijzen, terwijl de andere leergangen een taak of opdracht kregen. Frans Adriaensens schreef na de

Frans Adriaensens, begon in 1914 als onderwijzer aan de gemeenteschool te Lippelo (Archief Marcel Moeyersens)

oorlog in het verslagenboek der gemeenteraad de gebeurtenissen van het dorp tijdens de bezetting. Tijdens de tweede inval van de Duitsers in 1940 deed hij tijdelijk dienst als secretaris. Waarschijnlijk was zijn tekst niet al te lovend voor de pinhelmen, want hij scheurde de tekst uit het boek en verbrande deze in de kachel.

In Ruisbroek waren de Zusters van Sint-Vincentius op 7 oktober 1914 naar Engeland gevlucht. De meesten bleven daar vier jaar. Alleen moeder-overste Hedwige en twee zusters keerden op 19 november 1914 terug om de klassen weer in te richten voor onderwijs. In Ruisbroek was men vier jaar lang zonder nieuws van onderwijzer Saerens en zoals de wet voorschreef werd een vervanger aangesteld. In totaal werden 498 kinderen ingeschreven, waarvan er 312 van kosteloos onderwijs genoten. In Liezele lag enkel een puinhoop op de plaats waar de gemeenteschool stond. Nabij de noodkerk op de Dries werd een voorlopige school gebouwd. Ondertussen kon hoofdonderwijzer Vital De Wit met zijn klassen terecht in het patronaat te Puurs. Begin 1916 was een tijdelijk schoollokaal in Liezele klaar. In Bornem werd bij gebrek aan klaslokalen les gegeven in 'den Bouw'. Een van de klassen werd ingenomen door Adeline Van der Stappen die soldaat-meester Flies verving.

De jeugd in Liezele had de handen vol met het kuisen van de stenen der platgelegde huizen. Hun school was eveneens tot een puinhoop herleid. (Archief Willy Meersmans)

In Sint-Amands zat men met het probleem van overbevolking in de gemeentelijke jongensschool. Er waren 275 leerlingen voor vier klassen. Aannemer Daelemans was begin 1914 begonnen met de bouw van twee supplementaire klassen. Door de oorlogsomstandigheden waren de werken echter gestaakt. Begin december 1917 werden de klassen ingenomen door vluchtelingen uit de streek van Roeselare en de schoolbanken moesten plaats ruimen voor strozakken. Verwarming werd voorzien en bij hun aankomst met de trein hadden de juffrouwen van het 'comiteit' voor verkwikkende soep en boterhammen gezorgd. Vanaf 11 december 1917 konden, tot spijt van de leerlingen, de klassen terug voor hun bedoelde functie worden gebruikt. Pas begin 1918 hernam de aannemer de bouwwerken. In juli 1922 werden de twee klassen bemeubeld en tevens werden plannen ingediend voor de bouw van een derde klas.

De schooltijd was ingedeeld als volgt: om 8:30 uur moest men op school zijn, de lessen duurden tot 11 uur en herbegonnen om 13:30 tot 16 uur, dan was de school 'uit'. In de voor- en namiddag was er telkens een speeltijd van 15 minuten voorzien. Dit gedurende zes dagen want ook zaterdag was er gewoon les. In september 1916 werden de lessen aangepast: in de voormiddag van 9:30 tot 12:30 uur, de middagpauze werd verlengd om de kinderen de kans te geven thuis te eten en om 15 uur werden de lessen hernomen tot 17 uur. Het overgrote deel van de kinderen ging 's middags naar huis om te eten. Alleen de leerlingen van buiten de gemeente konden blijven 'ineten'. Van de zomervakantie was enkel de lengte bepaald. De aanvang verschilde naargelang het platteland of de stad. In Klein-Brabant begon de vakantie midden augustus en eindigde op 1 oktober. Landbouwerskinderen konden bovendien een maand seizoensverlof krijgen om te helpen op het land. Dit verlof was enkel bestemd voor de derde en vierde graad en de ouders mochten geen veroordeling hebben opgelopen in verband met de leerplicht. In Breendonk kon verlof worden toegestaan tijdens volgende seizoenswerken:

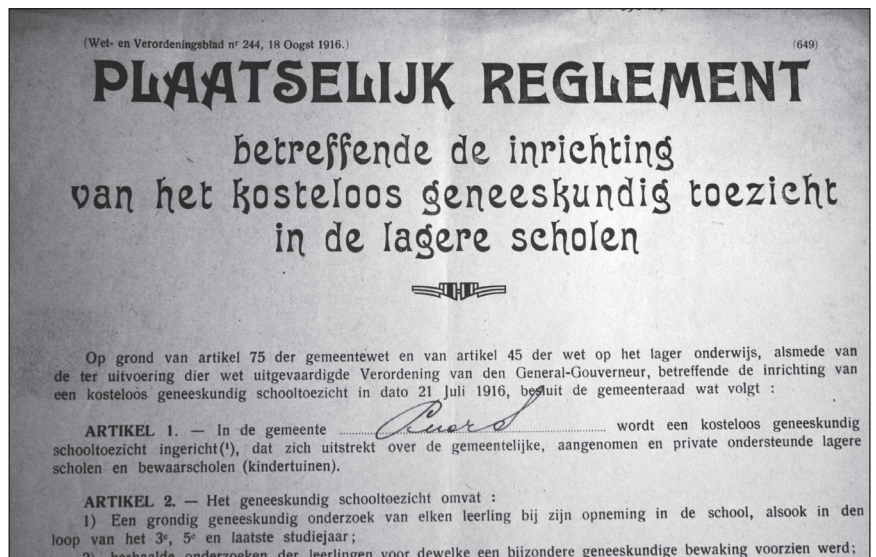
Herfstzaaiing	oktober-november
Vlaswingelen	1 november-1 februari
Hooien	15 juni-15 juli

Aardappelen planten maand april
 Asperges steken 15 april-30 juni
 Aardappeloogst 15 augustus-1 oktober

De onderwijzers waren erg spitsvondig in het bedenken van lijfstraffen. Sommigen waren dat ook in het aanleren van praktische kennis. Meester Verhasselt uit de broederschool in Bornem had twee varkens op stal. Om ze vet te krijgen, liet hij door zijn schooljongens patattenschellen van huis meebrengen en beloonde ze met een extra snee brood van het schoolsoepcomiteit. Het soepbestuur beval onderzoek en merkte dat het getal leerlingen in de school niet beantwoordde aan het dagelijks opgegeven getal. Toen werden enkele juffrouwen uit het dorp aangesteld (Van Roie-Lanssens-Muys-Peters) om toezicht te houden op de soepbereiding en de uitdeling van soep en brood in de schoollokalen.

Terug naar de school, want begin 1915 kwam er door de Duitsers meer toezicht op het spijbelen. Toen dit fenomeen dreigde uit de hand te lopen, ging men controleren en hingen er sancties aan vast. We mogen veronderstellen dat de toestand stilaan normaliseerde. Dat kwam ook voor een deel door de bedelingen in de school van soep en koeken door het 'comiteit'. Op 18 augustus 1916 beslisten de Duitsers dat er verplicht medisch toezicht moest zijn in de scholen. Tijdens de gemeenteraden in de verschillende gemeenten werd het punt betreffende de benoeming van een dokter per school op de agenda geplaatst. De dokter diende aanwezig te zijn bij de opening van de school en zou minstens eenmaal per maand de school bezoeken.

In geval van een besmettelijke ziekte moesten de bezoeken aangepast worden volgens noodwendigheid. De dokter werd voor een termijn van vijf jaar aangenomen en ontving 2 BEF per leerling. Na voortdurend uitstellen werd in Sint-Amands tijdens de gemeenteraad van 26 juli 1918 beslist dokters aan te schrijven, ten einde in oktober 1918 een kandidaat aan te duiden. De oorlogsontwikkelingen waren er de oorzaak van dat maar zelden gemeenteraad werd gehouden en in de volgende vergaderingen werd er met geen woord meer gerept over het medisch schooltoezicht. In

In 1916 voerde de Duitse overheid het medisch schooltoezicht in (©Gemeentearchief Puurs)

Soepbedeling door het comité voor de jongeren in 'den Bouw' te Bornem (Archief Abdij Bornem)

Puurs werd de tekst slecht begrepen. Op de zitting van 29 december 1917 werd besloten dat gezien de tijdsomstandigheden en het gebrek aan een geschikte plaats niet kon worden voldoen aan de verplichting. Er volgde een schrijven van de Duitse overheid dat voor het toezicht geen speciaal lokaal nodig was. Op de zitting van 20 juli 1918 werd dan ook beslist dat samen met de kantonnale opzichter een kandidaat zou worden aangeduid. Ook in Puurs vinden we in de navolgende vergaderingen geen woord meer over het toezicht. In Oppuurs opperde het gemeentebestuur dat er geen nood was aan medisch schooltoezicht omdat er geen besmettelijke ziekten waren, de bevolking gezond was en de gemeentekas leeg. Na een brief van de 'President der Zivilverwaltung' werd beslist zich tegen 1 oktober 1918 in orde te stellen. Zelfde scenario ook in Oppuurs, geen spoor van het punt in de volgende vergaderingen.

Oorlog door kinderen

In de licentiaatsthesis van Jeannine Jansegers over 'Kindertijd in Bornem 1910-1950' vonden we een aantal getuigenissen van tieners uit de oorlogsperiode. Het meest traumatische ervoer zowat iedereen: de vlucht met het gezin, alles achterlatend. De meesten vluchtten richting Temse, sommigen trokken door tot Holland, maar de meesten keerden na 3 à 4 dagen terug naar huis. Jan Rottiers (°1906) was met zijn zes broers en ouders maar net over de brug van Temse, toen die tot ontploffing werd gebracht. Zij dachten nooit meer terug te kunnen. Toen ze drie dagen later terugkeerden, was er gelukkig een veerdienst die de brug verving. Roos De Mulder (°1907), was als jongste van zeven met haar ouders doorgetrokken naar Holland. Onderweg sliepen ze in een oude autobus en een aardappelkot. Toen ze terugkwamen was het winkeltje van moeder leeggeroofd en onderweg hadden ze gezien dat Weert onder water stond.

Ook in de scholen werden door het Comité regelmatige soepbedelingen georganiseerd. Hier in de jongensschool van Wintam. (Archief Flor Roskam)

In Branst had, volgens Denis Coeck (°1910), iedereen wel een stukje land om te bewerken. Zijzelf hadden één koe, genoeg om het gezin van melk te voorzien gedurende gans de oorlogsperiode. De vindingrijkheid waarmee burgers trachtten de Duitse bezetter te misleiden was onbegrensd. Bij Denis werden de aardappelen in de kelder verborgen.

Zij hadden de kelder in twee verdeeld, in het achterste gedeelte lagen de aardappelen op een klein verhoog. Dat kon worden bereikt via de kelderkamer onder het bed, waar een luik was gemaakt. In het eerste gedeelte van de kelder stond gedurende vier jaar water. Toen de Duitsers op inspectie kwamen, openden zij de kelderdeur en zagen een ondergelopen kelder. Even snel als de deur open was, werd ze dicht geduwd.

Door het Puurse comité werden in het patronaat soepmaaltijden voorzien voor de schoolgaande jeugd (©Rijksarchief Antwerpen)

De ouders van Virginie De Ridder (°1912) leurden met kruidenierswaren op de Schelde. Tijdens het weekend hielpen ze in het Reuzenhuis, dat toen een herberg was met een 'bollebaan'. Zij smokkelden met hun schip. Een keer was ze zelf mee en zag ze hoe een ander

schip midden op de Schelde naast hun boot kwam gevaren en hoe pakken werden overgeladen. Thuisgekomen bleken het vuile broeken van de soldaten aan het front en koekjes. De koekjes mocht ze verdelen aan de vriendinnetjes die niet veel te eten hadden. De broeken werden gewassen en verkocht. Emiel Brijs (°1913) was de jongste van twaalf, hij vond het frappant dat gedurende drie maanden zegeltjes moesten worden gespaard voor een beetje vlees tijdens de nieuwjaarsviering. Ook de geschenken waren navenant: bieten, een paar handdoeken of een emmer. Juliette Daelemans (°1905) was geboren in Weert, maar verhuisde in 1908 naar de 'Boskant'. Op school kregen ze regelmatig een kop soep. Er moest aangeschoven worden in een lange rij langs de schoolmuur. Tijdens de bedeling moesten ze onophoudelijk zeggen: 'Heilige Xavier, bescherm de hunnen' of iets gelijkaardig, wist Juliette te vertellen en na vijf minuten was dat al binnensmonds prevelen. Ook toen zij op een namiddag in augustus terugkwamen naar de Boskant, stonden er een viertal huizen te branden. Dat was angstaanjagend.

Irma Vleminckx (°1909) woonde in de Nieuwe Kouterstraat en vlakbij hun café stond een Duitse veldkeuken. Voor haar was er één Duitser die de kinderen schrik inboezemde. Bij de bevolking was hij gekend als 'Hans, de leren frak'. Hij glunderde wanneer hij iemand kon oppakken. Maar Irma had in geen enkele Duitse militair vertrouwen. Het gebeurde toen ze samen met haar broers op weg was en op een groepje soldaten botsten, dezen er plezier in vonden de kinderen bang te maken met: 'Mee, mee naar het fort'. Joanna Heiremans (°1912), moeder van José De Schrijver, was te jong om zich veel van de oorlogsperiode te herinneren, nochtans het vernielen van huisraad en huizen van zogenaamde collaborateurs na de oorlog stond nog op haar netvlies gebrand. Toen de Duitsers 's avonds laat terugtrokken langs de Broekstraat naar Temse of te voet naar Antwerpen, mochten de kinderen uitzonderlijk lang opblijven om te kijken.

In de winter van 1917 was er ernstige voedselschaarste. Om de kinderen aan voldoende calorïen te helpen werd de schoolkoek ingevoerd. Dagelijks kregen de kinderen deze voedselrijke koek aangeboden van het Comité. (Eigen archief)

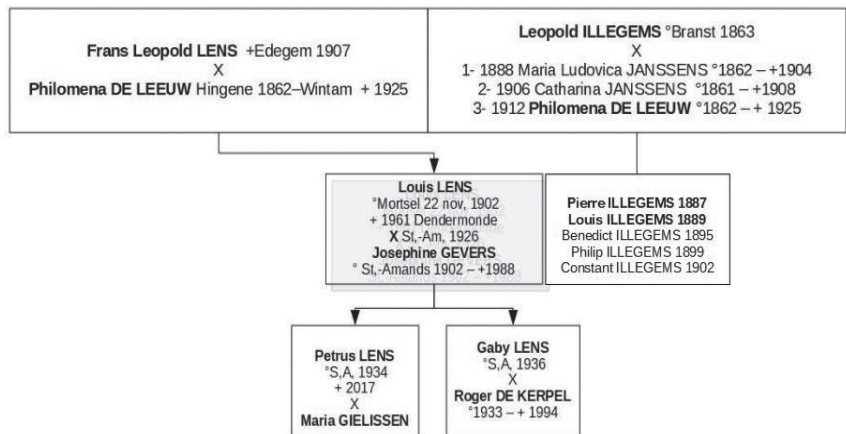
Oorlog spelen

De jaren opzoekingen in tal van archieven hebben mij verbaasd wat er bestaat aan diverse bronnen en gegevens in verband met de Eerste Wereldoorlog. Dagboeken van soldaten, dagboeken van de pastoors, comité's, burgemeesters, dokters om zeker de dagboeken van de verschillende legereenheden niet te vergeten. Van één categorie is haast niets te vinden: de oudere tieners. Gelukkig kon pater Van Doninck uit de Bornemse abdij, het relaas optekenen van een jongen uit Branst, Louis Lens. Het resultaat van het gesprek tussen Lens en pater Van Doninck bleek stof te bevatten voor meerdere romans. Wij hebben zijn verhaal met officiële verslagen vergeleken en kunnen alleen bevestigen dat zijn beweringen perfect pasten in de betreffende verslagen. De jongen begint met zichzelf voor te stellen: 'Ik heet Louis Lens, ben 18 jaar oud. Mijn moeder was getrouwd met Leopold Illegems'.²

Dan verhaalt Louis hoe hij samen met enkele kameraden de soldaten in de loopgraven (tranchees) opzochten om dingen te verkopen: 'Mijn vader, ikke, mijn zuster en nog andere jongens o.a. die van de Falle van Luipegem, leurden bij de soldaten in de tranchees. De tranchees liepen van op den molen van Mariekerke naar 't huis van Lammens voor het sparrenbosch. Wij leurden en verkochten veel aan de soldaten, dat waren carabinieri, maar toen de Duitschers gingen afkomen wilde mijn vader of mijn zuster ook niet, ik en twee andere jongens wij zijn gebleven en ze lieten ons op den duur

² Louis Lens (°Mortsel 22 november 1902) verloor in 1907 zijn vader die werkte aan het Fort van Koningshooikt. Het gezin woonde toen in Mortsel. De moeder, Philomena De Leeuw, afkomstig uit Hingene, bleef met drie kinderen achter en hertrouwde met Leopold Illegems. Hij was weduwnaar van Maria Ludovica Janssens uit Weert. Leopold was al vader van vier kinderen. Louis Lens had een zus Coleta, zij was 4 jaar ouder dan hem en verhuisde in 1919 naar Etterbeek. Louis Lens huwde in 1926 te Sint-Amands met Josephina Gevers en samen kregen ze twee kinderen: Petrus geboren in 1934 en in 1952 getrouwd met Maria Gielissen uit Hoboken. Gaby (1938) huwde met Roger De Kerpel (1933-1994) uit Baasrode. Louis Lens overleed in Dendermonde op 24 mei 1961.

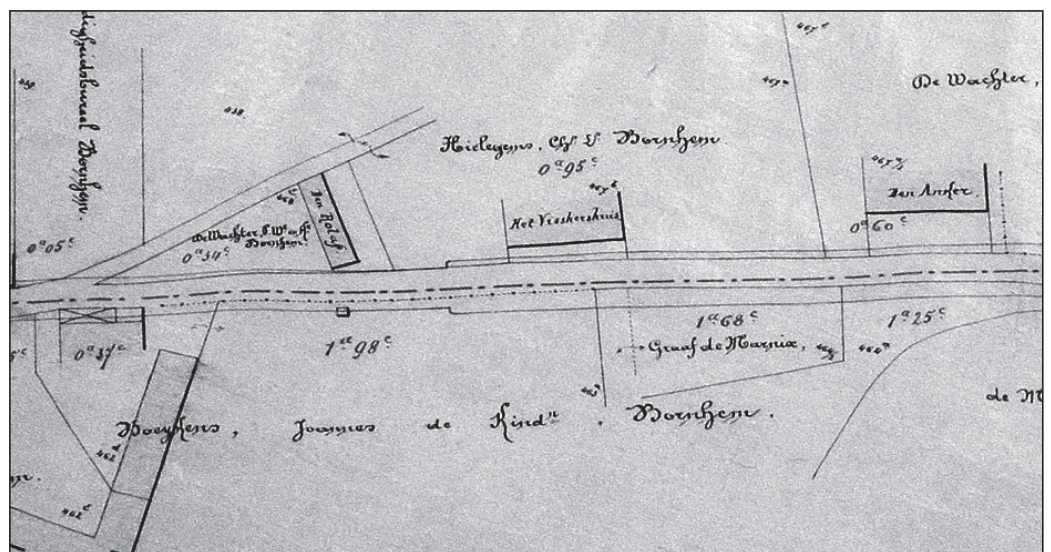
niet meer naar huis gaan. Op zekeren dag komt er in den tranchee een Belgische... aan om dienst te nemen, men zei hem naar zijne compagnie te gaan. Ik kom van 't fort van Lier, zei hij, dat gesprongen is. De dochter van den commandant heb ik gered mee haar door den fossee (fortomwalling) al zwemmende weg te brengen. Die soldaat trok mij zeer aan, vroeg hoe ik heette, waar ik woonde en waarom ik niet naar huis ging? Ik mag niet door aan de wacht. Ik zal u weg brengen, ga mee. Ik ging mee met hem, maar de wachtpost liet ons niet door en ik was blij terug bij de soldaten te mogen. Dan nam die vreemde soldaat zijn kepie af, veranderde van stem. Ik herkende mijn halfbroer nu, die mij van eerst af had herkend maar hij wilde zich seffens niet herkenbaar maken, hij stond eens bij ons huis en kon van daar de Duitschers beschieten die op den Scheldekant durfden komen. Met de andere soldaten is hij ook gaan vluchten (7 oktober) maar is nog dezelfde avond als de brug van Temsche reeds gesprongen was, met een velo bij de herberg 'den Reeb' (Kloosterstraat) gevonden, thuis gekomen. Een heer van Bornhem raadde hem aan thuis te blijven, doch hij is sanderendaags nog over de Schelde geraakt, over Holland naar Parijs getrokken, heeft daar 4 maanden in 't Fransch leger gevochten en dan weer naar zijne Belgische batterij gekomen aan den IJzer. Hij moest schachten het zwaar geschut leren behandelen, hij stond eens op een affuit van het kanon toen de schacht verkeerd verstaande 't kanon afschoot en men broer in de lucht vloog, hij kwam er van af met een stuk van zijn voet kwijt te zijn. Hij is over tijd thuis geweest, maar moest dan naar Frankrijk, driehonderdzestig uren van hier, waar hij kok is.³

Na het huwelijk van zijn moeder, Philomena De Leeuw, met weduwnaar Leopold Illegems kreeg Louis Lens er vijf broers bij

Louis was vol lof over de soldaten uit Branst: 'Ik heb horen zeggen dat de soldaten van Branst allemaal helden zijn en gedekoreerd en maar weinig of geene gesneuveld. Ja, die soldaten van Branst waren van niets bang, ze vroegen altijd om de gevaarlijkste wachtposten en ze gebruikten geen geweer maar een revolver en een lang mes. Die van Roctus heeft acht erekruisen, hij zit ganse dagen te vertellen hoeveel koppen hij heeft afgesneden. Het was voor den oorlog ook een gevreesde vechter, zal hij nog gevaarlijker worden als hij terug komt misschien.'

Op de vraag hoe de kerk van Mariekerke en de molen waren in brand geschoten, ging Louis verder met zijn visie op de feiten: 'Op den molen zaten Belgische telefonisten, (logeerden in de spreekkamer van de abdij) toen de Duitsers den molen bestormd en veroverd hadden - telefonisten en grenadiers waren ontkomen - begonnen de carabinieri uit de tranchee's brandende vuurpijlen naar den molen te schieten. De Duitsers hebben hem ook niet kunnen behouden. Want kort daarna wanneer we thuis geen brood meer hadden, ben ik gaan zien of er kon gemaald worden. Wel zegde men

Het ouderlijk huis van de Illegems, herberg 'Het Visschershuis' in de Benedenstraat (©Rijksarchief Antwerpen-Rooslijnplassen Bornem-Branst)

³ Pierre Illegems, geboren in 1887, was getrouwd in Frankrijk met Marie Amelie Fortin; het gezin woonde in Chauffour-lez-Bonnieres (Seine et Oise). Pierre stierf er in 1927 op 40 jarige leeftijd.

De pasgebouwde kerk van Branst (©Archief Abdij Bornem)

thuis dat ik niet mocht gaan want dat ik zeker doodgeschoten zou worden, toch ben ik gaan zien, liever dood door lood, dan zonder brood.'

'Op het kerkhof van Sint-Amands liggen 13 Belgen begraven op een rij met een rood kruisje, 37 Duitsers liggen er begraven onder een treurwilg.' 'Wij zijn ook vier dagen op de vlucht geweest. Naderhand hebben wij wijmen gesmokkeld. Maar we hebben nooit en voor den Duitsch gewerkt, we lieten liever onze wijmen verrotten. Wij hadden ook Duitsers te logeren, in hun stroozak had ik koperen spelden gestoken en toen ze 's avonds in den donkeren er op vielen hoorde ik ze sakkeren.' 'In t' jaar 15 heb ik 4 maanden in het 'kot' gezeten in Brus-

sel wegens wijmenhandel. t'Kotje was maar twee meter in 't vierkant en er was niets in dan een bank en een gamelleken met een lepel. Ik wist niet waar mijn grote commissie te laten en deed het in 't gamelleken. Toen ik 's morgens vroeg aan den bewaker om het weg te dragen hebben ze mij deerlijk afgeranseld. Het kotje was met ½ steen afgemaakt en nog niet droog, naast mij hoorde ik dagelijks een fijne stem hoesten, met mijn lepel en mijn nagels wilde ik door de muur een gaatje krijgen en zag door de opening dat er een meisje zat van mijn jaren. Ik vroeg wie ze was en ze zei dat ze van Roosendaal was en Rosa Van Zeebroeck heette. Op zekeren dag was er in de gevangenis rumoer en gezang en werd er fel schnaps gezopen, zo dat ze 's avonds allen smoordronken en daar lagen te ronken, ze hadden zelfs vergeten onze deuren op slot te doen. Ik ging op mijn kousen in den gang, trok een paar Duitse botten aan, hing een kapot om, haalde mijn buurmeisje uit haar kotje en bracht ze de straat op en ik ging terug in mijn kot nadat ik met mijn jas en bottinen een hoop lege fleskens heb omgelopen. 's Morgens komt er inspectie door andere Duitsers die de deuren open vinden en ziende wat er gebeurd was mij vragen waarom ik niet gevlucht was. Ik ben geen lafaard en wil vrij los gelaten worden. En 't mädchen? Daar wist ik niets van. 's Anderendaags was mijn zittijd uit en kwam men heel fatsoenlijk zeggen dat ik vrij was, maar niet meer smokkelen, he! Jawel zei ik en ging op zoek naar het politiebureau, daar hield men mij voor een landloper. Wat, ik een landloper, als ge wist wat ik gedaan had zoudt ge anders zeggen.'

Om het verhaal van enkele bladzijden kort te houden, Louis kreeg gedaan dat men naar Roosendaal belde en daar bevestigde men zijn verhaal. Rosa bleek de 16-jarige dochter van notaris Van Ze(g)broeck en zij zat in de cel voor het smokkelen van brieven. Louis is dan met een oom naar Roosendaal gereden waar hij enkele dagen verbleef. Daar kreeg hij de raad klacht in te dienen voor zijn 'onmenselijke' behandeling. Wanneer klachten in Leuven en Tienen niet werden aanvaard is hij tot bij Freiherr von Bissing (hoogste Duitser in rang) in Brussel geweest. Na herhaaldelijk aandringen werd hij gehoord en werd de bewaker op het matje geroepen. Louis kreeg een schadevergoeding van 2,5 BEF per dag.

Herberg Koningsrek of 'Zates' in Branst uitgebaat door Jan Pieter Hulstaart (1876-1931) en Elisabeth Boeykens (1885-1970) en hun zoon Koo (1908-1968). Op de foto met hun kostbaarste bezit tijdens WO I: hun koe. (Verzameling familie Hulstaart)

Vrouwen treden uit de schaduw

Vrouwen en de oorlog

De rol van de vrouw is tijdens de Eerste Wereldoorlog grondig veranderd. Tegen haar zin had ze man of zoon moeten afstaan om te vechten en soms te sterven voor de 'goede zaak'. Dat waren dan de helden! De vrouw bleef thuis, dat was haar plaats, moeder aan de haard. Zij zorgde voor het gezin, dikwijls ook voor de dieren op de boerderij. Voor de rest was ze niet van tel. Zij hadden geen stemrecht, hadden niet de mogelijkheid om in Leuven een universiteitsopleiding te volgen en zelfs humaniora was geen evidentie.

Tijdens de oorlog stond ze er helemaal alleen voor. Ze stond in de rij voor de voedselbedeling en kwam zo meer in contact met gelijkgestemden. Meer en meer gingen de vrouwen deelnemen aan

het leven in het dorp. Zij zorgden voor de soepbedeling, sommigen waren actief in het verzet, spioneerden of werden verpleegster in de noodhospitaal. Aan het loket van het comité waren het enkel mannen, achter de schermen waren het de vrouwen die het grote werk verrichtten. Maar het belangrijkste was ongetwijfeld het schijnbaar onbelangrijk werk: het alledaagse huishoudwerk. Eten en kledij voor het gezin met omzeggens niets, vier jaar overleven.

Het was geen evidentie om elke dag eten op tafel te krijgen. Naarmate de oorlog vorderde, werden meer en meer producten schaars en bijgevolg onbetaalbaar. Het kwam erop aan om creatief te zijn met de producten die wel verkrijgbaar en betaalbaar waren. De Eerste Wereldoorlog ligt niet toevallig aan de basis van het uitgeven van populaire kookboeken. Titels als 'Oorlogsrecepten', 'Koken op rantsoen', 'Ons oorlogskookboekje' en 'De keuken in Oorlogstijd' leerden de bevolking gevarieerd te koken met bescheiden middelen. In andere landen namen vrouwen massaal de

Een typisch straatbeeld uit het begin der oorlogsperiode: vrouwen met de kinderen op de arm zoeken steun bij mekaar. De grotere kinderen gingen aanschuiven in de rij van het comité. (©Archief Abdij Bornem)

Mannen werden geweerd in dit spijshuis. Door een aangepaste voedzame maaltijd voor de jonge moeders werd gehoopt de kindersterfte in te dijken. Op de foto de jonge moeders uit Puurs (©Rijksarchief Antwerpen)

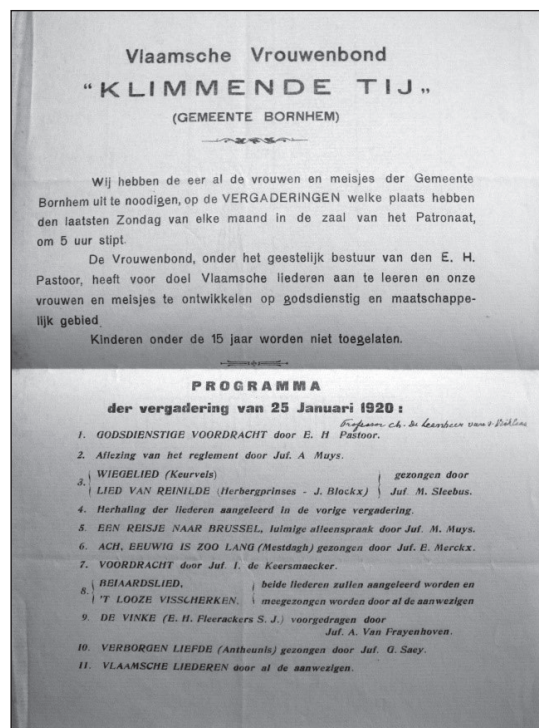
plaats in van de mannen in de fabrieken. Veelal was dat in de oorlogsindustrie. Niet zo in België, hier waren alle bedrijven gesloten en in vele gevallen waren de machines naar Duitsland verstuurd. Bovendien was in België maar 20% van de mannelijke bevolking opgeroepen, in Engeland 54% en in Frankrijk zelfs 85%. Als gevolg van de gesloten bedrijven of het ontbreken van grondstoffen zoals katoen in de textielindustrie was er een massale werkloosheid. Werkloze arbeiders, bedienden en ambachtslieden die als gevolg van de oorlog hun baan verloren, konden van het comité een werkloosheidsuitkering krijgen: 3 BEF voor de man, 1,5 BEF voor de vrouw en 0,5 BEF per kind. Werkloze vrouwen of meisjes waarvan de man of vader een uitkering genoot, vielen uit de boot.

Bij de Klein-Brabantse soepbedelingen waren het steeds de vrouwen die instonden voor het koken en de bedeling. Bij mijn weten gebeurde dat in alle gemeenten op vrijwillige basis. Ook de vrouwen die hielpen als verpleegsters in de noodhospitelen werden niet betaald. Deze belangeloze inzet was eigen aan de vrouwelijke natuur, het was een voortzetting van haar 'hulpverlenende taak' in het gezin. Vooral op het platteland was de betaalde vrouwenarbeid nog niet ingeburgerd. De vrijwillige verpleegsters in de hospitalen van de IJzervlakte kregen een kleine uitkering: 1 BEF met 'kost en inwoon' of 5 BEF als ze zelf voor logement zorgden. Onder druk van een opkomende 'Vrouwenbeweging' werd dit later aangepast. De kwestie van de vrouwenrechten was voor de oorlog al aan bod gekomen. Nu hoopte men op erkenning na de wapenstilstand. In zijn troonrede kondigde koning Albert een algemeen stemrecht aan voor de mannen en een beperkte voor de vrouwen. Enkel niet-hertrouwde weduwen of moeders van gesneuvelde militairen en vrouwen die om vaderlandse inzet gevangen waren gezet kregen een stem. Na heftig protest, maar ook na hevige parlamentsdebatten werd uiteindelijk in april 1920 beslist om voor de volgende gemeenteverkiezingen het vrouwenstemrecht toe te kennen. Het betekende wel nog geen erkenning voor het werk van de vrouw tijdens de oorlogsjaren.

Er was al een bloeiende studentenbond 'Hoger streven' met zetel te Puurs voordat in augustus 1919 in Sint-Amands nog een studentengilde 'Leven is Streven' boven de doopvont werd gehouden. Er kwam eveneens een zusje bij. 'Hoger op', een Klein-Brabantse afdeling van de Katholieke Vlaamsche Meisjesbond, kwam een eerste maal samen op 15 mei 1919 te Puurs. Het was toen een voorzichtige kennismaking met veel aandacht voor de te vroeg gestorven voorzitter Helena Spiessens († Berchem 1916). Tevens werd een dagorde voor een nieuwe vergadering vastgelegd. Die vergadering zou doorgaan te Bornem in het patronaat op 6 juni 1919. Het was de bedoeling om telkens in een andere Klein-Brabantse gemeente een vergadering te houden. Op Guldensporendag 11 juli was Oppuurs aan de beurt. Hier kwam een opmerkelijk spreker aan het woord: hertog d'Ursel. Na hem was het aan Clement Ledeghem, een van de vele verbannen Vlamingen die opkwamen voor hun taal en eigenheid. Hij verbleef tijdens de oorlog in het Franse kamp van Fresnes waar 258 Vlamingen stierven en nog begraven liggen. In juli 1919 togen de Klein-Brabantse afdelingen met een grote afvaardiging naar de landdag in Gent, waar ze met Hugo Verriest een afspraak maakten en die belofde graag te komen.

In Bornem was men duidelijk nog niet klaar voor de 'Vlaamse' meisjes. De studentinnenbond 'Hoger op' was op 17 augustus 1919 met een tachtigtal leden, waarvan twintig uit Bornem, naar de Krocht geweest om hun nieuwe vaandel te laten wijden en de hulp van O.L.Vrouw af te smeken. Toen ze daarna met hun vaandel door het dorp trokken, werden ze uitgefloten en werden de Vlaamse liedjes overschreeuwd door Franse haatboodschappen. Hulp kwam echter uit onverwachte hoek. Jan Hammenecker beloofde bij hun volgende vergadering in Ruisbroek aanwezig te zijn. En zo hield de priester-dichter op 3 september in Ruisbroek een vurig Vlaamse en christelijke lezing. Hij stak de meisjes een hart onder de riem: 'Zijt wat ge zijt: Vlaams!' zei hij 'ge zijt jong, Vlaams en Kristen. Kan men iets schoner wensen?' Hij vergeleek hen met de Vlaamse heiligen Lutgardis, Aleydis en Ida, die dezelfde kenspreuk hadden: 'Steeds hoger op'. Tot slot nodigde hij allen uit om twee weken later aanwezig te zijn bij de onthulling van het standbeeld van Albrecht Rodenbach in Roeselare. Om de avond af te sluiten, werden werken voorgedragen van Jan Hammenecker 'de Klokken' en van Albrecht Rodenbach 'Ter Venster'. In oktober vergaderden de studentinnen te Breendonk. Hier kregen ze een onverwacht warm welkom. Boven het lokaal hing de leeuwenvlag en de spreuk: 'Waarom ik voor geen vreemden buig? Omdat ik Vlaming ben'. De vergadering handelde over de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde. Priester Jan Hammenecker las voor uit eigen werk.

Het einde van de oorlog was niet voor elke vrouw een zegen. De 'gelukkigen' die terugkeerden van het front kwamen vaak als invalide naar huis. Bij velen had vier jaar in de loopgraven een diepe psychische stoornis achtergelaten. Plots terug in het gezin was voor sommigen teveel en zich aanpassen was niet eenvoudig. Sommige vrouwen, zeker in de steden, hadden werk gevonden en waren niet zinnens dit op te geven nu manlief terug thuis was. De mannen moesten ook wennen aan de uiterlijke veranderingen. In vier jaar tijd was er veel veranderd op het gebied van kledij en

De 'Vlaamsche Vrouwenbond' had als doel meisjes en vrouwen 'te ontwikkelen op godsdienstig en maatschappelijk vlak' (©Archief Abdij Bornem)

haartooi, alles was een stuk korter geworden. Om te zwijgen van de onderkleding, het korset was naar de lappenmand gestuurd. Er kwam echter tegenkanting uit katholieke kringen. Daar leefde de idee dat vrouwen een goede ontwikkeling moesten krijgen, maar dan vooral gericht op hun taak als echtgenote en als opvoedster voor de kinderen. Sommige ongehuwde vrouwen konden met hun opvoedkundige taak terecht als onderwijzeres in de katholieke scholen, maar kwamen ze de ware Jacob tegen, dan moesten ze wel hun baan opgeven. Ook vond de kerkelijke overheid dat vrouwelijke onderwijzeressen best werden ingezet in de laagste klassen, want hun moederlijke kwaliteiten konden ze het best kwijt aan de kleinere kinderen.

Boerinnenbond

Op 5 juli 1911 was er in Leuven al een vrouwelijke afdeling van de Boerenbond gesticht. Op regelmatige basis werden voordrachten georganiseerd die het leven van de boerin moesten verbeteren. Die handelden niet enkel over landbouw, maar ook onderwerpen als verbetering van de voeding, de verzorging van de baby's en de scholing van de jongeren kwamen aan bod. De vereniging kende een trage start en kende aanvankelijk in onze regio weinig succes. De meeste 'Boerinnenbonden' ontstonden tijdens de Eerste Wereldoorlog of kort daarna: Branst 1913, Liezele 1915, Lippelo 1917, Kalfort 1920. Het succes van de vereniging was voor een groot deel te danken aan haar kooklessen. Het was immers voor de vrouw aan de oorlogshaard geen kleinigheid om elke dag met zo goed als niets een maaltijd op tafel te krijgen.

De Lippelose Dorpsstraat anno 1920. Vrouwen hielden hun eigen volksspelen. Hier een beeld van het zaklopen.

Juffrouw Oriante, 'moeder' van de gesneuvelden

Jeanne Oriante was geboren in Elsene in 1865. Haar vader Charles was officier in het Belgisch leger en stierf in 1892 als gepensioneerd kolonel bij de Rijkswacht. Hij was een ultraconservatief katholiek wat onmiskenbaar invloed heeft

gehad op de opvoeding van zijn dochter. Na de dood van Charles Oriante vestigden zijn weduwe, Marie Hannot, en zijn dochter Jeanne zich te Londerzeel, waar zij rentenierden en net als zo vele mensen in Londerzeel de tijd vulden met het kweken van pluimvee. Na het overlijden van haar moeder bleef Jeanne Oriante, beter bekend als mademoiselle of juffrouw Oriante, alleen in villa 'Cara' wonen. Bij de beschietingen van Londerzeel vluchtte zij richting Klein-Brabant en Antwerpen. Toen na de val van Antwerpen de meeste inwoners terugkeerden, keerde ook Jeanne Oriante terug.

Juffrouw Oriante (rechts) had enkele mensen uit Londerzeel in dienst. Om de onkosten te dekken gaf zij ondermeer een reeks prentkaarten uit. (©Archief De Redactie)

Het was haar een doorn in het oog dat de gedode soldaten ter plekke vluchtig in de grond werden gestopt en vaak slechts met een tiental cm aarde overdekt werden achtergelaten. Zij zocht contact met de bezetter met de vraag om de Belgische gesneuvelden te ontgraven, te identificeren en in de mate van het mogelijke over te brengen naar een kerkhof. Samen met enkele schrijnwerkers, inwoners van Londerzeel en een toezichthoudende Duitser ging ze aan de slag. De lichamen werden in een eenvoudige kist gelegd. Deze was geel geschilderd met een zwart kruis en een nummer. Met goedkeuring van de bezetter werd een Belgische vlag over de kist gelegd en herbegraven op de dichtst bijgelegen begraafplaats. De Duitse overheid stond niet toe dat de lichamen aan de families werden overgedragen. De persoonlijke bezittingen werden geïnventariseerd en zoveel als mogelijk aan de familie bezorgd. Alles werd met eigen middelen betaald.

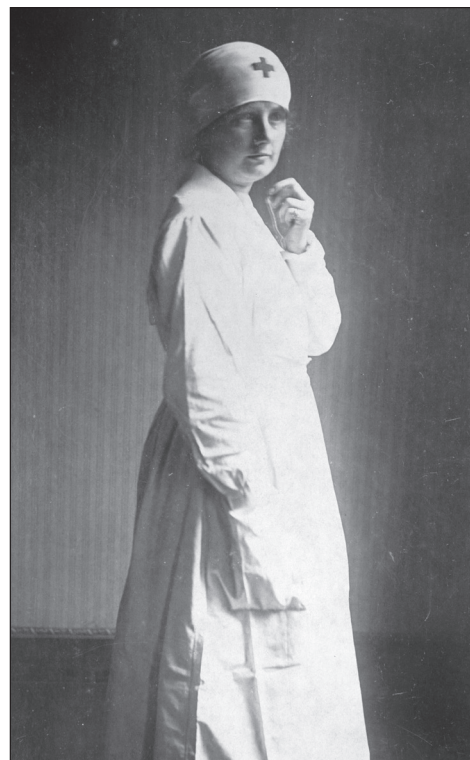
Zij stond ook in voor het plaatsen van tal van gedenkstenen en monumenten. De gedenksteen te Neeravert-Londerzeel was de eerste in een reeks. Ook in Mariekerke en Puurs plaatste zij monumenten voor de gesneuvelden. In Puurs kwam het zelfs tot een conflict met de VOS van Robrecht Schampaert. De Franstalige Orianne wou niet samen opstappen met de VOS voor de inhuldiging van het monument aan de kerk. Zij plaatste haar opschriften ook telkens tweetalig, al was dat volgens haar om ook de Franstalige gesneuvelden te eren. In Mariekerke werd de Franse tekst achteraf uit de gedenksteen gekapt.

Om alles te betalen had zij het 'Liefdadigheidswerk van mejuffrouw Orianne' gesticht. Deze vereniging trachtte met de verkoop van postkaarten haar werk te financieren. Maar haar koppige, franskiljonse houding maakte haar ook in Londerzeel niet populair en bracht haar tevens in conflict met de bezetter. Zij werd dan ook gearresteerd door de Duitsers op 6 maart 1916 en na een kort verblijf in de gevangenis van Sint-Gillis overgebracht naar het kamp van Holzminden in Duitsland. In augustus 1918 werd ze vrijgelaten. In Londerzeel bleek ze niet meer welkom en ze verhuisde opnieuw naar Elsene. Tijdens het interbellum bleef zij zich inzetten voor herinneringsmonumenten en oudstrijdersverenigingen. Een van haar laatste wapenfeiten was haar protest bij de minister van Landsverdediging in 1928. Duitsers hadden spreuken aangebracht op de begraafplaats te Epegem, waar ook Duitse soldaten waren begraven. Zij liet op haar kosten de spreuken vervangen door een gedicht van Verhaeren en een van Robrecht Mortier. Jeanne Orianne stierf in Elsene op 14 juli 1951. De ironie van het lot wil dat haar graf op de begraafplaats van Elsene ondertussen is verdwenen. Haar graf had een concessie voor slechts vijf jaar en werd in 1957 geruimd. Van oktober 1914 tot maart 1916 deed zij niet minder dan 572 herbegravingen.¹

Juffrouw Jeanne Thielemans

Jeanne Thielemans werd te Hingene geboren op 9 december 1887. Vader Henri Thielemans (°1859) was rentmeester van de hertogen d'Ursel en was getrouwd met Clementine Hoefnagels (°1852). Bij haar geboorte woonde het gezin Thielemans in de huidige Wolfgang d'Urselstraat, schuin over de toegangspoort van kasteel d'Ursel. In 1899 nam het gezin, vader en moeder, Jeanne en haar broer Clement hun intrek in het huis 'Van Goethem' of 'Rentmeestershuis' in de Vleminckxstraat te Hingene. In 1906 overleed haar moeder en kreeg ze als jonge vrouw de zorg van het gezin toevertrouwd. Intussen zorgde vader voor bijscholing aan huis. Dank zij juffrouw Wijckmans kreeg Jeanne Thielemans een perfecte voorbereiding voor haar toekomstige taak. Zij was perfect viertalig en ze hoopte het werk van haar vader verder te zetten. Alleen vond haar vader dat een functie als dijkgraaf en rentmeester niet bestemd was voor vrouwen.

Enkele jaren later brak de Eerste Wereldoorlog uit. Juffrouw Jeanne had zich als vrijwilligster opgegeven en deed in de eerste oorlogsweken dienst als verpleegster op het fort te Liezele. Met haar bootje werden onder meer mijnen in de fortwal gelegd. Na de val van Antwerpen vluchtte ze naar Holland. De eerste weken verbleef zij bij de gezusters Derwael in café 'Het Anker' te Sint-Janssteen. Daarna kreeg ze logies aangeboden bij de familie Gevers in Domburg. Hier ontstond een hechte vriendschapsband met

Jeanne Thielemans als verpleegster in het kindziekenhuis te Katwijk (Eigen verzameling)

¹ Archief de Redactie en Rob Troubleyn van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

Marie Gevers.² Vervolgens verbleef ze in Vlissingen en in Middelburg in het home 'Prince Leopold', waar ze het opnam voor de ondervoede kinderen. Vanaf 1917 ging ze als verpleegster aan de slag in het kinderziekenhuis of Zeehospitium te Katwijk aan Zee. Ze deed uitsluitend nachtdienst. Dat gaf haar de mogelijkheid om als verbindingschakel tussen de frontsoldaten, de geïnterneerde soldaten in Nederland en het thuisfront te fungeren.

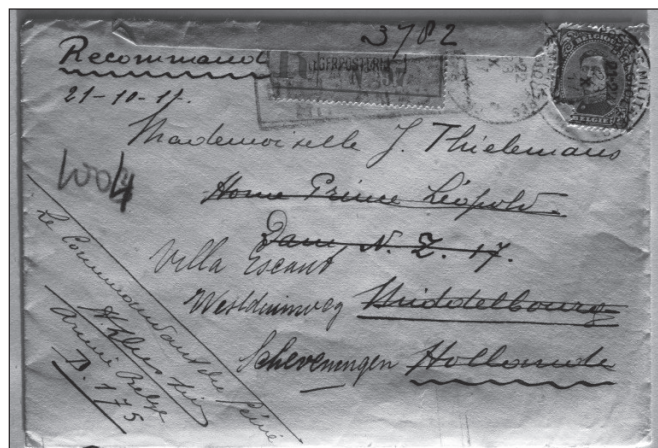
Het moet voor de toenmalige postbodes een ganse klus geweest zijn om de brieven aan Juffrouw Jeanne op haar juiste adres te bestellen. Zij had blijkbaar geen probleem om logement te vinden en wisselde regelmatig van adres. De adreswijzigingen moesten steeds worden gemeld aan de vluchtelingencomités die ze doorspeelde naar de postdiensten. Vaak was ze na enkele dagen alweer vertrokken zodat brieven met een drietal adressen en poststempels geen uitzondering vormden. We geven enkele van de adressen waar Jeanne Thielemans verbleef tijdens haar verblijf in Nederland:

- Leeuwendaallaan 8 te Rijswijk;
- De Notelaer 2 te Papendrecht;
- Bij de gezusters Derwael Herberg 'den Anker' in Sint Janssteen;
- Bij mevr. Plankeel, Loskade in Middelburg;
- Juliana Stolberglaan 55 te s'Gravenhage;
- Dam 17 te Middelburg;
- Domburg 'Home Prince Leopold';
- Zeehospitium Katwijk aan Zee;
- Villa 'Zee en Duin' Domburg of bij mr. Gevers Domburg;
- Villa 'Escaut' Westduinweg te Scheveningen;
- Bij mr. Verrycken Baronielaan 13a te Ginnikengrens.

De Hingense soldaten stonden bijna allemaal in contact met Juffrouw Jeanne om nieuws over te brengen (Verzameling Dr. Rubbens)

Hingene en Weert' met de zorg over de polders. In deze hoedanigheid maakte ze de overstromingen van 1953 mee. Jeanne Thielemans overleed bij een verkeersongeval te Brussel in het paasweekend 1988, enkele maanden na haar viering als honderdjarige.

De brieven aan Jeanne Thielemans hadden dikwijls meerdere adressen op de enveloppe (Archief Karel Peeters)

Zonder de juiste documenten raakte je het land niet meer in of uit. Het smokkelen van oorlogspost was niet zonder gevaar. Daarenboven plaatsten de Duitsers een 180 km lange draadversperring met daarop een hoogspanning van 2.000 volt, de 'dodendraad'. In de zomer van 1916 was hij klaar van Cadzand tot Vaals. Isabella Van der Auwera, weduwe van Roland Herman en afkomstig uit Bergen op Zoom, werd in mei 1917 door de familie Thielemans in dienst genomen. Zij was het ideale doorgeefluik voor de brieven aan de Hollandse grens. Door verraad werd ze opgepakt en door de Duitsers naar Temse overgebracht. Hier zag ze de kans om de brieven in haar tas door te spelen aan een vriend. Na verhoor en onderzoek werd ze vrijgelaten.

Na de oorlog hielp Jeanne haar vader met het rentmeesterschap tot ze in 1938 de taak volledig overnam. Tevens werd ze griffier van de 'Generale Dijkagie van Bornem,

² Zij zal later het werk 'La comtesse des digues' of in vertaling 'De Dijkgravin' schrijven, gebaseerd op het leven van Jeanne Thielemans.

Caroline Sherman Story

Caroline Sherman Story is geboren in het Amerikaanse West Point op 10 november 1874 en overleed in Etterbeek op 30 december 1914. Zij was de dochter van generaal-majoor John Patten Story. Zij huwde te Fort Monroe nabij Washington in 1896 met Conrad de Buisseret de Blarenghien de Steenbecque. Deze was de secretaris van het Belgisch Gezantschap te Washington. Na hun huwelijk werd Conrad benoemd tot ambassadeur en kreeg opdrachten in Wenen, Petrograd, Washington en zo meer. Ze kregen zes kinderen: Jean (°Wenen 1897), Francois (°Wenen 1899), Michel (°Wenen 1901), Guy (°Ebrechtshof 1902), Robert (°Breendonk 1906) en Beatrix (°Washington 1910). Tijdens een vakantie bij broer Robert op kasteel Termeiren in Breendonk werd Conrad opgeroepen om terug te keren naar Petrograd, de hoofdstad van tsaristisch Rusland. Hij vertrok en liet vrouw en kinderen bij zijn broer in Breendonk, want zijn missie zou niet zo veel tijd in beslag nemen.

Ondertussen was de Eerste Wereldoorlog uitgebroken. Caroline bleef niet aan de kant en maakte zich verdienstelijk met het verzorgen van de gekwetste soldaten. Hierbij raakte ze besmet met difterie. Ze werd nog overgebracht naar het militair ziekenhuis in Etterbeek waar ze een heelkundige ingreep onderging, maar korte tijd later overleed. Haar man trachtte ondertussen terug te keren, maar werd aan de Nederlandse grens door de Duitsers de toegang tot België ontzegd. Hij keerde terug naar Rusland waar hij het droevige nieuws vernam.

Conrad de Buisseret de Blarenghien, (1875-1925) verbleef in het buitenland bij de dood van zijn vrouw (www.ars moriendi)

Carolines moeder ondernam dan een risicovolle reis over de oceaan, op het ogenblik dat tal van schepen gekelderd werden door vijandige onderzeeërs. Zij haalde de kinderen de Buisseret naar Amerika. Drie van hen bouwden ginds ook hun leven op. Michel huwde er Virginia Cock en Robert huwde Lorraine Cowles. Guy was aspirant zeeofficier. Hij stierf aan een hersenziekte te Baltimore op 8 december 1921, amper 19 jaar oud. Hij werd begraven te Annapolis op het kerkhof van het zeezezen. Jean huwde met Maria Van Nuffel en kreeg een dochter Christine, François bleef ongehuwd en stierf op 34-jarige leeftijd in Rome. Beatrix huwde een eerste maal met Roland Toutain en na diens dood met Pierre Van Laer. Conrad hertrouwde in 1917 in Rusland met balletdanseres Lydia Vera Ivanova Sokol. Door de Belgische regering was hij voorbestemd als consul in Groot-Brittannië. Door zijn huwelijk werd hij aan de kant geschoven en hij trok zich verbitterd terug in Zuid-Frankrijk. Hij stierf in Gent op 3 februari 1927. Zijn broer Robert stierf in 1931 als laatste naamdrager, hij werd bijgezet in het familiegraf te Breendonk. In 1937 werd op voorstel van burgemeester Albert Moortgat een straat naar haar genoemd.

Louise d'Ursel

Het waren vooral dames van adel die zich geroepen voelden om hun diensten aan te bieden. Ook de familie d'Ursel liet zich niet onbetuigd met Louise, de oudste dochter van graaf August d'Ursel en Emma de Rouille. In 1905 werd Louise als eredame van koningin Elisabeth aangesteld. Na het uitbreken van de oorlog ging ze onmiddellijk meewerken in de ambulantiendienst te Jolimont, opgezet door haar oom Hypolite d'Ursel. Via Engeland kwam zij daarna naar Poperinge om samen met gravin van der Steen-de Jehay het Elisabeth-hospitaal in te richten.³ Het leverde haar in juni 1915 al een erkenning op als Ridder in de Leopoldsorde, door koning Albert zelf opgespeld. Samen met gravin van der Steen en Valentine Terlinden stichtte zij de 'Aide Civil Belge'. De stichting kreeg de morele en financiële steun van de Engelse 'Friends Ambulance Unit'. Zij stelden zich ten dienste van de achtergebleven burgerbevolking in de bezette streken en richtten hospitalen op in Poperinge (Sint Elisabeth), Ieper (Heilig Hart), Saint Omer en Montreuil. Zij zorgden voor kleding en voeding voor de armen en jonge moeders. Waar nodig evacueerden zij inwoners uit te gevaarlijke gebieden. Voor de kinderen stichtten zij vooral in Frans-Vlaanderen schoolkoloniën. Ze had zichzelf het lot der oorlogswezen tot taak gesteld. In 1917 richtte ze het 'Home Dongelberg' op. Hier konden 75 meisjes worden opgevangen. Ook Juffrouw Jeanne Thielemans hielp hier een tijdje.

³ Gravin van der Steen-de Jehay was de echtgenote van de kabinetchef van koning Albert. Ze leidde het hospitaal met militaire discipline, het leverde haar de bijnaam 'de majoor van Poperinge' op. Na de oorlog werd zij eerste eredame van Poperinge.

Ook na de oorlog bleef ze zich actief inzetten voor de kinderen. Ze trok ondermeer door Amerika om voordrachten te geven over België en de oorlog, dit om geld in te zamelen voor de kinderen. In 1922 werd zij nationaal secretaris van de federatie van verpleegsters. Maar wanneer ze zich in 1925 verloofde met burggraaf d'Hennezel, kreeg zij het Frans staatsburgerschap en moest zij met de meeste functies stoppen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zat ze samen met haar broer Antoine in 'le Reseau Comet'. Zij smokkelden piloten terug naar Engeland. Hierdoor belandde ze als politiek gevangene in een cel te Sint-Gillis. Dank zij de bemiddeling van prinses Marie-José kwam ze vrij. Louise d'Ursel overleed op 12 mei 1956.⁴

Jacqueline barones de Jacquier de Rosée

Jacqueline gravin de Marnix de Sainte-Aldegonde werd geboren op 29 september 1886 als dochter van Ferdinand de Marnix de Sainte Aldegonde (°1837) en Adrienne de Marnix (°1850). Op 8 juli 1908 huwde ze met Gabriel baron de Jacquier de Rosée (°1882-†1952), burgemeester van Anthée. Uit hun huwelijk werden twee dochters geboren: Yvonne (1910-1997) en Gabrielle (1913-1944) die in 1937 in het huwelijk trad in Santuario della Verna (Italië) met Pericle Brogi (°1911). Deze laatste was een fascistisch officier. Normaal woonde Jacqueline de Rosée vanaf 1910 bij haar echtgenoot in Anthée (Château de la Forge). Begin december 1914 verbleef ze bij haar moeder Adrienne in Bornem. Samen brachten zij op 5 en 7 december een bezoek aan de Bornemse abdij. In 1915 verbleef ze echter in Overijse (Château d'Yzer) van waaruit zij op 16 juni naar het front vertrok. Uit verdere correspondentie gevonden in de nalatenschap van de barones verbleef ze na WO I meestal in Overijse en later tot aan haar dood in Bornem.

Net zoals vele adellijke jonge dames meldde Jacqueline barones de Rosée zich als verpleegster achter het front. Na een omzwerving van vijf weken via Nederland, Engeland en Frankrijk kwam zij in de vooravond van 29 juli 1915 aan in het veldhospitaal Cabour in het duinengebied van make-laar Charles Cabour in De Panne. Haar reisweg vanuit België verliep als volgt:

- Vertrokken uit Brussel (Overijse) op 16 juni 1915.
- Overnachting bij haar moeder op het kasteel van Bornem.
- Van hieruit reisde ze verder naar Antwerpen, waar ze in de 'Pass Centrale' haar 'Passierschein' of doorgangsbewijs voor de Nederlandse grens moest verwerven. Het was niet zo dat je dat document dadelijk meekreeg. In het beste geval, meestal door bemiddeling van een derde, mocht je de volgende dag langskomen om het op te halen.
- Overnachting en verblijf in Clinique de l'Espérance te Antwerpen (Hobokenstraat 3).
- Op 19 juni kon ze met haar doorgangsbewijs in Essen de grens over, richting Breda, waar ze de nacht doorbracht in het Hospitaal Cosmopolite (Stadshospitaal).
- 's Anderendaags ging ze in Vlissingen aan boord van de 'S.S. Oranje-Nassau' voor de oversteek naar Londen.
- Op 21 juni, laat in de avond, kwam het gezelschap aan in de Britse hoofdstad. Hier verbleef Jacqueline gedurende een vijftal dagen. Door haar adellijke afkomst openden de deuren een stuk vlotter en kwam ze ook in contact met vooraanstaanden uit de politiek en de kunstwereld. Haar poëzie werd aangevuld met 'autographes' van onder meer Emile Van de Velde en de componist Arthur de Greef.
- Op 28 juli reisde barones de Rosée van Londen naar Folkestone, waar zij de toelating nodig had van het Algemeen Hoofdkwartier. Om 16 uur waren alle formaliteiten vervuld en vertrok zij naar Boulogne-sur-Mer,

Jacqueline met haar broer John de Marnix (©Archief kasteel Marnix)

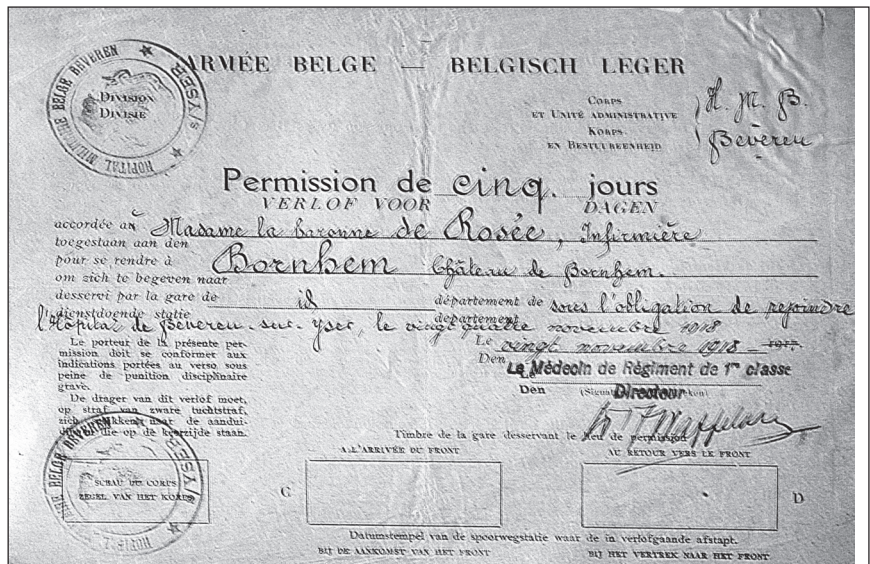
De kaart van het Rode Kruis als verpleegster (©Archief kasteel Marnix)

⁴ Uit: DE WEERDT D., *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*

waar ze aankwam om 18 uur. Een uurtje later wachtte de trein die haar langs Montpellier naar Calais bracht. Hier werd overnacht.

- De volgende dag, 29 juli 1915, na het middageten, vertrok de barones via Duinkerke naar Adinkerke.

Hier werden de toekomstige verpleegsters ingedeeld volgens de bestemming. Het grote militaire hospitaal bevond zich in Hotel l' Ocean te De Panne. Hier waren het vooral beroepsverpleegsters of anderen met enige medische ervaring die de dienst verzorgden. Degenen zonder deze ervaring, zoals barones de Rosée, kwamen terecht in de vooruitgeschoven hulpposten of veldhospitalen. Zij kwam terecht in één der grootste, hospitaal Cabour in het duinengebied tussen Adinkerke en De Panne. Deze noodhospitalen lagen vooreerst dicht bij de frontlinie en konden aldus vlugger hulp bieden. De voornaamste taak van deze hulpposten was het 'klasseren' van de gekwetsten. Kleinere wonden konden hier worden verzorgd, zodat de gekwetste veel vlugger zijn plaats kon innemen in de vuurlinie. Anders was het gesteld met de zwaar gewonden, waar geen hulp meer kon baten. Het kwam er op aan om zo weinig mogelijk gekwetsten door te sluisen naar het krijgshospitaal in De Panne. Dat maakte dat vele

Toelating voor vijf dagen verlof (©Archief kasteel Marnix)

Jacqueline tijdens een gezellige babbel met één van de herstellende soldaten in hospitaal Cabour (©Archief kasteel Marnix)

van die jonge adellijke meisjes en dames in een soort van 'palliatieve' dienst terecht kwamen.

De confrontatie met de dikwijls zeer afgrijselijk verminkte lichamen was voor de meesten een ongekende en traumatische ervaring. Meerdere haakten na enkele dagen af. De eerste week was bepalend; veel tijd voor opleiding was er niet en de dokters hadden de handen vol. Zij konden echter alle hulp gebruiken en deden hun best om de nieuwelingen op te vangen en hier en daar wat raadgevingen mee te geven. Barones de Rosée kwam onder de hoede van dokter Van der Ghinst. Hij opende op 4 augustus 1915 de rij van 'autographes' in haar poëzieboek, tijdens haar verblijf in 'Cabour'. Na hem zullen nog vele bladzijden worden ingekleurd en ondertekend.

We doorlopen even vlug het poëzieboek en vinden de 'autographes' van politicus Emile Vandevelde, musicus Arthur De Greef, maar ook van koningin Elisabeth en de toenmalige prins Leopold tijdens hun bezoek aan Cabour op 24 december 1916. Haar poëzieboek sluit af op 8 februari 1917. Het boekje, bewaard op het kasteel van Bornem, is verlucht met tal van tekeningen, kunstvol maar vooral met veel respect en vriendschap opgedragen aan barones Jacqueline de Rosée.⁵

⁵ tekst Walter Verstraeten

Eindelijk vrede

Het merendeel Duitse soldaten had in werkelijkheid op 3 november de strijd al opgegeven. Onderweg naar huis pikten ze alles mee wat niet te zwaar of te warm was. In de laatste oorlogsweken en -dagen werden nog fabrieken leeggehaald en zelfs musea geplunderd. Wijnkelders waren het geliefkoosde doelwit van de plundersaars. Velen liepen dan ook met de fles in de hand stomdronken over straat. De bevolking zag het met lede ogen aan, maar begreep dat dit de laatste stuiptrekkingen waren en liet begaan.

Vrede kwam er op 11 november 1918, in de vroege ochtend rond 5 uur, toen de betrokken partijen hun handtekening plaatsten onder een akkoord voor een wapenstilstand. De gesprekken waren op 8 november in een treinwagon te

Compiègne opgestart. Maarschalk Foch overhandigde de voorwaarden aan de Duitse delegatie en deze hadden 72 uur om er mee in te stemmen. Tot het laatste uur hebben de Duitse onderhandelaars getracht om de eisen te milderen. Zes uur na de ondertekening zou de wapenstilstand ingaan. Dat betekende 11 november 1918 om 11 uur. Het echte einde van de oorlog kwam pas in 1919 met de ondertekening van de 'Vrede van Versailles'. Vertegenwoordigers van 32 landen kwamen naar Parijs, elk met hun eigen agenda en wensen. De Duitsers kregen geen stem in het vredesoverleg. Duitsland verloor al zijn koloniën, die door de Britten en de Italianen al voor het verdrag onder elkaar waren verdeeld. Zij verloren ook nog eens 13% van het eigen grondgebied. België kreeg hierdoor de Oostkantons. Als oorlogvergoeding moesten de Duitsers de kolossale som van 132 miljard goudmark betalen. Zij kregen 42 jaar om deze som af te lossen. Voor velen waren de bepalingen voor Duitsland onredelijk zwaar en de Duitse bevolking kwam in opstand en noemde het een 'opgelegde vrede'. Ook Maarschalk Foch kon zich moeilijk verzoenen met de slotverklaring: *'Dat is geen vrede, dat is een wapenstilstand voor twintig jaar!'*

Frankrijk, Engeland en België hadden geld geleend bij de Verenigde Staten. Dit land eiste nu dat bedrag, vermeerderd met de renten, terug. De teruggave moest hun deel van de oorlog financieren. Duitsland wou wel de opgelegde aanbatalingen doen, maar vrij snel was duidelijk dat het nooit deze som zou kunnen aflossen. Om de Duitse economie nieuw leven in te blazen, kregen zij in 1924 hulp van de Amerikanen. Via het Dawesplan en buitenlandse leningen kwam Duitsland in de mogelijkheid om in fasen af te betalen. In de jaren dertig zakte de economie terug naar af. Het vooruitzicht van de zware herstelbetalingen tot 1988, de economische recessie en werkloosheid waren een ideale voedingsbodem voor de opkomst van Adolf Hitler en de Nazi-partij.

In de jaren vijftig kwam er na een bijeenkomst van internationale historici een gezamenlijke 'verklaring van Verdun', welke echter, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, maar weinig belangstelling genoot. Hieruit bleek duidelijk dat Frankrijk zich maar al te graag de rol van 'slachtoffer' had toegeëigend en gebrand was geweest om met de Pruisische

Een verkenners kwam op 18 augustus 1918 met nieuws van het front. Hij werd triomfantelijk op de schouders door de Brusselse straten geleid. (©Geheugen van Nederland)

In deze treinwagon te Compiègne werd op 11 november 1918, om 5 uur 's morgens de vrede getekend (©Geheugen van Nederland)

Spaanse griep

Tijdens de zomer van 1918 werden vele mensen ziek. Het leek een gewone griep met de gekende symptomen van rillingen, hoge koorts, keel- en spierpijn, maar na een viertal dagen kregen de patiënten longontsteking, die vrijwel niet te behandelen was en waaraan ze ook stierven. Er was een tweede variant waarbij de longen direct vol vloeistof liepen en de zieke langzaam verstikte. Even werd gedacht aan een nieuw soort gas dat de Duitsers in de strijd zouden hebben geworpen. Maar de kranten, verschenen in die periode (mei 1918), berichtten van een ongekende ziekte in Spanje. Zij bleek dezelfde dodelijke symptomen te hebben dan de ziekte bij ons. In onze regio vielen de eerste slachtoffers in Mariekerke, begin juli 1918. Op 20 september 1918 werd in de meeste gemeenten een aanplakbiljet uitgehangen met een waarschuwing ter voorkoming van besmettelijke ziekten: *'Geen ongekookt water drinken, geen ongescheld fruit eten, zich de handen te wassen na behandeling van papieren geld, enz.'*

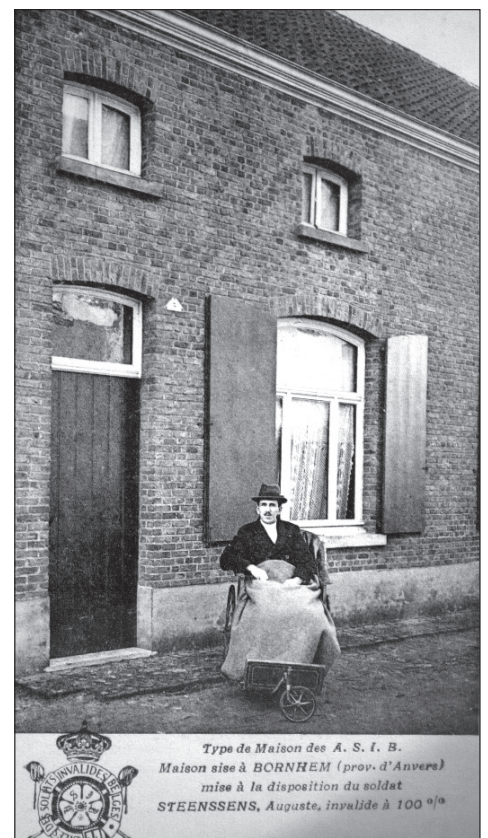
De meeste slachtoffers vielen bij de vluchtelingen uit de Westhoek. Op 6 december 1917 waren in Oppuurs 125 vluchtelingen uit de streek van Rumbek gedropt. Onder hen 65 personen afkomstig uit het 'oudemannenhuis' van Rumbek. Zij werden na een reis van een dag en een nacht, noodgedwongen in de gemeenteschool ondergebracht. Nadat er op korte tijd acht mensen stierven, werden zij naar het hospitaal van Willebroek overgebracht. In Sint-Amands was er wel griep, maar gelukkig vielen er geen doden. Denkelijk was het virus meegebracht door de opgeëisten uit het Waasland en West-Vlaanderen. De ziekte zou wereldwijd 50 miljoen mensen doden, de 'Grote Oorlog' was verantwoordelijk voor 15 miljoen doden.

Welkom thuis

Op zondag 17 november 1918 stonden de misvieringen in het teken van de thuiskomst der soldaten. Te Bornem werd in de missen van 5 en 6:30 uur een korte herderlijke brief voorgelezen van de Kardinaal. Na de mis van 6:30 uur werd het Belgische volkslied gezongen. Om 14 uur vertrok een stoet – de Leopoldisten in tenue, schooljongens met vaantjes en de twee harmonies – vanaf het Warregaren naar de kerk. Duizenden mensen waren ondanks het slechte weer op de been. De zes al aangekomen soldaten hadden plaats genomen op het koor vooraan in een overvolle kerk. Na de mis was er een Te Deum en de Brabançonne werd door iedereen uit volle borst meegezongen. Nadien vertrok de stoet door het dorp om terug te keren tot aan het gemeentehuis, waar de burgemeester op het 'perron' een korte redevoering hield. Nadien speelden de harmonies de Brabançonne, de Marseillaise, de Tipperary. De kinderen lieten zich niet door het gure weer ontmoedigen en zij zongen: *'Charlot, Charlot, De Keizer is kapot'*. Op de gevel van de Bouw stond het volgende rijmpje: *'In Bornems ouden Bouwe, werd er vier jaar lang veel soep gebrouwen. Doppers kwamen er en soldatenvrouwen, op-*

De thuiskomst verliep niet voor iedereen even prettig. Sommigen keerden gewond of zwaar verminkt terug. Enige gesneuvelden werden in een eenvoudige houten kist, met veel luister naar huis gehaald. Hier de aankomst van Robert Verbelen in 1921. (Archief familie Verbelen)

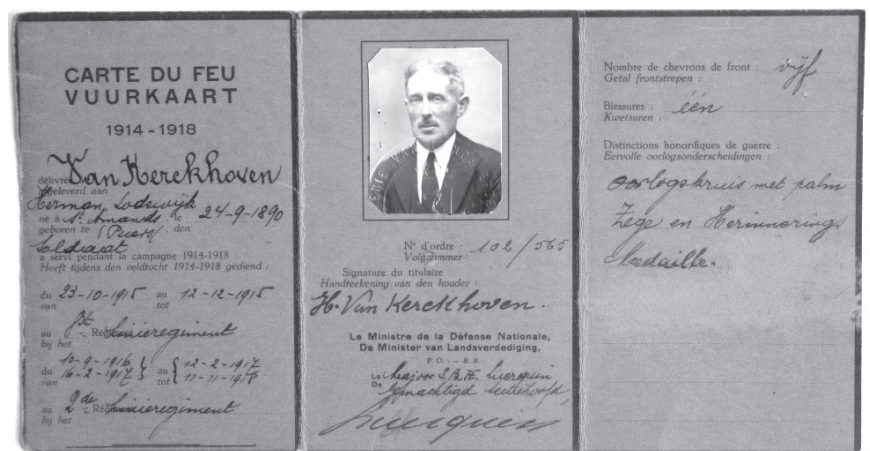

August Steenssens keerde terug met een volledige invaliditeit. Hij werd een tijdlang verzorgd in het Godsgasthuis te Hoboken. Die stuurden de rekening wel door naar de gemeente Bornem. Alleen al bij het Belgisch leger bleven 50.000 invaliden achter. (©Gemeentearchief Bornem)

getooid of diep in rouwe. Klachten doende met of zonder reden, aan en over Comiteitenleden. Gij soldaten, die zo dapper hebt gestreden, weest welkom hier, gij brengt vrede?

De soldaten die geïnterneerd waren in Holland kwamen pas half januari 1919 naar huis. Hun terugkeer en ontvangst verliepen onopgemerkt. Vergeleken met de jongens die vier jaar aan het front hadden gezeten, werden zij als profiteurs en luxe-soldaten aanzien. Hun 'pretentie' was bij veel mensen in het verkeerde keelgat geschoten. Zij kregen ook niet de vergoedingen die frontsoldaten wel kregen: 75 BEF per maand aan het front, 50 BEF per maand in verlof.

Hiervan werden wel de 300 BEF van de spaarboekjes en de 400 BEF voor de gezinshereniging afgetrokken. In de som van 400 BEF gezinshereniging zat ook de vergoeding van burgerkledij tijdens de oorlog. Aan de militairen die effectief hadden gevochten werden frontstrepen toegekend: de eerste streep voor één jaar in de gevechtszone, de volgende strepen telkens per zes maanden. Men kon maximum zeven strepen verwerven, en de achtste werd er gewoonlijk als bonus bijgegeven. Aan de frontstrepen was een vergoeding verbonden: voor de eerste streep was dat 100 BEF en vervolgens 50 BEF per streep en per jaar.

Voor alle soldaten was een vergoeding van 300 BEF voorzien op een spaarboekje van de A.S.L.K. Vanaf 1 oktober 1921 kon men daar elk jaar 1/6^e afhalen. (Archief Juliaan Maerevoet)

De vuurkaart werd toegekend aan zij die minstens 12 maanden bij hun eenheid hadden gediend. De kaart gaf recht op 75% vermindering voor trein, tram en bus. Recht op gratis doktersconsultatie en vermindering op de geneesmiddelen. (Familiearchief Van Kerckhoven)

Geld om geld

De Duitse Mark moest worden aanvaard als wettelijk betaalmiddel. De Belgen waren echter niet zo happig op de Duitse biljetten en ruilden die liefst zo snel mogelijk voor harde munten weer in. Die werden dan zorgvuldig opgepot in de hoop op betere tijden. Dat resulteerde in een tekort aan betaalmiddelen. Vooral het zilveren 5 frankstuk, maar ook de pasmuntjes verdwenen op korte tijd uit de omloop. De Nationale Bank had haar biljetten en goudvoorraad in veiligheid gebracht in Londen. Zij werd hiervoor door de bezetter gestraft en mocht geen geld meer uitgeven. De 'Société Générale de Belgique' werd aangezocht om het papiergeld te drukken en in Luxemburg werden zinken munten van 5, 10, 25 en 50 centiemen geslagen (september 1915).

Sommigen hadden tijdens de bezetting veel Marken vergaard. Zij dachten die dan later om te wisselen. Duitsland kreeg echter een hyperinflatie en het geld werd waardeloos. In 1924 kreeg men bankbiljetten met een waarde van meerdere biljoenen.

483 gemeenten en steden gingen over tot het drukken van noodgeld. Die waren enkel geldig binnen de gemeentegrenzen. Na de oorlog konden deze worden ingewisseld tegen nationale biljetten en munten. In Klein-Brabant nam enkel Sint-Amands het initiatief tot het drukken van papieren noodgeld. Tijdens de gemeenteraad van 24 december 1917 werd beslist om het tekort aan wisselgeld op te vangen door de uitgifte van papiergeld ter waarde van 10, 25 en 50 centiemen. In de streek werden soortgelijke beslissingen genomen in Boom (10, 25 en 50 ct.), Willebroeck (10, 25 en 50 ct.), Buggenhout (10, 25, 50, 75 ct. en 1 frank). Het Land van Waas (Bazel, Kruibeke, Rupelmonde, Elversele, Temse, Steendorp, Tielrode) nam een gezamenlijk initiatief en de bons waren onderling in de betreffende Wase gemeenten uitwisselbaar. Allen werden in dezelfde drukkerij Van Haver uit Sint-Niklaas gedrukt. In Hamme werden geldbons uitgegeven door het gemeentebestuur (25, 50 ct., 1 en 2 frank) en door de Commissie voor Openbare Onderstand en het Hulp- en Voedingscomité (50 ct.)

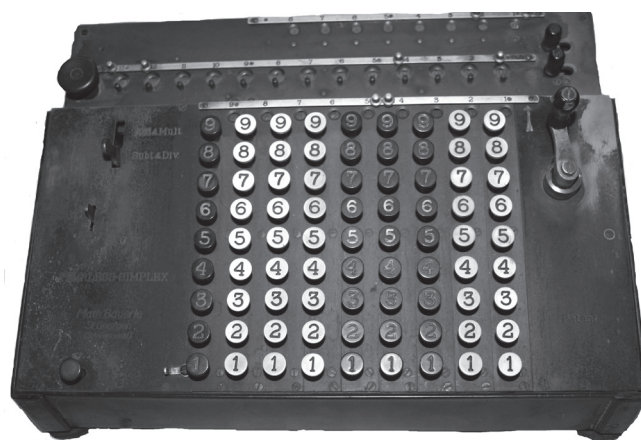
Na de oorlog konden de Duitse Marken worden ingewisseld tegen Belgische Franken. Wie zich echter met een verdacht aantal Marken aanbood, mocht eerst verklaren waar dat geld vandaan kwam. Vele smokkelaars en landbouwers kwamen zodoende in een lastig parket. De laatste categorie kreeg van de Boerenbond een alternatief aangeboden. Leden konden het geld bij de Nationale Boerenbond op een rekening storten waardoor het automatisch werd omgezet naar Belgische franken. Geen wonder dat het ledental in de bestaande Boerenbondafdelingen piekte en waar nog geen afdeling bestond, werd er snel een bijgesticht.

In de streek werd in tal van gemeenten noodgeld in omloop gebracht. Enkel in het Waasland had men de handen in elkaar geslagen en konden de bons bij elkaar worden ingewisseld (©Nationale Bank)

Op donderdag 19 december 1918 werd in Bornem uitgebeld en aangeplakt dat Marken konden worden uitgewisseld vanaf 1 uur in de namiddag. De uitwisseling zou plaats hebben bij Theodoor De Maeyer op het bureel van het Voedingscomité. De hoofden der huisgezinnen moesten zich aanbieden volgens het nummer der gezinskaarten van het 'comité'. Op de aanplakbrieven waren tevens de woorden 'postbureel' en 'bureel van de ontvanger' doorgehaald en vervangen door 'bureel van het Voedingscomité'. De avond ervoor was bij De Maeyer een vrachtauto met soldaten van Antwerpen aangekomen met een kist Belgisch geld in zowel bankbiljetten als muntstukken en een bevelschrift van het hoofdcomité om de Marken-omwisseling te organiseren.

Daags voordien hadden kranten de wetsbepalingen aangekondigd dat een som tot 1.000 Mark dadelijk moest

Voor de uitbetaling van de Duitse marken had Theo De Maeyer een hulpmiddel uit zijn bureel meegenomen. Een vooroorlogs Zwitsers precisie 'Tel machine'. Op één dag wisselde hij voor 200.000 marken om, het moderne telraam bewees zeker zijn nut. (Archief Walter De Maeyer)

worden uitbetaald, voor grotere sommen werd slechts een ontvangstbewijs (in dubbel) afgegeven aan de aanbrenner. Eén Duitse mark werd uitbetaald aan 1,25 BEF. Waarom de burelen van de plaatselijke post en ontvanger, daartoe bevoegd, doorgehaald waren op de aanplakbrief en vervangen door het 'comiteit', was voor velen onduidelijk en maaken sommigen argwanend of zelfs wrevelig. Ofschoon Theodoor De Maeyer de omwisseling opgedrongen kreeg van hogerhand, was hij nu de zondebok voor diegenen die zich verongelijkt voelden. Theodoor De Maeyer was van 1 uur tot 7 uur aan het werk met de omwisseling, in totaal werden 200.000 Markten omgewisseld.

Zij die hun geld op illegale wijze hadden verdiend kwamen in een lastig parket: *'Woekeraars en smokkelaars, die tijdens de oorlog met duizenden markten verdienden, en er groot op gingen wie er het meeste kon verkwisten, sommige staken er hun pijp mee aan, verbankten en verbanketteerden er met duizenden op één avond. Zij jammeren nu, dat ze hun papieren schatten moeten gaan uitwisselen. Ze worden gewaar dat ze zullen rekenschap moeten geven van hun snel gemaakte fortuin. Sommige slimmeriken zoeken hun markten nog bijtijds in de stad kwijt te geraken met er kleren, meubels en ander gerief voor te kopen, of in schatkistbons om te zetten.'* Op dinsdag 31 december was het gedaan met omwisselen. In Bornem werd in tien dagen tijd 1,3 miljoen aan Markten omgewisseld.

Feesten en stoeten

Oppuurs was er het eerste bij om zijn gesneuvelden te eren met een tweedaags 'Vaderlandsche feest'. Op zondag 11 mei 1919 werden alle soldaten van de gemeente uitgenodigd voor een 'plechtige eredienst'. Op maandag werden dan de zes gesneuvelden van de gemeente gehuldigd tijdens een eredienst. In Wintam maakten de organisatoren van het Guldensporenfeest er een Vredesfeest van. Het wou de strijders van 1302, 1798 en 1914-18 samen huldigen. Zij

WINTHAM
VREDEFEST - GULDENSPOREN

De gemeente Hingene, viert op Luisterrijke wijze de VREDE, op Zondag 13 Juli 1919 gelyktijdig met het GULDENSPORENFEST.

Een historische stoet zal, om 1 1/2 ure stipt, vertrekken van Hingene en Wintam naar Natten-Haasdonck, waar twee befaamde sprekers, ten 3 1/2 uren, het woord zullen voeren en hulde brengen aan de dapperen van 1302, 1797 en heden.

ORDE.

1. Postiljons.
2. Fanen.
3. Strijders van 1302 (Concordia, groep).
4. Boerenkrijg 1797 (Boerenbond, groep).
5. Onafhankelijkheid van België 1830 (Vrije Belgen, groep).
6. Oud-soldaten met Leopold I en II (groep).
7. Overvloed. — België in 1914 (groep te peerd).
8. Versierde velo's.
9. De Belgische vlugge (maagd te peerd).
10. Belgische kleuren (3 maagden te peerd).
11. De negen provinciën (9 maagden te peerd).
12. De Koninklijke familie (groep te peerd).
13. Schoolkinderen.
14. Fanfaren St-Margaritha.
15. Gevolgen van den oorlog { De vlucht (groep).
De ontvoerden (groep).
Politieke gevangenen.
16. Vervallen grootheid of België 1919 (groep).
17. Het Roodkruis (Koningin te peerd en groep te voet).
18. De weesjes onzer helden.
19. Heropbouw van België { Schippers (groep)
Vliegmacchien.
Vakvereniging.
20. Gemeentemaagd (groep).
21. Maagd van Vlaanderen (groep).
22. Het Heilig Hest (groep).
23. Vrede (wagen).
24. ???

Vorming van den Stoet om 1 uur. — Vertrek om 1 1/2 ure.

WEGWIJZER: Patronaat — Wintamstraat — Muizenstraat — Kauter — Groote Inktweg — Haesdonck. Hier op het oud kerkhof stilstand, tot de sprekers het woord gevoerd hebben.

Vervolgens zal de stoet langs Polderdam — Meerschstraat — Muizenstraat en Kerkstraat gaan om daar ontbonden te worden.

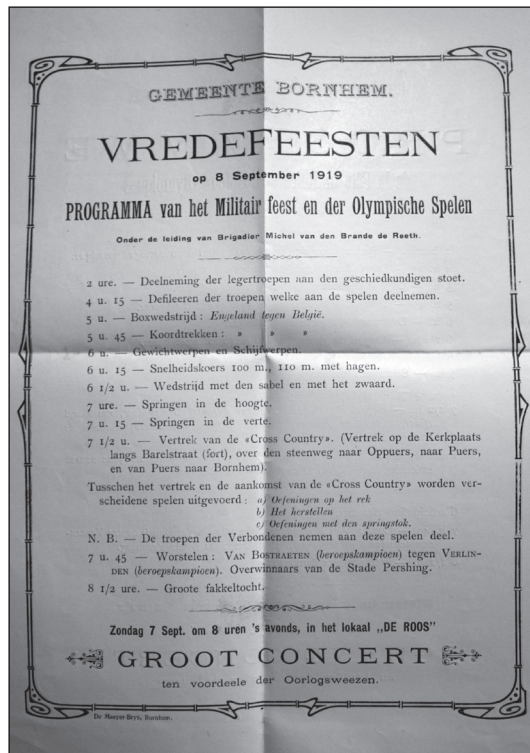
HET BESTUUR.

N. B. Vlamingen herdenkt den Guldensporenslag.
(Koning Albert).

Drukk. W. Jules Jekeler-Drossaert, Wintam.

Wintam had een traditie met haar 'Vlaamse feesten' te Nattenhaasdonk. Nu stond de stoet in het teken van al de strijders. Bovenaan de wagen die de Duitse bezetting moest weergeven en onderaan de opeising van de arbeiders. (Archief Jos De Reu)

De Bornemse Vredesfeesten brachten de massa op de been (© Archief Adbij Bornem en verzameling Harry Van Lent)

maakten een stoet met liefst 24 groepen. Ook de traditionele Vlaamse redenaars stonden op het programma. De toneelkring 'Bloeiende Rozen' pakte op 20 en 21 april al uit met 'Toon- en Toneelkundige Avondfeesten'. Zij speelden het drama van Arthur Verstraeten: 'Belgische Heldenmoed'. Op maandag 8 september 1919 hield Bornem zijn grootse Vredesfeesten. De dag opende met een dankmis in openlucht op het kerkplein opgeluisterd door een vierstemmig koor en een toespraak door aalmoezenier Cruysberghs. In de namiddag doorkruiste een stoet de gemeente. In deze optocht werd de geschiedenis van België uitgebeeld, met hulde aan de vorsten en kardinaal Mercier.

Het werd een feest zoals Bornem er nog niet veel had meegemaakt. Maanden had men er naartoe geleefd en gewerkt. Een ideale gelegenheid om vier jaar miserie van zich af te vieren. In een artikel in het 'Nieuwsblad van 't Kanton Puers' over de Bornemse Vredesfeesten lezen we tussen de regels de spanning tussen de Franse bourgeoisie en de van zijn taal en cultuur bewust wordende Vlaming. Na de mis werd op het kerkhof hulde gebracht aan de gesneuvelde soldaten. De burgemeesterszoon en een vrijwilliger hielden een toespraak. De burgemeester vond het toch wel 'geraadzaam' om zijn onderdanen in het Frans te vragen of zij alles hadden verstaan. In de namiddag om 3 uur werd de start gegeven van een prachtige stoet. Deze werd geopend door Schotse en Belgische soldaten. Harmonie 'Nut en Vermaak' volgde. Zij weigerde de Vlaamse Leeuw te spelen, omdat ze geen 'onvaderlandsch werk' wilden spelen. Dan volgden de schoolkinderen en de harmonie 'H. Cecilia'. Zij lieten de leeuw wel klauwen en de jongens van de Broederschool, die hen voorafgingen, zongen uit volle borst mee. Toen was er een incident: de koning te paard, uitgebeeld door 'de Kanasser', verliet de stoet. Hij die zich in de rol van de koning had gewenteld, kon zijn waardigheid niet rijmen met dit revolutionaire lied. 'Vol toorn draaide hij zich om, verliet zijn plaats in de stoet, zeggende: "dat revolutionair lied mag niet gezongen zijn". Zijne koninklijke waardigheid verzette zich tegen dat lied en daarom wilde hij de vreugde der kinderen bedwingen en na den meester bedreigd te hebben met zijn paard, stuurde hij zijn onstuimig ros tussen de verschrikte kinderen. Alles was in wanorde, slingers, strikken, alles was aan stukken! De jongens vluchtten uiteen en het volk bezag zulke verwaande en laffe daad met kalmte en misprijzen. Waarlijk Fransche kultuur'. Het hele feit plaatste een domper op het zolang verwachte feest, het toonde aan dat in Bornem de meningen op het gebied van Vlaamsgezindheid en vaderlandsliefde haakrecht op elkaar stonden. Voor velen werd alles wat Vlaams was vereenzelvigd met het activisme en een Leeuwendvlag was enkel om te provoceren.

Op 12 oktober 1919 hadden op het fort van Liezele 'Grote Militaire Feesten' plaats. Iedereen kon kennis maken met het 'groot geschut', maar er was ook een vliegtuigshow te bekijken en een loopwedstrijd voor paarden met hindernissen en oefeningen voor voetvolk. De stoet werd gevormd op het stationsplein te Puurs om zo op te stappen richting fort.

De vliegmeeting op het fort van Liezele was de blikvanger tijdens de 'Grote Militaire Feesten' (Verzameling Raymond Bogaerts)

Op zondag 19 oktober 1919 richtte Breendonk ook zijn Vredesstoet in. De stoet vertrok in de Breendonkstraat tussen een haag van volk. De toeschouwers genoten van verschillende historische groepen en van een muziekmaatschappij met strooien muziekinstrumenten die musicerden als in de oorlogsperiode: '...een veertigtal leden tellende en ieder muzikant was van 'n strooien speeltuig voorzien. En hun strooien vaandel! Hoe viel het in ieders smaak. De moedige mannen van Hoogheide hadden dag en nacht gewerkt om hun muziek klaar te krijgen. Een veldtocht in Congo, iets nieuws, heeft meenigeen tot tranen doen lachen; wanneer de zwartgemaakte mannekens een aanval in de velden tijdens den doortocht van den stoet deden. Dank onzen vriend Robert Van Neck die dezen groep zoo kunstig wist samen te stellen. Maar ook wagens als voortbrengselen van den kolonie of 'O.L. Vrouw aan den IJzer' welke een fraai zicht aan een loopgraaf gaf, waarin twee soldaten achter een snelvurend geweer als verborgen zaten en beschermd door O.L. Vrouw welke haar armen over deze beide dapperen gespreid hield. Danken we hierom de mejuffers Louise Moortgat en Louise De Jonghe die dezen wagen hebben voltooid.'¹ Het is een kleine passage waaruit blijkt hoe succesvol de stoet was. De andere groepen waren parodies op het oorlogsgebeuren zoals: 'Nach Paris-Nach Berlin'. De maagden te paard met de Leeuwenvlag sloten de stoet. Het massaal opgekomen publiek had met volle teugen genoten.

NSB versus VOS

Tijdens de zomer van 1915 liep de oorlog vast achter de IJzer. Er kwam tijd vrij om te denken aan 'futiliteiten' en zo werden voorschriften opgelegd in verband met teraardebestelling en eerbewijzen. Er werd beslist om op de graven een zwart houten kruis te plaatsen met de eentalige vermelding 'Décédé' of 'Mort pour la Patrie'. Later werd hier nog een tricolore 'Cocarde de souvenir' aan toegevoegd. Vlamingen protesteerden, maar de Franstalige legerleiding vond dat de Vlamingen weer een reden hadden gevonden om dwars te liggen. Eigenlijk telde maar één ding: de overwinning, al de rest was bijzaak.

De reactie bleef niet uit en tijdens de zomer van 1916 namen een aantal Vlaamse frontsoldaten, samen met Cyriel Verschaeve, het initiatief voor hun eigen 'Heldenhuldezerkje'. Kunstenaar en soldaat Joe English (1882-1918) tekende een ontwerp voor een Vlaamse grafsteen. Het werd een 156 cm hoge en 55 cm brede steen, met bovenaan een Keltisch kruis met het opschrift AVV-VVK. Ook de 'Blauwvoet', symbool van de Vlaamse studentenbeweging, werd mee in het geheel verwerkt. Het mag ons niet verwonderen dat de Vlaamse Beweging ook leefde in de studentenbeweging en niet het minst in de seminaries. Dat blijkt ook uit de steekkaarten die tijdens de oorlogsperiode door de Vlaamse strijders in onze streek werden opgemaakt. De pastoors waren

Joe English tekende zijn eigen grafsteen. Het werd een beeld met een grote symbolische waarde. (Verzameling Georges Verbruggen)

¹ Het Nieuwsblad van 't Kanton Puurs – 26 oktober 1919

bijna allemaal de Vlaamse zaak goedgezind of zelfs 'strijder', maar steeds werd erbij vermeld 'bedekt'. De pastoor van Branst, E. H. Theofiel Peeters, stond aangeduid als activistisch. Vanuit Engeland kreeg het idee volop steun van mgr. De Wachter in zijn blad 'De Stem uit België': *'Heldenhulde is een spontane uiting van trouw aan de gesneuvelde makers en een blijk van erkenning voor het aandeel dat zij genomen hebben in de strijd voor recht, dit is in den strijd voor België nu, in den strijd voor Vlaanderen, voor en binst den oorlog.'* Ongeveer 800 dergelijke grafstenen kregen een plaats over de ganse Westhoek. Tot de regering in 1923 besliste om op elk graf eenzelfde steen te plaatsen. In mei 1925 werden 500 'Vlaamse' grafzerken verbrijzeld en gebruikt als fundering voor de wegen op de begraafplaats. Dit was de aanzet voor de bouw van een reusachtig ijzerkruis, de IJzertoren, als eerherstel voor de Vlaamse gesneuvelden. De graven van Temsenaars Edward en Frans Van Raemdonck kregen er hun plaats als IJzersymbool en hun dorpsgenoot Karel Aubroeck (1894-1986) werd geselecteerd uit 33 kandidaten voor het vervaardigen van vier beelden, die onder andere de gebroeders Van Raemdonck verbeelden.

Op de Militaire Begraafplaats in De Panne staan nog enkele 'Vlaamse heldenzerkjes' (Eigen foto)

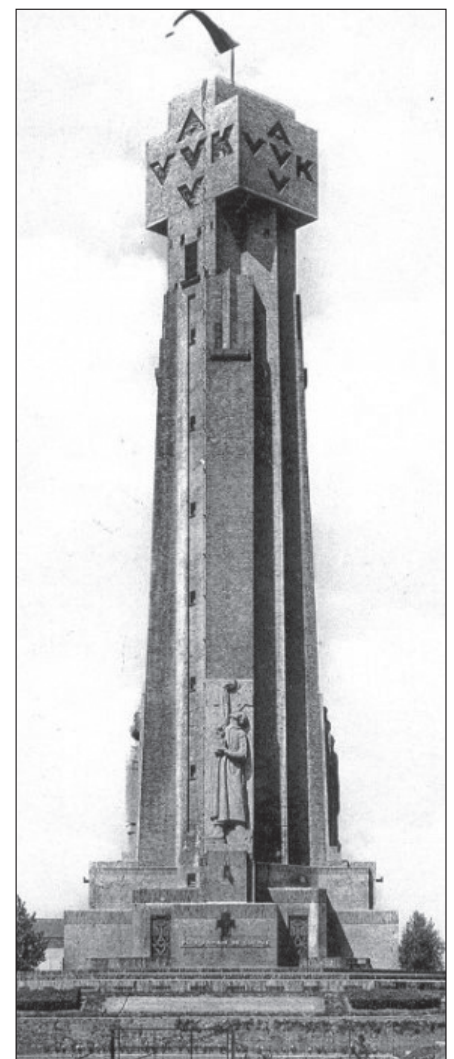
Frans Drijvers (©Davidsfonds)

De leuze 'Alles Voor Vlaanderen-Vlaanderen Voor Kristus' werd al in 1881 door priester Jan-Frans Drijvers gelanceerd. Drijvers was afkomstig van Rotselaar (°1858) en studeerde aan het Klein Seminarie in Hoogstraten en het Mechelse Groot Seminarie. Hier stichtte hij met enkele medestudenten het blad 'De Student'. Gedurende twee jaar had hij de leiding van het blad en het is hier dat hij de kenspreuk 'AVV-VVK' lanceerde. Hij publiceerde nog tal van artikels in verband met de Vlaamse Beweging, maar steeds onder een schuilnaam.

In 1892 werd het blad door de bisschoppen verboden. Na zijn priesterwijding in 1882 werd hij onderpastoor in Sint-Kwintens-Lennik en Opwijk. Van 1897 was hij onderpastoor in de Sint-Paulusparochie te Antwerpen. In februari 1910 werd Frans Drijvers in het socialistisch bastion Willebroek geestelijk directeur van de zusters De Dochters van Maria. Drijvers heeft zich verder ingezet voor de vernederlandsing van het hoger onderwijs in Vlaanderen en hij kwam zelfs in conflict met de nieuwe redactie van 'de Student' die volgens hem veel te laks optrad en zich niet met de taalstrijd bezighield. Frans Drijvers overleed onverwacht in Willebroek op 29 december 1914. Zijn strijdkreet werd onsterfelijk, de bedenker kreeg minder bekendheid.

Gelijklopend met de heldenhulde kwam legerdokter Jozef Verduyn in 1917 met het idee voor de oprichting van de 'Vlaamschen OudStrijdersbond (VOS). Omwille van zijn te Vlaamse standpunten werd hij door de legerleiding naar Zuid-Frankrijk verbannen en kwam pas in mei 1919 terug naar België. Een maand later stichtte hij de Vlaamse Oud-strijdersbond, beter gekend als de VOSsen.

De Nationale Strijdersbond (NSB) werd opgericht in februari 1919. Tegelijk werd voorzien in de uitgave van 'Het Strijdersblad'. In 1921 telde de NSB 198.000 leden en werd een vzw-structuur voorzien. De Nationale Strijdersbond was een voortvloeiende van de 'Willebroekse Soldatenbond'. Deze werd gesticht op 17 december 1916. Een zestigtal Willebroekse soldaten vergader-

De eerste IJzertoren met onderaan de beelden van Karel Aubroeck uit Temse. De toren werd op 15 maart 1946 gedynamiteerd.

den die dag in Hoogstade-Linde (nu Alveringem). Tijdens deze vergadering werd 'een kleine bond' opgericht door Frans Amelinckx met als voorzitter Emiel Van der Plas, als secretaris Jan Haems en Victor Maes als boetenmeester. Hier werd ook beslist om een vlugschrift uit te geven: 'Willebroek aan het Front'. Begin 1919 werd in zaal Vreugdegalm onder impuls van Frans Amelinckx gestart met de Nationale Strijders Bond. Hier werd een nieuw bestuur gekozen met Adrien De Zaeger als voorzitter, August Lamberts als secretaris en August Pintens als kassier. In enkele maanden tijd werden meer dan vijfhonderd leden ingeschreven en werden onderafdelingen gesticht in Blaasveld, Bornem, Breendonk, Heindonk, Ruisbroek en Tisselt. De vereniging had zelfs haar eigen 'Harmonie NSB' onder de leiding van Jos Cleymans.

Voor de grote groep van oud-strijders werd het een moeilijke keuze. De twee verenigingen trachtten het laken naar zich toe te trekken en dat gebeurde vooral door elkaar 'zwart' te maken. Het feit dat leden van de frontpartij en activisten aangesloten waren bij VOS werd door NSB graag veralgemeend. En wie het hardst riep, werd het meest gehoord. Het kwam er op aan een goede redenaar te vinden om de zaak op de sporen te zetten. Robrecht Schampaert was dat ongetwijfeld voor onze streek. De Kalfortenaar botste met de Fransgezinde bourgeoisie die het destijds in elk van onze Klein-Brabantse dorpen voor het zeggen had. Met zijn redenaarstalent heeft hij niet alleen de VOS op de rails gezet, maar zeker een enorme bijdrage geleverd voor de Vlaamse bewustwording van de Klein-Brabanders.

Uit de analyse van de dossiers der gesneuvelden krijgen we een zicht op de strekkingen in elke gemeente. Kalfort, Eikevliet, Mariekerke en Sint-Amands bleken VOS-bastions. Breendonk was strekking NSB. Alleen Victor Tourné was aangesloten bij de VOSsen van Tisselt. Bornem bezat een onafhankelijke strijdersbond, waar iedereen zonder uitzondering bij was aangesloten. Op 17 augustus 1919 werd er een VOS-afdeling gesticht. Inschrijven kon bij Karel De Laet op de Dries. In Liezele, Wintam en Hingene bestond alleen de Nationale Strijders Bond. In Puurs en Ruisbroek waren de leden ongeveer evenredig verdeeld. En in Oppuurs was alleen Alfons Van Hoeymissen aangesloten bij VOS van Sint-Amands. In Sint-Amands werd de VOS-afdeling opgericht op 21 juli 1919 in de heropgebouwde feestzaal 'Den IJzer', uitgebaat door de familie Ost.

Het bestuur van de VOS afdeling Puurs en Kalfort, gefotografeerd in de tuin van de familie Bosserez te Kalfort (©Archief Kalfort Luk Schokkaert)

De familie had hun zoon Gustave aan het oorlogsgeweld verloren. Jozef Bosteels werd de eerste voorzitter. Burggraaf de Beughem uit Lippelo schonk hun een vaandel en was zelf op meerdere bijeenkomsten en vieringen aanwezig.

Eind augustus 1919 stichtte Robrecht Schampaert zijn afdeling voor Puurs en Kalfort. De Vlaamse Oud-Strijderskring hield haar vergaderingen in het lokaal 'Het Oud Park' bij Gust Flerackers. Bij haar stichtingsvergadering mocht het meteen 45 leden inschrijven. Het bestuur bestond buiten voorzitter Schampaert uit ondervoorzitter Richard Goosens, secretaris J. De Schrijver en schatbewaarder Gust Flerackers.

In Sint-Amands organiseerde VOS in samenwerking met het gemeentebestuur op dinsdag 11 november 1924 een 'Groote Huldebetoging'. De dag werd ingezet met een misviering voor de gesneuvelden, waarna de Harmonie Sint-Cecilia de 'Brabançonne' speelde en de Xaverianen namen de uitvoering van de 'Vlaamse Leeuw' voor hun rekening. Na de mis vertrokken de aanwezigen in stoet naar het kerkhof, waar beide harmonies de hymnes herhaalden, voorafgegaan door een treurmars.

Hingene wachtte tot in 1924 voor de huldiging van hun gesneuvelden. Dit gebeurde op 9 oktober met een plechtige mis en een sermoen van oud-aalmoezenier Van Linden. Na de mis werden bij het monument twee ijzeren kroontjes geplaatst en de viering werd afgesloten met de 'Brabançonne'. De inrichting was in handen van de 'Leopoldisten' en

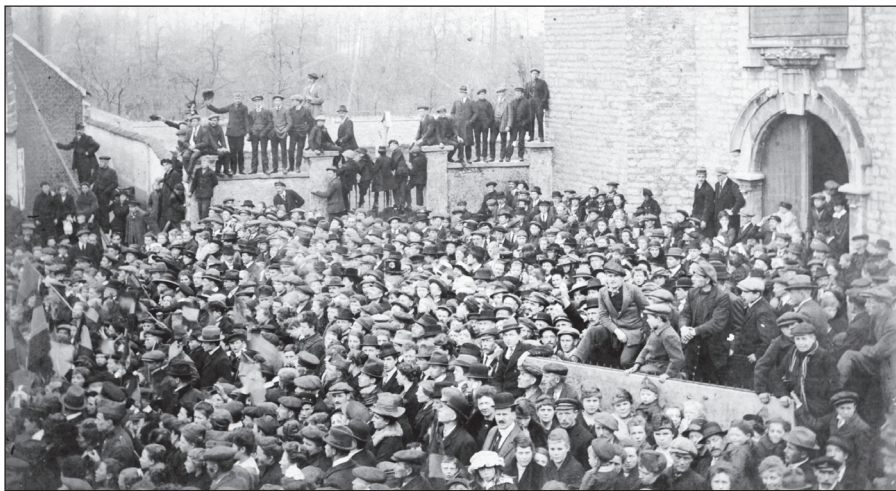
de 'oud-gedienden'. Liezele huldigde op 21 juni 1925 het vaandel van zijn 'oud-strijders' in. Dit gebeurde tijdens de zondagse hoogmis.

Monumenten

Het oprichten van monumenten en gedenkstenen was na de wapenstilstand geen prioriteit en vooral de penibele toestand waarin de gemeentekassen zich bevonden, lieten dat ook niet toe. Het waren de vaderlandslievende verenigingen die zelf moesten instaan voor de financiering, zij het wel in de meeste gevallen met een kleine financiële tegemoetkoming van de gemeente. In sommige dorpen stonden de twee verenigingen, NSB en VOS, naast elkaar. Dat maakte het in- of oprichten van vieringen of monumenten niet gemakkelijker, het bracht ook tweespalt in de dorpen waar gehoopt werd de vier oorlogsjaren achter zich te kunnen laten.

Ter ere van de teruggekeerde soldaten werd in Marikerke een stoet ingericht. Op kop de schoolkinderen met de Belgische driekleur, links meester Maerevoet en rechts de kersverse veldwachter Denis De Clerck, zelf pas teruggekeerd, en naast hem Alfons Suyckens. (Verzameling Etienne De Clerck)

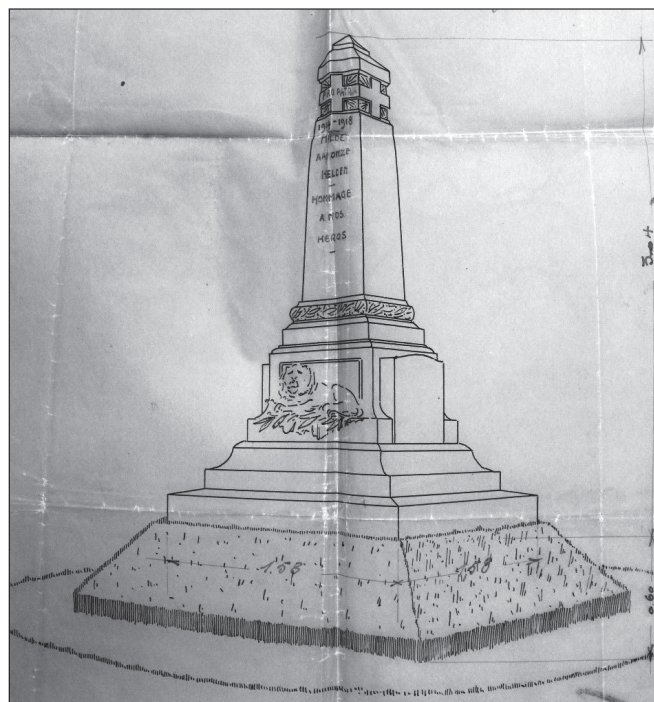

De planting van de Vrijheidsboom op het Kerkplein in Puurs werd een eerste confrontatie tussen de Vlaamsgezinden en de Franse opvoeding (Archief Louis Callaert)

daten en de opgeëiste arbeiders mee op. Op het Kerkplein werd een toespraak gehouden door burgemeester Stas en luitenant Alfred Raport. Daarna en onder het luiden van de grote klok werd de boom door hovenier Vermeiren in het plantgat neergelaten. De genodigden gooiden elk om de beurt een schup grond op de wortels. De plechtigheid werd afgesloten met het zingen van de Brabançonne door een groep schoolkinderen. Sommige soldaten toonden weinig begrip voor de nationale hymne. Zij lieten het hoofddekseel onaangeroerd op hun hoofd en trachten met het zingen van de Vlaamse Leeuw de Franstalige Brabançonne te overstemmen.

Vandaag draagt een aantal straten in enkele Klein-Brabantse gemeenten de naam van een gesneuvelde soldaat. De naamsverwisseling gebeurde rond 1920 na lang beraadslagen in de gemeenteraden. De kwestie was wie wel en wie niet die eer zou krijgen. Daarbij speelde de manier waarop de gesneuvelde om het leven kwam een rol. Ook en niet onbelangrijk was tot welke strekking de gesneuvelde of zijn nabestaanden behoorden. De hernoemde straat was gewoonlijk deze waar de gesneuvelde of zijn ouders woonden. In Puurs had meester Van Den Hautte al een kaart uitgebracht

met een collage van de zestien gesneuvelden uit Puurs en in de kerk was een bronzen gedenkplaat met de namen van deze gesneuvelden aangebracht. Ook op het monument aan de kerk, aan de kant van het H. Hartplein, konden de namen van diezelfde zestien gesneuvelden lezen. Het gemeentebestuur maakte begin 1920 een planning op voor 14 straatnaamswijzigingen: de Cloostermansstraat werd Alfons Coolsstraat, de Kapelstraat (Luyaertshoek) werd de Eduard Cleerboutstraat, de Eykevlietstraat werd gedeeltelijk Frans De Bondtstraat, een gedeelte van de Statiestraat werd Willem de Vochtstraat, de Coolhemdreef werd herdoopt naar Alfons Meersmansdreef, de Echelpoelstraat werd de Louis Nutenstraat, de 'macadam van Tersago tot aan de wed. Mertens werd Leonard Roctusstraat, de Neerheydestraat werd nu Arnold Tersagostraat, de Kapellereistraat werd Leopold Van Kerckhovenstraat, de Kleine Kauterstraat werd voorzien als Henri Van Nieuwenhovenstraat, de Molenstraat (grens Ruisbroek) werd Jules Hauchecornestraat, de zijstraat aan de Kleine Amer werd Karel Verbruggenstraat, de Restweg aan de Keulendam werd Victor Vergauwenstraat, de Varkensmarkt en Keulenstraat werd Robert Verbelenstraat. Bij de toenmalige plannen ontbraken twee gesneuvelden: Constant Willaert en Karel Suyckens.

Het monument op het oud kerkhof aan de kerk in Puurs, een ontwerp van bouwmeester De Troch, kreeg negatief advies van Monumenten en Landschappen. Toch werd het geplaatst volgens plan. (©Rijksarchief Antwerpen)

De oud-strijders van Oppuurs mochten praten op hun vaandel. De meeste vaandels droegen de kentekens van NSB of VOS. Oppuurs hield het bij een neutraal mooi ontwerp. (Eigen foto)

Een tijd nadien werden de bordjes zonder veel ceremonie vervangen. Nu waren er plots maar tien namen weerhouden. Alfons Cools, Karel Suyckens, Edward Cleerbout, Constant Willaert, Henri Van Nieuwenhoven en Leonard Roctus vielen uit de boot, om welke reden dan ook. Alfons Cools kreeg wel na de Tweede Wereldoorlog, op aandringen van zijn broer Frans, een straat op den Hasselt. Karel Suyckens kreeg een straat in Eikevliet waar hij in de Slijkhoek een tijdje de herberg 't Hooiveld' openhield. Jozef Leonard Roctus woonde op Overheide in herberg 'De Kruisstraat'. Hij werd bij de belegering van Namen krijgsgevangene gemaakt en naar het kamp in Soltau gebracht. Hij kwam op 12 januari 1919 vrij, maar werd ziek opgenomen in het krijgshospitaal waar hij een week later, op 20 januari 1919, overleed aan de Spaanse griep. Eduard Cleerbout woonde op de Eikse Amer en stierf in het slotoffensief van oktober 1918. Vele slachtoffers waren onkenlijk verminkt en veel tijd voor herkenning en begraven was er niet. Zijn militair dossier bevatte een document dat zijn lichaam niet was gevonden. Constant Willaert woonde in de Schuttershofstraat. Hij was met de vestingtroepen naar Nederland uitgeweken en daar geïnterneerd in Harderwijk. Na een tijd mocht hij

Het programma van de voorstelling der nieuwe naam-bordjes op 4 augustus 1920 was onder de noemer 'Vaderlandsche Feesten' groots opgevat: 'Om 9u30 optocht der maatschappijen en schoolkinderen, om 10u plechtige zielmis voor de gesneuvelden, waarna plechtige toespraak door Robrecht Schampaert op het graf der gesneuvelden, om 11u feestzitting in het gemeentehuis waar de namen der gesneuvelden aan de straten worden gegeven. Om 13u30 optocht der wielrijders. Om 15u30 prijskamp voor versierde velo's. Om 16u30 monsteroplating van duiven op de Puersheyde. Om 17u30 toespraak van Wilfried Baeté aan de vrijheidsboom, aansluitend concert van de fanfaren 'Willen is Kunnen' en de 'Koninklijke Harmonie St. Cecilia', tot slot van 20 tot 22 uur Groot Volksvermaak op het Statieplein.' Alles verliep volgens plan, tot de vlamme Vlaamse toespraak van Robrecht Schampaert, als vertegenwoordiger van VOS, aan de gedenkzuil van de gesneuvelden. De leden van de NSB waren zo verbolgen dat de feestzitting met de straatnaamwijziging werd geschrapt.

aan de slag bij een werkgever in Leens (Groningen) en was daar in een vrij moment gaan zwemmen, maar verdronk. De naam van Henri Van Nieuwenhoven, die op Sauvegarde woonde, vonden we terug op de gedenkplaat in de kerk van Ruisbroek. Het is dus mogelijk dat de dood van Rochtus en Willaert niet werd aanzien als geldend voor oorlogsslachtoffers. Cleerbout blijft een open vraag, want er waren andere vermisten die wel erkenning kregen.

In Liezele wisselden na de heropbouw ook een aantal straatnaambordjes van naam. De Eeckhoutdriesstraat naar Lippelo heette voortaan de Theo Andriesstraat. De Dendermondsesteenweg werd opgesplitst in twee delen, van de grens met Lippelo tot de 'Patattenstraat' werd de Emiel Van Obberghenstraat en het stuk tot aan het kruispunt 'de Hand' werd omgedoopt naar Kamiel Bogaertsstraat. Met de gemeentefusies in 1977 werd de vroegere benaming, Dendermondsesteenweg, hernomen. De Heidestraat aan de Dries werd Alfons De Saegerstraat en Augustin Dierckxens gaf zijn naam aan het plein voor het gemeentehuis, maar die naam is bij de inwoners nooit ingeburgerd. De Overheydestraat werd Frans Leroystraat, het gedeelte van de Dries vanuit de Theo Andriesstraat werd de Alfons Piessensstraat en Kleempoel zag zijn naam wisselen naar Louis Van Campenhoutstraat,

8-27. De Vredestoet trok door de Puurse straten, hier stappen ze door de Hoogstraat richting kerk (©Gemeentearchief Puurs)

In Wintam werden de straatnaambordjes gewisseld in 1923. De Eikerveldbaan werd de Jozef Spiessensstraat, Frans Rottiers moest een stuk van de Wintamstraat delen met Egied De Jonghe, wat gebeurde wanneer twee gesneuvelden in dezelfde straat hadden gewoond. De Molenstraat en de vroegere Meersstraat werden Hendrik Muyshondtstraat en de Kerkstraat werd Eduard De Blockstraat. Frans De Laet gaf zijn naam aan een deel van de vroegere Hulstraat, de Hoekstraat werd de Jozef Van Herbruggenstraat en Victor Kegels gaf zijn naam aan de vroegere Dijkstraat. Soms is het jammer dat oude straatnamen die verwijzen naar toponiemen moesten plaats maken voor deze naamplaten. Dit doet niets af aan de verdienste van de jongens die hun leven gaven voor de gemeenschap, maar een naam als Venusstraat werd toen Willem De Blockstraat, zeg nu zelf? De Jozef Van Bruysselstraat was de vroegere Meidam, de straat van de toenmalige zaal Olympia naar de Rupeldijk. Deze naam en de straat tout-court verdwenen volledig bij de aanleg van de nieuwe kanaalarm. Tijdens de Hingense gemeenteraadszitting van 3 juli 1923 werd beslist om ter ere van de gesneuvelde dorpsgenoten uit Eikevliet enkele straten van naam te laten wisselen. Zo werd de Slijkhoek vanaf dan Constant Marnefstraat, de Groenstraat kreeg de naam van de in Puurs geboren Karel Suyckens, die bij de verdeling van de straatnaamborden in Puurs uit de boot was gevallen. Richard Caluwaertsstraat werd de nieuwe naam voor de Pastorijstraat. De straatnamen van Hingene-dorp werden eveneens gewijzigd. Er werd beslist dat de Wielstraat voortaan het naamplaatje Victor De Witstraat kreeg, de Dorpstaat werd nu Edmond Vleminckxstraat, de Bornemweg wijzigde in Louis Segersstraat, de Grote Hinckstraat werd de Pieter Coomansstraat. Frans Van Haelenstraat was vroeger de Kleine Kouterweg, Wolfgang d' Ursel gaf zijn naam aan het stuk straat van het dorp tot de grote Kauterweg. De Heeckstraat werd de Louis De Baerdemaeckerstraat.

In Liezele werden in de sokkel van het H. Hartbeeld voor de kerk de namen van de Liezelse gesneuvelden gebeiteld. Met één merkwaardig detail, er staan 9 namen vermeld: Theofiel Andries, Kamiel Bogaerts, Alfons De Saegher, Augustin Dierckxens, Frans Leroy, Alfons Piessens, Louis Van Campenhout, Emiel Van Obbergen en Henri Van Keer. Wat de naam van deze laatste op het monument beduidt, is onduidelijk. Wij vonden hem niet terug tussen de gesneuvelden en Liezele had geen weggestuurde arbeiders. Alfons Claessens, die niet vermeld is op het monument en die sneuvelde in Vinkem, was wel geboren in Liezele, al waren zijn ouders met hun gezin verhuisd naar Willebroek. In de kerk werd eveneens een gedenksteen als een bas-reliëf in de zijmuur geplaatst. Hierop staan de namen van de acht gesneuvelden, echter zonder Henri Van Keer. Op het kerkhof werden de resterende graven van de Liezelse slachtoffers enkele jaren geleden verwijderd en vervangen door een gemeenschappelijk herdenkingsgraf. Hetzelfde gebeurde trouwens in alle Puurse deelgemeenten. In Breendonk kreeg één oorlogsslachtoffer haar naam verbonden aan een straat: de Hauwelandstraat tegen de Schaafstraat heet sinds 1937 de Caroline Sherman-Storystraat. In Ruisbroek verenigden de

Oud-strijders zich in hun bond 'Verbroedering'. Op de gemeentepplaats werd een vrijheidsboom opgericht in 1919.

Sint-Amands voorzag in mei 1920 een toelage van 15.000 BEF voor de oprichting van een monument 'ter verheerlijking van de gesneuvelde soldaten'. Het gemeentebestuur wilde graag weten wat de bijdrage van staat en provincie zou zijn om vooraf goed in te schatten welke kosten de oprichting inhield. Een maand later lag de keuze vast en werd besloten een beeld te laten maken bij beeldhouwer De Visch uit Aartrijke. Op de vraag van de Oud-Strijdersvereniging voor een toelage voor de aankoop van een vaandel ging het gemeentebestuur niet in. Op 20 juli werden de plans voor inplanting van het monument aan de gemeente bezorgd. Het beeld stelde drie soldaten, levensgroot afgebeeld, in de loopgraven voor. Het ontwerp werd door de commissie van Monumenten verworpen, met de vraag om tot een nieuwe ernstige studie over te gaan. Beeldhouwer De Visch maakte een nieuw liggingsplan en een maquette van een nieuw beeld. Wij vonden geen briefwisseling meer met hogere instanties. Denkkelijk

Het monument te Liezele, in combinatie met het H. Hartbeeld, bevat een merkwaardigheid. Van gesneuvelde Henri Van Keer is geen dossier te vinden, ook niet bij de weggestuurden en ook in Liezele zelf is er niemand die kan denken waarom de naam werd vermeld. Misschien de onbekende soldaat van Liezele? (Eigen foto)

Ook in Sint-Amands kon het ontwerp van beeldhouwer De Visch uit Aartrijke de dienst 'Monumenten en Landschappen' niet bekoren. De ontwerper werd gevraagd een nieuwe ernstige studie te maken. (Verzameling Harry Van Lent)

Het monument op het kerkhof van Sint-Amands. (©Rijksarchief Antwerpen)

is dit beeld naar het nieuw ontwerp geplaatst zonder advies van de bevoegde instanties. Na de Tweede Wereldoorlog werden er de namen van de gesneuvelden en de burgerslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog aan toegevoegd. In maart 1932 was er een vraag om een tweede gedenkteken, ditmaal op het kerkhof, maar eveneens ter ere van de gesneuvelden. Beeldhouwer was dhr. Lamot uit Boom. Hij diende zijn eerste plan wel grondig aan te passen na negatief advies van de 'Koninklijke raad voor Kunstgebouwen en Natuurschoonheden' met de vraag naar: 'een ernstige studie voor een monument met minder banaal karakter'. De gemeente moest in zijn antwoord toegeven dat het beeld al geplaatst was en stuurde ter verduidelijking een foto mee. Ze stelde ook dat dit een vervangend monument was voor alle Sint-Amandse gesneuvelden van de Eerste Wereldoorlog. Hiervan was geen enkele in de gemeente begraven, maar hun namen werden in de zuil gekapt. In de kerk kwam een bronzen gedenkplaat met de namen van de dertien Sint-Amandse gesneuvelden: Emiel Van Den Bossche, Constant Wielandts, Karel Maes, Lodewijk Steuns, Jan Baptist Bogaert, Joseph De Graef, Jan De Wilde, Dr. Gerard De Kock, Gustaaf Oste, Jan Van Houwenhove, Frans Lejon, Victor Vertongen en Ferdinand Oste.

Op 14 juni 1921 was er een schrijven van de NSB met de vraag een monument voor de gesneuvelden van Puurs en Kalfort op te richten op het oud kerkhof naast de kerk te Puurs. Richard Goossens, voorzitter van de NSB, en pastoor Meeus stelden voor om een beeld ter ere van het H. Hart te combineren met dat van de gesneuvelden. Het beeld van het H. Hart kwam er echter pas in 1928. Als motivatie voor de plaats werd vermeld dat sinds 1862 het kerkhof niet meer werd gebruikt. Er werd een plan bijgevoegd, getekend door bouwmeester De Troch, met de namen van de zestien gesneuvelde parochianen, alsook de namen van elf Belgische gesneuvelden op Puurse bodem. ‘Monumenten en Landschappen’ antwoordde dat er geen toestemming kon worden gegeven, want het ontwerp was te banaal. Toch werd het monument compleet volgens het afgekeurd ontwerp uitgevoerd. In april 1922 deed de NSB afdeling een aanvraag tot het bekomen van een toelage voor de feesten ter gelegenheid van de onthulling van het monument der gesneuvelden. De gemeenteraad keurde unaniem een toelage van 800 BEF goed onder één voorwaarde, namelijk dat de verenigingen NSB en VOS samen en ‘op gelijken voet aan het feest zou deelnemen’. Het was echter Juffrouw Oriante die haar veto stelde en niet samen met de VOSsen wou opstappen. De juffrouw had aan de NSB gevraagd om de plechtigheid te organiseren. Zij hielden zich het recht voor om de sprekers aan te duiden en de deelneming te verbieden van ‘groepen en maatschappijen bezield met tegen-Nationale gevoelens’. Het gemeentebestuur, helemaal niet gelukkig met de gang van zaken, besloot zich afzijdig te houden. Zelfs de nationale driekleur hing niet aan het gemeentehuis. Arrondissementscommissaris de Beughem stelde hierover vragen aan het gemeentebestuur. Uiteindelijk werd het beeld der gesneuvelden aan de kerk ingehuldigd op 30 april 1922 zonder de aanwezigheid van het VOS-bestuur en zijn leden, maar wel met Juffrouw Oriante. In de Puurse straten was maar sporadisch een nationale driekleur te zien. Op het monument werden de namen van de in Puurs gesneuvelde en begraven soldaten opgenomen: Bernier, Demets, Destreel, Redant, Rocher, Van Butsele, Van Hulle, Van de Maele, Sarlet, Van der meulen en Sneyders en de zestien Puurse gesneuvelden. Op het kerkhof in Kalfort werd een afzonderlijk monument geplaatst met de namen van de Kalfortse gesneuvelden en de burgerslachtoffers uit de beide Wereldoorlogen. In de kerk kwam nog een gedenkplaat met de namen van drie parochianen: Louis Nuten, Alfons Meersmans en Leopold Van Kerckhoven.

In Ruisbroek kwam een bronzen gedenkplaat in de kerk met de namen van de drie gesneuvelden: Jules Hauchecorne, Henri Van Nieuwenhove en Arthur Borghijs. Door de samenwerking tussen verschillende vaderlandslievende verenigingen uit de twee wereldoorlogen kwam een idee voor een gemeenschappelijk oorlogsmonument. Uit meerdere inzendingen werd gekozen voor het monument van de Antwerpse beeldhouwer Goossens. Het zou een plaats krijgen voor de toenmalige gemeenteschool. Om het te bekostigen werd het toneelstuk ‘De Duivelsschuur’ in openlucht opgevoerd door de maatschappij ‘Streven naar Beter’. Het monument werd plechtig ingehuldigd op 22 november 1953 en was bedoeld voor de Ruisbroekse slachtoffers van de twee wereldoorlogen. Op het oude kerkhof was al in 1919 een monument geplaatst waarin de namen van de Ruisbroekse gesneuvelden waren gekapt en ook de namen van de 6^e Jagers, die het leven lieten tijdens de gevechten in Kapelle-op-den-Bos, Breendonk en Pullaar op 4 september 1914. Zij kregen een tijdelijke begraafplaats op het kerkhof te Ruisbroek. Na de oorlog werden ze ontgraven en naar de Militaire Begraafplaats van Willebroek overgebracht. Na 1945 werden de namen van de gesneuvelden uit de Tweede Wereldoorlog toegevoegd.

De naam van Karel Van Geyseghem werd niet opgenomen op het monument of op de gedenkplaat in de kerk. Karel Van Geyseghem was begin augustus 1914 als vrijwilliger met zijn broer Viktor en enkele vrienden uit Ruisbroek vertrokken. Hij huwde tijdens zijn legeropleiding in Noord-Frankrijk met Julienne Delcroix. Vijf dagen voor wapenstilstand werd hij op 6 november 1918 slachtoffer van een gasaanval. Ten gevolge daarvan stierf hij in 1923. Het was zijn wil om bij zijn vrienden in Ruisbroek begraven te worden. Maar omdat hij niet meer op de gemeente woonde, maakte het bestuur bezwaar om hem op het ereperk, bij zijn vrienden, te begraven. Hij kreeg een plaats aan de andere kant van het kerkhof, tussen de burgerdoden. Koster Ernest Van Geyseghem verloor twee van zijn kinderen ten gevolge van de oorlog. Zijn dochter Joanna Maria was getrouwd met de Tisseltse burgemeester Jozef De Block. Hij werd op 1 oktober 1914 door de Duitsers gefusilleerd als spion. Men had telefoondraden aan zijn windmolen gevonden en dat was voldoende bewijs. Joanna

Het beeld op het oude kerkhof van Ruisbroek dat geplaatst werd in 1919 (Eigen foto)

Van Geyseghem keerde na de dood van haar man terug naar Ruisbroek, maar op 12 april 1915 vond men haar lichaam in het kanaal.

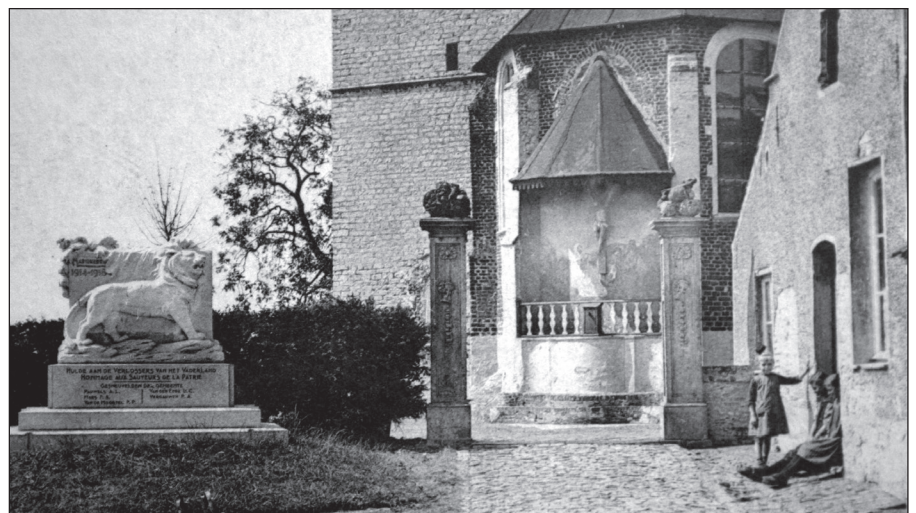
Op initiatief van Juffrouw Oriante werd in 1916 in Breendonk een gedenkteken opgericht voor de gesneuvelde Belgische soldaten. Het werd gemaakt door de Londerzeelse steenkapper Praille. In de raadszitting van 18 januari 1916 nam het gemeentebestuur kennis van “*een ontwerp betrekkelijk het oprichten van eenen gedenksteen ter herinnering aan de soldaten gesneuveld op het veld van eer te Breendonk den 4 september, den 29 september en volgende dagen*”. De kosten werden geraamd op 230 frank. De helft zou betaald worden door de gemeente of door bijzondere giften en de andere helft door Juffrouw Oriante. Het monument zou worden geplaatst midden op het plein aan de Vijfhoek. Daar bleef het staan tot de heraanleg van het kruispunt in 1968. Toen werd het verplaatst naar de huidige locatie, op de hoek van Breendonk-Dorp en de Buisseretstraat.² In het kerkportaal kwam een witmarmeren gedenksteen met de namen van de tien gesneuvelden: Petrus Bellon, Philemon Moeyersons, Frans Schelfhout, Frans Tersago, Frans Tierens, Alfons Van De Ven, Louis Van Zaelen, Victor Tourné, Frans Verbeeck en Alfons Verbruggen. Op 23 mei 1925 werd een gedenksteen geplaatst voor de slachtoffers van het bombardement op het fort van Breendonk.

Burgemeester Snackaert aan het monument der gesneuvelden van Breendonk, nog aan de Vijfhoek (Eigen archief - foto M. Vermeiren)

Op 8 mei 1921 gaf de gemeenteraad van Mariekerke zijn goedkeuring aan

de oprichting van een gedenkteken ter ere van de gesneuvelden van en te Mariekerke. Het monument werd volledig betaald door Juffrouw Oriante uit Londerzeel. De gemeente moest enkel instaan voor een geschikte plaats. Deze werd bepaald vlak bij de kerk. Op 11 mei 1921 stuurde de gemeente een vraag voor goedkeuring aan de arrondissementscommissaris en tevens een uitnodiging voor de inhuldiging voorzien op 22 mei 1921. Aan de gouverneur werd een ‘toelating tot plaatsen’ gevraagd op 19 mei 1921. De gouverneur meldde dan in een brief aan de arrondissementscommissaris dat het ‘*weinig ernstig*’ was een toelating aan te vragen voor een beeld dat

Het monument te Mariekerke werd geschonken door Juffr. Oriante. Buiten het Nederlands wilde zij ook een Franse tekst, die later deskundig werd weggekap. (Eigen archief)

er al stond. Aan de voorzijde staan de namen van de Mariekerkse gesneuvelden: Louis Pauwels, Alfons Maes, Frans Van De Moortel, Clement Van den Eede en Pieter Antoon Vergauwen. Achteraan staan de namen van de in Mariekerke gesneuvelde militairen en de burgerslachtoffers. Op de sokkel is de Franse tekst naderhand verwijderd.

Oppuurs verstuurde een kennisgeving aan de provincie met de mededeling dat hun beeld geplaatst was in augustus

Oppuurs stuurde een briefje met bijgevoegde foto aan de dienst ‘Monumenten en Landschappen’. Het beeld was ook een geschenk van Juffrouw Oriante. (Rijsarchief Antwerpen)

² uit: Breendonk 800- P. De Borger

tus 1921, schijnbaar zonder speciale inhuldiging. Er werd een foto bijgevoegd. Denkelijk gebeurde de inhuldiging op 15 augustus 1920 tijdens de 'Vaderlandsche Feesten'. In de kerk kwam nog een gedenkplaat met de namen van de zes gesneuvelde parochianen: Alfons Daelemans, Benedict De Laet, Frans Leroy, Jos Pauwels, Jan Van Der Plas en Alfons Van Hoeymissen. De plaat werd met grote luister onthuld tijdens het tweedaags 'Vaderlandsch Feest' in mei 1919.

Raymond De Decker van het 'comiteit' uit Wintam richtte op 3 april 1920 een schrijven aan de gouverneur over het plaatsen van een 'standbeeld ter verheerlijking onzer gesneuvelde soldaten'. Hij voegde eraan toe dat de gemeenteraad van Hingene het ontwerp en plaats al hadden goedgekeurd in hun vergadering van 23 februari 1920. Op 5 mei viel het antwoord in de bus: 'Dit ontwerp dat alle kunstwaarde mist en bovendien gansch onvoldoende is, heeft de goedkeuring der bevoegde overheden niet kunnen verwerven. Ik verzoek u dus, mijnheren, de studie van een nieuw ontwerp aan een bekwaam kunstenaar toe te vertrouwen, en my zelve ter goedkeuring voor te leggen. Get. De gouverneur'. Ook hier vonden we geen verdere briefwisseling en werd het 'standbeeld' geplaatst volgens afgekeurd plan. De gemeenteraad had een toelage voorzien van 500 BEF voor het monument en voor de aankoop van een vlag. Veertien dagen later viel een brief in de bus dat Juffrouw Oriante uit Londerzeel een monument op haar kosten wou oprichten, wat in dank werd aanvaard. Op 8 mei 1921 werd het gedenkteken uit 'dankbaarheid, liefde en plichtsbefef' ingehuldigd. Legeeraalmoezenier Van Linden eerde in een geanimeerde preek de gesneuvelden tijdens de plechtige hoogmis. In Eikevliet werden voor de drie gesneuvelde parochianen in de kerk een bronzen plaat aangebracht en buiten aan de kerkingang nog een arduinen gedenkplaat. In Hingene kwam een gedenkplaat rechts aan de kerk met vermelding van de namen van de acht gesneuvelden uit Hingene en één burgerslachtoffer: Clemens Van Strijdonck.

Lippelo voorzag geen monument. Als alternatief trokken de oud-strijders op 11 november naar kasteel Melis. Daar werd op het graf van burggraaf de Beughem, zelf oorlogsinvalide, een krans gelegd. In 1982 lieten zij een gedenkplaat aanbrengen aan de kerk, in het 'beenderhuisje' op de plaats waar voorheen het eeuwenoude houten kruisbeeld hing.

In de O.L.Vrouw en St. Leodegariuskkerk van Bornem werd voor de Bornemse gesneuvelden een herdenkingsplaat aangebracht, maar vermoedelijk heeft het enkele jaren geduurd vooraleer dit officiële bord ter hoogte van het Maria-altaar werd bevestigd. In de kerkrekeningen vindt men kort na de oorlogsjaren geen enkele uitgavenstaat hiervoor. Pas in

Lippelo bezat geen monument der gesneuvelden, daarom trokken zij op 11 november naar de begraafplaats van hun voorzitter-burgemeester Arthur de Beughem (Eigen foto)

1929 wordt een groot bedrag ingeschreven voor bijkomende kerkornamenten. Een bedrag gelijkaardig als dit voor de herdenkingsplaat van Londerzeel, hetwelk zelfs volledig identiek is aan dit van de Bornemse kerk. De herdenkingsplaat, uitgevoerd in messing en met opschrift "Streden en Stierven voor God, Vaderland en Recht", vermeldt de 27 Bornemse gesneuvelden en werd vervaardigd door Fr. Festraets uit Mechelen. Voor een groot herdenkingsmonument was het zelfs wachten tot 1934. De Nationale Strijdersbond (NSB) was sterk vertegenwoordigd in Bornem en vermoedelijk heeft de tragische dood van koning Albert op 17 februari 1934 de nationale gevoelens en de herdenking van 'zijn' gesneuvelde soldaten de definitieve impuls gegeven tot de oprichting van een monument. Al tijdens de herdenkingshulde in november 1933 was de wens geuit om door middel van geldomhalingen een monument op te richten. Het werd een samengesteld monument door beeldhouwer Herman De Cuyper met een dubbele functie: de gesneuvelden eren door middel van een in arduin gebeeldhouwde piëta, een soldatenmoeder met haar zoon in haar armen, en daarboven een hulde aan het H. Hart. Op de zuil werden de namen van alle gesneuvelden aangebracht en onder masale belangstelling werd het monument officieel ingehuldigd op 16 september 1934. Niet minder dan 84 verenigingen van oud-strijders en invalidenbonden uit de hele regio tekenden present en de muziekkapel van het 5^e Linie luisterde de plechtigheid op. De plechtige inhuldiging begon met een zielenmis opgedragen door oud-legeeraalmoezenier De Bruyn en bijgewoond door luitenant-generaal Termonia als afgevaardigde van de Koning. Tijdens de viering werden

de vaandels van de oud-strijdersvereniging NSB en de NVI, de Nationale Vlaamse Invalidenbond, ingezegend. Voorzitter van de oud-strijders Eduard Van Der Gracht dankte in naam van de twee verenigingen. In de namiddag trok een stoet door de straten van Bornem.

11 novembervieringen

De regering had voorgesteld om op 4 augustus 1919 een nationale feestdag in te richten. Het idee – de herdenking van de Duitse inval in België – botste op een storm van kritiek. Aan vrijwel geen enkel officieel gebouw werd de nationale driekleur gehesen. Er waren geen officiële vieringen in geen enkele van onze gemeenten en de kranten wilden er liever een nationale rouwdag van maken. Daarna deed Kardinaal Mercier een oproep aan de parochies om elk jaar in de eerste helft van november een viering in te richten ‘voor de zielenrust onzer gesneuvelde soldaten en overleden landgenoten in de Duitse gevangnissen en kampen.’

Een massa volk voor het inhuldigen van het beeld der gesneuvelden op het Kerkplein te Bornem (©Archief Abdij Bornem)

In 1920 was daar nog niet veel van te merken, in de streek was er enkel bij de VOSsen in Kalfort een evenement voorzien. Zij waren de enigen die de dag van ‘wapenstilstand’ niet waren vergeten. In hun lokaal was er een gezellig samenzijn waar 66 leden aan deelnamen, een twintigtal moest verstek laten door werkzaamheden. De avond werd geopend met een lekker etentje, klaargestoomd door een aantal vrijwilligers. Nadien was er vrij podium met muziek, voordracht, dans en enkele gesmaakte toespraken. In 1921 vonden we geen 11 novemberfestiviteiten, misschien had dit te maken met de verkiezingen voor Kamer en Senaat op 20 november. Voor het eerst mochten alle mannen vanaf 21 jaar naar de stembus. Jules De Keersmaecker uit Liezele kon zijn mandaat van volksvertegenwoordiger verlengen. In Willebroek werd steenbakker August Van Landeghem gekozen als socialistisch volksvertegenwoordiger en datzelfde jaar werd hij tevens burgemeester benoemd.

Terug naar de 11 novembervieringen waar vanaf 1922 werd begonnen met de officiële vieringen. In Klein-Brabant gebeurde dat in Kalfort en Sint-Amands door de Vlaamse Oud Strijders. In Kalfort werd de stoet gevormd door de schooljeugd, gevolgd door de twee fanfares en een honderdtal VOSsen met hun vaandel. Het was de invalide aalmoezenier Van Linden die de ‘gesmaakte kanselrede’ voerde. In Sint-Amands hadden de Vlaamse Oud Strijders alle verenigingen kunnen motiveren om mee op te stappen. Gans het dorp vierde mee door de woningen te bevlagen. Hun aandacht ging uit naar de vele invaliden en getraumatiseerden ten gevolge van vier oorlogsjaren en die nog altijd leden en stierven. Hij noemde als voorbeeld Cornelis De Decker, die als gevolg van de gifgassen was over-

Bloemenhulde tijdens een 11 novemberviering in Bornem in de jaren tachtig (Eigen foto)

leden en Petrus Van Weyenberg die ook het afgelopen jaar was overleden aan de gevolgen van zijn verblijf in gevangenschap. Ook commandant Duyckers van Gent, die gekwetst werd in Peisegem maar overleed in Sint-Amands en tot dan begraven aan het Gasthuis, kreeg nu een plaats op het erekerkhof.

In 1924 haakten ook Puurs en Hingene hun karretje aan de 11-novembervieringen. In Bornem was er in 1927 een voorzichtige poging tot herdenking. Op 20 november was er een 'wandeling' ingericht door de 'oorlogsinvaliden'. Zij planden een bezoek aan de leden-herbergiers en de weduwen. Nadien was er een feestmaal in 'De Oude Roos' met orgelmuziek van de heer Zoldermans. In 1931 werd in Bornem de 11 novemberhulde ingericht door 'den invalidenbond', de Nationale OudstrijdersBond en de oud-strijdersbond. Aan het graf van Pieter Mannaert sprak de heer Bungeers in naam van de drie verenigingen. Hij benadrukte gelukkig te zijn dat de verschillende verenigingen samen met het gemeentebestuur opstapten. In de resterende Klein-Brabantse gemeenten werd toen nog geen 11-novemberviering ingericht.

Naweeën van een traumatische oorlog

Op dinsdag 3 november 1914 was twintiger Petrus Merckx³ op Luipegem in Bornem aan het werk aan een zware obus. Hij had dit springtuig van 45 kg gekregen of gekocht van iemand uit Sint-Amands. Hij was enkel geïnteresseerd in de koperen huls. Die waren gegeerd en al zeker wanneer ze waren bewerkt. Het ding ontplofte net toen hij het poeder wou verwijderen. Hij verloor zijn rechervoet en had een gapende wonde in de onderbuik en zware brandwonden in het gezicht. Dr. Lanssens, die de gewonde had verzorgd, kreeg 's avonds bezoek van zes Duitsers welke om 'aufklärung' vroegen. Peer Merckx overleed in het gasthuis op 10 november 1914. Na het ongeval werd de Bornemse drukkerij De Maeyer gelast tot het drukken van een 'vordering', de eerste van een hele rij: *An die Bevölkerung von Bornheim. Beider geringesten Gwalthätigkeit gegen einen Deutschen Soldaten oder sonstigen Deutschen Reichsangehörigen wirdt die Gemeinde Bornhem schwer zu büssen haben. Bis zum 9/ 11/ 1914, 11 uhr, sind sämtliche etwa noch im Besitze von Civilpersonen befindlichen Waffen auf Fort Bornhem abzuliefern bei strenger Freiheitstrafe. Der gund von Artilleriemunition ist anzuzeigen, die Geschosse bleiben liegen bis sie vom Deutschen militär abgeholt werden. Fort de Bornhem den 6 november 1914. Von Loeper, Rittmeister*. Met het geweld tegen Duitse soldaten bedoelde de 'Ritmeister', de algemene behandeling van Duitse soldaten. In sommige herbergen in Temse en Bornem werden Duitse soldaten uitgejouwd. Als straf moesten de herbergiers om 10 uur sluiten.

Op zondag 17 december 1918 was het 9-jarig zoontje van Jan De Keersmaecker uit het Turkenhof te Lizele aan het spelen met drie 'cartouchen' die hij gevonden had op het veld. Op een gegeven moment had hij ze op de kachel geplaatst met het gevolg dat deze vrijwel onmiddellijk ontploften en drie vingers van zijn rechterhad afrukten. Hij werd naar het ziekenhuis van Antwerpen gebracht waar men enkel tot amputatie van het verminkte deel kon overgaan. In Sint-Amands kwam het tot een ontploffing in de Verhaerenstraat. De 18-jarige Louis Aerts had een granaat gevonden en had die zonder medeweten van zijn ouders mee naar huis genomen.⁴ Wat er juist gebeurde is niet geweten, maar het wapentuig ontplofte. Door de steekvlam verloor hij het zicht in beide ogen. Hij werd in het Blindeninstituut te Woluwe geplaatst. In april 1920 kwam de dienst der 'ontploffstoffen' langs in Sint-Amands om de gevonden, ongebruikte munitie op te halen bij de landbouwers Boeykens, Caluwaerts en Hielegems, allen van de Larendries. Een jaar later werd deze dienst verwittigd dat door de overvloedige regens tal van obussen op de Larendries waren komen boven te liggen. Ooggetuigen zagen kinderen al verschillende obussen uitgraven om er de springstoffen uit te halen. Eens dit gebeurd was, werd de lege huls terug in de put gesmeten. Ook bij het ruimen van de Klaverbeek in augustus 1921 werden tal van obussen naar boven gehaald. In Wintam was het kermis op 'het Hoeksken'. Het was dus feest voor de kinderen, zonder de Duitsers in de buurt ditmaal. Maar de bezetter had wel, volgens velen bewust, overal oorlogstuig achtergelaten. Een van de kinderen

De versierde obussen waren een veelgevraagd kleinood om de huiskamer te sieren. De familie Heymans uit Mariekerke kreeg er één van Amelie Pareyt uit Rumbeke die bij hen was opgevangen. (©Catawiki)

³ Petrus Merckx, geboren te Bornem op 9 september 1886, zoon van Joannes en Magdalena Van de Mooter.

⁴ Louis Aerts was de zoon van schoenmaker Louis Frans Aerts en Emilia Gevers. Louis huwde in 1925 met Joanna Koeck en verhuisde naar de Dreef in Mariekerke

vond een granaat en toen die met bewonderende blikken van hand tot hand ging, ontplofte het springtuig in de hand van een jongetje. Hij verloor niet alleen drie vingers, maar ook één van zijn ogen. Een speelkameraadje werd gekwetst aan de bil, de anderen kwamen er met de schrik vanaf. Een gelijkaardig ongeval gebeurde in Branst. Een achtjarig jongetje had in de 'schipmest' een koperen buisje gevonden. Hij had het 'buisje' meegenomen naar school en was tijdens de speeltijd de huls met een speld aan het 'onderzoeken'. Toen weerklonk plots een luide knal, de huls was ontploft in zijn hand. Van zijn rechterhand werden drie vingers afgerukt en in het hospitaal moest zijn hand volledig worden afgezet.

Landbouwer Philemon Daelemans van de Liezelse Dries was te gast bij zijn broer op de kermis van Klein-Mechelen. Een persoon uit Bornem, met wie hij tijdens de oorlog problemen had gehad in verband met prijzen van veldvruchten, was toen door de landbouwer bedreigd met zijn 'draaipistool'. De Bornemnaar haalde nu zelf een 'oorlogsrevolver' boven en schoot Daelemans in de hand. Achteraf verklaarde hij dat hij enkel wilde dreigen en dacht dat de veiligheidspal op stond.

Op vrijdag 26 december 1918 was er nog geen spoorverkeer naar Antwerpen mogelijk. Een legercamion moest naar Antwerpen om voorraden op te halen en een drietal burgers mochten achterin mee. Onder hen was Eliza Rochtus van Overheide. Zij zou haar broer Leonard bezoeken in het Militaire Hospitaal. Na vier jaar krijgsgevangenschap in Bremen was hij met de Spaanse griep teruggekeerd. In januari 1919 overleed hij trouwens. Aan de brug in Klein-Willebroek ging het mis. Een brugdeel lag op pontons en toen het voertuig op dat gedeelte kwam, kantelde de brug en belandde de vrachtwagen in het water. De begeleider had het gevaar zien aankomen en was bijtijds uit het voertuig gesprongen. Een soldaat, Pierre Bru, die op wacht stond op de brug, kon Eliza Rochtus redden en het was aan dezelfde soldaat te danken dat kleermaker Benoit Van De Voorde uit Kalfort behouden uit het water kwam. Albert Van Geel, de 16-jarige zoon van drogist Frans Van Geel, verdrong. Samen met hem lieten nog enkele militairen het leven: chauffeur Omer Van de Vijvere, Marien van Ekeren en Pieter Aerts uit Antwerpen. Deze laatste vertrok juist met verlof, want zijn vrouw en vier kinderen waren na een verblijf van vier jaar ballingschap in Engeland terug thuis.

Aan de Bornemse aanlegsteiger 'den embarcadère' lagen een dertigtal schepen aangemeerd. Ze waren geladen met fietsen, levensmiddelen en allerlei andere zaken afkomstig uit Gent. De schippers hadden jaren voor de Duitse bezetter gevaren, maar waren nooit betaald geweest. Zij hoopten met de verkoop een gedeelte van hun verloren loon te recupereren. De verkoop op donderdag 14 november 1918 werd een succes. Op zijn minst 2.000 personen, met of zonder voertuig, zorgden voor een drukte van belang en een gedrang in de hoop iets bruikbaar voor een prikje op de kop te kunnen tikken. Tarwebloem aan 20 BEF/100 kg, vlees, cacao, koffie, te veel om op te noemen. Op het fort te Bornem hadden de Duitsers 7.000 liter benzine achtergelaten. De Belgische soldaten, die het fort bezetten, maakten er een winstgevend handeltje van. Zij verkochten ook nog soep. Aan de jongensschool te Puurs was veldwachter Meskens op ronde toen rumoer zijn aandacht trok. Hij trof aan de schoolpoort nog een groot aantal mensen en om 9 uur 's avonds was dat abnormaal. Bij nader toezicht hielden de terugtrekkende Duitse Marinesoldaten koopdag. Zij verkochten wat hen nog restte van vroegere strooptochten: hemden, lakens, sigaren, enzovoort. Toen de veldwachter een uurwerk te koop zag aanbieden, riep hij vermanend: *'Dat moogt ge niet verkopen, dat is van de school.'* Het bijgeroepen schoolhoofd kon nog net de verkoop beletten. Anderen waren in de verlaten loopgraven druk in de weer om het hout eruit te halen. In augustus 1914 had men immers alle bruikbaar, afkomstig van de gesloopte woningen, naar de loopgraven gebracht. Tijdens de oorlog was dit verboden terrein, nu werden de deuren en vensterluiken uit de loopgraven gehaald en terug naar huis gesleept.

Het is opvallend hoeveel moorden en moordpogingen de kranten vulden na de wapenstilstand. De thuiskomst van de duizenden frontstrijders verliep niet steeds zoals gedacht of gewenst. De eerste dagen leefde men nog in een roes. De soldaten werden als helden in hun dorp ontvangen. Maar al vlug kwam de ontvuchtering. Vier jaar lang had men het menselijke in zichzelf opzij geschoven voor een wezen dat niet zelf moest denken, maar blind op bevelen moest reageren. Het was schieten of geschoten worden. Men had geleerd dat op de mensen schieten er nu eenmaal bij hoorde. Die andere was immers de vijand. Sommige soldaten kwamen bovendien toe in een vervreemde 'thuis'. De kleinste kinde-

Affiche met tekening van Joe English om te waarschuwen voor de gevaren van niet ontplofte munitie (©Catawiki)

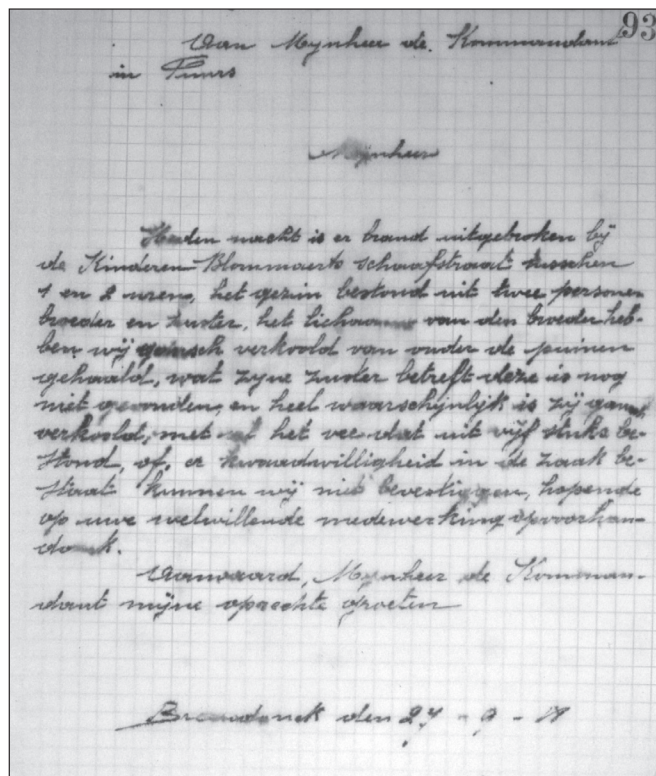
ren kenden hun vader niet eens. Moeder had vier jaar de kastanjes uit het vuur gehaald, voor eten en geld gezorgd. Ook zij waren veranderd en de vooroorlogse slaafse moeder aan de haard bestond niet meer. Ze lieten zich niet meer in een hoekje drummen. En soms was 'Jan soldaat' zijn plaats aan tafel en in bed ingenomen. Zo ook verging het Peer De Buysen (42) van de Wipheide te Lippelo. Peer was gedurende vier jaar geïnterneerd in Holland. Bij zijn thuiskomst vond hij zijn neef Raymond in zijn zetel aan de kachel. Zijn vrouw had hem bij haar laten inwonen na een brand bij hem thuis. Toen het 'nieuw samengestelde' gezin met kerstavond eindelijk na vier jaar weer samen was, hoorden zij plots gerucht aan de stal. Toen Peer en Raymond buitenkwamen, zagen zij vijf mannen aan de staldeur, waarschijnlijk veedieven! Vrijwel onmiddellijk was er een gevecht. Raymond kwam als eerste terug binnengelopen, enkele keren gestoken met een bajonet, zonder veel erg evenwel. Peer bleef echter achter en toen alles rustig leek, durfden zijn vrouw en neef Raymond voorzichtig naar buiten. Daar ontdekten zij hem, liggend in een plas bloed. Zijn slagader was doorgesneden. De verslagenheid in het dorp was groot. Alle hypotheses werden druk besproken in de dorpscafés, maar twee dagen later werden Raymond en de vrouw van Peer met de handboeien weggebracht.

Op vrijdagavond 27 december 1918 werd de 80-jarige weduwe Philomena Andries-Dhoolaage in haar huis aan de Boomstraat in Bornem vermoord. De pastoor was door de dochter van winkelier Goossens verwittigd. Zij ging af en toe slapen bij de vrouw en kreeg nu geen reactie op haar kloppen. Zij vonden de weduwe badend in het bloed. Ze had een klap op het hoofd gekregen en de halsslagader was doorgesneden. Juwelen, goud en geld waren gestolen. De pastoor vreesde als getuige te worden gehoord. Een dag voordien had de vrouw hem als hoofd van het 'Voedingscomiteit' moeten verklaren hoeveel geld ze bezat. Zij was haar Marken komen omwisselen voor Belgische franken en daar werd meteen bepaald wie steun nodig had en wie niet.

Diezelfde avond was in de Keten te Sint-Amands de 54-jarige Jan Loverie vermoord aan zijn woning. Hij vertoonde drie zware wonden aan het hoofd, mogelijk hamerslagen. Jan was zelf geen lieverdje en kwam meermaals met het gerecht in aanraking. Mogelijk was dit een afrekening.

Tijdens de nacht van 15 december 1918 forceerden gewapende inbrekers de deur van stallingen, schuur en binnendeur bij landbouwer Louis Pintens in de Papestraat in Wintam. Toen ze trachtten de deur van de slaapkamer open te breken, wilde Louis met hulpgeroep de dieven afschrikken, maar één van de dieven vuurde in het donker op hem. Een kogel trof Pintens in zijn hand en een tweede doorboorde zijn kaak. Deze vond nog de kracht om zijn jachtgeweer leeg te schieten richting dieven. De dieven verdwenen in de nacht. De politie stelde een onderzoek in. Diezelfde avond verdween vlakbij aan de werken van het Zeekanaal de voerman en nachtwaker van de werf, Henri Van Renterghem. 's Avonds vond men hem dood in het water. Eerst werd gedacht aan een ongeluk, maar de politie onderzocht een mogelijk verband met de gewapende inbraak.

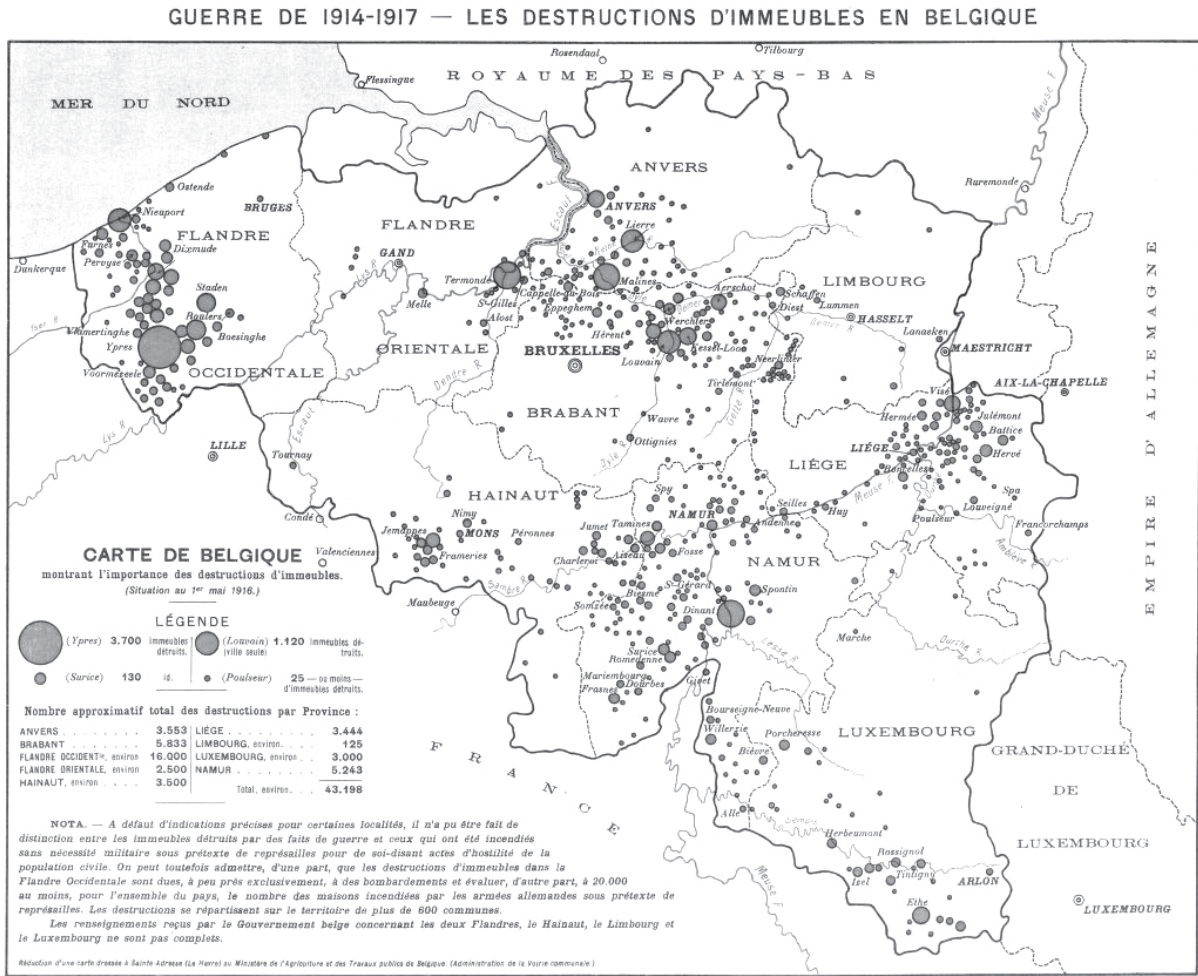
Ook aan de Hollandse grens werd vermoord. Op 3 december 1918 had men al de lijken gevonden van drie Belgische schildwachten en een dag later werden alweer twee grensbewakers gedood. De kranten spraken van sluipmoordenaars, maar de bewaking werd verscherpt en vrij vlug werd een opmerkelijk gegeven vastgesteld. Een Hollander werd opgepakt met twee valiezen Duitse merken, goed voor 175.000 BEF. Door het verstrenge toezicht kon tijdig zijn pistool worden afgenomen. Meteen werd de link gelegd naar de moorden van de vorige dagen. In België werden de Duitse merken aan 1,25 BEF uitbetaald, in Nederland waren ze haast waardeloos.

In Breendonk was in september 1918 een verdachte brand met de kinderen Blommaert als slachtoffer. De twee broers en hun zus bleven in de brand net als al het vee. De burgemeester vroeg aan de 'Ortskommandant' in Puurs een onderzoek. (©Gemeentearchief Puurs)

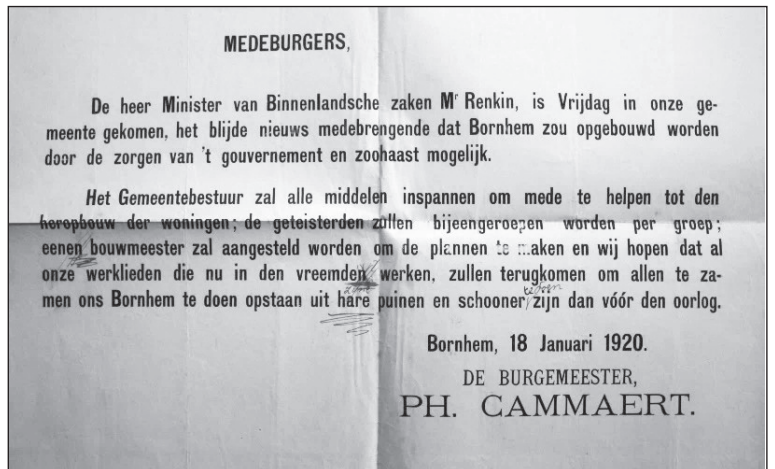
Oorlogsschade en heropbouw

Verwoeste gewesten

De gebieden waar de oorlog de grootste sporen naliet (©Algemeen Rijksarchief Brussel-Verwoeste gewesten)

Dit is een hoofdstuk dat het onderwerp kan uitmaken van een lijvig boekdeel. Ik hoop met een aantal lijsten in bijlage achteraan dit boek een duidelijk overzicht te kunnen brengen van de omvang van de oorlogsschade in onze streek. Het was niet alleen de Westhoek waar ganse dorpen werden platgelegd, ook rond de Klein-Brabantse forten werd door het Belgische leger een kaalslag aan de gebouwen toegebracht. Zo zag Liezele 95% van zijn huizen verdwijnen. Om de wederopbouw te stimuleren en te organiseren werd na de oorlog de 'Dienst der Verwoeste Gewesten' opgericht. De slachtoffers kwamen voor de aanvraag van de schadevergoeding in een administratief kluwen terecht. In principe stelde de staat aan de geteisterden volgende deal voor: 'De staat is bereid met de geteisterden overeenkomsten aan te gaan door welke laatstgenoemden afstand doen

Burgemeester Cammaert uit Bornem beloofde in 1920 alles in het werk te stellen om de vele gebouwen te heropbouwen (©Gemeentearchief Bornem)

van al hun rechten op oorlogsschade aan hun gebouw geleden, met last, voor den staat, om hen op zijne kosten een gelijkvormig en gelijkwaardig gebouw als het vernielde of beschadigde te verschaffen.' Het gebouw moest wel op dezelfde plaats worden gebouwd, rekening houdende met de nieuwe rooilijn.

Maar dan volgden drie bladzijden met zinnen die begonnen met 'indien', gevolgd door een lijst van uitzonderingen. Er was een onderscheid wanneer en door wie de schade was toegebracht. Zo werd de schade door het eigen leger en voor 20 augustus 1914 – terugtrekking in de vesting Antwerpen – vergoed door het 'departement Oorlog'.

Gemeente	Inwoners 1910	Huizen	Verwoeste huizen				Beschadigde huizen	Procent vernield
			Verslag pastoors	Verslag gemeente	Provincie archief	Rechtbank voor Oorlogsschade		
Bornem	7404	1513	255	226	244	257	1 (Pr)	16,9
Hingene totaal	4743	1032	0					
Hingene		365	0		4	4		1
Wintam		460	0					
Eikevliet		207	0					
Mariekerke	1635	308	14	16	20	20	46 (Pa)	6,5
Weert	854	169			0	0	vocht/ontsmet	
Puurs totaal	4854	850	128	125	144	147		17,3
Puurs		416						
Amers		95						
Sauvegarde		31						
Moerplas		39						
Kalfort		269	50	50				
Ruisbroek	2361	441			53	54		12,2
Breendonk	2481	451	22	170	179	181	23 (Pa) 200 (Ge)	40,1
Liezele	1158	221	174	167	167	211	2 (Pr)	95,4
Sint-Amands	3511	698	9		21	21		3
Oppuurs	1164	227	27	27	29	29	1	12,7
Lippelo	702	125	6		7	7		5,6
Klein Brabant	30867	6035				931		15,4
Willebroek		2200		300	70	291		13,2
Tisselt	2180	434			65	55		12,6

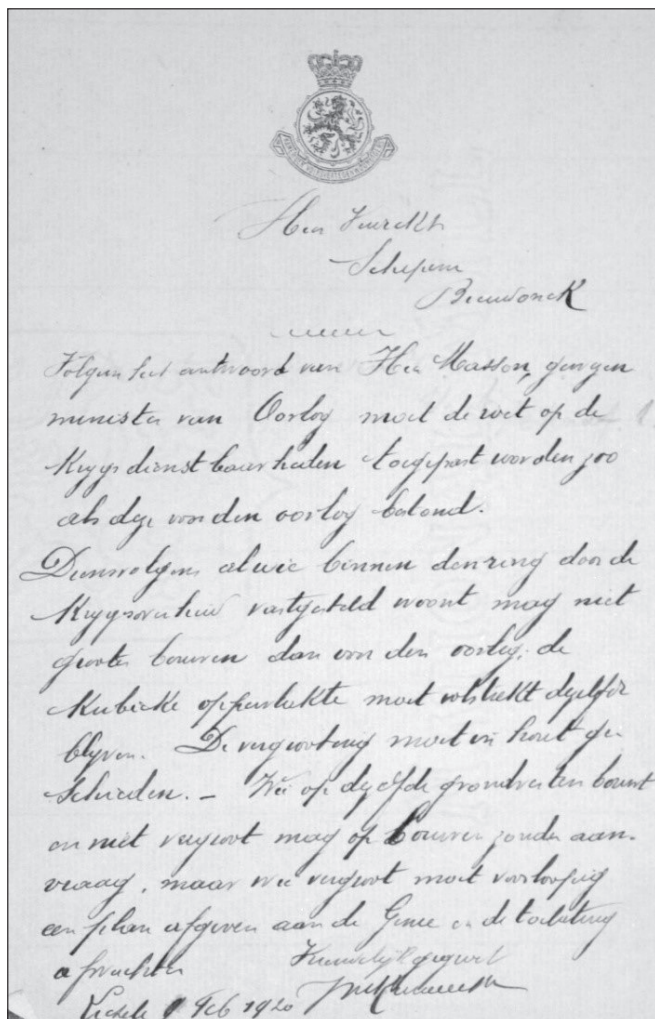
Betreffende het aantal verwoeste huizen zijn er verschillende cijfers gekend. Wij baseren ons op het aantal schadeclaims die de Rechtbank voor Oorlogsschade verwerkte voor Klein-Brabant.

De gebouwen die bestonden voor de bouw van de forten hadden eveneens recht op een tegemoetkoming van het 'Departement Oorlog'. Gebouwen opgetrokken in de zone van krijgsmatigheden na de bouw van de forten waren in overtreding, want de bouw in 'harde' materialen was hier zonder meer verboden. Had men toch een bouwtoelating gekregen en bevatte deze geen tijdslijm, dan had men geen enkel recht op schadevergoeding; bevatte de toelating wel een bepaalde termijn, dan had men recht op een gedeeltelijke tegemoetkoming. Ook bestond er een verschil naargelang de verwoesting in de gemeente. Gemeenten waar minstens 10% van de woningen waren vernield, hadden recht op een volledige terugbetaling (Bornem, Liezele, Puurs, Breendonk, Oppuurs, Ruisbroek, Tisselt en Willebroek). Gemeenten waar tussen 5 en 10% van de woningen werden vernield hadden recht aan 2/3^e van de gedane kosten (Lip-

pelo, Mariekerke). De gemeenten waar minder dan 5% werd vernield hadden recht op 1/3^e der kosten (Sint-Amands en Hingene).

Er bleef heel veel onduidelijkheid over de uitbetaling van de oorlogsschade. Zo had men geen recht op een vergoeding wanneer de schade was toegebracht tijdens de gevechten, door de eigen troepen of door de vijandelijke legers. Een oude wet bepaalde daarenboven dat in die onbetaalde schade ook vervat was: 'het verschaffen van schuilplaatsen en mondvoorraad aan de oprukkende of aftrekkende legers'. Betreffende de regeling der schade door de inbeslagname, door zowel het Belgisch leger als de bezetter, was tien dagen na de wapenstilstand een Rechtbank voor Oorlogsschade in het leven geroepen. De wet bepaalde dat voorschotten mochten worden uitgekeerd aan de geteisterden, wat hen moest toelaten om dringende herstellingen uit te voeren. Het bedrag mocht niet hoger zijn dan de waarde in 1914 en voor een woonhuis gold het maximumbedrag van 10.000 BEF. Zij omvatte tevens een bepaling betreffende wederbelegging, die bepaalde dat het ontvangen geld alleen mocht worden aangewend om het betrokken goed te herstellen. Om de eerste nood te lenigen werd in samenwerking met het Comité voor Hulp en Voeding en het Koning Albertfonds in de regio een vijftigtal houten barakken geplaatst, verspreid over verschillende gemeenten.

Vele slachtoffers wilden heel graag zo snel mogelijk herbouwen. Een eerste vereiste bestond erin dat de schade officieel werd vastgesteld. Overal had men, om het werk van de schatters te vergemakkelijken, de fundamente van de huizen blootgelegd en de steen netjes gekuist en gestapeld. In Sint-Amands werd veldwachter De Vos gelast om samen met de ontvanger der Belastingen de schadekost te bepalen van de beschadigde woningen en ook andere beschadigingen. Voor het vaststellen van de schade bij landbouwers werd een comité opgericht met als secretaris Edmond Daelemans, aannemer en landmeter, metser Jean d'Hond, landbouwers Jan Van Nieuwenhove, Henri De Keersmaecker en Jan Hoofd en Frederic Caluwaerts als lid van de gemeenteraad. In juli 1916 waren ze klaar met hun taak en hadden een bundel met 196 schadegevallen opgesteld. De omvangrijke bundel werd aan het schepencollege overgedragen. In Lippelo kwam een Bureau der schadeopnemers: landmeter Ernest Feyaerts, schrijnwerker August Winckelmans, metser Frans Ceurstemont, landbouwer Johannes Dierckx en hovenier Jules De Keyser. In Oppuurs werden volgende personen voorgedragen als schatters van de oorlogsschade: landmeter Jacques Slachmuylders, schrijnwerker Joseph Moens, metser Theodoor Van Lint, landbouwer Philemon Moernaut, gemeenteraadslid Henri Stevens.

Provincieraadslid De Keersmaecker verduidelijkte dat bij de heropbouw in de zone rond de forten enkel houten gebouwen mochten opgericht worden en op de oude grondvesten (©Gemeentearchief Puurs)

In Bornem begon eind oktober 1914 de eerste inwoner zijn afgebrande huis terug op te bouwen. Het was Piet Jansegers, bijgenaamd 'Piet Sik'. Op de Grootheide was hij in stilte zijn herberg aan het heropbouwen. Al op 2 november 1914 was zijn vermoedelijk houten stulpje klaar. Om de opening te vieren tapte hij een gratis vat. Alleen was er maar plaats voor acht man en 'Moet de waard naar de kelder, dan moeten er vier naar buiten,' lachte men in het dorp. Hij had niet gewacht tot zijn platgebrand huis was geschat. Wij vonden zijn naam niet terug in de lijst van afgehandelde dossiers in de 'Rechtbank van Oorlogsschade'. Waarschijnlijk had hij hier bot gevangen. We mogen niet verwarren met een andere Pieter Jansegers in Bornem, 'De Keizer'. Die woonde in een barak aan het fort. Om op goede voet te staan met zijn burenselselde deze 'Keizer' arbeiders om aan de fortversterkingen te werken.

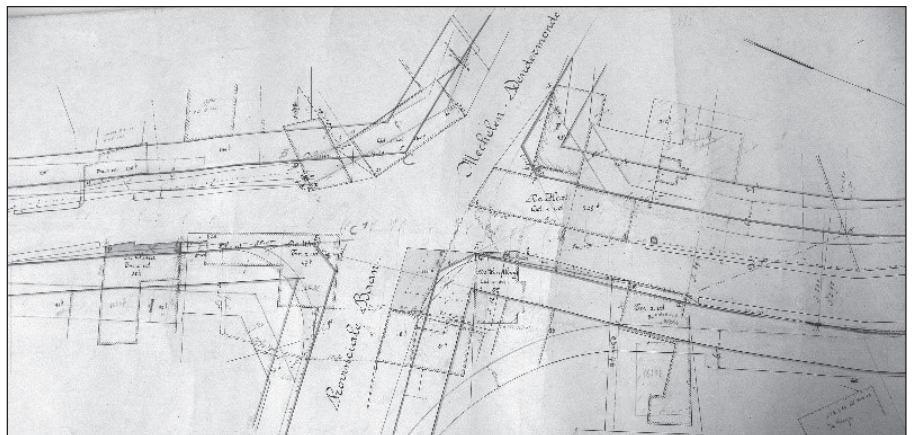
Aangenomen gemeenten

Op 8 april 1919 werd de wet op de 'aangenomen gemeenten' of adoptiewet gestemd. Deze wet hield in dat zwaar getroffen gemeenten ofwel zichzelf konden voorstellen ofwel werden voorgedragen door de gouverneur. De gemeenten werden gegroepeerd in vijf gewesten; Oost-Vlaanderen en Antwerpen kwamen samen in één groep terecht. Van de 242 aangenomen gemeenten kwamen er iets meer dan honderd uit West-Vlaanderen. Aan het hoofd van elk gewest kwam een Hoog Koninklijk Commissaris. Voor onze streek werden Liezele, Breendonk, Bornem en Sint-Amands geadopteerd. Zij hingen af van de Koninklijke Commissaris Grenier te Gent. Mariekerke was een twijfelgeval. Terwijl alle berekeningen tot 1925 gebeurden als voor een aangenomen gemeente, stond bij de schadebepaling van het kerkmeubilair specifiek vermeld dat de gemeente niet was aangenomen. Dat maakte een heel verschil. Het was nu aan de hoofdstaatssecretaris te Mechelen om de waarde van het verwoeste kerkinterieur, meubels en kunstvoorwerpen vast te stellen.

Als coördinerende instelling werd de dienst 'Verwoeste Gewesten' opgericht. Aan het hoofd stond directeur-generaal Demuer, vroegere bevelhebber van de Kalfortse schans Letterheide. De 'aangenomen gemeenten' moesten aan enkele voorwaarden voldoen, onder andere een algemeen rooilijnplan bezitten, een algemeen aanlegplan en een politiereglement betreffende 'bouwen' kunnen voorleggen. In ruil kregen de gemeenten financiële hulp bij de herstellingswerken aan de gebouwen van openbaar nut. In ruil voor die hulp moesten de gemeenten afstand doen van een schadeaanvraag bij de 'Rechtbank voor Oorlogsschade'. De dienst 'Verwoeste Gewesten' werd in 1926 stopgezet, hoewel lang niet alle dossiers waren afgehandeld. Sommige werden verder behandeld door de dienst 'Vereffening van Oorlogsschade' of de provincie en soms werd naar alternatieve oplossingen gezocht, zoals bij de pastoorij in Breendonk.

Lijnrichtingen

De wet op de lijnrichtingen (9 september 1907) was net voor de oorlog gestemd. Voor de rijks- en provinciewegen waren deze plannen al grotendeels opgemaakt. Vooral de gemeenten met veel oorlogsschade hadden er baat bij om zo vlug mogelijk de rooilijnplannen – de rooilijn is de grens tussen de openbare weg en de private eigendom – te laten opmaken. Bij percelen gelegen langs een gemeenteweg werd de bouwlijn – de lijn waar de gevel mag komen – vastgesteld door de gemeentelijke landmeter. Voor een perceel gelegen

Het gehucht De Wolf was gespaard gebleven bij de verwoesting van Liezele. Door de toepassing van de 'Lijnrichting' in 1920 moesten zowat alle huizen achteruit worden gebouwd. (©Rijksarchief Antwerpen)

PROVINCIEBAAN. REIJWEG. ONTEIGENINGEN.				
De Heer Van Balberghe heeft de tien eerste voorstellen ingezonden voor vergoeding van grondprijs en grondvesten in betrekking tot de onteigeningen van den Reijweg, provinciebaan van Mechelen naar Dendermonde op het grondgebied van Breendonck en Ruysbroeck.				
Deze voorstellen, welke ik hierbij in mededeeling zend, zijn:				
1°	Breendonck	C. Baeyens	fr. 1500.-	lijnrichting Dep 20/5/21
2°	"	W. Verbruggen	" 1100.-	" 20/5/21
3°	"	C. De Fauw	" 1100.-	" 20/5/21
4°	"	J. B. Mertens	" 3593.-	" 7/4/21
5°	"	Joz. Kerremans	" 3091.20	" 29/4/21
6°	"	Cam. Baeyens	" 2034.50	" 8/7/21
7°	"	Petr. F. Eeraerts	" 1442.50	" 1/4/21
8°	Ruysbroeck	Joz. Kerremans	" 4925.80	" 29/4/21
9°	"	J. L. Moeyersoms	" 1264.-	" 20/5/21
10°	"	J. B. Moeyersoms	" 1026.-	" 20/5/21

langs een gewestweg werd de bouwlijn bepaald door de afdeling Wegen en Verkeer. Ook over de bouwdiepte wou men zijn zeg hebben. De bouwdiepte bepaalt hoe diep een gebouw mag zijn en die wordt vaak bepaald in de voorschriften die neergelegd zijn in de bouwtoelating, een plan van aanleg of een ruimtelijk uitvoeringsplan.

De gronden die eigenaars kwijtspeelden door de lijnrichting (rooilijn) werden aan de eigenaars vergoed aan de toenmalige grondprijs (©Gemeentearchief Puurs)

Scholen

Een van de eerste bekommernissen van de gemeentebesturen was het herstellen en herinrichten van de scholen. Klaslokalen en zelfs ganse schoolgebouwen waren meermaals opgeëist door de bezetter en hun tijdelijke bewoners hadden schade veroorzaakt. Nochtans dient vermeld dat de Duitsers erg veel belang hechtten aan het onderwijs. Gemeenten konden voor het herstel van de scholen een toelage krijgen van staat (73%) of provincie (76%). De scholen die wel konden opstarten, kampten met een overbevolking. Veelal moest men op zoek naar onderwijzers, omdat heel wat jonge schoolmeesters als dienstplichtige waren opgeroepen en de geestelijke leerkrachten als vrijwilliger-brancardier naar het front waren getrokken. Als jaarlijkse toelage voor het inrichten van nieuwe klassen kregen de scholen 1.400 BEF toelage.

Vele scholen vroegen niet liever dan uitbreiden. Sommige waren net voor de oorlog met werken gestart, maar verder werken tijdens de bezetting was geen evidentie. In Bornem was in mei 1914 aannemer De Wit gestart met de werken om de gemeenteschool uit te breiden. Nog in dezelfde maand was aannemer Daelemans in de Sint-Amandse gemeenteschool begonnen. Op beide werven stonden de muren op een drietal meter hoogte, maar bleven voorts gedurende vier jaar onaangeroerd. In Kalfort was aannemer Bogaerts uit Temse begonnen met de vergroting van de meisjesschool. De toewijzing was al gebeurd in maart 1914, maar hij kon pas de werken aanvatten op 16 maart 1915. In 1916 werd nog voor het klasmeubilair 2.111 BEF gestort. Breendonk moest in 1917 op zoek naar nieuwe lessenaars en kreeg als tussenkomst 333 BEF. Breendonk had een aangenomen meisjesschool sinds 1863 en een gemengde jongensschool in de Beenhouwerstraat sinds 1882.

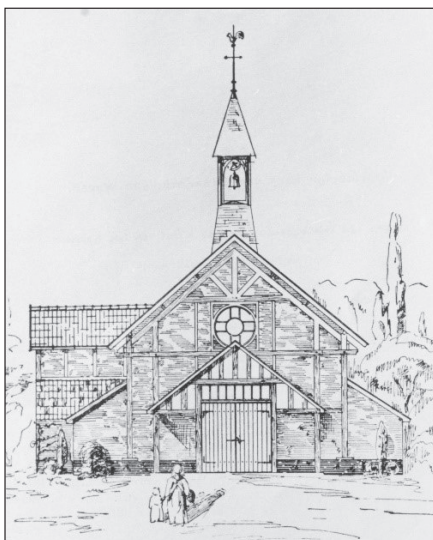
Noodkerken

Van begin september 1914 tot eind november 1914 ging in het bijna totaal vernielde Liezele geen enkele kerkdienst door. Daarna werden de godsdienstige vieringen gehouden in de hoeve van de weduwe Jozef Van Assche op de Wolf. De weduwe had haar woning aangeboden na de fatale brand en de vernieling van het kerkgebouw tot er een voorlopige kerk zou gebouwd worden.

De Antwerpse bouwmeester Max Winders werd gevraagd om een plan op te maken voor een tijdelijk kerkgebouw. Hij tekende niet zelf een plan, maar stelde voor een tekening van architect De Montigny aan te passen. Daarbij zou gebruik worden gemaakt van bouwmaterialen van

De noodkerk van Liezele ter hoogte van de Dries op de weg naar Lippelo (©Archief Linsella)

De tekening van de noodkerk door architect De Montigny (Archief Willy Meersmans)

de 'Voorlopige houten noodwoningen', wat de prijs zou drukken. De kosten werden geraamd op 3.200 BEF, met inboedel op 7.400 BEF. Het bleef wel de bedoeling zo vlug mogelijk werk te maken van een nieuwe en definitieve kerk. Provincieraadslid Franck temperde die intentie; de voorlopige kerk zou alleszins enkele jaren dienst doen. Hij kon wel 2.500 BEF vrijmaken via het Nationaal Hulpcomité. Voor de resterende som zette architect Winders zich in. Hij schreef een drie bladzijden lange brief aan baronnes van de Werve de Schilde. De baronnes had namelijk een hulpcomité voor geteisterde kerken op poten

gezet. Architect Winders verkreeg hiermee dat haar comité de ontbrekende gelden, geschat tussen 1.200 en 1.400 BEF, zou bijpassen. Voor de grond zorgde Jozef Dierckxsens van het kasteel ter Bollen. Hij stelde een plaats voor aan het gehucht 'den Dries' op de weg naar Lippelo.

De werken aan de noodkerk begonnen in december 1915. Metser Jozef Daelemans uit Puurs stond in voor het bouwwerk. Voor het houtwerk werd beroep gedaan op drie schrijnwerkers van eigen bodem: Joseph De Smedt, Frans Fierens en Frans Paridaens. Met Lichtmis kon pastoor-deken Raeymaeckers van Puurs, pastoor van Ginderdeuren en de Lippelose pastoor Antoon Van Elsen de kerk inzingen. Voor het meubilair was er aanbod te over. De zusters Ursulinnen uit Puurs zorgden voor het hoogaltaar. De communiebank en twee biechtstoelen kreeg men in bruikleen van de Puurse kerk en een harmonium kwam van een onbekende weldoener uit Antwerpen. Jozef Dierckxsens schonk niet alleen de grond, hij zorgde ook voor het torenklokje.

Het binnenzicht van de noodkerk (©Archief Linsella)

Jozef Dierckxsens schonk niet alleen de grond, hij zorgde ook voor het torenklokje.

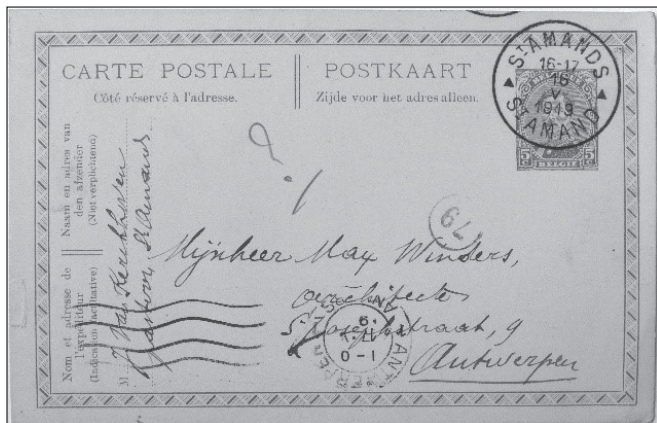
In Breendonk werd de noodkerk op de koer van de jongensschool gebouwd. In de muur werd een gat gekapt voor het hoogkoor dat in de klas werd geplaatst. (©Breendonk 800 - Paul de Borger)

Direct na de verwoesting van de kerk in Breendonk werd mis gelezen in een klas van de jongensschool. In december 1914 werd dan gestart met de bouw van een houten noodkerk op de speelplaats van deze school. Het puin van de kerk werd als bouw materiaal verkocht en met de opbrengst verwachtte men de noodkerk te kunnen opbouwen. In de gevel van de klas was een opening gekapt zodat de klas kon worden gebruikt als 'hoogkoor'. De doorgang in de muur werd afgesloten met een communiebank. Uit de oude kerk was de kruisweg gered en deze werd hier herplaatst. De geredde klokken waren op de speelplaats naast de noodkerk geplaatst en kregen later hun plaats terug in de nieuwe kerktoren. Na de inwijding van de nieuwe kerk in 1925 werd de noodkerk geschonken aan de kerk van Orgeo (Bertrix).¹

Max Winders (1882-1982) heeft zich niet alleen voor de Liezelse kerk ingezet. Over de herstelling van de kerk van Sint-Amands vonden we evenzeer een intensieve briefwisseling tussen pastoor Van Kerckhoven en deze architect, die later jarenlang lid was van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en beheerder van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.² Ook in Sint-Amands zorgde hij via de stichting van mevr. van de Wer-

¹ Met dank aan Paul De Borger voor deze informatie.

² Architect Winders werd tijdens de Eerste Wereldoorlog belast met de zorg voor onze kunstschaten. Hij wordt eveneens in verband gebracht met het gestolen paneel 'De Rechtvaardige Rechters', welk hij als laatste in handen zou hebben gehad.

Pastoor Van Kerckhoven van Sint-Amands voerde een regelmatige briefwisseling met architect Max Winders (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

van de pastoor en de parochianen via de deur in de sacristie. Maar voor de pastoor betekende de brand het begin van zijn gezondheidsproblemen. Ook de kerk van Mariekerke kreeg deze architect over de vloer. Hij kon de kerkfabriek melden dat een som van 1.500 BEF werd toegekend door het Nationaal Hulpcomité en een bijkomende som van 460 BEF door de stichting van baronnes Van de Werve de Schilde. Die laatste som kon worden gebruikt voor aankoop van kerkgewaden en meubilair. Op vraag van pastoor Vermeylen kon hij bij de barones nog 150 BEF loswrikken voor de aankoop van 50 kerkstoelen. Voor de kerken van Breendonk, Lippelo en Blasveld verkreeg hij telkens een stel kazuïfels. Tisselt ontving een subsidie van 440 BEF, waarvan een deel voorzien was voor de glasramen.

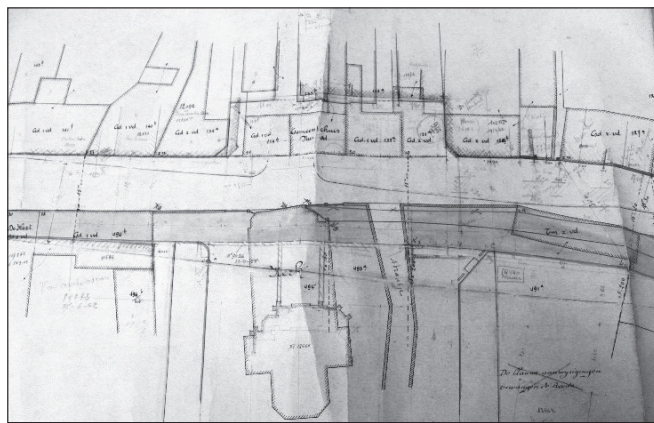
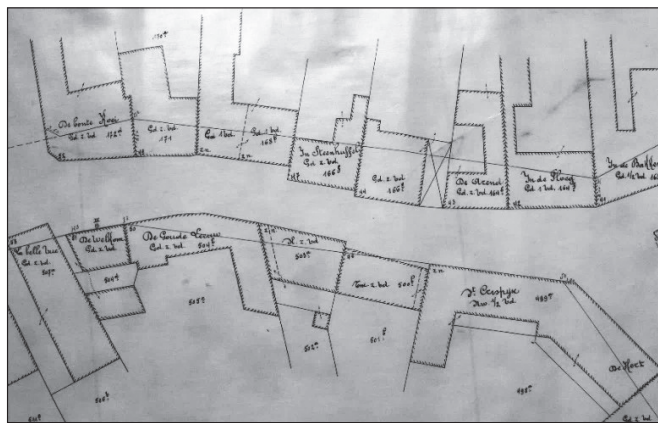
ve de Schilde voor 3.000 BEF subsidie. Winders was bijzonder geïnteresseerd in de zeer waardevolle kerkschatten en meubelen en juist daarom stuurde pastoor Van Kerckhoven hem een aantal foto's, genomen door een Bornems fotograaf net voor de inval van de Duitsers. Max Winders vulde vijf pagina's over de kerk en het kerkmeubilair, soms wel wat enthousiast. Zo schreef hij de mooiste biechtstoel toe aan 'de zeer gereputeerde specialist Nuten', die het kunstwerk maakte met zijn veertien zonen. Hij wist te vertellen dat vele kerkschatten konden gered worden dankzij de inzet

Max Winders, beschermheer van de kunsten (Chris Noppe - Openbaring Arsene Goedertier)

Nieuw Liezele herrijst uit het puin

Voor de bouw van de verschillende gemeentelijke gebouwen als kerk, gemeentehuis, pastorie, school, onderwijzerswoning en een vervangwoning voor de familie Kegels, werd de opdracht aan de Antwerpse architectengroep De Montigny en Somers toegekend. Het was het idee van de Koninklijke Commissaris om alle gemeentelijke gebouwen samen te brengen rond een nieuw dorpsplein tegenover de kerk. Een plein dat het uithangbord van het nieuwe Liezele moest worden. Hiervoor diende het huis van schilder Adolf Kegels onteigend. Hij zou een nieuwe woning krijgen aansluitend aan de onderwijzerswoning, naast het plein. Door het nieuwe inrichtingsplan, moest ook een locatie voor een nieuw kerkhof worden gevonden. Hiervoor werd een stuk grond op Liezeleveld gekocht van Marie De Decker. Voor de aankoop van de grond moest geld geleend worden bij de dienst Verwoeste Gewesten, want in de lege gemeentekas was enkel de bodem zichtbaar. Er was wel een weinig geld binnengekomen van de verkoop van de gerecupereerde afbraakmaterialen en die openbare verkoop, op 29 augustus 1919, had 3.107 BEF opgebracht. Daarmee werden een

Voor de plannenmakers te Liezele kwam de oorlog net op tijd. Het was onmogelijk om de rooilijnplannen uit te voeren. Bijna alle woningen en ook de kerk moesten meters naar achter opschuiven. (©Rijksarchief Antwerpen)

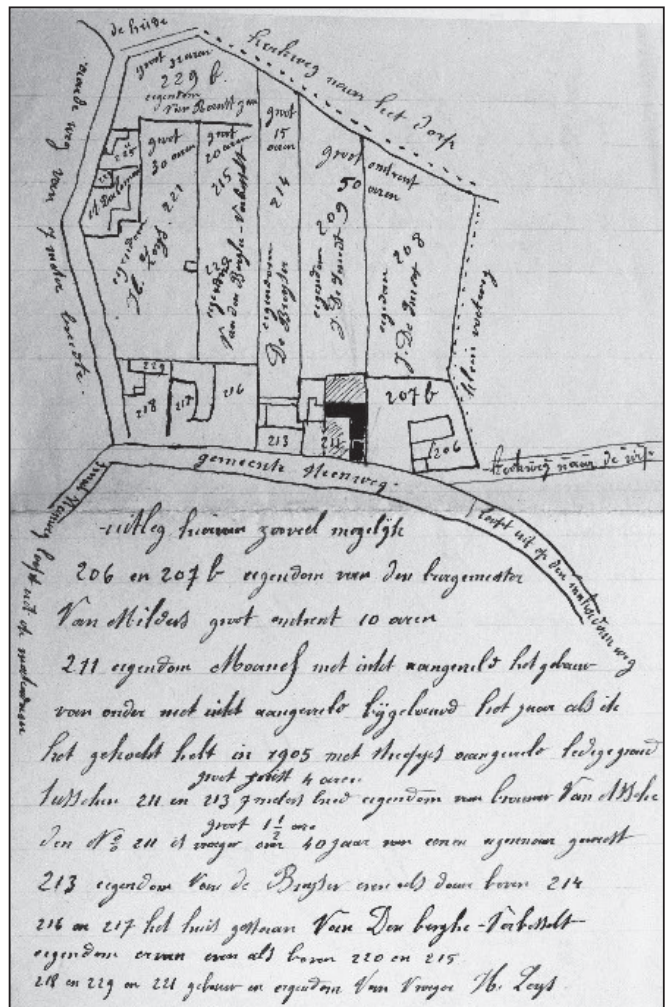
aantal openstaande rekeningen betaald. Tegenover elk ongeluk staat steeds geluk. Het rooilijnplan had moeilijk kunnen uitgevoerd worden in Liezele. De doortocht van de toch belangrijke provinciale weg Brussel-Temse liep in Liezeledorp vast in een flessenhals. Op sommige plaatsen was het bij wijze van spreken amper mogelijk om met twee kruiwagens elkaar te kruisen. Nu konden de op te bouwen woningen op de nieuwe rooilijn worden gebouwd en eigenaars kregen een vergoeding voor de verloren grondoppervlakte.

Omdat alle onderhandelingen in verband met de heropbouw van de gemeentelijke gebouwen door het voormalige gemeentebestuur waren gevoerd, wilde het nieuwe gemeentebestuur weten wat er juist gepland was. Vital De Wit als dienstdoende burgemeester, Oscar Van Assche, Emile Meeus, Victor Verhofstadt, Albert Cools, Achilles Van Assche, Louis de Smedt en secretaris Robert Basteyns vroegen en kregen een onderhoud met de architecten. Op het puin van de oude kerk kregen zij een uiteenzetting over de stand van zaken en planning. Na een aansluitende gemeenteraadszitting op 21 juni 1921 zetten zij hun grieven op papier. Het plan voor een nieuw gemeentehuis werd afgekeurd als zijnde te groot en te duur. Zij stelden voor dezelfde grootte van het oude gemeentehuis te handhaven. Voor de kerk hadden zij de opmerking dat de middenbeuk te hoog was voorzien, de sacristie en magazijn waren getekend als uitspringende bouwdelen. De gemeenteraad verkoos een vlakke gevel en de toren zagen de leden liefst iets eenvoudiger en zonder sierlijsten. De pastorij was veel te groot en dankzij een kleiner volume kon zeker geld uitgespaard worden en dat kon benut worden om de oppervlakte van de nieuwe kerk te vergroten. Het gemeentebestuur had natuurlijk in het achterhoofd dat de waarde van de gebouwen op de situatie in 1914 was bepaald en de Belgische staat verplichtte er zichzelf toe voor dezelfde waarde een nieuw gebouw op diezelfde plaats op te richten. In geval van meerkost kwam dit uiteraard ten laste van de gemeente.

De nieuwe kerk

Architect: de Montigny en Somers - Antwerpen
 Waarde 1914: 35.329 BEF
 Datum van toewijzing: 1 maart 1921
 Begin werken: 2 maart 1922
 Opgeleverd: augustus 1925
 Gebouwd door: Goossens - Breendonk

Onmiddellijk na wapenstilstand werden gesprekken gestart voor de bouw van een nieuwe kerk. Pastoor Van Ginderdeuren had in 1916 zijn ontslag aangeboden en gekregen. Hij zou enkele maanden later in Puurs overlijden. Pastoor Celis uit Vremde moest hem opvolgen, maar kwam in een dorp terecht zonder huizen en zonder kerk. De pastoor zette zich dadelijk aan het werk en stichtte onmiddellijk 'de Boerinnengilde' te Liezele, een aanvulling op de al bestaande 'Boerengilde' uit 1915. Op 1 juli 1920 maakten de Antwerpse architecten de Montigny en Somers de plannen op voor een nieuw gebedshuis en bij de aanbesteding bleek Leopold Goossens uit Breendonk de beste 'papier-

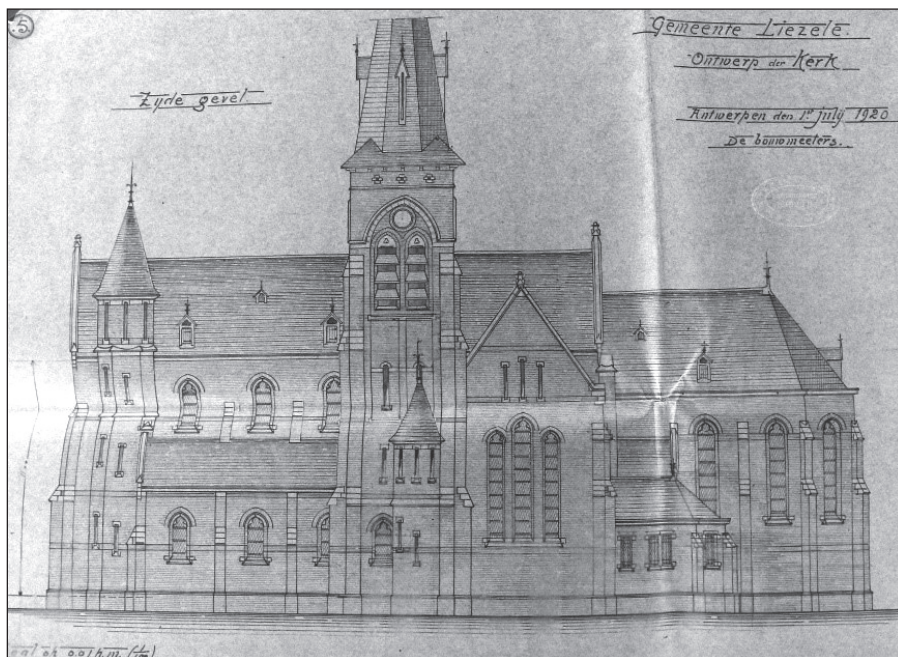

Na de oorlog was het soms een juridisch steekspel over het eigendomsrecht van een bepaalde grond. Veel briefwisseling en documenten waren in de brand gebleven. (©Gemeentearchief Puurs)

De nieuwe kerk in 1925 (©Archief Linsella)

ren' te bezitten. Het zou nog twee jaar duren en nog vele brieven van burgemeester Van Assche en pastoor Celis vergen, vooraleer de eerste steen kon worden gelegd in mei 1922. Aan de oorzaak lag een betwisting betreffende erelonen van de architecten. Deze weigerden nog iets voor Liezele te doen en hadden in Oostkerke een vergelijkbare opdracht aanvaard. De onkostenstaat van de architecten was ondertussen flink aangedikt omdat dezelfde architecten instonden voor de heropbouw van de verschillende gemeentelijke gebouwen. De erelonen moesten worden afgelost door verschillende instanties: Verwoeste Gewesten, Ministerie van Kunsten en Wetenschappen, Ministerie van Landbouw, provincie en de gemeente, voor een totaal van 122.580 BEF

De plannen van de nieuwe kerk door architect de Montigny (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

De gemeente oordeelde dat zij niet verantwoordelijk was voor de schade veroorzaakt door het Belgische leger en dat bijgevolg de Belgische staat alle kosten diende te dragen.

De inzegening van de nieuwe kerk vond plaats op 31 augustus 1925 door Mgr. De Wachter uit Kalfort. Een dag later kon pastoor Celis de eerste mis opdragen. De inrichting gebeurde naargelang geld van oorlogsschade vrijkwam. Drie altaren, de doopvont en de kruisweg werden gebeeldhouwd door kunstenaar De Roeck uit Antwerpen. Alles werd uitgevoerd als bas-reliëf. Brandglasramen kwamen er alleen boven het hoofdaltaar. Zij werden in de jaren zestig vervangen door pastoor Somers. De twee klokken werden gegoten door Omer Michaux uit Doornik en werden door mgr. De Wachter gewijd op 31 augustus 1923. In 1926 werden de biechtstoelen geplaatst, eveneens werk van beeldhouwer De Roeck. Het orgel werd een jaar later ingespeeld door Flor Peeters en werd gebouwd door orgelbouwer Jos Stevens uit Duffel. Intussen was pastoor Celis overleden. Het was zijn opvolger, Cesar De Wachter uit Willebroek, die het kerkinterieur in 1928 vervolledigde met een preekstoel in de stijl van het andere kerkmeubilair door beeldhouwer De Roeck uit Antwerpen.³

Pastorij

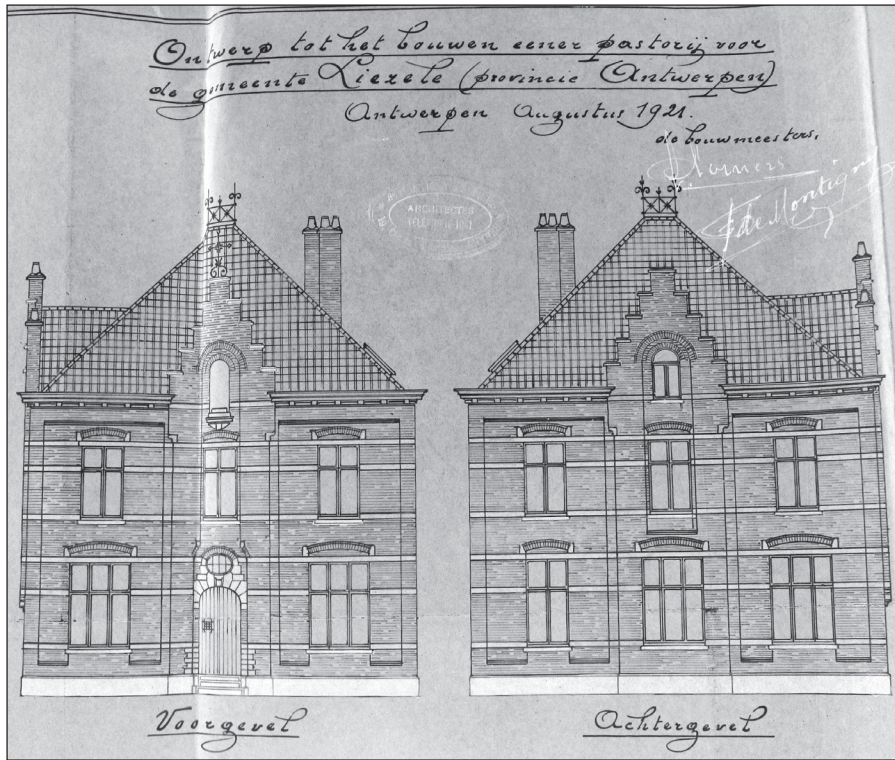
Architect: de Montigny en Somers - Antwerpen
 Waarde 1914: 19.045 BEF
 Aanbesteding: 98.606 BEF
 Datum van toewijzing: 2 maart 1922
 Begin werken: 15 mei 1922
 Einde werken: 25 september 1923
 Gebouwd door: Jozef en Frans Daelemans - Puurs.

De afkondigingen voor de aanbesteding van de pastorij verschenen in de streekbladen 'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers' en 'De Volksvriend van Londerzeel' en in het vakblad 'La Chronique des travaux'. De aanbesteding van de pastorij en een bijgebouw vond plaats op 2 maart 1922. De deelnemende aannemers waren erg aan elkaar gewaagd, hun aanbiedingen lagen heel dicht bij elkaar. De gebroeders Daelemans kaapten met een bod van 98.600 BEF het werk binnen. De raming was 106.807 BEF. Op 15 mei werd het startschot van de werken gegeven. De aannemers hadden op 7 maart vol ongeduld al de vraag gesteld om te mogen beginnen. Voorlopig beperkten de werken zich echter tot het opruimen van de oude pastorij. Een eerste probleem stelde

De nieuwe pastorij te Liezele, afgebroken in 1987 (Eigen foto)

³ De kerk in het midden door André Van Assche (Linsella)

Plan van de nieuwe pastorij (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

had hij een tijdlang het werk gestaakt. De reden dat de schrijnwerker niet was betaald, was omdat de broers Daelemans in november 1923 ook nog een som 23.606 BEF tegoed hadden. De commissaris voor heropbouw toonde zich eens te meer inschikkelijk en schold de boete kwijt. Zelden werden de boeten effectief geïnd, maar zij hielden wel de druk op de ketel.

Gemeentehuis en onderwijzerswoning

Architect: de Montigny en Somers - Antwerpen

Waarde 1914: 19.707 BEF

Offerteprijs: 110.361 BEF

Aanbesteding: 27 juli 1923

Begin werken: oktober 1923

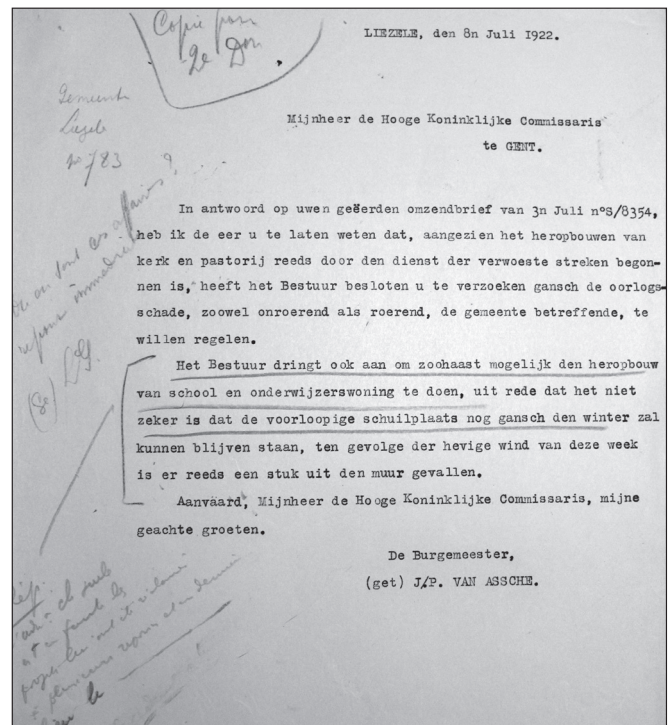
Opgeleverd: 15 oktober 1924

Eindoplevering 4 februari 1926

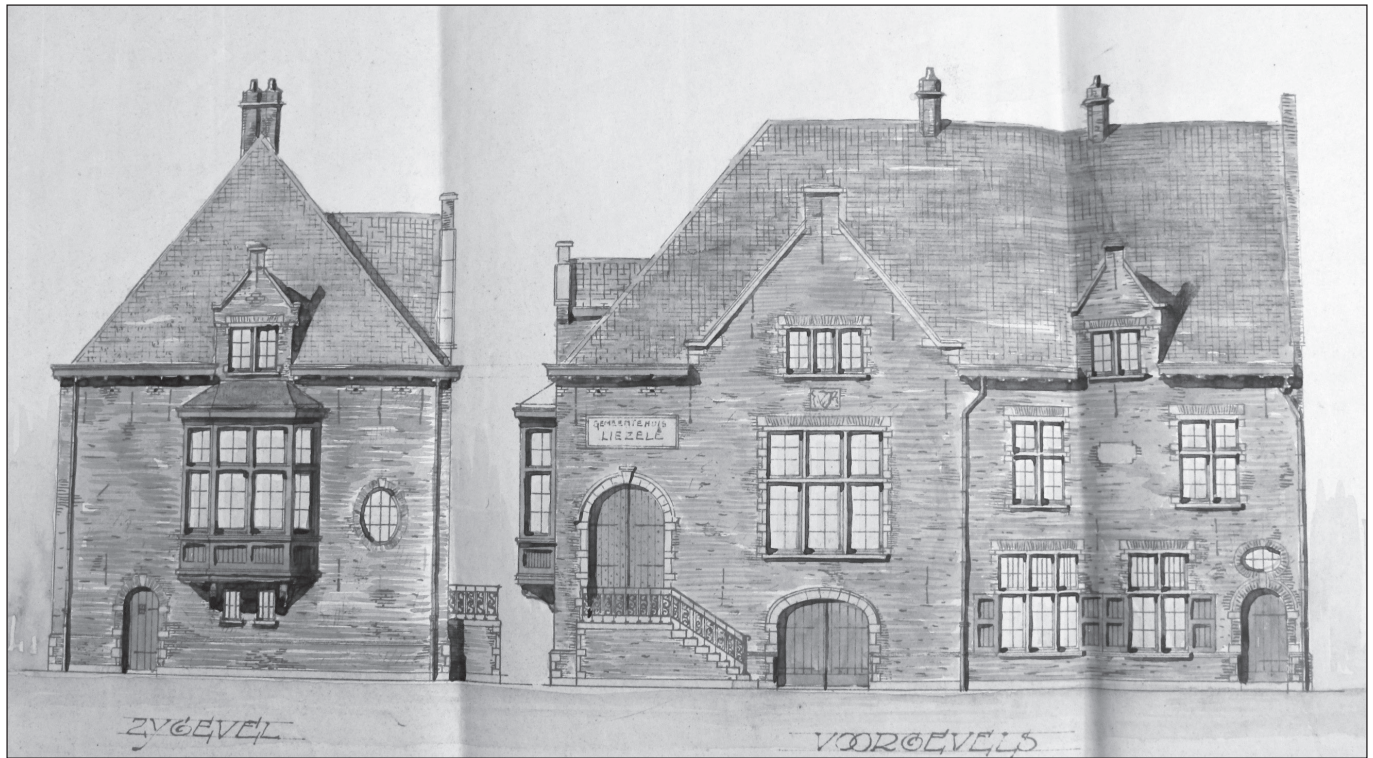
Gebouwd door: Jan Leys - Blaasveld

Op 14 juni 1921 werden burgemeester en schepenen ontboden op het kantoor van de Hoge Koninklijke Commissaris te Gent. Ook de heropbouw van het gemeentehuis gebeurde in functie van de geschatte waarde van het gebouw in 1914. Bij de waardebepaling van het oude gemeentehuis, dat in 1902 gebouwd was door Louis Smets uit Tisselt voor 8.930 BEF, was men tot de vaststelling gekomen dat het gebouw amper 85 m² besloeg. Om de subsidie te berekenen werd die oppervlakte vermenigvuldigd met 150 en aangepast met een vermindering naargelang het bouwjaar. Dat betekende dat men voor de bouw van het nieuwe gemeentehuis amper 10.000 BEF kon besteden. De rest zou dan door de gemeente zelf moeten worden bijgepast. De Liezelse gemeentekas was echter leeg. Daarom stelde de commissaris voor om de plannen voor een nieuw gemeentehuis definitief op te bergen. Het Lie-

zich al snel. Bij het gemeentemagazijn van Willebroek, dat normaal de steen leverde, was de voorraad uitgeput en het syndicaat van Boomse steenbakkers wou geen steen verkopen voor de maand september. In juli 1923 bedroeg de achterstand van de werken al 197 dagen en omgerekend betekende dat een boete van 16.154 BEF. Een flinke hap uit hun budget dat de aannemers trachtten aan te vechten door de laattijdige levering van materialen als, steen, kalk, blauwe steen, marmer en dakbedekking. Er was ook een probleem met schrijnwerker Frans Janssens uit de Bornemse Boomstraat. De broers Daelemans hadden verklaard dat de schrijnwerker een tijdje was verhuisd. Een brief van 31 oktober 1923 legde een gans andere oorzaak bloot. De schrijnwerker had nog maar de helft van zijn loon gekregen, dit ondanks tal van aanmaningen. Daarom

De voorlopige school was reeds bouwvallig in 1922 (©Rijksarchief Brussel)

Plan van het gemeentehuis en de onderwijzerswoning (©Algemeen Rijksarchief Brussel)

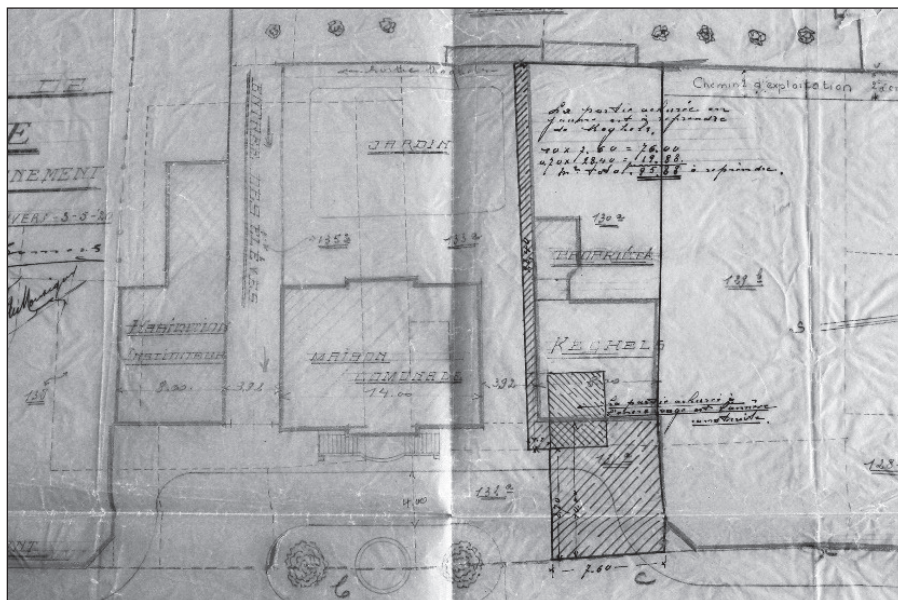
zelse bestuur was op dergelijk voorstel helemaal niet voorbereid en trok zich teleurgesteld terug. We kunnen ons de frustratie bij hun terugreis naar Liezele best indenken. Na een nachtje slapen kwam men terug bij elkaar en werden enige mogelijkheden vergeleken. Er werd beslist om te streven voor gemeentehuis en onderwijzerswoning in één pakket. De waarde van de onderwijzerswoning was op 9.250 BEF geschat, zo had men samen 19.250 BEF, nog vermeerderd met een levensduurteaanpassing. Zij belegden een vergadering met de architecten en deze werden bereid gevonden om met het beschikbare budget een gebouw voor de twee bestemmingen te tekenen. Op 22 augustus 1922 waren de plannen klaar en een dag later lagen ze ter goedkeuring in Gent. Daar besepte men maar al te goed dat de Liezelse beleidsmensen zich deze keer niet met een kluitje in het riet zouden laten weggagen. De plannen werden kritisch bestudeerd en punten aangestipt waar nog kon worden bespaard, zoals de eiken balken in de spreekkamer vervangen door grenen, geen marmeren schouwen voorzien en de keramiektegels hoefden niet eerste keus te zijn, enz.

Begin december 1923 besloten de architecten de Montigny en Somers om een nieuw plan te tekenen, rekening houdende met de noodzakelijke besparingen. Burgemeester Van Assche bepleitte bij de commissaris een bijkomende vergoeding omdat men het nieuwe gebouw niet op de bestaande funderingen kon plaatsen. Het was een voorstel van hem om alle gemeentelijke gebouwen en diensten samen te groeperen rond een nieuw gemeenteplein. Het moet gezegd dat de architecten heel wat werk staken in dit project. Zij dienden een lijst bij hun nieuwe plannen met 12 punten waarop kon bespaard worden en waarbij aan het esthetische karakter niet werd geraakt: een goedkopere 'witte' steen, minder smeedwerk, dakgoten zonder sierlijsten en zo meer. Ondanks alles kregen de architecten hun plannen terug met drie bladzijden opmerkingen. Nu wilde de dienst van de commissaris dat de onderwijzerswoning toch als een gescheiden gebouw zou voorzien worden. De architecten werden zodoende verplicht een derde plan te tekenen, met een meerkost aan muren en metselwerk. De architecten zijn toen zelf naar Gent getogen en konden de dienst overtuigen van hun plannen en het voorziene budget. Op 11 juni 1923 kwam de goedkeuring en een maand later werd Jan Leys uit Blaasveld aangesteld als uitvoerend aannemer tegen een prijs van 110.361 BEF. Hij had de kerk van Blaasveld herbouwd en zijn metsers waren nog aan het werk aan de kerk van Sint-Katelijne-Waver.

De werken waren in Liezele nog niet gestart of er rees al een eerste probleem. In het bestek van Leys was sprake van het hergebruik van 30.000 stuks oude steen als puin van het oude gemeentehuis. Die stenen hoorden echter Maria De Decker toe. De stenen van de gemeente waren al verwerkt in de kerk en de pastorie. Pas op 5 september 1923 werden de plannen en de definitieve goedkeuring aan de aannemer bezorgd. Die antwoordde dat de periode van veertig dagen tussen de aanduiding en definitieve goedkeuring waren overschreden en intussen de prijzen waren gestegen. Bovendien kon hij niet beschikken over de genoemde oude steen. Bijgevolg vroeg hij een compensatie van 10% op zijn offerteprijs. Leopold Goossens, aannemer van de bouw van de kerk en de jongensschool, had van de problemen

gehoord en stuurde een aanbevelingsbrief voor zichzelf. Hij trok ook de solvabiliteit van aannemer Leys in twijfel. Een dag later kregen de medekandidaten een brief in de bus met de vraag of zij nog geïnteresseerd waren en of hun offerteprijs nog van kracht bleef. Bij Louis Verhasselt uit Willebroek hadden zijn arbeiders ondertussen een loonopslag van 20 cent per uur gekregen en hij vroeg een verhoging van 0,4 %. Ook bij Frans Van Rompaey uit Mechelen waren de lonen met 5% gestegen en diende de offerte met diezelfde verhoging aangepast te worden. Uiteindelijk besloot Jan Leys aan zijn verplichtingen te voldoen en aan de offertevoorwaarden het gemeentehuis en de onderwijzerswoning af te werken. Net begonnen met de werken en Adolf Kegels kwam bij de burgemeester klagen dat hij niet wilde dat men tegen zijn gevel aanbouwde zonder dat hij daar een vergoeding zou voor krijgen. De commissaris wees Leys op zijn verplichtingen en het hiaat in zijn offerte en de kosten van overname van de muur waren voor hem.

Op 28 juni 1924 meldde aannemer Leys dat zowel het gemeentehuis als de onderwijzerswoning waren afge-
werkt. Hij ruimde meteen zijn werf
en vertrok. Dat leverde hem een aan-
maning van de Hoge Koninklijke
commissaris op. Deze stelde vast dat
de aannemer al weken de werf had
verlaten zonder zich te bekommeren
over de oplevering. Op 15 oktober
volgde eindelijk de oplevering. De
einddatum werd ruim overschreden
maar de commissaris vond dat er ge-
noeg heibel was geweest en noteerde
de vertraging buiten de wil van aan-
nemer Leys. Op de eindoplevering
was het nog wachten tot 9 febru-
ari 1926. Waarschijnlijk stuurde Jan
Leys hier zijn kat, want we vonden
enkel een rekening terug uit decem-
ber 1926 van Leopold Goossens voor
werken aan het gemeentehuis en de onderwijzerswoning ter waarde van 3.898 BEF. Leys, ter verantwoording geroepen, zegde dat op zijn uitnodiging 2 februari stond vermeld en dat hij er wel degelijk was geweest, maar niemand had gezien. Liezele had weliswaar zijn gemeentehuis, maar het had bloed, zweet en tranen gekost.

De eerste plannen bestonden uit een alleenstaand gemeentehuis met de woning van het schoolhoofd aan de linker kant (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

Gemeentelijke jongensschool

Architect: de Montigny en Somers - Antwerpen

Waarde 1914: 22.793 BEF

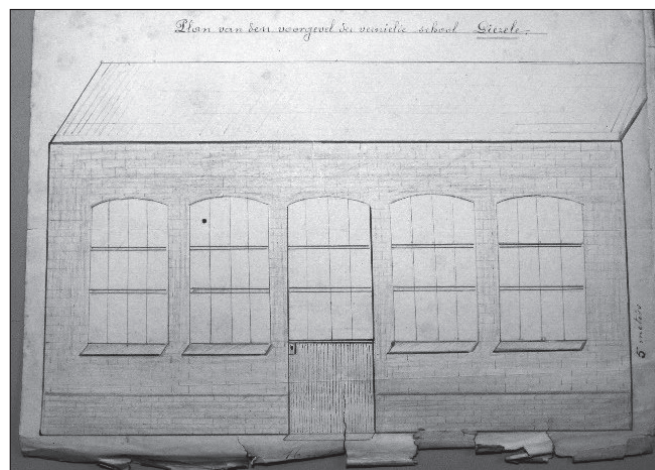
Aanbesteding: 121.155 BEF

Datum van toewijzing: 27 juli 1923

Opgeleverd: 9 december 1924

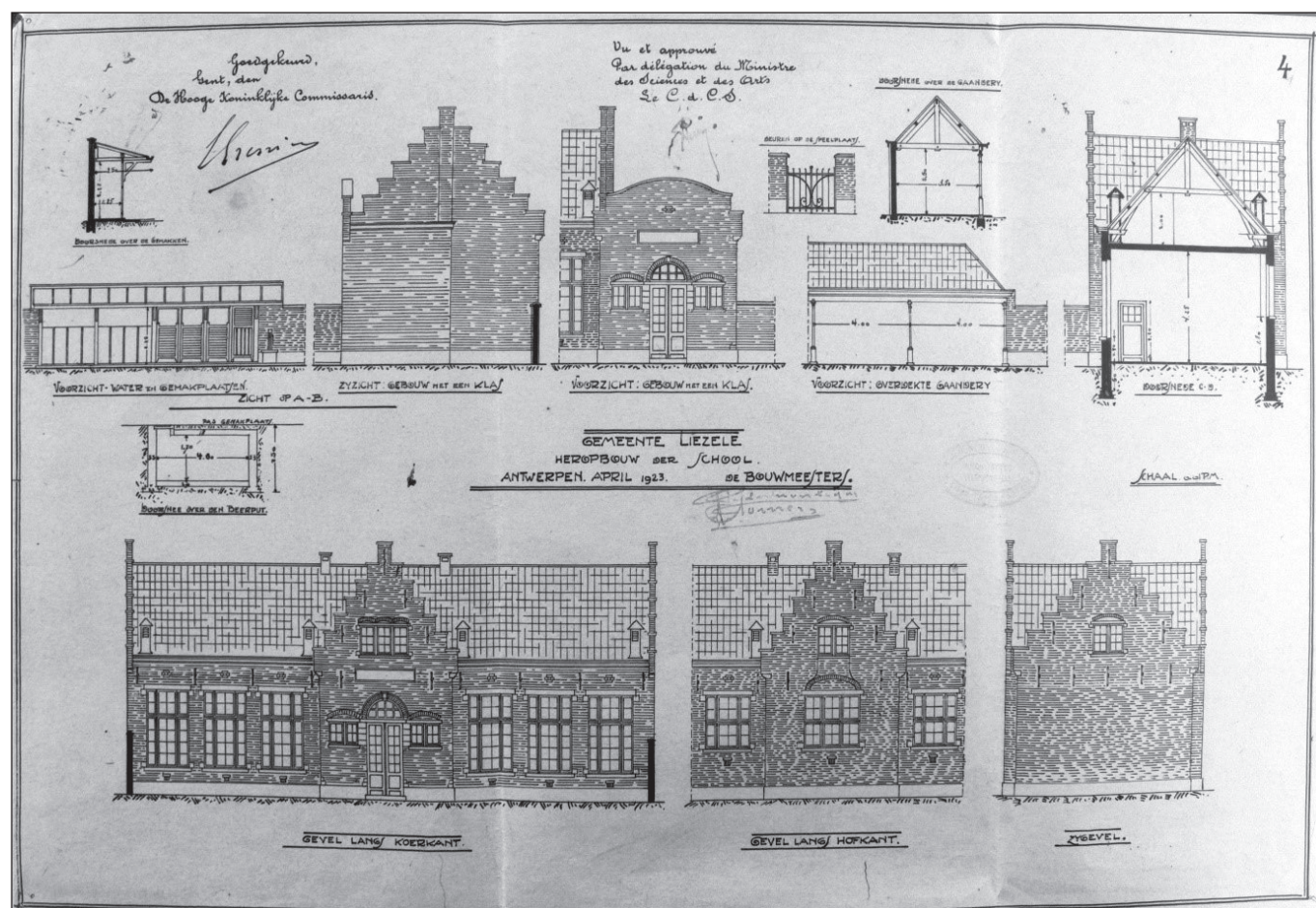
Gebouwd door: Leopold Goossens - Breendonk

Tot de noodschool klaar was, begin 1916, werd het patroonaat in Puurs als jongensschool ingericht. De meisjes konden bij de zusters Ursulinen in Puurs terecht. Op 1 oktober 1919 stuurde het Liezelse gemeentebestuur een brief naar de Koninklijke commissaris te Gent om te melden dat provinciaal architect Careels akkoord ging de plannen van de gemeentelijke jongensschool te tekenen. De raad vond het wenselijk dat ook de meisjesschool der zusters Ursulinen in de plannen werden voorzien. De gemeente was bereid hiertoe een perceel grond van notaris Basteyns aan te kopen. De aanbesteding van de Gemeentelijke jongensschool ging door op 27 juli 1923. Er waren negen of-

'Plan' van de eerste school (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

fertes binnengebracht, waarvan Louis Verhasselt uit de Oostdijk te Willebroek de laagste bieding had met 117.300 BEF. Op 24 oktober volgde een schrijven van de architecten die opgevangen hadden dat aannemer Verhasselt nog niet zinnens was te beginnen met de bouwwerken. De architecten hadden er op aangedrongen om tegelijk met het gemeentehuis en schoolhuis te starten. Dat zou het toezicht een stuk eenvoudiger maken. De Koninklijke commissaris had zodoende 9 september voorgesteld als startdag van de werken, waarop Verhasselt per kerende post een verhoging van 4% op zijn aanbestede som van 117.300 BEF vroeg. In het lastenboek stond immers de opmerking dat veertig dagen na de toewijzing het bedrag kon aangepast worden. Hij deed bij zijn brief als staving een gedetailleerde optelling van de dagen en die periode eindigde één dag vroeger, op 8 september. De commissaris stuurde meteen een telegram naar de tweede bieder, Goossens uit Breendonk, of zijn voorwaarden nog golden en nog diezelfde dag werd Leopold Goossens, in feite schrijnwerker en meubelmaker uit de Molenheidestraat, aangesteld als aannemer en bouwer van de gemeenteschool.

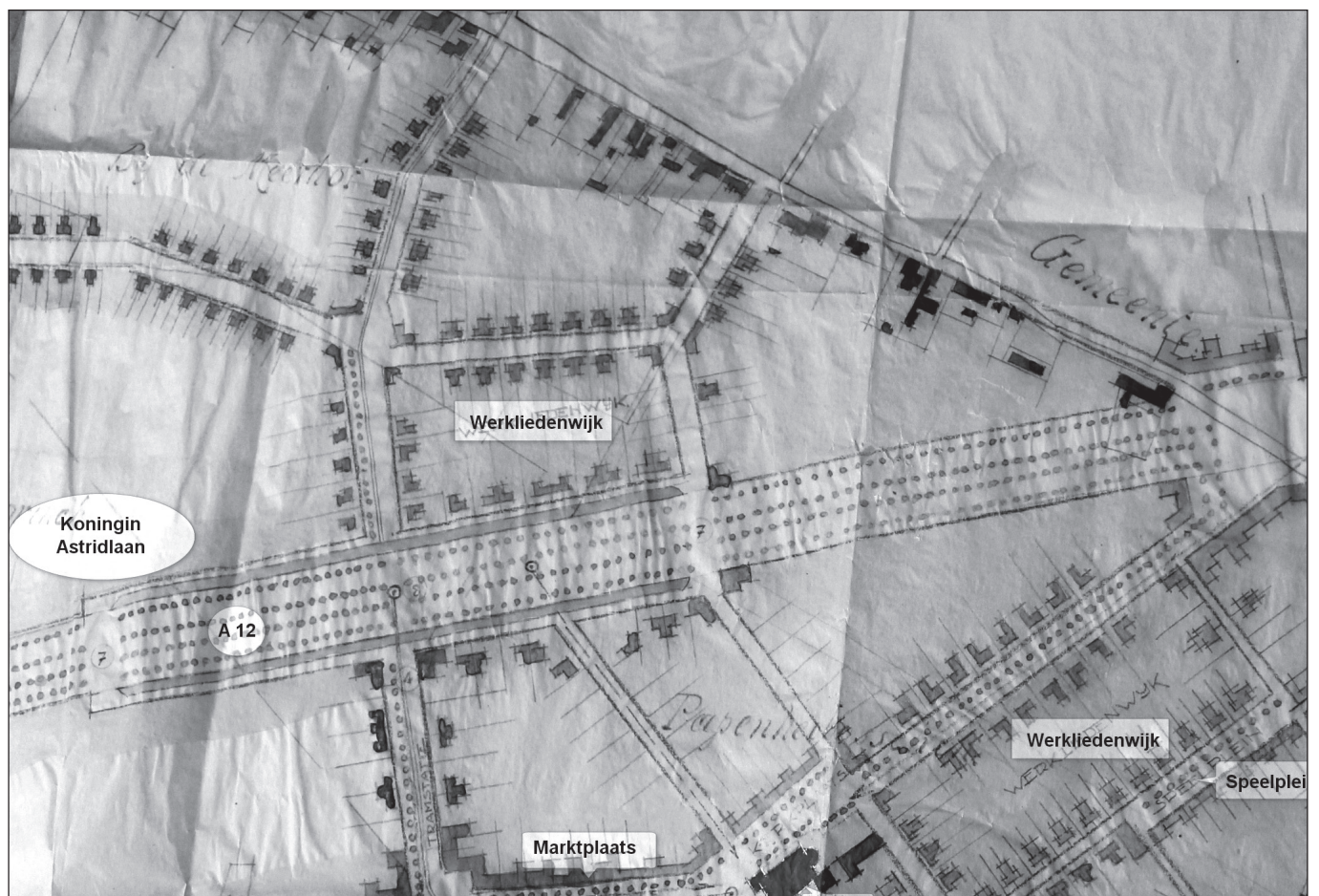

De plannen voor de nieuwe school uit 1923 (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

Precies een jaar later, op 18 september 1924, stuurde de opzichter in dienst van de Koninklijke commissaris een lijst met tekortkomingen. Goossens was ondertussen in Blaasveld een nieuwe werf begonnen, maar beloofde de punten in enkele weken te klaren. Er was een opmerking over de stevigheid van het dak, maar als schrijnwerker met ondervinding had Goossens de balken van het scheergebinte verzwaaard van 10 naar 16 cm, discussie gesloten. Op 24 oktober 1924 blaast een stormwind de overdekte galerij en de afsluitingsmuur tegen de grond. Weer trachtte de toezichter de schuld bij de aannemer te leggen. Deze kon met de plannen in de hand bewijzen dat zijn constructie duidelijk steviger was gebouwd dan voorzien in het lastenboek en plan. Goossens had de architecten ook gewezen op de grote windvang van het 17 meter lange dak en de te zwakke draagbalken. Op 9 december 1924 waren alle bijkomende werken gedaan en alle opmerkingen weggewerkt en op 15 januari 1925 werden de werken opgeleverd. Alles volgens planning, behalve de betaling. Na tal van brieven werd de som eind 1925 overgemaakt.

Een 'dorpshart' in Breendonk anno 1915

Burgemeester Moortgat wou na de verwoesting van zijn dorp niet bij de pakken blijven zitten. Gans het centrum was één puinhoop. Het herbouwen in een straal van 600 meter rond het fort bleef verboden, maar de kerk en de school moesten zo vlug mogelijk worden heropgericht. Breendonk was net als de andere Klein-Brabantse gemeenten nog niet klaar met zijn rooilijnplannen. Maar de provincie was wel klaar met die van de Provinciale baan. Burgemeester Moortgat wou een rooilijnplan van de dorpskom, maar dan met een volledige herschikking van gebouwen en zelfs wegen. In 1915 had hij zijn plan, maar over de maker ervan blijven we in het ongewisse. Het bevatte een aantal opmerkelijkheden zoals drie grotere werkliedenwijken. Eén bevond zich aan de overzijde van de autostrade, maar er was eveneens ruimte voorzien voor een rusthuis, een vakschool en een nieuwe plaats voor kerk, kerkhof en gemeentehuis. Het kerkplein werd verlengd met een marktplaats, omzoomd met bomen, en op het einde van de markt kwam het nieuwe gemeentehuis. Het bouwen van de werkliedenwijken was voor onze streek een vooruitstrevend idee. De maatschappijen voor goedkope woningen kenden hun opstart pas in de vroege jaren twintig. De architect hield wel geen rekening met de uitbreiding van de brouwerij van burgemeester Moortgat en op de plaats van de huidige brouwerij tekende hij een speelplein, een werkliedenwijk en een rusthuis. Je zou durven denken dat dit de reden was om het plan niet uit te voeren, maar het was echter de dienst 'Verwoeste Gewesten' die moeilijk deed. De dienst voorzag dat eigenaars van platgelegde woningen enkel konden herbouwen op de grondvesten, rekening houdende met de rooilijn. Enkel wanneer het onmogelijk bleek op de eigen grond te herbouwen, wanneer bijvoorbeeld de nieuwe lijnrichting te veel grond innam, dan werd een gelijkwaardig stuk op een andere plaats aangeboden.

Burgemeester Moortgat wilde een volledig nieuwe inplanting van de gemeentegebouwen, zo kwam ruimte vrij voor een marktplaats en wooneenheden, zelfs aan een rusthuis en vakschool was gedacht: een dorpshart anno 1918. De dienst der wederopbouw situeerde echter heropbouw op dezelfde plaats, wel rekening houdende met de lijnrichtingsplannen. (Archief Louis Callaert)

Kerk

Architect: (Frans Robberechts - Brussel) Gustaaf Careels – Lier

Waarde 1914: 114.040 BEF

Aanbesteding: 549.500 BEF

Datum van toewijzing: 27 september 1922
 Gebouwd door: Corneille Masson - Antwerpen (+ februari 1923)
 Aanvang der werken: 2 december 1922
 Werken hervat door Florent d'Hulst uit Lier op 15 september 1923
 Inhuldiging: 22 maart 1925
 Afgewerkt: 12 maart 1925
 Kostprijs: 344.161 BEF (Masson)
 273.178 BEF (d'Hulst)
 Totaal: 617.339 BEF

Betreffende de heropbouw van de kerk en de pastorie waren er meerdere problemen. Er was vooreerst een dispuut tussen twee architecten en het gemeentebestuur. Beiden

De jongensschool en de kerk bepaalden het dorpszicht 1914 in Breen-donk (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

De verwoesting van de kerk in 1914 (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten; Breen-donk 800 - De Borger)

verklaarden aangeduid te zijn voor de opmaak van de plannen. In april 1920 was architect Careels gekozen door het gemeentebestuur om de plannen te tekenen. Enkele weken voordien was er echter een vergadering geweest met architect Robberechts, burgemeester Moortgat, kabinetchef Mechant, secretaris Vonck en volksvertegenwoordiger De Keersmaecker uit Liezele. De Brusselse architect Frans Robberechts was toen officieus door de burgemeester aangesteld voor de heropbouw van de kerk. Achteraf verklaarde de burgemeester dat de plannen van Robberechts al op het gemeentehuis hingen en daarom dacht dat alles gewettigd was en daarom had hij de brief gesigneerd. Architect Robberechts schreef op 18 oktober 1920 een brief aan de Hoge Koninklijke Commissaris waarin hij verklaarde gelast te zijn met de heropbouw van de kerk. De commissaris verklaarde dat dit niet kon omdat Gustave Careels uit Lier was aangesteld door gemeentebestuur en kerkfabriek. Gevolg was een juridisch steekspel waarbij Robberechts met de benoemingsbrief van burgemeester Moortgat in de hand een schadevergoeding eiste. Ondertussen was uitgelekt dat de tekeningen van de Brusselse architect op de Antwerpse tentoonstelling van heropbouwinitiatieven van de 'Verwoeste Gewesten' te zien waren. Op diezelfde stand hingen ook tekeningen van architect Paul Smekens uit Antwerpen voor heropbouw van hoeven te Lippelo, Opdorp en 'de Valk' te Sint-Amands. Waarschijnlijk zijn ze niet uitgevoerd en het is moeilijk na te gaan omdat de tekeningen zich niet in het archief bevinden. Er rest enkel nog de inventaris der

De nieuwe kerk zoals ze door burgemeester Moortgat en architect Robberechts werd voorzien (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

werken. Waarschijnlijk waren zij voor de tentoonstelling gemaakt en hoopte architect Robberechts zijn werk te gelde te maken. Ook Gustaaf Careels speelde het spel niet eerlijk. Hij gebruikte hetzelfde ontwerp voor de kerken van de Duffelse Mijlstraat als Breendonk. Alleen qua afmetingen was er een verschil.

Voor pastoor Somers duurde het allemaal wat lang Eind augustus 1921 kwam er nog steeds geen schot in de zaak. De plannen van Gustave Careels werden uiteindelijk afgeleverd in juni 1922, echter zonder lastenboek en meetstaat. Dus werd het nog wachten tot 27 september 1922 vooraleer de aanbesteding kon worden voorgelegd. Aannemer De State uit Brussel was met stip de goedkoopste, maar zijn prijs was gebaseerd op het bouwen met betonsteen. Zijn prijs werd niet in aanmerking genomen en zo kwam Corneille Masson uit Antwerpen uit de bus als 'winnaar'. Zijn bieding bedroeg 549.500 BEF. De werken begonnen al onder een slecht gesternte, want aannemer Masson startte op 2 december 1922 met een weekje vertraging. In april 1923 had hij een conflict met de 'Christene Belgische Fabriekswerkbond'. De bond viseerde de aannemer omdat hij de losse werklieden slechts 1,60 BEF/uur betaalde, terwijl het uurloon minimum 2 BEF moest zijn. In mei 1923 moest hij de werken stilleggen wegens gebrek aan 'ringpapesteen'. De steenbakkerijen konden de vraag niet bijhouden. De aannemer stelde als alternatief het gebruik van machinesteen voor de binnenmuren voor, maar hij kreeg geen toestemming. Gevolg was dat de werken drie maanden stillagen. Aannemer Masson trachtte als gevolg daarvan een nieuwe einddatum te bedingen, maar eind juni was er weer een dispuut met zijn werklieden. Er was blijkbaar een achterstand van betaling. Sommigen hadden 10 of 12 BEF in handen gekregen, maar anderen hadden de vakbond andermaal ingeschakeld. Ondertussen was de einddatum, 2 december 1923, verstreken en waren de werken nog lang niet afgerond.

De bekentenis van burgemeester Moortgat dat hij de opdracht aan architect Robberechts had toegewezen (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

De pas gestichte vakbond (1907) mengde zich in de discussie, aannemer Masson zou zijn wernemers onder de loonafspraken betalen (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

Op 22 februari 1924 berichtte mevr. Masson dat haar man onverwachts was overleden. De weduwe hoopte op een vlugge afhandeling gezien haar 'benarden financiëlen toestand'. Er dreigde een zware boete voor het overschrijden van de einddatum der werken en bovendien waren er de problemen met de lonen van zijn werknemers. Een wanhoopsdaad was mogelijk de oorzaak van de onverwachtse dood van Masson. Er werd een lijst opgemaakt van materialen die Masson had aangekocht en die nog moesten worden verwerkt. De aannemer die de afwerking zou doen, werd verplicht deze materialen te gebruiken en aan de weduwe te betalen aan de aankooprij. De weduwe bleek perfect op de hoogte van de aankopen van haar man en zij stuurde een nota dat vier balken niet waren opgenomen in de lijst. De technische bestuurder van de 'Verwoeste Gewesten' betreunde dat na elke mondelinge overeenkomst er steeds schriftelijke wijzigingen volgden.

Voor de voltooiing van de werken werd een nieuw bestek gemaakt, waarvoor slechts één kandidaat zich bereid verklaarde. Leopold Goossens uit Breendonk wilde het werk

graag binnenhalen, getuige daarvan de verschillende brieven en de verbetering van zijn offerte. De dienst was terughoudend om het werk aan Goossens toe te vertrouwen en schreef de aannemers d'Hulst uit Lier, Roothoofd uit Boom en de Gebroeders Daelemans uit Sint-Amands terug aan. D'Hulst stuurde een bod in van 273.178 BEF, een stuk lager dan Goossens. Florent D'Hulst hervatte de werken aan de kerk op 15 september 1924. Tegelijk werd beeldhouwer Gerrits uit Antwerpen aangesteld voor de ornamenten der kerk. Op 16 februari 1925 kon de gedenksteen met de namen van burgemeester Moortgat, secretaris Vercauteren, pastoor Somers en De Bock als voorzitter van de kerkfabriek worden geplaatst. Meteen kwam een einde aan een bewogen en 28 maanden durende bouwgeschiedenis. Op 12 maart 1925 werden de werken opgeleverd en het gebouw overgedragen aan de kerkfabriek en de gemeente. Eindelijk, op 22 maart 1925 kon het Heilig Sacrament plechtig en in processie aan de noodkerk worden afgehaald en zijn plaats krijgen in de nieuw gebouwde kerk. Het allerheiligste werd gevolgd door de overheden met een flambeeuw. Onder hen ook de heren Dubois en Mechant van de dienst 'Verwoeste Gewesten' die zich beiden erg hadden ingespannen om deze werken vol moeilijkheden tot een goed einde te brengen.

Pastorij

Architect: Gustaaf Careels - Lier.

Waarde 1914: 25.030 BEF

Eerste aanbesteding: 20 november 1925 - August Culot - Londerzeel (142.500 BEF)

Tweede aanbesteding: 18 maart 1926 - Jean De Laat - Ruisbroek (135.100 BEF)

Derde aanbesteding: 17 juni 1926 - Leopold Goossens - Breendonk (169.500 BEF)

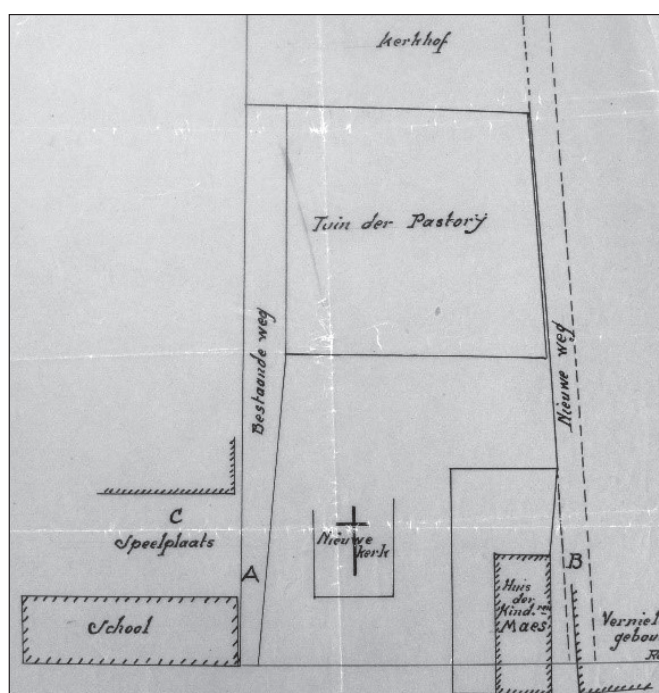
Aanvang der werken: op 21 mei 1927 door metsers Borghijs onder beheer van de gemeente Breendonk.

De hoeve van de kinderen Maes uit 1857 moest wijken voor een uitweg van het achterliggende kerkhof (©Gemeentearchief Puurs en Breendonk 800 - P. De Borger)

De verwoeste pastorij bevond zich achter de kerk. Omdat de kerk door het invoeren van de rooilijnen achteruit moest worden gebouwd, kwam ze over de grondvesten van de pastorij. Voor de pastorij diende bijgevolg een andere plaats te worden gezocht. De uitgelezen plaats was rechts naast de kerk. Op deze manier zouden, door het inrichten van een nieuwe weg naar het achterliggende kerkhof, de rouwstoeten niet meer over de bestaande speelplaats van de meisjesschool moeten gaan. Alleen stond op het perceel de hoeve van de familie Maes-Van Winxtenhoven. In de hoeve woonden de ongehuwde broers Jan (1851-1923), Victor (1866-1947) en hun zuster Florentine (1870-1943). Het huis hoorde daarvoor toe aan de familie van hun

Door de nieuw ontworpen weg naar het kerkhof en de rooilijn moest de oude hoeve van de kinderen Maes wijken (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

overleden moeder, Maria Van Winxtenhoven (+1891). Deze laatste woonde er na haar huwelijk in 1851 met Henri Maes, samen met haar vader en broer Joseph.

De familie Maes was niet van plan de familiegrond zonder slag of stoot te laten onteigenen. Ze namen advocaat De Cock en notaris De Marré uit Willebroek onder de arm. De Hoge Koninklijke Commissaris stuurde in december 1922 een brief naar de minister om een som van 60.000 BEF te voorzien voor de onteigening van de familie Maes, gezien de hoeve volledig verwoest was en door het vastleggen van de rooilijn, geen plaats meer restte voor heropbouw van de hoeve. Senator d'Ursel bemiddelde bij kolonel Demuer, directeur van de dienst 'Verwoeste gewesten'. Op 12 september 1924 kwam er een Koninklijk Besluit dat de onteigening wettigde. De onteigeningskosten werden op 51.873 BEF geraamd. De kinderen Maes stuurden als laatste hoop, op 1 december 1924, een smeekbede aan de koning. Het was directeur-generaal Demuer van de 'Verwoeste gewesten' die hen van antwoord diende, maar verklaarde dat er geen alternatieven voorhanden waren en dat de gemeente diende te zorgen voor een vervangende woonst.

De pastorie van Breendonk, ontwerp van architect Robberechts (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

Op 20 november 1925 werd de aanbesteding van de pastorie gedaan op de kantoren van het provinciebestuur te Antwerpen. Aannemer August Culot uit Londerzeel kwam met 142.200 BEF als voordeligste uit de bus. Het comiteit had gehoopt op een meer voordelige bieding. Daar er geen haast was bij de werken, werd beslist een tweede aanbesteding te doen op 18 maart 1926. Jean De Laat uit Ruisbroek bij Brussel berekende een kost van 135.100 BEF voor de heropbouw, een verschil van bijna 20.000 BEF ten overstaan van de tweede bidder. Een gesprek met de Ruisbroekenaar verliep niet erg gunstig en bewees dat hij zijn verplichtingen uit financieel oogpunt niet kon nakomen. Op 14 mei stuurde hij dan ook een brief aan de dienst met de melding dat hij het geld voor de lonen van de werklieden niet kon vinden. Dan maar een derde aanbesteding. Die kwam er op 17 juni 1926. De meeste aannemers hielden het voor bekeken en er kwam slechts één bieding: Leopold Goossens uit Breendonk, maar met het hoogste bod tot nog toe: 169.500 BEF

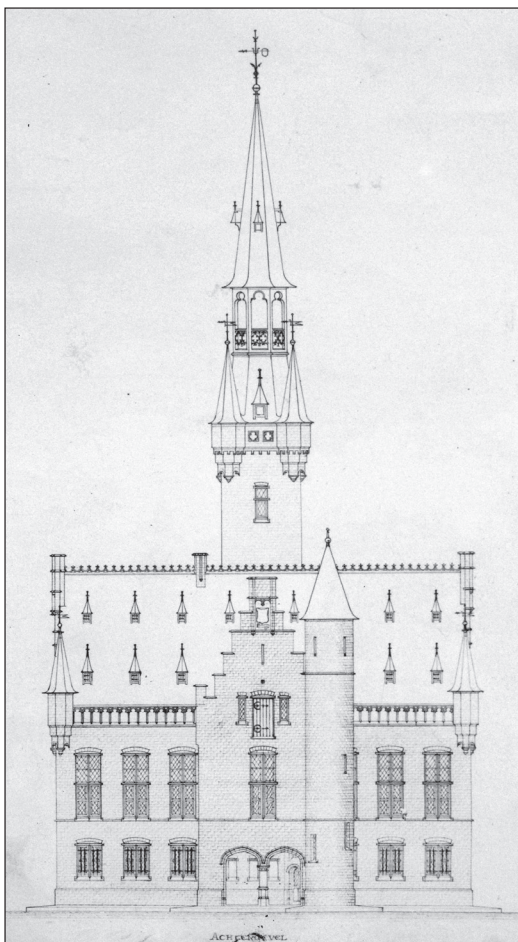
Er werd vergeefs getracht met wijzigingen aan de plannen de prijs omlaag te krijgen. Daarom werd het geweer van schouder gewisseld. Aan de gemeente werd een toelage van 150.000 BEF toegekend in ruil dat de gemeente de werken naar zich toe trok. Burgemeester Moortgat en pastoor Somers besloten op het bod in te gaan, maar de burgemeester wees erop dat men zich niet in moeilijkheden mocht werken, gezien de financiële toestand van de gemeente. Maar het waren niet alleen aannemers en gemeenten die in financiële problemen kwamen. De minister van het Ministerie van Landbouw, waartoe de dienst der 'Verwoeste gewesten' behoorde, meldde dat de ministerraad reorganisaties had doorgevoerd en sterk in de middelen had gesnoeid. Hij stelde voor om de heropbouw van de pastorie uit te stellen 'tot betere tijden'. De burgemeester stuurde een smeekbrief naar de betrokken minister met de argumenten dat de gemeente alles in het werk had gesteld om de prijs omlaag te krijgen en dat het nodig was de pastoor een waardige woonst te bezorgen, want hij woonde nu in een 'werkmanswoning'. Pas op 21 april 1927 kwam groen licht voor de aanvang van de bouw en de 150.000 BEF zou in schijven van 30.000 BEF aan de gemeente worden gestort naarmate de vordering der werken. Op 21 juli 1927, bij de aanvang der werken, werd de eerste som gestort. De dienst der 'Verwoeste gewesten' vroeg een geschreven 'bevel tot aanvang der werken', dat was er niet omdat de pastorie naar bestaande plannen werd gebouwd, zonder toezicht van een architect. De pastoor werd opzichter, hield de boekhouding en was 'kassier'. Op 28 september was er door de levering van steen, hout, kalk en uurlonen een deficit van 12.600 BEF en vond de eerwaarde dat het tijd was om de tweede schijf aan te vragen. Van het verdere verloop der werken zijn geen verslagen voorhanden.

Bornem moet zijn ambitie bijsturen met een iets minder hoog belfort

De werken aan het Bornemse nieuwe gemeentehuis waren stilgelegd bij de inval der Duitsers. Tijdens de oorlog werden enkel instandhoudingwerken aan het dak uitgevoerd en het dak werd met bitumenpapier afgedekt. Na de oorlog hoopte de gemeente op hulp van de 'Verwoeste Gewesten' omdat door oorlogsomstandigheden de bouw was gestaakt en een deel van het geleende geld, voorzien voor de afwerking, was gebruikt voor andere dringende noodzakelijkheden. De gemeente had 90.480 BEF geleend en hield daar nog iets meer dan 41.000 BEF van over. Maar in de lening was ook het nieuwe meubilair voorzien. De bouwwerken zelf waren geschat op 72.980 BEF en nu werd de kostprijs voor de voltooiing geraamd op 161.000 BEF. De Hoge Commissaris begreep dat de oorlogstoestand onrechtstreeks de oorzaak was van het uitstel en hij wou een toelage geven van 20.000 BEF, maar verklaarde dat in normale omstandigheden de staat hier geen tussenkomst voorzag. De provincieraad vaagde echter het aanbod van de commissaris van tafel, zodat Bornem op geen enkele toelage voor oorlogsschade kon rekenen. Bornem had ook nog een ander gebouw af te werken. De twee klassen van de gemeenteschool waren maar half opgebouwd. Hier ook moest men rekening houden met dezelfde hogere kosten, net als bij het gemeentehuis.

*Door de inval van de Duitsers was de bouw van de toren onderbroken
(©Archief Abdij Bornem)*

De plannen van het nieuwe gemeentehuis. De Eerste Wereldoorlog onderbrak de bouw en na de oorlog was er geen geld meer voor de belfortoren. (©Algemeen Rijksarchief Brussel -Verwoeste gewesten)

Er mocht geen tijd verloren gaan, de winter stond voor de deur en het dak was niet meer waterdicht. Tijdens de oorlog was de houten dakbedekking met bitumenpapier beschermd. Architect Careels werd gevraagd een nieuw bestek op te maken en punten te zoeken waar kon op bespaard worden. Alleen de toren moest nog worden opgebouwd. Die werd uit noodzaak een stuk eenvoudiger en lager.

Voor de twee klassen van de gemeenteschool had de staat in juni 1916 een toelage van 2.206 BEF toegekend. De vermoedelijke kostprijs voor het afwerken was wel 54.899 BEF. En dan te weten dat die kost voor augustus 1914 amper 13.000 BEF bedroeg. Hier wou de staat 1/3^e van de kosten voor haar rekening nemen, het resterende bedrag was ten laste van de gemeente. De gemeente had geen keuze, want nu bevolkten 235 leerlingen de vier klassen. In de hoogste klas zaten 48 leerlingen, de andere klassen waren volgepropt met 55, 62 en 70 leerlingen.

De kerk van Mariekerke

Architect: Gustaaf Careels - Lier.
Opzichter: Leclercq - Kapelle-op-den-Bos.
Bedrag voorlopige herstelling: 7.668 BEF
Schade aan kerk en toren: 55.814 BEF
Schade aan vaste meubelen: 65.612 BEF (waarde 1914)
Aanbesteding: 400.000 BEF
Datum van toewijzing: 30 augustus 1924
Gebouwd door: Gebroeders Bruxelman - Ledeberg
Aanvang der werken: 20 februari 1925
Afgewerkt: 29 december 1925 (zonder schilderwerken)

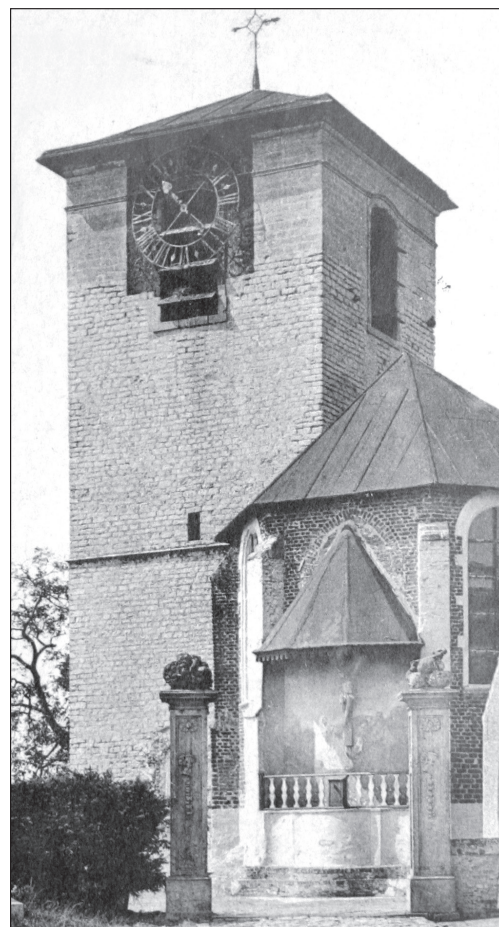
Een zicht op de Mariakerkse Scheldeoever in 1915 (Verzameling Raymond Bongaerts)

Pas in januari 1924 werden de eerste stappen gezet voor de heropbouw van de verwoeste kerk. Op 24 januari kwam hoofdingenieur Deloof van de provincie, architect Gustaaf Careels en de heer De Bosscher van de dienst 'Verwoeste Gewesten' op werkbezoek naar Mariekerke. In zijn verslag gaf de hoofdingenieur zijn visie op de bestaande toestand en de mogelijkheden. Hij zag een totaal uitgebrande kerk, waarvan enkel de muren nog recht stonden, maar ook beschadigd waren. De oorspronkelijke vloertegels waren vervangen door een betonvloer. Hij stelde als oplossing voor de kerk te herstellen in haar vroegere toestand, maar op vraag van pastoor Landuyt te verlengen met zes meter. Achteraf zou dan een nieuwe aanbesteding kunnen worden gedaan voor de herplaatsing van de kunstmeubelen. Architect Careels zag liever een volledig nieuwe kerk, maar kreeg geen steun. Gemeentebestuur, kerkfabriek en 'Verwoeste Gewesten' kwamen tot één conclusie. De vergroting van de kerk zou verwezenlijkt worden door toevoeging van twee dwarsbeuken aan de westvleugel. Tevens moesten twee zijingangen de toegang tot de kerk vergemakkelijken. Tegen één van deze ingangen kwam een doopkapel. De binnenpijlers dienden vervangen door nieuwe zuilen en een sacristie moest worden aangebouwd. Het hoogkoor zou mogelijk hersteld worden in de oude staat en stijl. Met al deze gegevens kon architect Careels aan de slag. Op 28 maart 1924 was hij klaar met zijn plannen en het bestek en op 10 april werd een vergadering belegd in het Mariakerkse gemeentehuis zodat de gemeentelijke mandatarissen de plannen konden inkijken en hun opmerkingen formuleren. Daarna moesten de plannen nog ter goedkeuring naar de Bestendige Deputatie, de provinciale commissie en de Koninklijke Commissie voor Monumenten.

De raming van de kosten bedroeg voor de herstelling 55.900 BEF en voor de vergroting 28.000 BEF. Omdat de berekeningen van de Rechtbank van Oorlogsschade werden berekend op de waardebeoordeling der kerk in 1914 hield dat in dat de schade niet volledig door de dienst der Verwoeste Gewesten kon worden gedekt. De dienst stelde dat zij de kosten van de heropbouw op zich zou nemen, maar de vergrotingswerken kwamen volledig ten laste van de gemeente. In een brief van 8 mei 1924 van ingenieur Deloof aan pastoor Landuyt meldde deze dat de goedgekeurde plannen door de gemeente waren teruggestuurd, vergezeld van een nota dat de gemeentekas niet toeliet om een deel der kosten op zich te nemen. Deloof gaf de pastoor de raad om te besparen op het nog te plaatsen kerkmeubilair. Op 28 augustus 1924 werden de werken voor de heropbouw toegewezen aan de gebroeders Bruxelman uit Ledeberg voor 400.000 BEF. Dit gebeurde tijdens een speciale zitting van de kerkfabriek, waar ook beslist werd dat om de kosten te drukken verzaakt werd aan een deel van het vaste kerkmeubilair.⁴ De toewijzing werd twee dagen later door de gemeenteraad goedgekeurd.⁵

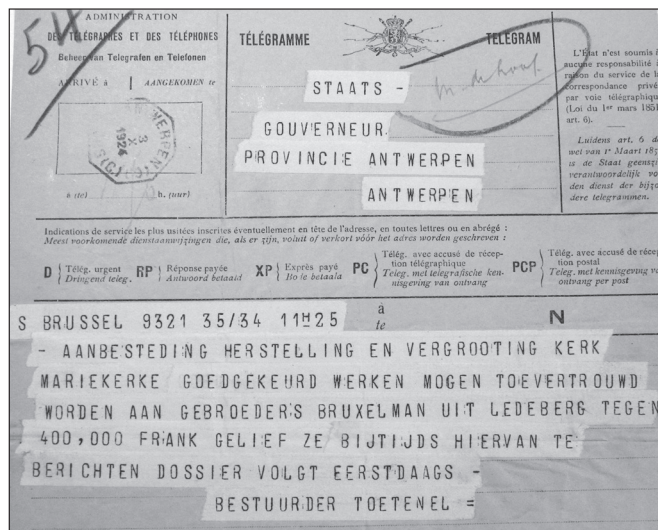
⁴ In de kerkfabriek zetelden toen: Alois Pauwels, Alfons Blommaert, Jan Haegendorens, Cesar Van de Vreken, Petrus Croket en de pastoor.

⁵ Samenstelling gemeenteraad: Burgemeester Frans Croket, schepenen Vergauwen en Blommaert, gemeenteraadsleden Stevens, Daelemans, Rochtus, Borremans en secretaris Heymans.

De voorlopige herstelling van de kerk gebeurde door de gebrs. Daelemans uit Sint-Amands (Verzameling Harry Van Lent)

De hoogdringende kosten tussen 1914 en 1916 bedroegen 7.668 BEF. Dat bedrag hoopte de kerkfabriek nog te recupereren om te kunnen gebruiken bij de heropbouw. Begin februari 1925 was de firma Bruxelman nog niet begonnen met de werken. Dit kwam door de strenge winter en gebeurde in samenspraak met de pastoor die de opgekafeerde kerk nog gebruikte voor de misdiensten. Op 20 februari 1925 werden de werken opgestart. De aannemer had 225 werkdagen om de klus te klaren. Volgens het lastenboek moest een opening worden gekapt in de oude toren, die toegang moest geven tot het doksaal. Bij het kappen stootte men op een oude boog in het metselwerk, welk duidde op een vroegere doorgang naar de kerk. Het betrof een opening van 2,80 m op 2,40 m. De gebroeders Bruxelman hadden het pleisterwerk uitbesteed aan een zekere Breton. Deze volgde niet de aanwijzingen van het lastenboek en bracht een nieuwe laag pleister aan bovenop de bestaande. Algemeen bestuurder Demuer stuurde op 11 september een telegram om de pleisterwerken onmiddellijk te stoppen. Ingenieur Deloof ging ter plaatse en liet een deel der werken herdoen, zeer tegen de zin van Breton. Op 28 september berichtte de pastoor dat Breton volhardde in de boosheid en de oude muren slechts hier en daar en zeer ondiep door hem werden afgekapt. Op 2 oktober was architect Careels een kijkje op de werken gaan nemen en hij stelde vast dat een gedeelte van de oude muren was afgekapt. Maar wat hem meer stoorde was dat de stukadoor de oude bezetting hergebruikte en er wit zand en gemalen kalk aan toevoegde. Voor aannemer Bruxelman was de maat vol en hij zette Breton aan de deur. Dat hield in dat de kerk niet afgewerkt was op de voorziene 17^e december, maar pas op 29 december 1925. Dan was het wachten tot de pleister was opgedroogd voor de schilderwerken konden beginnen. Normaal zou Torfs uit Lier de schildering uitvoeren met inbegrip van muurschilderingen voor de prijs van 9.850 BEF, maar de kerkfabriek wou liever voorrang geven aan de aankoop van kerkmeubilair en wachten met de schildering. De

De toewijzing van de werken aan de Gebrs. Bruxelman (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

De kerk werd voorlopig hersteld zodat misvieringen mogelijk waren (Verzameling Harry Van Lent)

schilderwerken gebeurden pas in juni 1933 door de broers Jozef en Jean Van Geert uit Mariekerke.

Voor de afhandeling van de schade aan het kerkmeubilair en de kunstschaten werd uitgegaan van het feit dat Mariekerke geen aangenomen gemeente was. Hierbij bepaalde de staatscommissaris te Mechelen de waarde van de verwoeste stukken. Hij stelde architect Careels aan als schatter. Deze liet zich bijstaan door pastoor, koster en kerkraad om een duidelijk beeld te krijgen van de verdwenen stukken. Gelukkig kon hij ook beroep doen op de in 1912 opgestelde inventaris van het Comité van Monumenten. Zij beschikten over foto's en hadden bij de meeste voorwerpen een kunstwaarde bepaald. Het feit dat de commissaris de waarde bepaalde, betekende dat er geen rekening werd gehouden met de eigenlijke kunstwaarde en dat alleen de materiële waarde werd vergoed. Architect Careels maakte wel een zeer gedetailleerde lijst van de verdwenen kunstvoorwerpen en kerkmeubilair, voor een totaalbedrag van 98.932 BEF.⁶ De kunstwaarde bepaalde hij op 197.864 BEF. Van de heropbouw restte nog een bedrag van 29.039 BEF, onder andere door het uitstel van de schilderwerken. Dit bedrag werd gebruikt als basis voor de aanbesteding van het vaste kerkmeubilair. Gustaaf Careels had een bestek van vaste 'meubelen' opgemaakt, waaruit kon gekozen worden: hoogaltaar 11.500 BEF; zijaltaar 2x 5.750 BEF; communiebank 8.000 BEF; preekstoel 16.000 BEF; biechtstoelen 2x 5.000 BEF; doopvont 5.000 BEF; klerkast 4.000 BEF; torenuurwerk 8.000 BEF; 3 klokken 15.585 BEF; kerkorgel 42.300 BEF. In de ver-

⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste Gewesten T267-9724 en 9725

slagen lezen we dat er een conflict ontstond tussen het gemeentebestuur en pastoor Landuyt en waarschijnlijk ging het over die 'keuzes maken'. Het totaalbedrag van de lijst bedroeg immers 143.885 BEF. De som voor overige meubelen, liturgisch vaatwerk, enz. moest de gemeente, omdat ze niet was aangenomen, indienen bij de Rechtbank voor Oorlogsschade. In de dossiers van Oorlogsschade vond ik noch gemeente noch kerkfabriek van Mariekerke terug. De rechtbank in Mechelen zetelde trouwens ook maar tot augustus 1925.

Gedenksteen van de werken uit 1925 (Eigen foto)

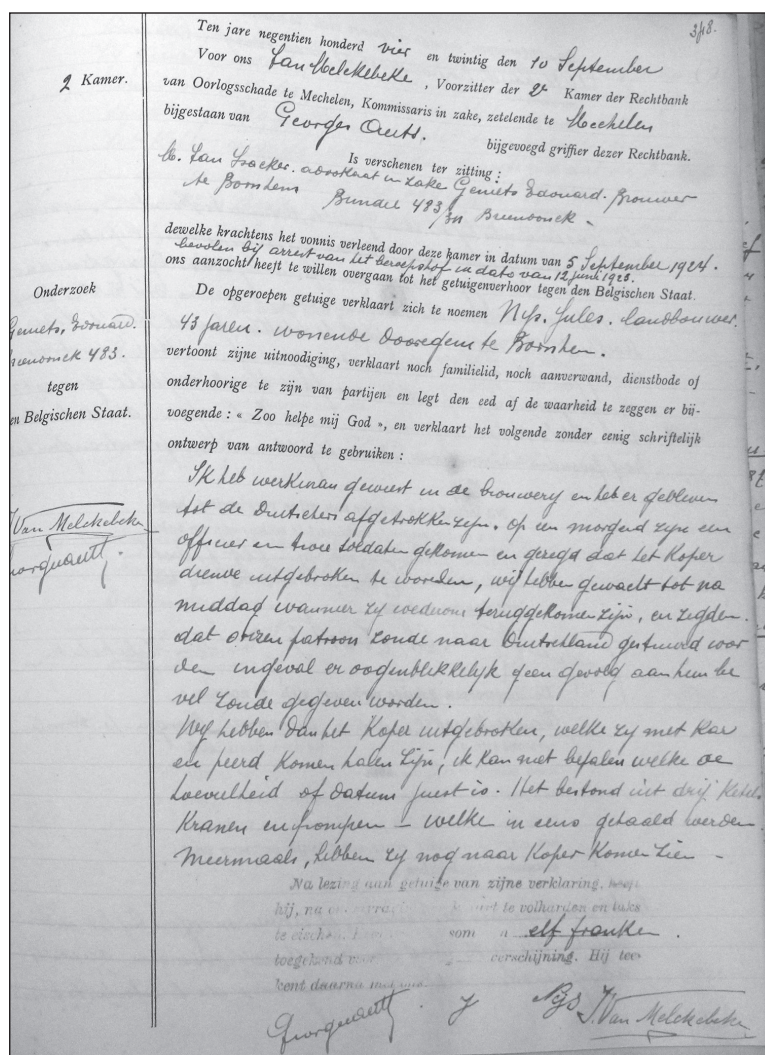
Rechtbank van Oorlogsschade

Lang twijfelde ik om een zoektocht te beginnen in de dossiers van Oorlogsschade. Zevenenvertig dikke joekels van verslagenboeken, samen goed voor vijf meter archief. Geen vaste werkmethode en geen klapper, dus alles blad per blad na te kijken. Geholpen door Willy Meersman, de Liezelse Lippelonaar van heemkring Linsella, hebben we er ons doorgeworsteld. Achteraf bekeken zijn de dossiers een zeer interessante bron voor onze streekgeschiedenis. Bij de schade aan bedrijven wordt bijvoorbeeld een duidelijke beschrijving gegeven van de onderneming, binnen en buiten. Voor de verwoeste huizen wordt ook zeer dikwijls een duidelijke beschrijving bijgevoegd. De dossiers van de Rechtbank voor Oorlogsschade bevatten een aantal merkwaardige dossiers, die we jullie niet willen onthouden.

De zittingen van deze bijzondere rechtbank werden in meerdere gemeenten van het arrondissement gehouden. Op deze manier kwam de rechtbank naar de mensen toe in plaats van andersom. Er waren al vergaderingen georganiseerd waar werd duidelijk gemaakt wie wat kon aanvragen en hoe. Voor dat laatste werden zittingen gehouden waar de gemeentefunctionarissen de formulieren voor de rechthebbenden invulden. Die moesten dan enkel hun handtekening plaatsen. De dossiers gingen vervolgens naar de staatssecretaris. Had hij voldoende gegevens dan kon hij zijn besluit aan de voorzitter van de Rechtbank overmaken. Zo niet was het aan de aanvrager om bijkomende inlichtingen te verschaffen. Tegen de uitspraak van de rechter was beroep mogelijk. Het proces begon dan terug opnieuw.

De eerste zitting vond plaats op 26 augustus 1919 te Bornem. Slechts één dossier stond op de lijst, dat van burgemeester-brouwer Philemon Cammaert. Zijn dossier bevatte gedetailleerde kostenberekeningen van ingenieur-brouwer Wouters, van Schilders voor de schilderwerken en van aannemer De Wit voor het herstellen van de schade. Cammaerts eis bedroeg 40.000 BEF. Die werd hem ook toegekend in schijven van 10.000 BEF.

Na verloop van tijd lieten meer en meer aanvragers zich bijstaan door een advocaat en onmiddellijk zag je de bedragen stijgen. Er werd tevens een nieuwe vorm van oorlogsschade ingevoerd. Voor zij die hun woonst hadden verloren, werd het gemis van die 'thuis' gedurende vier jaar in rekening gebracht. Ook de opgeëiste werklozen vind je terug in de dossiers. Zij hadden recht op

Aanvraag van brouwerij Geniets uit Bornem voor terugbetaling van de opgeëiste koperen brouwketels (©Rijksarchief Antwerpen)

een som van 50 BEF per volledige termijn van drie maanden in Duitsland. Er werd wel onderzocht of de aanvrager na een eerste opeising niet vrijwillig terugkeerde. In dat geval werd de aanvraag doorstreept en werd een 0 als eindbedrag ingevuld. Leopold Michiels (1897-1919) uit Ruisbroek-Sauvegarde keerde vrijwillig terug nadat hij een eerste keer was opgeëist. Hij kwam ziek terug en stierf op 1 september 1919. Zijn vader had een aanvraag voor schadevergoeding ingediend, maar deze werd zonder meer geklasseerd. Zijn dorpsgenoot Jozef De Smedt was eveneens opgeëist en stierf enkele maanden na zijn terugkeer op 15 oktober 1919. Zijn familie kon rekenen op een som van 947 BEF gedurende twee jaar. Jan Goiris, visleurder uit Mariekerke, kwam ziek terug na zijn opeising en bleef werkonbekwaam tot bij zijn dood in 1922. Hij kreeg echter geen vergoeding, omdat werd vastgesteld dat hij bij zijn vertrek al aan 'longtering' leed. Zijn dood was dus niet noodzakelijk het gevolg van zijn verplichte tewerkstelling.

Ook de burgerlijke oorlogsslachtoffers probeerden langs deze weg een financiële tegemoetkoming te krijgen. De kinderen en de weduwe van Karel Colinet uit Breendonk, door de Duitsers bij de inval in Breendonk neergeschoten, kregen een jaarlijkse vergoeding. De weduwe kreeg 800 BEF per jaar toegewezen en de twee kinderen elk 300 BEF tot hun 16 jaar. Maria De Boodt uit Sint-Amands werd neergeschoten door de Duitse troepen. Zij werd vertegenwoordigd door haar zoon Schellekens. Zijn vraag werd om onduidelijke redenen niet aanvaard en hij kreeg bijgevolg geen vergoeding. Ook de vader van Isidore Hielegems uit Sint-Amands deed vruchteloos beroep op steun. Zijn zoon was gevlucht voor de opeising, maar was tijdens zijn vlucht ziek geworden en gestorven op oudjaar 1918. De vlucht was niet bewezen als doodsoorzaak, dus geen vergoeding. Deurwaarder Adolf Baeté uit Puurs had voor zijn vlucht naar Holland een doos met Chinese waardepapieren in de grond verstoppt. Bij zijn terugkeer bleek het vocht de broze papieren te hebben vernield. De rechter kon niet ingaan op zijn vraag voor vergoeding. Ook Theofiel Van Hemelrijck uit Mariekerke kwam van een kale reis terug. Zijn zoon was in hun huis aan de Paardenstraat aan het werk toen hij zwaar werd gekwetst bij een instorting. Het huis was drie maanden voordien gebombardeerd. Een vergoeding kon niet omdat dit een onrechtstreeks gevolg was. Kleermaker Jozef Strobbe uit Mariekerke woonde in de Kouterstraat toen de omgeving van de kerk zwaar werd gebombardeerd. Zijn dochtertje van zes had nadien last van de vallende ziekte. Dat was volgens de kleermaker een gevolg van een bom die vlakbij hun huis ontplofte. Ook zijn vraag kon niet worden weerhouden. Ook vijftien streekgenoten welke om verschillende redenen in de gevangenis belandden, deden een aanvraag voor een vergoeding. Al deze dossiers werden naar latere datum verschoven en zijn door de wet op de 'privacy' nog niet in te kijken. Twintig Klein-Brabantse soldaten van de lichtung 1918 werden in de Franse opleidingskampen van hun burgerkledij beroofd. Zij dienden daarom allemaal een eis van 98 BEF in. In deze dossiers verklaarde de rechtbank zich onbevoegd. Soms waren er onbegrijpbare en zelfs onmenselijke beslissingen. Burgemeester-molenaar Jozef De Block uit Tisselt werd laf vermoord door de Duitse troepen. De kinderen waren allen uit huis en zijn weduwe Joanna Van Gijsegem trok terug in bij haar vader, de koster van Ruisbroek. Waarschijnlijk zag zij het nut van haar leven niet meer in en op 12 april 1914 vond men haar in het kanaal. De kinderen De Block rekenden op een compensatie, maar hun eis werd afgewimpeld omdat de burgemeester 74 jaar was, er geen geneeskundige zorgen en dus geen kosten waren geweest en omdat de kinderen meerderjarig waren.

De vergoedingen voor de heropbouw van de woningen en hoeven liepen erg uit elkaar. De eerste zittingen verliepen allemaal zonder advocaat. Er was toen een constante van circa 10.000 BEF voor een woning en 15.000 BEF voor een hoeve. Vanaf een bepaald moment drongen advocaten zich op in het debat. Vreemd genoeg was het telkens dezelfde advocaat die tussenbeide kwam op dezelfde dag. Het valt op dat met hun tussenkomst een extra eis aan de dossiers werd toegevoegd: genotontzegging gedurende vijf jaar door het niet kunnen gebruiken van woning of hoeve. De som was erg variabel tussen 250 en 2.500 BEF en was in verhouding met de woning en het morele leed. Het hoogste bedrag vonden we bij Frans Hermans, landbouwer uit de Puurse Nieuwstraat. Hij had een som van 35.000 BEF gevraagd voor zijn vernielde hoeve, maar moest zich tevreden stellen met 12.481 BEF. Dat terwijl zijn woning in 1914 en in 1918 werd beschadigd. Hij kreeg nog een genotontzegging van 2.496 BEF. Er waren er nog die teleurgesteld de rechtszaal verlieten. Pieter Van Causbroeck woonde aan de Rijweg in Breendonk. Zijn vier werkmanshuisjes waren met de grond gelijk gemaakt. Hij hoopte op een schadevergoeding van 123.905 BEF, maar moest het met de helft doen. Gelukkig waren dat uitzonderingen, de meerderheid van de aanvragers kreeg een stuk meer dan gevraagd.

Fotografische reconstructie van de Pandgatmolen te Oppuurs van de familie Verbruggen

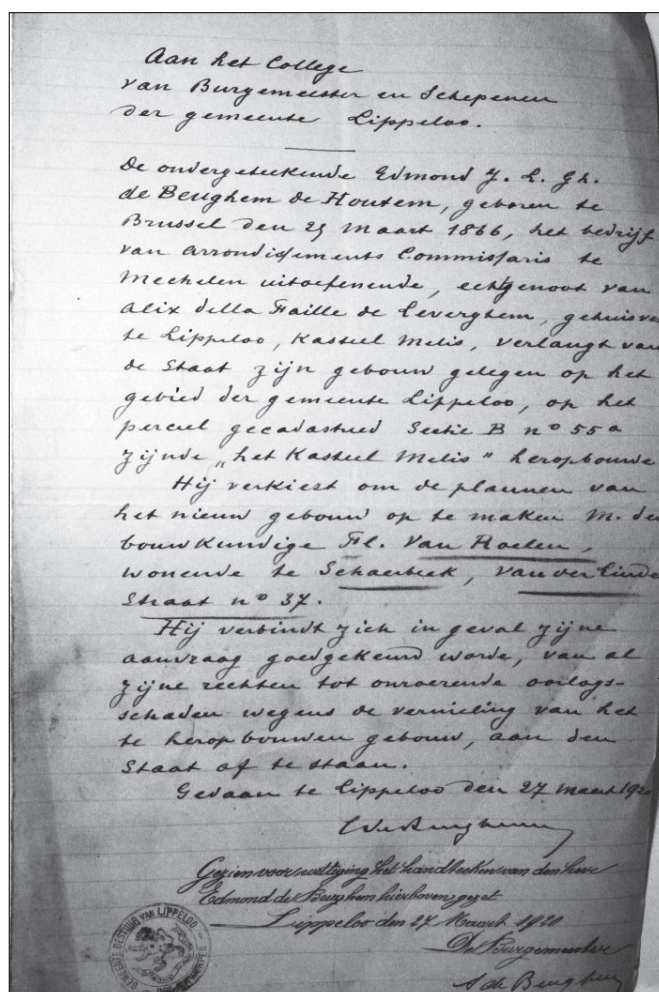
Voor de getroffen gezinnen die een dringende behoefte aan geld hadden, werd een herbelegging ingevoerd, Dit was een voorschot op de toegezegde vergoeding. Het bedrag mocht niet groter zijn dan de waarde van het huis in 1914 en verondersteld werd dat het geld gebruikt ging worden om het huis op dezelfde plaats te herbouwen. Petrus Van Den Branden uit Liezele had het geld echter gebruikt om in de Puurse Violetstraat een nieuwe woning op te richten. Hij moest zijn verkregen vergoeding van 23.847 BEF, vermeerderd met de intresten, terugbetalen. De acht minderjarige kinderen van Petrus Daelemans (+1915) en Maria Van Den Bergh (+1902) uit Puurs hadden de hoeve van hun ouders niet herbouwd. Op dezelfde plaats bouwden zij twee werkmanswoningen. Zij dienden 9.018 BEF terug te storten. De stoommaalterij Mertens uit Londerzeel verkocht haar gedemonteerde stoommachine 'Bolinckx' aan de maalterij Verbruggen uit Oppuurs. Zij hadden hun windmolen in de vlammen zien opgaan en wilden deze vervangen door een stoommachine. Zij kregen hiervoor een toelage van 171.056 BEF.

Klein-Brabant verloor op enkele weken tijd een belangrijk deel van zijn bouwkundig erfgoed zoals kastelen en hoven. Verschillende werden niet meer opgebouwd en andere werden herbouwd in een totaal andere stijl. Lippelo zag zijn twee kastelen verwoesten. Terwijl burggraaf-burgemeester de Beughem in Engeland verbleef, werd zijn landgoed bestookt vanuit het fort van Bornem. Het moet gezegd dat de artillerie op de forten zeer precies werkte. Alleen het hof te Melis werd geraakt, de bijgebouwen bleven intact. De schoten vielen nadat een verkenners had gemeld dat Duitsers het kasteel hadden ingenomen. Een uurtje later berichtte diezelfde verkenners dat hij zich had gebaseerd op gesprekken met een inwoner en die bleken niet waarheidsgetrouw te zijn. Er waren geen Duitsers op het kasteel. Zijn info kwam te laat, de schoten waren gelost en met 'succes'.

Burgemeester de Beughem bezorgde op 27 maart 1920 een brief aan het schepencollege waarin hij verklaarde afstand te doen van een vergoeding voor oorlogsschade, als hij zelf zijn architect kon kiezen: Van Haelen uit Schaarbeek. In de dossiers van de Rechtbank voor Oorlogsschade vonden we de dossiers van zijn aanvraag terug. Aan het kasteel was een melkerij, boerderij en een grote kippenkwekerij gevestigd. Die werden in detail uitgewerkt. Waarschijnlijk had burggraaf de Beughem als arrondissementscommissaris ook opgemerkt hoe bedrijven, dankzij hun advocaten, zich verrijkten en veelal met een financiële boost versterkt en vergroot heropstartten. Maar ook de heropbouw van het kasteel en de kosten van de architect werden ingebracht, samen 1.083.028 BEF.

Dat is echter nog niets in vergelijking met 'La société Anonyme Ancien Etablissements Louis Denaeyer' te Willebroek. Zij rijfden iets minder dan vier miljoen oude Belgische franken (3.978.668 BEF) binnen. De bedrijfsverliezen werden in 88 items opgedeeld. Verliezen in Ougrée, Bastogne, Gerimont, St. Marie, Longvilly, fabriek in Namen, fabriek in Theu en ook het kasteel Vijverbos van de directeur met aanliggend park. De weduwe Denaeyer bewoonde het kasteel en diende eveneens een schadedossier in. Hoeft het gezegd dat het bedrijf na de wereldoorlog een enorme groei kende. We moeten ook toegeven dat het geld heel goed was benut, het bedrijf floreerde en ook Willebroek groeide. Louis Denaeyer was op alle gebied vooruit op zijn tijd. Van zijn werklieden maakte hij kleine aandeelhouders, hij startte voor zijn werknemers een kinderopvang, bouwde werkmanswoningen, zorgde voor een eigen ziekteverzekering en na zijn dood richtte zijn weduwe een gasthuis op.

Anders was het met het chemisch bedrijf SAPFIA (S.A. Pour Favoriser l'industrie Agricole) op de Kouter te Sint-Amands. Zij vroegen 3.265.000 BEF en kregen 500.000 BEF. Een waarnemer had een verslag gemaakt van de verbou-

Brief van arrondissementscommissaris-burggraaf de Beughem waarin hij afstand deed van alle subsidies in ruil voor een eigen architect (Gemeenteraadsverslagen Lippelo)

wingen. Zo was het gebouw vroeger in hout opgetrokken en nu in beton, de magazijnruimte was ook veel hoger dan voordien. Voor de oorlog had het bedrijf 60 sulfaatovens, nu waren het er 11, terwijl er nog 11 werden geïnstalleerd. De 22 ovens hadden dezelfde capaciteit als de 60 ovens in 1914. De herbouwingen vielen veel groter uit dan de gebouwen voorheen.

De leerlooierij 'La Société Anonyme Tannerie et Corroierie de St.-Amand lez Puers' eveneens op de Kouter had veel te lijden van beschietingen, maar ook van inkwartiering. Zij diende een eis in van 869.989 BEF. De 'Tannerie' moest met 441.697 BEF tevreden zijn.⁷

Tot slot nog kort de brouwerijen. Emiel Van Milders van brouwerij De Ster te Liezele was overleden en de familie wilde een nieuwe brouwerij oprichten in Geel. Zij kon daar een bestaande kopen voor de prijs van 657.000 BEF. Via de oorlogsschade kon zij 448.185 BEF maken van haar terreinen in Liezele en drie huizen. Concurrent en buur, brouwerij Van Assche, incasseerde 408.029 BEF. Zij kregen de toelating om het geld van een hoeve in Oppuurs te gebruiken voor een woning in Liezele. Brouwerij Van Hoomissen in de Schuttershofstraat te Puurs kreeg 66.405 BEF voor haar geleden schade. In 1927 zou zoon Gonzalez stoppen met de brouwerij en een lampenbedrijf opstarten. Brouwerij De Pik van de familie Geniets in Bornem kon in beroep de gevorderde schade een tikkeltje opdrijven tot 43.951 BEF.

De meeste eigenaars van verwoeste woningen hadden een onderkomen gevonden bij vrienden, familie en opvanggezinnen in de streek. Een aantal keerde terug na de val van Antwerpen en trachtte met restanten van de afbraak een voorlopige beschutting in elkaar te boksen, met de winter voor de deur geen gemakkelijke klus. Voor een definitieve bouwtoelating was het echter wachten, in de eerste plaats naar de nieuwe rooilijnplannen. Er was bovendien de onzekere toestand tijdens de Duitse bezetting. Betreffende de krijgsdienstbaarheden rond de forten wist geen enkele instantie wat moest of mocht. Geen wonder dat er van heropbouw weinig sprake was. De meeste inwoners van vernielde huizen bleven gedurende vier jaar op hun opvangadres.

Eens de vreugde van wapenstilstand en de bijhorende vredefeesten achter de rug waren, wilde men aan de slag. Vier jaar wachten was lang genoeg geweest, zowel voor de gedupeerden als voor de gastgezinnen. Toen volgde al snel de ontnuchtering. De rooilijnplannen, waarover een wet was gestemd net voor de inval van de Duitsers, waren voor geen enkele gemeente afgewerkt. Alleen de provincie was met het grootste gedeelte van haar 'provinciebanen' klaar. Het duurde echter tot het voorjaar van 1920 voor die plannen op het terrein in praktijk konden worden gebracht. Hier en daar had toch al iemand met of zonder toelating op de oude grondvesten voor een nieuw onderkomen gezorgd. Dat draaide doorgaans verkeerd uit omdat de rooilijn verder van de weg werd voorzien. Bouwlustigen waren trouwens verplicht een bouwaanvraag te doen bij de Bestendige Deputatie. In Bornem was het huisje van Pieter Pauwels uit de Klein Heide (Puursesteenweg) in augustus 1914 tegen

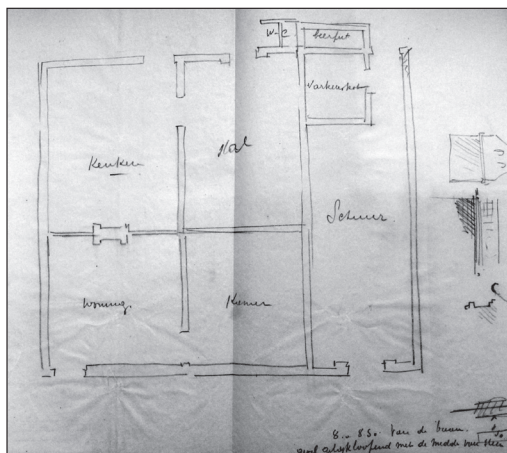
Voordracht en tentoonstelling ivm. de hoeven en landelijke woningen ( Rijksarchief Antwerpen)

⁷ Deze twee bedrijven lieten ons wel een 'vergiftig' geschenk achter: hun vervallen industriegebouwen en de vervuilde grond.

de vlakte gegaan. Tijdens de bezetting had hij in een klein stalletje op zijn eigendom onderdak gevonden voor zijn gezin, vader, moeder en twaalf kinderen. Door deze miserabele toestand had hij van Theo De Maeyer en het gemeentebestuur de toelating gekregen om op de oude grondvesten een nieuw gebouw te metselen. Zijn huisje stond immers al vijf meter van de straat verwijderd en dat oordeelde het gemeentebestuur voldoende. Op 20 juli 1919 besliste de Bestendige Deputatie dat het huisje van Pieter op acht meter van de weg moest worden gebouwd. Gezien de gezinsomstandigheden en de tussenkomst van het gemeentebestuur wilde men de toekomst afwachten. Kwam er geen verdere klacht dan kon het huisje blijven staan, vond het gemeentebestuur en anders verklaarde Pauwels zijn woonst zelf af te breken. Conducateur Moortgat was met het gloednieuwe rooilijnplan in de hand echter langs geweest en hij had de deputatie ingelicht van het 'geval Pauwels'. Uiteindelijk heeft Pieter Pauwels zijn huisje een tweede maal, drie meter naar achter herbouwd.

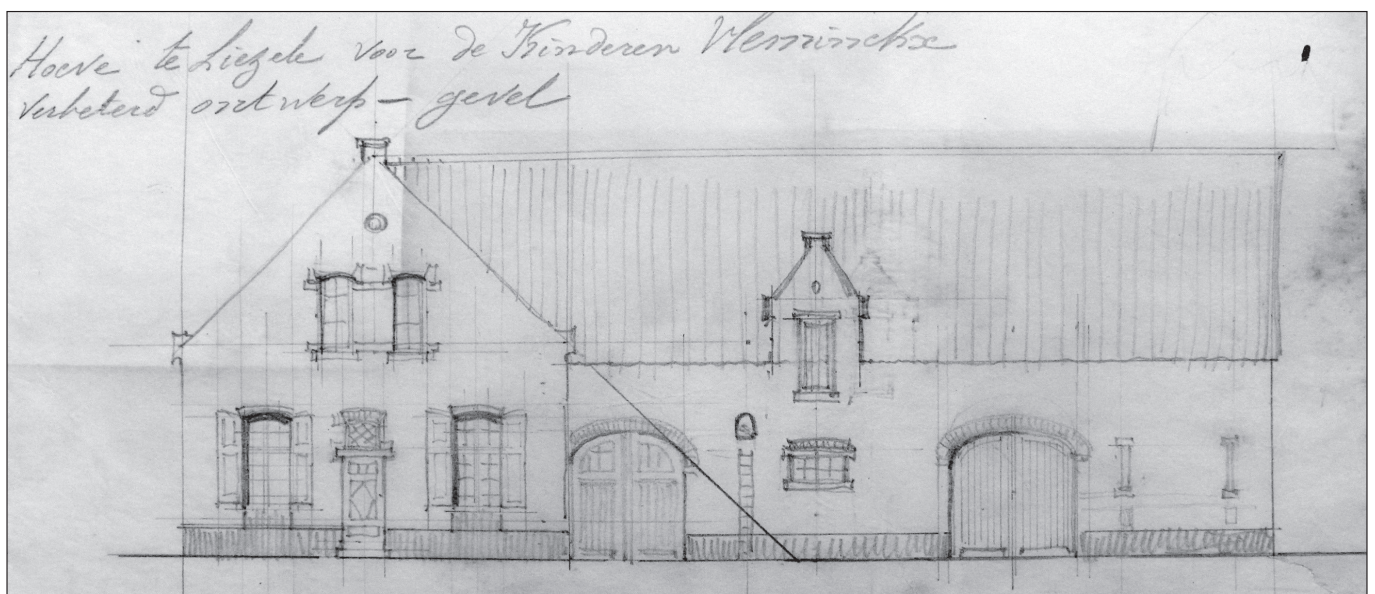

Logo van het Land- en Tuinbouwcomiteit. (©Rijksarchief Antwerpen)

Tussen de gesloopte woningen rond de forten bevonden zich veel boerderijen. Om reden van voedselschaarste vanaf 1916 oordeelde de overheid dat de landbouwers zo snel als mogelijk hun activiteiten moesten kunnen heropstarten. Zo richtte het 'Technisch bureel van de Hoevenbouw van het Land- en Tuinbouwcomiteit der Provincie Antwerpen' in het najaar van 1916 tentoonstellingen over hoeven en landelijke woningen in. Hier werden de getroffen landbouwers op de hoogte gebracht van de nieuwste technieken op het gebied van hoeven, stallen en dies meer. Landbouwingenieurs Van Elst en Van den Abeele hadden een aantal praktische raadgevingen op papier gezet en stonden ter beschikking van de getroffen landbouwers. Architect van het technisch bureel was Fernand de Montigny, de latere architect van de Liezelse kerk. In april 1917 behandelde hij de plannen van Emiel Verhoeven uit Liezele en in november van dat jaar deed Xavier De Buyser een aanvraag voor hulp bij de bouw van een hoeve.⁸ Architect de Montigny kwam naar Liezele en tekende zijn plannen. De kinderen Vleminckx deden hun vraag via secretaris Basteys in januari 1918. De secretaris stuurde een voorlopig plan en vroeg het advies van het comiteit. De Montigny stuurde in maart een totaal aangepast plan met enkele bladzijden verduidelijking. De definitieve plannen werden twee weken later naar aannemer Theo Borghijs uit Puurs verstuurd.

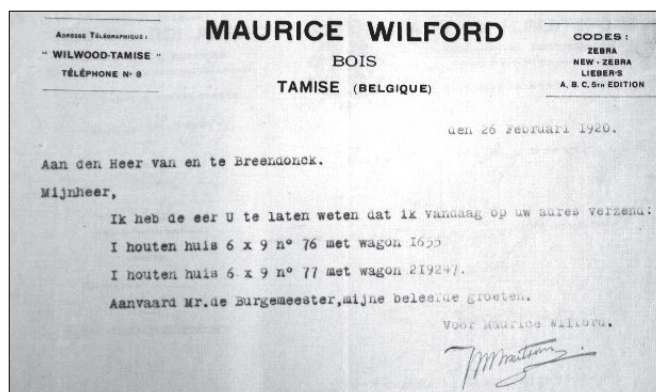
Het voorlopige plan van de kinderen Vleminckx voor de heropbouw van hun boerderij in Liezele en het verbeterd ontwerp door architect de Motigny (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste Gewesten)

⁸ De Buyser verbleef met zijn vrouw en vijf kinderen te Hingene sinds zijn hoeve te Liezele volledig was platgebrand met oogst en meubelen. Zelfs een varken en een rund bleven in de brand. Hij had enkel een koe kunnen redden.

Arrondissementscommissaris de Beughem van het Klein-Brabantse landbouwcomiteit had vragen bij de plannen van Breendonkenaren Jan Frans Gevels, Frans Eraerts, de weduwe Peeters, Jan De Maeyer en Frans Broothaerts, in het bijzonder over de verluchting van hun stallen. Uit Ruisbroek kwamen vragen voor hulp van wagenmaker Pieter Huysmans-Segers, verblijvende te Willebroek.

Wij kunnen ons moeilijk inbeelden hoe men eerst het huis van grote gezinnen platbrandde, hen vier jaar aan hun lot overliet, hun woning liet herbouwen om enkele jaren later terug te laten afbreken, alles op eigen kosten. Was men toen zo onmondig of had vier jaar bezetting de mensen zo mak gemaakt. Het was de overheid in ieder geval duidelijk dat er iets moest gedaan worden aan de woningnood in de getroffen gebieden. Op 23 september 1916 werd daartoe het 'Koning Albertfonds' in het leven geroepen. Het was de bedoeling om in de dringendste noodwendigheden te voorzien. Voor de Belgische regering was het niet dringend, want zij had andere prioriteiten en ze verbleef ook ver van het oorlogsgewoel, in het Franse Saint-Adresse. Bij de plechtige stichting van het 'Koning Albertfonds' was 10 miljoen BEF beloofd, uiteindelijk werd in februari 1919 amper 600.000 BEF gestort. Er was gehoopt via internationale liefdadigheid over de nodige fondsen te kunnen beschikken, maar dat werd een zware teleurstelling. Door voorzitter-ingenieur Zanen en secretaris-architect Moenaert van het 'Albert-Fonds' werden demonteerbare houten woningen ontworpen, twee types: van 6 x 6 m en 4 x 4 m. De uitvoering kon in februari 1919 worden opgestart en pas in mei 1919 beschikte men over de eerste vrachtwagens voor het vervoer van de noodwoningen. In Temse waren Maurice Wilford en Jos Boel – van de Boelwerf – eveneens begonnen met de constructie van demonteerbare houten barakken. Deze woningen waren iets ruimer dan de modellen van het 'Koning Albertfonds'. In Breendonk hebben zij met zekerheid de noodwoningen geleverd. Van de andere gemeenten vonden wij geen informatie. Het 'Koning Albertfonds' was vooropgesteld dat het langzaam zou uitdoven en dat was voorzien in oktober 1919. Door allerlei onvoorzienne omstandigheden stonden er op dat ogenblik nog maar 850 barakken, die gehuurd konden worden aan vastgestelde bedragen.

Maurice Wilford had zich vanaf 1918 toegelegd op het vervaardigen en vervoeren van noodwoningen (©Gemeentearchief Puurs)

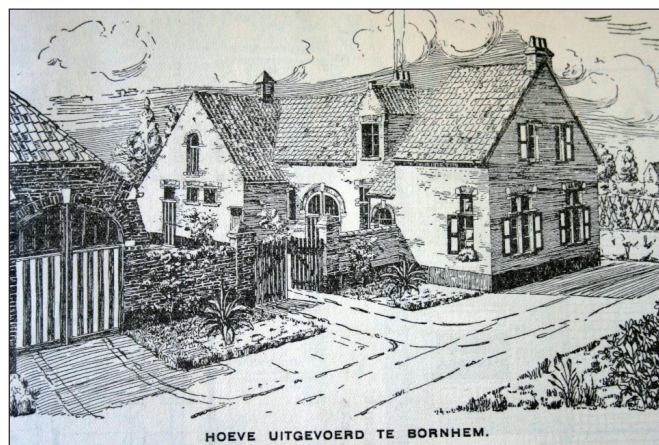
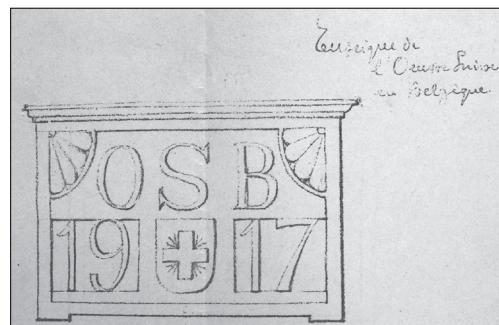

In Willebroek kwamen 142 noodwoningen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Slechts twee bleven overteind. Eén werd door de leerlingen van PTS Boom hersteld en herbouwd op de site van het Fort van Breendonk. De houten woningen waren 6 x 6 m. De resterende woning in de Gezondheidsstraat werd naar Belgische normen voorzien van bijgebouwtjes. (Foto's Hugo Lejon - Willebroek)

Samen met de dienst der 'Verwoeste Gewesten' werd in april 1919 de 'adoptiewet' in voege gebracht. Zwaar getroffen gemeenten konden zich laten 'adopter' en zij kregen dan financiële hulp voor de heropbouw van de beschadigde of verwoeste gebouwen. De gemeenten werd in ruil gevraagd om een aanlegplan en een rooilijnplan op te stellen. Alles stond onder toezicht van de Hoge Koninklijke Commissaris of de dienst 'Verwoeste Gewesten'. Voor Klein-Brabant lieten de gemeenten Breendonk, Bornem, Liezele, Mariekerke en Sint-Amands zich adopteren. Sommige gemeenten hadden hun getroffen inwoners niet zo lang in de kou laten staan en waren al gestart met eigen initiatieven. In juli 1915 werden in Bornem op grond van gravin de Marnix aan de Branstse Dreef al enkele boerenwoningen gebouwd. Aan de Nieuwe Kouterstraat, tussen de Lindestraat en de Puursesteenweg, werden de eerste houten barakken ge-

bouwd. In november 1916 kocht het gemeentebestuur van Breendonk een stuk grond van landbouwer Fierens om er 12 noodwoningen op te bouwen. In juni 1915 had het gemeentebestuur in samenwerking met het comiteit al enkele noodwoningen geplaatst. Het kreeg hierop een brief van de 'Kreisschef' dat er geen gebouwen mochten worden geplaatst binnen een straal van 1.000 meter rond de forten. In Breendonk waren de noodwoningen in gebruik tot juni 1929. Dan werden ze verkocht voor 50 of 75 BEF naargelang de grootte, af te betalen in vijf jaar.

Het neutrale Zwitserland wou daadwerkelijke hulp bieden aan de duizenden Belgen die hun woonst als gevolg van de oorlog kwijt waren geweest. Zo ontstond het 'Oeuvre Suisse en Belgique' (O.S.B.). Deze vereniging stelde zich tot doel financiële hulp te bieden bij de wederopbouw. De stichter en initiatiefnemer was architect Eugen Probst uit Zurich. De organisatie deed een beroep op de vrijgevigheid van haar burgers en neutrale geldschieters. Met het geld kreeg de begunstigde een som als gift en een aanvullende som kon worden verkregen als lening. De begunstigten werden gevraagd een witte zandstenen gedenksteen met de kenletters van de organisatie en het jaartal in hun gevel te plaatsen. In het arrondissement Mechelen werden vijftig woningen gebouwd met de steun van O.S.B. Hiervan kwamen er drie in Bornem, drie in Breendonk, drie in Liezele, een in Lippelo, drie in Puurs, een in Mariekerke, twee in Ruisbroek en een in Sint-Amands. We vragen ons wel af of deze aantallen effectief werden gebouwd. Frequent werden plannen opgesteld, maar ze werden niet allemaal uitgevoerd. De aanvragen gebeurden via afgevaardigde beheerder de Cock-de Rameyen van het 'Land- en Tuinbouwcomiteit'. De raad van beheer bestond uit 24 personen. Voor onze regio zetelden industrieel De Coninck uit Temse, ingenieur Van Zudel uit Niel, dokter Van den Abeele uit Bornem, brouwer Van Reeth uit Boom en Van de Sande uit Willebroek. Voor Bornem waren er in juni 1917 aanvragen van Van Straeten, Smet-Boeykens en Van Achter.

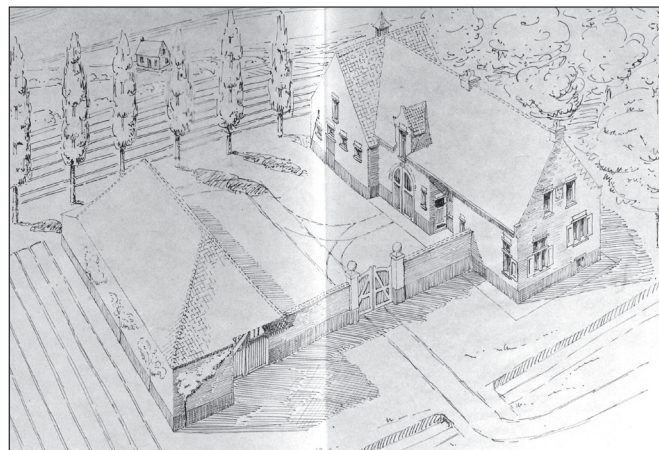

Te Bornem op het 'Hoogste' stond de modelhoeve van de Zwitserse hulpvereniging O.S.B.. Het gebouw was, op de ramen na, volledig intact, maar werd jammer genoeg twee jaar terug afgebroken. Links de hoeve enkele maanden voor de afbraak en rechts het plan ter vergelijking. (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

Tot voor enkele jaren stonden er nog twee O.S.B. woningen in Bornem, een aan de Oppuursesteenweg 5 (kadastraal E223) en een aan het Hoogste 37 (kadastraal F427). Deze laatste was een modelhoeve van de Zwitsers. In mei 2016 namen we nog nietsvermoedend foto's van het pand. De woning was nog zeer herkenbaar met de oude plannen, enkel de ramen waren in de loop van honderd jaar veranderd. Voor de wijde omgeving was het vrijwel de enige originele bebouwing inclusief de bijgebouwen met een typische 'wolfsmuil'poort. Toen we er enkele maanden later toevallig langs fietsten lag het laatste restant van de Zwitserse heropbouw hulp tegen de vlakte. De gemeentelijke bouwdienst had groen licht gegeven voor de afbraak. Een gemiste kans, want waren de ramen terug in de oorspronkelijke toestand hersteld, dan zou dat een esthetische meerwaarde aan het historisch gebouw hebben gegeven. De hoeve aan de Oppuursesteenweg is volledig verbouwd en hier is de karakteristieke witte zandsteen met het bouwjaar 1918 het enige authentieke. Van de hoeve der weduwe Livien Daelemans-Van Steen en kinderen uit de Boskant (kadastraal E300) vonden we de goedkeuring en plannen terug. De woning kwam ongeveer ter hoogte van Boskant 46. Deze woning is ofwel afgebroken of grondig verbouwd.

De verbouwde hoeve van toenmalige familie Peeters aan de Oppursesteenweg te Bornem (Eigen foto)

De woning van de weduwe Livien Daelemans-Van Steen in de Boskant te Bornem (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

In Mariekerke deed Frans Marievoet-Van Den Bossche zijn aanvraag voor een volledige heropbouw in de Omgangstraat, nu ongeveer ter hoogte van nr. 64 (kadastraal H264b). De goedkeuring van dit dossier verliep niet van een leien dakje. Deze geteisterde familie zat ook financieel aan de grond. Het comiteit twijfelde of het mogelijk was om zonder eigen middelen de som van 8.830 BEF bij elkaar te krijgen. Maar het O.S.B. vond dat het gezin moest worden geholpen. De organisatie schonk 2.000 BEF en gaf 5.000 BEF als lening, de eerste vijf jaar zonder rente. Voor het resterende bedrag, ongeveer 2.000 BEF, wou schoonbroer Mertens borg staan. Van deze woning was de ruwe vorm nog zeer herkenbaar, de stallen links hadden wel een nieuwe bestemming gekregen. Het oog boven de deur was verdwenen, maar in de zijgevel werd het behouden. Een O.S.B.-gedenksteen was aan de straatkant niet te zien.

De O.S.B.woning van Frans Marievoet-Van Den Bossche aan de Omgangstraat in Mariekerke. Links een foto genomen in april 2018 en rechts het plan. (Eigen foto; ©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

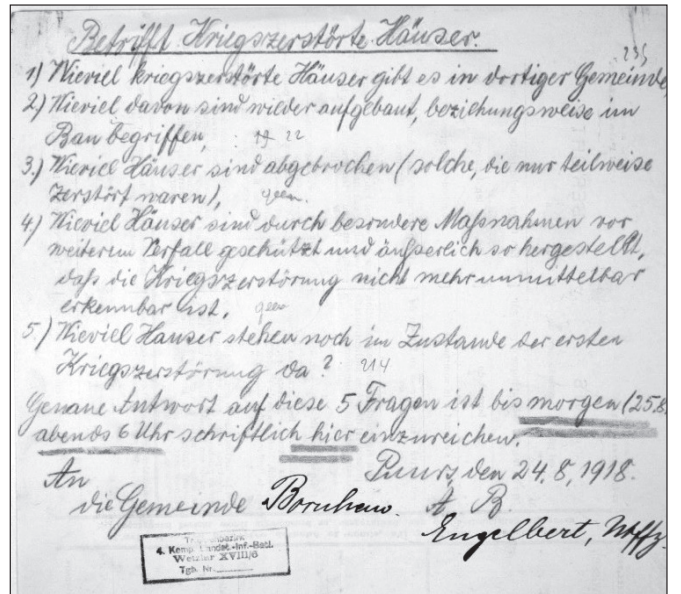
Ik heb ook hier mijn tekst moeten aanpassen, want nadat de foto pas genomen was in april, wou ik me er toch van vergewissen of er geen O.S.B.-steen met het jaartal te vinden was, desgevallend achteraan. Maar de nieuwe foto laat zien wat ik vond. Het gebouw is met de grond gelijk gemaakt en op het vrijgekomen perceel komen vijf appartementen. Weer is een relict van de Eerste Wereldoorlog verdwenen.

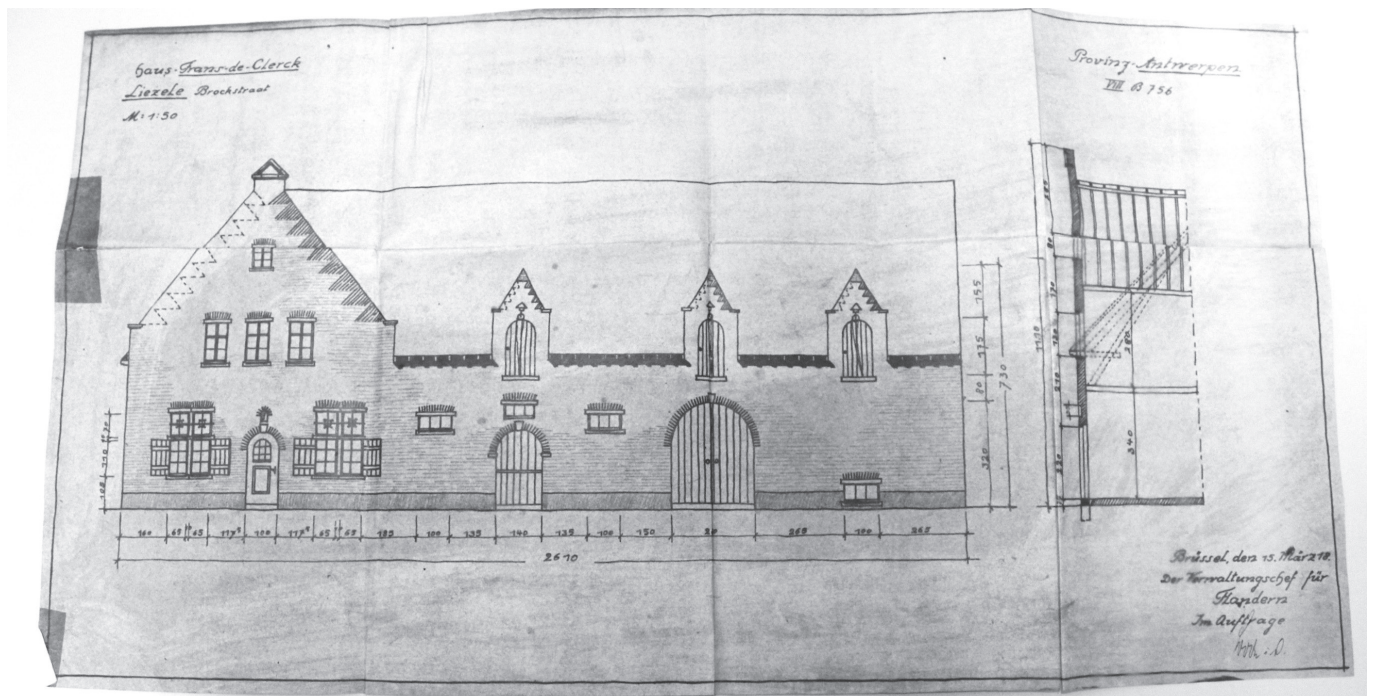
Hier stond tot voor kort een O.S.B.woning (Eigen foto)

Duitse initiatieven voor wederopbouw

Gouverneur-generaal von Bissing had een ander idee over de toekomst van België dan zijn meerderen in Duitsland. Terwijl de Duitse top België zag als een toekomstige vazalstaat – zij hadden weinig problemen met het plunderen en de deportatie van arbeiders, terwijl ook de Flamenpolitiek niet aan hen besteed was – wou von Bissing België compleet integreren in Duitsland. Hij was van mening dat de Belgen meer gebaat waren met een doordrenking van de Duitse waarden. Die waarden stonden haaks op het beeld dat de modale Belg van de invallers had – de Duitsers als barbaren, zeker ook te wijten aan de culturele vernieling van de universiteitsbibliotheek in Leuven – en Von Bissing wou daar van af. De Vlamingen hoopte hij alleszins achter zich te scharen door hen taalrechten en een universiteit te geven. Hij gaf de opdracht aan de chef van de ‘Zivilverwaltung’ von Sandt, die bevoegd was voor openbare werken, om aan de wederopbouw prioriteit te geven. Zo werd binnen het ‘Generaal-gouvernement’ een afdeling ‘Wederopbouw’ opgericht. Stedenbouwkundige Carl Rehorst, tevens schepen in Keulen, werd benoemd tot ‘hauptmann’ van de nieuwe cel ‘Wederopbouw Vlaanderen’. Zijn Keulse collega, architect ‘Oberlleutnant’ Ludwig Paffendorf, werd verantwoordelijk voor Wallonië. ‘Regierungsbaumeister’ Johannes Schüller werd in januari 1917 aangeduid voor de praktische uitvoering van de plannen. Voor de provincie Antwerpen werd ingenieur baron von Pechmann gekozen, later vervangen door Theodor Preckel. Het belangrijkste onderdeel, de financiering, kwam niet rond. De banken weigerden elke medewerking. Het duurde tot 1916 voor de Duitse begroting een bedrag van twee miljoen voorzag voor de wederopbouw, een fractie van wat nodig was. De gemeenten waren in eerste instantie niet erg opgezet met de Duitse plannen en inmenging. Anderzijds had het ‘Generaal-gouvernement’ in september 1916 een eigen ‘verordening’ voorzien, die bepaalde dat eigenaars die niet aanwezig waren of niet bereid waren mee te werken, verplicht werden de opgelegde maatregelen te aanvaarden. Deze regel werd slechts per uitzondering toegepast. In het zwaar geteisterde Kapelle-op-den-Bos was dat het geval. In principe werden de werken geleid door een Duitse architect die ook voor het ontwerp zorgde. De regel hield ook in dat de Duitsers de bouwheer benoemden en voor Kapelle-op-den-Bos werd een firma uit Hannover gevraagd. Na wapenstilstand werd de afwerking van de Duitse ruwbouwwoningen overgedragen

Vraag van de 'Ortskommandant' hoeveel huizen er in de oorlog waren vernield en hoeveel er in mei 1918 waren heropgebouwd. Voor Bornem waren er nog maar 22 herbouwd. (©Gemeentearchief Bornem)

Het plan voor de hoeve van Frans De Clerck uit Liezele opgemaakt door Duitse architecten (©Algemeen Rijksarchief Brussel - Verwoeste gewesten)

aan de dienst 'Verwoeste Gewesten'. Tot 1919 werkte architect Eugene Neutens aan de afwerking van de vele opgestarte woningen in Kapelle-op-den-Bos.

Van deze woningen is weinig herkenbaars overgebleven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden verschillende huizen in Kapelle-op-den-Bos beschadigd bij luchtaanvallen op de brug over het Zeekanaal. Door de uitbreiding van het bedrijf 'Eternit' werden nog verschillende huizen op de westelijke oever gesloopt. En ook nog in de jaren zeventig werden tijdens de kanaalwerken verscheidene huizen weggeruimd op de oostelijke kanaaloever. De huizen die nog overblijven zijn grotendeels verbouwd en men kan enkel hier en daar nog de specifieke kenmerken ontdekken, zoals de ronde boogdeuren of de speciale muurankers.

In Ruisbroek deed de weduwe Van Bosch op kerstmis 1916 een aanvraag aan de 'Kommandatur' van Willebroek om haar vernield huis, gelegen Kreweg (kadastraal C470), te mogen heropbouwen. Ze wou dat doen met Duitse hulp en de plannen bevonden zich al bij de 'Zivilkommissar' te Antwerpen. Half januari 1917 had zij nog niets ontvangen en was al aan de heropbouw begonnen. De werken werden daarop stilgelegd tot er antwoord van de 'Zivilkommissar' zou komen. Het is ons niet duidelijk of uiteindelijk werd gebouwd met Duitse steun. In Liezele liet Frans De Clercq door de Duitsers een plan opmaken voor de heropbouw van zijn platgebrande hoeve in de Broekstraat. Het plan dateerde van maart 1918, te laat om nog te kunnen verwezenlijken.

Een gevolg van de woningnood was de opkomst van de sociale bouwmaatschappijen. Zij zijn ontstaan na de stemming van de wet van 11 oktober 1919 die de oprichting regelde van de 'Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken'. In Sint-Amands werd op 21 september 1922 de maatschappij 'Zonnige Woningen' gesticht. De eerste woningen werden datzelfde jaar al in de Buisstraat en de Heidestraat gerealiseerd. Een jaar later ging in Bornem de maatschappij 'Gezellige woningen' van start. In Ruisbroek wachtte men tot na de Tweede Wereldoorlog (1951) om samen met Breendonk en Hingene een sociale bouwmaatschappij 'Eigen Woning' op poten te zetten. In 1956 pikte Puurs met de 'Regionale Bouwmaatschappij van Puurs' als laatste zijn karretje aan de Klein-Brabantse trein.⁹

Wegenis en werklozen

De oorlog was achter de rug en de economie herstelde zich heel langzaam. De fabrieken waren leeggeroofd, bedrijfsgebouwen verwoest, beheerders verbleven soms nog in hun vluchtverblijf. De werkloosheid was en bleef een probleem dat nog enkele jaren de overheid hoofdbreken zou bezorgen. In Sint-Amands had men meerdere straten en landbouwwegen die dringend dienden hersteld te worden. De Kerkhofdries moest gekasseid worden tot aan de Buisstraat en de Kuitagemstraat moest opnieuw gekasseid worden van de hoeve van Alois Van Den Bossche tot aan de grens met Buggenhout. De gemeente hoopte hier een aantal werklozen als arbeiders in te zetten en wilde hierover met aannemer Daelemans onderhandelen. In vele gemeenten was het puin van de afgebrande woningen rond de forten nog niet helemaal opgeruimd. Soms was dit de reden waarom niet met de heropbouw kon gestart worden. Daartoe werd op 14 juli 1919 een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, dat de gemeenten de mogelijkheid gaf om werklozen op te vorderen.

Ook in Liezele werden de werklozen ingeschakeld bij de openbare herstelwerken. Op 1 september 1919 richtte secretaris Basteyns van Liezele een brief aan de directie van 'Verwoeste Gewesten' met de melding dat de kleine wegen in de gemeente en de steenweg naar Lippelo erg te lijden hadden gehad van de beschietingen. De gemeente Lippelo had die toestand al aangeklaagd in een brief ondertekend door alle parochianen. Het was de bedoeling om de werken te laten uitvoeren door aannemer Daelemans uit Sint-Amands, maar in samenspraak met de aannemer zouden een tiental werklozen worden ingezet bij het ruimen van het puin. Stenen voor de herstelling van de straten waren voorradig op het fort. Alleen waren er geen geldmiddelen. De secretaris had daarom graag een voorschot ontvangen van 'Verwoeste Gewesten' en wees erop dat Liezele de enige gemeente was waar de straten nog niet waren hersteld. De dienst kwam zich ter plaatse vergewissen en oordeelde dat de weg naar Lippelo over een lengte van 2.000 m opnieuw moest worden gekasseid en tegelijk zou worden rechtgetrokken. Het werk werd met de grootste spoed begonnen opdat alles klaar zou zijn voor de winter. Dankzij de hulp van de werklozen werd dit klaargespeeld. De werklozen werden ook de volgende jaren nog mee ingeschakeld bij de wegenwerken. Op de Dries in Liezele waren zij verantwoordelijk voor de betonning van de wegen. Het resultaat is ook nu nog te bewonderen.

⁹ Momenteel zijn er verregaande gesprekken in verband met een fusie van de Klein-Brabantse huisvestingsmaatschappijen en de koopmaatschappij 'Kleine Landeigendom'. Bij deze fusie zou de nieuwe maatschappij meer dan 1.500 woningen beheren.

Leningen

Door de oorlog kregen de gemeentebesturen te kampen met financiële problemen. Op korte termijn zochten ze de oplossing in meerdere leningen bij het Gemeentekrediet of zelfs bij de eigen inwoners. Een goed voorbeeld is Hingene. In januari 1915 doet Hingene een aanvraag voor provinciale hulpelden, want het zit door zijn geldvoorraad. Teneinde de dringendste herstellingen aan wegen en gebouwen te doen, werd aan het Gemeentekrediet, waar al twee leningen liepen, een lening aangevraagd van 15.000 BEF. In april en september 1915 werden nieuwe vragen om leningen van 5.000 BEF ingediend bij het Gemeentekrediet en in december 1915 hoopte het gemeentebestuur van Hingene nog eens 10.000 BEF te mogen ontvangen van dezelfde instelling. Tegelijk werden de opcentiemen op grond en persoonlijke lasten verhoogd om de uitgaven te kunnen dekken. De laatste lening werd geweigerd. In januari 1916 werd bij de inwoners naar 'geldschietters' gezocht om de broodnodige 6.000 BEF te verwerven, nodig voor de dagelijkse behoeften, wedden en uitbetalingen van werklozen en noodlijdenden. In maart en augustus 1916 werd aan het Gemeentekrediet een nieuwe lening van 5.000 BEF gevraagd, in oktober 1916 nog eens 20.000 BEF. Een lening bij de gegoede inwoners van Hingene spijsde de kas met 40.000 BEF. De voornaamste intekenaars waren hertog d'Ursel (10.000 BEF), Emiel Augustijnen (6.500 BEF), Cesar Van Kerckhoven (5.000 BEF), Urbain Van Roy (5.000 BEF), wed. Jules Van Kerckhoven (3.000 BEF) en Emeric Seps (3.000 BEF). Of dit allemaal nog niet genoeg was, werd in de zitting van februari 1918 een nieuwe lening van 125.000 BEF aangevraagd. Deze moest dienen voor de aankoop van aardappelen en groenten, vlees en vee voor de aanmaak van volksoep, de aankoop van klederen en schoenen, kapitaal en toelagen voor het voedingscomiteit en het weldadigheidsbureel.

In de periode 1917-1918 leende Weert in meerdere leningen bij het Gemeentekrediet 18.000 BEF. Met een som van 9.000 BEF was Lippelo een bescheiden ontlener bij het Gemeentekrediet. Breendonk was tevreden met 19.100 BEF. Ook Oppuurs kwam toe met 25.000 BEF van het Gemeentekrediet. De gemeenteraadsverslagen van Mariekerke uit de oorlogsperiode ontbreken, maar in het eerste verslag, 9 mei 1920, noteerde de secretaris het totaalbedrag van geleende sommen tijdens die periode. Met 101.800 BEF aan een intrestvoet van 5,25% toch niet min voor een kleine gemeente. Sint-Amands leende tijdens de oorlog 52.000 BEF en nadien nog eens 150.000 BEF bij het Gemeentekrediet. Het gevolg was dat het Gemeentekrediet in 1916 zich verplicht zag een lening van 60 miljoen aan te gaan in Nederland aan 4%. Sint-Amands leende ook nog eens bij de inwoners: 15.000 BEF bij aannemer Jos Daelemans, de eerste drie maanden zonder intrest, daarna aan 4%; 2 keer 5.000 BEF bij landbouwer Louis Tierens aan 4%; 10.000 BEF bij landbouwer Henri De Keersmaecker.

Duvel, oorlogsbier

In 1917 was Albert Moortgat bevriend geraakt met Frans Ceulemans, controleur van accijnzen. Met een aantal notabelen uit Puurs brachten ze samen soms lange avonden door, waarbij alle onderwerpen aan bod kwamen. Tot op een keer werd gevraagd of Moortgat geen biertje kon brouwen voor het gezelschap. Hij wilde dat wel graag doen, maar was door de oorlog beperkt in grondstoffen. Hij ging dan op zoek naar een type 'scotch', een brits bier-type dat door de komst van de Engelse soldaten in België werd geïntroduceerd. De eerste proeven waren niet erg succesvol, maar na raadpleging van bevriende brouwers als Jozef Indekeu kwam er stilaan een pittig brouwsel uit de ketels. Nu moest er nog een naam worden gevonden. Een eerste naam was het VA bier, naar de voornamen van de twee brouwende broers Victor en Albert. Ook Victoria werd geopperd, want intussen waren de Duitsers het land uit gedreven. Victor Moortgat vond echter dat Duvel de naam was die de lading dekte. Uiteindelijk zou het nog tot 1940 duren vooraleer de 'Duvel' op de markt kwam. Op het succes van 'Duvel' was het nog enkele decennia wachten, maar in de brouwerij gaat men er prat op dat aan het oorspronkelijk recept niets is veranderd.

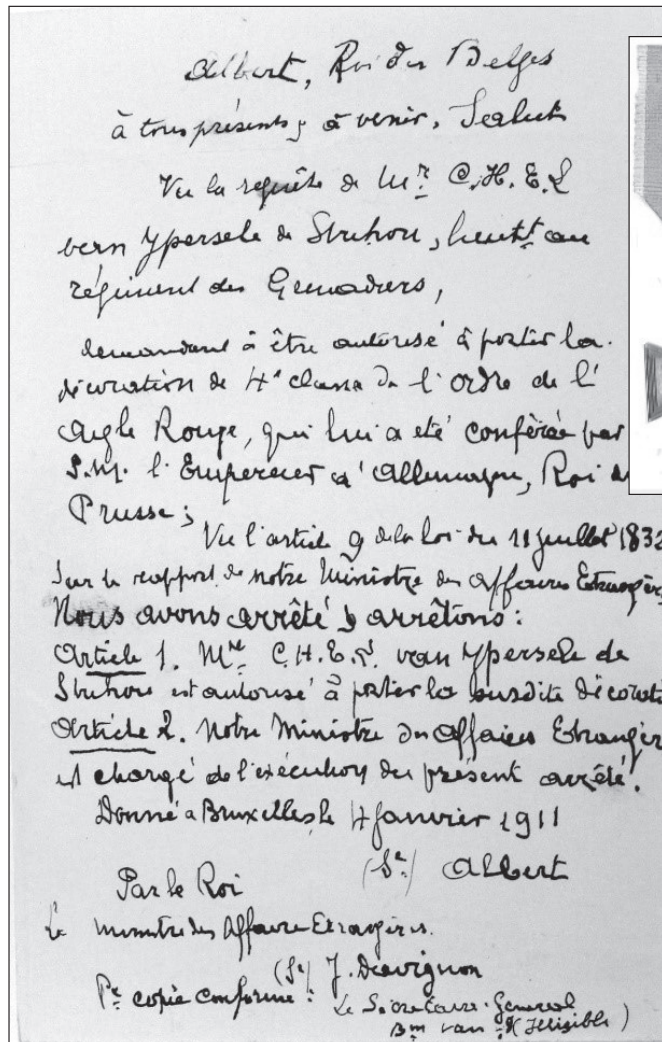
Opmerkelijke streekgenoten

Baron Charles (Carlos) van Ypersele de Strihou

°Lippelo 1 juli 1876 - †1971

Ridder in de Leopoldsorde, toegekend op 10 november 1915 voor zijn moed getoond tijdens de gevechten in Steenstraete, waar hij zwaar werd gekwetst;

Orde van de Rode Arend van Pruisen (1912) – Oorlogskruis – Overwinningsmedaille – Herinneringsmedaille oorlog 1914-1918 – Ridder in de Kroonorde – Militair kruis 2^e Klasse – Militair kruis 1^e Klasse – Kroonorde met palmen – Kruis van Commandeur in de Leopoldsorde – Kruis van Commandeur in de Kroonorde – Officier in de Leopoldsorde.

Baron Henri van Ypersele de Strihou (1839-1923) kwam op 18 maart 1870 vanuit Sint-Joost-ten-Node het Gravenkasteel te Lippelo bewonen. Hij was enkele jaren voordien te Brussel getrouwd met Pauline Van der Snick. In de vruchtbare Lippelose bodem volgden de geboorten met de regelmaat van een klok: Madeleine (1870), Margarita (1872) en Claire (1874). Voor de continuïteit van de adellijke erf-titels en naam was wel een zoon nodig. Die kwam er in 1876. Charles (Carlos) werd geboren op het Gravenkasteel te Lippelo op 1 juli 1876. Vader Henri werd burge-meester te Lippelo in 1889 en bleef dat tot 1895. In 1900 ging het Gravenkasteel over in handen van de Antwerpse familie Moretus.

Op 18-jarige leeftijd werd Charles vrijwilliger bij het Belgisch leger en op zijn twintigste moest hij net als de andere streekgenoten naar de loting te Puurs. Hij trok lot 74 en was 'erin' geloot, voor hem geen probleem omdat hij zich toch al als vrijwilliger had opgegeven. Hij volgde les aan de Militaire School en was drie jaar later al opgeklommen tot onderluitenant bij het eliteregiment van de Grenadiers. Op 25 oktober 1910 werd hij door de Duitse keizer opge-nomen in de Pruisische orde van de Rode Arend. Charles huwde enkele maanden (1 april 1914) voor de Duitse inval met Marthe, de dochter van baron-senator Ancion, waarmee hij vier kinderen kreeg. Tijdens de Eerste We-reldoorlog was hij kapitein-commandant van de 2^e Cie, 2^e Bataljon bij de 2^e Grenadiers.

Toelating tot het dragen van het ereteken 'de Orde van de Rode Arend', toegekend door de Duitse keizer, toegestaan door koning Albert in 1911 (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Op 12 september 1914, tijdens de tweede uitval uit Antwerpen leverden de Grenadiers slag bij Werchter. De verliezen waren zwaar. 26 Grenadiers bleven dood achter op het slagveld. Eén officier, Charles van Ypersele, werd gekwetst en werd voor verzorging overgebracht naar Folkestone. Op 15 april 1915 nam hij terug zijn plaats in aan het front. Een week later, op 22 april 1915, bevond hij zich met zijn Grenadiers en samen met de Karabiniers en de Fransen te Steenstraete. Zij trachtten een aanval van de 45^e Reserve-Divisie af te slaan. Rond 17 uur kwam plots een geel-groene wolk over de Franse stellingen gedreven. De Fransen grepen naar hun keel en vielen stervend neer. Voor het eerst werd gifgas gebruikt in de oorlogsvoering. De Duitsers volgden achter de giftige wolk, beschermd met gasmaskers. De Grenadiers konden de aanval met succes stoppen. Op 24 april bij een zoveelste doorbraakpoging werd Charles van Ypersele zwaar gekwetst nabij Lizerne. Een kogel had zijn onderkaak verbrijzeld. Vast voedsel eten was onmogelijk

en bovendien bleek het een erg moeilijk te behandelen kwetsuur. Een zwerftocht van hospitaal naar hospitaal begon. Op 18 april 1915 werd hij eerst naar het hospitaal 'l' Ocean' in De Panne gebracht. Drie dagen later verliet hij dit hospitaal, maar werd alweer opgenomen in het veldhospitaal te Hoogstade op 25 april, vanwaar hij een dag later werd doorgevoerd naar het hospitaal van dokter Lepage in De Panne. Op 19 augustus 1915 vertrok hij naar het hospitaal van dokter Nauwelaert te Folkestone en enkele dagen later naar Kings hospital in Londen. Op 6 oktober 1915 was hij terug in Calais, waar hij in het Amerikaans hospitaal 'Neully sur Seine' verbleef. Op 19 juni 1916 werd hij door zijn kwetsuur ongeschikt bevonden voor 'front'werk en hij kreeg een functie in de medische commissie te Calais. Op 15 september 1918 werd hij nog afgevaardigd naar het opleidingscentrum te Avours. Na de oorlog werd hij opgenomen als majoor van het reservekader en kwam terecht bij de historische sectie. Daar schreef hij een uitgebreid verslag van de oorlogsgebeurtenissen. In 1923 werd hij op zijn vraag terug opgenomen in het reservekader van het leger. Hij kwam toen bij de administratie van Legerdepot nr. 4. In 1931 werd hij benoemd tot luitenant-kolonel. En in 1964 erfde hij de titel van baron. Charles van Ypersele de Strihou kreeg vier kinderen. Zijn kleinzoon Jacques van Ypersele de Strihou was kabinetschef van koning Boudewijn en Albert II, zijn achterkleinkind Laurence van Ypersele is de auteur van het boek 'Kasteel van Laken'.

Graaf Henry du Chastel de la Howarderie

°Breendonk 15 juni 1894 – † Brussel 25 maart 1982

Henri du Chastel was de zoon van graaf Eugene du Chastel de la Howarderie en gravin Marie Elisabeth de Buisseret de Blarenguien. Hij zag op 15 juni 1894 het levenslicht in kasteel Meerhof, toen nog Breendonk.

Hij was een der eersten die zijn diensten aanbood toen de vijandige legers aan de grens stonden en hij werd ondergebracht bij de 4^e Jagers te Paard. Vijf maanden later werd hij brigadier benoemd en in april van datzelfde jaar stapte hij over naar het 1^e Regiment der Gidsen. In januari 1916 werd hij als bijkomend officier tot adjudant benoemd. In 1921 werd hij geselecteerd voor bijkomende studies aan de Militaire School, waarna hij op 29-jarige leeftijd ordonnantieofficier werd voor het Militair Huis van het Koninklijk Paleis. Hij werd bovendien lid van de examencommissie op het aanwervingsbureau van het leger.

Op 30 oktober 1922 huwde hij met gravin Marie-Antoinette de Bousies. In 1933 werd hij kapitein-commandant en tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij generaal-majoor.

Graaf Henry du Chastel de la Howarderie (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

Burggraaf Edmond de Beughem de Houtem

°Brussel 25 maart 1866 - † Lippelo 26 juni 1932

Burgemeester van Lippelo en arrondissementscommissaris van Mechelen.

Burggraaf Edmond de Beughem de Houtem bewoonde het kasteel Melis te Lippelo. Edmond-Jules werd geboren te Brussel als zoon van Arthur en Alix de Baillet-Latour. Hij werd arrondissementscommissaris van Mechelen en was voorzitter van het landbouwcomité te Puurs. Het landbouwcomité was zijn stokpaardje, want hij vond dat landbouwers moderner moesten gaan denken en werken. Hij beschouwde landbouw als een wetenschap. Door zijn toedoen werden tal van voordrachten en lessen gegeven. In de bijgebouwen van kasteel Melis was een kippenkwekerij, volgens een Engels vakblad één der vooruitstrevendste van het land. In een ander bijgebouw bevond zich de melkerij. Hij was medeoprichter van de onderlinge paardenverzekering 'St. Pietersgilde', het veekweksyndicaat Willebroek-Puurs. In 1891 huwde hij met Alix della Faille de Leverghem, dochter van senator Charles della Faille.

In 1914 werd hij opgeroepen en bevorderd tot luitenant-kolonel. Na de overgave van Antwerpen week hij uit naar Engeland. In Londen werd hij bevelhebber van de midden-wervingsdienst. Het was de Engelsen een doorn in het oog dat hun jonge mannen in België en Frankrijk aan het front zaten en dat zoveel Belgische jonge mannen als vluchte-

ling onderdak hadden gekregen in hun land. De familie de Beughem had een bijzondere band met het Koninklijk huis. Edmond de Beughem bracht koning Albert op de hoogte van het Engelse standpunt en deze legde in maart 1915 de bepalingen vast voor een Koninklijk Besluit van de stichting 'Belgian Recruiting Commission'. Koning Albert plaatste zijn vriend en vertrouweling aan het hoofd van deze commissie. Burggraaf de Beughem werd 'Director of the Central Recruitment Service'. Hij had zijn bureel aan de Grosvenor Place 35 te Londen. De Belgische vluchtelingen zaten echter verspreid over het ganze grondgebied, zelf tot in de uithoeken van Schotland en Wales. Het was een onmogelijke opdracht om de mogelijke kandidaten op te zoeken en voor de 'Commissie' te brengen. Gelukkig hadden de Engelsen hun 'Register of the Somerset House', een register van Burgerlijke Stand waarin sinds 1836 huwelijk, geboorte en overlijden werden geregistreerd. Ook de Belgische vluchtelingen werden in het register genoteerd, met datum van vertrek en plaats van opvangbestemming. Mede dankzij dit register kon burggraaf de Beughem en zijn dienst 13.000 soldaten naar de opleidingskampen in Frankrijk en zo naar het front sturen. Op 23 juli 1916 werd een Koninklijk Besluit van kracht dat bepaalde dat alle mannelijke Belgen geboren na 30 juni 1876 (40 j.) en voor 1 juli 1898 (18 j.), op dat moment verblijvend in het Verenigd Koninkrijk, zich moesten melden. De tien oudste jaren werden voorzien om in de munitiefabrieken te werken, de anderen kwamen op een lijst voor actieve dienst. Bij weigering was het aan de opgeroepene om een gegronde reden te verdedigen.

Burggraaf Edmond de Beughem

In juli 1916 kwam ook streekgenoot Jozef Van Hoeywegen in contact met de Commissie en burggraaf de Beughem.¹ Jozef Van Hoeywegen was geboren in Hingene en had in 1902 in plaats van zijn broer dienst genomen bij het leger. Bij de mobilisatie in 1914 kreeg hij bijgevolg een oproepingsbrief overhandigd. Hij werd als brigadier bij de 16^e brigade van het Belegeringsgeschut gelegerd in de Antwerpse forten. Net voor de val van Antwerpen op 10 oktober 1914 waren letterlijk en figuurlijk alle bruggen opgeblazen en hun enige uitweg was naar Nederland vluchten. Net over de grens werden alle Belgische soldaten van tussen de vluchtelingen geplukt en hun wapens afgenomen en werden ze geïnterneerd in kampen. De brigade van Jozef Van Hoeywegen kwam in Harderwijk terecht. Op 2 juni 1916 kon hij het interneringskamp ontvluchten en kwam als verstekeling op een Colombiaans schip.

Burggraaf Arthur de Beughem, tweede van rechts, bij de begrafenis van kardinaal Mercier

Via Argentinië belandde hij later in Engeland. Eenmaal terug wilde Van Hoeywegen naar het front en kwam zo bij de 'Commissie' en de Beughem terecht. Het 'klikte' tussen de twee streekgenoten en ofschoon Van Hoeywegen een Vlaming in hart en nieren was en later 'VOS'er (Vlaamse Oud-Strijder) werd, was een blijvende vriendschap gesloten. Burggraaf de Beughem was wel Mechels arrondissementscommissaris, maar de kennis van de Nederlandse taal vormde een probleem. Dat speelde hem parten bij het ronselen van mogelijke oorlogsvrijwilligers tussen de Belgische vluchtelingen in Engeland. Liefst 82% van hen was Nederlandstalig. Met Jozef Van Hoeywegen had hij een vertrouweling gevonden die hem kon helpen met het papierwerk en de dagelijkse werking. Bijgevolg werd hij secretaris van Edmond de Beughem.

Op 31 januari 1919 keerden zij samen uit Engeland terug. Jozef werd meteen bureeloverste van de arrondissementscommissaris. In november 1920 huwde hij te Weert met Bertha Ysewijn. Zijn Vlaams karakter stak hij niet onder stoelen of banken. Zo deed hijzelf, in naam van de kinderen Schampaert, een aanvraag bij de 'Rechtbank voor Oor-

¹ Jozef Van Hoeywegen zag het levenslicht (14 april 1884) in het kroostrijke gezin van Henri en Clementine Plettinckx te Hingene. In 1924 kocht hij in Doregem het 'kasteeltje' de Visscherie van het echtpaar Georges Cordier en Malvina Van Den Broeck. Georges Cordier was apotheker in Puurs en verbleef tijdens de oorlog in Terneuzen. Het was één van de weinige Klein-Brabanders welke een lening konden versieren bij de 'Credietvereniging voor Belgen in Nederland'. De eisen voor waarborg van terugbetaling lagen zo hoog dat de stichting de naam kreeg: 'Krediet voor rijken'. Jozef, Jef voor de bureu, was in de wijk Doregem al vlug een graag geziene persoon. Hij werd een soort ombudsman waarbij men kon aankloppen voor de meest uiteenlopende problemen.

logsschade'. Robrecht Schampaert ondervond omwille van zijn Vlaamse strijd problemen bij de aanvraag. De familie Schampaert werd 8.400 BEF toegekend, uitbetaald in twee schijven. Bij de begrafenis van burggraaf Edmond de Beughem sprak Jozef Van Hoeywegen de lijkrede uit. Om de diepmenselijke kant van de arrondissementscommissaris te tonen, haalde hij een voorval uit 1915 in Londen aan: *'Een moederken uit West-Vlaanderen, die met haar enig kind, een jongen, hare gehele familie uitmakende, naar Engeland was gevlucht en op afstand van Londen verbleef, naar de hoofdstad was gekomen om, huilende van smart, den heer bevelhebber, te smeken, haren jongen, die juist dienstplichtig was geworden, toch niet van haar zijde weg te rukken en in het leger op te roepen. Met de tranen in de ogen zei hij: Van Hoeywegen, zo iets kan alleen een moeder'*.

Vanzelfsprekend vond burggraaf Edmond de Beughem het heel normaal dat zijn zonen mee instonden voor de verdediging van het vaderland. Arthur de Beughem (°1892) werd op 23 oktober 1914 gekwetst aan het hoofd en aan de hand. Hij verbleef als krijgsgevangene in het Duitse Münster, waar hij secretaris was van de voedselvoorziening. Na de wapenstilstand werd hij opgenomen in het Militair Hospitaal van Ligugé (Poitiers). Bij zijn terugkeer in 1918 te Lippelo werd hij burgemeester zonder verkiezing en dit tot zijn dood in 1961.

Karel de Beughem de Houtem

°Etterbeek 14 februari 1895 - †Kato 3 juli 1916

Karel de Beughem de Houtem had zich op zijn zestiende in 1912 opgegeven als vrijwilliger voor het leger. Hij werd ingedeeld bij het 2^e regiment der Gidsen. Door zijn perfecte staat van dienst werd hij bevorderd tot adjudant en in 1915 tot onderluitenant. Op 6 november 1915 gaf hij zich op voor de 'Force Publique' in de pas gestichte kolonie Congo.² De soldaten werden opgeleid door Belgische officieren. Toenmalig Belgisch Congo was voor de Duitsers een fel begeerde kolonie en Duits Oost-Afrika was slechts door het Tanganykameer

Gedenksteen voor Karel de Beughem (Eigen foto)

Karel de Beughem

gescheiden van Belgisch Congo. Op 20 november 1915 vertrok Karel de Beughem in gezelschap van kapitein Charles d' Oro de Marchovelette. Zij hadden als opdracht de kanonneerboot van Paul Renkin te begeleiden tot aan het Kivumeer.³ Bij de Duitse inval werd het vaartuig naar Parijs getransporteerd en op de Seine uitgetest. Nu moest het per schip vanuit Marseille

via de Indische oceaan naar Mombassa, vervolgens met de trein tot het Victoriameer om vervolgens in de baai van Sake in Noord-Kivu te worden heropgebouwd. Dan dwars door Congo naar het Kivumeer, een huzarenstuk wat door velen als onmogelijk werd afgeschilderd. Het was inderdaad een onmenselijke opdracht, maar het team van kapitein d'Oro en Karel de Beughem klaarde de klus. Op 21 februari 1916 hadden zij de afstand van 1.340 km afgelegd en lag de 'Paul Renkin' in het Kivumeer. Op 3 juli 1916 was de Beughem, als chef van het 4e regiment, in een vuurgevecht verwickeld nabij Niakarunsu, in de omgeving van het Victoriameer. Toen één van de mitrailleurs dienst weigerde, bleef hij op zijn post. Het was een ongelijke strijd die hij onmogelijk kon winnen. Hij werd uiteindelijk dodelijk getroffen en kreeg een voorlopig graf vlakbij.

² De Force Publique was in 1885 door koning Leopold II opgericht. Zij stonden onder bevel van de gouverneur-generaal en de koning. Zij werden opgeleid door Belgische officieren

³ De boot stond op stapel op de scheepswerf in Boom, hij was 14 m lang en had een breedte van 2,7 m, twee schroeven aangedreven door motoren van 40 pk. Hij had een kruissnelheid van 14 knopen (26 km/u). Als bewapening was hij voorzien van twee mitrailleurs en een kanon.

Antoon de Beughem de Houtem

°1900 - †Etterbeek 1919.

De jongere broer van Karel de Beughem de Houtem, Antoon, studeerde aan de universiteit te Leuven als landbouwingenieur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij met de familie naar Engeland gevlucht en werd ondergebracht bij een vriend des huizes. Deze bewoonde Abbotts Hall Farm in Essex.⁴ Voor Antoon een uitstekend alternatief van de kwekerijen en de boerderijen van het goed. Antoon kwam eind 1918 ziek terug naar België. Hij werd opgenomen in het Militair Hospitaal in Etterbeek waar hij op 13 januari overleed. Hij was pas 19 jaar.

De afvallige pacifist Emile Verhaeren⁵

°Sint-Amands 1855 - †Rouen 1916

Het bekendste burgerslachtoffer van de Eerste Wereldoorlog is ongetwijfeld de wereldberoemde dichter Emile Verhaeren uit Sint-Amands. Eerst, op aanraden van koning Albert, gevlucht naar het Verenigd Koninkrijk, ging hij vervolgens naar Saint-Cloud nabij Parijs wonen tot bij zijn tragische dood op 27 november 1916 in het station van Rouen. Hij wou er op de binnenrijdende trein springen nog voor die halt had gehouden. Alleszins een zitplaats bemachtigen op de trein die hem naar Parijs bij zijn vrouw moest brengen, was zijn opzet. Oververmoeid was hij na de lezing die hij de dag tevoren te Rouen gaf ten voordele van de Belgische oorlogsslachtoffers en de hele dag daarna nog op stap met vrienden. Gevolg gevend aan de oproep van koning Albert had Verhaeren zich ingezet om aandacht te vragen voor zijn gemarteld vaderland, onder de voet gelopen door het Duitse leger. Met de pen België verdedigen had hij zich tot taak gesteld. Als een van de toonaangevende dichters van zijn tijd werd zijn stem alom gehoord. Hij was als het ware het intellectuele geweten van het hele Europese continent. De oorlogsverklaring van Duitsland aan het neutrale België schokte hem zo dat een totale ommekeer bij hem volgde. Hij die met zijn bekende leuze *'Admirez-vous les uns les autres/Bewondert elkaar'* zijn droom van broederschap onder alle volkeren verwoordde, ziet die plots aan stukken geschoten. Hij koos de zijde van zijn grote persoonlijke vriend koning Albert. De berichten over de verwoesting van historische cultuursteden zoals Leuven en over de misdaden van de Duitse soldaten tegenover de bevolking, ontredderden hem totaal. Hij keerde zich tegen alles wat Duits was. Zijn vroegere vrienden zoals Stefan Zweig, die hem in het Duitstalig gebied op het toppunt van zijn roem brachten, liet hij allemaal vallen. Hij zag het als zijn morele plicht. Het 'Appel tot de beschaafde wereld' van 93 Duitse intellectuelen en zelfs Zweigs oproep 'Aan de vrienden in het buitenland' lieten hem geen ogenblik twijfelen dat zij allen geloofden in de goede bedoelingen van de Duitsers. De rechtmatige overwinning was aan hen. Voor Verhaeren was dit een breekpunt.

Emile Verhaeren tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het strand in De Panne

'La Belgique sanglante/Het bloedende België' is het eerste oorlogsgedicht van Verhaeren. Het verschijnt op 27 september 1914 in de Engelse krant 'The Observer' en op 1 oktober in het Antwerpse dagblad 'La Métropole' tijdens de laatste dramatische dagen van de belegering van Antwerpen. Op 9 november ontdekt Stefan Zweig het in de 'Neue Freie Presse' en in andere Duitse bladen. Otto Ernst publiceert zijn Duitse vertaling ervan in het 'Hamburger Fremdenblatt'. Het is een ongemeen scherpe aanklacht tegen het sadisme van de Duitsers die tot de grofste verminkingen overgaan. Het gaat in op de gruwelijke geruchten over Duitse soldaten die dikwijls met afgehakte kindervoetjes in hun zakken rondlopen.⁶ In de Duitse pers volgen buitengewoon scherpe reacties. Zweig is de wanhoop nabij als hij

⁴ Momenteel is dit gebied 282 ha groot en één der mooiste natuurparken van Engeland.

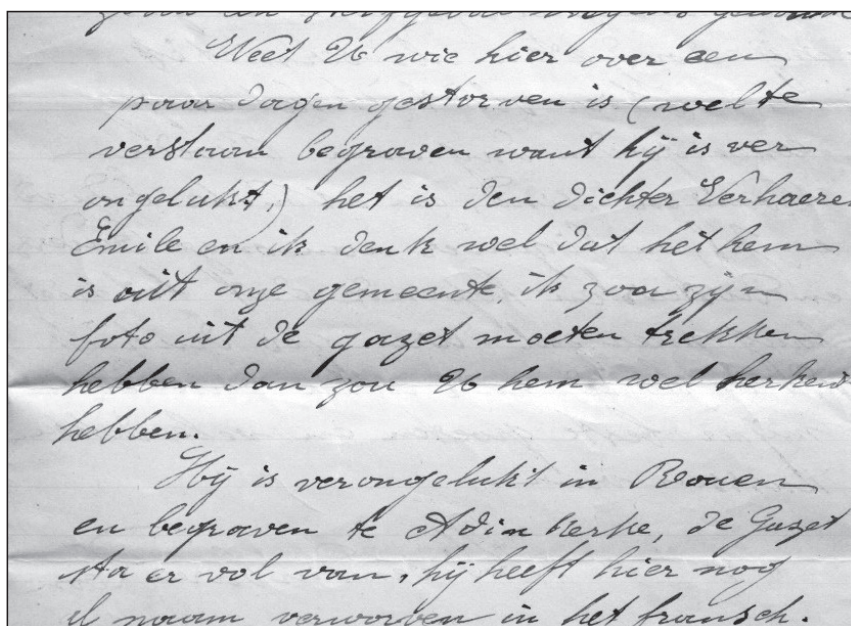
⁵ Tekst van Paul Servaes, waarvoor dank

⁶ Vrij vertaald luiden die versregels ongeveer als volgt: En als ze een Duitse soldaat, door een fatale kogel getroffen, langs de weg vonden, dan gebeurt het dikwijls dat ze in zijn diepe zakken naast gouden halssnoeren en verfomfaaide satijnen schoentjes twee kleine gruwelijk afgehakte kindervoetjes aantreffen.

dit van Verhaeren leest. De 'Frankfurter Zeitung' en de 'Vossische Zeitung' beschuldigen Verhaeren ervan lastertaal uit te kramen. De Franse schrijver en pacifist Romain Rolland schrijft Verhaeren en vraagt hem zijn haatgevoelens te milderen en in het gedicht het woord 'dikwijls/souvent' te schrappen. Verhaeren gaat daar niet op in want tot op heden is geen in die zin gewijzigde versie bekend. De Engelse vertaling van het gedicht van Michael T. H. Sadler verschijnt in 'Belgiums Agony', de Engelse vertaling van het eerste boek van Verhaeren met oorlogsproza, met dezelfde titel als het gedicht 'La Belgique sanglante'. Zweig leest in 'Le Temps' het meest onverbiddelijke hoofdstuk 'L'Allemagne incivilisable/Het niet te beschaven Duitsland'. Ondermeer de zin 'Ik had aan de andere kant van de Rijn vrienden die ik nu verafschuw' doet Zweig voorgoed afhaken.

Verhaeren verongelukt dan in Rouen. Zweig stuurt zijn medeleven aan de weduwe en meldt aan zijn vriend de Duitse dichter Paul Zech, soldaat aan het front, wat een verlies Verhaerens dood ondanks alles toch voor hem betekent. Hierop reageert Zech, die van Verhaeren 'Les Blés mouvants/Het wiegend koren' in het Duits vertaalde, met de publicatie in de 'Vossische Zeitung' van zijn vertaling van een brief die hij zagezegd van Verhaeren zou hebben gekregen. Hierin zou Verhaeren zijn Duitse vrienden opnieuw de hand reiken. In vertaling luidt het: 'Ik ben het kampen moe. De ganse wereld is moe. Alles wat gebeurd is, was tussen ons en niet met ons. Op de ganse wereld werd al rechtstreeks gevoel vermoord. Het rumoer van de anderen bedwong ons. Maar de gal smelt van alle harten weg. Blijf deze korte tijd nog oprecht, mijn vriend, opdat wij elkaar mogen terugzien wanneer ik terugkeren zal. Getekend Emile Verhaeren'⁷. Logenstraffingen van diverse zijden volgen en ook Marthe Massin, Verhaerens weduwe, ontkent formeel dat haar man dergelijke ideeën zou gehad hebben. Zech kan uiteindelijk de originele brief niet tonen want die zou verloren gegaan zijn bij het versturen van een deel van zijn papieren van aan het front. De waarheid blijkt niet te achterhalen, maar niemand gelooft in de authenticiteit ervan. Ook Zweig wou er niets meer mee te maken hebben. Feit is dat er nooit een verzoening komt tussen Marthe Massin en Zweig, maar dan om andere twijfelachtige redenen: hij zou als verzamelaar van handschriften een aantal liefdesbrieven van de Verhaerens gestolen hebben tijdens een verblijf in hun zomerverblijf Le Caillou-qui-bique. Ook hier blijft de waarheid in het ongewisse, hoewel bekende vrienden als André Gide op de hoogte waren van deze hardnekkige beschuldigingen, vooral van Marthe. In 'La Belgique sanglante' brengt Verhaeren ook verslag uit van zijn bezoek van 13 tot 15 november 1914 aan het front achter de IJzer, op uitnodiging van koning Albert. Ze bezoeken samen het gebombardeerde Pervijze en Ramskapelle, ook de loopgrachten en maken bombardementen mee te Nieuwpoort, Stuivekenskerke en Diksmuide en brengen ook een bezoek aan de Franse hulptroepen uit Algerije, de 'goumiers'. Van 3 tot 5 augustus is Verhaeren er weer. Hij gaat met koningin Elisabeth op stap in Koksijde en in De Panne. Ook de hospitalen L'Océan en Cabour in De Panne doen ze aan en een school in Boitschoke. Met koning Albert bezoekt hij het front. Die verslagen zijn de meest leesbare passages in het oorlogsproza van Verhaeren dat, gedreven door haat tegen Duitsland, volledig in dienst staat van de oorlogspropaganda en dit ten koste van zijn eigen genie. De titels zeggen genoeg: 'Le Crime Allemand/De Duitse misdaad', 'Parmi les Cendres/ Temidden de as', 'Les Villes meurtries de Belgique: Anvers, Malines et Lierre/De gekwetste steden Antwerpen, Mechelen en Lier'. Ook de gedichten uit zijn enige bundel oorlogspoëzie 'Les Ailes rouges de la Guerre/De rode vleugels van de oorlog' behoren niet tot Verhaerens beste werk, al zijn er toch enkele pareltjes in terug te vinden die de tand des tijds kunnen weerstaan.

Een spoor van oorlogsmoeheid zoekt men in Verhaerens laatste dagen. Een schuchtere poging tot toenadering hebben sommigen gemeend te zien in zijn contacten met het pacifistische tijdschrift 'Le Carmel'. Ook hier is een originele brief van Verhaeren aan de leider van het tijdschrift Louis Charles-Baudouin nooit getoond. Toch meent Piet Chielens van

De dood van schrijver Emile Verhaeren was ook aan het front groot nieuws. Toch schijnt dorpsgenoot Herman Van Kerckhoven hem niet zo goed te kennen, zoals blijkt uit een brief aan zijn ouders. (Archief familie Van Kerckhoven-Sint-Amands)

⁷ De gal smelt van alle harten weg- De Belgische Dichter Emile Verhaeren zou kort voor zijn dood moeheid hebben bekend, Pamflet verspreid aan het Front, zie www.europeana-collections-1914-1918.eu

het In Flanders Fieldmuseum hier een bewijs te zien dat Verhaeren toch 'niet die eendimensionale patriot en mofenhater is waarvoor hij doorgaans vanwege zijn laatste publicaties wordt versleten.'⁸ Hubert Roland onderzoeker van het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek aan de universiteit van Louvain-la-Neuve doet de zaak van een mogelijke verzoening resoluut af als utopie.⁹ Hij meende hiervoor bevestiging te vinden in een document dat recent aan het dossier Zech werd toegevoegd. Het gaat om een brief van architect Henry van de Velde aan de Duitse uitgever Kippenberg waarin hij ook zijn twijfels uit in de zaak Zech.¹⁰ Of Verhaeren ook werkelijk in zijn laatste dagen minder oorlogszuchtig werd en zich wou verzoenen met zijn Duitse vrienden blijft een open vraag.

Vast staat wel dat Emile Verhaeren met zijn oorlogsgeschriften een aparte plaats inneemt in onze Vlaamse oorlogsliteratuur. Ook de bekende 'Namenlijst' van het In Flanders Fields-museum, die een inclusief register wil zijn van alle slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog, zowel burgers als militairen, ongeacht hun nationaliteit en hun plaats van overlijden, vermeldt terecht zijn naam. In de hal van de 'Cercle Royal Gaulois Artistique et Littéraire' aan de Wetstraat 5 te Brussel is immers een gedenkplaat aangebracht ter nagedachtenis van de kunstenaars die in de oorlog 1914-1918 vielen voor het vaderland. Hierop prijken de namen van o.a. Emile Verhaeren, Joe English en Rik Wouters.¹¹

Dokter Frederic Van Diest

° Sint-Amands 6 januari 1872 – †Buta (Belgisch Congo) 5 november 1928

Ridder in de Leopoldsorde (1917) – Ridder in de Koninklijke orde van de Leeuw (1917) – Ridder in de Kroonorde (1918) – Officier in de Koninklijke orde van de Leeuw (1923), – Dienster in goud (1923), – Herinneringsmedaille van Congo (1918) – Overwinningsmedaille (1918) – Oorlogskruis (1918)

Dokter Eduard Van Diest (1841-1897) uit Wezemaal huwde op 27 december 1867 met Anna Catharina Collier (°Sint-Amands 1841). Zij vestigden zich in de Palingstraat in Sint-Amands, de huidige Emile Verhaerenstraat. Het gezin kreeg zes kinderen: Maria (1868), Odile (1869), Frederic (1872), Clementina (1874), Henrica (1880), Georges (1883), nog vier andere kinderen waren kort na de geboorte overleden. Eduard Van Diest stierf in 1897 op 56-jarige leeftijd. Anna Collier bleef achter met haar zes kinderen. Frederic studeerde op 7 augustus 1897 af als dokter in de heel- en vroedkunde en huwde op 23 december 1901 met Josephina Moortgat.¹² Zij vonden een nieuwe stek in de Palingstraat, niet zo ver van het ouderlijk huis. Maar dat ouderlijk huis liep na het vertrek van Frederic heel snel leeg. De oudste, Maria, verliet in 1903 na haar huwelijk het ouderlijk nest en verhuisde naar Rijmenam. Odile stierf in 1906, pas 36 jaar oud. Henrica huwde in 1904 en verhuisde naar Rupelmonde. Henrica trok in 1904 naar de Nederlandse enclave Baarle-Nassau waar ze huwde met Alfons Gommers. Uiteindelijk bleef Georges alleen met zijn moeder Anna in het grote herenhuis wonen. In 1912 stierf ook zij. Georges was kandidaat-notaris, huwde kort na het overlijden van zijn moeder en verhuisde naar de Sint-Jozefstraat in Antwerpen. Het huis in Sint-Amands werd ingenomen door de familie van ingenieur Fouarge uit Sombrefe, directeur van de 'Kouterfabriek'. Hun 'zonnehuis' of 'villa Fouarge' aan de Kuitegemstraat was nog niet helemaal klaar.

N° 7700		Nom: Van Diest	
4 ^e Section 601/50		Prénoms: Frédéric Jacques	
		Né à St Amant les Eves le 6 Janvier 1872	
Division d'armée: M.C.		Grade: Médicin de 1 ^{re} classe	
Régiment:		Position:	
Adresse: Médecin de district à Lokken (Congo)		N° de la matricule: Colonel	
In Europe. St Amant les Eves - 2.			
Proposition Chevrans de Front.		S.P.S.P. (Rente).	
CORRESPONDANCE ÉCHANGÉE.			
Fractions	T. = Transmise par. D. = Demandée à. R. = Retournée à.	Fractions	Renseignements demandés le
	Dates.		Renseignements fournis le
			14 JUIL 1923
			1919 22/3 - 24
	T. M. C. F.P./510		13.3.21

Militaire fiche van dokter Eerste Klasse Van Diest (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

⁸ Piet CHIELENS in *De Geschreven Oorlog. Anthologie van teksten van het front in België 1914-1918*, samengesteld door en in een redactie van Piet Chielens en Pieter Trogh. Amsterdam. De Bezige Bij/Antwerpen, Manteau, p. 495.

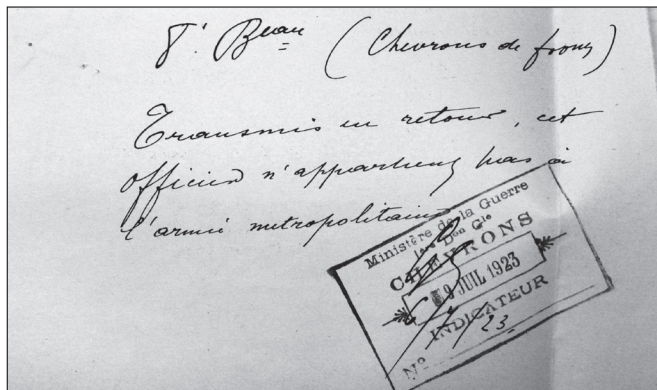
⁹ Hubert ROLAND, *La Bile dissout de mon cœur. La controverse Verhaeren-Zech et l'utopie d'une réconciliation*, Belgo-allemande en 1916, in *La Bataille de Charleroi, 100 ans après, Actes du colloque Charleroi, 22 et 23 août 2014*, Bruxelles, Académie royale de Belgique, 2014, p. 309-320.

¹⁰ Onuitgegeven brief van 28 juni 1917 van Anton Kippenberg aan Henry van de Velde, Fonds Henry van de Velde, Archives et Musée de la Littérature, Brussel, FS X/172.

¹¹ Voor het volledige verhaal van Verhaeren en de Eerste Wereldoorlog zie Hoofdstuk 14 in Paul SERVAES, *Emile Verhaeren Vlaams dichter voor Europa*, Berchem-Antwerpen, Epo, 2012, p. 845-1009.

¹² Josephina Moortgat woonde in een winkeltje aan de Botermelkstraat waar na haar vertrek drukker Herman Wils zijn drukkerij zou vestigen.

Ondertussen was ook Frederic alleen komen te staan. Hij verloor zijn vrouw Josephina in 1908, pas 36 jaar geworden. Op 30 juli 1910 werd hij aangenomen als dokter 2^e klas voor de Koloniale Diensten in de kersverse Belgische kolonie Congo. Nog diezelfde dag scheepte hij te Antwerpen in, aan boord van het stoomschip 'Albertville'. Bij zijn aankomst in Boma werd hem de sector Stanleystad toegewezen. Op 14 maart 1913 keerde hij met verlof naar zijn geboortestreek terug. Maar in Sint-Amands vond hij zijn thuis niet meer terug, gans de familie was er vertrokken. Wanneer hij van de Koloniale Diensten een aanbod kreeg om als dokter 1^e klas (K.B. 1 juli 1913) terug te keren, aarzelde hij niet. Hij vertrok en verbleef nabij Stanleystad. Op 15 januari 1915 gaf hij zich daar op als dokter van de Belgische troepen. Aan het hoofd van die troepen, de 'Force Publique', stonden Belgische officieren. De Congolese soldaten waren geronseld om tegen de Duitsers te vechten in het gebied dat nu Tanzania heet. Zo kwam hij in Baraka terecht en werd er dokter van het 7^e Bataljon in het opleidingskamp te Lokandu. In de zomer van 1916 werd hij heelmeester in de hospitalen van Usumbura, Kijoma en Objudji. Later volgde nog het hospitaal te Dodoma. Op 1 januari 1918 werd hij diensthoofd en werd naar de dienst 'Etappen' in Ponthierstad overgeplaatst. Op 15 mei 1919 keerde hij een tweede maal terug naar België. De lokroep van de tropen was echter te sterk en al op 18 augustus keerde hij terug, temeer omdat in zijn district hersenvliesontsteking was uitgebroken. Met een uitzonderlijke wilskracht verzette hij bergen werk. Hij genoot hierdoor een enorme bewondering en dankbaarheid bij de plaatselijke bevolking. In mei 1923 wou hij terug naar België en vertrok op 18 mei, maar drie dagen voordien werd hij benoemd tot districtgeneesheer van het gebied der 'Beneden Uelé', dit in de hoop dat hij zeker zou terugkeren. De tropen hadden hem in zijn macht en op 21 augustus 1923 keerde hij weerom terug, definitief nu, want oververmoeid overleed hij op 5 november 1928 te Buta. In het legermuseum bevindt zich zijn dossier met onder meer een formulier van de Oud-Stijders van Sint-Amands met de vraag voor de 300 BEF strijdersvergoeding. In het dossier zit ook nog een ander document met zijn vraag naar de acht frontstrepen waarop hij recht had. Het antwoord hierop was: 'Hoorde niet tot het leger van het moederland'. Zijn aanvraag was verstuurd op 10 mei 1921 uit Lokandu, Belgisch Congo. Maar ofschoon hij overladen werd met benoemingen, bewondering genoot en tal van eretekens kreeg, zal hij voor zijn 'diensten' aan het vaderland nooit vergoed zijn geweest of: 'Ondank is 's werelds loon'.

Nota in verband met frontstrepen, dr. Van Diest kwam hiervoor niet in aanmerking omdat hij niet tot het leger van het moederland behoorde (©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

De bedeltochten van Father Vandamme uit Hingene¹³

Georges Vandamme werd op 25 juli 1875 in Hingene geboren. Hij stamde uit een voorname familie en voor hen was het een erezaak om één van hun telgen in de richting theologie en het priesterschap te stuwen. Dat gebeurde ook met Georges die na zijn humaniorastudies in Hoogstraten een studiebeurs theologie kreeg. Na zijn opleiding aan het seminarie te Mechelen werd hij in het voorjaar van 1898 aangesteld als leraar aan het Sint-Gummaruscollege te Lier. In september van dat jaar werd hij priester gewijd en zijn 'eremis' vond plaats op 26 september 1898 in de toenmalige noodkerk van Hingene. Achtereenvolgens werd hij onderpastoor in Itegem en Vilvoorde. Tijdens de oorlog kwam hij in contact met streekgenoot mgr. De Wachter. Die moedigde hem aan om wereldwijd geld in te zamelen voor het 'Kardinaal Mercierfonds', in het leven geroepen als steunfonds voor de getroffen burgerbevolking. In april 1915 vertrok hij op zijn eerste 'missie' naar Ierland. Hij hield nauwgezet zijn inkomsten bij, als die er al waren. Want niet elke reis was succesvol. Buiten zijn inkomsten pende hij ook zijn belevenissen neer en vooral zijn kennismaking met de soms 'vreemde' gebruiken in de verschillende landen. Zijn dagboeken werden zo als het ware reisverhalen. In Ierland maakte hij kennis met de uiteenlopende gebruiken aangaande het rouwproces en de begrafenissen. We citeren een stuk uit Father Vandamme's dagboek: 'Elke Ier verlangt zo mogelijk begraven te worden in zijn geboorteplaats, zowel arm als rijk. De families hebben in het algemeen daar een begraafplaats twee of drie kisten breed, op die plaats zullen alle familieleden worden begraven de ene boven de andere. Elke kist draagt een plaat met naam en ouderdom. Op de dag der begrafenis komen alle familieleden en vrienden met kar of koets en zelfs met de ezel het lijk vergezellen van 't huis naar het kerkhof, al is het ook 30 mijlen ver. Soms gebeurt het dat vrienden de processie vervoegen onderweg indien zij te ver van het sterfhuis wonen. 't Is niet raar zo'n 100 karren en koetsen achter het lijk te zien rijden. Onderweg moet er natuurlijk

¹³ uit Benny CROKET, *Father Georges Vandamme*, in: 'Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 11' - juli 2001

al eens gerust en gedronken worden als de afstand groot is. De kerkhoven zijn gewoonlijk rond de oude verwoeste kerken en kloosters van vroeger gelegen. De priesters worden gevraagd om het lijk te vergezellen en dragen een grote witte sluijer rond de buis. Hoe meer eer de pastoor der begrafenisplaats de familie wil betonen, hoe verder hij de stoet tegemoet rijdt. Op het kerkhof wordt de kist in het graf gelaten en wel nauwkeurig nagezien of ze recht ligt. De koperen schroeven van de kist worden losgemaakt en alle boven op de kist gelegd om het werk in het laatste oordeel te vergemakkelijken.’ Father Vandamme ging later ook nog naar Canada, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en Honolulu, steeds om dezelfde reden: geld inzamelen voor de geteisterde bevolking. In april 1919 was het reizen afgelopen en werd hij pastoor te Putte, waar hij op 47-jarige leeftijd op 11 januari 1923 overleed.

Familie De Maeyer Bornem

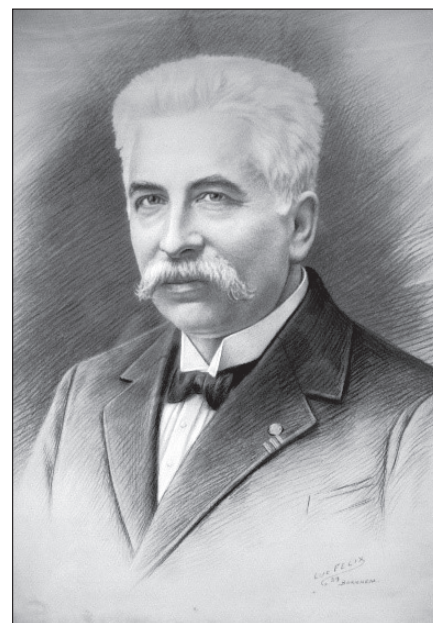
Weverij 'Etablissements Theo De Maeyer' aan de Puursesteenweg (Archief Walter De Maeyer)

In 1912 had Benoit De Maeyer de weverij van Charles Cranleux overgenomen. Charles Cranleux (1849-1919) was getrouwd met Maria, de zuster van Emile Verhaeren, en was ook rentmeester van de familie de Marnix. Benoit De Maeyer was de boekhouder van het bedrijf geweest. Theodore De Maeyer (1872-1949), zoon van Benoit, herstartte het bedrijf als 'Etablissements Théo De Maeyer' aan de Puursesteenweg. Na een wereldwijde crisis in de weefsector ging het bedrijf in vereffening. Door de toenemende industrialisatie was het weven met de handweefgetouwen niet langer rendabel. Theo bleef niet bij de pakken zitten en verving de oude inboedel door de nieuwste weefgetouwen. De nieuwe weverij 'Tisage de Bornhem' was één der modernste op het continent en specialiseerde zich in het weven

van kleurrijk Afrikaans textiel. Alles was bestemd voor de uitvoer langs Hamburg, Rotterdam, Manchester en Londen naar West-Afrika en Belgisch-Congo. In 1950 werd het Afrikaanse textiel naar de Verenigde Staten uitgevoerd, waar het verwerkt werd tot kleurrijke hemden. In de bloeiperiode, net voor de Tweede Wereldoorlog, werkten er tot 86 werknemers in de weverij. In 1963 werd de firma gesloten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was burgemeester Cammaert naar Nederland gevlucht en drie zonen Cammaert hadden zich samen met nog een tiental jonge mannen uit Bornem opgegeven als vrijwilliger voor het Belgisch leger. Plaatsvervangend burgemeester was Ernest Van Achter, doch enkel voor het papierwerk. In werkelijkheid had Theo De Maeyer, onder andere als voorzitter van het Voedingscomité, de touwtjes van de gemeente stevig in handen. Dat bleef ook zo toen burgemeester Cammaert na enkele weken was weergekeerd.

De Belgisch-Canadese vrijwilliger

Charles Boeyckens werd in de Voortstraat 73 te Oppuurs geboren op 13 november 1887. Hij was het derde kind en enige zoon van Joseph Boeyckens en Maria Van Hoorebeeck. Zijn oudste zus, Maria, werd geboren op 30 augustus 1883 en zijn jongste zus, Pauline, op 12 februari 1885. De kinderen van de familie Boeyckens werden al op zeer jonge leeftijd wees. Moeder stierf op 27 april 1891 en vader volgde twee jaar later op 14 mei 1893. Na zijn overlijden werden de zussen opgevangen in het pensionaat, zeg maar weeshuis, van Willebroek. De vijfjarige Charles werd opgevangen in het kinderloze gezin van Jan Vermeiren en Joanna Verheyden uit de Meirstraat in Oppuurs. Jan Vermeiren was een belangrijke figuur in het dorp. Hij was gewezen secretaris van de bestuurlijke commissie van het Godshuis van Oppuurs, destijds het plaatselijke O.C.M.W. Ook in dit gezin had Charles weinig geluk. Op 14 februari 1897 stierf Joanna Verheyden en twee jaar later, op 27 december 1899, stierf Jan Vermeiren. Charles Boeyckens was 12 jaar toen

Theo De Maeyer. Kunstfoto-tekening van Lucien Felix (Archief Walter De Maeyer)

De grafsteen van Charles Boeyckens in Folkestone (Verzameling René Van Der Straeten)

De 'Montezuma' was immers een schip van de Canadian Pacific Line en het werd in 1914 omgebouwd tot troepentransportschip. Zij werden gekazerneerd in kamp Otterpool in de buurt van Folkestone, de Engelse havenstad in het zuiden van het land. Daar zouden zij nog een specifieke training krijgen van militairen die hun vuurdoop al gekregen hadden. Op 13 oktober 1915 werd hun kamp door een Duitse Zeppelin aangevallen en gebombardeerd. Charles en 14 andere Canadese soldaten overleefden die aanval niet. Zijn stoffelijke resten liggen begraven op de militaire begraafplaats 'Chorn Cliffe' van Folkestone. Daar liggen ook 18 andere Belgische soldaten.¹⁴

hij een tweede keer als wees achterbleef. Op 13 juli 1900 gingen de twee zussen en de broer samenwonen in Eikevliet. Maria was dan bijna 17 jaar en kreeg het toezicht over haar jongere broer en zus. Tien jaar later, begin november 1910, nam Charles Boeyckens afscheid van zijn twee zussen en emigreerde naar Canada. Hij vertrok met de stoomboot 'Montezuma'. Drie dagen na zijn 23^e verjaardag merde de 'Montezuma' aan in Quebec. Charles doorliep de immigratieprocedures met inbegrip van de verplichte quarantaine en vestigde zich in Winnipeg. Hij kwam aan de kost als landbouwknecht.

Op 7 november 1914 nam Charles Boeyckens als vrijwilliger dienst bij de Canadian Over Seas Expeditionary Force in Winnipeg. Hij werd er opgeleid tot chauffeur en toegewezen aan de 5de Veldartilleriebrigade. Van een kopie van zijn militieattest leren wij dat Charles niet getrouwd was en dat zijn zussen zich ondertussen in Antwerpen gevestigd hadden. Van zijn persoonsbeschrijving in dat attest vernemen wij verder dat hij een nogal bleke jongeman was van 1 m 70 met blauwe ogen en licht bruin haar. Ook het medisch onderzoek stelde geen enkel probleem. Na de basisopleiding maakte Boeyckens met zijn eenheid de oversteek naar Europa. Het is best mogelijk dat dit met hetzelfde schip gebeurde waar-

Canadese gedenkpenning voor Charles Boeyckens (Verzameling René Van Der Straeten)

Eduard Saerens uit Ruisbroek, gelukkig gewond

Eduard Saerens werd in Ruisbroek geboren op 1 december 1896. Hij koos aanvankelijk voor een militaire loopbaan en begon in 1909 aan de pupillenschool te Aalst. Als 17-jarige sergeant vertrok hij, samen met zijn twee broers, naar het front. De broers werden alle drie zwaargewond. Zo kwam Eduard Saerens in het Red-Cross Hospital in Richmond-Engeland terecht. Daar schreef hij zich in aan het prestigieuze Queens College in Oxford. In 1919 stapte hij er buiten als bachelor in de organische chemie. Daarna studeerde hij af aan de Amerikaanse Harvard University als doctor in de filosofie, fysica en chemie. Terug in België werd hij assistent aan de universiteit te Brussel van 1923 tot 1925. In 1926 huwde hij in Denemarken, waarna hij onderzoeker werd aan de Deense Technische Hogeschool. Hij was er lector van 1944 tot 1953 en censor tot 1965. Van 1955 tot 1965 combineerde hij zijn werk aan de hogeschool met de functie van directeur van de Odense textielindustrie. Als Deens staatsburger sinds 1950 werd hij Belgisch consul voor Odense-Svendborg. Op latere leeftijd begon hij in het Deens over zijn jeugdherinneringen en zijn belevenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog te schrijven. In tal van zijn werken speelde Klein-Brabant en vooral Ruisbroek een belangrijke rol. Enkele werken 'Het Levensdoel', 'Tot een wereld in nood' en het toneelstuk 'Het Wielsmeer' werden vertaald.

¹⁴ Met dank aan Rene Van der Straeten.

Bijlagen

Klein-Brabanders op de vlucht naar Nederland

Vele inwoners verlieten tijdens de eerste oorlogsmaanden hun geboortedorp en vluchtten naar veiliger oorden. Niet alles werd geregistreerd. Sommigen keerden heel snel terug en kwamen nergens op een lijst voor. Anderen trokken verder weg zonder ook meer gegevens achter te laten. Er zijn dus ongetwijfeld heel veel vluchtelingen niet vermeld in onderstaande lijsten.

Bronnen:

- www.zeeuwsarchief.nl
- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Archief Provant
- Rijksarchief Antwerpen (PAA3184) Verzameling WO1

BORNEM

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
BOGAERTS Marie Louise	Boven - (bij A. De Witte)	13/11/1919	via Vlissingen
BRIJS Johanna Helena	Axel - Kanaalkade A29	07/10/1914	
BRIJS Helene	Axel - (A.F. Schieman C77)	20/10/1914	
BRIJS Honoré	Axel - (A.F. Schieman C77)	20/10/1914	
BRIJS Louise	Axel - (A.F. Schieman C77)	20/10/1914	
CAMMAERT Stephanus (26j)	Hulst		
CAMMAERT Carolus (26j)	Hulst		
CLAESSENS Frans (60j)	Uden - Vluchtoord		
CORDIER Georges	Hulst - Overdamstraat 33	22/02/1915	bij familie De Kock
COOLS Gustave (10j)	Tilburg	08/10/1914	
COOLS Hypolite (12j)	Tilburg	08/10/1914	
CRANLEUX Charles (65j)	Domburg - Zeekant	12/10/1914	Pension Golfzicht
CRANLEUX Helene (24j)	Domburg - Zeekant	12/10/1914	Pension Golfzicht
DAELEMANS Albert	Hulst - (August Van De Vlies)	19/09/1914	
DAELEMANS Elza	Hulst - (August Van De Vlies)	19/09/1914	
DAELEMANS Germaine	Hulst - (August Van De Vlies)	19/09/1914	
DAELEMANS Maria	Hulst - (August Van De Vlies)	19/09/1914	
Barones Ghisl. de BETHUNE (Lippens R)	IJzendijke		
DE BRUYN Maria (32j)	St.-Maartensdijk	08/10/1914	18/08/1915 - naar Antwerpen
DE JONGHE Maria	Hulst - (J.De Kort - slager)	05/10/1914	
DE KEERSMAECKER Judith	Hulst - wagon a/h station	15/10/1914	04/02/1915
DE LATHOUWER Carolus Ludovicus	Hulst (via Hontenisse)	30/12/1915	04/05/1917 - naar St Jansteen
DE LATHOUWER Maria Regina	Hulst (via Hontenisse)	30/12/1915	04/05/1917 - naar St Jansteen
DE RIJCKE Francisca Elodia	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Jan Baptist	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Johanna	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Jozef	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Maria Godelieve	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Maria Ludovica	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE Valentina Juliana	s Heer Arendskerke - Oude School		
DE RIJCKE- DE WIT Mathilde	s Heer Arendskerke - Oude School		
DENOTTE Jules	Hulst - (J.Eggermont)	22/09/1915	kwam uit Engeland
DEVBRINDT Emma	Hulst - Overdamstraat 33	22/02/1915	
d'HOOGHE Petrus	Axel - Wolstraat C23	08/09/1914	
GOIRIS Rosalia (25j)	Hulst		

GOOVAERT Napoleon	Hulst - (Bij Ad. Dewitte)	10/12/1914	
HERMANS Louise	Axel - (wed L. Deijn L32)	21/01/1915	
HERMANS mevr,Segers Maria	Hulst - (August Verwilgen)	09/09/1914	
HORLAIN Bertha	Axel - Wolstraat C23	08/09/1914	18/09/1914 - met 2 kinderen
HUYGELEN Bertha	Axel - Stationstraat G1	19/12/1916	22/05/1918
JACOBS Rosalie	Axel - Zeestraat A75	03/09/1914	
JANSEGGERS Carolus Ludovicus (23j)	Domburg	02/11/1914	kleermaker / pension Uilennest
KERREMANS Karel Leonard (35j)	Uden - Vluchtoord		
LAUWERS Julia	Hulst - (Adolf Dewitte)	06/10/1914	
LIPPENS Raymondus (39j)	Ijzendijke		
LIPPENS Philippe (4j)	Ijzendijke		
LIPPENS Leon (3j)	Ijzendijke		
MAES Adelia	Hulst - Hutmarkt	10/12/1914	07/01/1915 - bij familie Delavoir
MAES Jules	Hulst - Houtmarkt	10/12/1914	07/01/1915 - bij familie Delavoir
MAES mevr. Daelemans Charlotte	Hulst - (August Van De Vlies)	20/09/1914	
MASCAUX Jean Baptist	Axel - Schieman C77	20/10/1914	
MERCKX Jacob. Alfons	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Maria	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Alice Virginie	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Eugenius	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Albert	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Paula	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MERCKX Julia	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MESKENS Rosalie (25j)	Domburg	02/11/1914	pension Uilennest
MEYS Joanna	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MEYS Germaine	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	29/09/1914
MOENS Regina	Hulst (via Hontenisse)	30/12/1915	04/05/1917 - naar St Jansteen
NIJS Anna Catharina (63j)	Tilburg		25/08/1915
OST Ludovica Maria	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
PAUWELS Franciscus (35j)	Uden - vluchtoord		
PAUWELS Theresia	Hulst - Overdamstraat B105	08/10/1914	bij familie Pluimen
PAUWELS Clarisse	Hulst - Overdamstraat B105	08/10/1914	
PAUWELS Theresia	Hulst - (fam. Pleunis)	03/01/1915	29/04/1915 - naar Bornem
PIESSENS Joannes (34j)	Hulst - (Van Gijssel) (via Antwerpen)	12/10/1914	28/01/1918 - naar Breda
POODTS Charles Hector	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
POODTS Fernand	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
POODTS Robert	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
POODTS Irma	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
POODTS Simonne	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
REYNTIENS Sophia Ludov,	Axel - Wolstraat C23	8/09/1914	
REYNTIENS Francisca	Axel - Kanaalkade A29	07/10/1914	
ROGER Gustave	Hulst - Boven (bij A,DeWitte)	13/11/1919	via Vlissingen
RUYS Michael	Hulst - Broederwoning C55	10/10/1914	
SAEYS Yvonne	Hulst - (August Van De Vlies)	20/09/1914	
SCHILDERS Octaaf (26j)	Domburg	02/11/1914	pension Uilennest
SEGGERS Franciscus	Hulst	10/10/1914	8/03/1915 - naar Nunspeet
SEGGERS Sacharius	Hulst	10/10/1914	8/03/1915 - naar Nunspeet
SEGGERS Joanna	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	
SEGGERS Anna	Hulst - (August Verwilgen)	09/09/1914	
SEGGERS Maria	Hulst - (August Verwilgen)	09/09/1914	
SIMON Marie Cath,	Hulst - Graanbeurs	24/08/1914	11/02/1915
SLEEBUS Benoit Eugene	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	
SLEEBUS Marcella	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	

SLEEBUS Maria	Hulst - (August Verwilgen)	08/09/1914	
SPIESSENS Paulina	Hulst - wagon a/h station	08/10/1914	20/04/1915
SPIESSENS mevr, V.Meerbeke P.	Hulst - (J.De Kort - slager)	05/10/1914	
STEENSSENS August	Hulst - wagon ah /spoor	09/10/1914	
STEENSSENS Maria	Hulst - wagon a/h station	15/10/1914	04/02/1915
STEENSSENS Victor	Hulst - wagon a/h station	15/10/1914	04/02/1915
STEENSSENS August	Hulst - wagon a/h station	08/10/1914	
VAN BOGAERT Elodie	Hulst - (L.J. Brand)	08/09/1914	
VAN DAMME Philip Jacob	Axel - Kanaalkade A29	07/10/1914	
VAN DEN BROECK Malvina	Hulst - Overdamstraat 33	22/02/1915	
VAN DEN BROECK Maria	Tilburg	08/10/1914	
VAN DEN HEUVEL Petrus Edm. (38j)	Tilburg	10/10/1914	
VAN FRAEYENHOVE Margarethe	Axel - Zeestraat A75	07/10/1914	
VAN HOEYMISSEN Alice	Amsterdam - Hoedekenskerke		
VAN HOEYMISSEN Joseph	Amsterdam - Hoedekenskerke		
VAN HOEYMISSEN Sidonie	Amsterdam - Hoedekenskerke		
VAN MEERBEKE Josephus	Hulst - (J.De Kort - slager)	05/10/1914	
VAN NIMMEN Maria	Axel - (G. Vrielinck D73)	09/10/1914	
VAN NIMMEN Isabella	Axel - (G. Vrielinck D73)	09/10/1914	
VAN OS Frans	Amsterdam - Hoedekenskerke		man, vrouw en kind
VAN ROY Louis	Hulst - Graanbeurs	24/08/1914	11/02/1915
VERBERCKT Mathilda	Hulst - wagon a/h station	15/10/1914	
VERBRUGGEN Justine (20j)	Axel - Zeestraat A75	03/09/1914	
VERHAEREN Marie Amelie (54j)	Domburg- Zeekant	12/10/1914	Pension Golfzicht
VERHASSELT Louisa	Hulst - Houtmarkt	10/12/1914	07/01/1915 - bij familie Delavoir
VERHEYDEN Emerantia	Axel - Zeestraat A75	07/10/1914	
VERHEYDEN Alois (62j)	Terneuzen	25/10/1914	25/11/1914
VERHEYDEN Denis (43j)	Tilburg	10/10/1914	
VERSTRAE'TEN Margaretha	Hulst - (W. Frankens)	06/10/1914	
WAUMANS Jos	Axel - (A.F. Schieman C77)	09/10/1914	
ZOLDERMANS Andries	Hulst - wagon a/h station	15/10/1914	04/02/1915
VAN GEENHOVEN Frans (43j)	Paal (Grauw) - op eigen schip	01/01/1915	schipper bij Hulstaert (Zates)

HINGENE

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
BOSSEREZ Emiel	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
CHASTANI Antoine	Hulst - (Bakker Schiffijn)	05/10/1914	05/07/1915 - naar 's Gravenhage
CHASTANI Chlotilde	Hulst - (Bakker Schiffijn)	05/10/1914	30/04/1915 - naar Hingene
COOLS Eduard	Hontenisse - B9	01/01/1915	
COOLS Anselme maria	Hontenisse - B9	01/01/1915	
COOMANS Franc Paulina	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
COOMANS Francisca Paulina	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915
DE WACHTER Emma Elisa	Axel - (Fr. Goossens) G25	02/11/1914	
d'HOLLANDER Mathilde (26j)	Tilburg	12/10/1914	
DROSSAERT Petrus	Hulst - (Fam, De Bruijn)	16/10/1914	14/06/1915 - naar Rotterdam
LAVAERT Maria Domin,	Hontenisse - B9	01/01/1915	
MAGNUS Dorothea	Capellen		
MEES Henna	Hulst - Begijnenstraat	15/12/1914	10/05/1917 - bij familie Winnekens
MESKENS Marceline (20j)	Tilburg	22/07/1915	
MUYSHONDT Hendrik	Hulst - (Fam. De Bruijn)	04/10/1914	14/06/1915 - naar Rotterdam
PAUWELS Josephina	Hulst - (Fam. Pleunis)	20/12/1914	13/03/1916 - naar 's Gravenhage

PAUWELS Clarisse	Hulst - (Fam. Pleunis)	03/01/1915	13/13/1916 - naar 's Gravenhage
PAUWELS Pauline	Axel - Noordstraat B25	07/10/1914	
SEGERS Virginie	Hulst - (Fam De Bruijn)	08/10/1914	november 1915 - naar Havré
SEGERS Edmond (35j)	Tilburg		
SEPS Jules	Hulst - Begijnenstraat	15/12/1914	10/05/1917 - naar St Jansteen
STAS Maria Carolina (62j)	Tilburg	12/10/1914	
STRUYF Jan Raymond	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
STRUYF Rosalie	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
STRUYF Petrus August	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
STRUYF Francisca	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
STRUYF Eugene	Terneuzen	17/10/1914	02/03/1915 - naar Gouda
VAN DAM Pierre	Amsterdam - Prins Hendrikkade 181		Man, vrouw en drie kinderen
VAN DAMME Elisabeth (33j)	Tilburg		
VAN DEN BERGHE (wed. Croes) Jo.	s Heer Arendskerke - Oude School		
VAN HERBRUGGEN mevr V.Kerckh. J. C.	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
VAN HOESEN Maria	Hulst - Begijnenstraat	15/12/1914	10/05/1917 - bij familie Winnekens
VAN HOEYWEGEN Helena	Axel - (E.J.Van De Berg) H5	07/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Richard	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Willem (25j)	Tilburg	12/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Carolina (21j)	Tilburg	12/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Henri Cesar (67j)	Tilburg	12/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Louis (23j)	Tilburg	12/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Arnold (24j)	Tilburg - Oosterhout	12/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Arnold (24j)	Tilburg	04/01/1916	kwam uit Engeland
VAN PRAET Joseph (15j)	Uden - Vluchtoord		

WINTAM

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
JOOS Philip Jacobus (42j)	Uden - Vluchtoord		
MARNEF Emile (37j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
MARNEF Rosalie (33j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
MARNEF Julia (9j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
MARNEF Libertha (9j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
MARNEF Amanda (8j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
MARNEF Theophile (1j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
ROTTIERS Sidonie	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
ROTTIERS Leona (43j)	Uden - Vluchtoord		
SANZO Desiré (16j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
SANZO Ferdinand (39j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
SANZO Hortensia (9j)	Uden - Vluchtoord		
SANZO Desire (6j)	Uden - Vluchtoord		
SANZO Hortense (9j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
SEGERS Louisa (26j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
SEGERS Maria (2)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
SEGERS Frans (1j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
SEGERS Arnold (23j) Win	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
SEGERS Florent (25j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers
SEGERS wed. Theresia (62j)	Paal (Grauw) op eigen schip	01/01/1915	schippers

MARIEKERKE

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
CROKET Maria	Stoppeldijk - C43	14/02/1915	12/07/1915
CROKET mevr. Van Hemelrijck F A(47j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
GOIRIS Guillelmus (39j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
GOIRIS Clementina (41j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
GOIRIS Amelia Leonia (36j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
HEYMANS Felix	Stoppeldijk - C43	14/02/1915	12/07/1915
HEYMANS Paul Hendrik	Stoppeldijk - C43	14/02/1915	12/07/1915
HEYMANS Simonne Jaqueline	Stoppeldijk - C43	14/02/1915	12/07/1915
MAEREVOET Amadeus (54j)	Hontenisse - bij Silva G30	01/10/1914	
MAEREVOET Petrus Joannes (1j)	Hontenisse - bij Silva G30	01/10/1914	
MAEREVOET Joseph	Hontenisse - bij Silva G30	01/10/1914	
MAEREVOET Maria	Hontenisse - bij Silva G30	01/10/1914	
MAES Hendrika Odila (38j)	Roosendaal		
PARIJS mevr. Maerevoet Rosalie (31j)	Hontenisse - bij Silva G30	01/10/1914	
STROBBE Jozef Frans (36j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
STROBBE Romanus August (8j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
STROBBE Maria Ludovica (7j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
STROBBE Ludovica Alfonsina (4j)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
STROBBE Anna Gilberta (9maand)	Stoppeldijk	12/10/1914	08/05/1915
VAN HEMELRIJCK Felix (46j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
VAN HEMELRIJCK Carolus Lud. (20j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
VAN HEMELRIJCK Victor (17j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
VAN HEMELRIJCK Frans (16j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
VAN HEMELRIJCK Philomena (13j)	Hontenisse - Lammerwaarde	10/10/1914	
VERMIJLEN Maria Francisca	Stoppeldijk - C43	14/02/1915	12/07/1915

WEERT

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
GOVAERTS Alfons	Grauw		overleden 15/03/1915
GOVAERTS Martha	Dordrecht		overleden 03/05/1916
PAUWELS Alfons (42j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Marie (41j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Petrus (18j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Lisa (16j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS August (15j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Rosalie (13j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Hector (11j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Louis (9j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Adolf (7j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	
PAUWELS Ernestine (5j)	Walsoorden op eigen schip	01/01/1915	

PUURS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
AERTS Antonius Henri	Axel - Kerkstraat B77	30/09/1914	met 2kinderen -14 jaar
AERTS Josephine	Axel - (Jac. Boeys 10)	07/01/1915	
AERTS Barbara Francisca	Gilze Rijen		overleden 14/12/1914
ANDRIES Maria Coleta	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
ANDRIES Herman	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
ANDRIES Mevr,	Amsterdam - Kolveniersbrugwal 131		Man krijgsgevangen te Münster
BAECKELMANS Philip Emiel	Axel - Stationstraat G20	01/10/1914	met 2 kinderen -14 jaar
BAETE Adolf	Axel - Noordstraat B15	02/10/1914	
BAETE Adolf (13j)	Tilburg	10/10/1914	
BAETE Theofiel (53j)	Tilburg	10/10/1914	
BAETE Wilfried (14j)	Tilburg	10/10/1914	
BAETE Georges (11j)	Tilburg	10/10/1914	
BECKERS Frans	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
BEMIS Franciscus Judocus	Axel - (A. Lippens A49)	02/06/1915	
BEYDLER ? Alfonsina	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
BOGAERTS mevr. Van Reeth Franc.	Goes	10/12/1914	
BOSSEREZ Edgard	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
BORMS Joannes Florent	Amsterdam		gehuwd 29/08/1917
BRIJS Maria	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
BRUSSELMANS Mathilde	Axel - (A.A. Slijpen)	31/10/1914	
BRUSSELMANS Mathilde	Axel - (A.A. Slijpen)	28/12/1914	
BRUSSELMANS Celine	Axel - (A.A. Slijpen)	28/12/1914	
BRUSSELMANS mevr. Raport Celine	Axel - (A.A. Slijpen)	31/10/1914	
COECKELBERGH Ludovicus Franc.	Axel - Kerkdreef E16	01/10/1914	
COOLS Joanna Maria	Axel - Nieuwendijk J66	07/10/1914	
COOREMANS Valentine	Tilburg	10/10/1914	
DE BLOCK Leontine	Axel - (P.Esselbrugge)	31/10/1914	
DE BLOCK mevr. Maes Achille Leont.	Axel - Noordstraat B25	07/10/1914	
DE BONDТ Jan	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
DE BONDТ Stefanie	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
DE BONDТ Philemon	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
DE BONDТ Leopold	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
DE BONDТ Frans	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
DE BONDТ Guillaume	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
DE BONDТ Alida	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
DE BONDТ Maria	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
DE BONDТ Frans	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
DE BONDТ Jozef	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
DE BONDТ Petrus Joannes	Axel - (Jac. Cove)	10/11/1914	
DE BONDТ Petrus Joannes	Axel - C14	01/11/1914	
DE CLERCK wed, Andries J.D.	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
DE HERDT Rosalia Begga	Gaasterland		
DE MAEYER Joseph	Axel - (J. Dieleman C33)	02/11/1914	
DE RIDDER Joannes	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
DE RIDDER Theresia	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
DE SCHUTTER Francisca	Axel - Nieuwstraat G73	07/09/1914	
DE SMET Maria	Hulst - Bierkastraat	20/01/1915	04/03/1915
DE VINCK Petrus	Axel - (wed.VanTatenhove)	09/10/1914	
DE VINCK Elisabeth	Axel - (Joh.Dey J88)	09/10/1914	
DE VINCK Margarethe	Axel - (Joh.Dey J88)	09/10/1914	

DE WACHTER Sophia	Axel - Stationstraat G15	02/10/1914	
DE WACHTER Maria	Axel - Stationstraat G15	02/10/1914	
DE WACHTER Jules	Axel - Stationstraat G15	02/10/1914	
DE WACHTER Alida	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
EYNATTEN Mariette Theresia	Helenaveen		geboren 01/07/1918
EYNATTEN Eugeen	Helenaveen		
FLERACKERS Mathilde	Hulst		
MESKENS Frans	Amsterdam		Man krijgsgevangen te Münster
GENIJN Angelica	Axel - Spui N85	07/10/1914	
GRADE Robert	Hulst - (P.J. Bosch)	08/09/1914	
HEYMANS Josephina	Axel - Kerkdreef E16	01/10/1914	
HEYMANS mevr.Waegemans-Rosiers	Axel - Gentse Vaartstr. C81	01/10/1914	
HULSBOSCH Joanna Maria	Axel - Stationstraat G20	01/10/1914	
HUYGENS Petrus Augustinus	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	met één kind -14 jaar
HUYGENS Josephus Ludovicus	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Maria Joanna	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Maria Wilhelmina	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Raymondus	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Clara Joanna	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Julius Josephus	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Josephina	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
HUYGENS Arthur	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
JACOBS Rosalie	Axel - Zeestraat B75	27/08/1914	
JANSEN Albert	Uden - vluchtoord		
JANSEN Constant (32j)	Uden - vluchtoord		
JANSSENS Benoit	Axel - Nieuwstraat G70	06/10/1914	
JANSSENS Frans	Axel - Nieuwstraat G70	07/10/1914	
JANSSENS Henriette	Axel - Nieuwstraat G70	07/10/1914	
JANSSENS Clothilde	Axel - Nieuwstraat G70	07/10/1914	
JANSSENS Frans Lodewijk	Axel - Buitenweg	04/02/1915	
LAUWERS Gabrielle Hendrika	Hulst		geboren 14/10/1914
LAUWERS Pieter Jan	Hulst		
LEEMANS Victor	Axel - Koestraat D61	02/10/1914	
LEPE....? Angelina	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
LETTANI Jules (43j)	Stoppeldijk - Rapenburg	30/09/1914	21/10/1914
MAES Louise	Axel - Nieuwstraat G73	07/09/1914	
MAES Philomene	Axel - Nieuwstraat G73	07/09/1914	
MAES Achilles	Axel - Noordstraat B25	07/10/1914	met zes kinderen -14 jaar
MAES Maria	Axel - (P. Esselbrugge)	31/10/1914	
MAES Carola	Axel - (P. Esselbrugge)	31/10/1914	
MAES Julia	Axel - (P. Esselbrugge)	31/10/1914	
MAES Leon	Axel - (P. Esselbrugge)	31/10/1914	
MAES Petrus Joannes (57j)	Breskens		overleden 22/10/1914
MAES Achiël Philemon	Axel		
MAES Willem Edgard	Axel		geboren 04/12/1914
MARNEF Eugenie (33j)	Tilburg	10/10/1914	
MARNEF Josephine (39j)	Tilburg	10/10/1914	
MEERSMANS Ludovica	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
MEERSMANS Sophie	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
MEERSMANS Jeannette	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
MEERSMANS Helena	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
MEERSMANS Charles	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
MEEUS Egide (38j)	Goes	19/10/1915	

MERCKX mevr. Baeté Adolf Marie	Axel - Zeestraat A74	01/10/1914	met vijf kinderen - 14 jaar
MERTENS mevr. Jan	Amsterdam		Man krijgsgevangenkamp te Münster
MISTIAEN Ursula (83j)	Clinge		overleden 05/01/1915
MOENS Ernest	Axel - Spui N85	07/10/1914	
MOENS Seraphia	Axel - Spui N85	07/10/1914	
MOENS Leontina	Axel - Spui N85	07/10/1914	
NIJS Josephine	Axel - Noordstraat B25	07/10/1914	
NIJS Josepha	Axel - (P. Esselbrugge)	31/10/1914	
NIJS Franciscus	Vlijmen		geboren 18/10/1918
OST Frans	Axel - Nieuwstraat G70	07/10/1914	
PEPERMANS Eulalia	Helenaveen		
PEPERMANS Louis	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PEPERMANS Maria	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PEPERMANS Petrus	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PEPERMANS Louise	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PEPERMANS Joanna Cathar.	Axel - (L.F. Kayser J41)	09/10/1914	
PEPERMANS Leopold	Axel - (J.Van Langeveld)	10/11/1914	
PEPERMANS mevr.Eynatten Eulalia	Hulst - (P.Weemaes)	01/10/1914	met twee kinderen
PIESSENS Albertina	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
PLETTINCKX Louise	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PLETTINCKX Angelina	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	
PORTH Françoise Henriette	Axel		overleden 14/08/1919
REYNIERS Elisabeth (41j)	Tilburg	10/10/1914	
ROBIJN Catharina	Axel - wijk G77	17/04/1915	
ROTTIERS Florent	Dordrecht		
ROTTIERS Cornelia	Dordrecht		geboren 01/04/1916
SANDERS Silvia Maria	Prinsenhage		
SCHAMPAERT Frans	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	met één kind -14 jaar
SCHAMPAERT Martha	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
SCHAMPAERT Joseph	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
SCHAMPAERT Maria	Axel - (De Ruyter G71)	09/10/1914	
SCHILDERS Alfons (48j)	Stoppeldijk - Rapenburg	30/09/1914	27/10/1914
SIEBENS Marie	Axel - Stationstraat G1	05/09/1914	
SIEBENS Edmond	Axel - Stationstraat G1	07/09/1914	
SMIDTS Joanna	Axel - Nieuwstraat G51	07/10/1914	
SPIESSENS Helena	Hulst - (P.Weemaes)	01/10/1914	
SPIESSENS Philip	Axel - (A,F, Schieman C77)	09/10/1914	
STAS Alfons	Axel - Nieuwstraat G51	07/10/1914	
STAS Emiel	Axel - Nieuwstraat G51	07/10/1914	
STEVENS Clementine	Axel - Buitenweg	08/10/1914	09/07/1915
TALBOOM Maria Victoria (55j)	Tilburg	10/10/1914	
VAN ACOLEYEN Philomena	Axel - Buitenweg H19	07/10/1914	
VAN ASSCHE Marie	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
VAN ASSCHE mevr. Huygens P.A. M. L.	Axel - Noorddijk N19	07/10/1914	
VAN BOOM Joannes Edmond	Gaasterland		
VAN BOOM Jeanne Marie	Gaasterland		geboren 08/10/1917
VAN BOOM Louis Clement Pierre	Prinsenhage		geboren 19/11/1916
VAN BRUYSEL Maria	Vlijmen		
VAN CAMPEN Maria Cesarina (40j)	Stoppeldijk, Rapenburg	04/10/1914	21/10/1914
VAN CAUWENBERGH Carolus Franc.	Axel - Stationstraat G32	23/08/1914	17/09/1914 - vrouw en 5 kinderen
VAN CAUWENBERGH Maria	Axel - Stationstraat G32	23/08/1914	17/09/1914
VAN CAUWENBERGH Coleta	Axel - Stationstraat G32	23/08/1914	17/09/1914
VAN CAUWENBERGH Frans	Axel - Stationstraat G1	18/08/1914	

VAN CAUWENBERGH Marie	Axel - Stationstraat G1	01/09/1914	met dochtertje 11 jaar
VAN CAUWENBERGH Elodie	Axel - Stationstraat G1	07/09/1914	
VAN CAUWENBERGH Auguste	Axel - Stationstraat G1	16/09/1914	
VAN CAUWENBERGH Helena	Axel - Stationstraat G1	16/09/1914	
VAN CAUWENBERGH Louisa	Axel - Stationstraat G1	16/09/1914	
VAN CAUWENBERGH Maria Mathilde	Axel - Kerkstraat B77	30/09/1914	met één kind -14 jaar
VAN CAUWENBERGH Eugeen	Axel - Armendijk K8	02/10/1914	
VAN CAUWENBERGH Louise	Axel - Armendijk K8	02/10/1914	
VAN CAUWENBERGH Marie	Axel - Armendijk K8	02/10/1914	
VAN CAUWENBERGH Carolus Lud.	Axel - Buitenweg H19	07/10/1914	
VAN CAUWENBERGH Josephus Lud.	Axel - (Ch.V.Cauwenb. G12)	09/10/1914	
VAN CAUWENBERGH Irma	Axel - (Ch.V.Cauwenb. G12)	09/10/1914	
VAN DAM Petrus Antonius	Axel - (L.F. Kayser J41)	09/10/1914	
VAN DE VREKEN Alina	Axel - Spui N85	07/10/1914	
VAN DE VREKEN Maria Celestina	Dordrecht		
VAN DE WALLE Pierre Eugeen	Haarlem		overleden 08/11/1916
VAN DEN BROECK Paulina	Axel - Stationstraat G6	06/10/1914	met 2 kinderen -14 jaar
VAN DER PERRE wed.Merckx Coleta S.	Axel - Noordstraat B15	02/10/1914	
VAN GEERT Catharina Julia (49j)	Stoppeldijk - Rapenburg	30/09/1914	27/10/1914
VAN GEET Alois	Axel - Nieuwendijk J66	07/10/1914	
VAN GEET Coleta	Axel - Nieuwendijk J66	07/10/1914	
VAN GEET Anastasia	Axel - Nieuwendijk J66	07/10/1914	
VAN HOOMISSEN Odila	Axel - Koestraat D61	02/10/1914	
VAN HOOMISSEN Maria	Axel - Koestraat D61	02/10/1914	
VAN HOOMISSEN Jeanne	Axel - Oude weg J6	02/10/1914	
VAN HOOMISSEN Celestina	Axel - Spui N85	07/10/1914	
VAN HOOMISSEN Martha	Axel - Spui N85	07/10/1914	
VAN HOOMISSEN Gonzales	Axel - Spui N85	07/10/1914	
VAN HOOMISSEN Desire	Axel - Spui N85	07/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Jeannette	Hulst - (J.P. De Smit)	02/10/1914	
VAN KERCKHOVEN Carolus	Axel - (Jac. Boeys J10)	01/01/1915	
VAN REETH Joannes	Hulst - Vismarkt (familie Gijsels)	15/11/1914	
VAN REETH Joannes Jac. (32j)	Goes	10/12/1914	
VAN STRAETEN Marguerite	Axel - Noordstraat B25	07/10/1914	
VERBRUGGEN Justina	Axel - Zeestraat B75	07/08/1914	
VERMEIRE Maria Regina	Axel - Joh, Dey J88	09/10/1914	
VERMEIREN Marie	Hulst - Bierkastraat (familie De Wit)	20/01/1915	04/03/1915
VERMEIREN Leona	Hulst - Bierkastraat	20/01/1915	04/03/1915
VERMEIREN Achilles	Hulst - Bierkastraat	20/01/1915	01/06/1915
VERTONGEN Adele	Axel - Armendijk K8	02/10/1914	
WAEAGEMANS -ROSIERS Maria	Axel - Gentse Vaartstr. C81	01/10/1914	
WAEAGEMANS -ROSIERS Josephina	Axel - Gentse Vaartstr. C81	01/10/1914	
WAEAGEMANS -ROSIERS Joseph	Axel - Gentse Vaartstr. C81	01/10/1914	
WAEAGEMANS -ROSIERS Victor	Axel - Gentse Vaartstr. C81	01/10/1914	
WAEAGEMANS -ROSIERS Rosalia	Axel - Kerkdreef E16	01/10/1914	
WEYMANS Franciscus Emer.	Axel - Nieuwendijk J66	07/10/1914	
WEYNS Georges (21j)	Uden - vluchtoord-villadorp		
WEYNS Anna Theresia (29j)	Uden - vluchtoord-villadorp		
WILLAERT Constant	Cadzand - Leens		overleden 20/05/1917
VAN PUYENBROECK Melania	Axel - (A. Lippens A49)	08/10/1914	02/06/1915
VAN SEGHBROECK Joanna	Axel - (E.J.Van De Berg A5)	07/10/1914	

LIEZELE

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
BASTEYNS Emile (31j)	Tilburg	25/01/1914	
COOLS Arthur (55j)	Tilburg	08/10/1914	
DE WACHTER Marie Sidonia (63j)	Tilburg	28/11/1914	
SCHEERS Jan Baptist (54j)	Tilburg		
MOORTAAS ? Catharina Vict.	Axel - Noordstraat B15	07/09/1914	
VAN ASSCHE Jozef Edmond	Axel - Noordstraat B15	01/10/1914	één kind - 7 jaar
VAN BOOM Josephina (32j)	Princenhage		gehuwd 27/10/1916

BREENDONK

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
DE KEERSMAECKER Jan Jos (1j)	Tilburg		
DE KEERSMAECKER Petronella (31j)	Tilburg		
DE RAEYMAECKER Sophia	s Heer Arendskerke		
DE RAEYMAECKER Ludovica (37j)	Uden - vluchtoord		gehuwd met Cloptrop E.
DE RAEYMAECKER-VAN CAMP Franc.	s Heer Arendskerke		
DE SMEDT Johanna Ludovica	s Heer Arendskerke		
DE SMEDT Alfons	s Heer Arendskerke		
DE SMEDT Maria Francisca	s Heer Arendskerke		
DE SMEDT-DE RAEYMAECKER Maria El.	s Heer Arendskerke		
JANSSENS Maria (30j)	Tilburg		
KERREMANS Regine	Amsterdam - Keizersgracht 306		
MARIVOET Joanna Catharina	Capellen		overleden 08/10/1914
STEENACKERS Egide (34j)	Hontenisse	01/01/1915	
VAN CAUTER Johanna (46j)	Uden - vluchtoord		
VAN DEN BRANDE Frans Jo. (37j)	Uden - vluchtoord		
VAN DEN BRANDE August (10j)	Uden - vluchtoord		
VAN DEN BRANDE Bertha (13j)	Uden - vluchtoord		
VAN INGELGEM Joseph	Amsterdam - Keizersgracht 306		Man, vrouw en drie kinderen
VAN STEEN Maria (62j)	Tilburg		
VERBRUGGEN Frans (29j)	Hontenisse	01/01/1915	
VERBRUGGEN Guillaume (37j)	Hontenisse	01/01/1915	
VERBRUGGEN Eduard (40j)	Uden - vluchtoord		

RUISBROEK

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
DE BACKER Frans (29j)	Hontenisse - Vluchtoord	01/01/1915	
VAN HAELEN Francisca Maria (38j)	Tilburg		
VERVLOET Maria Regina	Oudenbosch		overleden 25/10/1914

SINT-AMANDS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
DE BEULE Maria Melanie	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
DE BEULE Maria Augusta	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
DE BEULE Achilles	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge

DE BEULE Helena Theresa	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
DE BEULE Franciscus Antonius	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
DE BEULE mevr. Raes Maria Fl. (41j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BEULE Franciscus Antonius (26j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BEULE Maria Theresia (23j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BEULE Achilles (16j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BEULE Clementina (14j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BEULE Maria Melania (18j)	Dordrecht - kalkhaven/Schip Jozef		
DE BOCK Charlotte (62j)	Tilburg		
DE CLERCQ Johannes Joseph (37j)	Kortgene	16/10/1914	
DE CLERCQ Guillelmus (8j)	Kortgene	16/10/1914	
DE CLERCQ Egidius (6j)	Kortgene	16/10/1914	
DE CLERCQ Jacobus (1j)	Kortgene	16/10/1914	
DE DECKER mevr.Vermeiren C.L.(28j)	Kloetinge	14/10/1914	12/11/1914
DE HERTOOG Joannes Franc. (37j)	Dordrecht - schip/werf Bijvoet	14/01/1917	05/12/1918 - naar Gent
DE HERTOOG mevr. JOEGHEM Hel. (37j)	Dordrecht - op eigen schip	04/01/1917	05/12/1918 - naar Gent
DE LEEUW Maria Josepha (44j)	Biezelinge		
DE WILDE mevr.Hertog F.Maria C.(35j)	Hontenisse	01/10/1914	
DE VOGELAER Ernest (27j)	Uden - vluchtoord		
DONNES Nicolaas (63j)	Tilburg	januari 1916	
HERTOOG Constance	Kruiningen		overleden 29/12/1914
HERTOOG Franciscus (38j)	Hontenisse	01/10/1914	
HERTOOG Angelina (10j)	Hontenisse	01/10/1914	
HERTOOG Pieter (9j)	Hontenisse	01/10/1914	
HERTOOG Joanna (7j)	Hontenisse	01/10/1914	
HERTOOG Arnold (5j)	Hontenisse	01/10/1914	
HERTOOG Elza (2j)	Hontenisse	01/10/1914	
HOOFT Stefanie	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
IVENS Edmond August	Roosendaal		overleden 29/10/1914
JACOBS Jan Baptist (33j)	Tilburg	02/02/1914	
KEPPENS mevr.De Clercq Maria Col. (34j)	Kortgene	16/10/1914	
KEPPENS mevr.De Clercq Joanna (29j)	Kortgene	16/10/1914	
LEJON mevr. Pieter	Amsterdam		Man krijgsgevangen te Munster
MAEREVOET Philomena	Hulst - (Der Weduwe)	01/10/1914	
MAES mevr.Vermeiren PJ Maria Th.	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
MUYSHONDT Emmanuel	Rotterdam		overleden 05/01/1917
PAUWELS Maria Rosalia	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Ludovica Benedicta	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Joseph. Franc.	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Franciscus	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Joannes Constant	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Maria Theresia	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Petrus	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PAUWELS Charles	Terneuzen	09/10/1914	12/04/1915 - naar Wemeldinge
PENNE Louise	Oost-West Souburg		
RAES Franciscus	Zeist		overleden 28/10/1916
RAES Franciscus	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
RAES Maria Florentina	Terneuzen	10/10/1914	12/04/1919 - naar Wemeldinge
SERVAES Maria (33j)	Tilburg		
SCHILDERS Joanna	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	
TIMMERMAN Jan August	Oost-West Souburg		
VAN DEN BROECK Antoon	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	
VAN DEN BROECK Joanna Marg.	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	

VAN DEN BROECK Philomena	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	
VAN DEN BROECK Alfons	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	
VAN DEN BROECK Julia	Hulst - (J. Der Weduwe)	01/10/1914	
VAN DEN BROECK Victor	Axel - stationschef	03/12/1914	
VAN EETVELDE Caroline Sophie	Hontenisse B6	01/10/1914	
VERMEIREN Petrus Joannes (59j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
VERMEIREN Joanna (19j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
VERMEIREN Philemon (16j)	Kloetinge	09/10/1914	12/11/1914
VERMEIREN Constant (27j)	Kloetinge	14/10/1914	12/11/1914
VERMEIREN Petrus (2j)	SinKloetinge	14/10/1914	12/11/1914
VIJT Dominicus (30j)	Kortgene	16/10/1914	
VIJT Maria Coleta (4j)	Kortgene	16/10/1914	
VIJT Wilfried (1j)	Kortgene	16/10/1914	
VAN GUCHT Karel Lodewijk (33j)	Tilburg	10/10/1914	
d'HONDT Jud. Joseph (34j)	Tilburg	07/10/1914	
MARNEF Stefanie	Terneuzen	10/10/1914	01/03/1915 - naar Ede

OPPUURS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
BAUDEWIJNS Isabella	Axel - Stationstraat G24	01/10/1914	
CLOOSTERMANS Alice(32j)	Tilburg - Gasstraat 47	10/10/1914	
CLOOSTERMANS Maria (35j)	Tilburg	02/10/1914	
DE VRIES Alice (10j)	Tilburg		
DE VRIES Maria (4j)	Tilburg		
DE VRIES Prosper (6j)	Tilburg		
DE VRIES Franciscus (8j)	Tilburg		
LAUWERS Josephina	Axel - Spui N85	07/10/1914	
MOORTGAT Joseph Emmanuel	Axel - Stationstraat G24	01/10/1914	
SEGHERS Juliana (72j)	Tilburg	02/10/1914	
SEGHERS Juliette (20j)	Tilburg	02/10/1914	
VERGAUWEN Gerarda Fr. (3j)	Uden - vluchtoord		
WEYMANS Maria Philomena (32j)	Tilburg		

LIPPELO

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
CLEEMPUT Celestina	Sint-Gillis-Waas		
CLEEMPUT Elisabeth	Sint-Gillis-Waas		
DE SMEDT Maria Antonia (22j)	Helvoort		
KONTZ Helena (53j)	Tilburg	30/01/1915	
PEELEMAN Marie (20j)	Tilburg	30/01/1915	
VAN ACOLEYEN Coleta	Sint-Gillis-Waas		
VAN ACOLEYEN Maria	Sint-Gillis-Waas		
VAN EETVELT Sophia	Hontenisse		overleden 07/10/1917
VAN INGELGEM Arnold (52j)	Tilburg	25/01/1915	
VAN INGELGEM Philip (26j)	Tilburg	30/01/1915	
VAN INGELGEM Elisabeth (24j)	Tilburg	30/01/1915	
VAN INGELGEM Henriette (20j)	Tilburg	30/01/1915	
VAN INGELGEM Joseph (18j)	Tilburg	30/01/1915	
VAN HAMME Constant (21j)	Dordrecht - Gravenstraat 18		
WINCKELMANS Florentina (31j)	Geffen		

WILLEBROEK

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
CLOPTROP Philemon (17j)	Uden - vluchtoord		
KERREMANS Charles (51j)	Tilburg	07/10/1914	
VAN NIEUWENHOVEN Pauline (50j)	Tilburg	07/10/1914	
VAN NIEUWENHOVEN Rosalie (53j)	Tilburg	07/10/1914	
VERLINDEN Sofia (57j)	Goes	09/10/1915	

Klein-Brabantse vluchtelingen naar Engeland

Bronnen:

- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Archief Provant
- Algemeen Rijksarchief Brussel - Central Register of War Refugees (I420)
- Algemeen Rijksarchief Brussel - Officieel Belgisch Komiteit voor Engeland (T476)

BORNEM

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
BORGHIJS Joanna (26j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
D'HOEY Joannes	Duitsland		overleden 17/07/1918
DE BEER Arthur (17j)	Glasgow - Rouken Giffnock		
DE MAEYER Jean (27j)	Glasgow		soldaat
HUYGELEN Octave (23j)	Glasgow		soldaat
LAMBRECHT Christine (23j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
LAMBRECHT Emile (26j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
LAMBRECHT Petrus (8maand)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
SMET Henri (24j)	Glasgow		soldaat
VAN DEN BOSSCHE Adela (14j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Franciscus (18j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Henri (30j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Isabella (54j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Margaretha (4j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Peter (55j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN DEN BOSSCHE Petrus (62j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN MEERBEECKAdolf (31j)	Glasgow		soldaat
VERBECKE Joannes (42j)	Glasgow - Paisly - Gordonstreet		
VERBECKE Maria (1j)	Glasgow - Paisly - Gordonstreet		
VERBECKE Philomena (40j)	Glasgow - Paisly - Gordonstreet		

HINGENE

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
POST Constant Victor	Bourbourg (Fr) - op schip 'De jonge Keizer Karel'		overleden 13/05/1918
POST Jean Henri	Bourbourg (Fr) - op schip 'De jonge Keizer Karel'		overleden 27/06/1918

BREENDONK

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
VERLINDEN Joseph (25j)	Glasgow		soldaat

LIEZELE

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
CALLAERTS Edmondus (10j)	Glasgow - Dumbarton	17/10/1914	
CALLAERTS Joanna (23j)	Glasgow - Dumbarton	17/10/1914	
CALLAERTS Johannes Joseph (11j)	Glasgow - Dumbarton	17/10/1914	
CALLAERTS Ludovicus (38j)	Glasgow - Dumbarton	17/10/1914	
CALLAERTS Sophia (8j)	Glasgow - Dumbarton	17/10/1914	

LIPPELO

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
DE SMEDT Charles (24j)	Glasgow - Road Salcoast	17/10/1914	

OPPUURS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
VAN EETVELT Francois Edgar (23j)	Glasgow		soldaat

PUURS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
AMELINCKX Maria Catharina (°A'pen)	Gloucester		
DE BIE Silvie (°Wespelaar)	Evesham		
DE WACHTER Maria	Caxshalton - Epsom		overleden 11/01/1916
DE WIT Jean	Gloucester		gehuwd 10/08/1918
LAURENS Leopold	Birmingham - Bristol Street		overleden 18/04/1917
MESKENS Joannes (63j)	Glasgow		
THIJS Joannes Baptist	Woudchester - Dunwell House		overleden 28/06/1915
VAN CALSTER Joanna Nathalie	Quignicourt - Neufchatel (Fr)		overleden 16/02/1916
VAN INGELGEM Alfons	Evesham - Broadway		gehuwd
VAN INGELGEM Josephine Adelia	Evesham		geboren 19/07/1917
VERSTREPEN Antoon	Fullham (vluchtelingenkamp)		overleden 29/02/1916
VLEMINCKX Joseph	Quignicourt - Neufchatel (Fr)		overleden 16/02/1916

RUISBROEK

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
DAELEMANS Carolus (34j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
DAELEMANS Louise (31j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
DAELEMANS Marcel (1j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
DAELEMANS Nicolas (7j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
MOERENHOUT Gaston (2maand)	Glasgow - Dalbeth convent	17/10/1914	

MOERENHOUT Isidoor (23j)	Glasgow - Dalbeth convent	17/10/1914	
MOERENHOUT Natalie (24j)	Glasgow - Dalbeth convent	17/10/1914	
MOERENHOUT mevr. Vleminckx V.(35j)	Glasgow Paisly - Gordonstreet		
TALBOOM Catharina (70j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
TALBOOM Petrus (72j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN BATTEL Jan Baptist (6j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN BATTEL Joanna Maria (33j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN BATTEL Lud. Adolf (32j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VAN BATTEL Maria (2j)	Glasgow - Rouken Giffnock	18/10/1914	29/10/1914
VLEMINCKX Gaston (3j)	Glasgow - Paisly - Gordonstreet		
VLEMINCKX Theo (38j)	Glasgow - Paisly - Gordonstreet		

SINT-AMANDS

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
SOMERS Louisa (39j)	Glasgow - Moffat	17/10/1914	
VAN LINDEN Herman (8maand)	Glasgow - Moffat	17/10/1914	
VAN LINDEN Jan Baptist (14j)	Glasgow - Moffat	17/10/1914	
VAN LINDEN Marie (10j)	Glasgow - Moffat	17/10/1914	
VAN LINDEN Petrus (43j)	Glasgow - Moffat	17/10/1914	

WEERT

Naam	Vluchtadres	Datum vlucht	Datum Terug / Opmerking
VAN DEN EEDE (EYNDE?) V. (65j)	Glasgow - Paisly - George street		

Klein-Brabantse militairen op de vlucht

Bronnen:

- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Archief Provant
- www.ablhistoryforum.be
- www.vluchtoord-uden.nl
- www.geldersarchief.nl
- www.streekarchivariaat.nl
- Koninklijk museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moscou archief

Harderwijk - Kamp

Naam	Vlucht	Legereenheid
APERS Leopold (Hingene)	02/01/1915	Artillerie de place
BEMIS Jean Pierre (Breendonk)	09/12/1914	2e Linieregt. 2e Batj. 4e Cie.
COOLS Jozef Alfons (Breendonk)	14/12/1914	Bereden artillerie 1e regt.
d'HOOGH Emile (Hingene)	09/12/1914	Artillerie de Siege. 15e Batterie
d'HOOGHE Hubert Alfons (Bornem)	09/12/1914	Wielrijders 1/4 2e Reg Carabiniers
DAELEMANS Armand (Puurs)	02/01/1915	Artillerie de Siege 6e Batterie
DE BOECK Marcel (Breendonk)	02/01/1915	3e Regt. Jagers te voet
DE BOECK Marcel (Breendonk)	24/12/1914	1e Regt. Carabiniers
DE LEENER Josse (Ruisbroek)	05/12/1914	4e Linieregt. 6e Batj. 2e Cie.

DE SAEGER Achille Louis (Weert)	21/12/1914	Artillerie de forteresse 19e Batterie
DE WACHTER François (Brendonk)	21/12/1914	4e Linieregt. 5e Batj. 2e Cie.
DE MAEYER Henri (Liezelle)	14/01/1915	Artillerie de Siege 25e Batterie
DE SOMVIELE Jan Eugene (Puurs Kalfort)	05/01/1915	25e Linieregt. 3e Batj. 2e Cie.
DE WACHTER Florent (Puurs)	14/01/1915	6e Linieregt.
DE WACHTER Louis (Puurs)	29/12/1914	3e Regt Jagers te Voet 5e Batj. 4e Cie
DROSSAERT Jules Philemon (Hingene)	05/01/1915	6e Linieregt.
EYNATTEN Eugene (Puurs)	11/12/1914	Artillerie de forteresse de Liege 13e Batterie
GOOSSENS Pierre (Brendonk)	21/12/1914	Artillerie de Siege 16e Batterie
IVENS Francois (Sint Amands)	14/01/1915	25e Linieregt.
JACOBS J.B. (Sint Amands)	05/12/1914	Corps des transports

Harderwijk - Oude Kazerne

Naam	Vlucht	Legereenheid
BORMS Florent (Puurs)	19/12/1914	Artillerie de Siege 5e Batterie
DE WIT Jean (Oppuurs)	19/12/1914	5e Linieregt. 2e Batj. 4e Cie
DIERICKX Louis (Lippelo)	19/12/1914	Artillerie de Place 14e Batterie de Siege
LEMMENS Jean (Puurs)	19/12/1914	Artillerie de Siege

Harderwijk - Nieuwe Kazerne

Naam	Vlucht	Legereenheid
BISSCHOP Jean (Bornem)		6e Linieregt. Fort 6e Batj. 1e Cie.
DE BRUYN Petrus (Weert)	30/11/1914	Artillerie de Siege 12e Batterie
DE DECKER Cesar (Hingene)	23/11/1914	3e Regt. Jagers te voet
DE KEERSMAECKER Octave (Bornem)	23/11/1914	Artillerie de place 17e Batterie
DE POOTER Jozef (Puurs)	30/11/1914	Grenadiers 3e Batj. 4e Cie.
DE WACHTER Aloys (Bornem)	19/12/1914	14e Linierement 7e Batj. 4e Cie.
DE WACHTER Eduard (Puurs)	23/11/1914	Artillerie de forteresse 10e Batterie
GEVERS Arnold (Sint Amands)	23/11/1914	Regiment de Place
HERMANS Henri (Bornem)		Grenadiers 4e Bat. 4e Cie.
HILLEGEMS Emile (Bornem)	25/11/1914	Artillerie de place 21e Batterie
ILLEGEMS Alfons (Bornem)	15/01/1915	Artillerie de place 17e Batterie
JANSEGERS Jean (Puurs)	26/11/1914	Artil. de forteresse Anvers regt. de Cote 6e Batterie
JOY (Bornem)	30/11/1914	6e Linieregt. Fort 5e Batj. 2e Cie.
KERREMANS Frans (Bornem)	21/11/1914	6e Linieregt. Fort
LEMMENS Charles (Liezelle)	15/01/1915	3e Regt. Jagers te voet 6e Batj. 1e Cie.
ROOTHOOFD August (Hingene)	26/11/1914	Corps des transports 2e Cie.

Aantal vluchtelingen opgevangen in Klein-Brabant

Bronnen:

- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Archief Provant
- Rijksarchief Antwerpen (PAA3184) Verzameling WO1

Opvang	Afkomst	Datum	Aantal personen / opmerking
Bornem	Haubourdin - Rijsel (Fr)	02/09/1918	65
Bornem	Rumbeke & Moorslede	15/11/1917	348
Bornem (Abdij)	Vlaanderen	06/11/1918	192
Breendonk	Rumbeke	december 1917	
Hingene	Rumbeke & Beythem	november 1917	160 terug april 1919 (gedeeltelijk terug)
Liezele	Loos - Rijsel (Fr)	1918	
Mariekerke	Beythem	05/12/1917	73 tot 11/12/1917 in Meisjesschool
Mariekerke	Haubourdin - Rijsel (Fr)	02/09/1918	46 vrouwen, kinderen en ouderlingen
Mariekerke	Werchter, Wakkerzeel en Haacht	20/08/1914	60
Oppuurs	Loos (Fr) en Rijsel	augustus 1918	62 terug december 1918
Oppuurs	Rumbeke	06/12/1917	125 terug maart 1918 (gedeeltelijk)
Willebroek (hospitaal)	Rumbeke (gasthuis)		65
Puurs	Loos		
Puurs	uit de 'Vlaanderen'		200
Ruisbroek	Franse vluchtelingen	25/09/1918	72
Sint- Amands	Beythem	05/12/1917	
Weert	Haubourdin - Rijsel (Fr)		66 09/11/1918 naar Rijmenam
Wintam	Beythem & Rumbeke	november 1917	240
Wintam	Loos (Fr) nabij Rijsel	1918	21
Willebroek	Roeselare - Omgeving	december 1917	270
Willebroek	Rumbeke gasthuis wezen en ouderen		80
Willebroek	Loos (Fr)	augustus 1918	256
Tisselt	Roeselare-Rumbeke- Moorslede	16/11/1917	73
Tisselt	Oekene	16/12/1917	118 juni 1918-februari 1919

Naamlijst weggevoerden/opgeëisten in Klein-Brabant

Bronnen:

- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Archief Provant
- Algemeen Rijksarchief Brussel - Schending Volkenrecht (I298)

BORNEM

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
CAPPAERT Alfons	Hingene 20/02/1893	11 november 1916	Soltau	18 februari 1917
CUYT Joannes Ulr. Clement	Bornem 06/08/1899	29 november 1916	Messchede	28 april 1917
DE KEERSMAECKER Raym Jan	Antwerpen 26/03/1897	11 november 1916	Soltau	13 februari 1917
DE MAERSCHALK Charles	Bornem 13/08/1890	29 november 1916	Soltau	22 juli 1917
DE MAEYER Diederik	Bornem 16/11/1898	Chaumont (Laon)	15 juli 1917	
DE MAN Carlous ludov	Bornem 01/04/1890	11 november 1916	Soltau/Meckelingburg	18 februari 1917
DE RAUW Frans	Bornem 14/11/1895	11 november 1916	Soltau	18 februari 1917
DE WILDE Henri	Bornem 21/10/1887	29 november 1916	Messchede	17 juni 1917

DENOTTE Carolus	Bornem 08/04/1899	11 november 1916	Soltau	25 februari 1917
d'HOEY Juliaan	Bornem 05/02/1899	11 november 1916	Soltau	29 januari 1917
d'HOOGHE Rene	Bornem 01/06/1893	29 november 1916	Messchede	2 juli 1917
GOOSSENS Louis	Bornem 04/02/1895	11 november 1916	Soltau/Musterlauwer	7 juli 1917
HEYMANS Pierre	Bornem 17/05/1896	29 november 1916	Messchede	30 juni 1917
JACOBS Cornelis	Bornem 17/09/1889	29 november 1916	Messchede	22 juli 1917
JANSEGGERS Michel	Bornem 01/05/1899	11 november 1916	Soltau	28 maart 1917
JANSSENS Jules	Bornem 12/07/1898	29 november 1916	Messchede	22 juli 1917
JANSSENS Petr Joannes	Bornem 23/12/1888	29 november 1916	Messchede	31 januari 1917
KERREMANS Frans	Bornem 18/04/1893			
MAES Joannes	Bornem 07/02/1891	17 november 1915		28 september 1916
MERCKX Jozef	Bornem 03/01/1895	29 november 1916	Messchede	18 oktober 1917
MERCKX Petrus	Bornem 24/02/1891	29 november 1916	Messchede	2 juli 1917
ROTTIERS Joseph	Bornem 12/02/1896	29 november 1916	Messchede	8 juli 1917
ROUSSEAU Benedict	Puurs 04/04/1899			
VAN DEN BOSSCHE Petrus Frans	Bornem 11/04/1890	29 november 1916	Messchede	14 april 1917
VAN EETVELT August	Bornem 03/09/1898	11 november 1916	Soltau	13 februari 1917
VAN EETVELT Florent Henri	Bornem 12/02/1890	11 november 1916	Soltau	3 maart 1917
VAN HUL Henri	Bornem 24/03/1878			
VAN LENT Alfons	Bornem 11/05/1888	29 november 1916	Messchede	30 juni 1917
VAN RANST August	Bornem 01/11/1896	11 november 1916	Soltau/Teufelsmoor	27 april 1917
VAN SAN Petrus Jozef	Bornem 13/04/1885	29 november 1916	Messchede	22 juli 1917
VAN TROYEN Clement	Bornem 28/01/1898	29 november 1916	Messchede	29 juli 1917
VERGAUWEN Henri Frans	Bornem 18/02/1895	29 november 1916	Messchede	8 juli 1917
VERHEYDEN Petrus	Bornem 08/10/1894	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
VERMEIREN Carolus Louis	Bornem 29/09/1888	29 november 1916	Messchede	12 juli 1917
WAUTERS Carolus Louis	Bornem 31/08/1898	11 november 1916	Soltau	26 maart 1917

BORNEM-BRANST

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
ILLEGEMS Henri Benedict	Bornem 05/02/1895	29 november 1916	Messchede/Alpenbroeck	28 oktober 1917
JACOBS Jozef Frans	Mariekerke 26/07/1899	11 november 1916	Soltau	24 februari 1917
LEEMANS Frans	Bornem 10/01/1887	11 november 1916	Soltau	18 februari 1917
VAN CAUWENBERGH Jozef	Bornem 21/01/1888	29 november 1916	Messchede	30 juli 1917
VAN EETVELT Florimond	St-Amands 27/02/1892	11 november 1916	Soltau	27 april 1917

HINGENE

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
ADRIAENSENS Hendrik	29 jaar	29 november 1916	Messchede	5 juni 1917
BRIJS Edward	Bornem 22/12/1896	29 november 1916	Messchede	31 juli 1917
BUYST Lodewijk	22 jaar	29 november 1916	Messchede	4 augustus 1917
DE BLOCK Juliaan	26 jaar	11 november 1916	Soltau	11 novem. 1917
DE BOECK Frans	23 jaar	11 november 1916	Soltau	12 februari 1917
DE COCK Constant	19 jaar	29 november 1916	Messchede	7 februari 1917
HERMANS Arthur	22 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
KEGELS Frans	22 jaar	29 november 1916	Messchede	26 august. 1917
LAMBERTS Egied	21 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
LAMBERTS Philip	24 jaar	11 november 1916	Soltau	20 decemb. 1917
MATTHIJS Frans	25 jaar	11 november 1916	Soltau	5 juni 1917

MEES Jan Jozef	Hingene 15 /02/1899	29 november 1916	Messchede	10 oktober 1917
PAUWELS Jozef	19 jaar	29 november 1916	Messchede	29 juni 1917
PONTZEELE Josph	19 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
ROSIERS Hendrik	29 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
VAN DAMME Petrus	30 jaar	29 november 1916	Messchede	13 august. 1917
VAN STRIJDONCK Clement	Hingene 23/11/1893	11 november 1916	Soltau	11 april 1917
VERMEIREN Lodewijk	28 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917

HINGENE-WINTAM

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
AERTS Karel	20 jaar	29 november 1916	Soltau	8 juli 1917
DE BLOCK Denis	22 jaar	11 november 1916	Soltau	1 oktober 1917
DE BLOCK Petrus	32 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917
KEGELS Emmanuel	Hingene 18/05/1852	7 augustus 1914	Munchen-Gladbach-Dusseldorf	24 oktober 1915
DE PAUW Frans	28 jaar	29 november 1916	Messchede	23 septem. 1917
GABRIELS Leonard	29 jaar	29 november 1916	Messchede	31 januari 1917
MERCKX Eduard	Hingene 24/09/1892	11 november 1916	Teufelsmoor	2 juli 1917
PEETERS Frans	28 jaar	29 november 1916	Messchede	29 juni 1917
TALBOOM Pieter	Hingene 03/12/1873	11 augustus 1914	Hamborn	7 maart 1915
THIJS Alfons	32 jaar	29 november 1916	Messchede	30 august. 1917
VAN CAUTEREN Vital	20 jaar	11 november 1916	Messchede	2 april 1917
VAN HERBRUGGEN David	24 jaar	29 november 1916	Messchede	18 august. 1917
VERMEIREN Petrus	31 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917

HINGENE-EIKEVLIET

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
MERTENS Jozef	Hingene 18/02/1876	1 september 1914	Soltau	na vier maanden
NIJS Eduard	Hingene 10/04/1891	29 november 1916	Messchede	na vier maanden
VAN BRUYSSSEL Edward	34 jaar	29 november 1916	Messchede	28 oktober 1917

MARIEKERKE

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
CROES Jan Frans	Mariekerke 17/06/1887	4 januari 1917	Kamerijk (Fr)	7 juli 1917
CROKET Frans Emmanuel	Mariekerke 26/01/1896	4 januari 1917	Soltau	19 juli 1917
CROKET Theofiel	Mariekerke 01/10/1899	4 januari 1917	Soltau	19 juli 1917
DE LEEUW Frans	St-Amands 08/01/1897	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
GOIRIS Henri	Mariekerke 22/11/1899	4 januari 1917	Soltau	19 juli 1917
JOOS Karel Louis	Mariekerke 19/08/1897	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Munsterlager	4 juli 1917
JOOS Pierre Francois	Mariekerke 04/08/1897	4 januari 1917	Jessenitz-Melsdorf-Soltau	8 juli 1917
JOOS Pieter Frans	Mariekerke 25/12/1888	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
JOOS Pieter Jacob	Mariekerke 23/09/1896	4 januari 1917	Soltau	4 juli 1917
MAEREVOET Dominic	Antwerpen 1301/1896	11 november 1916	Soltau	11 decem. 1917
PARIJS Jan Baptist	Mariekerke 20/12/1899	4 januari 1917	Soltau	4 april 1917
PAUWELS Karel Ludovicus	Mariekerke 16/08/1894			
PAUWELS Constant	Mariekerke 05/12/1898	4 januari 1917	Kerkrade –Dusseldorf	18 august. 1917
PAUWELS Jozef Theofiel	St-Amands 18/03/1895	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
PAUWELS Pieter Amand	Mariekerke 22/11/1896	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917

SMET Henri	Mariekerke 06/11/1893		Sedan (Fr)	
SMET Karel Lodewijk	Mariekerke 22 /08/1892	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
VAN DEN BOSSCHE Henri	Mariekerke 27/12/1897	4 januari 1917	Rijsel (Fr)	28 septem. 1917
VAN HEMELRIJCK Felix	Mariekerke 09/04/1888	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager	17 april 1917
VAN HEMELRIJCK Theofiel	Mariekerke 05/12/1895		Sedan (Fr)	17 april 1917
VAN WALLE Jan	Mariekerke 23/07/1881	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager	4 decem. 1918

WEERT

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
DE PUYSLEIR Hendrik	Hamme 13/10/1896	4 januari 1917	Soltau / Munster	4 april 1917
FLIES Karel	Weert 11/07/1889	4 juli 1917	Soltau-Sliederhutte	8 juli 1917
MUYS Karel Louis	26 jaar	30 januari 1916	Munchen-Gladbach-Dusseldorf	17 juli 1917
VAN DER DOOD Alfons	Bornem 14/01/1886	29 november 1916	Messchede	29 oktober 1917
VAN DROOGENBROECK Alfons	Weert 05/08/1899	4 januari 1917	Soltau	20 februari 1917
VAN DROOGENBROECK Jozef	Weert 05/08/1889	4 januari 1917	Soltau	20 februari 1917

PUURS

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
AERTS Antoine Louis	28 jaar	14 november 1916	Klein Witteberg-Lussendorf	14 juli 1917
BOEL Henri Edmond	24 jaar	11 november 1916	Soltau	1 maart 1917
DE PAUW Pierre Jean	23 jaar	11 november 1916	Soltau – Teuffelsmoor	3 augustus 1917
HERMANS Denis	21 jaar	11 november 1917	Soltau-Mecklingen	24 februari 1917
JACOBS August	19 jaar	11 november 1916	Soltau - Mecklingen	7 maart 1917
MAETENS Karel	01/04/1891	11 november 1916	Soltau	
PAUWELS Eduard	28/11/1893	1 januari 1917	Douai (Fr.)	4 oktober 1918
SLEEBUS Jules	21 jaar	11 november 1916	Soltau-Mecklinhgen-Hemir	14/04/ 1917
SMETS Francois Desire	22 jaar	11 november 1917	Soltau-Mecklingen	24 februari 1917
THIJS Francois	32 jaar	11 november 1916	Soltau-Mecklingen-Frankenthal	28/04/1917
VAN BREEDAM Louis				
VAN DE VREKEN Camille Leo	25 jaar	29 november 1916	Messchede-Bruckhausen	12/09/1917
VAN DE WEYENBERGH J. B.	22 jaar	29 november 1916	Messchede	7 oktober 1917
VAN DE WEYENBERGH Joseph	30 jaar	29 november 1916	Messchede	7 oktober 1917
VERHAVERT Joseph	33 jaar	4 januari 1917	Soltau	17 juni 1917

PUURS-KALFORT

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
BROUWERS Jud,-Henri	20 jaar	11 november 1916	Soltau-Mecklinhgen	24 februari 1917
DE BONDT Francois Jean	22 jaar	11 november 1917	Soltau	2 april 1917
VAN DE WOESTEYNE August	Breendonk 27/07/1886	11 november 1916	Soltau (DI)	20 august. 1917

LIEZELE

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
PARIDAENS Alfons	24 jaar	7 januari 1917		7 februari 1917

RUISBROEK

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
AERTS Pieter Fl.	Ruisbroek 24/10/1886	11 november 1916	Soltau	13 mei 1917
AERTS Pieter J.	Ruisbroek 19/12/1898	11 november 1916	Soltau	1 mei 1917
APERS Corneel	Ruisbroek 07/08/1898	11 november 1916	Soltau	tussen 27 jan.-8 juli 1917
APERS Willem	Ruisbroek 09/05/1894	11 november 1916	Soltau	29 april 1917
BORGHIS Francois	Ruisbroek 1893	11 november 1916	Soltau	4 april 1917
BORGHIS Jozef	Ruisbroek 29/06/1899	29 november 1916	Messchede (Nordrijn-westf)	7 augustus 1917
CALLAERTS Philip	Ruisbroek 21/09/1895	29 november 1916	Messchede	15 oktober 1917
CLAES Jozef	Ruisbroek 04/09/1896	29 november 1916	Messchede	14 juli 1917
COOREMANS Bernard	Ruisbroek 1897	29 november 1916	Messchede	11 oktober 1917
DAEMS Jan	Ruisbroek 07/10/1894	29 november 1916	Messchede	3 oktober 1917
DAEMS Lodewijk	Ruisbroek 05/05/1885	11 november 1916	Soltau	8 juli 1917
DE BACKER Frederik	Ruisbroek 07/04/1899	29 november 1916	Messchede	11 novem. 1917
DE BOECK Hendrik	Ruisbroek 22/02/1891	29 november 1916	Messchede	2 juli 1917
DE DECKER Alfons	Ruisbroek 06/09/1897	11 november 1916	Soltau	29 april 1917
DE DONCKER Corneel	Ruisbroek 11/01/1896	11 november 1916	Soltau	2 april 1917
DE DECKER Jan	Ruisbroek 04/07/1895	11 november 1916	Soltau	29 april 1917
DE JONGHE Eduard	Ruisbroek 20/04/1895	29 november 1916	Messchede	6 oktober 1917
DE KEERSMAECKER Leopold	Ruisbroek 1898	11 november 1916	Soltau	tuss 27 jan.-8 juli 1917
DE PAUW Eduard Frans	Ruisbroek 29/09/1895	29 november 1916	Messchede	7 oktober 1917
DE PAUW Karel	Ruisbroek 01/07/1898	29 november 1916	Messchede	14 juli 1917
DE PAUW Karel	Ruisbroek 22/03/1886	29 november 1916	Messchede	7 oktober 1917
DE SMEDT Jozef	Ruisbroek 1894	11 november 1916	Soltau	tussen 27 jan.-8 juli 1917
DE SMEDT Karel Gregoir	Ruisbroek 27/01/1888	11 november 1916	Soltau	27 januari 1917
LAMBERTS Pieter	Ruisbroek 19/08/1892	11 november 1916	Soltau	4 juni 1917
LAMBRECHTS Karel	Ruisbroek 03/09/1885	11 november 1916	Soltau	4 april 1917
MICHIELS Leonard Leopold	Ruisbroek 1897	29 november 1916	Messchede	tussen 16 feb.-dec.1917
PEETERS Frans	Ruisbroek 25/11/1893	11 november 1916	Soltau	2 april 1917
PEETERS Gustaaf	Ruisbroek 1898	29 november 1916	Messchede	tussen 16 feb.-dec.1917
PEETERS Frans	Willebroek 19/05/1892	11 november 1916	Soltau	4 juni 1917
PINTENS Florent	Ruisbroek 12/06/1892	11 november 1916	Soltau	2 april 1917
RAES Juliaan	Ruisbroek 24/10/1899	29 november 1916	Messchede	10 juli 1917
RAES Lodewijk	Ruisbroek 16/12/1899	29 november 1916	Messchede	23 juli 1917
SIEBENS Frans	Ruisbroek 21/03/1896	29 november 1916	Messchede	5 oktober 1917
SIEBENS Pieter	Ruisbroek 1898	29 november 1916	Messchede	tussen 16 feb.-dec.1917
VAN BREEDAM Jan	Ruisbroek 04/02/1890	11 november 1916	Soltau	1 mei 1917
VAN DE VONDEL Alfons Everard	Ruisbroek 07/11/1899	29 november 1916	Messchede	15 juli 1917
VAN DE VONDEL Frans	Puurs 03/09/1899	29 november 1916	Messchede	29 juni 1917
VAN DE VONDEL Jozef	Ruisbroek 27/09/1895	11 november 1916	Soltau	12 februari 1917
VAN DEN HEULE Alfons	Ruisbroek 09/05/1896	29 november 1916	Messchede	8 juli 1917
VAN DER WILT Willem	Ruisbroek 22/07/1886	29 november 1916	Messchede	16 februari 1917
VAN DOORSLAER Frans	Ruisbroek 02/02/1899	29 november 1916	Messchede	8 juli 1917
VAN EECKERT Jan	Ruisbroek 21/04/1896	11 november 1916	Soltau	14 april 1917

VAN MEULDER Pieter	Ruisbroek 14/02/1886	29 november 1916	Messchede	8 oktober 1917
VAN PRAET Jan Frans	Ruisbroek 13/05/1899	29 november 1916	Messchede	8 juli 1917

BREENDONK

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
CUYCKENS Charles	30/04/1893	4 september 1914	Soltau	1 februari 1915
DE DECKER Florent	25/09/1867	4 september 1914	Soltau	1 februari 1915
DE CONINCK Jos Leopold	25/05/1897	6 november 1915	Soltau	8 decem. 1918
HERMANS Frans	13/02/1893	29 september 1914	Soltau	4 februari 1915
PEETERS Jan	Liezele 01/05/1897	4 januari 1917		8 oktober 1918
PEETERS Juul	25/09/1898	4 januari 1917	Soltau	27 mei 1917
SEGERS Edgard	01/04/1897	4 januari 1917	Soltau	5 oktober 1917
TIERENS Alfons	05/11/1895	4 januari 1917	Soltau	3 maart 1917
VAN ASSCHE Alfons	05/01/1895	4 januari 1917	Soltau	28 maart 1917
VAN CAUWENBERG Jan Benedict	30/03/1882	29 september 1914	Soltau	4 februari 1915
VAN DE VEN Desideer	03/04/1876	4 september 1914	Soltau	1 februari 1915
VAN DEN BERGH Alfons	20/08/1896	4 januari 1917	Soltau	6 juli 1917
VAN INGELGEM Pieter	04/03/1898	4 januari 1917	Soltau	10 juni 1917
VAN PRAET Louis	16/06/1875	4 september 1914	Soltau	1 februari 1915
VERMEIREN Pieter	29/06/1876	4 januari 1917	Soltau	6 septem. 1917

SINT-AMANDS

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
BORMS Constant Jozef	Sint-Amands 27/04/1894	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf - Douai (Fr.)	4 augustus 1917
BORMS Francois	03/06/1897	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-Jegenitz	4 mei 1917
CASIMON Francois	Sint-Amands 14/05/1887	4 januari 1917	Soltau	24 februari 1917
CASSIMON Victor	Sint-Amands 01/06/1888	4 januari 1917	Douai (Fr.)	4 augustus 1917
COLLIER Florimond	Sint-Amands 30/11/1896	4 januari 1917	Soltau-Hilseder Hutte-Abikborst	30 juni 1917
COLLIER Leonard	Sint-Amands 02/04/1895	4 januari 1917	Soltau-Dulmen-Hilseder Hutte	8 juli 1917
DE DECKER Clement jan	Sint-Amands 18/11/1887	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Jegenitz	8 juli 1917
DE DECKER Leon	18/11/1899	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-	19 mei 1917
DE DECKER Victor	Dendermonde 21/02/1883	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Jegenitz	8 juli 1917
DE GOEYSE Philemon Pieter	Oppuurs 22/02/1888	4 januari 1917	Soltau-Mecklenburg-Jessenitz	12 juli 1917
DE HERTOOGH Charles Emiel	Sint-Amands 11/10/1888	4 januari 1917	Douai (Fr.) - Munsterlager	1 decem. 1917
D' HOLLANDER Cesar	Moerzeke 01/04/1872	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Waren-Kronen	4 mei 1917
DE KOSTER Jan	21/11/1876	4 januari 1917	Douai (Fr.)	4 februari 1917
DE LANDSHEER René	Sint-Amands 27/04/1878	4 januari 1917	Soltau-Mecklenburg-Jessenitz	8 juli 1917
DE VLEGELAER Jean	Oppuurs 14/12/1891	4 januari 1917	Soltau	22 februari 1917
DE WILDE Polydoor	Sint-Amands 16/10/1895	4 januari 1917	Soltau	24 februari 1917
FRANCKAERT Pieter	Baasrode	6 september 1914	Duisburg	23 decem. 1914
GEVERS Gustave Frans	Sint-Amands 27/01/1897	4 januari 1917	Douai (Fr.)	4 juni 1917
JACOBS Francois	Bornem 20/11/1887	4 januari 1917	Soltau-Dulmen-Hilseder Hutte	12 juli 1917
JOOS Francois Joseph	Sint-Amands 14/05/1894	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-Wilhelmshafen	22 feb. 1917
LEJON Armand	Sint-Amands 12/09/1898	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager	4 juli 1917
LEJON Jan	Sint-Amands 11/01/1888	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Jegenitz	8 juli 1917
LEJON Joseph Engelbert	Sint-Amands 28/09/1890	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Jegenitz	8 juli 1917
MOENS Alfons	Buggenhout 31/08/1886	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-Jegenitz	4 juni 1917
PARIDAENS Pierre		4 januari 1917	Soltau	7 februari 1917
PAUWELS Eduard	28/11/1893	4 januari 1917	Douai (Fr.)	4 oktober 1917
SMET Victor	15/10/1898	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager	28 maart 1917

SPÏESSENS Alphons	Breendonk 18/08/1896	4 januari 1917	Douai (Fr.)	14 decem. 1917
VAN IGHEM Edmond	Sint-Amands 14/08/1879	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-Lutgende	4 juni 1917
VAN NIEUWENHOVE Pierre	17/10/1897	4 januari 1917	Soltau	19 februari 1917
VAN RANST Francois	14/04/1899	4 januari 1917	Soltau	20 februari 1917
VERDOODT Francois Petrus	Sint-Amands 27/08/1886	4 januari 1917	Soltau-Dulmen-Hilseder Hutte	8 juli 1917
VERMEULEN Adolphe	Sint-Amands 17/06/1887	4 januari 1917	Soltau-Munsterlager-Lutgende	4 juli 1917
VERMEULEN Francois	Sint-Amands 19/09/1899	4 januari 1917	Douai (Fr.)	4 augustus 1917
WILLAERT Charles	Sint-Amands 12/11/1894	4 januari 1917	Soltau-Melsdorf-Jegenitz	8 juli 1918

LIPPELO

Naam	Geboren	Wegvoeing	Kamp	Terugkomst
VAN WEMMEL Franz	Steenhuffel	15 februari 1915		30 novem. 1918

OPPUURS

Naam	Geboren	Wegvoering	Kamp	Terugkomst
BELLON Jan	Oppuurs 15/08/1875	4 januari 1917	Soltau	24 februari 1917
BOOM Petrus	Oppuurs 20/04/1888	4 januari 1917	Soltau	6 juli 1917
CEUSTERMONT Frans	Bornem 17/02/1894	4 januari 1917	Soltau	20 mei 1917
CRABBE Pterus	Sint-Amands 16/06/1875	4 januari 1917	Soltau	4 april 1917
DAELEMANS Frans	Oppuurs 14/02/1881	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
DAELEMANS Jos	Oppuurs 19/03/1888	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
DE SAGER Victor	Oppuurs 07/09/1879	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
EGGERMONT JULES	Hingene 09/04/1877	4 januari 1917	Soltau	8 juli 1917
VAN BREEDAM Louis	Oppuurs 14/12/1817	4 januari 1917	Soltau	28 april 1917
VAN DE VELDE JULES	Bornem 10/10/1875	4 januari 1917	Soltau	14 april 1917
VAN GEET Jozef	Oppuurs 17/04/1875	4 januari 1917	Soltau	14 april 1917

Dossiers oorlogsschade

Bronnen:

- Rijksarchief Antwerpen - verzameling WO1 - PAA3184 nr. 219-241-243-290-327
- Rechtbank van Oorlogsschade (RAA) R161 08/1919 tot 08/1925 (47 bundels)

BORNEM

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Barelstraat	D 474 d	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Boschkant	E 228	huis	Gabriels - Verheyden, Dominik Frans	landbouwer
Boschkant	E 233	huis	Laevaert - Laevaert, Jozef	landbouwer
Boschkant	E 277	huis	Van Lent - Landuyt, Hendrik Frans	Landbouwer
Boschkant	E 296	huis	Saey - Boey, Pieter	Landbouwer
Boschkant	E 306	huis	Boeykens - De Rop, Vital - de kinderen	Landbouwer
Boschkant	E 307	huis	Hermans - Van de Velde, Karel Louis	Landbouwer
Boschkant	E 321	huis	De Smet - Schelfhout, August Emiel	Landbouwer
Boschkant	E 330	huis	Van Gucht - Van Doorslaer, Jan	Landbouwer
Boschkant	E 140 f	huis	Van Straeten - Van de Moortel, Pieter Benedikt	Mandenmaker
Boschkant	E 223 x	huis	Peeters, Jan Baptist	landbouwer

Boschkant	E 226 b	huis	Van Moortel - Peeters - weduwe & kinderen	landbouwer
Boschkant	E 227 a	huis	Van Moortel - Peeters - weduwe & kinderen	landbouwer
Boschkant	E 237 b	huis	Van Asch - Verstraeten, Jan Frans	
Boschkant	E 240d	huis	Van Asch - Luyten, Alfons	landbouwer
Boschkant	E 240h	huis	Nijs - De Decker, Petrus Jan	werkman
Boschkant	E 242b	huis	Peeters - Van den Brande, Karel Louis - de kinderen	Landbouwer
Boschkant	E 248a	huis	De Laet, Regina	Landbouwster
Boschkant	E 249b	huis	Van Roie - Simon, Louis Felix Ernest	brouwer
Boschkant	E 250c	huis	Van Asch - Verstraeten, Jan Frans	
Boschkant	E 251a	huis	De Leeuw - Peeters, Henri	herbergier
Boschkant	E 260b	huis	Hermans, Frans en deelhebbers	Landbouwer
Boschkant	E 264b	huis	Peeters, Edmond en deelhebber	wagenmaker
Boschkant	E 267b	huis	Peeters, Pieter Jan en deelgenoot	wever
Boschkant	E 267c	huis	Van Gucht - Pauwels, Pieter	dagloner
Boschkant	E 271c	huis	Goossens - Verstraeten, Barbara (weduwe Michael)	Landbouwster
Boschkant	E 271e	bakhuis	Goossens - Verstraeten, Barbara (weduwe Michael)	Landbouwster
Boschkant	E 280b	huis	Peeters, Maria Henrica	
Boschkant	E 281d	huis	Peeters, Maria Henrica	
Boschkant	E 283a	huis	Van Doorslaer - Verheyden, Jacob Alfons	Landbouwer
Boschkant	E 291a	huis	Van Laer - Vandenbossche, Karel Lodewijk	Landbouwer
Boschkant	E 293c	huis	Van Doorslaer - Van Gucht, Jozef	Landbouwer
Boschkant	E 298n	huis	De Baerdemaecker, Barbara	dagloonster
Boschkant	E 298o	huis	Ivens - Boeykens, Jan Frans - de weduwe en kinderen	winkelier
Boschkant	E 300x	huis	Daelemans - Van Steen, Livinus - weduwe & kinderen	landbouwer
Boschkant	E 304a	huis	Boeykens - De Rop, Vital - de kinderen	Landbouwer
Boschkant	E 308b	huis	Van Gucht - Zoldermans, Florent	werkman
Boschkant	E 310c	huis	Boeykens - Van Eetvelt, Petrus	Landbouwer
Boschkant	E 310d	huis	Boeykens - Van Gucht, Jan Baptist en kinderen	Landbouwer
Boschkant	E 313a	huis	Pauwels, Jan Baptist & deelhebster	Landbouwer
Boschkant	E 316b	huis	De Saeger - Van Eetvelt, Victor	Landbouwer
Boschkant	E 324/2f	huis	Polfliet - Raes, Philip	wever
Boschkant	E 324g	huis	Laevaert - Vergauwen, Jan Frans	Landbouwer
Boschkant	E 325b	bakhuis	Laevaert - Vergauwen, Jan Frans	Landbouwer
Boschkant	E 330/2	huis	Merckx - Herremans, Jan de kinderen (voor 't gebouw)	dagloner
Boschkant	E 335a	huis	Laevaert - Nijs, Donatus	Kuiper
Boschkant	E 336d	huis	Van Lent - De Leeuw, Henri	Landbouwer
Boschkant	E 351b2	huis	Van Hoeymissen - Van Laer, Frans Alois	Landbouwer
Boschkant	E 351c2	huis	Saerens - Van Ranst, Pieter Jozef	Landbouwer
Boschkant	E 351v	huis	Van den Berghe - Van Damme, Ivo	Wever
Boschkant	G 125	huis	Verheyden - Van Gucht, Gerard	Landbouwer
Brandheide	H 409	huis	Van Laer, Antoon	landbouwer
Brandheide	H 413g	huis	Van Eetvelt - Rottiers, Jan	dagloner
Brugbroeck	E 210 b	huis	Verheyden - Smedts, Pieter Jan - weduwe & kinderen	
Brugbroeck	E 213 b	huis	Goossens, Petrus	landbouwer
Collegie (Kloosterstraat)	G 069n	huis	Van Doninck, Dionisius Jan (en deelhebbers)	priester
De donck	B 092	huis	Piessens - Steenssens, Victor Louis	wever
De donck	B 070 e	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh	
De donck	B 075 a	huis	Boeykens - De Maeyer, Alfons	schoenmaker
De donck	B 077 b	huis	Spiessens - Van Troyen, Karel Louis	herbergier
De donck	B 085 a	huis	Van Troyen - Van den bossche, Benedikt	winkelier
De donck	B 087 b	huis	Wauters - Willaert, weduwe Karel Louis	landbouwster
De donck	B 093 b	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De donck	B 093 c	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	

De donck	B 093 d	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De donck	B 095 e	huis	Vermeulen - Maetens, Frans (de kinderen)	landbouwer
De donck	B 095 h	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De donck	B 095 i	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De donck	B 095 k	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De donck	B 096 a	huis	Jansegers, Louis Philip	landbouwer
De donck	B 098 c	huis	Piessens - Laevaert, Petrus	werkman
De donck	B 100 a2	huis	Pauwels, Jan Baptist (de kinderen)	dagloner
De donck	B 100 b	huis	Vleminckx - Van doorslaer, Frans Antoon	werkman
De donck	B 100 b2	huis	Pauwels, Jan Baptist (de kinderen)	dagloner
De donck	B 100 c	huis	Vleminckx - Van doorslaer, Frans Antoon	werkman
De donck	B 100 c2	huis	Pauwels, Jan Baptist (de kinderen)	dagloner
De donck	B 100 d2	huis	Pauwels, Jan Baptist (de kinderen)	dagloner
De donck	B 101 e	huis	Van den bossche - Wouters, Pieter	herbergier
De donck	B 102 d	huis	Van Boom, Cornelis Jan Amandus	wever
De donck	B 103 a	huis	Vinck - De Saeger, Jan Frans (de kinderen)	wever
De donck	B 103 c	huis	Brijs - Laevaert, Augustijn	werkman
De donck	B 104 a2	huis	Lambrecht, Maria	dienstmeid
De donck	B 104 b	huis	Daelemans - De Potter, Frans	schrijnwerker
De donck	B 104 c	huis	Vinck - De Saeger, Jan Frans (de kinderen)	wever
De donck	B 111 g	huis	Meyers, Jaak Willem en deelhebbers	kloosterling
De donck	B 111 l	huis	Meyers, Jaak Willem en deelhebbers	kloosterling
De donck	B 111 m	huis	Meyers, Jaak Willem en deelhebbers	kloosterling
De donck	B 113 a	huis	Peeters - Bruggeman, Rene	wagenmaker
De donck	B 117 d	huis	Verbelen, Angelina Octavia Maria Josepha	
De donck	B 119 a	huis	Weymans, Victor	landbouwer
De donck	B 119 b	huis	Weymans, Victor	landbouwer
De donck	B 129 d	huis	Willaert - Wauters, Frans Livin	dagloner
De donck	E 297c	huis	Boeykens, Jozef	werkman
De donck	H 405/2	huis	Boey - De Keersmaecker, Jan Baptist (de weduwe)	landbouwer
De heide	G 212	huis	De Saeger - Robberechts, Alexander	werkman
De heide	G 214h	huis	Talboom - Blommaert, Hendrik	landbouwer
De heide	G 214m	huis	Geniets - Nuyts, Willem Jan Eduard	brouwer
De heide	G 219b	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
De heide	G 237g	huis	De Wachter - Boey, Henri	herbergier
Den Beugel	E 238 d	huis	Van Asch, Alfons	landbouwer
Galgenberg	E 241b	bakhuis	Bureel van Weldadigheid	
Galgenberg	E 339e	huis	Van Gucht, Joanna Philomena & deelhebber	landbouwster
Galgenberg	E 339m	huis	Hermans - Nijs, Pieter	werkman
Galgenberg	E 339p	huis	De Smet - Lauwers, Casimir & deelgenoot	landbouwer
Galgenberg	E 339t	huis	Van Lent - Boeykens, Jozef	herbergier
Galgenberg	E 340e	huis	Van den Bergh - Van Eetvelt, Jan Baptist (de kinderen)	landbouwer
Galgenberg	E 343a	huis	Van Gucht - Van Gucht, Petrus (de kinderen)	werkman
Galgenberg	E 344c	huis	Meskens - Merckx, Leopold & deelhebber	voerman
Galgenberg	E 349a	huis	Van Gucht - Verbruggen, Jozef	landbouwer
Galgenberg	E 350g	huis	Boeykens - Van Gucht, Henri	werkman
Galgenberg	E 350h	huis	Van Gucht, Jozef Alois	landbouwer
Galgenberg	E 351g	huis	Van Laer - Rosiers, Karel Louis & deelhebster	landbouwer
Galgenberg	E 351v	huis	Polfliet - Van Gucht, Karel Louis	herbergier
Groote heide	G 82	huis	Boey, Frans & deelhebbers	landbouwer
Groote heide	G 054c	huis	Waumans - Andries, Jozef	landbouwer
Groote heide	G 061l	huis	Van Roie - Simon, Louis Felix Ernest	brouwer
Groote heide	G 061p	huis	Pauwels - De Wachter, Jozef	handelaar

Groote heide	G 062a2	huis	Spiessens - Boey, Pieter	bakker
Groote heide	G 062d	huis	Wauters - Spiessens, Jan Edmond (de kinderen)	dagloner
Groote heide	G 064b	huis	Mersmans, Jan	dagloner
Groote heide	G 069a2 ?	huis	Zoldermans - De Schrijver, Louis	koopman
Groote heide	G 069c2	huis	Van Troyen - Werkin, Jan	herbergier
Groote heide	G 069d2	huis	Van Troyen - Werkin, Jan	herbergier
Groote heide	G 069g2	huis	Bogaert - De Laet, weduwe Jan Frans (Emilia)	
Groote heide	G 069u2	huis	Govaerts - Lauwers, Napoleon	
Groote heide	G 069w2	huis	Van Lent - Van den berg, Louis	werkman
Groote heide	G 073e	huis	Daelemans - Jansegers, Petrus	landbouwer
Groote heide	G 073f	huis	Daelemans - Jansegers, Petrus	landbouwer
Groote heide	G 076b	huis	De Schrijver - Ivens, Karel Louis - de weduwe & kinderen	dagloner
Groote heide	G 077b	huis	Boeykens - De Maeyer, Alfons	schoenmaker
Groote heide	G 077c	huis	Boeykens - De Maeyer, Alfons	schoenmaker
Groote heide	G 077f2	huis	Boeykens - De Maeyer, Alfons	schoenmaker
Groote heide	G 087d	huis	Van Roie - Simon, Louis Felix Ernest	brouwer
Groote heide	G 091e	huis	Waumans - Van Doorslaer, Benedikt	Mandenmaker
Groote heide	G 093e	huis	Van Roie - Van den Abbeele, Felix Marie Ernest	brouwer
Groote heide	G 094b	huis	Daelemans - Jansegers, Jan	landbouwer
Groote heide	G 112 /2	huis	Jansegers, Macharius	dagloner
Groote heide	G 116a2	huis	Michiels, Jan en deelhebbers	dagloner
Groote heide	G 116d	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
Groote heide	G 120i	huis	De Jonghe , Karel Louis	landbouwer
Groote heide	G 120k	huis	Van Gucht - De Jonghe, Karel	Mandenmaker
Groote heide	G 120m	huis	De Jonghe - De Laet, Jan	landbouwer
Groote heide	G 121a	huis	Vergauwen, Petronella	
Groote heide	G 123b	huis	Vergauwen, Petronella	
Groote heide	G 124d	huis	De Laet - De Saegher, Jan Baptist	landbouwer
Groote heide	G 127l	huis	Maatschappij (naamloze) Les Grandes Brasseries de l'Etoile	
Groote heide	G 127m	huis	Daelemans - Jansegers, Jan & deelhebster	landbouwer
Groote heide	G 128c	huis	De Jonghe - Van den bergh, Pieter Jan & deelhebster	
Groote heide	G 130c	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 131b	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 131c	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 131d	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 131e	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 131f	huis	Van Meerbeeck - Spiessens, Jozef Alfons	
Groote heide	G 132b	huis	Mampaey, Jan Frans Gustaaf & deelhebbers	gemeentesecr.
Groote heide	G 132c	huis	Mampaey, Jan Frans Gustaaf & deelhebbers	gemeentesecr.
Groote heide	G 133e	huis	Mampaey, Jan Frans Gustaaf & deelhebbers	gemeentesecr.
Groote heide	G 134a	huis	Van Doorslaer, Hendrik & deelhebster	landbouwer
Groote heide	G 137c	huis	Verschelden, Maria Ludovica	
Groote heide	G 137d	huis	Janssens - Verheyden, Pieter Jan	metser
Groote heide	G 150a	huis	De Laet, Antoon & deelhebbers	landbouwer
Groote heide	G 152f	huis	Verberckt, Victor - de erven en weduwe	dagloner
Groote heide	G 154e	huis	Kerremans, Guilielmus Augustijn	schrijnwerker
Groote heide	G 155b	huis	Nijs - Boey, Jan Frans	landbouwer
Groote heide	G 157h	huis	De Wachter - Bellon, Jozef	landbouwer
Groote heide	G 159b	huis	Vergauwen - Van den Bossche, Frans	beenhouwer
Groote heide	G 160b	huis	Daelemans - Boey, Pieter	werkman
Groote heide	G 161a	huis	Van Laer - Vandenbossche, Petrus Jan (weduwe)	landbouwer
Groote heide	G 165a	huis	Waumans - De Wachter, Egied (weduwe)	landbouwer
Groote heide	G 167i	huis	Van Laer - Van Hemelrijck, Jozef	werkman

Groote heide	G 167l	bakhuis	Waumans - De Wachter, Egied - (de weduwe)	landbouwer
Groote heide	G 171e	huis	Vergauwen - De Laet, Jozef en kinderen	landbouwer
Groote heide	G 172b	bakhuis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
Groote heide	G 174a	huis	De Wachter - Jansegers, Jan (en kinderen)	landbouwer
Groote heide	G 180b	bakhuis	Jansegers - Van Gucht, Petrus	landbouwer
Groote heide	G 180h	huis	Van Eetvlet, Arthur Frans & deelgenoten	
Groote heide	G 181a	huis	Jansegers - Van Gucht, Petrus	landbouwer
Groote heide	G 181f	huis	Daelemans - Maes, Victor	brouwer
Groote heide	G 182b	huis	Weymans - Caluwaerts, Jan	landbouwer
Groote heide	G 194a	huis	Michiels - Coomans, Juliaan	landbouwer
Het streek	E 492b	huis	Verberckt - Mesans, Jan	landbouwer
Het streek	E 500a	huis	Lathouwers - Lemmens, Jan	landbouwer
Het streek	E 504a	huis	Wauters - Rochtus, Theophiel	landbouwer
Het streek	E 505b	huis	Wauters - Rochtus, Theophiel	landbouwer
Hoeystep	D 305	huis	Brijs - Verdickt, Karel	werkman
Hoosthoek	D 525	huis	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M. Gh.	
Kleinbroeck	D 469 c	huis	Vermeir - Van de Moortel, Jan August	landbouwer
Kleinbroeck	D 470 b	huis	Vermeir - Van de Moortel, Jan August	landbouwer
Kleinbroeck	D 474 c	huis	Lanssens - De Wit, Hendrik	dokter
Kleinbroeck	D 475 a	huis	Lanssens - De Wit, Hendrik	dokter
Kloosterstraat	B 072 d	huis	Van den Bergh - Muys, Frans	landbouwer
Kloosterstraat	B 078 d	huis	Spiessens - Van Troyen, Karel Louis	herbergier
Kloosterstraat	B 080 g	huis	Spiessens - Van Troyen, Karel Louis	herbergier
Kloosterstraat	B 080 n	huis	Daelemans, Leopold & deelhebbers	hovenier
Kloosterstraat	B 082 h	huis	De Wachter - De Wachter Pieter (weduwe)	landbouwster
Kloosterstraat	B 086 k	huis	Jansegers - Magnier, Michel	
Kloosterstraat	B 086 l	huis	Jansegers - Magnier, Michel	
Kloosterstraat	B 086 n	huis	Jansegers - Magnier, Michel	
Kloosterstraat	B 087 c	huis	Jansegers - Magnier, Michel	
Kloosterstraat	B 089 b	huis	Zoldermans, Jan & Zoldermans, Frans Augustijn	
Kloosterstraat	B 090 a	huis	Boey, Karel Louis (de erven)	landbouwer
Kloosterstraat	B 091 c	huis	De Maeyer - Sanders, Antoon	kuiper
Kloosterstraat	B 105 b	huis	Wauters - Van Lent, Frans	meestergast
Kloosterstraat	B 108 a	huis	Cammaert - Poppe, Antoon Maximiliaan Philemon	brouwer
Kloosterstraat	B 111 n	huis	Cammaert - Poppe, Antoon Maximiliaan Philemon	brouwer
Kloosterstraat	B 114 d	huis	Van Kerckhoven - Pauwels, Jan Henri	werkman
Kloosterstraat	B 117 e	huis	Verbelen, Angelina Octavia Maria Josepha	
Kloosterstraat	B 117 g	huis	Verbelen, Angelina Octavia Maria Josepha	
Kloosterstraat	G 037c	huis	Spiessens - Boey, Pieter	bakker
Kloosterstraat	G 061i	huis	Jansegers, Judo & deelhebber	kleermaker
Kloosterstraat	G 061k	huis	Vleminckx - De Vinck, weduwe Frans (Marie)	landbouwster
Kloosterstraat	G 067b	huis	Moens - Van hoeymissen, Pieter Leopold (de kinderen)	landbouwer
Kloosterstraat	G 069i2	huis	Verheyden - Jansegers, Henri	werkman
Kloosterstraat	G 069k2	huis	Geniets - Nuyts, Willem Jan Eduard	brouwer
Kloosterstraat	G 069l2	huis	Sanders - De Smedt, Pieter en kinderen	herbergier
Kloosterstraat	G 069n2	huis	De Smet - De Wachter, Theophiel	koetsier
Kloosterstraat	G 069p2	magazijn	De Smet - De Wachter, Theophiel	koetsier
Kloosterstraat	G 071d	huis	Van Troyen - Rottiers, Arthur	landbouwer
Kloosterstraat	G 080g	huis	Van Asch - Daelemans, Jan	landbouwer
Kloosterstraat	G 093e	huis	Van Roie - Van den Abbeele, Felix Marie Ernest	brouwer
Kloosterstraat	H 408c	huis	De Munck, Jan Baptist	
Koeweiden	F 106	huis	Van Achter - Van Ranst, Alfons Gerard & kinderen	landbouwer
Koeweiden	F 086 a	huis	Moernaut - Vertongen, Alfons Louis Isidoor	landbouwer

Koeweiden	F 104e	huis	Peeters - Verheyden, Karel Louis	landbouwer
Koeweiden	F 107b	bakhuis	Van Achter - Van Ranst, Alfons Gerard & kinderen	landbouwer
Koeweiden	G 072b	huis	Zoldermans - De Schrijver, Louis	koopman
Luypegghem	H 269b	gendarmerie	de Marnix de St.-Aldegonde - de Marnix Ferdinand Jozef M.	
Messeveld	E 445a	huis	Verbaet - De Block, Corneel - de weduwe & kinderen	handelaar
Messeveld	E 453d	huis	De Keersmaecker - De Keersmaecker, Pieter Theophiel	landbouwer
Messeveld	E 453h	huis	Van Bouwel - De Keersmaecker, Pieter	portier
Migembemden	E 139 b	huis	Van Gucht - Brijs, Corneel Jozef	landbouwer
Migembemden	E 139 c	huis	Van Gucht - Van de Velde, Florent	landbouwer
Migembemden	E 351a2	huis	Cloostermans, Maria Lucia (de erven)	particuliere
Migembemden	E 351y	huis	De Smet - Pottiers, Jozef (voo 't gebouw)	dagloner
Molenveld	E 067d	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Molenveld	E 067e	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Pillaer	E 539	huis	Smet - Boeykens, Frans	landbouwer
Pillaer	E 540	huis	Caluwé - De Clercq, Hendrik - de weduwe & kinderen	landbouwer
St.Amandschesteenweg	E 340d	huis	Van Gucht - Bogaert, Gerard	herbergier
St.-Amandschesteenweg	E 059d	huis	Saey - Van den Bergh, Benedikt	mandenmaker
St.-Amandschesteenweg	E 063g	huis	Verheyden - Van Keer, Jan Baptist	werkman
St.-Amandschesteenweg	E 063i	huis	Domeinen van den Staat	
St.-Amandschesteenweg	E 072c	huis	Van Ranst - Van Wal, Eduard	landbouwer
Statiestraat	B 495 t	stoombrouwerij	Maatschappij (naamloze) Les Grandes Brasseries de l'Etoile	
Steenweg naar Oppuers	E 336e	huis	De Smet - Van Gucht, Pieter Frans	landbouwer

HINGENE

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Kerkstraat	B 284a	huis	Drossaert, Karel & deelhebbers	landbouwer
Maagdamb	B 748a2	huis	De Kock - De Bondt, Victor - weduwe & kinderen	dagloner
Maagdamb	B 748a3	huis	Muyshondt - Daelemans, Felix Theodoor	brouwer
Maagdamb	B 748b	huis	Janssens, Edmond & deelhebster	schipper

MARIEKERKE

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Bornhemstraat	B 148c	huis	Joos - Van der Stappen, Philip	landbouwer
Bornhemstraat	B 178b	huis	Blommaert, Felix & deelhebbers	landbouwer
Bornhemstraat	B 178c	huis	Blommaert, Felix & Monica (de erven)	landbouwer
Bornhemstraat	B 179b	huis	Stroobant - Waumans, Pieter Frans - weduwe & kinderen	landbouwer
Bornhemstraat	B 185o	huis	Hallez - Ceurvelt, Pieter Frans & de kinderen	nijveraer
Cauterweg	A 204	huis	Coeck - Van Lent, Jan Louis	werkman
Dorp	A 264b	huis	Maerevoet - Van den bossche, Frans Jozef & deelhebber	landbouwer
Dorp	A 272i	huis	Croes - Boeykens, Amedé	dagloner
Dorp	A 272l	huis	Heymans , Pieter Jozef	landbouwer
Dorp	A 272m	huis	Heymans , Pieter Jozef	landbouwer
Dorp	A 282g	huis	Heymans - Van Opstal, Jan Jozef	koster
Dorp	A 319b	huis	Mertens - Van Schaverbeeck, Jozef Alfons	landbouwer
Dorp	A 345h	huis	Crocket - Van de Moortel, Frans	herbergier
Dorp	A 345i	huis	Crocket - Van de Moortel, Frans	herbergier
Droogveld	A 360c	huis	Crocket - Van de Moortel, Benedikt Amand	landbouwer
Droogveld	A 362c	bakhuis	Crocket - Van de Moortel, Benedikt Amand	landbouwer

Heikant	B 013	windmolen	Leemans - Van Praet, Jacob Theophiel	maalder
Kauter	A 255n	huis	Schilders - Van Geert, Karel Alfons	schilder
Ommeganckstraat A 279n	huis	Vergauwen - Tassijns, Bernard Alfons		handelaar
Paardestraat	A 345g	huis	Oste - Heymans, Florent	herbergier

PUURS

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Aspot	D 326	huis	Cools - Pepermans, Pieter Frans	herbergier
Aspot	D 318d	huis	Schampaert - Feytens, Petrus - de kinderen	landbouwer
Aspot	D 320a	huis	Smet - Van Hoeymissen, August Jozef Leopold	brouwer
Aspot	D 322a	huis	Pepermans - Reyniers, Henri & kinderen	landbouwer
Aspot	D 324d	huis	De Boeck - Verbeeck, Frans Conrad	landbouwer
Aspot	D 328c	bakhuis	De Schrijver - Van Cauwenbergh, Hendrik (de kinderen)	landbouwer
Aspot	D 328d	huis	De Schrijver - Van Cauwenbergh, Hendrik (de kinderen)	landbouwer
Aspot	D 334c	huis	Daelemans - Daelemans, Leopold Louis	landbouwer
Aspot	D 501g	huis	Daelemans - Marnef, Alfons	herbergier
Aspot	D 503a	huis	Daelemans, Victor	landbouwer
Aspot	D 504c	bakhuis	Van de Ven - Maes, Pieter Jan	landbouwer
Aspot	D 505b	huis	Van de Ven - Maes, Pieter Jan	landbouwer
Aspot	D 506c	huis	Desmedt, Jan Baptist	landbouwer
Aspot	D 509d	huis	Moons - Stevens, Jozef Henri Leopold	werkmán
De Blokt	A 466d	huis	Weyns - Meremans, Frans Jan - weduwe en kinderen	brouwer
Essendries	D 331	huis	Verbeeck - Bettens, Jacob	metser
Essendries	D 494	huis	Daelemans - Vandenberg, Pieter jan & kinderen	landbouwer
Essendries	D 238c2	huis	Teck - Ilegems, karel Louis	landbouwer
Essendries	D 335b	huis	Van Ranst, Jozef	landbouwer
Essendries	D 335b2	huis	Raes - Meskens, Henri Jozef - weduwe & kinderen	landbouwer
Essendries	D 336g	huis	Van hoomissen - De Rijck, Desiré & kinderen	brouwer
Essendries	D 337b	huis	Bemis - Wauters, Louis - weduwe & kinderen	landbouwer
Essendries	D 339c	bakhuis	Bemis - Wauters, Louis - weduwe & kinderen	landbouwer
Essendries	D 340a2	huis	Lemmens - Bemis, Jan Baptist	landbouwer
Essendries	D 340b3	bakhuis	Lemmens - Bemis, Jan Baptist	landbouwer
Essendries	D 342b	huis	Van Assche - Cools, Pieter Antoon	landbouwer
Essendries	D 403c	huis	Van Achter - Goossens, Henri Louis & kinderen	rentenier
Essendries	D 404c	bakhuis	Van Achter - Goossens, Henri Louis & kinderen	rentenier
Essendries	D 410c	huis	Meersmans - De Maeyer, Jan Frans	landbouwer
Essendries	D 488f	huis	Van Delm - Apers, Petrus Jan	landbouwer
Essendries	D 489b	huis	Daelemans - Lathouwers, Karel Louis	landbouwer
Essendries	D 493a	huis	Boons, Maria Joanna & deelhebber	landbouwer
Essendries	D 497a	huis	Schellemans - Van Delm, Jozef en kinderen	landbouwer
Haagstraat	D 127e	huis	Peeters - Tersago, Willem	winkelier
Haagstraat	D 133b	huis	De Bondt - Caluwé, Jan Frans	landbouwer
Haagstraat	D 160b	huis	De Maeyer, Maria Louisa & deelhebber	landbouwer
Haagstraat	D 166a	huis	Cools - De Bondt, Jozef	landbouwer
Haagstraat	D 171b	huis	Tourné - Ilegems, Pieter Frans	landbouwer
Hoek ten Eycken	D 490a	huis	Moons - Van den Heuvel, Jan Henri	landbouwer
Hoek ten Eycken	D 511c	huis	Geniets - Huygelen, Eduard Bernard Jan	brouwer
Hoogenlichter	D 157a	huis	Slachmuylders - De Mesmaecker Benedikt Edmond	landbouwer
Hoogenlichter	D 158d	bakhuis	Slachmuylders - De Mesmaecker Benedikt Edmond	landbouwer
Hoogstraat	D 135	huis	Ilegems - Van delm, Jan	landbouwer
Hoogstraat	D 163a	huis	Lauwerijns - Lambert, Frans	dagloner

Hoogstraat	D 220a	huis	Plettinckx, Augustijn	landbouwer
Hoogstraat	D 224c	bakhuis	Van Segbroeck - Plettinckx, Jan Frans - weduwe en kinderen	landbouwer
Hoogstraat	D 225a	huis	Van Segbroeck - Plettinckx, Jan Frans - weduwe en kinderen	landbouwer
Hoogstraat	D 226a	huis	Siebens - Pauwels, Pieter Jan	landbouwer
Hoogstraat	D 231b	huis	Vandoorslaer - Vanboom, Jan Constant - de kinderen	landbouwer
Kimpelberg	B 627a2	huis	Van Camp - Magnus, Jan - weduwe en kinderen	hovenier
Kimpelberg heide	B 568d	huis	Borghijs, Desiré Athanase Jozef - weduwe & kinderen	andbouwer
Kimpelberg heide	B 568e	huis	Borghijs, Desiré Athanase Jozef - weduwe & kinderen	landbouwer
Kimpelberg heide	B 571c	huis	Mertens - Van Assche, Jozef - weduwe & kinderen	landbouwer
Kimpelberg heide	B 573c	huis	Rochtus - Peeters, Jan Baptist	postbode
Kimpelberg heide	B 579g	huis	Suyckens - Vrachten, Frans	landbouwer
Kimpelberg heide	B 581c	huis	Desmedt - Vos, Felix	landbouwer
Letterheide	D 172b	huis	Tourné - Ilegems, Pieter Frans	landbouwer
Letterheide	D 203a	huis	Mees - Maes, Philip Juliaan	landbouwer
Letterheide	D 204f	huis	De Hollander - Van Segbroeck, Jan Edmond	landbouwer
Letterheide	D 208a	huis	Pauwels - Van Aken, Emiel	landbouwer
Letterheide	D 215a	huis	Kerremans - De Jonghe, Louis	landbouwer
Lichterstraat	D 047e	huis	Desaeger - Hauchecorne, Frans Jozef	landbouwer
Lichterstraat	D 047f	huis	Desaeger - Adriaenssens, Karel Louis	landbouwer
Lichterstraat	D 280c	huis	Meersmans - Meyers, Karel Lodewijk	landbouwer
Lichterstraat	D 282d	huis	Cools - Daelemans, Alfons	landbouwer
Lichterstraat	D 283c	huis	Van Hoeck - Borms, Hendrik	werkman
Lichterstraat	D 284d	huis	Cools - Van Segbroeck, Jan	landbouwer
Lichterstraat	D 285e	huis	Minazio - Van Camp, Arthur Pieter Basil Alexander	brouwer
Lichterstraat	D 287a	huis	Janssens - De Wachter, Jan Arnold	landbouwer
Lichterstraat	D 289l	huis	De Hertogh - Van Segbroeck, Eduard	landbouwer
Molenveld	B 639	graanwindmolen	De Clercq - Janssens, Frans Xavier	maalder
Overheide	A 265	bakhuis	Peeters - Vermeiren, Frans Gustaaf	landbouwer
Overheide	A 272	huis	Vertongen - Van Buggenhout, Henri	schrijnwerker
Overheide	A 289	huis	Heyvaert, Pieter Cesar	landbouwer
Overheide	A 354	huis	Piessens - De Buyser, Jan	landbouwer
Overheide	A 226a	huis	Genijn - Caluwaerts, Jan Henri	landbouwer
Overheide	A 234c	huis	Kerremans - Van Buggenhout, Elias Jan - (weduwe)	landbouwer
Overheide	A 235b	huis	Desaegher - Genijn, Florent	werkman
Overheide	A 236c	huis	Daelemans - Caluwaerts, Jan Leopold & kinderen	landbouwer
Overheide	A 238b	huis	De Decker - Caluwaerts, Victor	landbouwer
Overheide	A 238f	bakhuis	De Decker - Caluwaerts, Victor	landbouwer
Overheide	A 239a	huis	Stevens - Verhoeven, Philip Jacob	landbouwer
Overheide	A 253b	huis	De Loose - De Maeyer, Louis Philip	landbouwer
Overheide	A 257a	huis	De Vleeschouwer - De Loore, Henri Jan Leonard	landbouwer
Overheide	A 263a	huis	Peeters - Vermeiren, Frans Gustaaf	landbouwer
Overheide	A 276i	huis	Maes - Van Beveren, Paul Benedikt Robert	gemeentesecr.
Overheide	A 278d	huis	Van Zaelen - Van Roy, Pieter Jan	landbouwer
Overheide	A 279b	huis	Van Roy, Jan Leopold & deelhebber	landbouwer
Overheide	A 286b	bakhuis	Heyvaert, Pieter Cesar	landbouwer
Overheide	A 297f	huis	Hofmans - Goossens, Jan Jacob	landbouwer
Overheide	A 300c	huis	Meskens - Torné, Henri Louis	landbouwer
Overheide	A 301b	huis	Meskens - Torné, Henri Louis	landbouwer
Overheide	A 340e	huis	Peeters - Hermans, Frans Gustaaf & kinderen	landbouwer
Overheide	A 344a2	huis	De Wachter - Van Moorter, Pieter Jan	blokmaker
Overheide	A 348b	huis	De Wachter - Van Ranst, Pieter Jan	landbouwer
Overheide	A 350b2	huis	Rochtus - Caluwaerts, Jan Alfons & kinderen	landbouwer
Overheide	A 357a	huis	De Loose - De Mul, Henri Frans	landbouwer

Overheide	A 372d	huis	Goossens - Verbesselt, Philip	landbouwer
Overheide	A 377a	huis	Meremans - Van Hoof, Jozef - weduwe & kinderen	brouwer
Overheide	A 380d	huis	Tersago - Le Roy, Jozef Vital & kinderen	landbouwer
Overheide	A 382b2	huis	Van Buggenhout - De Maeyer, Jan Corneel - (weduwe)	landbouwer
Overheide	A 384c2	huis	Verheyden - Verheyden, Jan Leopold	landbouwer
Overheide	A 386d	huis	Meskens, Joanna Leonia & deelhebbers	landbouwer
Overheide	A 387b2	huis	Van Campenhout, Henri Florent	landbouwer
Overheide	A 388e 2	huis	Smedts - Van Campenhout, Frans Jozef	metser
Overheide	A 388h2	huis	D'Hondt, Prosper	metser
Puersheide	B 540a	huis	Mertens, Louis	landbouwer
Puersheide	B 543b	bakhuis	Mertens, Louis	landbouwer
Puersheide	B 546b	huis	Robbijns, Jozef Augustijn	landbouwer
Puersheide	B 547k	huis	Rosiers - Vanderlinden, Frans Henri	postbode
Puersheide	B 548e	huis	Callaert, Frans Louis & deelhebber	werkman
Puersheide	B 551a	huis	Rochtus - Maes, Leo	landbouwer
Puersheide	B 564c	huis	Rochtus - De Keersmaecker, Amand	blokmaker
Puersheide	B 564e	huis	Genijn - Van Zegbroeck, Frans Desiré & Jan	metser
Puersheide	B 565q	huis	Vermeiren, Frans	landbouwer
Puersheide	B 565x	huis	Rochtus - Maes, Leo	landbouwer
Puersheide	B 565y	huis	Coeckelbergh - Desaegher, Henri Louis	herbergier
Puersheide	B 567d	huis	Genijn - Desmedt, Jan Baptist - weduwe & kinderen	landbouwer
Puersheide	B 567h	bakhuis	Lauwers - De Wit, Louis	landbouwer
Puersheide	B 567i	huis	Lauwers - De Wit, Louis	landbouwer
Puersheide	B 572c2	huis	De Wit - Caluwaerts, Louis	herbergier
Puersheide	B 578e	huis	Verhoeven - Rochtus, Henri	landbouwer
Puersheide	B 585i	bakhuis	Van Gucht - Van Zaelen, Karel Lodewijk	landbouwer
Puersheide	B 586e	huis	Van Gucht - Van Zaelen, Karel Lodewijk	landbouwer
Puersheide	B 587f	huis	Janssens - Van Thienen, Louis	dagloner
Puersheide	B 590h	huis	Sleebus - Janssens, weduwe Jozef (Margareta)	werkvrouw
Puersheide	B 590i	huis	Lauwers - Crabbe, Frans Leonard	werkman
Puersheide	B 600b	huis	Mertens - Desmedt, Marcelis (de kinderen)	landbouwer
Puersheide	B 605g	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Puersheide	B 605h	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Puersheide	B 608d	huis	Van Aken - Seghers, weduwe Egied Jozef (Maria Josephina)	landbouwer
Puersheide	B 610l	huis	Magnus - Seghers, weduwe Jan Louis (Maria Francisca)	landbouwer
Puersheide	B 613h	huis	Verhavert - De Wachter, Servaas Eduard - (weduwe)	timmerman
Puersheide	B 613l	huis	Mertens - Van Assche, Pieter Jozef	maalder
Puersheide	B 613o	stoommolen & zagerij	Mertens - Van Assche, Pieter Jozef	maalder
Puersheide	D 225a	huis	Van Segbroeck - Plettincx, Jan Frans - weduwe & kinderen	landbouwer
Scheeveld	A 066m	huis	Stevens - Lenaerts, Henri - weduwe & kinderen	landbouwer
Scheeveld	A 066o	huis	Van hoomissen - De Rijck, Desiré & kinderen	brouwer
Scheeveld	A 066q	huis	Van hoomissen - De Rijck, Desiré & kinderen	brouwer
Scheeveld	A 102c	huis	Snoy de Vrière, Idesbald Philip Marie Ghisleen	
Steenweg naar Liezele	B 612e	huis	Peeters - Rochtus, Karel Lodewijk	dagloner
Verbrande straat	B 559d	huis	Tersago - Heyvaert, Emeric Eugeen & deelhebster	landbouwer
Verbrande straat	B 559e	huis	Tersago , Philomena Delphina & deelhebbers	landbouwer
Vijverbosch	B 626a	bakhuis	De Clercq - Janssens, Frans Xavier	maalder

LIEZELE

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Agter Heide	C 111e	huis	Boey - Deklerk, Carolus Louis	landbouwer

Agter Heide	C 111h	huis	Boey - Deklerk, Carolus Louis	landbouwer
Agter Heide	C 120a	huis	Kerremans - Croes, Ernest Jozef Eugeen	landbouwer
Agter Heide	C 187c	bakhuis	De Bleser - Van Doorslaer, Petrus Frans	landbouwer
Busscherveld	B 214a	windmolen	Van Praet - Lambrechts, Willem	maalder
De Beughels	B 052	huis	Cortebeeck - Vanderlinden, Petrus Franciscus (weduwe)	winkelier
De Beughels	B 064c	huis	Tierens - Vleminckx, Dominic Frans	landbouwer
De Beughels	B 076a	huis	Rochtus - Wegmans, Benediktus	landbouwer
De Bosschen	A 284	huis	Bureel van Weldadigheid - Liezele	
De Bosschen	A 248g	bakhuis	De Wachter - Kerremans, Florent	landbouwer
De Bosschen	A 249h	huis	De Wachter - Kerremans, Florent	landbouwer
De Bosschen	A 251c	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
De Bosschen	A 257b	huis	Kerremans - Paridaens, Henricus Ludovicus	landbouwer
De Bosschen	A 265d	huis	Clerebaut - Vanden bergh, Richard (de kinderen)	landbouwer
De Bosschen	A 267f	huis	Peeters - De Proft, Jan Eduardus (de kinderen)	
De Bosschen	A 267i	huis	Lemmens - Aerts, Isidoor (weduwe & kinderen)	herbergier
De Bosschen	A 268c	huis	Paeridaens - De Maeyer, Eduard	landbouwer
De Bosschen	A 280a	huis	Rochtus - De Keersmaecker, Frans Louis Barthomé	landbouwer
De Bosschen	A 281c	huis	Bureel van Weldadigheid - Liezele	
De Bosschen	A 290b	huis	Schellemans - Robberechts, Louis	landbouwer
De Bosschen	A 295g	huis	Rochtus - Wegmans, Benediktus	landbouwer
De Bosschen	A 295h	huis	Rochtus - Wegmans, Benediktus	landbouwer
De Bosschen	A 297a	huis	Smets - De Maeyer, Karel Louis	landbouwer
De Bosschen	A 304a	huis	Meeus - Hofmans, Jan Emiel	landbouwer
De Bosschen	A 310d2	huis	De Smedt - Suykens, weduwe Jan Willem (Joanna Catharina)	landbouwer
De Bosschen	A 310d3	huis	Vandenbergh - De Maeyer, Karel Louis	landbouwer
De Bosschen	A 310h	huis	Van Zaelen - Van keer, Petrus Jan (weduwe & kinderen)	landbouwer
De Bosschen	A 313a	huis	De Maeyer - Goovaerts, Karel Lodewijk (weduwe)	landbouwer
De Bosschen	A 316b	stoomgraanmolen	Boey - De Keersmaecker, Arnold	maalder
De Bosschen	A 317a	huis	Boey - De Keersmaecker, Arnold	maalder
De Bosschen	A 319b	huis	Guns - Boey, Florent	landbouwer
De Bosschen	A 321b	huis	Daelemans - Guns, Petrus Jan (de kinderen)	landbouwer
De Bosschen	A 337a	bakhuis	Piessens - Van Assche, Karel Leopoldus (weduwe)	
De Bosschen	A 338a	huis	Piessens - Van Assche, Karel Leopoldus (weduwe)	landbouwer
De Heyde	A 217	huis	Van den Bergh - Verbesselt, Frans Leonard	landbouwer
De Heyde	A 180c	huis	De Keersmaecker - Cornelis, Karel Louis (weduwe)	landbouwer
De Heyde	A 184a	huis	Peeters - Marnef, Philip Isidoor	landbouwer
De Heyde	A 186a	huis	Clerebout, Alfons	werkman
De Heyde	A 187h	huis	Van Keer - Willaerts, Jan Frans	landbouwer
De Heyde	A 189f	huis	D'Hondt - Scheers, Adolf (weduwe & kinderen)	meubelmaker
De Heyde	A 189k	bakhuis	Piessens, Karel Louis	landbouwer
De Heyde	A 189l	huis	Piessens, Karel Louis	landbouwer
De Heyde	A 191c	huis	De Saegher - De Bondt, Florentinus	landbouwer
De Heyde	A 193b	huis	Vermeulen - Van der Veken, Leopold (weduwe & kinderen)	blokmaker
De Heyde	A 195c	huis	Verbruggen, Jozef Leonard & deelhebbbers	
De Heyde	A 196l	huis	Van Riet - Frans	landbouwer
De Heyde	A 196m	huis	Van keer - Van Baelen, Jan Baptist	landbouwer
De Heyde	A 197h	huis	Van Riet - Frans	landbouwer
De Heyde	A 202f	huis	Verbruggen - De Wachter, Guillelmus (de kinderen)	landbouwer
De Heyde	A 206b	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
De Heyde	A 211d	huis	Marnef - Lamberts, Louis Florent	landbouwer
De Heyde	A 211f	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
De Heyde	A 213d	huis	De Buyser - Piessens, Jan Corneel (de kinderen)	landbouwer
De Heyde	A 219a	huis	Van Assche - Vanden Bossche, Pieter Jan	landbouwer

De Heyde	A 224c	huis	Daelemans - Paridaens, Jozef Alfons (de kinderen)	landbouwer
De Heyde	A 234d	huis	Verbesselt - Magnus, Pieter Alfons	landbouwer
De Heyde	A 234e	huis	Tierens - Emmerechts, weduwe Hendrik (Joanna Virginia)	landbouwer
De Heyde	A 239d	huis	Van Camp - Donniers, Henri	dagloner
De Heyde	A 240b	huis	Guns, Jan Frans	veldwachter
De Heyde	A 246c	huis	Peeters - Van der Linden, Frans Louis	herbergier
De Heyde	A 263i	huis	Paridaens - De Hollander, Willem	landbouwer
De Loey	A 368	huis	Cuyckens - Marnef, Jan Baptist	landbouwer
De Loey	A 366b	huis	Rochtus - De Clercq, Karel Louis	landbouwer
De Loey	A 375b	huis	Van Milders, Eugene Maurice Marie Emiel	brouwer
Den Alaert	B 107	huis	della Faille de Leverghem, George Alfons Hubert	secretaris gezantschap
Den Alaert	B 117	huis	Hendrik, Mathieu Jozef Noel	
Den Alaert	B 123	huis	Hendrik, Mathieu Jozef Noel	
Den Alaert	B 114a	watermolen	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Den Alaert	B 114a2	huis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Dorp	A 494	kerk	Liezele, de Gemeente	
Dorp	A 128b	huis	De Vroede - Van den Bossche, Pieter Celestin (de kinderen)	
Dorp	A 129c	huis	De Vroede - Van den Bossche, Pieter Celestin (de kinderen)	
Dorp	A 131b	huis	Keghels - Begaert, Jan Adolf Jules Jan Louis	schilder
Dorp	A 134e	huis van de onderwijzer	Liezele, de Gemeente	
Dorp	A 135d	gemeenteschool	Liezele, de Gemeente	
Dorp	A 160b	wiphuis	Van den Brande - Van Hoey, weduwe Frans	landbouwer
Dorp	A 163e	huis	Andries - Verberckt, Frans	herbergier
Dorp	A 163f	huis	Van Assche, Jozef Edmon & deelhebber	brouwer
Dorp	A 164f	huis	Van Assche - Moortgat, Carolus (weduwe & kinderen)	
Dorp	A 168b	huis	Cools - Nuten, Jan Frans Isidoor	handelaar
Dorp	A 174k	huis	De Ridder - De Boeck, Eduard Egied	
Dorp	A 174l	huis	De Ridder - De Boeck, Eduard Egied	
Dorp	A 174m	huis	De Ridder - De Boeck, Eduard Egied	
Dorp	A 177a	huis	Van Assche - Moortgat, weduwe Karel (Catharina Victoria)	brouwster
Dorp	A 220a	bakhuis	Van Assche - Van den Bossche, Pieter Jan	landbouwer
Dorp	A 485f	huis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Dorp	A 491a	pastorij	Liezele, de Gemeente	
Dorp	A 496c	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Dorp	A 496c2	brouwerij	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Dorp	A 498b	huis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Dorp	A 499b	huis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Dorp	A 507d	huis	De Smet, Jozef Benedikt	winkelier
Dorp	A 508c	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Dorp	A 571d	huis	De Smet, Jozef Benedikt	winkelier
Elsbosschen	C 181c	huis	De Lathouwer - D'Hertefelt, Philip Alfons (deelhebber)	landbouwer
Elsbosschen	C 185d	huis	De Blexe - Van Doorslaer, Petrus Frans	landbouwer
Haven Eyssels	C 266a	huis	Diercxssens - Lysen, Jozef Marie August Ghisleen	magistraat
Haven Eyssels	C 268a	huis	Diercxssens - Lysen, Jozef Marie August Ghisleen	magistraat
Haverblokken	A 474	huis	Van den Bussche - Nihoul, Ferdinand Pieter Frans	handelaar
Haverblokken	A 472b	serre	Van den Bussche - Nihoul, Ferdinand Pieter Frans	handelaar
Haverblokken	A 472c	serre	Van den Bussche - Nihoul, Ferdinand Pieter Frans	handelaar
Haverblokken	A 476a	paardenstal	Van den Bussche - Nihoul, Ferdinand Pieter Frans	handelaar
Haverblokken	A 476b	huis	Van den Bussche - Nihoul, Ferdinand Pieter Frans	handelaar
Haverblokken	A 478h	huis	Huygelen - Meeus, Louis Jozef	behangier
Heydebosschen	C 130d	huis	Doms - Vleminckx, Josephus Frans (kinderen)	landbouwer
Heydebosschen	C 132a	huis	Stevens - Stevens, Constant	werkmán
Heydebosschen	C 135b	huis	Van Schoor, Pieter Jan	landbouwer

Kleemputten	A 82g	huis	De Keersmaecker, Jan Benedikt Amand	priester
Kleinbroeck	A 620c	huis	Diercxssens - Lysen, Jozef Marie August Ghisleen	magistraat
Kleinbroeck	A 620d	huis	Diercxssens - Lysen, Jozef Marie August Ghisleen	magistraat
Kleinbroeck	A 625a	huis	Diercxssens - Lysen, Jozef Marie August Ghisleen	magistraat
Liezelebroeck	A 541e	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	bouwer
Liezeleveld	A 171	huis	De Keersmaecker, Jozef Luis (erven & deelhebbers)	landbouwer
Liezeleveld	A 120e	huis	Basteyns - Van Milders, Eugene Marie Frans	notaris
Liezeleveld	A 125c3	huis	Van Lint - De Winde, Athanase Louis	landbouwer
Liezeleveld	A 125t2	huis	Van Lint - Willockx Athanase	koster
Liezeleveld	A 127a	huis	Meeus , Jan Leon	landbouwer
Liezeleveld	A 132a	huis	De Decker, Maria	
Liezeleveld	A 138b	huis	Van Assche - Moortgat, weduwe Karel (Catharina Victoria)	
Liezeleveld	A 140b	huis	Van Milders - Van Aken, Jan Baptist (de kinderen)	brouwer
Liezeleveld	A 141f	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 143f	brouwerij	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 145a	huis	Guns - Van Aken, Jozef	landbouwer
Liezeleveld	A 146e	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 146f	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 147h	huis	De Baerdemaecker - Pauwels, Jan Benedikt	herbergier
Liezeleveld	A 148b	huis	Piessens - Van Buggenhout, Willem	landbouwer
Liezeleveld	A 149c	huis	Daelemans - Tersago, Pieter Jan	landbouwer
Liezeleveld	A 150c2	school	Claes, Maria en deelhebbers	kloosterlinge
Liezeleveld	A 150d2	huis	Claes, Maria en deelhebbers	kloosterlinge
Liezeleveld	A 151c	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Liezeleveld	A 151g	huis	De Wachter - Kerremans, Jozef Florent	landbouwer
Liezeleveld	A 153b	huis	Verbesselt - Magnus, Antoon	herbergier
Liezeleveld	A 155c	huis	De Ridder - Magnus, Henri Ildefons Florent	landbouwer
Liezeleveld	A 156b	kiekenkot	Guns - Van Aken, Jozef	landbouwer
Liezeleveld	A 157b	huis	Goossens - Van den Brande, Theodoor Louis	landbouwer
Liezeleveld	A 157g	bakhuis	Goossens - Van den Brande, Theodoor Louis	landbouwer
Liezeleveld	A 160e	huis	Van den brande - Rottiers, Pieter Jan	winkelier
Liezeleveld	A 160g	kiekenkot	Van den brande - Rottiers, Pieter Jan	winkelier
Liezeleveld	A 161c	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Liezeleveld	A 166e	huis	De Loose - Tersago, Frans	landbouwer
Liezeleveld	A 166f	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 172d	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 176e	huis	Van Assche - Moortgat, weduwe Karel (Catharina Victoria)	
Liezeleveld	A 179e	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Liezeleveld	A 225c	huis	Basteyns - Van Milders, Eugene Marie Frans	notaris
Liezeleveld	A 97e	huis	De Keersmaecker - Van Camp, Jan Frans	landbouwer
Liezeleveld Oost	A 573b	huis	Van der Linden - De Vleeshouwer, Alfons Willem marie	landbouwer
Liezeleveld Oost	A 580c	huis	Van Milders - Van Mosseveld, Florent Arnold Emiel	brouwer
Lippelosteenweg	A 593g2	huis	Goossens - De Clerck, Pieter Jozef	herbergier
Peetersveld	A 028f	huis	Siebens - Verhoeven, Jaak Leopold	landbouwer
Peetersveld	A 029b	huis	De Smet, Jozef Benedikt	winkelier
Peetersveld	A 036g	huis	Rypens, Emiel & deelhebbers	steenbakker
Peetersveld	A 059k	huis	De Wachter - De Maeyer, Octaaf Gerard	landbouwer
Peetersveld	A 059l	huis	Van Assche - Mertens, Jan Oscar	brouwer
Pimpelbergheide	A 008e	bakhuis	Vleminckx - Vandeperre, Frans Louis (de kinderen)	landbouwer
Pimpelbergheide	A 009b	huis	Vleminckx - Vandeperre, Frans Louis (de kinderen)	landbouwer
Pimpelbergheide	A 013e	huis	Magnus - De Nil, Jan Baptist	landbouwer
Pimpelbergheide	A 021b2	huis	Maes - Muys, Cornelis Andre	landbouwer
Pimpelbergheide	A 021e	bakhuis	Maes - Muys, Cornelis Andre	landbouwer

Pimpelbergheide	A 163e	kapel	Van Assche, Jozef Edmond	brouwer
Puerssteenweg	A 117g	huis	Guns - Nagels, Karel Lodewijk	landbouwer
Steenveld	A 390d	huis	Van Seghbroeck - De schrijver, Henricus	landbouwer
Steenveld	A 397h	huis	Van Assche - Moortgat, Carolus (weduwe & kinderen)	
Temschesteenweg	B 161b	huis	De Maeyer - De Saeger, Frans	landbouwer
Valkenberg	C 047b	huis	Van Ranst - Merckx, Petrus Jozef	landbouwer
Valkenberg	C 068e	huis	Van Ranst - Marnef, Karel Louis	landbouwer
Valkenberg	C 069f	bakhuis	Van Ranst - Marnef, Karel Louis	landbouwer
Valkenberg	C 085g2	bakhuis	Vermeeren - Maes, Frans Louis	landbouwer
Valkevleug	C 038c	bakhuis	Meskens, Dominik Frans & deelhebbers	landbouwer
Valkevleug	C 039c	huis	Meskens, Dominik Frans & deelhebbers	landbouwer
Valkevleug	C 045e	huis	De Wit - Piessens, Felix Jozef	landbouwer
Valkevleug	C 060a	huis	De Keersmaecker - Teck, Antoon Louis	landbouwer
Valkevleug	C 062b	huis	Kerremans - Van Assche, Juliaan Louis	landbouwer
Valkevleug	C 081c	huis	Paridaens - Kerremans, Karel Louis	blokmaker
Valkevleug	C 084e	huis	Vermeeren - Maes, Frans Louis	landbouwer
Valkevleug	C 085i2	bakhuis	Piessens, karel Louis	landbouwer
Valkevleug	C 086a	huis	Piessens, Karel Louis	landbouwer
Valkevleug	C 088e	huis	Cools - Paridaens, Albert	landbouwer
Valkevleug	C 089b	huis	Tersago - Cools, Emeric (weduwe en kinderen)	landbouwer
Verberdestede	A 533	landgebouw	Van Genechten, Maria Ludovica Helena & deelhebbers	
Verberdestede	A 537	bakhuis	Van Lokeren - Peeters, Leonard	landbouwer
Verberdestede	A 483a	huis	Van Boom, Josephina Paulina & deelhebbers	landbouwer
Verberdestede	A 484d	bakhuis	Van Boom, Josephina Paulina & deelhebbers	landbouwer
Verberdestede	A 485h	bakhuis	De Breine - Diercxens, August Jules Felix & kinderen	nijveraar
Verberdestede	A 487b	huis	Genijn - De Wachter, Frans	bakker
Verberdestede	A 500b	huis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Verberdestede	A 503a	huis	Van Genechten - Vleminckx, Edmond Gustaaf Frans	onderwijzer
Verberdestede	A 504b	huis	Van Assche - Moortgat, Carolus (weduwe & kinderen)	
Verberdestede	A 504d	huis	Van Assche - Moortgat, Carolus (weduwe & kinderen)	
Verberdestede	A 518c	huis	Wauters - Van Zegbroeck, Frans Jozef & deelhebber	herbergier
Verberdestede	A 518d	huis	Wauters - Van Zegbroeck, Frans Jozef & deelhebber	herbergier
Verberdestede	A 519d	huis	Stevens, Rosalia	dienstmeid
Verberdestede	A 519e	huis	De Smedt - Broothaers, Jacobs Jozef	schrijnwerker
Verberdestede	A 520d	landgebouw	Wauters - Van Zegbroeck, Frans Jozef & deelhebber	herbergier
Verberdestede	A 524c	huis	Daelemans, Karel Lodewijk	landbouwer
Verberdestede	A 529c	bakoven	De Clerck - Vandenbosch, Jan Frans & deelhebster	landbouwer
Verberdestede	A 530a	huis	De Clerck - Vandenbosch, Jan Frans & deelhebster	landbouwer
Verberdestede	A 532b	huis	Van Genechten, Maria Ludovica Helena & deelhebbers	
Verberdestede	A 534e	huis	Van Aken, Frans	
Verberdestede	A 534e	huis	Van Aken, Frans	
Verberdestede	A 535a	huis	Van Lokeren - Peeters, Leonard	landbouwer
Verberdestede	B 113b	bakhuis	De Keersmaecker - Van Assche, Jules Jan Louis	maalder
Verwilligen	B 162c	huis	Van Assche - Jacobs, Edmond	landbouwer
Verwilligen	B 165e	huis	Van Assche - Jacobs, Edmond	landbouwer
Verwilligen	B 195c	huis	Cools - Hermans, Jan Jozef	landbouwer
Verwilligen	B 197d	huis	Peters - Seghers, Jan Theophiel	smid
Verwilligen	B 204d	huis	Van Assche - De Smedt, karel Louis	landbouwer
Verwilligen	B 209f	huis	Cortbeeck - Vanderlinden, Petrus Franciscus (weduwe)	winkelier
Vier Eeckels	A 351f2	huis	De Rop - Declerck, Zacharie Herman	blokmaker
Wipveld	A 092 /2	huis	De Maeyer - De decker, Jan Frans	landbouwer

BREENDONK

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Beenhouwersstraat	A 223o2	huis	De decker - Van Hove, Henri Eduard	landbouwer
Bij de Meerhof	A 823	garage	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Bij de Meerhof	A 722d3	huis	Tourné - Van Ransbeeck, Pieter Jan & kinderen	werkman
Bij de Meerhof	A 816a	huis	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Brandstraat	A 825	huis	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Brandstraat	A 615a	huis	De Maeyer - Suys, Jan Baptist	landbouwer
Brandstraat	A 779d	huis	De Prins - Van Achter, Jozef Marie	brouwer
Brandstraat	A 797g	huis	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Brandstraat	A 797h	huis	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Breendonkstraat	A 728	huis	Moeyersoens - Tersago, Servatius Amandus	landbouwer
Breendonkstraat	A 821	huis	de Buisseret Steenbecque de Blarengchien, Story Conrad Marie J. M.	
Breendonkstraat	A 620b	huis	Tersago - Tackels, Karel Frans - weduwe en kinderen	landbouwer
Breendonkstraat	A 621b	huis	Weymans - Janssens, Petrus Jan Frans	landbouwer
Breendonkstraat	A 621c	huis	De Hollander - De Maeyer, Frans	landbouwer
Breendonkstraat	A 626a	huis	Peeters - Piessens, Jan Baptist	landbouwer
Breendonkstraat	A 716a	huis	Schellemans - Verberckt, Frans Jan	herbergier
Breendonkstraat	A 717c	huis	Verstrepen - De buyser, Philip en kinderen	landbouwer
Breendonkstraat	A 720a	bakhuis	Moeyersoens , Constantijn	landbouwer
Breendonkstraat	A 721a	huis	Moeyersoens , Constantijn	landbouwer
Breendonkstraat	A 722b	huis	Verhoeven - Van den Wijngaert, Frans Leopold	landbouwer
Breendonkstraat	A 722f3	huis	Daelemans - Teugels, Karel	landbouwer
Breendonkstraat	A 722g3	huis	Kerremans - Van Linden, Philip Jozef	herbergier
Breendonkstraat	A 722h3	huis	Moyson - Van Doren, Karel Louis	werkman
Breendonkstraat	A 722i3	huis	Van praet - Van Zaelen, Jozef	werkman
Breendonkstraat	A 722n	huis	Janssens - Coppens, Jan Napoleon	werkman
Breendonkstraat	A 722q ?	huis	Janssens - Coppens, Jan Napoleon	werkman
Breendonkstraat	A 722v	huis	Erix, Aloisa Maria & deelhebbers	brouwer
Breendonkstraat	722x	huis	Erix, Aloisa Maria & deelhebbers	brouwer
Dendermondschestwg	A 057b	huis	Lamot - Rijpens, Desiré Pieter Eduard & kinderen	brouwer
Dorp	A 223m	huis	Moortgat - De block, Jan Leonard & kinderen	brouwer
Dorp	A 336c	huis	De Smedt - Peeters, Karel Cornelis	meubelmakersgast
Dorp	A 343c	bakhuis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Dorp	A 503e	huis	Teck - Siebens, Karel Louis	kuiper
Dorp	A 503h	huis	Baggerman - Baelemans, weduwe Louis (Maria Philippina)	
Dorp	A 503i	huis	Baggerman - Baelemans, weduwe Louis (Maria Philippina)	
Dorp	A 505b	huis	Van de Ven - Goossens, Willem Louis	kasseier
Dorp	A 509a	huis	Baeckelmans, Barbara Clementina & deelgenoot	
Dorp	A 510a2	huis	De keersmaecker - De Boeck, Frans Amand - (weduwe)	brouwer
Dorp	A 510c	huis	Maes - Vanwinxtenhove, Henricus & kinderen	
Dorp	A 510d	huis	Maes - Vanwinxtenhove, Henricus & kinderen	
Jonckerveld	A 342c	huis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Moerheide	A 241i	huis	Verbruggen - Huysmans, Jan Benedikt	landbouwer
Moerstraat	A 95	huis	Gevels - Van de Ven, Frans Alfons	landbouwer
Moerstraat	A 092c	huis	Reyntiens - Teck, Benedikt	landbouwer
Moerstraat	A 103c	huis	De Bondt - Caluwé, Jan Leonard	landbouwer
Moerstraat	A 110a	huis	De decker - Doms, Florentijn	landbouwer
Moerstraat	A 114c	huis	Dedecker - Verlinden, Corneel Frans	landbouwer
Moerstraat	A 127c	huis	Van de Ven - Van Bovern, Jacobus - weduwe en kinderen	landbouwer
Moerstraat	A 128c	huis	Tierens - De Smedt, Henri - weduwe en kinderen	landbouwer

Moerstraat	A 254b	huis	De Weerdt - Buytaert, Frans Jozef	landbouwer
Moerstraat	A 267b	huis	Cuyckens, Frans Lodewijk	landbouwer
Moerstraat	A 320d	huis	Gevels - Scheltens, Karel	werkman
Moerstraat	A 322k	huis	Van der Seypen - Tourné, Pieter Jan	landbouwer
Moerstraat	A 322l	huis	Van der Zeypen - Tourné, Pieter Jan	werkman
Moerstraat	A 375a	huis	De Bruyn - Doms, Isidoor Frans	landbouwer
Moerstraat	A 378b	huis	Gevels - Tourné, Jan Baptist	werkman
Moerstraat	A 378c	huis	Gevels - Tourné, Jan Baptist	werkman
Pullae	A 046d	bakhuis	Adriaenssens - Op de Heyde, Pieter Benedikt	landbouwer
Pullaer	A 048a	huis	Adriaenssens - Op de Heyde, Pieter Benedikt	landbouwer
Pullaertstraat	A 55	huis	Lauwers - De Vos, Desireé	landbouwer
Pullaertstraat	A 038a	huis	De Bleser - Peeters, Jozef & kinderen	landbouwer
Pullaertstraat	A 053c	huis	Baggerman, Adolf Louis & deelhebster	
Pullaertstraat	A 053e	huis	Baggerman, Adolf Louis & deelhebster	
Reyweg	A 412	huis	De Wit - Goulin, Eduard - weduwe & kinderen	schoenmaker
Reyweg	A 366b	huis	Van Cansbroeck - Segers, Pieter Jan	landbouwer
Reyweg	A 383/2	kapel	Gevels - Moens, Pieter Jan	landbouwer
Reyweg	A 383d	huis	Lamberts - De Boeck, Jan Frans & kinderen	werkman
Reyweg	A 384a	huis	Gevels - Huyghe, Karel Louis	landbouwer
Reyweg	A 385f	huis	Van Achter , Alfons Gerard	
Reyweg	A 385g	huis	Van Cansbroeck - Segers, Pieter Jan	landbouwer
Reyweg	A 388c3	huis	Van Cansbroeck - Segers, Pieter Jan	landbouwer
Reyweg	A 388f	huis	Van Aken - De Buyser, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	A 388g	huis	Van Causbroeck, Karel Louis	landbouwer
Reyweg	A 390b	huis	Van Causbroeck - De Cré, Louis Emmanuel	landbouwer
Reyweg	A 390b	huis	Van Causbroeck - De Cré, Louis Emmanuel	landbouwer
Reyweg	A 391f	huis	Smet - Butin, Benedikt Jozef	winkelier
Reyweg	A 392b	huis	De Smedt - De Raeymaecker, Jozef	werkman
Reyweg	A 393c2	huis	De Wachter - Raes, Karel Lodewijk	landbouwer
Reyweg	A 393f3	huis	Teck - Lamberts, Jozef	werkman
Reyweg	A 393g3	huis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Reyweg	A 394f	huis	Verbeeck - Polfliet, Frans Leopold	metser
Reyweg	A 394i	huis	Raes - Van Assche, Karel Louis - weduwe & kinderen	herbergier
Reyweg	A 395b	huis	Raes - Van Assche, Karel Louis - weduwe & kinderen	herbergier
Reyweg	A 396b	huis	Jottier - Roekens, Henri Cesar	schrijnwerker
Reyweg	A 400b	huis	Jottier, Gustaaf	nijveraar
Reyweg	A 400c	huis	Jottier, Gustaaf	nijveraar
Reyweg	A 400d	huis	Jottier, Gustaaf	nijveraar
Reyweg	A 400e	huis	Jottier, Gustaaf	nijveraar
Reyweg	A 401g	huis	Vandenbossche - Van Campenhout, Karel Louis	landbouwer
Reyweg	A 401i	huis	Van Berckelaer - Siebens, Gustaaf	landbouwer
Reyweg	A 404f	danszaal	Van Berckelaer - Siebens, Gustaaf	landbouwer
Reyweg	A 404g	bakhuis	Erix - Van In, Karel Victor Marie	brouwer
Reyweg	A 408b	huis	Delvou - De Bruyn, Pieter Frans	landbouwer
Reyweg	A 415b	huis	Moeyersoens - Mertens, Macar Cesar & deelhebber	herbergier
Reyweg	A 423d	huis	Bayens - Verbruggen, Constant	werkman
Reyweg	A 423f	huis	Peeters - De Ridder, Frans Lodewijk	landbouwer
Reyweg	A 425b	huis	Peeters - De Ridder, Frans Lodewijk	landbouwer
Reyweg	A 427e	huis	Lamot- Reypens, Desiré Pieter Eduard & kinderen	brouwer
Reyweg	A 427f	huis	De Pauw - Verbruggen, Corneel	werkman
Reyweg	A 427g	huis	Verbruggen - Huygens, Willem	werkman
Reyweg	A 429M	huis	Baeyens - Patteet, Camiel	werkman
Reyweg	A 429v	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier

Reyweg	A 429w	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier
Reyweg	A 431d	huis	Teck - Callaerts, Jan Frederik	werkman
Reyweg	A 431e	huis	Lenaerts - Schellekens, Louis	werkman
Reyweg	A 57b2	huis	Erix - Van In, Karel Victor Marie	brouwer
Reyweg	A 766o	huis	Erix, Marie Isidoor	brouwer
Reyweg	A 766s	huis	De Jonghe - Erix, Edgard Marie Jozef Karel	brouwer
Reyweg	A 767a	huis	Mertens - De Moor, Jan Benedikt	landbouwer
Reyweg	A 767d	huis	Mertens - De Moor, Jan Benedikt	landbouwer
Reyweg	A 767e	huis	Mertens - De Moor, Jan Benedikt	landbouwer
Reyweg	A 768e	huis	Mertens - De Moor, Jan Benedikt	landbouwer
Sasveld	B 408	huis	Van Zaelen - Daelemans, Carolus Louis & kinderen	landbouwer
Schaafstraat	A 661	huis	Cuykens, Jan Baptist & deelhebsters	landbouwer
Schaafstraat	A 686	huis	Eeraerts - Smets, Frans	landbouwer
Schaafstraat	A 755	huis	Verbeek - De Laet, Jacobus - weduwe & kinderen	landbouwer
Schaafstraat	A 765	huis	Veeckmans - Emmerechts, Petrus Benjamin	landbouwer
Schaafstraat	A 280b	bakhuis	Van de Werve, Carolus Maria Josephus Emilius	eigenaar
Schaafstraat	A 281b	huis	Eeraerts - Van der Wilt, Edmond - de erven	landbouwer
Schaafstraat	A 282c	huis	De Decker - Tierens, Florent Eduard	werkman
Schaafstraat	A 289c	huis	Kerremans - Huys, Pieter	herbergier
Schaafstraat	A 290b	huis	De Lathouwer - Teck, Alois	landbouwer
Schaafstraat	A 292a	huis	Ilegems - Teck, Florent Jacob	landbouwer
Schaafstraat	A 294b	bakhuis	Van doorslaer - Maes, Pieter Jan Egied - (de weduwe)	koopman
Schaafstraat	A 295e	huis	Van doorslaer - Maes, Pieter Jan Egied - (de weduwe)	koopman
Schaafstraat	A 295f	huis	Van doorslaer - Maes, Pieter Jan Egied - (de weduwe)	koopman
Schaafstraat	A 295f	huis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Schaafstraat	A 296e	huis	Van doorslaer - Maes, Pieter Jan Egied - (de weduwe)	koopman
Schaafstraat	A 296e	huis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Schaafstraat	A 299c	huis	Verheyden - Daelemans, Jozef Alfons Leopold	landbouwer
Schaafstraat	A 302d	huis	Verheyden - Daelemans, Jozef Alfons Leopold	landbouwer
Schaafstraat	A 303g	huis	Van doorslaer - Cuykens, Franciscus & kinderen	landbouwer
Schaafstraat	A 335a	huis	Van Breedam - Van de Ven, Pieter Frans	herbergier
Schaafstraat	A 336f	huis	Van Assche - Baeckelmans, weduwe Pieter (Maria Louisa)	
Schaafstraat	A 339c	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 339d	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 339f	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 339g	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 339h	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 339i	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 341c	huis	Steenackers - Fierens, Pieter	winkelier
Schaafstraat	A 351c	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 352b	huis	Huys - Peeters, Pieter Jan	herbergier
Schaafstraat	A 355c	bakhuis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 358b	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 358c	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 421c	huis	Smits, Victoria Philomena & deelhebbbers	
Schaafstraat	A 422c	huis	Smits, Victoria Philomena & deelhebbbers	
Schaafstraat	A 422d	huis	Smits, Victoria Philomena & deelhebbbers	
Schaafstraat	A 614a	huis	Adriaenssens - Vliege, Jozef Cornelis - de kinderen	werkman
Schaafstraat	A 646a	huis	De Smedt - Bemis, Jan Lodewijk	landbouwer
Schaafstraat	A 650c	huis	De Wachter, Frans Louis	landbouwer
Schaafstraat	A 651c	huis	Caluwé - Verheyden, Jacobus	landbouwer
Schaafstraat	A 654b	huis	Caluwé - Verheyden, Jacobus	landbouwer
Schaafstraat	A 658e	huis	Heyvaerts, Jan Antoon & de kinderen	werkman

Schaafstraat	A 658f	huis	Heyvaerts, Jan Antoon & de kinderen	werkman
Schaafstraat	A 658g	huis	Heyvaerts, Jan Antoon & de kinderen	werkman
Schaafstraat	A 658h	huis	Heyvaerts, Jan Antoon & de kinderen	werkman
Schaafstraat	A 669h	huis	Broothaerts - Van Assche, Frans Marie	landbouwer
Schaafstraat	A 676f	huis	Van der Auweraer - Van Huyneghem, Victor	landbouwer
Schaafstraat	A 680f	huis	Kerremans - Huys, Pieter	herbergier
Schaafstraat	A 680g	huis	Beuckelaers, Henri	metser
Schaafstraat	A 680h	huis	Beuckelaers, Henri	metser
Schaafstraat	A 681a	huis	Beuckelaers - De Bondt, Hendrik	landbouwer
Schaafstraat	A 684b	huis	Blommaerts - Veeckmans, Emericus	landbouwer
Schaafstraat	A 685a	huis	Blommaerts - Veeckmans, Emericus	landbouwer
Schaafstraat	A 687d	huis	Beuckelaers - Kerremans, Jan - de weduwe & kinderen	landbouwer
Schaafstraat	A 750b	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 750c	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 750d	huis	Tersago - Van doorslaer, Jan Jozef	landbouwer
Schaafstraat	A 751a	huis	Peeters - Bosmans, Americus Ludovicus Florus Eduardus &	brouwer
Schaafstraat	A 754a	huis	Van Beneden - Van Camp, Jan Frans	landbouwer
Schaafstraat	A 760d	huis	Desmedt - Loverie, Frans	werkman
Schaafstraat	A 761g	huis	Raes - Caluwaert, Frans Leopold	winkelier
Schaafstraat	A 766h	huis	Emmerechts - Lambrechts, Pieter Jozef	werkman
Schaafstraat	A 766v	huis	Vereecken - Smets, Nikolaas	schoenmaker
Steenbosschen	A 420e	huis	De Prins - Van Achter, Jozef Marie	brouwer
Tashorinck	A 663a	bakhuis	Cuyckens, Jan Baptist & deelhebbers	landbouwer
Wachtingstraat	A 53g	huis	Geniets, Maria Virginia Joanna & deelhebbers	brouwer
Zavelstraat	B 440h	huis	Vleminckx - Bosch, Pieter Jan & deelhebber	landbouwer

RUISBROEK

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Creyweg	C 498	huis	Van Bosch - Marivoet, Petrus Cornelius (weduwe)	landbouwer
Creyweg	C 464u	huis	Moerenhout - De Laet, Louis	herbergier
Dorpstraat	B 370f	huis	De Laet - Miers, Frans	handelaar
Hellegatstraat	A 099	huis	Apers - Spiessens, Pieter Jan	arbeider
Hellegatstraat	A 100b	huis	Daems, Jan	dagloner
Pullaerstraat	C 547g	huis	Tierens - Teck, Jan	landbouwer
Pullaerstraat	C 547t	huis	Cools - Van de Ven, Arthur Louis	landbouwer
Reyweg	C 498	huis	Van Campenhout - Van der Weeg, Jan Frans	herbergier
Reyweg	C 508	huis	De Boeck - Moons, weduwe Jozef (Maria Theresia)	landbouwer
Reyweg	C 515	huis	De Ridder, Louis	smid
Reyweg	C 476h	huis	Erix - Van In, Karel	brouwer
Reyweg	C 479b	huis	Baeckelmans - Verschuere, Jan	brouwer
Reyweg	C 480c2	huis	Huysmans - Segers, Pieter Jan	wagenmaker
Reyweg	C 485e	huis	Lamot - Rypens, Desiré	brouwer
Reyweg	C 486a2	huis	Huygelen, Maria Ludovica Josepha & deelhebbers	koopvrouw
Reyweg	C 486b2	huis	Huygelen, Maria Ludovica Josepha & deelhebbers	koopvrouw
Reyweg	C 487b	huis	Erix - Van In, Karel	brouwer
Reyweg	C 488b	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier
Reyweg	C 488c	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier
Reyweg	C 488d	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier
Reyweg	C 488e	huis	Kerremans - Eraerts, Jozef	herbergier
Reyweg	C 489e	huis	Gevels - Verlaeten, Pieter Frans	werkman
Reyweg	C 497g	huis	Lenaerts - Scheltiens, Egied Louis	herbergier

Reyweg	C 497k	huis	Lenaerts - Scheltiens, Egied Louis	herbergier
Reyweg	C 497l	huis	Lenaerts - Scheltiens, Egied Louis	herbergier
Reyweg	C 501a	huis	De Maeyer, Egied & deelhebster	landbouwer
Reyweg	C 502b	huis	De Prins - Van Achter, Jozef Marie	koopman
Reyweg	C 504a	huis	Verbruggen - Delplanque, Benedikt	herbergier
Reyweg	C 509e	huis	De Mol - Leyers, Jan Baptist	metser
Reyweg	C 509f	huis	De Mol - Leyers, Jan Baptist	metser
Reyweg	C 510f	huis	Erix - Van In, Karel Victor Maria	brouwer
Reyweg	C 510g	huis	De Mol - Leyers, Jan Baptist	metser
Reyweg	C 511a	huis	Goossens - Van Ranst, Eduard	landbouwer
Reyweg	C 513b	stoomgraanmolen	Francx, Jan Baptist en Emiel Jozef	maalders
Reyweg	C 513c	bakhuis	Francx, Jan Baptist en Emiel Jozef	maalders
Reyweg	C 514b	huis	Francx, Jan Baptist en Emiel Jozef	maalders
Reyweg	C 517a2	huis	Lenaerts - Scheltiens, Egied Louis	herbergier
Reyweg	C 517b2	huis	Lenaerts - Scheltiens, Egied Louis	herbergier
Reyweg	C 518c	huis	Thomas - Somers, August - weduwe en kinderen	herbergier
Reyweg	C 518d	huis	Thomas - Somers, August - weduwe en kinderen	herbergier
Reyweg	C 518e	huis	Thomas - Somers, August - weduwe en kinderen	herbergier
Reyweg	C 519b	bakhuis	Thomas - Somers, August - weduwe en kinderen	herbergier
Reyweg	C 520h	bakhuis	Moyersoms - Genijn, Jan Louis	herbergier
Reyweg	C 521f	huis	Moyersoms - Genijn, Jan Louis	herbergier
Reyweg	C 522c	huis	Moeyersoms - Seps, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	C 522d	huis	Moeyersoms - Seps, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	C 522f	huis	Moeyersoms - Seps, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	C 522g	huis	Moeyersoms - Seps, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	C 522h	huis	Moeyersoms - Seps, Jan Baptist & kinderen	landbouwer
Reyweg	C 537g	huis	De Laet - Van Steen, Ignace Isidoor	kasseier
Reyweg	C 537i	huis	De Laet - Van Steen, Ignace Isidoor	kasseier
Reyweg	C 537i	huis	Geniets - Nuyts, Willem Jan Eduard	brouwer
Reyweg	C 537k	huis	De Laet - De Mul, August	bakker

SINT-AMANDS

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Aan de kerk	B 060	huis	Reyniers - Coller, Jozef Mathilde Karel	brouwer
Aan de kerk	B 061	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Aan de klok	A 280c	huis	Muyshondt - Beschrijver, Pieter Alfons - (weduwe)	landbouwer
Aan de klok	A 286a	huis	De Leebeeck, Ignace & deelhebster	landbouwer
Aan het drieske	A 328c	huis	Wielandts - Daman, Alfons	kleermaker
Aan het drieske	A 363b	huis	Van Assche - Gevers, Frans Constant	mandenmaker
Aan het schoor	B 138a	huis	Delforge - Weymans, Edgard Frans	handelaar
Aan het schoor	B 138c	huis	Delforge - Weymans, Edgard Frans	handelaar
Achter Paradijs	A 207	huis	De Kock, Jan Gerard	
Borgtstraat	A 703 e2	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Botermelkstraat	A 090b	huis	Parmentier, Jozef Antoon & deelhebber	
Botermelkstraat	A 090c	huis	Parmentier, Jozef Antoon & deelhebber	
Cuytegemstraat	B 373e	huis	Van Eetvelt - Van der Wolk, Karel Leonard	nijveraar
Cuytegemstraat	B 679d	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
De Keeten	A 976a	huis	De Bleser - Servaes, Karel	landbouwer
De Kuer	A 052	huis	De Leeuw, Philip & deelhebbers	dagloner
De Kuer	A 072g	huis	Lemmens, Zoe Marie Helena Josephine & deelhebber	
De Kuer	A 287l	huis	Oste - Van Evercoren, Louis Amand	schrijnwerker

Dorp	A 287h	huis	Van Assche - Van Eetvelt, Pieter Frans	
Kaai	B 057e	huis	Hallez, Denis Louis	priester
Paepaert	A 712k	huis	De Winter, Jan Adolf	

OPPUURS

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
De Meir	A 068c	huis	Pauwels - Laevaert, weduwe Philip Frans	landbouwer
De Meir	A 108a	huis	De Boeck - Puttemans, Karel Eduard	landbouwer
De Meir	A 113a	huis	Snoy d'Oppuers de Beughem de Houtem, Thiery Idesbald Jozef	
Groot Pandgat hei	C 351c	windmolen	Verbruggen - Van der Linden, Pieter Edmond - (weduwe)maalder	
Kattestraat	A 140	huis	Verdickt - Peleman, Alfons	natiebaas
Kattestraat	A 142b	huis	Kerremans - Seghers, Pieter Armand	landbouwer
Kattestraat	A 143g	huis	Verdickt , Arnold & deelhebbers	landbouwer
Kattestraat	A 145b	huis	Mertens - Erix, Henri Marie	brouwer
Kattestraat	A 149a	huis	Desmedt - Willaert, Karel	landbouwer
Kattestraat	A 150a	huis	Janssens - Van Ranst, weduwe Jan Frans (Coletta)	landbouwer
Kattestraat	A 153a	huis	Daelemans - Lenaerts, Pieter Frans	landbouwer
Kattestraat	A 156c	huis	Gabriels - De Potter, weduwe Cornelis (Amelia)	landbouwer
Kattestraat	A 157c	huis	Weymans, Louis & Maria Theresia	landbouwer
Kattestraat	A 161c	huis	Valckaert, Prosper en Jan	landbouwer
Kattestraat	A 167f	huis	De Decker, Pieter Jan	landbouwer
Kattestraat	A 170b	huis	Lefelon - Guns, Egied	landbouwer
Kattestraat	A 171b	huis	Maatschappij (nl) Les Grandes Brasseries de l'Etoile de Bornhem	
Kattestraat	A 172a2	huis	Willaert - Gabriels, Livinus Amandus	landbouwer
Kattestraat	A 173a	huis	Janseggers, Joanna Maria Louisa & deelhebbers	landbouwer
Kattestraat	A 174b	bakhuis	Janseggers, Joanna Maria Louisa & deelhebbers	landbouwer
Kattestraat	A 183b	huis	Paridaens, Juliaan Louis & Maria Odila	landbouwer
Kattestraat	A 184b	huis	Moens - Goossens, Alfons	landbouwer
Kattestraat	A 185b	huis	Maes - Peeters, Jozef Frans	landbouwer
Kattestraat	A 193a	huis	Craenhals - Claessens, Jan Frans - weduwe & kinderen	dagloner
Kattestraat	A 196d	huis	De Saeger, Maria Florentina	andbouwer
Kattestraat	A 197c	huis	Lenaerts - De Saeger, Frans & kinderen	landbouwer
Kattestraat	A 203f	huis	De Winter, Jan Adolf	
Kattestraat	A 204f	huis	Ceurstemont - Verhasselt, Karel	werkman
Kattestraat	A 204h	huis	Van Assche - Boey, Florent Frans	werkman

LIPPELO

Straat	Sectie	Aard	Eigenaar	Beroep
Doelstraat	A 122b	huis	Ceurstemont - Van Laethem, Jozef Frans	werkman
Doelstraat	A 131a	huis	De Backer - De Buyser, Paul Remi	herbergier
Doelstraat	A 183a2	huis	Reniers - Adriaenssens, Louis Willem - weduwe & kinderen	herbergier
Gravenkasteel	B 345a	kasteel	Moretus Geelhand, weduwe Ferdinand Alois Jozef Marie	
Meliskasteel	B 055a	huis	de Beughem de Houtem de la Faille, Edmond Jules Leon Ghisleen	
Meliskasteel	B 057a	huis	de Beughem de Houtem de la Faille, Edmond Jules Leon Ghisleen	
Wipheide	A 229d2	huis	Vermeiren - Siebens, Henri & kinderen	landbouwer

Soldaten gesneuveld in Klein-Brabant

Bronnen:

- Gemeentearchieven Bornem, Puurs en Sint-Amands
- Koninklijk museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - Moscou archief
- Archief Provant
- Rijksarchief Antwerpen (PAA.3184) Verzameling WO1
- Aartsbisshoppelijk Archief Mechelen - Verslagen van de parochies
- www.wardeadregister.be

Soldaten tijdelijk begraven op het kerkhof van Bornem

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
D'HEUR Jules	Ciney 20/04/1890	1e grenadiers 3/4	03/10/1914 aan de kraaihoef	Bornem	Ciney
LABENNE Adrien	Sallaumines (Fr) 06/04/1893	1e grenadiers 3/4	04/10/1914 St.-Amands	Bornem	Willebroek ereperk
LANCKSWEERDT Aloys	Astene 28/05/1888	1e linie 21e reg voetvolk	17/09/1914 Gasthuis Bornem Bornem		Willebroek ereperk
RASQUIN Adolphe Henri	Elsene 02/01/1874	Vestingartillerie	12/08/1914 Fort Bornem		Elsene
VANDEVIVER Frans	Tourcoing (Fr) 08/03/1891	3e jagers te voet	24/08/1914 Gasthuis Bornem Bornem		Willebroek ereperk
VERLINDE Leopold	Luingne 19/11/1882	11e linie	04/09/1914 Dendermonde		

Soldaten gesneuveld te Hingene

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
HICQUET Philippe Joseph Jules	Halle 29/11/1863	Sergeant-majoor TASI	21/08/1914 Kasteel d'Ursel	Hingene	Soignies

Soldaten gesneuveld te Mariekerke

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
CLARYS Pierre Theodore	Veurne 29/07/1893	Klaroen 1e grenadiers	06/10/1914 Mariekerke	Mariekerke	Willebroek B.M.B.
DANDRIEU Jean	Brussel 15/02/1894	1e grenadiers	06/10/1914 Mariekerke	Mariekerke	Willebroek B.M.B.
FASTRES Alfons.Henri.	Celles 15/03/1886	1e sergeant 1e grenadiers	06/10/1914 Mariekerke	Mariekerke	
PICQUEUR Jozef Emmanuel Steendorp	30/08/1893	1e grenadiers	05/10/1914 Mariekerke /St.Amands	Mariekerke	Willebroek ereperk
VAN AELST Francois	Hoboken 23/02/1891	1e grenadiers 3/2	06/10/1914 Mariekerke	Mariekerke	Willebroek ereperk
VAN DER LINDEN Leopold	Belsele 15/02/1886	1e grenadiers 3e bat 26 Cie	05/10/1914 Mariekerke	Mariekerke	
WOLLEBRANTS Francois	Haacht 18/08/1887	1e grenadiers 2e Cie	06/10/1914 Mariekerke (Hemelrijken)	Mariekerke	Willebroek ereperk
DUMONT de Chassart Florent		1e grenadiers	06/10/1914 Mariekerke		

Soldaten gesneuveld te Sint-Amands

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
BAECKELANT August Richard	Deerlijk 10/11/1892	2e regim Jagers te paard	06/09/1914 Meisjesschool	St.-Amands	Willebroek ereperk
NDE LEPELEER Camiel	Nieuwerkerke 12/06/1882	2e regim Jagers te voet	27/09/1914 Meisjesschool	St.-Amands	Willebroek ereperk
DUYCKERS Eugene Desire	Gent 14/08/1873	Artillerie Kapt-Kommand	27/09/1914 Meisjesschool	St.-Amands	Willebroek ereperk
MUS Franciscus	Wilskerke 12/12/1888	21e linie 3/2	27/09/1914 Meisjesschool	St.-Amands	Willebroek ereperk
RIVIERE Louis Charles	Hérinnes lez Pecq 20/07/1889	Grenadiers	05/10/1914	St.-Amands	
VAN DER LINDEN Leopold	Belsele 15/02/1886	1e Grenadiers	05/10/1914		
onbekend soldaat	ongeveer dertig jaar	2e regim Jagers te voet	St.-Amands Meisjesschool		
onbekend soldaat	ongeveer dertig jaarsol	2e regim Jagers te voet	St.-Amands Meisjesschool		

Soldaten tijdelijk begraven op het kerkhof van Oppuurs

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
DESTREEL Maurice Alphonse	Rukkelingen o/dJeker 02/08/1892	1e reg. mitrailleurs	30/09/1914 Oppuurs		St.-Gillis Brussel
VAN CAUTEREN Karel Lodewijk	Zelee 28/01/1888	1e regim karabiniers	04/10/1914 Oppuurs (Heide)		Willebroek ereperk

Soldaten gesneuveld te Lippelo

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
MARTIN Arthur	Brussel 13/05/1881	1e grenadiers 1/1	04/10/1914 Lippelo	Lippelo	Brussel

Soldaten gesneuveld te Puurs

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
BEATSE Octave	Ronse 08/06/1891	3e Jagers te voet	27/08/1914 Puurs		
BERNIER Paul Joseph	Angre (Heneg.) 21/09/1893	3e Jagers te voet	25/08/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	Angre
BOTTELDOORN Hendrik	Maarke Kerkem	3e Jagers te voet 2/2	15/09/1914 Boom(gasthuis)	Boom	Willebroek B.M.B.
DE METS Charles Jules Alois Ixelles	31/05/1886	3e Jagers te voet	28/08/1914 Puurs	Puurs	
REDANT Remi Franciscus	Mere (Aalst) 01/04/1890	6e Jagers te voet 2/1	04/09/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	Willebroek B.M.B.
ROCHET Fernand	Marchienne au pont 31/05/1892	1e grenadiers	05/10/1914 Puurs	Puurs	Monceau sur Sambre
SCHNEIDER Camille Nicolaas	Arlon 02/03/1892	2e reg Grenadiers	01/10/1914 Puurs	Puurs	Aarlen
VAN BUTSELE Leopold Gustaaf	Ronse 22/08/1891	3e Jagers te voet 2/4	26/08/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	Ronse
VAN DE MAELE René Jan	Poesele 28/05/1886	1e linie, 1e Bat.	29/08/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	Willebroek B.M.B.
VAN DER MEULEN Adolf Gedeon	Antwerpen 24/07/1885	1e grenadiers 1e Bat.	01/10/1914 Puurs	Puurs	Willebroek B.M.B.
VAN HULLE Robert Jozef	Ieper 04/09/1895	Sergeant 3e Jagers te voet	06/09/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	Willebroek B.M.B.
Onbekend		Artillerie forteresse d'anvers	30/09/1914 Puurs (gasthuis)	Puurs	

Soldaten gesneuveld te Liezele

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
DINARON Jean Joseph	Rhines 6 mei 1892	1e karabiniers	30/09/1914 Liezele	Londerzeel St.Jozef	Willebroek ereperk
GEERTS Willem	Antwerpen 25/08/1887	1e karabiniers Wielrijders	04/09/1914 Liezele	Puurs	Willebroek ereperk
SARLET Eugene Pascal	Angleur 01/01/1886	Vestingartillerie Luik	30/09/1914 Fort Liezele		Jupille
VAN DEN HOEGAERDEN Eduard	Wommelgem 15/11/1887	7e linie	29/10/1914 Fort Liezele		

Soldaten begraven in Breendonk na de slag om 'Neeravert' in Londerzeel

Naam	Geboren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
BAUWENS Joseph Louis	Luik 04/03/1891	12e linie 3/1	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Luik Robermont
BEUZEN		Sergeant 12e linie	29/09/1914 Breendonk	vermist	
BESSEMS Alfons	Maastricht	12e linie	29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	
BOSCHMANS Philip	Lembeek 09/04/1889	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Halle- Lembeek
BRANDERS		12e Linie	29/09/1914 Breendonk	Vermist	
BRUFFAERTS Jean Frans	Heverlee 11/08/1893	korporaal 12e linie	29/09/1914 Liezele-Londerzeel	Londerzeel St Jozef	Willebroek B.M.B.
CANDRIES Edmond	Gent 13/03/1893	korporaal 1e jagers te voet	29/09/1914 Breendonk	vermist	Vermist
CLERCKX Amand	Luik 18/02/1889	Onderluitenant 12e linie 3/2	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Luik Robermont
COMPERNOL Ferdinand	Machelen 10/11/1887	12e linie	29/09/1914 Breendonk Pullaer	Breendonk Pullaer	
COUSSENERTZ V,		12e linie	29/09/1914 Breendonk	vermist	
DARGE Jules Octave	Virton 15/02/1896	korporaal 12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
DE BRUCKER Frans Victor	Hofstade (O.V.) 07/11/1888	12e linie 1/2	30/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
DE GROOT Francisc. Henri	Antwerpen 03/08/1888	12e linie	Londerzeel Neeravert	vermist	
DE MARNEFFE Gaston Michel Eug.	Luik 03/11/1896	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
DE MEULDER Joannes	Antwerpen 28/07/1887	12e linie	29/09/1914 Londerzeel	vermist	Willebroek B.M.B.
DESAMBLANC Jean Baptiste Strijtem	01/12/1890	12e linie 3/2	29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	Willebroek B.M.B.
DE VOS Henri	Testelt 14/02/1888	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
DERJICKE Jerome Jos. Corn Proven	21/02/1887	12e linie	29/09/1914 Breendonk	vermist	vermist
DE TOBEL Michel	Brussel 06/08/1891	12e linie 2/2	29/09/1914	Breendonk	
DEVERS Francois	Rijsel 06/01/1893	12e linie	29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	
DURIAU Felix	Senefte 04/03/1887	12e linie 3/2	29/09/1914 Londerzeel	vermist	
FELOT Charles	Verviers 30/05/1893	12e Linie 1/1	29/09/1914 Breendonk	vermist	
GIVRON Eduard	Frasnes Gosselies 21/10/1888	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
GOOSSENAERTS Victor	Borgerhout 24/03/1890	12 e linie 2/3	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Borgerhout
GOOVAERTS Emiel Joannes	Borgerhout 14/09/1894	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Wilrijk Schoonselhof
HEYNDERICKX Frans Jozef	St.-Niklaas 30/06/1886	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.

HODY Louis Victor	Luik 19/05/1895	sergeant	12e linie	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Luik Robermont
JORIS Frans Guillemus	Deurne 20 /07/1890	12e linie		29/09/1914 Londerzeel	vermist	Willebroek B.M.B.
LEGROS Nestor		12e linie		29/09/1914 Breendonk	vermist	
LEONARD Emile	Ottenburg 15 /07/1887	12e Linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
LIBERT Edmond	Charleroi 01/12/1888	12e linie		29/09/1914 Breendonk	vermist	
LUYCKX Antoon Jan	Antwerpen 16/02/1892	12e linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
MEDAERTS Petrus Frans	Aalst 26 /07/1886	12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
MIEVIS Guillaume	Halle Boyenhoven 22/12/1885	12e linie 1/1		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
MOSBEUX Maurice Noel	Magnée 14/02/1893	12e linie		29/09/1914 Breendonk	vermist	vermist
PIRON Henri Jacques	Cheratte 05/01/1891	12e Linie		29/09/1914 Breendonk	vermist	Vermist
SELS Louis		12e Linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
SMEERS Jean Henri	Diepenbeek 04/10/1893	12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
SOHIER Cyrille Cam.	Dranouter 21/04/1886	12e linie 3/2		29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	vermist
THIJS Victor	Herstal 10/05/1891	sergeant	Majoor	12e linie 3/2	Breendonk	vermist
THIRY Alphonse Francois	Chiny 04/11/1893	12e Linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
VAN CAUWENBERGHE Pierre	Laken 25/12/1890	12e linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
VAN CRAEYNEST Leo Marcel	Oostende 07/04/1891	Vestingartillerie	Antwerpen	08/10/1914 Breendonk	Breendonk	Willebroek B.M.B.
VAN DE KEERE Jan Baptist	Handzame	12e linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
VAN DER MEULEN Adolphe		12e linie		29/09/1914 Breendonk	vermist	Willebroek B.M.B.
VAN HELSLAND Joseph Theoph	Stekene 07/08/1890	12e linie		29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	
VANDERMER Willem	Wellen 01/07/1893	12e linie		29/09/1914 Londerzeel	Breendonk	Willebroek B.M.B.
WERGIFOSSE Fernand Joseph	Bihain 22/08/1893	sergeant		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	Bihain
WILDERYANS Jean Franc.	Saive 04/05/1886	12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
WINTGENS Nicolas Joseph	Kettens 08/08/1886	12e linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	vermist
Onbekende soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		12e linie		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekend soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		korporaal	12e linie 3/2	29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	
Onbekende soldaat		12e linie 3/2		29/09/1914 Breendonk	Breendonk	

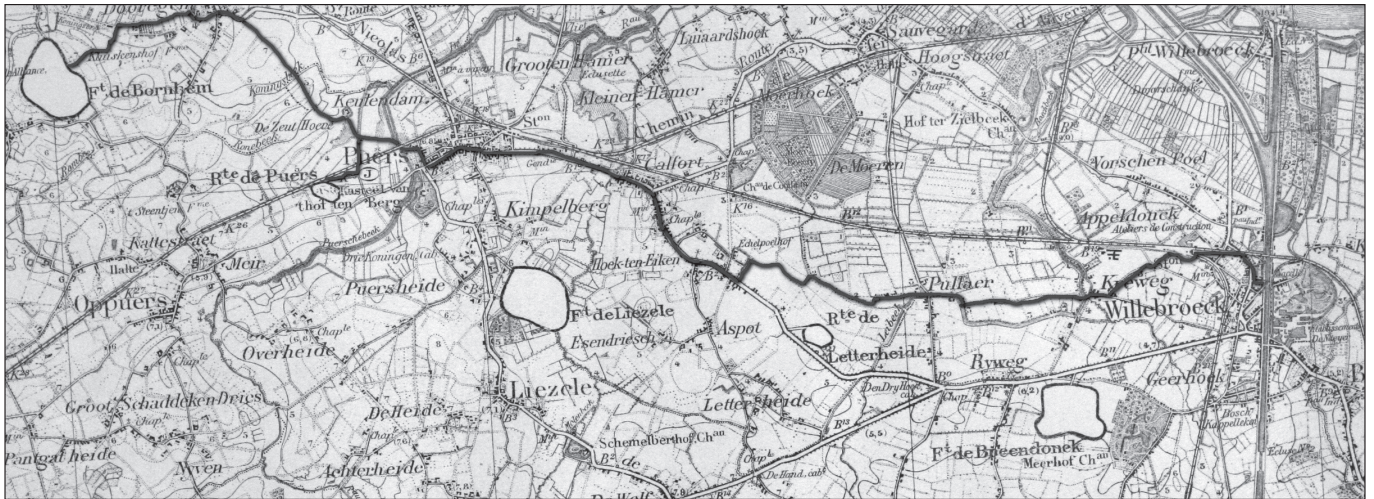
Soldaten gesneuveld in en om het Fort van Breendonk

344

Naam	Gebooren	Eenheid	Gesneuveld/overlijden	Begraven	Definitieve begraafplaats
ADAM August	Brugge 9/12/1873	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Breendonk	
BENOOT Amedé	Oudenburg 12/03/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	
BEAUPREZ Guillaume	Klerken 9/04/1890	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	
BEUCKX Frans	Kagevinne 26/08/1888	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Willebroek B.M.B.
BEYLS Desiré Aimé	Heestert 3/03/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Peronnes
BLOCCQUEAU Leo Hector	Péronnes 5/05/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	
BOELAERT L	Lauwe	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
BONNET Arthur	Doornik 1/11/1890	6 ^e Jagers te voet	5/09/1914 Puurs	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
BONCHOUX Hubert Leon	Kain 8/02/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	
BOURGOIS Eugène Lodewijk	Lauwe 18/09/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Willebroek B.M.B.
BOUTE Oscar Gaston	Beveren-Waas 11/10/1884	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
BRUNIN Clement	Neufvilles 18/11/1890	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
CALLENS Jozef	Waregem 18/10/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	vermist	
COLETTE Henri Joseph	Verlaine 4/11/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Verlaine
COLPAERT Gustaaf Theo	Zulte 22/03/1888	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Ruisbroek - oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
COUSSEMENT Sylvere	Lendelede 8/04/1890	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
CORNUT Georges	Cuesmes-Havré 26/07/1890	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	Beloeil
CREVIAUX Emiel	Jemeppe 26/09/1888	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
DEVILLE Jozef	Frasnes-Buissonal 9/09/1889	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Breendonk	
D' HALLUIN Ernest	Mouscron 19/11/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	vermist
D' HULSTER Pierre Alois	Handzame 1/07/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	vermist
DANDOY Nicolas	Ruisbroek (Brab.) 24/10/1886	3 ^e Linie	17/03/1915 Ruisbroek	Ruisbroek	Ruisbroek
DE KIMPE Maurice	Mouscron 11/04/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Willebroek B.M.B.
DELEHOUE Florentin	Herinnes 23/10/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk (Wolf)	vermist	vermist
DEVILLE Jozef	Frasnes-Buissonal 9/09/1889	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Breendonk	
DEPOORTERE Camiel Cyriel	Geluveld 20/06/1890	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	
DE PREZ Jean Joseph	Liège 22/06/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Ans
DESMEDT Urbain	Herseaux 19/01/1891	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
DESTREBECQUE Rodolphe	Grandmetz 23/04/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	
DE TROOZ	Tisselt 8/10/1874	14 ^e Batt. Vestingartillerie	8/10/1914 Breendonk (fort)		
DEWINDT Julien	St. Baafs-Vijve 2/12/1890	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
D'HONDT Julius	Huise 16/08/1891	3 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
DUFOURS Jean Baptiste	Fontaine l'Éveque 31/07/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		Fontaine l'Éveque
DUPRIEZ Gabriel Peter	Tournai 7/01/1893	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.

FRANCOIS Emiel	Leuze 26/06/1892	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
GOUBE Emile Edmond	Doornik 5/10/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	Vermist
GELUYCKENS Pierre	St. Jans Molenbeek 12/01/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
GRISON Desiré	Seraing 19/02/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
HAERHOUT Eugene	Outrive 7/12/1890	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Breendonk	Ruisbroek - oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
HEMMERYCKX Desiré	Anderlecht 24/07/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	Vermist
MAES Emiel	Belsele 12/01/1892	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek - oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
MARAITE Albert Joseph	Baelen (Vesdre) 14/01/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	Vermist
MARKADIEU Jean Pierre	Brussel 4/09/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Sint-Gillis	Sint-Gillis
MATHIJS Louis	Anderlecht 15/04/1886	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
MACQUET Louis	Pottes 29/10/1893	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Molenbaix	Molenbaix
PAESHUYS August J.	Arendonk 27/09/1893	1 ^e Grenadiers	12/09/1914 Breendonk	Veltem Beisem B.M.B.	Veltem Beisem B.M.B.
POTTIER Gustave	Espelchin 27/11/1890	3 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Breendonk	Vermist	Vermist
PIROTTE Alexis Adolphe	St. Joost ten Node 8/07/1884	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
QUIVREUX Etienne Jean	Mourcourt 19/12/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
SAMYN Victor Corneel	Vladslø 28/11/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Breendonk	Breendonk
SOLHEID Hector Leopold	Bovigny 11/03/1893	6 ^e Linie	1/10/1914 Willebroek	Vermist	Vermist
STALPORT Adhemar	Ollignies 8/05/1890	6 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Ruisbroek	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
TACQUET Louis Francois	Orcq 10/04/1887	6 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
VAN ACKER Jozef	Moerbeke Waas 16/09/1893	2 ^e Jagers te Voet	5/09/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
VAN CRAEYNEST Leo Marcel	Oostende 7/04/1891	Vestingartillerie Antw.	8/10/1914 Breendonk	Ruisbroek-oud kerkhof	Willebroek B.M.B.
VAN DER WEE Henri Jacques	Antwerpen 9/07/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	vermist
VAN NESTE Kamiel	Kortrijk 21/01/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
VAN STEENKISTE Cyrille	Lendelede 1/03/1890	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
VERCRUYSSSE Theodul	Lauwe 28/04/1890	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Willebroek	Willebroek B.M.B.
VERFAILLE Medard	Rollegem 16/05/1892	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	vermist
VERHEYE Edmond Camille	Westkapelle 7/03/1887	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk		
VERRUE Jerome Alfons	Marke 5/02/1896	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk (Wolf)	Willebroek	Willebroek B.M.B.
VERVOORT Petrus	Putte 10/10/1888	3 ^e Jagers te Voet	4/09/1914 Breendonk	Vermist	vermist
WENES Jerome	Brugge 19/05/1892	1 ^e Linie	8/10/1914 Breendonk (Pullaer)	Vermist	Vermist
WEYNS François Joseph R.	Tisselt 8/10/1874	commandant	8/10/1914 Breendonk (fort)	Mechelen	Mechelen S.B.
32 onbekende soldaten		3 ^e Jagers te Voet		Breendonk	Breendonk

De 'Krijgsbaan' van Klein-Brabant

De 'Route Militaire' of Krijgsbaan was een uitgestippelde route die de verschillende vestingen langs de fortengordel met elkaar verbond en die bestemd was voor alle militair vervoer van en naar de forten. Veelal werden bestaande wegen gebruikt, maar ook werden hier en daar nieuwe verbindingstukken aangelegd en landbouwwegen kregen een verharding.

De 'route militaire' of 'krijgsbaan' nabij de Zeuthoeve. In de jaren zestig was deze weg de kortste wandelweg van Bornem naar Puurs. Hier bij een zoveelste overstroming. Een veldkapelletje staaf het gezegde 'waar men gaat langs vlaamse wegen'. Van baan en kapelletje is na de ruilverkaveling niets meer terug te vinden. (Eigen foto)

Na de Eerste Wereldoorlog werd de baan vrijgegeven aan de burgerlijke overheid. Rond Antwerpen kennen we nu nog de Krijgsbaan van Morsel naar Borsbeek en Wijnegem, het drukste alternatief voor een overvolle ring. In Temse is de Krijgsbaan de rechtstreekse verbinding met het 'Stad'. In Klein-Brabant vertrok de baan vanuit het Bornemse fort met een nieuw aangelegd stuk dat aansloot op de huidige wandelweg van de kinderboerderij, langs het golfterrein, Doregem, langs het terrein van de modelvliegtuigjes via een brug over de Koningsbeek naar de Zeuthoeve – waar de weg over het erf liep – via Puurs-dorp en Kalfort, langs de Schaliehoeve, Pullaer en Kreeweg – nu volledig ingenomen door industrie. Langs de Kreeweg was een ontsluiting naar de baan Antwerpen-Brussel, ter hoogte van de spoorovergang met Willebroeck.

Bibliografie en Bronnen

Archief Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant (VHKB) - Fonds Van Kerckhoven – St. Amands
Archief gemeente Sint-Amands, met de deelarchieven van Oppuurs en Lippelo
Archief gemeente Puurs, met de deelarchieven van Liezele, Breendonk en Ruisbroek
Archief gemeente Bornem, met de deelarchieven van Hingene, Mariekerke en Weert
Archief PROVANT
Algemeen Rijksarchief Brussel
Rijksarchief Anderlecht
Rijksarchief Antwerpen
'Het Nieuwsblad van 't Kanton Puers', Drukkerij Baeté
Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis - voornaamste bron: Moscou archief'
Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience Antwerpen

- ADRIAENSSENS, Ivan. (2009). *Odon, oorlogsdagboek van een ijzerfrontsoldaat*. Tielt: Lannoo .
- ADRIAENSSENS, Rob. (1997). *Sooi van 't Zwaantje, een monument voor vader*. Drukkerij uitgeverij Jan Verhoeven NV.
- ANDRIESEN, Hans. (2007). *De andere waarheid, een andere visie op het ontstaan van de eerste Wereldoorlog*. Soesterberg: Uitgeverij Aspect.
- ANDRIESEN, J.H.J. (2014). *De Eerste Wereldoorlog in foto's*. Rebo productions.
- AMARA Michaël, CHIELENS Piet, OP DE BEECK Hans, VAN DAMME KRISTIN. (2006). *Vluchten voor de oorlog, Belgische vluchtelingen 1914-1918*. Leuven: Davidsfonds. Boek naar aanleiding van gelijknamige tentoonstelling in het 'Flanders Fields Museum' te Ieper.
- APPEGATE, William. (1915). *Collected diplomatic documents related to the outbreak of the European war*. Imperial documents. Geraadpleegd op 16 oktober 2016 van <https://archive.org>.
- BAETÉ, Wilfried. (1919). *Eerste oorlogsdagen te Puurs en omstreken*. Relas van de 14 jarige Wilfried Baeté, zoon van drukker Theofiel op vraag van zijn oom kanunnik Cooremans, archivaris van het Bisdom Mechelen.
- BAHER, Maximiliaan. (1916). *Scherls Jungdeutschland buch 1916*. Berlin: Druck und verlag August Scherl.
- BRETON, Willy. (Commandant de l'armée Belge).(1915). *Les Pages de Gloire de l'Armée Belge – I. De la Gette a l'Yser II. Dixmude*. Paris & Nancy: Librairie Militaire Berger Levrault
- BUITENHUIS, J.H. (2014, 17 oktober). *Het Duitse Von Schlieffenplan bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog*. Geraadpleegd van <http://www.ssew.nl> (Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog)
- CALLAERT, Louis. (1966). *Klein-Brabant van K tot T*. Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant.
- CALLAERT, Louis. (2001). *Kroniek van Puurs. Puurs, Kalfort, Breendonk, Liezele, Ruisbroek in de 20e eeuw.-* Uitgave in eigen beheer
- CALLAERT, Louis. (2002). *Encyclopedie van Klein-Brabant*. Uitgave in eigen beheer.
- CALLAERT, Louis. (2007). *Van Achterheide tot Zwaluwenlaan; het verhaal achter de Puurse, Kalfortse, Breendonkse, Liezelse en Ruisbroekse straatnamen*. Drukkerij Baeté- Uitgave in eigen beheer.
- CAMMAERT, Manu. (1993). *De geschiedenis van het 6e Linieregiment en de aanverwante eenheden*. Drukkerij Krijgsmacht.
- CLERBOUT, Geert. (2007). *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog, een dagelijks leven van angst en honger*. Geraadpleegd op 7 juli 2014 van <http://www.lib.ugent.be/fulltxt>.
- CLERBOUT, Geert. *Spioneren voor Vorst en Vaderland, Mechelse spionnen*. (bel-memorial.org/books)
- COMHAIRE, L (1914-1918). "Oorlogsbelevissen. Hij en anderen tijdens 1914-1918" onuitgegeven dagboek, via www.jozef-hens.com
- CUVELIER, Joseph. (1921). *La Belgique et la guerre*. Bruxelles: Editeur Henri Bertels. Deel I, La vie durant la guerre mondiale., Deel II, L'Invasion Allemande., Deel III, Les operations militaires., Deel IV, Histoire diplomatique 1914-1918.
- DAVIDSFONDS. (1919). *Oorlogsboek van het Davidsfonds. Eén en ander over de Duitschers in de omschrijving der afdelingen 1914-1918 - Deel 2: Antwerpen, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen*. Brugge: J. Houdmont-Carbonez .
- DAVIGNON, Henri. (1915). *Les procédés de guerre des Allemands en Belgique*. Paris: Bloud et Gay, editeurs. Overdruk uit: 'Le Correspondant', 25 januari 1915.
- DEAUVILLE, Max. (2011). *Tot aan de ijzer*. Roularta books. Vertaling van 'Jusqu'à l'Yser' het oorlogsdagboek van dokter Maurice Duwez, adjunct-geneesheer van het Belgisch leger, hij schreef onder de naam van Max Deauville.
- DEBAEKE, Siegfried. (2013). *Vluchten voor de Grote Oorlog*. Brugge: De Klaproos.
- DE BONDT Louis & HALLEMANS Francis. *De Grote Oorlog in de regio Londerzeel*. Geschied en Heemkundige Kring van Londerzeel
- DE BONDT Louis & DE BOECK, Louis, HALLEMANS Francis. *Enkele verhalen over WO1 in Londerzeel, Malderen en Steenhuffel*. Geschied en Heemkundige Kring van Londerzeel
- DE BONDT Louis & HALLEMANS Francis. *1914-1918 in Londerzeel en Noord-West Brabant*. Geschied en Heemkundige Kring van Londerzeel
- DE BORGER, Paul. *Breendonk 800*. Zeer uitgebreide website ivm De geschiedenis van Breendonk. <https://breendonk800.weebly>.

com

- DE KEERSMAECKER, Burgemeester. (1923). *Oorlogsverslag Londerzeel* (ARA / I 525)
- DE LOOZE, Hugo. (2014). *De val van Antwerpen*. Brugge: De Klaproos
- DE RYCKEL, Baron. (1907). *Historique de l'Etablissement Militaire de la Belgique*. Gent – imprimerie Van Dooselaere.
- DE SCHAEPPDRIJVER, Sophie. (1998). *De groote oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam Uitgeverij Atlas.
- DE WEERDT, Denise. (1993). *De vrouwen van de eerste wereldoorlog*. Gent: Stichting Mens en Cultuur.
- DE WINNE, August. (1902). *A travers les Flandres*. Gent: Volksdrukkerij.
- D'URSEL, Antonine. *Correspondence d'Antonine et sa famille pendant la guerre 14-18*. Hingene: Archief kasteel d'Ursel.
- D'URSEL, Baudouin. (2014). 'Doe uw plicht' Hingene: Artikel in 'Kasteel d'Ursel Magazine', driemaandelijks uitgave van de Provincie Antwerpen, 10^e jaargang, februari, maart, april 2014.
- ENGEL, Eduard. (1915). *1914, Ein tagebuch, band I, vom ausbruch des krieges bis zur einnahme von Antwerpen – mit urkunden, bildnissen und karten*. Berlin, Braunschweig, Hamburg: Verlag von George Westermann, Berlin, Braunschweig, Hamburg.
- GERLO, Frans. (1918). *Oorlogsdagboek 1914-1915*. Onuitgegeven dagboek, verschenen in afleveringen in het weekblad Knack vanaf 20 december 1978.
- GILS, Robert. (2006). *Een gordel van beton, de Antwerpse pantserforten*. Antwerpen: Erfgoedgids.
- HALLEZ, A.Jan. (1937). *Bijdragen tot de geschiedenis van St.-Amands-aan-de-Schelde*. St.-Amands: Wils
- HESSELINK, H.G. (1982). *Geschiedenis der Spoorwegen. Gent-Terneuzen en Mechelen Terneuzen 1865-1948*. Kloosterzande: Duerinck-Krachten.
- JANSEGGERS, Jeannine (1991). *Kindertijd in Bornem tussen 1910 en 1950, deel I en II*, Verhandeling ter verkrijging van de graad van Licentiaat in de Germaanse Filologie.KUL.
- KANIK, Preben. (1969). *Uniformen in kleur*. Amsterdam: Uitgeverij Moussault.
- KAUTSKY, Karl. (1919). *Hoe de oorlog ontstond*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- KELLOGG, Charlotte. (1920). *Bobbins of Belgium: a book of Belgium lace-workers, lace-schools and lace-villages*. New York, London: Funk en Wagnalls Comp.
- KRALL, Paul. (1919-1933). *Der weltkampf um ehre und recht / Der Deutsche landkrieg, erster teil Vom kriegsbeginn bis zum frühjahr 1915. Bd. IV, Der feldzug im westen bis september 1914*. Geraadpleegd op 19 november 2014 van <http://www.wintersonnenwende.com>
- KRUYT J.P. (1932). *België, Boeren en arbeiders sedert den wereldoorlog*. Uitgave P. Noorthoff- Groningen
- LAENENS, Cyriel. (1973). *Steenhuffel, heden en verleden*. Drukkerij Cooperatief Sint-Lucas, Mechelen
- LAMPAERT, Roger. (1994). *België tijdens de Eerste Wereldoorlog.1914: De Inval. / Erpe: Uitgeverij De Krijger*.
- LANNOO, Godfried. (1973). *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. / Tiel, uitgeverij Lannoo*
- LEGROUX, Bart. (2005) *Fort Breendonk, Bouw en militair concept 1906-1914. / Fort Liezele. VZW.*
- LESAFFRE, B. (1925). *Les Campagnes de l'Armée Belge dans la Guerre de 1914-1918. / Ecole Militaire. Tekst en Kaarten. Geraadpleegd op 17 oktober 2016 in het archief van het 'Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis'*.
- LINDEMANS, Constant. (1945). *Dagboek 1914-1918 en 1940-1945*. De Bornemse pastoor maakte een aangevulde selectie uit 'Van Doninck'. De aanvullingen betreffen, kerkelijk nieuws, dagelijks leven, scholen en de vluchtelingen uit Rumbeke. Van de Tweede Wereldoorlog maakte hij zelf een opsomming van de gebeurtenissen in Bornem.
- LOMBAERDE, Piet. (2009). *Antwerpen versterkt, de Spaanse omwalling van haar bouw in 1542 tot de afbraak in 1870. / Brussel: Uitgeverij APA.*
- MAES, Fons. (2008). – *Mariekerke in de 20^e eeuw, bijdrage tot de geschiedenis van Mariekerke. Deel II*. Bornem: Uitgave in eigen beheer.
- MAES. Thomas, G. (2013). *Antwerpen 1914, bolwerk van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. / Antwerpen: Uitgeverij Houtekiet Geschiedenis.*
- MARCHAND, dr. (1918). *Oorlogsdagboek / ARA / I 525*
- MERTENS, Kamiel. (redacteur), (2006). *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen, twee delen. / Balen, Studium Generale vzw.*
- MOEYERSOMS, Frans. (2002). *Achthonderd jaar leven in Ruisbroek. /Mortsel: Uitgave in eigen beheer.*
- MONBALLYU, Jos. (2013). *Desertie naar de vijand in het Belgisch frontleger tijdens de Eerste Wereldoorlog. / Wetenschappelijke Tijdingen uitgave van ADVN /nummer juni 2013*
- MONBALLYU, Jos. (2011). *De strafrechterlijke repressie van het Vlaams activisme tijdens de Eerste Wereldoorlog in de Duitse krijsgesvangenkampen (nov 1918-juli 1925). / Wetenschappelijke Tijdingen uitgave van ADVN /nummer 4- 2011*
- MORELLI, Anne. (1995). – *Les grands Mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*. Bruxelles: Editions Vie Ouvriere.
- NAERT, Jan. (2015). *Burgemeesters en activisme tijdens en na Wereldoorlog I (1914-1921)*. <https://biblio.ugent.be/publication/6961348>
- NOPPE, Chris. (2014). *De openbaring van Arsene Goedertier*. Schrijverspunt
- NORTH, Jonathan & Black, Jeremy. (2011). – *An illustrated encyclopedia of uniforms of World War I*. London: Lorenz books
- Opperbevel van het leger, verslag van. (1916). *Wat Het Belgisch Leger deed, voor de verdediging van het land en de eerbiediging zijner onzijdigheid. (Tijdperk van den 31^e juli tot den 31^e december 1914)*. London: W.H. &L. Collinbridge. The city press. Aldergate street 148.

- PEETERS, Jan. (1996). *Broederschool Bornem*. Uitgave in eigen beheer.
- PEYTON, C. Marck. (1919). *Histories of two hundred and fifty-one divisions of the German Army wich participated in the war (1914-1918)*. General Staff, American expeditionary Forces, at General Headquarters, Chaumont, France – Washington – Gouvernment printing office 1920. Geraadpleegd op 18 november 2015 van <https://archive.org/stream/historysoftwohu03unit>.
- PICON, L. (1918). *Dagboek Bruxelles, pendant la Guerre*. Van eind juli 1914 tot 30 juni 1918 / 9 delen. Onuitgegeven. (ARA / I 525)
- PIRENNE, Henri. (1952). *Geschiedenis van België, van het begin tot heden*. Brussel uitgeverij La Renaissance du Livre.
- POLLMANN, Josef Georg. (2007). – *Das kriegsgefangenenlager Meschede 1914-1918*. Zeitschrift der Sauerlander Heimatbund nr. 4 / 2007.
- POORTVLIET, Robert, Jan. (2009). *Het ontstaan van de eerste wereldoorlog 1870-1914*. Een onderzoek naar de volledigheid van schoolboeken - Afstudeerscriptie lerarenopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Rotterdam. Geraadpleegd van <https://www.ssew.nl> (Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog)
- POUKENS, Jan Baptist. (1952). – *Geschiedenis van België*. Antwerpen: Standaard Boekhandel.
- REYNEBEAU, Marc. (2006) - *De geschiedenis van België in woord en beeld*. Tielt: Uitgeverij Lannoo.
- ROCHTUS, Luc. (1981). *Profiel van Klein-Brabant*. Lions Club Klein-Brabant.
- SCHÜLLER, Johannes. (1918). *Neue Kleinhauser in Belgien erstanden während des Krieges*. Gent. Universiteit, Vakgroep Kunst, Muziek- en Theaterwetenschappen.
- SERRIEN, Pieter. (2013) – *Oorlogsdagen. Overleven in bezet Vlaanderen 1914-1918*. Manteau
- SERVAES, Paul. (1977) *Opdorp onder het juk, kroniek uit de bezettingsperiode 1914 – 1918.* Buggenhout: Heemkring ‘Ter Palen’.
- SERVAES, Paul. (1977) *Huldeboek Jan Hammenecker*. / Jaarboek Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant.
- SCHOLLIERS Peter. – *Koopkracht en indexkoppeling – De Brusselse levensstandaard tijdens en na de eerste Wereldoorlog 1914-1925* / Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis (www.journalbelgianhistory.be)
- STICHWITZ, Erich. (1925). – *Antwerpen 1914*. Oldenburg: Gerhard Stalling. Unter benutzung der amtlichen quellen des Reichsarchives.
- STREUVELS, Stijn. (1918). – *In Oorlogstijd, augustus 1914*. Luc Schepens: Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.
- TASNIER M. & VAN OVERSTRAETEN. R. (1926) – *La Belgique et la Guerre (vier delen)* / Bruxelles: Henri Bertels Editeur.
- TESSENS, E.H. – *Relaas van zijn verblijf op het fort van Bornem van 21 augustus 1914 tot 10 oktober 1914*. / Archief Abdij Bornem.
- VAN AUDENHOVE, Marcel. (1992) – *Geschiedenis van de Gemeentefinanciën van de nationale onafhankelijkheid tot het einde van de eerste wereldoorlog 1830-1918*. Brussel Gemeentekrediet.
- VAN ASSCHE, André (2002) – *De kerk in het midden... van de belangstelling*. Linsella – Werkgroep heem- en geschiedenis Liezele.
- VAN DAMME, Paul- VAN DE PERRE, Stijn (2011) – *Zonder woorden? Een geschiedenis van België in spotprenten*. Uitgeverij Pelckmans Kalmthout.
- VAN DEN HOUTE, J.A. & VAN WERVEKE, H. (1956). *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. twaalf delen. Antwerpen, Utrecht: Standaard boekhandel.
- VAN DER ESSEN, Leo. (1918). *Inval en oorlog in België, van Luik tot den yser, benevens schets der diplomatieke onderhandelingen die aan het konflikt voorafgingen*. Drie delen. Leiden: De Vlaamse boekenhalle.
- VAN DONINCK, Benedictus. – *Dagboek ofte Cronike waeraf die scriver is ghehieten Broeder Benedictus Van Doninck Monic ende boebewaerder van Sanct Bernharts cloister bi Buenehem Der ordene van Cisterc.*
- VAN DOREN, Marcel. (1990). *Malderen dorp onzer dromen. Malderen in beeld, kijken naar ons dorp. Beelden van toen in 300 foto's en prentkaarten. Gebouwen, dorpsgezichten, straten en pleinen. Bos, veld, landbouw, oude ambachten en volksleven*. Nieuwkerken-Waas: Het Streekboek.
- VAN GUCHT, Pieter-Jan. (2012). *Spionitis in de Eerste Wereldoorlog*. Universiteit Gent, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte. Masterproef tot het behalen van het diploma Master in de Geschiedenis.
- VAN ISACKER Karel. (1984). *Mijn land in de kering*. Deel 2 / 1830-1980. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- VAN MEERBEECK, Frans. (1918). *In den storm, uit mijn oorlogsdagboek*. Lier: Drukkers - Uitgevers Jozef Van In.
- VAN RIET, Marc. (2004). *Klein-Brabant in oorlog. De forten Breendonk, Liezele en Bornem in 1914*. Fort Liezele. VZW.
- VAN WAESBERGHE, Steven. (2001). *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Scriptie Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Geraadpleegd op 22 januari 2016 van <http://www.ethesis.net>
- VAN THUYNE, Dirk. (2010) *1914 De Duitsers komen, de moordende begindagen van de Eerste Wereldoorlog in België*. Lannoo. nv. Tielt.
- VALTER, M.P.C. (1915). *Bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van den grooten oorlog*. Uitgeverij Van Langenhuysen Amsterdam-Rotterdam.
- VLAMINCK, Cyriel. (1923). *Het etappengebied in België tijdens de oorlog 1914-1918*.
- VEESTRAETEN, Jan. (2006). *Albert Moortgat, 'doe nooit onbezonnen zaken'*. Lannoo
- VERHOYE, Danny. (2002). *Een naam in arduin*. Verhaal van Jules Vandoorn, soldaat bij het 3^e Jagers te Voet tijdens eerste Wereldoorlog. users.telenet.be/dannyverhoye/eennaaminarduin.vo.1.pdf
- WEEMAES, Marcel. Kol. S.B.H. – *Van den IJzer tot Brussel, het bevrijdingsoffensief van het Belgisch leger 28 september 1918* / Nederlandse bewerking: Lt. Kol. Klerckx / Maison d' Edition s.c. Marcinelle
- WILSENS, Marie-Anne. (1999). *Bij leven en welzijn, een eeuw dagelijks leven in België*. Lannoo - Tielt
- WINCKELMANS Jos. (1994) *Leer van 't Leer*. Van huid tot schoen. Uitgave ter gelegenheid van 25 jaar streekmuseum 'De Zilver-

reiger' met de gelijknamige tentoonstelling' opening 30 april 1994.

ZUSTERS VAN DON BOSCO – Lippelo – *Dagboek van hun verblijf te Lippelo*, de oorlogsjaren opgetekend door zuster Marina Coppa .

Internet

[www.ssew.nl/studiecentrum eerste wereldoorlog](http://www.ssew.nl/studiecentrum/eerste-wereldoorlog)

www.hetvirtueleland.be Landbouw en voeding tijdens WO 1

Het Duitse Von Schlieffenplan bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog – J.H. Buitenhuis, Luitenant-Kolonel der Artillerie

Dank aan:

Rijksarchief Beveren

Rijksarchief Brussel

Archief Provant

Archief St Amands (Rosette Selleslagh)

Archief Puurs

Archief Bornem

Archief Leger Evere

Archief van het Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis.

Bogaerts Jos - algemene hulp, opzoekingen en gebruik persoonlijk archief

Bongaerts Raymond - Bornem - gebruik van postkaartverzameling

Borghijs-Caluwaerts Familie - St. Amands - Documenten in verband met Jan Borghijs.

Mevr. Ceurvelt-Van Stappen Suzanne - St. Amands / gebruik familiearchief

Callaert Louis - Puurs - algemene hulp en opzoekingen

Cammaert Manu - uitlenen boek en algemene hulp

Cuyt Karel - uitlenen boek Vuurkruisers.

Daelemans Jos Doregem 8, Bornem, oorlogsbriefwisseling en documenten

De Borger Paul - Breendonk, gebruik van de gegevens op website 'Breendonk 800'

De Clercq Etienne - Mariekerke, gebruik van persoonlijk fotoarchief

De Maeyer Walter - Grootheide, Bornem - gebruik persoonlijk archief

Delforge Eugeen - Bornem gebruik persoonlijk archief en hulp bij opzoeking.

Geernaert Leon - Van Kerckhoven Leona - Antwerpen.

Geerts-De Pauw Willy - Mortsel - Bruikleen familiefoto

Hagendorens Albert - Bornem - gebruik familiestukken

Lejon Hugo - Willebroek - familiegegevens en documenten in verband met gesneuvelde Jan Crabbe

Maes Jos +2011 - gebruik persoonlijk archief

Mees Marc, privéarchief Jules Mees Lier

Meersmans Willy – Lippelo – dank voor hulp en de gezamenlijke archiefbezoeken.

Mertens Frans - Oppuurs - gebruik familie stukken

Michiels Karel en Annie - slot fort

Peeters Carl - Antwerpen - gebruik persoonlijk archief

Roscam Flor Rottiersstraat Wintam – fotos hulpverlening en oorlogslied

Schokkaert Luc - Kalfort - gebruik van fotomateriaal.

Segers Maria - Inlichtingen en foto's gevangenkamp Smets.

Servaes Paul - gebruik van persoonlijk archief

Van Assche-Lambrechts Mariekerke

Van der Straeten René - Aanbrengen verhaal gesneuvelde Charles Boeyckens.

Van Geert Jos - Bornem - gebruik persoonlijk archief

Van Kerckhoven Gebroeders - Overdracht familie documenten ivm Eerste Wereldoorlog door dhr. Van Gucht Wilfried-Mortsel

Van Lent Harry – Bornem - gebruik van postkaartverzameling.

Van Riet Marc - gebruik persoonlijk archief

Van Uffelen Peter - Stabroek. Gebruik foto's fort Liezele, schans Letterheide en Paul Paruchke.

Verbruggen Georges - Ruisbroek - gebruik van persoonlijk archief

Walschap-Spiessens Tony en Maria Bornem - gebruik persoonlijk archief

Voorintekenlijst

Marc & Liliane De Baerdemaeker - Cajet	Buggenhout	Marc Mees	Liier
Ingried Amelinckx - De Vos	Bornem	P. & M. Mertens - Genijn	Puurs
Binnemans	Tielrode	Mertens - Houthoof	Puurs
Dirk & Elisabeth Boeykens - Cammaert	Bornem	Koen Muesen	Kasterlee
Marleen Borms	Hingene	Jozef Peeters	Puurs
Désire Brys	Bornem	Willy Peeters	Puurs
M. & U. Burgelman - Callaerts	Bornem	Erik & Anne Peeters - Vincke	Liezele
Victor Byl	Dendermonde	Willy Permentier	Wintam
Guido Callaerts - Van Huffel	Wintam	Eduard Phariseau	Bornem
Achiel Calus	Wilrijk	Danny Polfliet	Eikevliet
Linda Caluwaerts	Sint-Amands	David Proot	Puurs
Daniel Caluwaerts	Puurs	Marc Reyniers	Wilrijk
Ludwig Caluwé	Essen	Reyntiens - Schuermans	Willebroek
Gerda Cardon	Baasrode	Joris Saerens	Londerzeel
K. Claessens - Suykens	Puurs	Danny Saey	Puurs
Vic Coomans - De Bruyne	Bornem	Saey - Van Gijssel	Puurs
Jozef Cortebeeck	Sint-Amands	Maurits & Julia Saey - Van Gysel	Puurs
François Crabbe - Van Bouwelen	Ruisbroek	Freddy Sarens - De Cock	Sint-Amands
Daelemans - Sas	Ruisbroek	Georges & Diane Schellemans - Van Doorslaer	Breendonk
De Boeck - Van Den Abbeele	Puurs	Geert Segers	Pellenberg
Celina De Bondt	Puurs	Sint-Bernardus Abdij	Bornem
Lydia De Brouwer	Puurs	Frans & M. Spiessens - Stevens	Hingene
Kris De Bruyn	Bornem	Willy & Rita Spittaels - Goosens	Puurs
De Bruyn - Meeus	Bornem	Jan & Linda Stel - De Boey	Ruisbroek
Emiel De Cock - De Smedt	Malderen	Jan Suijs	Bornem
Herman De Keersmaecker	Sint-Amands	Jozef Thysebaert	Temse
De Maere-De Breuck	Bornem	Ronald Tourné	Puurs
Steve De Maeyer	Sint-Amands	Troch - Desmedt	Bornem
An De Rijck	Bornem	Fons Van Assche	Puurs
Jozef De Smedt	Puurs	Emma Van Briel (Atelier ResBeS)	Kessel-Lo
Guido De Smet	Bornem	Rudy & N. Van De Velde - Verspecht	Elversele
Urbain De Smet	Bornem	Freddy Van de Ven	Liezele
Rudy De Wit - Buyse	Lier	Van Eetvelt-Broodcoorens	Bornem
Evert Dellaert	Puurs	Jan Van Esbroeck	Sint-Amands
Greta Donckers	Rumst	Tonny Van Gasse	Sint-Niklaas
Gemeentebestuur Bornem	Bornem	Lutgarde Van Herstraeten	Oppuurs
Gemeentebestuur Sint-Amands	Sint-Amands	Hildegarde Van Hoomissen	Bornem
Geschied- en Heemkundige Kring Londerzeel	Londerzeel	Martine Van Keer	Sint-Amands
Koen Grolus - Riemslogh	Bornem	Van Meerbeeck - De Wilde	Bornem
Hilda Hemeleers	Willebroek	Jan Van Meulder	Bornem
J. & N. Hoofd - Verbruggen	Bornem	Edward Van Ranst	Bornem
André Jacobs	Sint-Amands	Philemon Vanden Driessche	Bornem
Flor Jordaens	Puurs	mevr. A. Verbruggen - De Mulder	Bornem
Eddy Jordant	Bornem	Christel Vergauwen	Bouchout
Chris Kockelberg	Hingene	Jos Verheyden	Bornem
Albert Leon	Malderen	E. & M. Verheyen - Van Roy	Sint-Amands
Maes - De Man	Bornem	Vitalis Vermijlen	Bornem
Jan Mattens	Sint-Amands	Johan Willocx	Malderen
Willy Meersman	Lippelo	Jozef Winckelmans	Puurs
		Paul Winckelmans	Oppuurs
		W. & M. Winckelmans - Vermeir	Bornem

